

అక్షణ నిరూపణ

సంపాదకుడు :

విద్వాన్,

రా.మా.తి.దొరసామిశర్మ,

ఎం.ఏ., బి.ఎడ్., ఎల్.ఎల్.బి.

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
కళాభవన్ - సైఫాబాదు,
హైదరాబాదు.4

LAKSHANA SIROMANI — A classical work on Telugu prosody and grammar by Pothapi Venkata Ramana Kavi of 18th century A. D. Edited by Prof: Ravoori Doraswami Sarma.

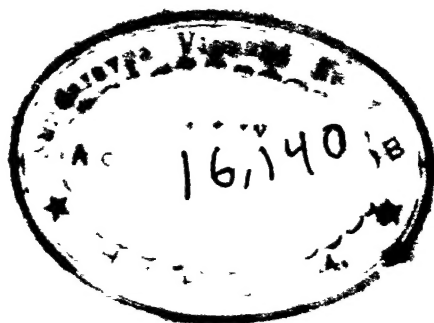
అంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

హైదరాబాద్ - 500 004

ప్రథమ ముద్రణ 1979

ప్రతులు 1000

కె.ఎం. 18-50

ప్రతులు

అంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవన్, నైఋత్యం,

హైదరాబాద్ - 500 004

ముద్రణ

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్,

హైదరాబాద్ - 1

తొలి పలుకు

లక్షణశిరోమణి ఛందోలక్షణ వ్యాకరణగ్రంథం. పద్దెనిమిదో శతాబ్దంలో ఉన్న పాత్రపి వేంకటరమణకవి సమగ్రమైన లక్షణ గ్రంథాన్ని రచించే ఉద్దేశంతో ఈ గ్రంథాన్ని నిర్మించినాడు. ప్రాచీన ఆంధ్రలాక్షణికులు చెప్పని ఎన్నో అంశాలను ఈయన చెప్పడానికి ప్రయత్నించినాడు. చిత్రకవితనుగూర్చికూడా వివరించినాడు.* ఈ గ్రంథం ఎన్నో అజ్ఞాతగ్రంథాలను, రచయితలను తెలియజేస్తున్నది. లక్షణాలకు లక్ష్యంగా వీరుకున్న పద్యాలను చూపిస్తూనే ఆ ప్రయోగం ఈ పాదంలో ఉందో చూపించడం ఈ గ్రంథంలోని విశేషం. ఎన్నో కొత్త అంశాలను, ముఖ్యంగా ఛందస్సంబంధమైన విశిష్టతలను, తెలియజేసే ఈ గ్రంథం తెలుగు పాఠకలోకానికి ఇప్పటికైనా అందుబాటులోకి రావడం హర్షించదగ్గ విషయం. తెలుగు వ్యాకరణాంశాలనుకూడ రమణకవి అంతవివరంగా కాకపోయినా విశ్లేషించడానికి ప్రయత్నం చేసినాడు. తెలుగు ఛందస్సులనుగూర్చి వెలసిన గ్రంథాలలో ఇది శిరోమణివంటిది. ఈ గ్రంథంలో కవి ప్రతిపాదించిన అంశాలు, చెప్పిన వీరు, పేరుకు లేనినట్లుగానే ఉన్నవి. పండితులకు సహృదయులకు ఇది మిక్కిలి ఉపయుక్తమైన గ్రంథంగా ఆకాడమి భావించి ప్రచురించడానికి పూనుకున్నది.

సుప్రసిద్ధ విమర్శకులు, ఛందోవ్యాకరణాది లాక్షణిక రహస్యాలను తలస్పర్శిగా అవగాహన చేసుకొన్న పండితులు శ్రీ రాఘరి దొరసామిశర్మగారు, ఈ “లక్షణశిరోమణి”కి శుద్ధ పాఠాన్ని సమకూర్చి చక్కగా పరిష్కరించి విపులమైన, విజ్ఞాన ప్రదమైన పీఠికను రచించి అకాడమితో సహకరించినారు. అకాడమి పక్షాన శ్రీ శర్మగారికి కృతజ్ఞతాపూర్వకమైన అభివందనలను సమర్పించుకుంటున్నాను.

హైదరాబాద్, }
తేది: 6.1.1979.

దేవులపల్లి రామానుజరావు,
కార్యదర్శి.

కృతజ్ఞత

ఈ లక్షణశిరోమణి వైశిష్ట్యమును నావలన నెఱింగి నాకోరిక మన్నించి దీనిని బ్రకటింప సమ్మతించి, యనేకాంతరాయములచే సకాలమునకు శుద్ధప్రతి నందింపక చేసిన యాలస్యమును సహృదయ తతో సహించిన ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ కార్యదర్శులు మాన్యులు నగు శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావుగారికి, ఏతద్గ్రంథ ప్రచురణ కంగీకరించిన అకాడమీ కార్యనిర్వాహకసభ్య మహా శయులకు, మఱి యందులకు సహకరించిన మిత్రసత్తములు ఆంధ్ర ప్రదేశ్ శాస్త్రానకవులు డా. దాశరథిగారికి, పరిష్కరణ నాచేరేయింప నేర్పాటుగావించి సహకరించుటయేకాక, తిరుపతి శ్రీ వేంకటేశ్వర విశ్వవిద్యాలయ ప్రాచ్యపరిశోధకసంస్థలోని లక్షణశిరోమణి లిఖితప్రతు లతో సంప్రదింపించి పాఠభేదములను వ్రాయించి పంపుట మున్నగు ముఖ్యకార్యములలో నవ్యాజప్రీతితో, దోడ్పడిన సహృదయులు సుహృదయులు మాన్యమిత్రులు నగు శ్రీ వేంకటేశ్వర విశ్వవిద్యాలయ తెలుగు శాఖాధ్యక్షులు ఆచార్య, డా. జి. ఎన్. రెడ్డిగారికి, నా హర్ష ధన్యవాదములు.

మఱియుఁ బరిష్కరణ ప్రారంభించినది మొదలు సంపూర్తి యగువఱకు నెన్నోయాటంకములు సంభవించుచుండఁగా అందనిలిది చేదోడువాదోడుగానుండి, సవరణ, వివరణ, అనుక్రమణిక, విషయ

సూచిక, అధస్సూచిక మున్నగు పరిష్కరణ సంబంధ కార్యాంగ నిర్వహణలో సంపూర్ణముగ సహకరించి, తొలుత చిత్తుప్రతిని, తదుపరి శుద్ధప్రతిని సిద్ధముచేసి యిచ్చిన మా శిష్యురాలు, మదరాసు క్వీన్ మేరీ కళాశాల తెలుగుకళాధ్యక్షురాలు, ప్రొఫెసరు చి। జి. ఎలితమ్మకు నా శుభాకాంక్షనములు.

సాహిత్యమందిరము,
28, బండ్ల వేలుగోపాలనాయుడు వీధి,
తిరువల్లిక్కేటి, మదరాసు - 600005,
20.9.1978.

రావూరి దొరసామిశర్మ.
అసిస్టెంటు ప్రొఫెసర్ (రిటైర్డ్)
వైద్యకళాశాల, మదరాసు.

విషయానుక్రమణిక

ప్రధాన విషయములు

విషయము

పుట

ప్రీతిక

కవి, తద్వృత్తాంతాదులు	1
లక్షణగ్రంథ నిర్వచనాదులు	3
లక్షణశిరోమణి విషయపరిశీలనము	23
ప్రథమాశ్వాసము : వర్ణాధికారము	25
ద్వితీయాశ్వాసము : గణాధికారము	27
తృతీయాశ్వాసము : వృత్తాధికారము	30
మూతనకల్పితవృత్తములు - ఇతర లక్షణగ్రంథములు	37
ఇందలి ద్వాదశవిధసీసములు	56
ఛతుర్థాశ్వాసము : విక్రమాధికారము	63
యతులు యతిభేదములు, వడిశబ్దవ్యుత్పత్తి	
శిరోమణి చెప్పని యతులు	110
ప్రాసభేదములు	111
వ్యాకరణభాగము	125
రేఫజకారపద్ధతి	128
విభక్తి, సంధి, సమాసములు	133
చిత్రకవిత్వము	135
గ్రంథవైశిష్ట్యము	135
ప్రథమాశ్వాసము - వర్ణాధికారము	1
మూర్తకాపూజావిధి	9
కావ్యాది లక్షణములు	11

వణ్ణోత్పత్తిక్రమాదులు	20
అమృతవిషాక్షరాదులు	26
ద్వితీయాశ్వాసము - గణాధికారము	41
గణోద్భవ, జన్యజనక లక్షణాదులు	42
జ్యోతిషవిశేషములు, పాంతువులు	50
కృతులొసంగు లక్షణము	90
తృతీయాశ్వాసము - వృత్తాధికారము	108
సమవృత్తములు	109
విషమవృత్తములు	143
చతుర్థాశ్వాసము - విశ్రమాధికారము	250
యతులు	„
ప్రాసలక్షణము	340
అగస్త్య వ్యాకరణ విషయము	374
విధక్తులు - సంధులు	395
సమాసములు	412
చిత్రకవిత్వము	421
అనుబంధములు	427

విషయానుక్రమణిక

	పుట
పీఠిక :	
కవి - తదవ్యుత్పాదము	1
కవి పాండిత్యాదలు	8
కాలము	"
అక్షరగ్రంథ నిర్వచనము	9
అక్షరశిరోమణి పేర్లగ్రంథములు	10
అక్షరగ్రంథములలో నితరగ్రంథోదాహరణులు	11
అక్షరశిరోమణిలో నుదాహృత అక్షరగ్రంథములఁ గూర్చి సంగ్రహ వివరణము	12
అక్షరశిరోమణి గ్రంథరచనోద్దేశము	21
అక్షరశిరోమణి విషయపరిశీలనము	23
ప్రథమాశ్వాసము - వర్ణాధికారము :	25
శిరోమణి వర్ణ సంఖ్యా నిర్దేశము	26
ద్వితీయాశ్వాసము - గణాధికారము :	27
సంయుక్తపూర్వాక్షర గురుత్వము	29
తృతీయాశ్వాసము - వృత్తాధికారము :	30
సమవృత్తములు	32
అక్షరశిరోమణి - సమవృత్తములు	33
వృత్తయతి నిర్దేశము	39
యతిస్థాన నిర్దేశములలో భిన్నమకములు	40
మఱికొన్ని విశేషములు	42
మాత్రాసమకవృత్తములు	"
విషమ వృత్తములు	44
శిరోమణి నూతన విషమవృత్త పద్యతి - నిర్వచన వివరణములు	48
వృత్తశ్లోకము	49

	పుట
ఉపరి పృథ్వులు	51
దండక భేదములు	52
పంచపాది	53
మూలికలు	”
జాతులు - కండగీత సీసాదులు	54
కండములు	”
ఆర్యులు - గీతులు	55
సీసభేదములు	”
కిరోమణిలోని ద్వాదశవిధ సీసములు - సమీక్ష	56
గీతిద్వయ సమ్మేళనము	57
సీసగీతముల ఉత్పత్తి	60
అక్కరలు	62
గద్యముగణము	68
చతుర్థాశ్వాసము - విక్రమాధికారము :	”
యతులు - యతిభేదములు	”
వడి - యతి	65
వడి శబ్దవ్యుత్పత్తి	67
యతి మైత్రి	68
యతి మైత్రి - అనోన్య సంబంధము	69
యతుల పట్టిక	72
కిరోమణిలోని యతిభేదముల సంగ్రహ వివరణము	74
కిరోమణి యతిభేద సమీక్ష :	80
(i) స్వరయతులు	81
గూఢస్వరయతి	82
ఋత్యయతి	84
(ii) వ్యంజనయతులు	86
జ యతి	”
ఞ యతి	88
శాఖర యతి	”

	పుట
భిన్న యతి	91
అభేద యతి	92
అనుస్వారోష్ఠ యతి	93
ఎక్కటి యతి	94
చుత్వానువాసిక యతి	95
సంయుక్త యతి	96
యశశర్గద్వయ యతి	98
ప్రపాది యతి	99
నిత్యసమాస యతి	102
శకంధ యతి	104
దేశీయ యతి	"
పూర్ణ యతి - కావ్యగర్భ యతి	105
అలుక్సమాస యతి	"
ఘోష యతి	106
అఖండ యతి	107
శిరోమణి చెప్పని యతులు	110
ప్రాసభేదములు	111
ప్రాసభేదముల పట్టిక	112
శిరోమణి ప్రాసభేద సంగ్రహ నివరణము	113
ప్రాసభేదములలో కలిపయ విశేష వరామిర్ప	116
ప్రాసమైత్రిప్రాస	"
ఋప్రాసము	117
త్రికారప్రాస	118
చిందుప్రాస	"
ఉభయప్రాస	120
సంధిగతప్రాస	"
నవర్ణప్రాస	121
శ - ష - స ప్రాస	122
శబ్దరూప భేద ప్రవర్ణనము	124

	పుట
వ్యాకరణ భాగము, అగస్త్య వ్యాకరణ ప్రస్తావన	125
ఈ అగస్త్యుఁ డెవఁడు?	126
శేష జ్ఞాన ప్రకార పద్ధతి	128
విభక్తి పద్ధతి	188
విభక్తి సంధిక్రమ అక్షరము	184
సంధి - సమాస విచారము	185
చిత్రకవిత్వము	"
గ్రంథవైశిష్ట్యము	189
అక్షరశిరోమణిలోని నూతనాంశములు	"
అజ్ఞాతగ్రంథములు - గ్రంథకర్తలు	141
కవులంగూర్చిన కొన్ని విషయములు	142
శిరోమణిలో గమనింపఁదగిన విషయవిశేషములు	145
ఉదాహృత గ్రంథనామనిర్దేశములో విశేషములు	146
ప్రయోగ అక్ష్యపాదనిర్దేశము	"
సాధుపాఠోపబి	147
ప్రయోగ విశేషములు	151
పరిష్కరణము	156
సంకేత వివరణము	165

అక్షరశిరోమణి :

ప్రథమాశ్వాసము - వరాధికారము :

అవతారిక :	1
గ్రంథారంభము	7
మౌర్యకాళాణవిధి	9
కావ్యస్వరూపఅక్షరము	11
కృతినాయక స్వరూపఅక్షరము	14
సుకవి అక్షరము	15
సకలాయుధచక్ర అక్షరము	17

	పుట
కర్ణోత్పత్తిక్రమము	20
కర్ణోద్భవము	21
అక్షరవర్ణబీజభూత ఫలములు	22
వర్ణ ఫలములు	28
అక్షరాధిపతులు	”
వర్ణ ఫలములు	”
అక్షర నక్షత్ర అక్షణము	24
అక్షరంబులకు భూషణాంబరసుమ చందనోపహారములు	25
సురనర తిర్యగధోనుఖ వర్ణఅక్షణము	26
అమృత విషాక్షర అక్షణము	”
అల్పప్రాణమహాప్రాణాక్షర అక్షణము	27
స్థిగ్రహాక్షర అక్షణము	”
బాహుమారరాజ వృద్ధమృతస్వరాక్షర అక్షణము	”
అక్షరవాహన అక్షణము	28
అక్షరబాణి - సరస్వతీమాతృకావాహనఅక్షణము	”
రాజమాతృకా సరస్వతీక్షర అక్షణము	29
అన్యోన్య మిత్రశత్రుసమాక్షర అక్షణములు	30
సంయుక్తాక్షర అక్షణము	31
స్త్రీపురుషాక్షర అక్షణములు	32
ఉర్ధ్వోహుఖ పార్శ్వముఖాక్షర అక్షణము	33
వైశ్యమాతృకా నిద్రాక్షయధ్యానవిధి	34
విద్యక్త్యధి దేవతాఫల అక్షణము	35
కూద్రమాతృకా సరస్వతీ త్వరితాధ్యానవిధి	36
గౌణపక్ష అక్షణము	37

ద్వితీయాశ్వాసము - గణాధికారము :	41
--------------------------------	----

గణోద్భవక్రమము	42
---------------	----

గణజన్యజనక అక్షణము	43
-------------------	----

గణములు	”
--------	---

	పుట
మూర్త్యేంద్ర చంద్రగణ నిర్ణయప్రకారము	44
గణసంఖ్య	45
మూర్త్యేంద్ర చంద్రగణములు	”
గురు సంజ్ఞాత్మక అక్షరగ్రహము	”
సామాన్య గురు సంజ్ఞాబోధకప్రకార సంజ్ఞాత్మక అక్షరము	47
గణసంజ్ఞాబోధకపద్ధతి	”
గణజాతులు	48
గణనక్షత్రములు	49
అష్టగణాధికారము	”
అష్టగణములకు గణపాండిత్యము	53
అశుభగణ అక్షరములు	58
బోధ్యులను విశేషములు	59
దినపాంతువు - గణపాంతువు - స్త్రీదీర్ఘపాంతువు	60
పురుషస్త్రీయోనిసంజ్ఞలు	62
ఇరువైయేడు నక్షత్రములయొని నితరములు	”
రాశిమాట పాంతువు	68
గ్రహమైత్రి	66
వశ్యపాంతువులు	67
రజాపాంతువు	”
తేధపాంతువు	68
నాదీపాంతువు	”
రాశిమాట నక్షత్రపాంతువు	70
వశవిధపాంతువులకు భంగవచనములు	72
వద్వర్గసంజ్ఞ	78
అగ్నేభూమికా ప్రమాణము	”
హోరాగ్రహము	”
ద్రేక్కణాధిపతిగ్రహము	74
నవాంశగ్రహము	75
ప్రతివాంశగ్రహము	”

సక్షత్రాక్షర వేధాత్మగముల అంశచక్రము	75
చంద్రబలము	76
తారాబలచక్రము	77
బాలాది స్వరపంచక త్మగము	78
గ్రహదశావస్థ త్మగము	78
గ్రహములకవస్థలు	79
గ్రహదుష్టత్మగము	80
గ్రహదోషారాహిత్య త్మగము	81
పంచరత్న త్మగము	82
అగ్నికుడి త్మగము	83
దుర్ముహూర్త ప్రవర్తక త్మగము	84
దగ్ధజ్వలిత ధూమిత జీవనిర్జిత నక్షత్ర నిర్ణయము	85
శవజీవరోగనక్షత్ర త్మగము	86
క్షీణమధ్యమ పూర్ణచంద్రుల చందంబులు	87
రక్తపీతశ్వేత కృష్ణచంద్రుల త్మగము	88
సర్వైరజస్తమోవేదాధి త్మగము	89
కుభవేళలు	90
గణవేళలు	91
పంచక త్మగము	92
ఉచ్చపీచస్థాన గణ త్మగము	93
దేవ కుభ భద్రవాచకములకు ప్రయోగ త్మగము	94
సంహార వచన త్మగములు	95
కృతులొంగు త్మగము	96
శత్రువధోపాయ త్మగము	97

తృతీయాశ్వాసము - వృత్తాధికారము :

సమవృత్తాధికారము	108
గురులఘుసంజ్ఞ	109

విషయానుక్రమణిక

శిరోమణికారుని నూతనకల్పిత సమన్వితములు :	పుట
	109
1. ఛండస్సు - శ్రీకృత్తము	110
హరి	"
శ్రీపెంపు	"
2. ఛం. - రమాకృత్తము	"
3. ఛం. - శ్రీకారయుక్త	"
భారతి	"
4. ఛం. - హేయగమ	111
సుకాంతి	"
5. ఛం. - కలహంస	"
మలహరి	"
6. ఛం. - హయపదము	"
ప్రసవము	112
7. ఛం. - వసుమతీరము	"
శుభాధామ	"
8. ఛం. - ఉద్బిడము	"
కనకకలక	"
9. ఛం. - రాజమరాశము	113
మంజుల	"
శుభారసమహరి	"
10. ఛం. - ప్రియకచన	"
భాసురము	114
గంధగజేంద్రము	"
11. ఛం. - కంఠీరవము	"
వనమాలి	"
గజరాజము	"
12. ఛం. - మృగమదము	115
కొకనదము	"

		పుట
13. ఛండస్సు - మత్తమయూరము		115
	సులికము	"
	బలభిన్నుడి	"
14. ఛం. - గురకరునికరము		"
	విద్రుమత	"
	కలరవము	"
15. ఛం. - పారిజాతము		"
	కాళకాముది	117
	కిసలయము	"
16. ఛం. - చక్రవాకము		"
	చంద్రరేఖ	"
	సింహవిక్రమము	"
	హరిహరము	118
17. ఛం. - మేఘరంజి		"
	జేవడత్తము	"
	చమరివాతము	"
	గగనమణి	"
18. ఛం. - పుష్పమాలిక		119
	వేణువాదము	"
	కద్దినుకము	"
19. ఛం. - సింహనందన		"
	పాంచలవృక్షము	"
	మణినిచయము	120
20. ఛం. - పంచకాలము		"
	మూరళి	"
	అలికము	"
	రతినిలసికము	"

	పుట
21. ఛందస్సు - భూధరము	121
రతిరాజము	,,
మదగజము	,,
22. ఛం. - సుగంధి	,,
హల్లకమాలిక	,,
జనుమవిశిఖము	122
23. ఛం. - గజలీల	,,
జనుమదము	,,
విజయశంఖము	,,
24. ఛం. - జగదీశము	123
అనందము	,,
కలకంఠము	,,
25. ఛం. - సురభి	124
విభవము	,,
జలరుహము	,,
26. ఛం. - సురభూరుహము	125
దినమాలి	,,
కవిజనమందిరము	,,
సమవృత్త సంఖ్య	126
సర్వసమవృత్త సంఖ్య	,,
భీనునచందమునందలి ప్రసిద్ధ సమవృత్తములు :	,,
11. ఛం. - ఇంద్రవజ్రము	,,
ఉపేంద్రవజ్రము	127
ఉపకాలి	,,
తొయదము	,,
12. ఛం. - భుజంగప్రయోగము	,,
స్రగ్వీణి	128
తొటకము	,,

14. ఛందస్సు - వసంతతిలకము	పుట
వసమయూరము	128
15. ఛం. - మాలిని	"
16. ఛం. - పంచచామరము	129
18. ఛం. - మత్తకోకిలము	"
19. ఛం. - కాద్దూరివిక్రీడితము	"
తరళము	"
20. ఛం. - మత్తేభవిక్రీడితము	130
ఉత్పలమాలిక	"
21. ఛం. - స్రగ్ధర	"
చంపకమాలిక	"
22. ఛం. - మహాస్రగ్ధర	131
మానిని	"
23. ఛం. - కవిరాజవిరాజితము	"
24. ఛం. - క్రాంచపడము	132
26. ఛం. - మంగళమహాశ్రీ	"
వృత్తరత్నాకరమునందలి ప్రసిద్ధవృత్తములు :	"
11. ఛం. - కాలిని	133
స్వాగతము	"
మాత్రికమాల	"
గుణమభి	"
భ్రమరనిశితము	"
12. ఛం. - జలధరమాల	"
వైశ్యదేవి	"
పుష్పవిచిత్ర	"
మణిమాల	"
వసుమవిచిత్ర	134
ఇంద్రకంఠము	"

	వంశసము	పుట
	మౌలి	184
	అలికము	"
	క్రియంబద	"
	ప్రమితాక్షర	"
18. చందస్సు -	చంచరికావళి	"
	ప్రహరిణి	"
	మత్తమాసిని	"
	మంజుభాషిణి	185
14. చం.	అలాలము	"
	ప్రహర్షణకలిత	"
15. చం.	చంద్రరేఖ	"
	ప్రభద్రకము	"
	మణిగణనికరము	"
16. చం.	నరీపుత్రము	"
17. చం.	మందాక్రాంతము	"
	పుత్తి	186
	వర్మకటము	"
	శిఖరిణి	"
	వంశపత్రికపతికము	"
18. చం.	వసుమితలత	"
	నికాపుత్రము	"
19. చం.	మేఘవిస్ఫూర్ణితము	"
20. చం.	మంజునాథము	"
21. చం.	కనకతర	187
22. చం.	ప్రభద్రకము	"
23. చం.	అశ్వనితరము	"
24. చం.	తన్వి	"
26. చం.	భుజంగ విజృంభితము	"

సవయతి నియమపదతి	138
ప్రాసభేదవృత్తప్రకారము	141
మలహరివృత్తము	"
తురంగవృత్తము	142
విషమవృత్తలక్షణము	143
చిత్రము - స్వస్థాన ఏకపాద విషమవృత్తము	144
లిరుదాంకము - స్వస్థానార్ధ విషమవృత్తము	145
మడేభక్రీడ - స్వస్థాన త్రిపాద విషమవృత్తము	"
చక్రము - "	"
తురంగి - స్వస్థాన సర్వచతుష్పాద విషమవృత్తము	146
శ్లోకలక్షణము	"
పరస్థాన విషమవృత్తములు :	148
బంధుర - పరస్థాన ఏకపాద విషమవృత్తము	149
మందర - పరస్థానార్ధ సమ విషమవృత్తము	"
చక్రము - పరస్థానత్రిపాద విషమవృత్తము	150
శాశ్వతి - సర్వపరస్థాన విషమవృత్తము	"

భీమన పెద్దనల స్వస్థాన పరస్థానార్ధసమ విషమవృత్తములు :

స్వస్థానార్ధ సమవృత్తములు :	151
నిశి	"
ఉపకాతి	"
విపరీతనిశి	152
రతిప్రియము	"
అజితవ్రతావము	"
ఉపచిత్ర	158
వారీపురము	"

	పుట
స్వస్థాన విషమవృత్తములు :	153
ధరణి	154
వరాంగి	”
అంగజాస్రము	”
నదీప్రహోషము	155
పరస్థానార్థ సమవృత్తములు :	”
శేతుమతి	156
శేగళతి	”
వియోగిని	”
వరాళతి	157
భృకమధ్య	”
శోమలి	”
మణివిశాసకాంతి	158
మనోహరము	”
శ్రుష్టితాగ్ర	”
భద్రవిరాట్ట	159
అవరసక్త	”
పరస్థాన విషమవృత్తములు :	”
శరభక్రీడ	160
శ్రీరమణము	”
రభగమన మనోహరము	”
సర్వపరస్థాన విషమవృత్తములు :	”
పిఞ్జార-చనము	161
ఉద్గతము	”
మధురము	”
మణిదీపిక	162

ఉపరివృత్తములు :

జరము	162
అలికము	163
ఘననినదము	”
అయిగ్రాహి	”
అయవిభాతి	164
త్రిభంగి	”
ఉపరివృత్తమును దండకము	165
చండవృష్టి దండకము	”
అర్ణము	166
అర్ణవము	”
వ్యాళము	”
జీమాకమును	”
లీలాకరము	”
ఉద్దామము	167
కంఖము	”
యోగము	”
గురుతఘన పరిమాణ సంజ్ఞ	168
చుట్పర్యయము	”
ప్రస్తారప్రత్యయము	169
ఉద్దిష్టప్రత్యయము	171
అధ్వప్రత్యయము	172
వృత్త సంఖ్యాప్రత్యయము	174
నష్టబిప్రత్యయము	176
అగ్రక్రియాచక్రప్రత్యయము	178
చందస్సుతవ గురుతఘనవైలంగళ క్రమము	182

	పుట
గురుతఘసంఖ్యాక్రమము	184
అర్థ సమవిషయవృత్త సంఖ్య	186
విషయవృత్త సంఖ్య	187
సమవృత్త సంఖ్య	188
అర్థ సమవృత్త సంఖ్య	189
విషయవృత్త సంఖ్య	190
పంచపాదవృత్త అక్షరము	191
కంద భేదములు :	198
సమకందము	”
విషయకందము	”
అర్థాకందము	194
తూల్యకందము	”
నిరూపకందము	195
ద్వివిధకందము	”
చతుష్కందము	196
సతచతుష్కందము	”
జగణచతుష్కందము	197
కందగురుతఘసంఖ్యాక్రమము	199
సీసగీతముల విధములు	”
గీతానిర్ణయము	201
గీతులు	202
సీసక్రమము	208
గీతుల అక్షరము	”
సమగీతిర్ణయము	204
విషయగీతిర్ణయము	”
ఎరుగీతి	”

కణదగిరి

పుట

౨౦౪

మలయగిరి

”

ఆర్యాగిరి చతుష్టయరీతులు :

గిరిలక్షణము

”

ఉపగిరి

౨౦౬

ఉద్గిరి

”

ఆర్యాగిరి

”

సీసలక్షణములు

౨౦౭

[ద్వాదశవిధ సీసములు]

కృత్తిప్రాస సీసము

౨౦౮

గర్వరఃప్రాస సీసము

”

గిరిరహిత చతుష్ప్రాస సీసము

౨౦౯

గర్వకడి సీసము

౨౧౦

ఉత్సాహ వేదండ విషమసీసము

”

అర్ధసమసీసము

౨౧౧

గర్వఅఘ సీసము

”

సమసీసము

౨౧౨

అకకలి సమసీసము

”

సమనామప్రాస సీసము

౨౧౩

అకకలి ప్రాససీసము

”

అకకలికడి సీసము

౨౧౪

చుట్పడలక్షణము

౨౧౫

త్రిపద లక్షణము

”

ద్విపద లక్షణము

౨౧౬

	పుటి
వీకపదమంజరీద్వీపద	216
శుద్ధచాపదమ	217
కర్ణాటచాపదమ	218
వికాశచాపదమ	”
మంజరి	”
శుద్ధమంజరి	219
కలియంగమంజరి	”
రగదజాత్యధికారము :	
హామిప్రచారము	220
తురగవర్ణనము	221
విజయమంగళము	”
ద్వీపదగతి	”
జయభద్రము	222
మధురగతి	”
హరిగతి	223
తృప్తభగతి	”
హరిణగతి	”
రగద చోపద తాళభేద చాటుప్రబంధ లక్షణము	224
మహానవమి	225
కందకృత్త సీసమాలిక	”
సీసమాలిక అక్షణము	226
ఉదాహరణ అక్షణము	”
తర్వాప్రకార అక్షణము	228
తత్కార్య	229

	పుట
విశ్వలార్య	280
చపలార్య	"
మఖచపలార్య	"
జఘనచపలార్య	"
అక్కరజాతి వృత్తలక్షణము :	281
మహాక్కర	"
మధ్యాక్కర	282
మధురాక్కర	"
అంతరాక్కర	"
అల్పాక్కర	283
తరువోజ	"
వైకాళియ వృత్తములు	284
రెలుఁగిన వైకాళియ వృత్తక్రమము	285
బొంబచ్చందశి	"
ఆపాతళిక	283
దక్షిణాంతిక	"
ఉదీచ్యవృత్తము	287
ప్రాచ్యవృత్తి	"
ప్రతర్తకము	288
పరాంతిక	"
చారహాసిని	289
వక్త్రవృత్తములు	"
గద్యలక్షణము	"
విశదగద్య	240
యోగిక	"
చిత్రకవిలాసిరేకము	241

	పుట
అష్టపది	242
చక్రవాళవృత్తము	245
సుగంధివృత్తము	”
చతుర్థాశ్వాసము - విశ్రమాధికారము :	
విశ్రమస్థానసంజ్ఞలు	250
గణితశ్రవణారంభన అక్షరంబునకు యతులు నిలుచునట్టి అక్షరము	”
యతుల పేర్లు	”
యతుల నామధేయములు	256
స్వరయతులు	”
1. సహజస్వరయతి	”
2. వర్గయతి	260
3. సరసయతి	261
4. దేశీయయతి	268
5. జయతి	265
6. ఉభయయతి	267
7. అఖండయతి	269
8. విందుయతి యనబడు అనుస్వారయతి	276
9. భిన్నయతి	280
10. ప్రాదియతి	282
11. అభేదయతి	288
— అభేదప్రాస	294
12. వృద్ధియతి	”
13. మళారబిందుయతి	296
14. పురయతి	297
15. నిత్యసమాసయతి	300

	పుట
16. గూఢస్వరయతి	305
17. వ్యంజనస్వరయతి	306
18. ఋగ్యయతి	307
19. విభాగయతి	309
20. కావస్వరయతి	310
21. సావరయతి	312
— చిందుసావరయతి	318
22. అనుస్వారోచ్ఛయతి	314
23. చుత్వానునాసికయతి	316
24. ఆదేశయతి	"
25. ప్రాసయతి	317
26. వికల్పయతి	318
— జకారమున వికల్పయతి అక్షరము	"
27. ప్రభునామయతి	319
28. సంయోక్తయతి	320
29. శకంధయతి	328
30. యశవర్గద్వయయతి	328
31. చక్కటియతి	329
32. ఎక్కటియతి	330
33. పోలికయతి	331
34. రికడి	333
35. సవర్ణప్రాసయతి	335
36. అనుక్రమసయతి	337
37. ఘోషయతి	338
38. సజయతి	339
— వసమసయతి	

	ప్రాసతత్వము	340
	ప్రాసనామధేయములు	341
1.	సమనామప్రాసము	,,
2.	ప్రాసమైత్రిప్రాసము	343
	— సావర్ణ్యప్రాసము	344
3.	ఋప్రాస లక్షణము	345
4.	త్రికారప్రాసము	346
5.	ప్రాదిప్రాసము	347
6.	వికల్పప్రాసము	349
7.	సమతఃప్రాసము	,,
8.	బిందుప్రాసము	350
9.	అర్థబిందుప్రాసములు	352
10.	ఉభయప్రాసము	354
11.	గంధముక్తప్రాసము	355
12.	సంధిగతప్రాసము	356
	— కబ్జాంతికారప్రాసములు	357
1.	దుష్కరప్రాసము	,,
2.	ద్వంద్వప్రాసము	358
3.	త్రిప్రాసము	,,
4.	చతుష్ప్రాసము	359
5.	అంశ్యప్రాసము	,,
6.	అనుప్రాసము	,,
	శుకరప్రాసము	,,
	అర్థబిందుప్రాసము	360
	లాటానప్రాసము	,,
	శేకానుప్రాసము	361

	పుట
వృత్తిసూత్రము	361
వర్గసూత్రము	362.
శబ్దరూప భేదములు	"
శవ సూత్రము	371
బ - ధ సూత్రము ; ట - థ సూత్రము	372
అగ స్త్య వ్యాకరణ విషయము	373
రేఫ అకార అక్షరము	377
రేఫ అకార ప్రకారము	378
విధి క్తి తదతి	395
విధి క్తి సంధిక్రమము	401
వ ట్సంధులు	404
ఊ క్సంధి	405
స్వర సంధి	"
అప్రియోగ చతుష్టయము	407
వ్యంజన సంధి	408
విసర్గ సంధి	410
సమా సములు	412
ద్వంద్వ సమా సము	418
బహువ్రీహి	414
తత్పురుషము	"
సఖ తత్పురుషము	415
ద్విగుణ	"
కర్మధారయము	"
అలంకారము	416
అశ్యయాభావము	"
కారక శబ్దములు	"

	పుట
క్రియాపదములు	418
అభ్యయపదములు	419
విశేష్య విశేషణములు	420
క్రియావిశేషణములు	”
చిత్రక విశ్వము	421

అనుబంధములు :—

1. బంధకవిత్తా చిత్రములు	427
2. అక్షరశిరోమణియం దుదాహృత అక్షరశిరోమణి గ్రంథములు - పద్యములు	436

అంశ

లక్షణ శిరోమణి

ప్రీతిక

అంద్రరాషట్ర లక్షణగ్రంథము లాదికవియనఁబడు నన్నయభట్టారకుని కాలమునుండి యవతరింపఁజొచ్చినవి. నన్నయరచిత వ్యాకరణమగు నాంధ్రకర్ణి చింతామణి సుప్రసిద్ధము. మఱి భట్టారకుఁడు లక్షణసారమును ఛందోలక్షణగ్రంథమును నయితము సంతరించినట్లు అంద్రప్రయోగరత్నాకరము రంగరాట్టండము మున్నగు గ్రంథములలోని యుదాహరణలవలన విదితమగుచున్నది. నన్నయ సమీపకాలమున నుదయించిన కవిజనాశ్రయమును భీమనభంద మతిప్రచారము గలదై యున్నది.

ఆనాటినుండి నేటివఱకు రచితములయిన లక్షణగ్రంథము లసంఖ్యాతములు. అందుఁ గొన్నింటి వివరములు ముందు తెలుపఁబడును.

లక్షణగ్రంథములలోఁ గతిపయముమాత్రమే ముద్రితము. ముద్రణభాగ్యము నోచుకొనక యసూర్యంపశ్యములై యనేక లక్షణగ్రంథము లప్రకాశములై గ్రంథా లయములం దటనట శిథిలావస్థలో మూలఁబడియున్నవి. ప్రతికృతిలోను నేదో యొక విశిష్టత లేకపోలేదు. అయ్యవి వెలుఁగునకు వచ్చిననే వాని విలువ విదితమగును. అట్టి యాంధ్రలక్షణ గ్రంథములలో లక్షణశిరోమణి శిరోమణి వంటిది.

కవి - తద్వృత్తాంతము

లక్షణ శిరోమణిని పొ. ర. పి. వేంకటరమణకవి రచించెను. ఇతనికి రమణకవి' యని వ్యవహారనామము. (1-12) రమణకవి నందవరీక నియోగి బ్రాహ్మణుఁడు

(నందవరవంశోత్తంస - గద్య). ఆశ్వలాయనసూత్రుడు, గౌతమగోత్రుడు, వసిష్ఠి కొండ దుర్గ(ద్వ)రాజు వెంగనమంత్రి పొత్తుడు, రామయామాత్యుని పుత్తుడు, మహారి కొండార్య తనయుడైన రఘునాథమంత్రి ధౌహిత్రుడు.

నందవరమున దశగ్రంథాలవారసు నింటిపేరు గలవారు కాలక్రమమున రాయన ప్రెగ్గడవా రనఁబరఁగి, పొత్తపి గ్రామమునుజేరి, యందుఁ బ్రత్యాతిగాంచుటనే పొత్తపి వారన విఖ్యాతు లయిరఁట. (1.10) మనకవికాలమున వారియింటిపేరు పొత్తపి వారని రూఢియై నది.

కవినివాసము పొత్తపియని యెంచనగును. *ఈ పొత్తపి గ్రామము కడప మండలములో రాజంపేటతాలూకాలో చెయ్యేరు నదీతీరమున నున్నది. కవి పూర్వులు నందవరములోనివారు. నందవరముపేరి గ్రామము కడప నెల్లూరు జిల్లాలలోఁ గలదని తెలియవచ్చెడు. కవిగారి గురువు నింటిపేరు తరు(ర)ణివాయి. ఈ గ్రామము నెల్లూరు జిల్లా కోపూరు తాలూకాలో నున్నది. వీటి నన్నింటిని బరిశీలింప మనకవి కడప మండలములోనివాడని విర్ణయించుట సహేతుక మనఁదగును.

* కవిగారి గురువు తరు(రు)ణివాయి నరసింహకపింద్రుడు, నకలవిద్యాపరి జతుడు, వివిధకవనశబ్దకర్కాది విఖిలశాస్త్రప్రవీణుడు, కవిజనబ్రహ్మ, సుకవిసార్వభౌముడు. కవిసార్వభౌముడగు నీ గురుపాదుడు సంతరించిన యుద్గంధములేవో శిష్యుడు పేర్కొనియున్నఁ బ్రశస్తి కాస్తదమైయుండును. కవికిఁగల గురుభక్తి యపారము నవ్యాజముననుట సృష్టమే. మన యాంధ్రకావ్యముల యవతారికా సంప్రదాయములలో గురుస్తుతిగూడ నొక యంశము. కాని గురుస్తుతిఁ గావించిన కవులు కొందఱే. గురునామస్మరణ గద్యలోఁజేసినవారు కొందఱు. అవతారికలోఁ బ్రత్యేక ముగా గురువందన మాచరించిన ధన్యులగు కవిమూర్ధన్యులు - నన్నివోడుడు, పాల్కురికి సోమన, ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ, అల్లసాని పెద్దన, అయ్యలరాజు రామభద్రుడు, తెలారి రామకృష్ణుడు, అప్పకవి, గణపివరపు వేంకటకవి, అచ్యోబిల పండితుడు, కూచిమంచి తిమ్మకవి మున్నగువారు. మనకవి యీ గురుస్మరణను నవతారికలోనే కాక ప్రత్యాశ్వాసాంతగద్యలో మఱి ప్రత్యాశ్వాసాదిలో సంతరించెను.

కవి పాండిత్యాదులు

ఇతఁడు 'శ్రీమ ద్వీంకటరమణ కరుణాకటాక్షవీక్షణసంప్రాప్త సహజసారస్వతుఁడు, నిఖిలసుకవిజనాంగీకృతదత్త నిశ్శంకలక్షణ చక్రవర్తి' బిరుదాంకుఁడు (గద్య) ఈ లక్షణచక్రవర్తి బిరుదము నవతారికలోను బ్రస్తావించినాఁడు. (1.14) మఱి యీతిఁ దాకు మధుర చిత్ర విస్తరము లనుచతుర్విధకవితారచనలో ధ్వరంధరుఁడు, జ్యోతిష గ్రంథైకసారజ్ఞుఁడు, వాస్తు గణిత భరతాది శాస్త్రరసజ్ఞుఁడు. (ఇతని కవితాదికచాతుర్యమునకు అవతారిక - 'తత చిత్రబంధ సంధాన ధౌరంధర్యుః' - 1.14 అను పద్యము చూచునది.) ఈ పద్యమున్నతీరు నారయ నీ కవి కనేకవిద్యలు శాస్త్రములు నభ్యస్తము లనియు, నవధానికూడ నయియుండుననియుఁ దోచెడు. మీఁదు మిక్కిలి శ్రీనాథ భీమ శబ్దశాసనానంత భాస్కర సోమ - మాఘ మురారి భారవి ప్రముఖోభయ భాషాకిపుల కవితాప్రక్రియల సంతరింపఁగల పుంభావ నరస్వతియని సమకాలీన కవిరాజ ప్రశంస లకుఁ బాత్రుఁడైనవాఁ డఁట (1.12). ఇందలి 'శ్రీనాథు చక్రప్రసిద్ధ బంధాభిజ్ఞ భీముని పణిబంధ పేశలంబు' (1.12) అను పద్యము, 'బాణువేగంబును భవభూతి సుకుమారతయు' నను మూర్తికవి నరసభూపాలీయ పద్యమును (1.15), 'అల విన్న కొదపెద్దన లక్షణజ్ఞత శబ్దశాసనకవి శబ్దకుద్ధి' అను గణపవరపు వేంకటకవి ప్రబంధ రాజ పద్యమును (అవతారిక - 34) దలఁపించుచున్నది.

ఈ కవి కృత్యంతరములున్నట్లెందుఁ జెప్పఁబడలేదు. ఇతని గ్రంథ మీయొక్కటే మనకు లభించుచున్నది. ఇతఁడు బహుగ్రంథపరిశోధకుఁ డనుట యిందుదాహృత లక్ష్యలక్షణ ప్రపంచమువలనఁ దెల్లమగును.

కాలము

ఈ కవి కాల మాలోచనీయము. కవిగాని యాతని వంశీయులుగాని యే ప్రసిద్ధ రాజాస్థానమున నున్నవారగుదురు. ఇతఁ గ్రంథస్థ-విషయమే కాలవిర్ణయమున కేత్రక సాధనము.

లక్షణశిరోమణిలో ననేక లక్ష్యలక్షణ గ్రంథముల పద్యము బుదాహృతములు కావుటంజేసి వాటినిబట్టి కాలము నొకరీతిగా విర్ణయింపవలసియున్నది.

లక్షణశిరోమణిలో వార్తాకవి రఘునాథయ్యగారి లక్షణదీపిక యుదాహృతము* దీపికలో విజయవిలాస (క్రీ. శ. 1614-33) పద్యముదాహృతము. కాన దీపిక

విజయవిలాసానంతర రచన యగును. దీపికలో అప్పకవీయ స్వీయపద్యములు లక్ష్యలక్షణములు కొన్ని గానవచ్చెడు. (అప్పకవి చెప్పిన అనునాపికప్రాస-గి ఆ. 841, 842. పరదూపయతి. 8. 126, ఇవి దీపికలోఁ గలవు). లక్షణదీపికలో సుదాహృత పద్యములకుఁ బెక్కిరిటికి నాకరములు జెప్పఁబడలేదు. అట్లు చెప్పఁబడకుండుట లేఖకుల యుపేక్షాప్రమాదములు కారణము గానోపును. అప్పకవీయగ్రంథ రచనా కాలము క్రీ. శ. 1666-1660. దీనినిబట్టి దీపిక 1660 తర్వాతిది యగును.

దీపికను గణపవరపు వేంకటకవి తన యాంధ్రప్రయోగరత్నాకరమున సుదాహరించెను. వేంకటకవి విద్యావతీ దండకమును క్రీ. శ. 1673 లో రచించెనని చరిత్రకారుల నిర్ణయము. వేంకటకవి యీ దండకమును దన ప్రబంధరాజ వేంకటేశ్వర విజయవిలాసములోఁ జేర్చొవ్వె. ఆంధ్రప్రయోగరత్నాకరము ప్రబంధ రాజములోఁ గవిరచితపూర్వకృతులలోఁ జేర్చొనఁబడినది. కాని ప్రబంధరాజము ప్రయోగరత్నాకరమున సుదాహరింపఁబడినది. ఇది వింతగాఁ దోఁపవచ్చును. రత్నాకరము పూర్వరచనయేయయ్యును ప్రబంధరాజరచనానంతరము, కవి, యయ్యది లక్షణ గ్రంథమగుటచే, దానిని గొంత నవరించి సంవర్ధితము చేపెయుండును. అప్పుడు ప్రబంధరాజ పద్యముల లక్ష్యములుగా సంగ్రహించి ప్రదర్శించియుండునని యూహించుటలో వ్యతిక్రమముండదు. అట్లేవి విద్యావతీదండకము (1673 సం॥) తరువాత రూపొందిన ఆంధ్రప్రయోగరత్నాకరము క్రీ. శ. 1680 ప్రాంతమునందలిది కాదగును.

1. ఈ ప్రబంధము తొలుత అమూల్యగ్రంథచింతామణి పత్రికాధిపతి శ్రీ భాండ్ల రామకృష్ణయ్యచే క్రీ. శ. 1892 సం లోఁ బ్రకటితము. ఇటీవల 1977 సం లో ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీచేఁ బునః ప్రకటితము.

2. అకాడమీ ప్రకటిత ప్రబంధరాజము సుపోద్ఘాతములో (XI పుట) 'ఇక్కవి కృతులలో నొక్క వేంకటేశ్వర నిఘంటువుతప్పఁ దక్కిన గ్రంథములు నామమాత్రాకళిప్రములైయున్నవి' ఇత్యాదిగాఁ దద్గ్రంథ సంపాదకు లుగ్గడించిరి. (XI పుట) ఈ వ్రాత చింత్యమనక తప్పదు. వేంకటకవి యితర కృతులు కొన్ని అభించుచున్నవి. వేంకటకవి యాంధ్రకాముది కాకినాడ యాంధ్రసాహిత్య పరిషత్తుచేఁ బ్రకటితము (1935). మఱి యీతని ద్వీరూపకోశము వ్రాతప్రతి (R. No. 134) నుద్రాను ప్రాచ్యలిఖిత గ్రంథాయమునుండి తరలింపఁబడి ప్రస్తుతము తిరుపతి విశ్వవిద్యాలయ ప్రాచ్యపరిశోధకసంస్థలోఁ బరిరక్షణపఁబడి

అప్పకవీయ పద్యములను దీపిక సంగ్రహించుటచేతను దీపికాపద్యములు రత్నాకరమున నుదాహృతము లగుటచేతను లక్షణదీపికారచన క్రీ. 1660-1680 మధ్యకాలమని తలంపవలెను. దీపికను సంగ్రహించిన లక్షణశిరోమణి క్రీ. 1680 తర్వాతిదగును. అదియునుగాక ప్రబంధరాజమునుండి యుద్ధరించిన చక్రబంధాది చిత్రకవితాపద్యము లొకనాల్గు లక్షణశిరోమణి గ్రంథాంతమునఁ దల్లిభిర తాళప్రతి యొకదానిలో (R 679) కాననగుచున్నది. అందుచేతఁ బ్రబంధరాజరచనకు (క్రీ 1673-1680) తరువాతిది కావలె శిరోమణి. అనఁగా 17వ శతాబ్ది తుదిలో శిరోమణి వెలసినదన్నమాట.

కాని యీ క్రింది యంశములు సయితము గమనింపఁదగును.

‘అరు దొక్కొకకవి యిపు డిరు
గురు మువ్వరు నలుగు రైదుగురు నావ్యరు శి
ద్ధురు తొమ్మండ్రు పదుగురై
ధరు ధైతరు లింటనింటఁ దఱచగఁ గృష్ణా’

ఈ పద్యము సుప్రసిద్ధమైన అరీదము సూరకవి యీ క్రింది చాటు పద్యమున కనుకరణ మనఁదగును. అపద్య మిది —

‘జేవునానమున్ను జేశానకొకకవి
యిప్పుడూరమార నింటనింట
నేను రార్లు రేడ్లు రెనమండ్రు తొమ్మండ్రు
పదుగురేసి కవులు పద్యవాధ’

సాధారణముగఁ బ్రసిద్ధి ప్రచారములుగల చాటుపద్యముల ఛాయానుకరణములు తరువాతి కావ్యములయందుఁ గానవచ్చుట పరిపాటియే. కావ్యగతములైన

యొన్నది. ఇతని యాంధ్ర ప్రయోగరత్నాకరము తంజావూరి సరస్వతీమహాలైబ్రరీలో నున్నది (D. No. 695). మఱి యితని సర్వతక్షణ శిరోమణిలోని కొంత భాగము (1-5 ఉల్లాసములు) కాశీవాడ యాంధ్రసాహిత్య పరిషత్తునఁ గలదు (సంఖ్య - 31). ఈ విషయములు నా తెలుగుభాషలో ఛందోరీతు లను గ్రంథమున వివరింపఁబడియున్నవి (మూద్రణ - 1962 - పుటలు 898 - 99).

పద్యముల ననుకరించి చాటువులు రూపొందుట యనహజము. పద్యగతిని సూక్ష్మముగాఁ బరిశీలించినఁచో త్తపికవి పద్యము సూరకవిచాటువు నెఱింగి వ్రాసినదని స్ఫురింపఁ జేయును. ఈ పద్యవ్యాయనుబట్టి పౌత్తపి వేంకటరమణకవి యడిదము సూరకవి (క్రీ. శ. 1720 - 1785) సమకాలికుఁడో తర్వాతివాఁడో యగును.

ఇక మరొకశుంకము. కస్తూరి రంగకవిగారి యానందరంగరాట్టండము నకును మన లక్షణశిరోముణికిని బెక్కు పోలికలు పొడచూపుచున్నవి.

లక్షణవిషయానుక్రమణిక రెంటిని నిచుమించు నమానమే. వృత్తముల యందుఁగొన్ని యితరులు పేర్కొననివి, రెండిటను నామభేదములతో నున్నవి.

భాసురవృత్తము (కోమలవృత్తము), సలలిత (లత), బాలకొమ్మది (గజరాజ), చక్రవాక (చంద్రభాను), రతిరాజ (సురభూజరాజ), కుముద (కుసుమ), సురభి (సురుచి), విభవ (విజయ) - ఇందు మొదటివి లక్షణశిరోముణిలోనివి, కుండలీకృతములు రంగయభందములోనివి. ఇం దెవరెవరి ననుసరించిరో ?

కాని రంగయభందములో కందసీనభేదములు (ఉత్సాహవేదంతసేనము, గీత రహిత చతుష్ప్రాససీనము), కందవృత్త సీసమాలికలు, తురంగ శంఖ ఉండిమ వృత్తములు, సూళాదులు, అత్యేత్యోత్ప కందములు, ఓష్ఠ్యనిరోష్ఠ్యచలజిహ్వచల జిహ్వ, పాదభ్రమక, సౌగంధిక కుసుమమంజరీగర్భితోత్పలమాలికా, కందగర్భిత చంపకమాలికా, పంచవిధగద్యభేద, వివిధబంధాది చిత్రకవిశావిశేషములు, లక్ష్యలక్షణ రహితముగఁ బేర్కొనఁబడినవి మాత్రమే. (రంగ - IV - 137 వచనము)

● లక్షణశిరోముణిలో 3.426 వచనములో వియ్యవి విర్ధేంపఁబడుటయేకాక ఏవి లక్ష్యలక్షణము లీ యాశ్వాసమునను మీఁది యాశ్వాసమునఁ గొంత ప్రదర్శితములు. (కొంత యీ యుపలబ్ధి ప్రతులలో నష్టమయ్యెను). రంగకవి పౌత్తపికవి గ్రంథము నుండి సంగ్రహించి యుండునేమోయని యూహింపవలెను. అట్లేవి పౌత్తపికవికి (క్రీ. 1750) పూర్వగుడు కాఁదగును. పౌత్తపి కవిది లక్షణశిరోముణి, కస్తూరి కవిది లక్షణచూడామణి (నామాంతరము).

లక్షణశిరోముణి తాళపత్ర లిఖితప్రతియందు (D. No. 3034) లేఖన కాల మిట్లున్నది —

‘విక్రమ సంవత్సర మాగ్గళిర కు ౨ దారభ్య ఆ మాఘ కు ౫ బుధవారం నదికి క్రమదును గోపాలయ్య వ్రాసిన లక్షణశిరోమణి.’

దీనికి సరియగు క్రీస్తుశకపుతేదలు రెండు గానవచ్చెడు.

1) 5.11.1640 నుండి 9.1.1641 వఱకు.

2) 7.12.1820 నుండి 7.2.1821 వఱకు.

ఇందు రెండవది మన కాలనిర్ణయమున కనుకూలము ననుగుణము నగును.

అదీదము సూరకవి చాటుపద్యచ్ఛాయను కావ్యత్రప్రతిలేఖనకాలమును రెంటిని సమన్వయించిన శిరోమణికాలము క్రీ. శ. 1740-1800 కాదగును.

శిరోమణి కాలనిర్ణయమునకు మఱొకమార్గము స్ఫురించుచున్నది.

రమణకవి శన యీ కృతిప్రధానముపూర్వము నిట్లు వర్ణించెను :

‘రాహుగ్రహము ఉత్తరాషాఢా నక్షత్రమున నుండుఁ గావున కృతిభర్త నక్షత్రము మృగశిర జీవనక్షత్రము మందిదగునట్లేను. సూర్యాంగారక శశిరాహువు లుత్తరాషాఢా శ్రవ జ్యామిపి నక్షత్రముల నున్నారగునక .....పొల్లన కుద్ద గం కుక్రవారము పూర్ణచంద్రుఁడు కృతిభర్త రాశి గ్రహగణ గృహములైన కుక్రబుధులు ఉచ్చస్థానగతులై కుభావస్థలనుండఁగా చంద్రతారాబలోపేతమై ..... పంచకరహిత మైన సుముహూర్తాన మత్కావ్యకన్యకను .... క్రీవేంకటేశ్వరునకు సమర్పితము చేసియున్నది (2.180).

పై వచనమున మాన తిథి వారములు పేర్కొనఁబడినవి. సంవత్సరము గూడఁ దెలిపియున్నఁగలమును నిర్ణయింప వీలగును. కాలనిర్ణయమునకు సంవత్సర మాన తిథి వారములు నాలుగు ఆవశ్యకములు. కాలసూచన లేకుండుటచే దొంకతిరుగుడు మార్గమునఁ దన్నిర్ణయమునకుఁ బ్రయత్నింపవలెను. పైని నిర్ణయించిన క్రీ. 1740-1800 మధ్యలో పొల్లన కు - గం - కుక్రవారము ఏ యే సంవత్సరములలో వచ్చునో పరిశీలించి యీ సమయమున రాహుగ్రహ ముత్తరాషాఢలో నున్న కాలముతో సమన్వయించిన కృతిప్రధానకాలము తెలిసికొన వీలగును.

మఱియు, తిరుపతి శ్రీవేంకటేశ్వర విశ్వవిద్యాలయ ప్రాచ్యపరిశోధక సంస్థలోని లక్షణశిరోమణి నెం. 7616 తాళపత్ర లిఖితప్రతి కట్టలో కవిచింతామణి, ఆనంతుని భండము, లక్షణశిరోమణి (కొంతభాగము), ఆంజనేయాక్షరమాలిక, ఆంధ్రకోముది కలవు. లేఖకుడు చిత్రకవి బుచ్చయ్యాచార్యుల తమ్ముడు రామాచార్యులు. కవి చింతామణి సొమ్మ నం॥ 10, ఆనంతుని భండము సాధారణ నం॥ 10, అక్షరమాలిక కీలక నం॥ 10 వ్రాసినట్లు పెర్సొనబడియె. అనమగ్ర మగుటచే శిరోమణి లేఖన కాలము తెలియరాదు. పై లేఖన కాలములలో సంవత్సర మాన తిథి యన్నవి. వారము చెప్పబడనందునఁ గాలనిర్ణయము సుసాధ్యముగాదు.

ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్ తృతీయ మగు చిత్రకవి పెద్దన లక్షణసారసంగ్రహము సుప్రసిద్ధతములో దాని తాళపత్రప్రతిలేఖకుడు, చిత్రకవి బుచ్చయ్యాచార్యుల తమ్ముడు, రామాచార్యులు, దుర్ముఖి నం॥ పుష్య శు ౨ లో వ్రాసిన ట్లున్నది. ఆ తాళపత్రములు మిక్కిలి ప్రాతవి యగుటచే నందు సూచింపబడిన దుర్ముఖి నం॥ మొన్నటికిగాక యాపై దానిపైదుర్ముఖి యగును. కావున విది యిప్పటికి 150 నం॥ పూర్వమే వ్రాయబడిన దని చెప్పనొప్పును' అని యభిప్రాయపడినారు శ్రీ విదుదవోలు వేంకట రావుగారు (గ్రంథ ముద్రణ శ్రీ. 1940). ఈ వ్రాతనుబట్టి యీ దుర్ముఖి శ్రీ. శ. 1776-77 కాదగును.

దీనినిబట్టి తిరుపతి లైబ్రరీలోని శిరోమణిప్రతి లేఖనము కీలక . సొమ్మ మధ్య కాలము 1788-89 కాదగును. అట్లేని శిరోమణి కృతిప్రధానకాలము శ్రీ. 1740-17౯8 మధ్య జరిగియుండు ననవచ్చును. చిత్రకవి రామాచార్యులు రఘునందనవిలాస మనుషేరఁ జంపూరామాయణమును దెనిగించెనఁట. ఆ కృతిని బిశీలించినఁ గవి కాలము తెలియఁగలదేమో ?

ఇక శిరోమణి కృతిప్రధాన ముహూర్త నిర్దేశముసారము ఈ కాలములో రాహుగ్రహ ముత్తరాషాఢలో మండఁగా పాల్గొన శుద్ధ గం శుక్రవారము రావలెను.

శిరోమణికృతిప్రధానకాలముగా సూచింపబడిన శ్రీ 1740-1788 మధ్యలో పాల్గొన శు. గం శుక్రవారము వచ్చు ఇంగ్లీషు తేదీలు 5-3-1742, 21-2-1766, 5-3-1762, 17-3-1769, 22-2-1782, 18-2-1786' (స్వామికన్నుపిల్లె గారి 'ఇండియన్ ఎపిమెరిస్' ప్రకారము).

పై సంవత్సరములలో రాహుగ్రహ ముత్తరాషాఢలో నెప్పుడుండునో కనుగొనవలెను. అయ్యది పంచాంగ గణన చేతనే నిశ్చయింపవగును. స్థూలముగా విట్లు నిర్ణయింపవచ్చును. 15-8. 1977 లో పింగళ సం॥ శ్రావణ శుద్ధ ౧ సోమవారము హస్త ౪ లో రాహు ప్రవేశమని ఆ సం॥ పంచాంగము దెలుపుచున్నది. రాహువు రాశిచక్రము (12 రాసులు) ఒకసారి చుట్టివచ్చుటకు 18 సం॥ అగును. అనగా ఒక్కొక్క నక్షత్రమున ౩ నెలలుండును. రాహు గమనము అవ్రదక్షిణము. హస్త నుండి ఉత్తరాషాఢకు (19 నక్షత్రములు గడచి) వచ్చుటకు (19 X ౩ నెలలు) 12 సం॥ 8 మాసము లగును. అనగా 1990 సం॥ అగును. ఈ కాలమునుండి మన మూహించిన శిరోమణి కాలమునకు 18 సం॥ గుణింపములను తగ్గించినచో (18 X 13 = 234). 1990 - 234 = 1756 అగును. గ్రహగతులలో నెక్కువ తక్కువ లుండును గాన 1756 సం॥ ను, పొల్లన కు ౧౦ కుక్రవారము వచ్చు క్రీ. శ. 1755 ఫిబ్రవరి 21 తేదిగా నెన్నవచ్చును. ఈ గణనాప్రసంగమును బట్టి శిరోమణి కృతిప్రదానకాలము 21-2-1755 అని స్థూలముగా నిర్ణయింపవచ్చు. దీనిని సూక్ష్మముగాఁ బంచాంగ గణనచేసి జ్యోతిష పండితులు నిష్కృష్టముగాఁ గాలము నిర్ణయముచేసి నా తెలుక పఱచినఁ గృతజ్ఞతతో సంగ్రహింపఁగలవాఁడ నని విన్నపము.

శిరోమణి కాలనిర్ణయప్రసంగ సారము—

- 1) ఉదాహృతగ్రంథములను బట్టి ప్రబంధరా జానంతరకాలము క్రీ. 1680 తర్వాత, అనగా 1700 ప్రాంతము.
- 2) అదీదము మారన చాటువద్యానుకృతిని బట్టి 1740 ప్రాంతము.
- 3) లేఖన కాలమును బట్టి 1740-1821, 1740-1788.
- 4) తిథి విధేక గ్రహమునుబట్టి క్రీ. 21-2-1755 కృతిప్రదాన కాలము.

ఈ సూక్ష్మనిర్ణయముల సాధక బాధకత లెట్లున్నను వేంకటరమణకవి క్రీ. శ. 18 వ శతాబ్దివాఁ డనుట సిద్ధాంతము.

లక్షణ గ్రంథ నిర్వచనము

సాహిత్యలక్షణ గ్రంథములలో సాధారణముగఁ గావ్యాలంకార చృందో వ్యాకరణాంశములు వివరింపఁబడును. తెలుఁగులోఁ గావ్యాలంకార చూడామణి

యట్టిది. కొన్నిట చందస్సు, కొన్నిట వ్యాకరణము మాత్రమే చెప్పబడును. భీమన చందము మొదటి తెగకు, ఆంధ్రభాషాభాషణము రెండవ తెగకుఁ జెందును. తెనుఁగు లక్షణగ్రంథములలోఁ దలచుగ చందోవ్యాకరణ లక్షణద్వయము చెప్పబడును. కొన్నిట చంద స్పదికముగఁ గొన్నిట వ్యాకరణ మెక్కువగ నుండును. ఇందనంతుని చందము మొదటి పద్ధతికి, కూచిమంచి తిమ్మన లక్షణసారసంగ్రహము రెండవ పద్ధతికిఁ జెందినవి. తెలుఁగులో చందోవ్యాకరణముల కున్న యవినాభావ సంబంధమే యీ మిశ్రరచనకుఁ గారణము. తెలుఁగు శబ్ద రూప నిర్ణయమునకు యతిప్రాసస్థల విబద్ధ ప్రయోగములే ప్రధానాధారములు కావుటంచేసి, కేతన యాంధ్రభాషాభాషణము (1250 సం.) తరువాతి తెలుఁగులక్షణగ్రంథము లెల్లఁ దలచుగ నిట్లు మిశ్ర లక్షణ గ్రంథములుగా రచితములయ్యె. పొత్తపి పేకదిరమణకవి లక్షణశిరోమణియు నిట్టి మిశ్రరచనయే. ఇందు చందోభాగమే యధికము. తుదిలోఁ గొంత వ్యాకరణముగలదు.

లక్షణశిరోమణి పేరి గ్రంథములు

- 1) యాదవామాత్యచందమునకు లక్షణశిరోమణి యని నామాంతరము. ఇందరి పద్యము సులక్షణసారమున (1550) నుదాహృతము.
- 2) గణపవరపు వేంకటకవి కృత సర్వలక్షణశిరోమణికి లక్షణశిరోమణి యనియుఁ జేరుగలదు. (1675 సం॥ ప్రాంతము) ఇది 10 ఉల్లాసముల గ్రంథము. 8 ఉల్లాసములు మాత్రమే యుపల్బింపబడినవి. (కాకినాడ, తిరుపతి గ్రంథాలయములలో నున్నది) (చూ. కాకినాడ ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్తు ప్రకటించుచున్న 8-వ భాగము. గ్రంథ సంఖ్య-31.) ఇందు 2, 3 ఉల్లాసములు (ఆంధ్ర కౌముది, వేంకటేశాంధ్ర విఘంటువు) ముద్రితములు.
- 3) వార్తాకవి రఘునాథయ్య లక్షణదీపికలో — ‘లక్షణాన్వితముగ నక్షశబ్దము. మీఁదఁ దనరు నూహిసీపదంబు వెలయ’ అను నుండవదీ లక్షణ పద్యము లక్షణశిరోమణి లోనిదిగా నుదాహృతము. శిరోమణికవిపే రందెందును గానరాదు. ఇది ప్రకృతము ప్రకటితమగుచున్న శిరోమణిలో లేదు. కవిజనసంజీవని లోనిదిగా సులక్షణసారము దెల్పుచున్నది. ముద్రిత సంజీవనిలో నీ పద్యము గానరాదు. ఉపల్బ సంజీవని యుపమగ్రము.

4) కవిజనాంజనములో (నన్నయ చింతామణి వివరణము - గద్యపద్యాత్మకము - కిమ్మూరి నరసింహరాజకృతి - 1911 ముద్రణ) లక్షణిరోమణి నుండి పద్యముదాహృతము. ఉదాహృత లక్షణపద్యము 'ఉత గాక గత లును గావుతయును నాశీర్వాచోకపుండెలుగు....' (పుట 1:7) - పొత్తపి లక్షణిరోమణిలో మృగ్యము, గణపవరపు వేంకటకవి లక్షణిరోమణిలోని వ్యాకరణోల్లాసమగు ఆంధ్ర కౌముది సీసమాలికాత్మకము, కాన పి కంద పద్యముండి కవకాళము లేదు. కాన నది యీ పేరుగల గ్రంథాంతరిము కానోవును.

5) లక్షణిరోమణి - పొత్తపి వేం. రషణకవి రచన - ప్రకృత గ్రంథము.

లక్షణగ్రంథములలో నితర గ్రంథోదాహరణలు

ప్రాచీనాంధ్ర లక్షణగ్రంథములలో, దక్కర్త స్వీయ లక్షణ లక్ష్యములు మాత్రమే రచితములు. అట్టివి ఆంధ్రభాషాభూషణము, కావ్యాలంకారచూడామణి, ఆనంతువిభందము, చిత్రకవి పెద్దన లక్షణసారసంగ్రహము మున్నగునవి. లక్షణము లకుఁ గవి స్వీయలక్ష్యములుమాత్ర మున్న నయ్యవి ప్రామాణికతకు విద్ధారకము కాఁజాలవు. ఇతర మహాకవి ప్రయోగములు ప్రమాణములగును. తన లక్షణములకుఁ బూర్వకవి గ్రంథస్థలక్ష్యములఁ బ్రదర్శించిన యుదా త పద్ధతికి మార్గదర్శకుడైన యాదిలాక్షణికాగ్రణి కవిచింతామణిని సంతరించిన వెల్లంకి శాతంభట్టు, ఆతని నను సరించి ముద్దరాజు రామన, అప్పకవి, గణపవరపు వేంకటకవి, కూచిమంచి తిమ్మకవి, రంగకవి, మన పొత్తపికవి మున్నగువారు తమ లక్షణ గ్రంథములలో బహు లక్ష్య లక్షణ గ్రంథస్థ పద్యముల నుదాహరించిరి. మీఁదు మిక్కిలి పొత్తపికవి కొన్నిపట్టల లక్షణములు సయితము తాను వ్రాయక యితర కృతములను సంగ్రహించి తనివి పెందెను.

లక్షణిరోమణిలో నుమారు 31 లక్షణగ్రంథములు, 51 లక్ష్య గ్రంథములు, ఇతరుల పద్యములు మొత్తము 682. ఉదాహృతములు. అం దహూర్వములు నలభ్య ములు వనేకము లున్నవి.

లక్షణశిరోమణిలో నుదాహృత లక్షణ గ్రంథములఁగూర్చి
సంగ్రహ వివరణము

ఆంధ్రశబ్దచింతామణి : (క్రీ. శ. 1022 - 63)

ఇయ్యది నన్నయభట్టారకునిచే సంస్కృత భాషలో శ్లోకరూపమున రచితమైన ప్రథమాంధ్ర వ్యాకరణము. ఇందు సంజ్ఞా, సంధి, అజంత, హలంత, క్రియలను 5 పరిచ్ఛేదములు గలవు. ఇందలి శ్లోకములు ఆర్యాగీతి భేదములు. ఇది కేవలము వ్యాకరణ మయ్యను, విందు సంజ్ఞా పరిచ్ఛేదాంతమున 6 శ్లోకములచేఁ దెలుఁగు భందోలక్షణము (గణ, యతి, ప్రాసములు) సూత్రప్రాయముగాఁ జెప్పఁబడెను. దీని ననుసరించి పెక్కు వ్యాకరణములు, మఱి దీని కనేక టీకా వ్యాఖ్యలవతరించెను.

చింతామణి నన్నయ కర్తృకము గాదనియు, టీకాకర్త బాలనరస్వతియేదానిని వ్రాసి గ్రంథ గౌరవముకై నన్నయపేరు పెట్టెననియు, మఱి యథర్వణకారి కావళిగూడ సహోదరి సండితకృత మనియు వీరేశలింగము పంతులు తమ యాంధ్ర కవుల చరిత్రలో సిద్ధాంతము చేసిన నాఁటినుండి చింతామణి కర్తృత్వము వాదప్రతివాదములకు లోనై నేటికి విదమితమని నిర్ణయింపరాని సందిగ్ధస్థితిలో విలిచియున్నది. ప్రాచీన లాక్షణికు లెల్లరు చింతామణి నన్నయ భట్టియముగానే నిర్దేశించిరి. నన్నయ కర్తృకమనియే మా మతము. మన మతము లెల్లున్నను శిరోమణికర్తృమతము మాత్రము చింతామణి ఆదికవి ఆంధ్రమహాభారతకర్త శబ్దకాసనుఁ డనఁబడు నన్నయభట్టారక రచన యనుట గమనింపఁదగినది. అందుల కీ గ్రంథములోని యీ క్రింది విధేశము లారాదములు - చూ.

“శబ్దకాసనుఁడు ఆదిపర్వము (4-37, 44)

నన్నయభట్టు ఆదిపర్వము (4-71)

శబ్దకాసనుఁడు నన్నయభట్టు (4-321)

శబ్దకాసనుఁడు ఆంధ్రశబ్ద చింతామణియందు ఆర్యావృత్తము;

ఆంధ్రకవనమునకు శబ్దకాసనుఁడే ముఖ్యము (4-510)

నన్నయభట్టుగారు ఆంధ్రకవి చింతామణి (4-566).”

ఆంధ్రశబ్దచింతామణికి ఆంధ్రకవిచింతామణి యను వ్యవహారము కలదేమో!

భీమన చందము : (1080 - 1100)

మేములవాడ భీమకవి రచించిన యీ చందమునకుఁ గవిజనాశ్రయమని పేరు. కాని భీమనచంద మనియే సకల లక్షణికులు పేర్కొనిరి. అప్పకవి రెంటిని జేర్కొనెను.

కవిజనాశ్రయ బిరుదాంచితుఁడగు రేచన కిది యంకితము.

ఉపలబ్ధి చృందోగ్రంథములలో నిది ప్రాథమికము. ఇందు సంజ్ఞా, వృత్త, జాతి, షట్ప్రకృయ, దోషాధికారములు గలవు.

‘భీమనగారు కవిజనాశ్రయమను చందంబున ... ఎక్కటియతి స్రయోగము’ అని యీ లక్షణిరోమణిలోఁ బ్రస్తావితము (4-331).

వాదాంగమాదామణి

మల్లనకృతిగా రంగయ చందమునఁ జేర్కొనఁబడినది.

గోకర్ణచృందము : (12 శతాబ్ది)

ఇది గౌరన లక్షణదీపికలో (1385-1445) సుదాహృతము. క్రీ. శ. 1127 లో సున్న వర్తమానపురాధీశుఁడు గోకర్ణదేవుఁ డీ కృతికి భర్తయనుటకుఁ గవిజనాశ్రయ పీఠికలో శ్రీ విడదవోలు వేంకటరావుగా రుద్దరించిన ‘రాస్కర విలపిత వార్తి చంద్ర గోకర్ణనృపా’ యను పద్యపాదము విధారకమగును. (చూ. వావిళ్లవారి కవిజనాశ్రయ ప్రతి - పుట 9).

అథర్వణ వ్యాకరణము : (12 శతాబ్ది)

దీనికి అథర్వణ కారికావళి, వికృతివివేకము అనివ్యవహారము. ఇది నన్నయ చింతామణికి శేషగ్రంథము. సంస్కృత శ్లోకాత్మకము. లక్షణిరోమణికారుఁడు ‘అథర్వణాచార్యులు ఆంధ్రశబ్దచింతామణి వ్యాఖ్యానము’ అని పేర్కొన్నాఁడు.

1. చూ. నా వ్యాసము - ‘కవిజనాశ్రయము - భీమనచందము’ — సాహితీ చార్లభ్యము, మొదటిభాగము. తిలుప : శ్రీసరేంద్రనాథ సాహిత్యమండలి, 1968

అథర్వణాచార్యుడు వ్యాకరణమునే కాక అథర్వణ చృందమును, అథర్వణ భారతమును రచించెను. ఈ రెంటినుండి లక్ష్యములు ఈ శిరోమణియందును ననేక లక్షణ గ్రంథములందును నుదాహృతములు.

అథర్వణచృందము :

ఇందలి పద్యములు పెక్కులు గౌరవ, అప్పకవి, రంగకవి మున్నగు లాక్షణికులచే నుదాహృతములు.

అంధ్రభాషాభూషణము : (1250)

దశకుమారచరిత్రను దిక్కునసోమయాజి కంకితముగా రచించిన మూలపుటిక తేతన దీని కర్త. తేతన యభినవదండి బిరుదాంచితుడు. భాషాభూషణము తెలుగు పద్యములలో వ్రాయఁబడిన తొలి వ్యాకరణము.

శ్రీధరచృందము : (1350)

కర్త శ్రీధరుడు. ఈ చందమును గౌరవ ప్రభృతు లుదాహరించిరి. ఈ యుద్ధారములలో 'అరియవిపాలి సోమ యవవీపాలా, పిన్నసోమ యవవీపాలా, పిన్న భూవరువిసోమ (ల. శిరో. 4-116) అని సంబోధన యింటచే, నీ చందము ఆశియ రామరాయల వంశీయులలోఁ బూర్వముఁ గలుగు. పిన్నసోమభూషణి కిది యంకితమని తెలియుచున్నది.

అగస్త్య వ్యాకరణము :

ఇది యీ లక్షణశిరోమణియందు మాత్రమే యుదాహృతము (4-514). కాల కర్తృత్వములు దెలియరావు. ఇందలి యుద్ధారమునుబట్టి యిది సంస్కృతభాషలో సూత్రరూపమున రచితమని తెలియుచున్నది. ఇం దథర్వణాచార్యులు పేర్కొనఁబడి యున్నారు. దీనింగూర్చిన వివరములకు విందే IV - ఆ. తుదివ్యాకరణ విభాగ పరామర్శలోఁ జూచునది.

కావ్యాలంకారచూడామణి : (1402 - 07 మధ్యకాల రచన)

దీని కర్త విన్నకోట పెద్దన. ఇది చాళుక్య విశ్వేశ్వరభూషణి కంకితము. ఇందు 9 ఉల్లాసములున్నవి. 7, 8 ఉ. చందస్సు, 9 ఉ. వ్యాకరణము. దీనినే పూర్వ

లాక్షణికులు కొందఱు పెద్దిరాజు చందము, పెద్దిరాజు ఆలంకారము అని పేర్కొనిరి. విన్నకోటకు బదులొకచోట నీ శిరోమణిలో వ్రాతప్రతిలో 'వీర్ణకోట' అని కలదు (4.461). 'విన్నకోట' అని లక్షణదీపిక, ఆంధ్రప్రయోగ రత్నాకరము.

కవిరాజ గణాంకుశము : (1410-80)

కవిగణాంకుశముని కొందఱు పేర్కొనిరి. దీనిని ముద్దరాజు రామన, లింగమ గుంట తిమ్మన, అప్పకవి ప్రభులు బుదాహరించిరి. దీని కర్త గౌరవ పుత్తుడు ధైరవుడు. ముద్రికమైన యీ చిన్న కృతియందు గణవర్ణ లక్షణ శుభాశుభ ఫలాదులు చెప్పబడియున్నవి.

1. ఛందోదర్పణము : (15 శతాబ్ది పూర్వార్థము)

దీని కనంతుని చందమని ప్రసిద్ధ వ్యవహారము. అనంతామాత్యుడు దీనికర్త. ఇందు గణయంతిప్రాసములు, వృత్తములు, జాతులు, సంధిసమాసాది వ్యాకరణాంశములు చెప్పబడినవి. ఇది 4 అశ్వాసముల గ్రంథము.

2. కవిచింతామణి : (1480-1520)

కర్త: వెల్లంకి తాతంభట్టు. ఇందు భాషాలక్షణ, వర్ణనిర్ణయ, వర్ణప్రాస, దోష, గణావికారములు గలవు. కవి యిందు స్వీయలక్షణముల కితర గ్రంథ లక్ష్యములఁ బ్రదర్శించెను. ఈ కృతికిఁ గావ్యచింతామణి, కావ్యానుశాసనమని నామాంతరములు గలవు.

3. రేఫ ఆకార నిర్ణయము :

దీని కర్త తాళ్లపాక పెరతిరుమలయ్య (1460-1547). ఇతఁడు తాళ్లపాక అన్నయాచార్యుల పుత్తుడు. ఇందలి పద్యమొకటి లక్షణశిరోమణిలో (4.520)

1. ఛందోదర్పణము వావిళ్ల వారిచే మూడు ముద్రణల నందెను. అందుఁ గడపటి కృతీయ ముద్రణకుఁ బరిష్కర్త: రావూరి దొరసామిశ్వర్య (1958).

2. కవిచింతామణి - ఆంధ్రప్రదేశ్ గవర్నమెంటు ఓరియంటల్ మోషన్స్ స్కీప్రిన్స్ లైబ్రరీ అండ్ రిసర్చ్ ఇన్స్టిట్యూట్ (హైదరాబాదు) పక్షమున ముద్రితము కావన్నది. పరిష్కర్త: రావూరి దొరసామిశ్వర్య.

నుద్భవము. శిరోమణిలో గ్రంథము పేరు చెప్పబడలేదు. ఆ పద్యము తాళ్లపాక చిన్నన్నగారిదని వ్రాయబడినది. ఇది పొరపాటు. చిన్నన్న రేఫ అకార నిర్ణయ గ్రంథకారుడగు పెదతిరుమలయ్య కొడుకు. చిన్నన్న యష్టమహిషికల్యాణ గ్రంథ కర్త.

కవిసర్పగారుడము : (1480-1530)

కర్త: కావన బసవన. చిత్రకవి పెద్దన యీ బసవనను బూర్వ లక్షణికుని ప్రస్తుతిలో బేర్కొనెను. ఇందు గణపర్ణ యతిసాన వృత్త ప్రకరణములు గలవు.

లక్షణసారసంగ్రహము :

కర్త: చిత్రకవి పెద్దన (1510.1570). దీనినే పెద్దిరాజు ఛందమని లక్షణికులు పేర్కొనిరి. ఇందు ఛందోలక్షణమే కాక రేఫ అకార నిర్ణయము, నాటకలక్షణము రచితము. ఇందలి రేఫ అకార నిర్ణయ పద్యము లన్నింటిని వరుసగా నీ శిరోమణి కారుడు సంగ్రహించెను.

లక్షణతిలకము : (16 శతాబ్ది)

లింగమగుంట రామన్న లక్షణతిలకములోని వని యొక యైదు పద్యములు వాహుకములు. (1.117, 2.177, 181, 186, 188. —) ఇందు గొన్ని లింగమగుంట తిమ్మన సులక్షణసారములోవివి. లిం. తిమ్మన్న కన్న రామన్న ఆనందకావన, చతుర్వాటికామాహాత్యముల రచించె. లక్షణతిలకమునకు లక్షణసారమను నామాలతరముగూడఁ గలదని శిరోమణి విశేషమునలనఁ దెలియుచున్నది.

సులక్షణసారము : (16 శతాబ్ది)

లింగమగుంట తిమ్మన ప్రణీతము. ఛందములలో దీని కత్యంత ప్రబోధము గలదు. దాని యిది 1862 నం. మొదటకొని తాతంబట్ట కృతముగాఁ దప్పల తడకగా ముద్రితమగుచుండినది. 1950 లో దిమ్మనకృతిగా సుపరిష్కృతమైనది.

బాలనరస్వతీయము : (1600 ప్రాంతము)

ఎలకూచి బాలనరస్వతి నన్నయ చింతామణికి రచించిన టీక యిది. ఇందలి ప్రారంభ నన్నయభట్ట స్తుతిశ్లోకము (వాచా మాండ్రమయూనాం యః) అథర్వణాచార్యుల పేర నుద్ధరింపఁబడియున్నది (4-514).

నరసభూపాలీయము : (16 శతాబ్ది)

కర్త: రామరాజ భూషణ నామాంతరము గల మూర్తి కవి. వసుచరిత్ర కర్త యితఁడే. కొందఱు మూర్తి రామరాజభూషణులు భిన్నులని యభిప్రాయ పడెదరు. ఆ సందేహ మీ శిరోమణి దీర్చుచున్నది. 1.46 పద్యము నరసభూపాలీయ రామరాజ భూషణము లోనిదిగాఁ జెప్పఁబడినది. మఱి 4.462 పద్యముకడ 'నరసభూపాలీయము మూర్తి' యని కలదు. ఈ గ్రంథము సంస్కృత ప్రతాపరుద్రీయము ననుసరించి తెనుఁగున గొబ్బారి నరసరాజున కంకితముగా రచింపఁబడిన కావ్యాలంకార శాస్త్రము.

కవిజననఃజీవని : (1580-1650)

కర్త: ముద్దరాజు రామన. ఇందు ఛందోవ్యాకరణాంశములు చెప్పఁబడినవి. భారతాది గ్రంథములనుండి లక్ష్యము లొనఁగఁబడినవి. ఈ రామన కర్గజఁడు పెద రామన రాఘవ పాండవీ యాదర్శవ్యాఖ్యా రచయిత. ఈ యన్నదమ్ముల సరిగా నరయక ముద్దరాజు రామనయే వ్యాఖ్యాత యని కవుల చరిత్రలో వీరేశలింగముగారు పొరపాటున వ్రాసిరి. ఈ ప్రమాదపు వ్రాత నట్లే కవికరంగిణి కర్తలు మఱి నేటి పరిశోధకులు ననువదించిరి.¹

లక్షణదీపిక : (17 శతాబ్ది యుత్తరార్థము)

కర్త: వార్తాకవి రఘునాథయ్య (రఘురామయ్య రాఘవయ్య అను పేర్లతో గూడ నితనికిఁ గలవు) దీపిక ఛందోవ్యాకరణములఁ దెల్పు లక్షణ గ్రంథము. ఇందుఁ బ్రాచీన గ్రంథోదాహృతులు పెక్కులు గలవు. అప్పకవీయ పద్యము లిందుఁ గలవు

1. ఈ ముద్దరాజుసోదరుల విషయక ప్రమాదమును గూర్చి పరిశోధన పత్రికలో (1954 ఆగస్టు - సెప్టెంబరు) సమీక్షించియున్నాను.

(1656). ఆంధ్ర ప్రయోగ రత్నాకరము (1680) దీని నుదాహరించెను. కాన దీపిక '1660.1680' మధ్యకాలములోనిదిగా నూహించ నగును. శిరోమణి యీ దీపిక ననుసరించెను.

ఉత్తమగండచ్చదము : (15 శతాబ్ది)

ఉత్తమగండ దిరుదము గల బౌద్ధరాజపుత్రుడగు కంపభూపతి కంకితము. ఈ కంపరాజు (1442.1459) మనుమంచిభట్ట రచిత హయలక్షణవిలాస కృతిభర్త. ఇందలి పద్యములు కవిసర్వగాకుడమున (1480-1530) నుదాహృతములు. ఇయ్యోత్తమ చృందోరచయిత చిత్రపుటీమన యని యీ శిరోమణి ద్వారా తెలియుచున్నది.

ఆంధ్రకవితాపితామహాని యలంకారము :

ఇందలి పద్యమొకటి (4.183) యీ శిరోమణిలో నుదాహృతము. ఆ పద్యము వృద్ధి యతిలక్షణము. (ఇందు రేఖావకంస లోకైకసేవ్య). రఘునాథయ్యగారి దీపిక యందలి ప్రయోగమని శిరోమణి పేర్కొన్నది. దీపికలో నీ పద్యమున్నది గాని యాకరము చెప్పబడలేదు. ఆ భాగము లుత్తమై యుండును. ఇందలి నిర్దేశము వలన అల్లసాని పెద్దన యలంకారశాస్త్రమును (చందో వ్యాకర దాలంకారలక్షణ గ్రంథము) రచించెనని తెలియగలదు.

ఈ క్రిందివి కాలాదికములు దెలియరానివి

ఉభయకవి లక్కాభట్ల చందము :

శిరోమణిలో (4.16) లక్కాభట్ల చందములోని యేకుల ప్రస్తావన గలదు. ఆ చందము పేరేమో? (4.348) లో లక్కాభట్ల శతపక్షినంబాద ముదాహృతము. లక్కాభట్లకు క్షేమేంద్రుడను దిరుదనామము గలదు.

కవికంఠపాశము :

ఈ పేరి లక్షణ గ్రంథము సంస్కృత భాషలో రచితమైనది యొకటి గలదు. గౌరన లక్షణ దీపికలో రంగయ చందములోను నయ్యది యుదాహృతము. ఈ

సంస్కృత కృతిని గూర్చి మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు వ్రాసియున్నారు.¹ శిరోమణి చూపిన కవికంతపాళ పద్యము (4-236) తెనుగు. కాన వియ్యది సంస్కృత కృతికి తిన్నము. కర్త యెవరో? కాల మెయ్యదియో?

కౌస్తుభాభరణాంకము :

శిరోమణిలో (4 503) 'కౌస్తుభాభరణాంకుడు లక్షణము' అని శషనస్రాన మైత్రిని దెలుపు లక్ష్యలక్షణపద్య ముదాహృతము. గ్రంథ తత్కర్తృ నామములు దెలియరావు.

ఛందస్సార సంగ్రహము :

ఇందుండి కొన్ని పద్యములు శిరోమణిలో ముదాహృతములు (4-263, 267, 272) కర్తృనామ కాలాదు తెలుగరావు.

నాగాభరణము :

ఇందలి పద్యమొకటి (1-56) శిరోమణిలో ముదాహృతము. కర్త : కాలము :

భాస్కరచ్చందము :

శిరోమణిలో (4.96) సహజ స్వరయత్రికింద 'భాస్కరుడు' అను నిర్దేశ ముతో గీత మొకటి గలదు. భాస్కరరామాయణమున నా పద్యము గానరాదు. అది కేవలము కవి స్వీయ లక్ష్యపద్యముగాఁ దోచెను. కాన విది ఛందో గ్రంథములోవి దగును. భాస్కరదేవ చ్చందము అంధ్రప్రయోగరత్నాకరములో ముదాహృతము.

వరకవి వెంకట్రామన్న లక్షణము :

శిరోమణిలో గొన్ని పద్యము లుదాహృతములు. ఈ లక్షణ గ్రంథము పేరు దెలియరాదు. 'వేంకటాచలరామ, అహిగిరి' అను సంబోధనలబట్టి యిది వేంకటేశ్వరస్వామి కంకితమని తెలియును.

1. చూ. మానవల్లి కవి రచనలు - కృతి కంఠపాళము (పుటలు 273-288) అకాడెమి ప్రచురణ.

విశ్వేశ్వరచ్చందము :

ఇందలి పద్యములు రంగకవియు సుద్ధరించెను. కర్త, కాలము దెలియరావు.

శిరోమణి కారుడు పేర్కొనని లక్షణ గ్రంథము లనేకములు గలవు. అందుఁ గొన్ని యతనికిఁ బ్రాచీనములు, కొన్ని సమకాలికములు, మఱికొన్ని యర్వాచీనములు. పౌత్రపితవి ముందు వెనుకల వెలసిన నా యెఱిగిన లక్షణ గ్రంథముల పట్టిక జిజ్ఞాసుపయోగార్థము అకారాదిక్రమమున వ్రాయుచున్నాను.

అప్పకవీయము, ఆంధ్రకౌముది (గణపవరపు వేంకటకవి కృతి - 17 శతాబ్ది, మండ లక్ష్మీనృసింహకవి కృతి - 18 శతాబ్ది), ఆంధ్ర ప్రయోగ రత్నాకరము, ఆంధ్ర వ్యాకరణము (శేషసుమతి), అనందరంగరాట్టచందము, కవికంఠాభరణము, కవిజనాం జనము, కవితాలక్షణసారము, కవిదర్పణచ్చందము, కవిరాక్షనచ్చందము, కవివాగ్బంధ నము, కవిశిరోభూషణము, కవిసంశయవిచ్ఛేదము, కృష్ణభూపాలీయము (చంద్రకవి), గరళపురీచందము (లక్షణమంజరి), ఛందోనిరంకుశము, జయదేవచ్చందము, త్రిలింగ శబ్దమశాసనము (అథర్వణాచార్యులు (1), మండ లక్ష్మీనృసింహకవి (2),) వీరకంఠ చ్చందము, ప్రయోగసారము, బాలబోధచ్చందము, యతిప్రాసవిలాసము, యాదవా మాత్యచ్చందము, లక్షణచంద్రిక, లక్షణదీపిక (గౌరన), లక్షణరాజీయము, లక్షణ సారము (నన్నయభట్టు), లక్షణసారసంగ్రహము (దంతిని అప్పకవి), వీరనచందస్సు, వీరభూపాలీయము¹ (కళువె వీరరాజున కంకితముగా మాదయామాత్య ప్రణీతము) వైకృతచంద్రిక, శారదాదర్పణము, సకలలక్షణసారము (అద్దమూరి రామదాసు), సకల లక్షణసారసంగ్రహము (వేంకటరెడ్డి), సకలలక్షణసార సంగ్రహచింతామణి (రత్నా కరము గోపాలకవి), సరసాంద్రప్రపత్త రత్నాకరము, సర్వలక్షణ శిరోమణి (గణప వరపు వేంకటకవి), సర్వలక్షణసారము (రంగయ), సర్వలక్షణసారసంగ్రహము (కూచిమంచి తిమ్మకవి), సుకవి కర్ణామృతము, సుకవిజన మనోరంజని — ఇంకను గలవు.

1: వీరభూపాలీయకర్త మృధయామాత్యుడని మైసూరు విశ్వవిద్యాలయము నకు జి. లలిత సమర్పించిన “తెలుఁగ్గి వ్యాకరణ సంప్రదాయసమాలోచన” మను సిద్ధాంత వ్యాస గ్రంథమునఁ దెలియజేయుచున్నది. (July 1977)

ఈ లక్షణ గ్రంథములలోఁ గలిపయము ముద్రితము. కొన్ని నేఁ దలభ్యములు, నష్టములు, నామమాత్రానశిష్టములు, మఱి కొన్ని త్రైధియ గ్రంథపాఠములు గలిగి కుది మొదలు లేని యసమగ్రరూపములలో లిఖిత గ్రంథాలయములలో శోచనీయ స్థితిలో నున్నవి. ఇవి యెల్లఁ బ్రకటితములగునేని భాషాసాహిత్యమున కత్యంతోపకారకమగును.

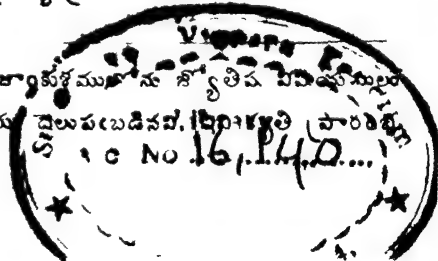
అక్షణివోషణిలో చందశ్శేఖరము, కేదారభట్ట వృత్తరత్నాకరము, కాళిదాసు శ్రుతబోధము అను సంస్కృత చందోగ్రంథములుగా పాఠ్యములు. ఇందు చందశ్శేఖరము పింగళ ప్రణీతముగా సంగ్రహింపఁ బడినది (2.24) కాని పింగళచందము సూత్రాత్మకము. ఇందలి యద్ధారము శ్లోకాత్మకము. ఇది చందశ్శేఖరములోనిదిగా (పింగళ కృతికి భిన్నము) వృత్తరత్నాకర వ్యాఖ్యలోఁ బదర్థితము.

శిరోమణి సంగ్రహించిన యదాహృతులలో సంస్కృతాంధ్ర లక్ష్యలక్షణగ్రంథ ములేకాక గణితజ్యోతిషాది శాస్త్రగ్రంథములు నయితమున్నవి.

అక్షణశిరోమణి గ్రంథరచనోద్దేశము

కవి తనకు మున్ను సంకరింపఁబడిన లక్షణగ్రంథములలోఁ గొన్నిట లక్షణములు, కొన్నిట లక్ష్యములు, కొన్నిట జ్యోతిషము,¹ కొన్నిట గృత్యైది గణపద్ధ ప్రయోగ కుభాకుభ ఫలములు మాత్రము చెప్పఁబడెనని, తా నన్నిటం గలుగు శాస్త్ర రహస్యము లన్నిటిని దేటసేతు నన్నాఁడు (1-8). ఆంధ్ర కవితాలక్షణరీతుల శాస్త్ర వద్దలివి గృతిరూపమున వివరింతుననియె (1-19). తన గ్రంథములో వితర లక్షణ గ్రంథముఁగల లక్షణంబులన్నియు నున్నవని, యందుచేఁ గొన్ని గ్రంథములను వలెఁ దన గ్రంథము నిండుకయై చూచి వదలిపెట్టలేరని, యామూలాగ్ర మవశ్యపర వీయమని యెఱుంగఁగలరని తన కవిత్య చమత్కృతి మహత్త్వము నుగ్గడించినాఁడు (1-21). మఱి యొక్కయొకటి లక్షణలక్ష్యపేక్ష్య ప్రబంధసంఘాత ధురంధర-నితాంత

1. గౌరవ లక్షణదీపికలోను కవిగళ్యాపకమునను శ్లోలిప వివేచనములను గలవర్ణన లక్షణ కుభావపు ఫలములు మూత్రము ద్వలపలుచినవ, ద్వివిధముల పారితోష్య నంబుధి విషయములు.

కుతూహలాక్రాంత స్వాంతుండై యగణితగుణగణాలంకారాభిజ్ఞ తద్ద విజ్ఞాతవ్య బంధుర
గ్రంథ సంవిదాన సావదానంబుగా' స్వగ్రంథంబును సంతరింప సమకట్టినాడు (1-16).
ఇవి యన్నియు నవతారికోత్తలు.

మఱి గద్యలో 'నకల లక్షణ సంయుత సుధాబ్ధి సంపూర్ణ చంద్రోదయంబగు
లక్షణోమణి'¹ అని వచించినాడు. తన లక్షణములనేకాక ప్రసిద్ధ పూర్వలాక్షణికుల
లక్షణములను గూడ సంగ్రహించి మహాకవుల గ్రంథములనుండి లక్ష్యములఁ బ్రద
ర్శించినాడు. లక్షణమత భేదములున్నప్పుడు మధ్యమధ్య వానిని బిరామర్శించుచుఁడన
సిద్ధాంతమును బ్రతిష్ఠించినాడు.

తన గ్రంథ (లక్షణ) ప్రామాణ్యమునకై స్వీయలక్షణములతోఁబాటు ప్రాచీన
ప్రసిద్ధ లాక్షణికుల గ్రంథములలోని లక్షణముల నుద్ధరించుచేకాక, తానేమియు వ్రాయక
కొన్ని పట్టులఁ బూర్వపు లక్షణముల మార్పులేక వరుసగా సంగ్రహించి ప్రదర్శిం
చెను. ఇం దీ రెండవ మార్గమును బూర్వ లాక్షణికు లెవ్వరుఁ జేపట్టలేదు. దీని కీతఁడే
యాద్యుఁడనవలె. దీని నీ కవికిఁ బూర్వపు యం దెంతటి గౌరవ మున్నదో వ్యక్త
మగును.

కవి తనకుఁ బూర్వము తెలుఁగున వెలసిన లక్షణ గ్రంథజాలమును బరిశీలించి,
మందలి లక్షణము లన్నింటిని సంగ్రహించి మఱి తాఁగనుఁగొన్న నూతన లక్షణముల
లక్ష్యసమన్వితముగఁ బ్రదర్శించి, యితర కవికృత లక్షణదిద్దుకై పేజ్జవశ్యకత లేనట్లు
(ఇట్లు కవి వాచ్యము చేయలేదు కాని గతార్థము) నకల లక్షణ సంయుతముగా లాక్ష
ణిక శిరోమణి (లక్షణ చక్రవర్తి) యగు తాను లక్షణ శిరోమణిని సార్థక నామధేయ
ముగా సంతరింప సంకల్పించినాఁడని యవతారికా విశేషము వలనను గ్రంథగత
విషయ బాహుళ్యము వలనను నరయనగును.

1. చెన్నూరి శోభ నాద్రి రచించిన యాంధ్రలిల్లాణీయ కావ్యమునకు
'శృంగార మౌధాన్యముద్ర తుష్ట చంద్రోదయ'మని పేరు. ఈ ప్రబంధము 18 శతాబ్ది
తరువాతది. శిరోమణి శిష్యుని యీ పేరిని దిశించి యీ ఛాయలో శోభ నాద్రి
కవి తన కృతికి 'సుధా...చంద్రోదయ' మని నామకరణముచేసియుండు నని
యూహ్యము.

అదియునుగాక యీ చందము సప్తసంతానములలోఁ బ్రకృతి గన్న యారవి సుభాకరమై వెలువొందు కృతి యనియు లోకోపకారక మగు శాస్త్రగ్రంథ మనియు నిహపరసాధన మనియు నిశ్చయించి కవి దీనిని రచింప నుద్దేశించెనని గ్రంథావతారిక వలన విదితమగుచున్నది.

‘చందోహీనో న శబ్దోఽస్తి న చంద శృద్ధి వర్జిత’ మ్మని కవి శాస్త్రకారుల యుపదేశము ?

లక్షణశిరోమణి విషయపరిశీలనము

లక్షణ శిరోమణిలో 4 అధికారముల పేర 4 అధ్యాయములు గలవు.

అవి : (1) వర్ణాధికారము, (2) గణాధికారము, (3) వృత్తాధికారము, (4) విశ్రమాధికారము.

అధికార మనఁగా శాస్త్రవిభాగము. భీమన చంద మధికారములుగా విభజింపఁ బడినది. శిరోమణియందలి యధికారముల పేరిని బట్టి యాయాయి విభాగముల విషయములు సూచితములగును. కాని నాలవ విశ్రమాధికారము తుద ననుస్యూత ముగా వ్యాకరణ భాగము గలదు. దానిని బ్రత్యేకాధికారమునఁ జెప్పియుండవలసినది. తెలుగు లాక్షణికు లెల్లరు తమ కృతులలో చందస్సు, వ్యాకరణము ప్రత్యేక ప్రకరణములలోనే చెప్పిరి. కవి స్పష్టముగా ‘లక్షణశిరోమణి యందు వర్ణగణవృత్త విశ్రమాధికారమ్ము లనుచతుర్విధాశ్వాసమ్ముల విస్తరిల్లు’ నని గద్యలో వచించినాడు. ఉపలబ్ధి గ్రంథములో నా వ్యాకరణభాగ మనంపూర్ణమైయున్నది. శబ్దస్వరూప నిర్ణయ మునకుఁ దెలుగులో యతిప్రాసస్థల నిబద్ధ ప్రయోగములే ప్రమాణములు కావుటంచేసి విశ్రమాధికారముననే యా యతిప్రాసముల వెంబడి వ్యాకరణ విషయ మువన్యపింపఁ బడెఁ గావలయు.

ఇందుఁ బ్రథమాశ్వాసావతారికలో విష్ణుదేవతావందనాదుల యనంతరము గ్రంథ విషయారంభమునకుఁ బూర్వము చందశాస్త్రాశ్రయతార కథనము గావించి, చందః కర్తలఁ జేర్చొని ప్రసిద్ధ సంస్కృత చందశాస్త్ర నిర్మాతఁ శింగళాచార్యుని బ్రస్తుతించి తన గ్రంథము వాదరింపఁ గవులకు విజ్ఞప్తి యొనర్చినాడు శిరోమణికర్త. కవి జ్యోతిషికుల కైక్యము వచించి కవి జ్యోతిషశాస్త్రవేత్తగా నుండవలెనని యుగ్గరించినాడు.

‘లక్షణ గ్రంథములఁ గల లక్షణంబులన్ని యున్నవి చూడుఁదీ’ అని తన గ్రంథ ప్రాముఖ్యత నప్పకవినలెఁ జెప్పినాడు. కాని తనది చదివిన పిమ్మట వేఁ తెదియుఁ జదువఁ బనియుండ దనలేదు. అందులకు మాఱు శిరోమణి కర్త యిట్లు పలికెను :

‘గ్రంథ విస్తర మగును లక్ష్యముల ననుచు
బ్రాహ్మణుల దిందు బహుగాను భకుఁడఁగల్గు
లక్షణము లున్నవిని పరీక్షఁజూడుఁ
దీక్షిల లక్షణములయందు శార్యులార.’

(2.198)

రమణకవి సహృదయత కిది తార్కాణము.

ప్రాచీన కవులు కృతిరచనము పరమ పవిత్ర కృతి (కార్యము) గా భావించిరి. సత్సంతకులలోఁ గృతి ఫలముగానిది, కృతి కర్తకు భర్తకుఁ జిరస్థాయి కీర్తి నాపాదించునది.

కృతిని కన్యగా నెంచిన యా మహాశయులు తత్కృతి భర్త నెన్నుకొని కృతి నతని కంకిత మొనర్చుట వరునికిఁ గన్యాదానము గావించు సత్కృతిగా సంభావించిరి. అందుచే శుభముహూర్తమున మాతృకాపూజలు వాగీశ్వరీ ధ్యానాదులు చేసి కృతి ప్రారంభ మొనరింతురు. మఱి కృత్యాది వర్ణము కృతి నాయక వర్ణమున కనుగుణముగా నుండవలెను. అనఁగా ఆ వర్ణద్వయ నక్షత్రములు పరస్పరము పొంది పొసఁగి యుండవలెను. కన్యావరుల వివాహ విర్ణయమునకువలెఁ గృత్యాద్యక్షర తత్కృతి పఠినామాద్యక్షరముల నక్షత్రాదులకుఁ బొంతనములు సరిచూడవలెను. ఈ వర్ణమైత్రీ శోధనలోఁ జాలఁ బట్టించుగలవారు మన ప్రాచీనకవు లనుటకుఁ దెలుగు ఛందో గ్రంథములలోఁ బ్రబంధితములైన యీ వర్ణ లక్షణ విర్ణయములు పాక్ష్యమిట్లు చున్నవి. ఇట్టిదే గణప్రయోగ విషయముగూడ.

ఈ వర్ణగణ లక్షణములను అధిమకవి భీమన మొవలుకొని భండః కర్తలు తమ లక్షణ గ్రంథములందు దంతో యంతో ప్రదర్శించిరి. గౌరన రఘునాథయ్యల లక్షణపీఠికలు, చిత్రకవి పెద్దన లక్షణసారసంగ్రహము, అప్పకవీయము, మన లక్షణ శిరోమణి, రంగరాట్టండము మున్నగు లక్షణ గ్రంథములలో నీ విషయము సవిస్తరముగ విరచితమైయున్నది.

మన శిరోమణి వర్ణలక్షణమున కొక యాశ్వాసము, గణలక్షణమున కొక యాశ్వాసము వివియోగించెను.

ఈనాడు కవులు ప్రాచీన సంప్రదాయములలోఁ బెక్కింటినివలె నీ కృతి ముఖ వర్ణగణ పరిశోధనక్రమము త్రోపిరా జన్నారు.

‘కాలం బొక్కతెఱంగున నుండక పెక్కు ప్రకారములనుండు భిన్నావస్థ’ నన్నాడుగదా నన్నయభట్టు.

ఇక ఆశ్వాసక్రమమున విషయవరామర్కః

ప్రథమాశ్వాసము : వర్ణాధికారము

ఇందుఁ బ్రారంభమున —

కావ్యరచనారంభమునఁ గవివియమము, మాతృకాపూజావిధానము, కవిశా కావ్య ప్రశస్తి, కావ్య కృతినాయక స్వరూపలక్షణము సుకవిలక్షణము దెలుపఁబడినవి.

ప్రబంధోపక్రమమునఁ గృతికర్త భర్తలకు శ్రేయఃప్రాప్తి నుద్దేశించి కృత్యాది వర్ణకుద్ధిఁ బాటింపవలయుఁ గావునఁ దదవర్ణమైత్రీశోధనకు సకలారువదడక్రలక్షణము (అప్పకవి దీనిని అరివర్ణశోధనచక్రమని పేర్కొన్నాడు) వివరింపఁబడినది సంపత్క రాక్షరములఁ గృతిముఖమున నిలుపవలెనని కవి యుపదేశించినాడు. కావ్యఫలములలో నొకటి శివేశరక్షణగదా?

తరువరి వర్ణోత్పత్తిక్రమము, వర్ణసంఖ్య, వర్ణముల కుల గృహ నక్షత్రాది పతులు, అమృత విషాక్షరములు, అక్షరములం దల్పప్రాణ మహాప్రాణ స్నిగ్ధరూక్ష త్యాదిభేదములు, అక్షర స్వరగణలింగాది సంగతులు, అక్షరములలో నన్యోన్య మిత్ర శత్రు సమత్వరీతులు, అదిలో సంయుక్తాక్షర ప్రయోగకుద్ధి, విషమాక్షర ప్రయోగము మున్నగు కృతిముఖ ప్రశస్త వర్ణప్రయోగ లక్షణము లుపన్యసింపఁబడెను.

కుదిలో ‘ఈరీతి శాస్త్రోక్తప్రకారంబున నేజాతివారి కాజాతి మాతృకాసరస్వతీ ద్యాన పూజలుచేసి, యాయాజా త్యక్షరములనె పద్యగద్య ప్రబంధము మొదలఁ

నదీయించి కృతులు రచియింపఁ గర్తవ్యములు సౌభాగ్యయురారోగ్యముల వర్ధిల్లుదురు గావున నీ ప్రకారమునఁ గృతులు పక్రమింపవలయు నిది ముఖ్యపక్ష'మని (1-140) యుగ్మడింపఁబడినది.

శిరోమణి వర్ణసంఖ్యానిర్దేశము

ఇందు మనము గమనింపఁదగిన యంశము శిరోమణికారుని వర్ణసంఖ్య నిర్దేశము.

'గీర్వాణమ్మునకు అకారాది క్షరారంతంబై పంచాక్షర్యములు, ప్రాకృత భాషకు నలువది వర్ణములు, ఆంధ్రభాషయందు ముప్పదె. ననం జెలంగె ... ఆంధ్ర తదృశ జనితంబులైన శకార లకారంబులును గూడి ముప్పదేడు వర్ణములు కుద్ధాంధ్రంబునకయ్యె' (1.81) అని సంస్కృత ప్రాకృతాంధ్ర భాషాక్షరసంఖ్యలు పేర్కొనఁబడినవి.

సంస్కృతభాషకు - 50, ప్రాకృతమునకు - 40, కుద్ధాంధ్రమునకు - 37 అక్షరము లని పొత్తపికవి మతము.

సంస్కృత భాషాక్షరములలో క్షరము గైకొనఁబడి శకారము విడువఁబడి నది. ఇది యనంతామాత్యమతము. (చూ. చందోదర్పణము-IV 126, 127). శకార మాదిలో సంస్కృత వర్ణ సమామ్నాయములోఁ బరిగణితముగాదు. పాణినీయ మాహేశ్వర మాత్రములలో శకారము సంగ్రహింపఁబడలేదు. ప్రాకృతభాషా ప్రభావ మునఁ గాలక్రమమున సంస్కృతములో శకారమునకుఁ బ్రవేశముగలిగె. క్షరము సంయుక్తవర్ణము. ఇది ప్రత్యేకాక్షరముగాదు. అప్పకవి శకారమును జేర్చుకొని క్షరము నుజ్జగించి 50 వర్ణముల సరిపెట్టెను.

నన్నయ చింతామణివలె కుద్ధాంధ్రమునకు 36 అక్షరము లనక 37 అక్షరములని శిరోమణికారుఁడు నిర్దేశించెను. ఇయ్యది యప్పుక వ్యహోదిలపండితుల మతము. 'షట్త్రింశ దత్రతే' అను బాలసరస్వతీయ చింతామణి పాఠమునకు 'సప్త త్రింశ దిహాన్యే' అన్నది యప్పుకపీయ చింతామణి పాఠము. 'అప్పకవి పుస్తక పాఠోఽపి ప్రాధురేవ' అని యహోదిలపండితుని యాశయము.

పౌత్రపికవి అకారము ఆంధ్రతద్యవ జనిత మన్నాడు. తద్యవమున అకారము లేదని పెక్కు లాక్షణికుల మతము. తక్కినవారి మాట యెటులున్నను నీ రోషణి కారుడే 'తత్సమ తద్యవములందు బండి అ కారము లే'దని (4.572) రేఫ అకార వద్దతి తుదిలో వక్కాణించినాడు. ఇది పూర్వోత్తర వచోవ్యామోతము గాకమానదు.

ద్వితీయాశ్వాసము : గణాధికారము

ఇందు గురులము వర్ణసంజ్ఞా బోధకప్రకారము అష్టగణోద్యవ క్రమము, సూర్యేంద్ర చంద్రగణ విర్ణయము దొలుతఁ దెలుపఁబడియె. తుదుపరి కృతినాయక నామధేయాద్యక్షర కృతిముఖ పద్యాద్యక్షర మైత్రీకోధనవలెఁ గృతిముఖగణ కృతి నాయకనక్షత్రగణ మైత్రీకోధన ప్రబంధోపక్రమమునఁ గర్తవ్యమగుటచే నీ యది కారములో గణాష్టకమునకు స్వర, జననయామ, కుల, గోత్ర, సుమ, భూషా, గుణ, వార, వర్ణ, గ్రహ, శాంతి, రాశి, రస, సాధనాధిదేవతా, ఫల, నక్షత్ర, యోని, వస్తు, లింగ, దేశనిరూపణము, కృత్యాది గణప్రయోగము, కృత్యాది గణద్యయయోగ బాంధవ సందర్భ కుటాకుట వివేచనము, కృతికన్యకా కృతినాయకులకుఁ బొంతనము, దీప్తి విరూపింప జ్యోతిషశాస్త్రదృష్టములగు కన్యావరుల వివాహ సంకతికిఁ బరిశీ లించు వివిధ కూటములును దదుదాహరణములగు మహాకవి ప్రయోగములును, గావ్య కన్యకా ప్రదాన కుటలగ్నాదిక విర్ధేశంబు ఇత్యాది గణ సంబంధి లక్షణములు ప్రపంచితములు.

ఇవన్నియు జ్యోతిషశాస్త్ర విషయములు. కవి జ్యోస్యుఁడు గావలెనని గ్రంథావ తారికలోఁ బేర్కొనియున్నాడు. మఱి యిందును,

‘జ్యోతిష మెఱుంగకున్నచా కుకవిగాఁడు.....

తద్విహీనము గా కవిత్వంబు కృష్ణ! (2-68)

అని యుగ్గడించినాడు.

పూర్వ ప్రబంధ కవులకెల్ల జ్యోతిష జ్ఞానము గలదనుట వారి గ్రంథములఁ జక్కఁగాఁ బరిశీలించినవారికి విదితపరము. ఈ యాశ్వాసాదిలోఁ బౌత్రపికవి తనే కవితాగురుని నరసింహకవివరుని బ్రస్తుతించి, యీ జ్యోతిష విషయ విర్ధేశారంభమున జ్యోతిష గురుఁడగు అప్పయభట్ల నభినుతించెను.

అధికారము తుదిలోఁ దాఁజెప్పిన కృతిముల పద్యమునకు వర్ణగణశుద్ధి లక్షణముల పొందికను సమన్వయించి తత్పూర్వ ప్రివి బ్రసంగించినాఁడు. 'శ్రీరామారమణజయ' అను లక్షణశిరోమణి నాందీపద్యము నాదిలోని శ్రీకారప్రయోగము, మగజయగణ సంయోగము, వీనికిఁ గృతినాయకుండగు వేంకటేశ్వరస్వామి నామనక్షత్రాదులకుఁగల పొంతనము తదుక్తృష్టత మున్నగు విషయముల విశదీకరించినాఁడు (2.176).

ఆకాలపుఁగవులు దుష్టగణవర్ణ ప్రయోగముచేఁ దమ శత్రుమర్దనము గావించెడువారు. వారి కట్టి దైవభక్తి, తపశ్శక్తి యుండెను. 'నానృషిః కురుతేకావ్య' మన్నారు పెద్దలు. కవులు ఋషికల్పలులు. కవి వాక్యము ఋషివాక్యము వంటిది, యమోఘము. ఆఱవయెడ తకారమునిలిపి భీమన (హయమదిసీత - పద్యము 1.121) తన హయము నవహరించిన పోతరాజును జావఁడిచైనఁట. ఇట్టి తిట్లు కవితను జెప్పిన కవులు పెక్కురు గలరు.¹ శిరోమణిలో సంహారవచనములు, శత్రువధోపాయక్రమము, బ్రహ్మపుత్రప్రయోగము అను క్రొత్త విషయములు చెప్పఁబడినవి. ఇవన్నియు దుష్టగణవర్ణ ప్రయోగరూపములు. కవితను మంచిచెడ్డలకు మేలుగిల్లకు అనఁడు కవులువయోగించెడివారు. భీమకవ్యాదులు కాపానుగ్రహదక్షు లని ప్రతీతి. మనకవి యీ యధికారము తుదలో లక్షణికుని వేఁటకానితో రూపించెను.

సుకవిరాజులు లక్షణజ్ఞులై శుభగణవర్ణ వాచకములు ప్రయోగించి శుభముహూర్తమునఁ గృతి చెప్పిరేని యధిక ర్తకు భర్తకు శుభోదర్శముగును. 'కవులు దాతలు గల్గుటఁగాదె చెన్నుమీఱుట' అని యుద్ఘాటించినాఁడు మనకవి. ఆ కాలపుఁగవులు సాధారణముగా రాజాశ్రీతులు. 'విరాశ్రయా న శోభంతే పండితా వనితా లతాః' అను సూక్తి కలదు కదా ?

ఇందుఁ గట్టి కడపటఁ గవి తామున్న వాకొన్న కృతికన్యకా ప్రదాన లక్షణములకు లక్ష్యముగాఁ దన యీ కృతిప్రదానసందర్భమున నవలంబించిన పద్ధతిని విశదీకరించెను. కృతినాయక నక్షత్రా ద్యనుకూలమైన శుభదినమున శుభముహూర్తమునఁ దన కావ్యకన్యకామణిని లక్షణశిరోమణిని జతుర్దశ భువనాదీకుండైన యైహికా ముష్మిక ఫలప్రదాతయైన శ్రీవేంకటేశ్వరునకు సమర్పితము గావించిన సంప్రదాయమును బ్రదర్శించెను. (2.180)

1. చూ. తెలుఁగులో తిట్టుకవిత్వము. శర్మ: రావూరి దొరసామిశ్వర్య.

లక్షణశ్రోమణి శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి కంకితము. కవిపేరు కవి కిష్టదైవము పేరు రెం దొక్కటిగా సమకూడియుండుట సుకృతవిశేషము.

ఈ యధికారాదిలో గురులఘుగణ ప్రస్తావనానంతరము 'ర - హ' సంయుక్త పూర్వాక్షరము వికల్పముగా లఘువగుట నిరూపితము. అందులకు చందశ్శేఖర వృత్తరత్నాకరకారము లొసఁగఁబడినవి. 'వసతిగ్రామే, జయతివ్రతుః, వహతిహ్రస్వః, త్యజతిహ్రాయ మిత్యాది' సంస్కృతభాషోదాహరణములు చూపఁబడినవి. రహితర సంయుతమలకుఁగూడ 'సాధుక్వజతి, వేశ్యనిక్వచితే' (ఇతి ప్రాథోక్తిః) అని యుదాహృతు లొసఁగఁబడినవి. (2-28) శ్రోమణికారుఁడు దీనికిఁ దెనుఁగు పద్య గ్రంథ ములనుండి యుదాహరణములు చూపలేదు. సంస్కృతలక్షణము తెనుఁగునందును సంగ్రహించుకొనవలెనని భావించెనేమో? కాని యట్లు గుఱురునదికాదు.

సంస్కృతములో శబ్దము వ్యస్తమైనను సమస్తమైనను సంయుక్త పూర్వాక్షరము నియతముగా గురువగును.

ఉ. శుక్రాష్వస్య గురుకా వరు ప్రియసఖీ వృత్తింఽపత్నిజనే.

(కాలిదాసుని కాకుంఠలము)

'కురు, ప్రియసఖీ' భిన్నపదములైనను సంయుక్త పూర్వవర్ణము గురు వయ్యెను. తెనుఁగున పిదఱ సంస్కృత సమాసములందుఁ దప్పఁ దక్కిన యెడల సంయుక్త పూర్వవర్ణము గురువుకాదు. భిన్నపదము లయ్యెనేనిఁ బదపదాది సంయుక్త ముచే పూర్వపదాంతిమవర్ణము గురువు కానేరదు.

ఉ. ఆదిజాడైన బ్రహ్మ యుదయంబున కాస్పదమైననాఁడు.

(శన్నయభారత - ౪౪ 2-18)

మ. హరిమేనల్లుఁడు కాహువీర్య పటుశౌర్యశూర్తిత్రైలోక్యకుండరుఁడు

(భారత - విరాట V-368.

పై పద్యపాదములందు క్రింది గీతలుగల పట్టల సంయుక్తముల పూర్వాక్షర ములు భిన్నశబ్దములగుటచే గురువులు గావు.

ఈ సంయుక్తపూర్వాక్షర పాక్షిక లఘుత్వ విషయ మప్పకవివంటి వాఁడు గూడఁ జెప్పక యుపేక్షించెను. తక్కిన ప్రాచీన తెలుఁగు చందః కర్తలు దీనిని

దదవరైరి. మనకవి కించుమించు సమకాలికుఁ డనఁదగిన కూచిమంచి తిమ్మకవి మాత్రము తన లక్షణ సారసంగ్రహములో నీ విషయమును బ్రస్తావించెను.

‘సంస్కృత పదంబు లొగి సమాసములు గూర్చు
నపుడు క్రారసు గూడిన యుక్తరంబు
బూదియందు నొకొక్కచో నూడకుండుఁ
దెనుఁగు కృతులందు సామజాజిననిచోళ.’ (2-28)

ఈ లక్షణమునకుఁ దిక్కన శ్రీనాథ ప్రయోగముల నాల్గింటివి లక్ష్యములుగాఁ బ్రదర్శించెను (చూ. 2-24, 25, 26, 27).

కావునఁ గాను క్రోధము (కాంతిపర్వము).

గీతవాద్య విరోధ క్రియలఁదగులు (కాశిఖండము) మొ.

కూచిమంచి కవి చూపలేదు కాని తిక్కనయే కాక నన్నయ గూడ విట్టి ప్రయోగము చేసియున్నాఁడు.

‘అవనిజమువలన నమ్ముని
ప్రవరు పృథూత్సంగతముపై వడిఁ బడి యెఱా’ సభా. 1-143)

దీని కితర కవుల లక్ష్యములు పరకృతములు గాననగుచున్నవి.¹

ఇతర సంయుక్తముల విషయమునను దత్పూర్వాక్షరములు లఘువులు... గూర్చిన ప్రయోగములు తెలుఁగున క్వాచిత్రముగాఁ గాననగును.

తృతీయాశ్వాసము : వృత్తాధికారము

శిరోమణికారుఁడు ఈ యాశ్వాసమునకు వృత్తాధికారమని పేరిడియె. పద్యములు వృత్తములు జాతులునని ద్వివిధములు.

‘పద్యాలియు నిరుదఱుఁగె చను నోలిని కృత్తములు జాతు లొనరం
గృతులకా’ అని భీమన ఛందము (సంజ్ఞ - 11)

1. చూ. తెలుఁగు భాషలో ఛందోరీతులు, కర్త : రావూరి దొరసామిశ్వర్య. (పుటలు 88-87)

‘వృత్తం జాతిశ్చైవ ద్వివిధం, పద్యం, గదై ర్విసర్వాశ్చైః’
సంబద్ధం వృత్తంస్య, దుఃఖగ ముత్రాశ్చిరన్వితాజాతిః’

అని అప్పకవీయ చింతామణి. (IV అ.)

పొత్తపికవి వృత్తములని పేర్కొన్నారు. జాతుల పేరు స్మరింపలేదు. జాతులనఁబడు కందాదుల లక్ష్యలక్షణముల వృత్తలక్షణాంతరము రచించెను. వృత్తములను రోమణికారుఁడు పద్యసామాన్యవాచిగా గ్రహించియుండును. భీమనాది ప్రాచీనాంధ్ర లాక్షణికులు వృత్తజాతులని పద్యద్వైవిధ్యమును పేర్కొన్నారు.

సంస్కృతమునఁ బింగళచ్చందమునఁగాని వృత్తరత్నాకరమగుఁగాని జాతులను విభాగములేదు. వృత్తరత్నాకరములో మాత్రావృత్తములు, వర్ణవృత్తములు నను విభాగము గలదు. మాత్రావృత్తములనే తెనుఁగు చందములు జాతులని పేర్కొనెను. సంస్కృతములో రెంటికీ వృత్తనామము సామాన్యము.

రోమణిరో - వృత్తములకును జాతులని యికరులు పేర్కొన్న కంద గీత సీస ద్విపదాదికమునకును మధ్య విభాగసూచనార్థమున కన్నట్లు ప్రస్తారాది గురు లఘు విషయములు నిరూపింపఁబడుటయేకాక, వృత్తవిభాగమున నటనట విషయ వివేచనార్థము ‘నృస్థానార్థ నమ విషమ పరస్థానార్థ నమవిషమ వృత్తాధికారము, ఉపరి వృత్తాధికారము’ అని పేర్కొనఁబడినట్లు షబ్దప్రకరణయందు యంతరము చెప్పఁబడిన కందాది (జాతి) పద్యలక్షణవిభాగమున ‘ఇవి గీతజాత్యధికారము, సీస జాత్యధికారము, ద్విపద జాత్యధికారము, రగద జాత్యధికారము, ఆర్య జాత్యధికారము, అక్కర జాత్యధికారము’ ఇత్యాదిగా విధేయింపఁబడ్డది. మరియు ‘అక్కరజాతివృత్త లక్షణ’ మని యొకచో (3-385) సుఖయ సంతేతము బుపయోగింపఁబడ్డది.

ఈ యధికారములో రోమణికారుఁడు వృత్తముల జాతుల లక్ష్యలక్షణముల నవిస్తరముగాఁ బ్రదర్శించెను.

వృత్తము లక్షరగణదిద్దములు, జాతులు (కందాదులు) మాత్రాగణ విదిద్దములు. ఉత్పలమాల, చంపకమాల ఇత్యాదులు వృత్తములు. కంద ద్విపద దక్కర రగదాదులు జాతులని, సీసగీతము బుపజాతులని తెలుఁగు చందాకర్తల విభజనము. రోమణి జాతిస్మరణమే చేయనపు డీక నువజాతి ప్రస్తావమున కాస్కారము లేదుగదా ?

వృత్తములు సంస్కృత చృందోజాతములు. తాన వాని లక్షణములు సంస్కృతాను సారులు. తెలుగున సంస్కృత వృత్తములు యథాకథముగ సంగ్రహింపఁబడును. అక్షరగణబద్ధము లయిన యా వృత్తములు - సమవృత్తములు, విషమ వృత్తము లనియిరు తెలుగులు.

సమవృత్తములు

సమవృత్తములు సమాక్షర సంశోభితములు. వృత్తమునకు నాలుగుపాదములు. వృత్తపాద చతుష్కములో గణక్రమము యతిస్థానము సమానముగా నుండును. పాదమున కెన్ని యక్షరములుండునో యా వృత్త మన్నవ చందమునఁ బుట్టిన దగును. పాదమున కొక్క యక్కరము మొదలుకొని 26 అక్షరముల వఱకే వృత్తములు చందోగ్రంథములఁ జెప్పఁబడినవి.

ఆ యిరువదాఱు చందముల కీ క్రింది పేర్లు పెట్టఁబడినవి:— 1. ఉక్త, 2. అత్యుక్త, 3. మధ్య, 4. ప్రతిష్ఠ, 5. సుప్రతిష్ఠ, 6. గాయత్రి, 7. ఉష్టిక్కు, 8. అనుష్టుప్, 9. బృహతి, 10. పంక్తి, 11. త్రిష్టుప్, 12. జగతి, 13. అతిజగతి, 14. శక్వరి, 15. అతిశక్వరి, 16. అష్టి, 17. అత్యష్టి, 18. ధృతి, 19. అతిధృతి, 20. కృతి, 21. ప్రకృతి, 22. ఆకృతి, 23. వికృతి, 24. సంకృతి, 25. అభికృతి, 26. ఉత్కృతి.

మొదటి ఉక్త చృందమున 2 వృత్తములు, రెండవ అత్యుక్తలో 4 వృత్తములు, మూడవ మధ్యచృందమున 8 వృత్తములు ఈ రీతిగా రెట్టించుచుఁబోయిన 26వ చందములో 67108 సమవృత్తములు పుట్టినవని తెలియనగును. ఏబ్బి షడ్వింశతి చృందములలో జనించిన సర్వసమవృత్తసంఖ్య 134217726 అగును. ఈ గణన, ప్రస్తారాది ప్రత్యయములవలన నెఱుఁగనగును.

26 కన్న నధికములైన యక్షరములుగల వృత్తములు కఠినయములు కలవు. వానికి ఉపరివృత్తములని సంజ్ఞ. కవిజనాశ్రయాది చృందోగ్రంథములందు లయగ్రాహి (30 అక్షరములు), లయవిభాతి (34 అక్షరములు), లయహారి (37 అక్షరములు), త్రిభంగి (34 అక్షరములు), దండకము (అనియతము) అను 5 ఉపరి వృత్తములు మాత్రమే యుటంకింపఁబడెను. పిని కందు ఉద్ధరమాలావృత్తము లని పేరొనఁగఁబడియె.

లక్షణశిరోమణి మాత్రమే 27 మొదలు 36 వఱకు గల 10 ఉపరి చృందస్సుల పేళ్లు, అందలి వృత్తములు గొన్ని యవదేశింపఁబడినవి. ఇదే యీ శిరోమణి విశిష్టత.

ఆ యుపరి చృందస్సు లివి :— భూశృందస్సు 27, భువశృందస్సు 28, సువశృందస్సు 29, మహాశృందస్సు 30, జనశృందస్సు 31, తవశృందస్సు 32, సత్యచృందస్సు 33, భూర్భువశృందస్సు 34, స్వరశృందస్సు 35, విరాట్చందస్సు 36.

ఇట్లు కోట్లకొలది వృత్తములున్నను 500 వృత్తములకంటె నెక్కువ చందః కర్తలు పేర్కొనలేదు. వాటిలో 40.50 కంటె నెక్కువ గ్రంథములలో వాడకము లేదు. సంస్కృతములోని పింగళచృందము వృత్తరత్నాకరము ననుసరించి పూర్వ లాక్షణికులు పెక్కు వృత్తములఁ దెలుఁగులోఁ జూపిరి. సంస్కృత వృత్తరత్నాకరమున సుమారు 190 సమవృత్త లక్షణములు చెప్పఁబడినను. తెనుఁగున భీమన-120, విన్నకోట పెద్దన-100, అనంతుఁడు-100, చిత్రకవి పెద్దన-200, అప్పకవి-186 వృత్త భేదముల వ్రాపిరి.

లక్షణశిరోమణి - సమవృత్తములు

సమవృత్త లక్ష్యలక్షణములఁ బ్రదర్శించుటలో శిరోమణి కర్త యొక క్రొత్త పద్ధతిని జేపఁచెను. కవి స్వయముగా సంతరించిన వృత్తములు మొదటఁ, దదుపరి భీమన రచించిన కవిజనాశ్రయ వృత్తాధికారములోని ప్రళస్త వృత్తములు, తరువాతఁ గేదారభట్ట ప్రణీత సంస్కృత వృత్తరత్నాకరములోని ప్రయోగ వృత్తములు ముత్రైఁగుల వేర్వేఱఁ బ్రదర్శింపఁబడినవి.

రమణకవి ప్రదర్శించిన వృత్తముల సంఖ్య :—

1. పొత్తపికవి నూతన కల్పిత సమవృత్తములు.	....	72
2. భీమన చెప్పిన ప్రళస్త వృత్తములు	....	28
3. వృత్తరత్నాకరములోని వృత్తములు	....	50
4. యస్త వృత్తములు (3.159 వచనము)	....	54

మొత్తము 199

లక్షణశిరోమణి 3.159 వచనమునఁ బేర్కొన్న వృత్తములలోఁ గొన్ని వృత్త లక్షణ ప్రకరణమునఁ గానవచ్చుటలేదు. అట్టి అప్తవృత్తముల పట్టిక పి క్రిందఁ జూపుచున్నాను :—

లక్షణశిరోమణియందు అప్తములైన వృత్తములు

	ఛందస్సంఖ్య	వృత్తనామము
1.	10-క. ఛందమా	మయూరసారణి
2.	11-క. „	కాకోర్మి
3.		రథోద్ధరము
4.		చంద్రిక
5.		కాంత
6.		మందారదామము
7.	12-క. „	చంద్రవర్త్య
8.		హయరచిత
9.		ప్రభ
10.		పుట
11.		కలహంస
12.		జలోద్ధరము (జలోద్ధర×లి)
13.	13-క. „	ప్రభోరిము
14.		దచిరము
15.		జలద
16.		క్రితి
17.		క్షమ
18.	14-వ. „	అసంబాధము
19.		ధూనుకము
20.		మందరి
21.		అపరాజిత
22.		పుష్పదామము
23.	15-క. „	సుకేశరి
24.		మణిధూమణ
25.		సునోజ

	ఛందస్సంఖ్య	వృత్తినామము
26.	16-క. ,,	చంద్రశ్రీ
27.		ప్రియకాంత
28.		పద్మ
29.		మదనదర్పణము
30.		ఆశ్వగతి
31.	17-క. ,,	త్వరితపడగతి
32.		మరిణి
33.		సుగంధి
34.		పాలాశదళము
35.		సరసిరుహము
36.	19-క. ,,	భూతిలకము
37.		చంద్రకళ
38.	20-క. ,,	అంబురుహము
39.		ఖచరప్లరము
40.		భుజగవృత్తము
41.	21-క. ,,	లాటీవిటము
42.		వనమంజరి
43.		మణిమాలిక
44.		భ్రమరహజితము
45.		కరిబృంహితము.
46.	22-క. ,,	అష్టమూర్తి
47.		చంద్రిక
48.		మృగశాళి
49.		కురగము
50.		విచికిలస్తంభము
51.	23-క. ,,	పద్మనాభము
52.	24-క. ,,	సరసిజము
53.	25-క. ,,	బంధురము
54.		భౌస్కరవిలసితము

రమణకవి నూతన కల్పిత వృత్తములయు, సంగ్రహించిన భీమన చృందో వృత్తములయు లక్షణములు లక్ష్యనిబద్ధములై పద్యములలోఁ గూర్చబడ్డవి. వృత్త రత్నాకరము నుండి స్వీకరించిన వృత్తలక్షణములు వచనములో నున్నవి. అందు మూలము సంస్కృత క్లోకాత్మకము. పద్యాత్మకములైన తత్తద్వృత్తలక్షణము లా యాయి వృత్తములలోనే సంతరింపఁబడుటచే లక్ష్యలక్షణద్వయ మేకత్ర సమ కూర్చబడినట్లయ్యెను. ఇట్టి పద్ధతియే యాదిమమైన కవిజనాశ్రయకాలము నుండి ఛందఃకర్తలచే నాశ్రయింపఁబడుట వచ్చినది. వృత్తలక్షణముల ఒక్క పాదమున, రెండు పాదముల, నాల్గు పాదముల నిట్లు వివిధరీతుల ఛందఃకారులు చెప్పుదు వచ్చిరి. ఒక్కపాదమునఁ జిత్రకవి పెద్దన, రెండు పాదముల భీమన విన్నకోట పెద్దనలు, నాల్గు పాదముల ననంతాప్పకవులు వృత్తలక్షణముల విరచించిరి. వీర్రాపి కవి రెండు చరణములలోనే వ్రాసెను. వృత్తలక్షణములలో గణక్రమ యతి వియ తులు రెండే చెప్పవలసి యుండును గానఁ జతుష్పాదములకు విషయములేక యనవ సర పదజాలము సమకూర్చవలసి యుండును. ఏకపాదమున లక్షణము సమగ్రముగా స్పష్టముగా సంతరింప సాధ్యము గాదు. కాన ద్విపాదరచనయే యుత్తరము. ఏద్విత్రిచ్ఛందఃకారులోతప్పఁ దక్కిన వారెల్లరు రెండు పాదములలోనే లక్షణము రచించిరి.

తెలుఁగు ఛందములలో భీమన కవిజనాశ్రయము ప్రాచీనము, ప్రసిద్ధము. కాన నందలి ప్రకృత వృత్తములను స్వీకరించి, మఱి యందుఁ చెప్పఁబడవి కొన్నింటిని తెలుఁగు ఛందములకు మాతృక యనఁదగు వృత్తరత్నాకరము నుండి సంగ్రహించి, రెంటిను గాన రావి స్వకల్పిత సరస వృత్తములను సంతరించి, రమణకవి తన శిరోమణిలోఁ బ్రదర్శించెను. ఇప్పుడున్నట్లు గాక, భీమనచృందో వృత్తరత్నాకర ముల వృత్తములఁ జూపిన తరువాత, స్వకల్పిత నూతనవృత్తములఁ బ్రదర్శించి యున్నఁ బరిపాటిగా నుండును.

రమణకవికల్పిత నూతన వృత్తములలోఁ గొన్ని వృత్తరత్నాకరములోఁ గన్పట్టుచున్నవి. అతఁడు పరిశీలించిన రత్నాకరములో నయ్యది లేవు గావలయు. మఱికొన్ని భీమనఛందము మున్నగు వానిలోఁ గనవచ్చుచున్నవి. అందుఁ గొన్ని నామాంతరములతో నున్నవి. వాటి వివరముల నొకపట్టికలోఁ జూపెదను.

లక్షణశిరోమణియందలి నూతనకల్పిత వృత్తములను
నామాంతరములతోఁ బేర్కొనిన యితర లక్షణగ్రంథములు

చంద స్వంఖ్య	వృత్త నామము	గణములు	లక్షణగ్రంథము - నామాంతరము
1. 2-వ.	శ్రీపెంతు.	గ,గ.	క.జ.ఆ.
2.	రమా.	ల,గ.	ల దీపిక. - 'శివా'
3. 3-వ.	శ్రీకారయ్యుక్త.	మ,గణము.	క.జ.ఆ.; అప్ప. - నారి.
4.	భారతి.	ర,గణము.	అప్ప. - శృంగి; ల.దీపిక - కీరము.
5. 4-వ.	హేయగము.	స,గ.	పింగళచ్చందో టిప్పణి - సుమతి.
6.	సుకాంతి.	జ,గ.	క.జ.ఆ.; అప్ప.; చంద.
7. 5-వ.	కలహంస.	స,వ.	ప్రాకృత పింగళము - ప్రియా.
8.	మలహరి.	న,వ.	ల దీపిక - శ్రీలలితము రం.చం. - కలమరి.
9. 6-వ.	హయపదము.	న,య.	క.జ.ఆ. - మరత అప్ప. - శశివదన.
10.	ప్రసవ.	స,స.	అ సా సం.; అప్ప. - వసుధావృత్తము. రం.చం. - కిసలయము.
11. 7-వ.	వసుమతీరము.	న,స,గ.	రం.చం. - ప్రసవశరము.
12.	మధాధానుము.	న,ర,గ.	ప్రాకృత పింగళము - సమానిక.
13. 8-వ.	పట్నదము.	భ,భ,గ,గ.	వృత్త.రత్న.; అప్ప. - చిత్రపద.
14. 9-వ.	రాజమరాళము.	న,భ,ర.	రం.చం. - కిశోరము.

ఛంద స్పంఖ్య	కృత్ నామము	గణములు	లక్షణగ్రంథము - నామాంతరము
15.	మధారసలహరి.	ర, న, స.	అ. సా. సం.; అప్ప. - హలముఖి.
16. 10-వ.	భాసురము.	భ, భ, మ, గ.	రం. ఛం. - తోమలము.
17. 11-వ.	గంధగజేంద్రము.	భ, భ, భ, గ, గ.	ఛం. ద. - తోదకము, అప్ప. - దోదకము.
18. 12-వ.	మృగమడము.	న, జ, జ, య.	క. జ. ఆ. - తోదకము, ఛం. ద. - ,,
19. 13-వ.	మత్తమయూరము.	న, న, భ, భ, గ.	అప్ప. - మ, త, య, స, గ.
20.	సలితము.	న, య, న, న, గ.	రం. ఛం. - త.
21. 14-వ.	సురతయనికరము.	న, న, న, న, గ, గ.	అ. సా. సం.; ఛం. ద. - కమలవినికరము.
22. 15-వ.	పారిజాతము.	ర, జ, ర, జ, ర.	అప్ప. - సుగంధి.
23.	బాలకామది.	స, జ, భ, భ, స.	రం. ఛం. - గజరాజము.
24.	కిసలయము.	న, న, న, న, స.	ఛం. ద. - మణిగణ నికరము, అ. దీపిక - సరసము.
25. 16-వ.	చక్రవాకము.	న, ర, జ, ర, జ, గ.	రం. ఛం. - చంద్రభాను.
26.	సింహవిక్రమము.	ర, జ, ర, జ, ర, గ.	ప్రాకృత పింగళము - చంచల.
27. 18-వ.	కవివిహరము.	న, న, న, న, న, స.	క. జ. ఆ. - అతివిస యము.
28. 19-వ.	మణినిచయము.	న, న, న, న, న, న, గ.	ప్రాకృత పింగళము - భవతి.
29. 21-వ.	రతిరాజరాజము.	న, భ, ర, న, న, న, ర.	రం. ఛం. - సురభూజ రాజము.

చంద స్వంఖ్య	వృత్తనామము	గణములు	అక్షరగ్రంథము - సామాంతరము
80. 22-వ.	వసుమతిశిఖ.	వ,న,వ,న,వ,న,వ,న,గ.	సు.అ.సా.తరళము. అప్ప. - విదిలిత. రం. ఛం. - కనకతిలక.
81. 23-వ.	వసుదము.	వ,భ,వ,భ,వ,న,వ,లగ.	రం. ఛం. - వసుమము.
82. 25-వ.	సురభి.	వ,న,భ,స,క,న,న,య,గ.	రం. ఛం. - సురుచి.
83.	విభవము.	భ,స,భ,త,న,స,న,న,గ.	రం. ఛం. - విజయము.
84.	జలరుహము.	మ,స,భ,భ,న,న,న,న,గ.	రం. ఛం. - వసుదము.

పొత్తపికవి 1-26 చందములం బుట్టిన స్వకల్పిత మాతన వృత్తములఁ జెప్పెను. అందుఁ గొన్ని వృత్తరత్నాకర భీమనవ్వందములలో మున్నే రచితములై యున్నవని పై పట్టికవలన నెఱుఁగవగును. వృత్తరత్నాకర కవిజనాశ్రయములనుండి 11 మొదలు 26 చందస్సుల వఱకుఁగల వృత్తములనే ప్రదర్శించెను. అందుండి 1-10 చందోజాతవృత్తములఁ బ్రదర్శింపలేదు. కాని యా పది చందస్సులలోని వృత్తములలోఁ గూడఁ గొన్ని భీమనాది పూర్వలాక్షణికులు చెప్పినవి గలవు.

వృత్తయతినిర్దేశము

మొదటి తొమ్మిది చందస్సుల వృత్తములకు నవి చిన్నవగుటచే యేకులు లేవు. 10-వ వంక్తి చందస్సు నుండియే సంస్కృతమునను యతిస్థానములు నిర్దేశింపఁబడ్డవి. తెలుఁగు చందఃకర్తలు యతిస్థాన నిర్దేశక్రమములో సంస్కృత చందోమార్గమునే యనుసరించిరి. తెలుఁగునందుఁగూడ మొదటి తొమ్మిది చందస్సుల వృత్తములకు యేకులు లేవు.

యతివిషయమున సంస్కృతాండ్ర చందములకు భేదము గలదు. సంస్కృతమున యతి పదచ్ఛేదరూపము. ఆండ్రమున నయ్యది పాదాద్యక్షరమైత్రి గలది. ఉదాహరణార్థ ముత్పలమాలా వృత్తమును గైకొందము. ఉత్పలమాలకు 9 యతి యవి సంస్కృత చందములఁ జెప్పఁబడినది. అం దా యతిస్థానముపైఁ బదచ్ఛేదము కావలయును. తెనుఁగు చందములు ఆ 9 యతినే సంగ్రహించెఁ గాని యందు

9 అక్షరములపైఁ బదచ్ఛేదము కానక్కఱలేదు. అందులకు మాఱు పాదాద్యక్షరమైత్రి యుండవలయు. అనఁగా 9 మీఁదిదగు 10-వ అక్షరము పాదాద్యక్షరమైత్రి గరిదిగా నుండవలె ననుట. సంస్కృత పద్ధతిలో 9-వ చోట యతి, తెనుఁగు సంప్రదాయమున 10-వ యక్షర మగును. తెనుఁగు చందఃకర్తలు భీమనాదులు వృత్తములకు యతి స్థానము సంస్కృత పద్ధతిలోనే నిర్దేశించిరి.

అప్పకవి, రంగకవి తెనుఁగు పద్ధతిలో వర్ణమైత్రిగల స్థానమును దెలిపిరి. భీమనాదు లుత్పలమాలకు 9 యతి చెప్పఁగా, అప్పకవి 10 యతి యన్నాఁడు. ఎటు చెప్పినను పీఠిక భేదము నమానమే. శిరోమణికారుఁడు భీమనాదుల సంప్రదాయమునే పాటించెను.

మనకవి స్వకల్పిత వృత్తములలో 10-వ చందము నుండి కాక 15-వ చందము నుండియే లక్షణ పద్యమున యతిస్థానమును బేర్కొనెను. లక్షణములోఁ బేర్కొనకున్నను లక్ష్యములందు 10-వ చందము నుండి యతి మైత్రిఁ బాటించెను. అంతయే? కానే స్వకల్పిత వృత్తములలో పంక్తి చ్ఛందస్సు నొద్ద నటనుండి విశ్రమస్థానము నిలుపవలయునని వచించె (3-42).

యతిస్థాన నిర్దేశములో భిన్నమతములు

సంస్కృతములోఁ జెప్పఁబడిన యతిస్థానమునకు భిన్నముగాఁ గొన్ని వృత్తములకుఁ దెలుఁగు చందములు యతుల నిర్దేశించెను. అదియునుగాక తెలుఁగు చందము లందే కొన్నింటికి యతి విర్ణయమున నైకమత్యము లేదు. లక్షణేతర గ్రంథములలోఁ గవులు గొందఱు నిరంకుశులై మూఁడవ మార్గము ద్రొక్కిరి.

భుజంగప్రయాతమునకు సంస్కృతములో 6 పై, తెలుఁగున 8 పై యతి చెప్పఁబడియెను.

పృథ్వికి సంస్కృతములో 8 పై యతి, తెలుఁగు చందస్సులలో 11 పై యతి. సులక్షణసారమున 13 పై (త్రయోదశ) యతి. ఈ సులక్షణమత మనాకరము. తెలుఁగు కవులలోఁ గొందఱు 8 పై, కొందఱు 11 పై యతి పాటించిరి. మఱి కొందఱు ఋభయ విధములఁ గూర్చిరి.

8 పై యతి నిలిపిన గ్రంథములు — ఎట్టనహరివంశము, జైమినిభారతము, నైషధము, మనుచరిత్ర, పాండురంగమాహాత్యము - మొ.

11 పై యతిఁగూర్చిన గ్రంథములు — నన్నయ భారతము, భాస్కర రామా యణము, కవిరాజ మనోరంజనము - మొ.

రామరాజభూషణఁ దుభయమతముల భిన్నకృతులందుఁ బాటించెను. వసుచరిత్ర (1.166) లో 8 పై, హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము (3.47) లో 11 పై యతిఁ గూర్చెను. మన రమణకవి వృత్తరత్నాకర వృత్తముల క్రింద సంగ్రహించుటచే సంస్కృతమతము 8 పై యతి చెప్పెను.

మానిసి కవిరాజవిరాజిత వృత్తములు భిన్నచ్ఛందోజాతము లయినను మాత్రా నమక మగుటచే నమానగతి గలవి. వీటికిఁ గొందఱు 3 యతులు, కొందఱు 1 యతి నిర్దేశించిరి. ఉభయరీతులఁ గవులు ప్రయోగించిరి.

మానిసి — 6 + 6 + 6 + (3 యతులు), 12 + (1 యతి). కవిరాజ విరా జితము — 7 + 6 + 6 + (3 యతులు), 13 + (1 యతి). మానిసికి 3 యతులు చెప్పిన లాక్షణికులు - భీమన, వి. పెద్దన, అనంతన. మానిసికి 1 యతి చెప్పినవాఁ డప్పకవి.

చిత్రకవి పెద్దన 'రచినేని రనత్రయినేని' అని యథయమతముల సురరీక రించెను.

కవిరాజవిరాజితమునకు 3 యతులు చెప్పిన లాక్షణికులు - భీమన, వి. పెద్దన, అనంతన, చి. పెద్దన, అప్పకవి.

కవిరాజమునకు 1 యతి చెప్పినవాఁడు రంగకవి.

మనకవి భీమనఛందమునావి లక్షణముల సంగ్రహించినవాఁడు గాన రెంటికి మూఁడు యతు లంగీకరించినవాఁడు కావరె. శిరోమణి ప్రథమాశ్వాసాంకమున రచిత మైన కవిరాజవిరాజితమున 3 యతులు గూర్చబడియున్నవి.

మఱికొన్ని విశేషములు

శిరోమణిలో 20-వ చందముక్రిందఁ జెప్పబడిన 'రతివిలపితము' లఘ్వంత వృత్తము (గణములు - ర వ జ న్న వ వ గ ల).

26 చందస్సులనుండి జవించిన 13 కోట్లమీఁది సమవృత్తములలో నగము గుర్వంతములు, నగము లఘ్వంతములు. తెలుఁగు చందాకర్త లెవ్వరుగాని లఘ్వంత వృత్తముల సంగ్రహింపలేదు.

శిరోమణికారుఁ డొక్కఁడే యీ లఘ్వంతవృత్తమును బ్రత్యేకముగఁ జేర్చొనెను. చిత్రకవిపెద్దన లక్షణసారసంగ్రహములో సమవృత్తములందు లఘ్వంత వృత్తములు వచింపఁడయ్యెగాని పరస్థానవృత్తాధికారముక్రింద రెండు వృత్తముల గ్రహించెను.

పరస్థానార్థ సమవృత్తము - పరావతి (ల. సా. సం. 2-21 పు. 45) దీనికి బేసిపాదములందు అటు హ గణము లుండును. (లఘ్వంతము) దీనికి జయనామము నందలి వృత్తకుసుమోచ్చయములో సమానవృత్తమని పేరున్నది. మఱి నర్వపరస్థాన విషమవృత్తములలో ఉద్గతవృత్తమునకుఁ (2-44, పు. 49) బ్రథమ పాదమున 'స.జ.జ' గణములుండును (లఘ్వంతము) అప్పకవి పరావ త్యుద్గతలఁ జెప్పెను గాని గుర్వంతములు చేసెను. చిత్రకవి పరావతిని వృత్తరత్నాకరమునుండి గ్రహించెను. శిరోమణికారుఁడు చిత్రకవి చెప్పిన యుద్గత పరావతుల నుద్ధరించెను. (8.223; 207)

విద్యున్మాల - ఇది 8 చందములోఁబుట్టిన ప్రసిద్ధవృత్తము. దీనిని పంసక్కు తాండ్ర చృందాకర్త లెల్లరు పేర్కొనిరి. శిరోమణికారుఁడు సంగ్రహింపమికిఁ గరణమేమో :

మాత్రాసమక వృత్తములు

ఈ క్రింది సమవృత్తములు అక్షరసంఖ్యనుబట్టి భిన్నచ్ఛందోజాతములయ్యెను, మాత్రాసమకములై సమయతాకాన్వితములై వదరును. శిరోమణికారుఁడు కంద గీత సీస రగద చౌపదాదుల మాత్రాసమకవివిధములని పేర్కొనెను ఇందుఁ జిప్పింపఁబడు నవి జాతులుగావు సమవృత్తములు.

క్రౌంచపదము (24 చందము)

పంచశరాభా + సంచితపుణ్యా + భమసభవనయ + కరిశృత మైనా
(3-188)

దీనిని మాత్రావృందోరీతిలోఁ జతుర్మాత్రాగణములుగా విభజించిన 8 గణము లేర్పడును. ఇందు $4 \times 8 = 32$ మాత్రలుండు. ఎనిమిదేసిమాత్రలపైఁ బాదమునకు మూడుచోట్ల యతు లవరును. లక్షణికు లనేకులు మొదటి 8 మాత్రలపైఁ బ్రాసయతి పాటించిరి. తరువాతి యెనిమిదేసి మాత్రలపై రెండుచోట్ల యతులఁ గూర్చిరి. అప్పకవి మొదటి 8 మాత్రలపై యతిగాని ప్రాసయతిగాని పాటించలేదు.

ఎఱ్ఱన హరివంశములో (ఉత్తరభాగము 9-259) ఎనిమిదేసి మాత్రలపై 8 చోట్ల యతినే ఘటించెను.

విభవవృత్తము (25 చం.)

కన్న X శయనా + కన్న శరణ్యా +
భసుభతనసనల్ + పరఁకఁక నగలకా
తెన్నగు విభవం + తెన్నఁ గబింద్రుల్ +
శివనగముల రం + జిలు వజు లిడఁకకా. (ల. 4. 3-107)

దీనికిఁ బాదమునకు 32 మాత్రలు. మొదటి 8 మాత్రలపైఁ బ్రాసయతి, తరువాతి యెనిమిదేసిమాత్రలపై రెండుచోట్ల యతులుండును. లక్షణమునఁ బ్రాసయతి చెప్పఁబడలేదు. దీనికేకాదు క్రౌంచపద సరసిజములకుఁగూడ లక్షణమున నేఛందః కర్తయుఁ బ్రథమదశమునఁ బ్రాసయతి విధికింపలేదు. లక్ష్యములందు మాత్రము ప్రాస యతి ఘటితమైయున్నది.

ఇట్టి ద్వాత్రింశ (32) న్యూత్రాత్మకవృత్తములు కొన్ని కలవు. వాని కిందుక వివరము :—

(21 చం.) - లాటివిటము (28 చం.) - మత్తాక్రీడ.

(24 చం.) - క్రౌంచపదము, సరసిజము, తన్ని, అనందము (ల. 4.)
కలకంఠము (ల. 4.), శృంగారము (రంగ).

(25 ఛం.) - భాస్కరవిలసితము, సురభి (ల. 3; సురుచి - రంగ), విభవము (ల. 3; విజయము - రంగ), జలరుహము (ల. 3; వనరుహము - రంగ).

(26 ఛం.) - సురభూరుహము (ల. 3.)

మాత్రాసమకములైన పై వృత్తముల కన్నింటికి మాత్రాగణనాప్రకారము యతిస్థాన సామ్యము భాపించును. అక్షరసంఖ్యాగణనమున సామ్యత చూపట్టదు. లాక్షణికులు పై వృత్తములకు యతి నిర్దేశించుటలో భిన్నమార్గములు చేపట్టిరి.

లాటివిది, తప్పి, భాస్కరవిలసితములకు 16 మాత్రలపై నొకేయతి. మత్తాక్రీడా, శృంగారములకు 16, 24 మాత్రలపై రెండుయతులు. క్రౌంచపద, సరసిజ, ఆనంద, జలరుహములకు 8 మాత్రలపైఁ బ్రాసయతియు, 16.24 పై రెండుయతులు.

కలకంఠ, సురభి, సురభూరుహములకు 8.16.24 మాత్రలపై మూడువోట్ల యతులు.

ఈ యన్నింటికి 3 యతులుగాని, ఒకప్రాసయతి తరువాత రెండుయతులు గాని సమానముగా నుపదేశించియుండవలసినది. చందఃకర్తలు పూర్వులు సపిగాఁ బరిశీలించి యున్న యతిలో నిట్టి భేదము లేర్పడియుండవని మామతము.

విషమవృత్తములు

లక్షణశిరోమణికారుఁడు సమవృత్తములలో స్వకల్పిత నూతనవృత్తములఁ దొడతఁ బ్రదర్శించి, తదుపరి భీమనాథుల ప్రసిద్ధవృత్తముల నుద్దరించినట్లు, విషమ వృత్తములలోఁగూడఁ బ్రథమమున స్వకల్పిత నూత్నవృత్తములఁ బ్రపంచించి, యనంతరము భీమన చిత్రకవిషెద్దనలు చెప్పినవాటి నుదాహరించెను. ఇతని విషమ వృత్తవిభజన తన్నిర్వచనోదాహరణములు వినూత్నములు.

మొదటి సంప్రదాయానుసారము వృత్తరత్నాకరము భీమన చిత్రకవ్యాసుల తెలుఁగుభండములు పేర్కొన్న విషమవృత్తలక్షణముల వివరించి, పదవ శిరోమణి విషమవృత్తప్రకారములఁ బరామర్శించెద.

ఆనంతుఁడు వీటిని వృత్తమిశ్రంబులగు అర్ధసమవిషమవృత్తములని పేర్కొన్నాఁడు. అప్పకవి గొణివృత్తము లన్నాఁడు.

మిశ్రవృత్తభేదములు :—

ఇవి స్వస్థానము, పరస్థానము అని యిరు తెఱఁగులు. ఒకేచందమునఁబుట్టిన భిన్నవృత్తముల మిశ్రము స్వస్థానమునకును, భిన్నచ్ఛందోజాతవృత్త మిశ్రము పరస్థానమునకును జెందును. అందులో అర్ధసమ, విషమము లని ద్వివిధములు. సరిపాదము లొకరీతి, భేసిపాదము లొకరీతి గలవి అర్ధసమవృత్తములు. పాదపాదమునకు భిన్నవృత్తములు గలవి విషమవృత్తములు. వృత్తరత్నాకరములో అర్ధసమ - విషమవృత్తలక్షణము లిట్లున్నవి :—

‘ప్రథమాంఘ్రసమా యస్య తృతీయశ్చరణో భవేత్,
ద్వితీయో ముర్యత ద్వృత్తం తదర్ధసమ ముచ్యతే.
యస్యపాద చతుష్కేపి తక్ష్మభిన్నం పరస్పరం,
తదాహు ర్విషమవృత్తం ఛందశ్చాస్త్ర విభారదాః.’ (1-15, 16)

భీమ నానంత పెద్దనా ద్యాంధ్ర లాక్షణికులమతమున సమపాదము లొకరీతి, విషమపాదము లొకరీతి నున్ననే యర్ధసమవృత్త మగును. అటుగాక పూర్వార్ధ మొక విధము, ఉత్తరార్ధ మొకవిధముగా నున్నను, ఒకపాద మొకతెఱఁగు తక్కిన మూఁడు పాదము లొకతెఱఁగుగా నున్నను విషమవృత్తములగును. కాని అప్పకవిమతమునఁ జైవి, భేస్కొన్నవి యర్ధసమవృత్తములే యగును. చూ.

‘సగ మొక్కవిధంబునఁ, బెఱ
సగ మొక్కతెఱంగుగాఁగ సమకూర్పఁదగున్,
జగతి నొకకా లొకకరణి
జొగిమూఁడుపదంబు లొక్క యోజం దనరున్.’ (అశ్వు. 4-371)

స్వస్థాన వృత్తములలో బాదములన్నియు నేకచ్ఛందోజాతము లగుటచే వర్ణ సంఖ్య సమము. పరస్థానవృత్తములు భిన్నచ్ఛందోభవము లగుటచే వర్ణసంఖ్య యసమము. ఇందుఁ బాదములలో, చిరస్వరము న్యూనాధిక్యము లుండును.

సృష్టార్థ మీ వృత్తమిశ్రప్రణాళిక యుదాహరణ సూచనలతో స్పష్టమైన ప్రదర్శించఁబడుచున్నది :

1) స్వస్థానార్ధ సమవృత్తములు :

$$1 = 3 / 2 = 4$$

[= సమము, 1 విభాగసూచన. '1 = 3' — మొదటిపాదము మూడవపాదము సమానము (సమానగణములు గలది). '2 = 4 — రెండవ నారవ చరణములు సమానములు. ఇది అనంత పెద్దనాది ప్రాచీనులమతము.]

$$1 = 2 / 3 = 4$$

$$1 / 2 = 3 = 4$$

} [ఇది అష్టకవి మతము. అనంతాదు లిట్టి వావి విషమవృత్తములక్రిందఁ బరిగణించిరి]
 $1 / 2 = 3 = 4$ — మొదటిపాద మొకవృత్తము.
 2, 3, 4 పాదములలో మూకవృత్తము. ఈ మూడుసమము. ఇట్లే యితరతి నెఱుఁగునది.]

ఉదా॥ ఉపజాతి (వి) 11 పదము. చూ. ల. కి. కి.

$$1 = 3 \text{ — ఇంద్రవజ్ర; } 2 = 4 \text{ — ఉపేంద్రవజ్ర.}$$

2) వృష్టాన విషమవృత్తములు :

$$1 = 2 / 3 = 4$$

$$1 = 2 = 4 / 3$$

$$1 / 2 / 3 / 4$$

$$1 / 2 = 3 = 4 \text{ (అష్టకవి)}$$

ఉదా॥ అంగజాత్రము :

$$1 = 2 \text{ — రుగ్వంతి; } 3 = 4 \text{ — కుద్ధవిరాట్.$$

వలాంగి :

$$1 = 2 = 4 \text{ — ఉపేంద్రవజ్ర; } 3 \text{ — ఇంద్రవజ్ర.}$$

ధరణి :

1—స స స స, 2—ర ర ర స, 3—న న న ప, 4—మ మ ప ప
 గణములు.

3) పరస్థానార్థ సమవృత్తములు :

$$1 = 3 / 2 = 4.$$

ఉదా: కేతుమతి.

$$1 = 3 \text{ — న జ న గ; } 2 = 4 \text{ — భ ర మ గ గ.}$$

4) పరస్థాన విషమవృత్తములు :

$$1 / 2 = 3 = 4$$

$$1 = 2 = 4 / 3$$

$$1 = 3 = 4 / 2$$

ఉదా: శ్రీరమణము.

$$1 \text{ — రుగ్వవతి; } 2 = 3 = 4 \text{ — దోధకము.}$$

$$1 \text{ — శరభశ్రీడ.}$$

$$1 = 2 = 4 \text{ — చంద్రశ్రీ 3 — వికాశ.}$$

రథగమనమనోహరము :

$$1 = 3 = 4 \text{ — న న ర జ గ గ; } 2 \text{ — న జ జ ర. య.}$$

5) సర్వపరస్థాన విషమవృత్తములు :

$$1 / 2 / 3 / 4. \text{ (నాల్గు భిన్నచ్ఛందస్సులు, నాల్గు భిన్నవృత్తములు)}$$

ఉదా: వీణారచనము.

$$1 \text{ — త య న న గ (13 చం) } \quad | \quad 3 \text{ — త జ న ర న (15 చం)}$$

$$2 \text{ — త జ న భ గ గ (14 చం) } \quad | \quad 4 \text{ — భ న న జ న గ (16 చం)}$$

ఈ మిశ్రవృత్తభేద లక్ష్యలక్షణములలో అనంతపెద్దనలకును అప్పుకవికివి-
వీషణ్యతభేదములు కానవగును. వాటి వల్ల్యాస్త పరికిలనకు నా శంధోరీకులు
బాదునది (పుటలు 114-126).

శిరోమణి నూతన విషమవృత్తపద్ధతి - నిర్వచన వివరణములు

అర్ధసమ విషమవృత్తములలో లక్షణశిరోమణికర్త సూక్ష్మపరిశీలనచేసి మఱి కొన్ని యంతర్భేదములఁ బ్రపంచించెను. శిరోమణికారుఁడు పీఠినెల్లను విషమ వృత్తములని వ్యవహరించెను.

శిరోమణి విషమవృత్తభేదముల ప్రకారము—

I. స్వస్థాన విషమవృత్తములు : పాదక్రమము

1) స్వస్థానైకపాద విషమవృత్తములు	$1 = 3 = 4 \mid 2$
2) స్వస్థానార్ధసమ విషమవృత్తములు	$1 = 3 \mid 2 = 4$
3) స్వస్థానత్రిపాద విషమవృత్తములు	$1 = 2 = 3 \mid 4$
4) స్వస్థాన సర్వపతుష్పాద విషమవృత్తములు	$1 \mid 2 \mid 3 \mid 4$

II. పరస్థాన విషమవృత్తములు :

1) పరస్థానైకపాద విషమవృత్తములు	$1 = 3 = 4 \mid 2$
2) పరస్థానార్ధసమ విషమవృత్తములు	$1 = 3 \mid 2 = 4$
3) పరస్థానత్రిపాద విషమవృత్తములు	$1 = 2 = 3 \mid 4$
4) పరస్థాన సర్వపతుష్పాద విషమవృత్తములు	$1 \mid 2 \mid 3 \mid 4$

స్వస్థానమున నేకచ్ఛందోజాత వృత్తములు (అక్షరసంఖ్య సమము), పరస్థానమున భిన్నచ్ఛందోజాత వృత్తములు (ఏకైకాక్షరపృద్ధి, అక్షరసంఖ్య యనమము) వర్తించును.

ఏకపాద విషమవృత్తములలో 1, 3, 4. పాదములం దొకవృత్తము, రెండవ పాదమున మఱొకవృత్త ముండును. అర్ధసమ విషమవృత్తములలో సమపాదములం దొకవృత్తము, విషమపాదములందు మఱొకవృత్తముండును. త్రిపాద విషమవృత్తములలో మొదటి మూఁడుపాదముల నొకవృత్తము నాలవపాదమున మఱొకవృత్తముండును.

సర్వపతుష్పాద విషమములో నాలుగుపాదముల నాలుగువిధములయిన వృత్తములుండును.

స్వస్థాన పరస్థానములలోని నాలుగేని విషమవృత్తభేదములకు వరుసగా శిరోమణి యుదాహరించిన వృత్తములు :

- స్వస్థానము :—   1. చిత్ర   2. దిరువాంకము
                                 3. శరభక్రీడ   4. తురంగి
- పరస్థానము :—   1. బింధురము   2. మందరము
                                 3. వక్రము   4. నన్యాని.

వీని గణితమాదులకు. చూ. త్ప. ఆ. ప. 169 నుండి 184 వఱకు.

శిరోమణి ప్రదర్శించిన యీ విషమవృత్తభేదములు వినుత్పన్నములు. అర్ధనమ వృత్తములు, సర్వచతుష్పాద విషమవృత్తములు మాత్రమే ప్రాచీనుల పద్ధతితో నేకీభవించును. శిరోమణి పద్ధతిని బ్రాచీన సంస్కృతాంధ్ర చృందోనుశాసకు తెవ్వరును జెప్పినవారు గారు.

శిరోమణికారుని ప్రకారములో నింకను గొన్ని యంతర్భేదములు కల్పించ నగును. ప్రయోగములు మృగ్యము లగుటచే నట్టి ప్రయత్నమువలనఁ బ్రయోజనము మందము. అర్ధ సమ విషమ వృత్తములలో నమపాదము లొకరీతి విషమపాదము లొకరీతి యను ప్రాచీన పద్ధతిని మాత్రమే చేపట్టెను శిరోమణికారుఁడు. అప్పకవి చెప్పినట్లు పూర్వార్ధ మొకవృత్తము ఉత్తరార్ధము మఱొకవృత్తము అను ప్రకారము నయితము సంగ్రహించియుండుట యుక్తము.

వృత్తశ్లోకము

అనుష్టుప్పందము (8) లోనిదగు శ్లోకము సంస్కృత వాఙ్మయమున సుప్రసిద్ధము. పురాణేతిహాసకాస్త్రాదుల సర్వత్ర ఏ శ్లోకమే ప్రయుక్తము. ఇది 8 అక్షరములు ప్రతిపాదమునఁగల వృత్తవిశేషము. కాని నాల్గొసాదములందు సమానగణితము ముందరు.

కాన నియ్యది స్వస్థాన విషమవృత్త మగును. తీని లక్షణము కాళిదాసకృత శ్రుతబోధమునఁ జెప్పఁబడినది.

‘శ్లోకే వృత్తం గురుజ్ఞేయం, సర్వత్ర అఘటంచమం,
ద్వి చతు ష్షాడయో ర్హస్యం, సప్తమం దీర్ఘమన్యయోః’

దీనినే సుబోధాభివానములో విదిగా శిరోమణి చూపినది. అమరసింహాది సకల కావ్యములఁ దనరునవి యుటంకించినది, దీనిని వృత్తశ్లోకమందు రని పేర్కొన్నది (3-178).

ఈ వృత్తభేదమునకు శ్లోక మను సంజ్ఞ ప్రసిద్ధము. కాని తెలుఁగున ఛందో బద్ధములైన రచనలనెల్లఁ బద్యము లనునట్లే సంస్కృతమున శ్లోకములని వ్యవహరింతురు. ‘పద్యే యశపిచ శ్లోకః’ - అని యమరకోశము.

వ్రతపాదమునఁ బంచమాక్షరము లఘువుగను, అఱవది గురువుగను, 1-3 పాదములలో సప్తమాక్షరము గురువుగను 2-4 పాదములలో నయ్యది లఘువుగ నుండవలెనని శ్లోకలక్షణము దెలుపుచున్నది. పై స్థలములందుఁదప్పఁ దక్కిన యక్షరములు గురులఘువులలో నేదేనిఁగావచ్చును. ‘పదచతుష్టయమరదలి తుదల గురువు, తల్లక్షణంబు పాదాంతమ్ములను గురువు’ (3-177.) అని శ్లోకపాదాంత గురుస్థితి నుపదేశించినాఁడు శిరోమణికారుఁడు. ఇట్టి గుర్వవసాయి వియమము శ్లోక సామాన్యలక్షణమున నెందును గానరాదు. ఇది విచారణీయము.

సంస్కృతములో శ్లోకమునకున్నఁ బ్రయోగప్రచారములు మతేపద్యమునకును లేదు. కాని తెనుఁగుఛందములందు దీనిప్రసక్తి (శిరోమణిలోఁదక్క) గానరాదు. శిరోమణిలోఁగూడ దీనికిఁ దెనుఁగులక్ష్యము చూపఁబడలేదు. పూర్వాండ్రకపు లెవ్వరును దీని నుపయోగింపలేదు. అర్వాసీనమగు బిశ్వేశ్వరీయ కావ్యమున అమృత వాహినీవృత్తమును క్రొత్తపేరితో వియ్యది యుపయోగింపఁబడదది. వేదము వేంకట రాయశాస్త్రిగా రుత్తరరామచరిత్ర నాటకములో మానిషాదేతి శ్లోకానువాదముగఁ దెనుఁగున శ్లోకము సంతరించిరి.

‘ఓ నిషాద ప్రతిపన్నీ, వొందుకో కాశ్యతాబ్జమలో
కామమోహిత మేకంబుకా, గ్రౌంచ యుగ్మానఁజంపుటకా”

ఇందుఁ బ్రాస గూర్చఁబడలేదు. ఇది తెలుఁగుఛందస్సంప్రదాయమున కత్యంత విరుద్ధము. కొక్కొండవారు వియతిగాఁ బ్రాసఁగూర్చిరి.

ఉపరివృత్తములు

ఇరువదా అక్షరములకుఁ బైఁబడిన ఛందస్సులందుఁ బుట్టినవి యుపరివృత్తము లనఁబడును. శిరోమణియందు భీమనాదులు చెప్పిన లయగ్రాహ్యులతో మఱికొన్ని క్రొత్తవి ప్రదర్శితములు. ఆ వృత్తము లివి :

లయగ్రాహి (30 ఛందము), (లయవిభాతి 34 ఛం.), త్రిభంగి (34 ఛం.), దరము (30 ఛం.), లలితము (36 ఛం.), ఘనవినదము (36 ఛం.).

ఇందు మొదటి మూడు ప్రాచీనులు చెప్పినవి. తరువాతి మూడు పొత్తిపికవి క్రొత్తగాఁ జేర్చినవి. ప్రాచీనులు భీమనాదులు చెప్పిన లయహారి శిరోమణిలో సంగ్రహింపఁబడలేదు. లయహారి శిరోమణిలో లేఖకప్రమాదమునఁ బరిమృతమయ్యెనని తలంచుటకు వీలుపడదు. లయహారి 37 అక్షరముల వృత్తము - శిరోమణికారుఁడు పదివృత్తములందు 36 ఛందములవఱకే పేర్కొనెను. భీమనా నంతన పెద్దనల ననుసరించిన పొత్తిపికవి వారు చెప్పిన లయహారిని లయమునేత మనోహారిగా నుండలేదు. ఇతఁడు 37 ఛందములఁ జేర్కొని లయహారిని సంగ్రహించియుండ వలయును. నన్నయ లయగ్రాహినిమాత్ర ముపయోగించెను. తిక్కన లయగ్రాహి లయవిభాతుల రెంటిని రచించెను. ఈ రెండే తెలుఁగు కావ్యములందుఁ బ్రచురము. ఇవి సంస్కృత చృందములం దుక్తములుగావు.

లయహారిని నన్నెచోడుఁడు కుమారసంభవమునఁ బ్రయోగించెను. (2.100, 101). ఆనంతామాత్యుఁడు భోజరాజీయమున లయనామవృత్తిత్రయమును పరుసగా నుపయోగించెను. [భోజరా. VII ఆ - లయగ్రాహి (12), లయవిభాతి (11), లయహారి (13)]. త్రిభంగి పాల్కుఱికి సోమన యనుభవసారమున నుపయుక్తము (194 ప.)

దండకము

దండక మిరువదాటింటికిఁ బైఁబడిన యక్షరములతో నొప్పారు సుపరివృత్త విశేషము. దండకము సంస్కృతవృత్తిము. ఇందుమించుగఁ దెనుఁగుకిపులు దండక మునకు సంస్కృత లక్షణమును బాటించిరి.

దండక భేదములు

న గణయుగముమీద 7 మొదలుకొని యచ్చవచ్చినన్ని ర గణములు విలిపి యేకపాదముగానొందెఁ జతుష్పాదముగానొందె వ్రాయవచ్చును. 7 ర గణములు మొదలుకొని యేకైక ర గణవృద్ధిగల దండకములకుఁ జందవృష్ట్యాధినామములు భందోగ్రంథములం దొనఁగఁబడినవి. దండకపాదము సహస్రాక్షరపర్యంత పరిమితముగా నుండనగు నను వియతిగలదు గాని యతివ్యాప్తి గాననగును.

న గణద్వయముమీద ర గణములేకాక య గణములుగూడ నిలువవచ్చును. ఇది య గణదండకము. మఱి యాదిలో న గణద్వయముమాని కేవల త గణములతో గుర్వంతముగా దండకము వ్రాయవచ్చును. దీనిని త గణ దండకమందురు. మఱియుఁ దొలఁత 'న న హ' గణములు వరుసగా విలిపి పిదప వలపినన్ని త గణములు తుద గురువుండునట్లు దండకములు గూర్చనగును.

శిరోముణి వ్రాసిన దండకముల ప్రకారము :

1. న న + ర గణములు
2. న న + య గణములు
3. త గణములు + గ
4. న న హ + త గణములు

న న హ + త గణములు — అనంత పెద్దనలు పేర్కొనిరి. సంస్కృత భాషలో ర గణదండకములే (న న + ర) కాన నగును. తెలుఁగులో త గణదండకములు ప్రదురములు. దండకవృత్తమునకుఁ దెలుఁగున శ్రీకారముచుట్టినవాఁడు నన్నయ భట్టారకుఁడు. అతనిది త గణదండకము. నన్నయ భారతారణ్యపర్వమున (1-324) అర్జునుఁడు పరమేశ్వరుని బ్రస్తుతిండు సందర్భమున దండకము రచించెను.

తెనుఁగుకవులు కొందరు త గణదండకములే కాక ర గణదండకములు వయితము రచించిరి. నన్నయ, ఎఱ్ఱన, మారన, పోతన మున్నగువారు త గణదండకములను, జక్కన, శ్రీనాథుఁడు, నందితిమ్మన, మాదయ మల్లన మొదలగువారు త గణదండకములను బ్రయోగించిరి. తెనాలి రామకృష్ణుఁడు తన భిన్నకృతులతో

మథయదండకముల నుపయోగించెను. వ్రాసముగఁ బ్రథమమునఁ బ్రస్తుతికై యుద్దేశించఁబడ్డ దండకము కాలక్రమేణ వివిధ విషయాత్మక మయ్యెను. కొందఱు కవులు ప్రత్యేక దండకకృతులు సంతరించిరి. అందు తొగిపీదండకాదులు ప్రసిద్ధములు.

పంచపాది

సమవృత్తములు చతుష్పాదములు, అవసరమునుబట్టి పంచపాదులుగా వ్రాయవచ్చును. గీతసీసములను సైతము పంచపాదులుగాఁ గూర్చవచ్చును. కవులు స్తుతిలో శృంగారరసస్థితిలోఁ బంచపాదవృత్తములు రచింతురని లక్షణదీపికాకారుఁడు వార్తాకవి రఘునాథయ్య నిర్దేశించిన లక్షణము శిరోమణిలో సంగ్రహింపఁబడినది.

మాలికలు

పంచపాదులుగానే గాక కంద సీస గీతములను సమవృత్తములను మాలికలుగా రచింపవచ్చును. 10, 12 18 పాదముల సీసమాలికలు వ్రాయవచ్చు (3.369). వ్రయోగములఁబట్టి సీసమాలికల పాదము లనియతములని తెలియనగుచున్నది.

కందమాలికలన్వరూప మిందుఁ జెప్పఁబడలేదు. సగముకంద మొకపాదముగా గ్రహించి యచ్చవచ్చినన్ని పాదములు మాలికగా వ్రాయవచ్చునేమో? గీత సీస వృత్త మాలికలు తెలుఁగునఁ బ్రచురములు.

అప్పకవీయమందు రేప ఆ కార సీసమాలికలు, మఱి శబ్దార్థ లక్షణాంకార, శబ్దార్థదోష, అష్టరసప్రభృతి సీసమాలికలు పెక్కులు గలవు. గణపవరపు వేంకటకవి ఆంధ్రకొముది యను వ్యాకరణలక్షణ గ్రంథమున వేయిదరణముల సీసమాలికను సంతరించె. అల్లసాని పెద్దన యుత్పలమాలిక (30 పాదములుగలది) యందఁ జెరింగినదే. చిత్రకవి పెద్దన లక్షణసారసంగ్రహమున సీసమాలికాలక్షణములో 'పదిరెం దంఘ్రుల నేనియుఁ బదునెనిమిదినేని సీసపద్ధతి స్వేచ్ఛం బొదలినయే' నని పాదవియతిని బ్రస్తావించె (2-పుట 79). తన చెప్పిన ప్రకారము 28, 36 పాదముల సీసమాలికలు కూర్చెను (1.85; 3.144). శిరోమణికారుఁడు సీసమాలికలను బంచపాదులను బ్రచురముగ నుపయోగించెను. చూ. ల. శ. 1-14 (సీ. 9 పా.) 2.115 (గీ. 5 పా.) 132 (గీ. 5 పా.) 145 (సీ. 15 పా.) 192 (సీ. 20 పా. గీ. 5 పా.) 193 (సీ. 6 పా.) 3.272 (గీ. 5 పా.) 4-158 (సీ. 5 పా.)

ద్విపద రెండుపాదముల పద్యమయ్యును నొకటి రెండు ద్విపదలు మాత్రము పద్యకావ్యములమధ్య వ్రాయునాచారము మృగ్యము. గ్రంథమంతయు ద్విపదాత్మకము గానే రచించుట సంప్రదాయము. అట్టి కృతులను ద్విపదకావ్యములందురు. చినవ షరాణ - రంగనాథరామాయణములు ద్విపదకావ్యములు. వీటిలో ద్విపదేతర పద్యములుండవు. కవిశ్రయభారత, పోతనభాగవత, భాస్కరరామాయణములు పద్యకావ్యములని వ్యవహరింపబడును. వీటిలో ద్విపద మచ్చునకేవి యుండదు. ద్విపద కావ్యము లోనివి ద్విపద మాలిక లననొప్పును. రమణకవి దీనినిగూర్చి ప్రస్తావించలేదు.

జాతులు - కంద గీత సీసాదులు

మాత్రాగణాత్మకములైన పద్యములు జాతులని సాధారణముగ వ్యవహరింపబడును. తెనుగునఁ గేవలమాత్రాగణాత్మకములే కాక సూర్యేంద్ర చంద్రగణబద్ధములైన గీత సీసాక్కరలుగూడ జాతులక్రిందఁ బరిగణింపబడును. మీఁదు మిక్కిలి ప్రాసరహితములగు గీత సీసముల నుపజాతులక్రింద సంగ్రహించినవి తెలుగు భండములు.

శిరోమణి జాతు లనుసంజ్ఞనే స్పష్టముగా విర్దేశింపనపుడు ఉపజాతిపేరు స్పృశింపలేదనిచెప్పబనిలేదు. కందము, ఆర్యలు, గీతులు, సీసములు, ద్విపద, తరువోజు, అక్కరలు, రగడలు జాత్యధికారమునకు పంబంధించినవి.

ఇక శిరోమణిప్రోక్ష జాతిపద్యములలోని విశేషములుమాత్ర మించుక పరామర్శింపబడును.

కందములు

శిరోమణిలో 14 విధముల కందములు పేర్కొనబడినవి.

అయ్యవి - సమకందము, విషమకందము, ఆర్యాకందము, కుఱుద కం, పిడుద కం, నలవతుష్కందము, తగఱవతుష్కందము, ద్వివిధ కం, చతుర్విధ కం, పృత్తగర్భితకం, భాస్కరవిలసిత కందద్వయము, క్రౌంచపద కందద్వయము, మణి గణవికర కం, ప్రమితాక్షర కందము.

ఈ ఘట్టమునఁ జిత్రకవివెద్దన (ల.సా.సం.) పద్యములను సంగ్రహించిన మన రమణకవి యతఁడు చెప్పని కందభేదముల మూఁటిని డెలిపెను. (సమకందము)

ఆర్యాకందము, చతుర్విధకందము) సమకందము సహజకందమే యగుటచే జిత్రకవి పెద్దన దానిని తెప్పినట్లే యగును. చతుర్విధకందము ల. సా. సంగ్రహమునఁ గానరాదు గాని యప్పకవీయాదులందుఁ బ్రదర్శితము. శిరోమణిలోని యార్యాకంద మొక్కటి పూర్వలాక్షణికులు వచింపని కందభేదము. శిరోమణి తరువాతఁగూడ దీని నెవ్వరు స్మరించినట్లు లేదు.

సహజకందమున విడుదపాదముల తుదిగురువు వియతముగా నుండవలె. ఆ తుదిగురువునకు మూఁడు లఘుద్వయము విలిపిన నయ్యది యార్యాకందమగునని శిరోమణి లక్షణము. ఆర్యాకందము లఘ్వంత సహజకంద మనఁజనును.

ఉదా. యదుకులపావన రాధ

హృదయవ్యాకోచ జలజల్పంగ రమాధన. (ల.శి. 3-293).

ఇట్టి లఘ్వంత కందము మఱే వ్రసిద్ధ చృందమందును గానరాదు. వ్రయోగము మృగ్యము. ఆకర మన్వేషణీయము.

ఆర్యాలు - గీతులు

తెనుఁగు కందమునకు మూలభూతము లనఁదగునని సంస్కృతీయంబులగు నీ యార్యాగీతిభేదములు. ఆర్యాపంచకము గీతిచతుష్కము ననంతుఁడు కందమువెంటఁ బేర్కొనెను. చిత్రకవిపెద్దన యార్యాగీతుల యనంతరము దెలిపెను. అప్పకవి కందముక్రింద నార్యులను, మణియన్యత్ర సమవిషమ గీతిభేదముల క్రింద గీతులను బ్రదర్శించెను. రమణకవి యప్పకవివలె భిన్నస్థలములలో వేర్వేరు గీతుల నార్యుల సంగ్రహించెను. వస్తుతత్త్వము నరయఁగా నీ గీత్యార్యాభేదములు రెండు వెంటవెంట మండఁదగిసవి. సంస్కృత చృందముల నట్లే కలను.

సంస్కృతములోని యార్యాగీతియే (ఇది గీతిభేదము) మన తెనుఁగు కంద మగును. మన కవియేకాక ప్రాచీను లనంతాదు లిట్లే పక్కాఁబరి.

సీసభేదములు

6 ఇంద్రగణములు + 2 సూర్యగణములు = మొత్తము 8 గణములుగల పాదములు నాలుగు, వాటిపై నొక గీతపద్యము (అటవెఱదిగాని తేటగీతిగాని) కలిపినచో సీసపద్య మగును. సీసపాదములందుఁ బ్రతిదానియందు రెండు సగములలో

రెండేపి గణములపైఁ బ్రత్యేకయతు లుండును. రెండు నగముల కేకాక్షరమైత్రి యుండనక్కఱలేదు. మఱి యతిగావి ప్రాసయతిగావి విలువవచ్చును. ఇది సీసపద్య సామాన్యలక్షణము.

ఇందలి యతిప్రాసవియతి లక్షణవిశేషములఁబట్టి కొన్ని సీసభేదములు లాక్షణికులచేఁ బ్రదర్శింపఁబడెను. భీమన-ఁగి, విన్నకోటపెద్దన-ఁగి, అనంతుఁడు-10, చిత్రకవిపెద్దన-10, అప్పకవి-7 సీసభేదముల వక్కాణించిరి. శిరోమణికారుఁడు 12 భేదములఁ బ్రసంగించెను.

శిరోమణికారుఁడు చెప్పిన ద్వాదశవిధసీసములఁ దొలుత విర్వచించి, యితర లాక్షణికులు రచించిన సీసభేదములతో సమన్వయించి తద్విశేషముల పీ క్రిందఁ జరూపర్పించెద.

శిరోమణిలోని ద్వాదశవిధ సీసములు - సమీక్ష

1. వృత్తప్రాససీసము, (3-324) సీసము పెద్దపాదములనాల్గింబ నాదిలో వృత్తము నకువలెఁ బ్రాసము గలది. (ల.శి.) 4 పాదముల నాదిప్రాస అనంతుఁడు, చి. పెద్దన చెప్పిరి. అప్పకవి 8 పాదముల ప్రాస గూర్చెను (ఎత్తుగీతి రెండు నగముల రెండుపాదములుగా గ్రహించెను.)
2. సర్వతః ప్రాససీసము (3-325) గీతనహితముగ సీసము నన్ని పాదములందుఁ బ్రాస (ప్రాసయతి) వియమముగల సీసము (ల.శి.)
3. అర్ధసమసీసము (3-328) సీసము తొలి రెండు పాదముల (పూర్వార్థమున) యతి, మరిరెండుపాదముల (ఉత్తరార్థమున) ప్రాస (యతి) వియమము, మఱియు నెత్తుగీతియందుఁ బూర్వార్థము తేటగీతి, ఉత్తరార్థ ముటవెలది లక్షణము గలది. (ల.శి.) ఇట్టిభేదము వితర లాక్షణికులు స్పృశింపలేదు.
4. అవకలి సమసీసము (3-331) అన్నిచోట్లను ప్రాసయతి వియమముగలది (ల.శి.) దీనిని అవకలి సీసమని భీమన, అవకలి ప్రాససీసమని యనంత చిత్రకవులు పేర్కొన్నారు.
5. అవకలివడిసీసము (3-334) - అన్నిచోట్లను వడివియమముగలది (ల.శి.). దీనిని అక్కిలివడి సీసమని యనంతుఁడు. అవకలివడి సీసమని చిత్రకవి పేర్కొన్నారు.

6. అవకలి ప్రాససీసము (3-339) సీసపాదముల రెండు అందములలోను గీతి నాల్గ పాదములలోను అనగా 12 చోట్ల నొకచే ప్రాసాక్షరముగలది. (ల.8.) అక్కిలి ప్రాససీసమని యనంతచిత్రకవులు, అవకలివడి, సీసమని యప్పకవి చెప్పిరి.

7. సర్వలఘుసీసము (3-330) గీతసహితముగ సీసపాదము లన్నియు లఘు వులతోఁ గూర్చబడినది (ల.8.). ఇంద్రగణములలో 'న.ల.ము', సూర్య గణములలో 'నగణము' మాత్రమే సర్వలఘుగణములు. నలములలో నగణ ములలో సర్వలఘుసీసము రచింపఁబడును. ఇది శిరోమణికారుఁడు చూపిన లక్షణము. చందములం దీషయమున లక్షణ. మత భేదములు గాననగును. ఇంద్రగణములస్థానమునఁ బంచమాశ్రాత్మక (నలల) గణములు బహుమోగించిరి అనంతపెద్దనాప్పకవులు. వీ రీవియమమును గీతములోఁ బాటించినరైరి.

పంచమాశ్రాగణ సర్వలఘుసీసము భాగవతమునఁ గలదు. ఇందు గీతముగూడ సర్వలఘుమే. కాని యందలి యింద్రగణములు చతుర్మాత్రా కములు. కూచించుచిత్త్యుకవి రాజశేఖరవిలాసములో (1-17) సర్వలఘు సీసమునఁ జేరిగీతిని లఘుమయముగా వ్రాయుచేకాక యందలి యింద్ర గణములఁ బంచమాశ్రాకములుగాఁ గూర్చుట గమనింపఁదగినది. అతని యచ్చతెలుఁగు రామాయణములోని సర్వలఘుసీసము (ఆరణ్య-114) చతు ర్మాత్రాగణబద్ధము. గరకపురీ భందమున సర్వలఘుసీసము వింద్రగణములు చతుర్మాత్రాకములు. ప్రబంధరాజములో సుభయవిధము బున్నవి. (368-సీసఘ్న పంచలఘు గణములు: 221 సీసము. చతుర్మాత్రాత్మక గణములు)

ఉత్సాహవేదంధ విషమసీసము (3-328) ఉత్సాహపై గీతముచేర్చి వ్రాసిన సీసము. ఇందు సీసము పెద్దపాదములకు మాఱి ఉత్సాహపాదములు నాలుగుండును (ల.8.). ఇందు ఉత్సాహమేఱుగా గీతము మేఱుగాఁగాక రెండేకవదముచేఁ గలిపియుండవలెను. ఉత్సాహమీఁద నాటవెలఁదియని శిరోమణికారుఁడు. అనంతచిత్రకవు లట్లే పేర్కొనిరి. భీమవ విన్నకోటపెద్దనల లక్ష్యముల నాటవెలఁదియన్నది. లక్షణమున గీతమని యున్నది. అప్పకవి లక్షణమున గీతమన్నాఁడు, లక్ష్యమున నాటవెలఁదిఁ గూర్చినాఁడు. దీనిని భీమనాథి 'లాక్షణకు రెల్లరు విషమసీసమని పేర్కొనిరి.

9. సమనామ ప్రాససీసము (3.332) సీసము నాల్గు పెద్దపాదములలోను గీతి భేషపాదములలోను నేకప్రాసాక్షరము గలది (ల.శి.). దీనిని అనంత చిత్రకవి విన్నకోటపెద్దనలు ప్రాససీసమని, అప్పకవి యక్కిలిప్రాససీస మని, పేర్కొన్నారు. శిరోమణికారుఁడు చూపిన లక్ష్య మనంతువిది.

10. సమసీసము (3.331) ఇది సామాన్యసీసము. (ల.శి.)

11. గీతరహిత చతుష్పాససీసము (3.326) గీతములేని సీసము. ఇందు సీసము పెద్దపాదములు నాల్గుమాత్రముండును. మఱి యందుఁ బ్రతిపాదములో వేర్వేరు నేకప్రాసవియతి గలదు. (ల.శి.)

ఇట్టిసీసమును మఱెవ్వరు చెప్పినవారుగారు. రంగకవి మన రమణకవి ననుసరించి కాఁబోలు లక్ష్యలక్షణములఁ దెలుపక కేవలము పేశ్యనుమాత్రము చెప్పిన 12 సీసభేదములలో గీతరహిత చతుష్పాససీసము గలదు.

అర్వాచీనుఁడగు చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహకవి యమవదించిన భాసనాటక ములలో గీతరహిత సీసములు రచితములై యున్నవి.

12. వడిసీసము (3.327) సర్వత్ర ఏకాక్షరవడినియతి గలది (ల.శి.). సర్వతః ప్రాససీసమున నేకాక్షరప్రాసవలె వడిసీసమున సర్వత్ర నేకాక్షరవడి గూర్చుండును. అనఁగా 24 బోల్ల నొకేయక్షరము పాదాదియతిస్థానములలో ముందు ననుట...లక్షణశిరోమణి లక్ష్యలక్షణములలో వడిసీసమును పేరున్నది. కాని దీని శ్లికలో సర్వవడిసీసమని లిఖితము. రంగకవి సర్వవడిసీసమని పేర్కొన్నాఁడు. ఈ పేరే యుక్తతరము. ఈ సీసభేదము వీరిధముగఁ దక్కిన లాక్షణికులు చెప్పలేదు. చిత్రకవిపెద్దన 'మొదలనెత్తిన యతి పదమునం దెల్లను నమరింప వడిసీస మనగఁ దగును' (2ఆ. 74 పు.) అన్నాఁడు. సీస పదముల వేర్వేరు నేకాక్షరవడినియతి పెద్దనమతము. అప్పకవి కేవల వడి వియతిని జెప్పెను. అతని మతమున నేకాక్షరవడినియతి ప్రస్తావితముగాదు. (చూ. అప్ప - 4.527)

శ పితంశుమణిపీఠ + శ మనీయ పల్లాక

శ లితభూమతగుణ - గణకలాప

(అ.సా.సం. పుట 77)

(ఇందు నాలుగుబోల్ల కకారయతి.)

విజయపారథిః గాని + వినుతింపః గాన్తోఽః

గిరిజాయశవిః గాని + కీర్తి సేయ.

(అ.పు.4 - 529)

(ఇందు రెండు అంధములఁ బ్రత్యేకయతి)

సీసభేదములలో అర్ధసమసీసము, గీతరహిత చతుష్పాదసీసము అను రెండు శిరోమణికారుఁడు క్రొత్తగాఁ జెప్పినవి.

ఈ సీసభేదములనెల్ల నేకవియు గ్రంథముల నుపయోగించినట్లు గానరాదు. సర్వతః ప్రాససీసము పాలుర్కిపోమన అనుభవసారము, నన్నిచోడ కుమార సంభవము మున్నగు ప్రాచీన గ్రంథములలో నుపయుక్తము. గణవనరపు వేంకటకవి ప్రణీత ప్రబంధరాజమునఁ బెక్కు సీసభేదములు వ్రయుక్తములైయున్నవి.

నన్నయ భారతమున సీసరచనలోఁ గొన్ని వియమములు పాటించఁబడినట్లు దెలియవచ్చెడు. అందు సర్వత్రయతి, సర్వత్రప్రాసయతి, పాదఅంధములలో సర్వత్ర నొకదానయతి మఱొకదానఁ బ్రాసయతి యను వద్దతిలో సీసములు సంతరింపఁ బడియున్నవి. ఇచ్చవచ్చినట్లు యతిప్రాసలుగూర్చినపామాన్యసీసము లందు లేవు. అట్లేవేని కతిపయము కానవచ్చిన నయ్యవి లేక ప్రమాదము లనుకొనవలెను. వాటికి పాదుపాఠములు లభించుచున్నవి. ఆయావివరములు పీఠిక విస్తరమగునను శంకచే విందుఁ బ్రదర్శితములు కావు. ఈ సీసభేదములపరామర్శకు నా భందోరీతులఁ జూడఁ గోరెద (పుటలు 187-200)

ఈ యతిప్రాసవియతి నన్నయ సీసములందేకాక సీసముల యెత్తుగీతులందును మఱి ప్రత్యేకగీతులందును గాననగును. నన్నయ యీ సీసయతిప్రాసవియతిని దిక్కిన పాటించఁడయ్యె. ఎఱ్ఱన తాను నన్నయ రచనయకా సంతరింప సంకల్పించిన యొక్క యారణ్యపర్వశేషమునమాత్ర మీవియతి నిర్వహించెను. మఱియుఁ బోతన భాగవతమున వివియతి గోచరించెడు.

గీతద్వయ సమ్మేళనము

అటవెలఁది తేటగీతుల రెంటికి అర్ధమర్థంబున లక్షణంబును లక్ష్యంబును గానుపించ వివరించెద నన్నాఁడు శిరోమణికారుఁడు.

'రవిగణ త్రితయము దివశతిద్వయమును
 నర్కులై దుగురును నాట వెలది;
 కినునిపై నెద్దటింద్రులు నిరుపురినులు
 తేటగీతికి వడి మాటలఁ బలియఁగృష్ణ.'

(8-310)

ఇందుఁ బూర్వార్థ మాటవెలది, యుత్తరార్థము తేటగీతి. ఈభిన్న గీతిద్వయము విడివిడిగాఁగక యథాంధముగా సంధింపఁబడియున్నది.

మఱియు వీ గ్రంథమందే అర్థసమసీసములో (8-328) నెత్తుగీతియందు నాటవెలది తేటగీతులలోఁ దొలినగ మొకదాన మునిసగ మొకదానఁ గూర్చవలయునని లక్ష్యలక్షణములు ప్రదర్శితములు.

ఇట్టి యుభయగీతి సమ్మేళనము ఇతరత్రాఁ గానవచ్చెను.

కవినంశయవిచ్చేదము (వావిళ్ళప్రతి - ముద్రణ 1925)

'ఇడఁగవచ్చును శ్యాపూపై నిత్యసంధి
 మాత్ర మొక్కక్కచోటను మట్టుమీఱఁ;
 గొలుతు నఘమడంపఁ గోరిండు శేఖరు
 నన్నయట్లు కవిజ నానుమరిని'

(1.15)

పై పద్యమందుఁ బూర్వార్థము తేటగీతి, ఉత్తరార్థ మాటవెలది. ఇట్టి గీతి ద్వయ సమ్మేళన మిందు మఱి రెండుచోట్లఁ గలవు (1-91, 100). అర్థ సమగీతులు పైతము వ్రాయవచ్చునని పై ప్రయోగములు విరూపించెడు.

సీసగీతముల యుత్పత్తి

ఈ యంశ మీ ఛందమందే యుపన్యసింపఁబడినది. సీసగీతములు విరాట్చందో భవములఁబడి 36-అక్షరములు గలది విరాట్చందము. ఉక్తాదిచ్ఛందములు వృత్తము లకు సంబంధించినవి. సీస ముపజాతిపద్యము; వృత్తముగాదు కాని యక్షరసంఖ్యను మరస్కరించుకొని సీసమును గూడ విరాట్చందమునఁ బరిగణించినట్లున్నది.

సీ సమునకుఁ బ్రతిపాదమున్న 6 ఇంద్ర + 2 సూర్య గణములు. పంచమాశ్రాక ములుగా వింద్రగణముల గణించిన 6 ఇంద్రగణములకు (6 x 5) 30 లక్షువులు.

మఱి రెండు సూర్యగణములకు 6 లఘువులు, మొత్తము 36 లఘువులగును. 36 లఘువులను 36 అక్షరములుగాఁ బరిగణించిన సీసము విరాట్పాదోభవ మగును.

ఋగ్వేద బ్రాహ్మణమున సీసగీత లక్షణములు పేర్కొనఁబడిన వని శ్రోమణి కారుఁడు వచించినాఁడు. ఋగ్వేద బ్రాహ్మణములో సీసమునకు 'త్రపు' అను పేరున్నది. త్రపు అనఁగా సీసము. మఱి యందలి 'నటి' యను గీతి తెనుఁగున ఆటవెలఁది యనియు, కుభ్రగీతి యనియుఁ జేరఁదెను. 'బ్రహ్మవాదినో గీయతాం గీతా భవంతి' అని గీతికబ్ది నిర్వచనము చూపఁబడెను.

శ్రోమణి చెప్పలేదు గాని సీసము శీర్షకమును పేర భరతుని నాట్యశాస్త్రమునఁ బ్రస్తావితము. శీర్షక మను గేయవిషయమును భరతుఁడు తన నాట్యశాస్త్రమునఁ బేర్కొన్నాఁడు. శీర్షితమన్నది యొక తాళభేదము. దానితోఁగూడిన రచనావిశేష మగుటచే దీనికి శీర్షకమని భరతుఁడు నామకరణము చేసియుండునని పండితాభిప్రాయము.

భరతుని శీర్షకలక్షణము తెలుఁగ్గు సీస లక్షణమున కిందుమిందుగ సరిపోవు చున్నది. గేయరూపములుగానున్న దేశీయ చృందోరచనలకు భరతాదులు లక్షణముల, గల్పించి తెలుఁగు పేరిని సంస్కృతీకరించి తమ లక్షణ గ్రంథములలోఁ జేర్చికొనిరని నేటి పరిశోధకుల యభిప్రాయము.

మానవల్లిరామకృష్ణకవిగారి యభిప్రాయ మిట్లున్నది:— 'సీస మనునది సామవేదమున బ్రహ్మగీతమువలనఁ బుట్టినది. అక్షరపిండప్రదానమై చంచత్కుటాది తాళనియమబద్ధమై యుండును. అట్టి పాదముల కొనలో తాళాంతరముచే వ్యవస్థితమగు గీతమొక్కటి సర్వమునకును శీర్షప్రాయముగా నుండుటచే శీర్షమై యంతయుం గలిపి శీర్షకమయ్యె' ¹ (మానవల్లికవి రచనలు - కవికంఠపాళమును రచన - పు. 287)

సంస్కృతములో జనాశ్రయీచందఃకర్త గీతశీర్షకములఁ బేర్కొన్నాఁడు. 'శీర్షకం గీతికాపరా' (5 అర్యాయ - 50 సూత్రము.

శ్రోమణి సీసగీతముల కాకరము సూచించెనుగాని కందవిషయమున నేదియుఁ దెలుపలేదు. కందమునకు గీత్యార్యమూలము. గీత్యార్యకు (ఆర్యాగీతికి) ప్రాకృత

1. శీర్షకమును గూర్చిన విషయము శ్రీరాజ రామకృష్ణశ్యాగారి 'దేశి' అను గ్రంథములోఁ గొంత గలదు. చూ. దేశి. పుటలు 205-206.

పింగళమున 'అందల' అను పేరుగలదు. దీనినే స్కంధకమవి సంస్కృతీకరించిరి. ప్రాకృత స్కంధక (అందల) శబ్దభవమేమన కందము. చూ. పింగళద్వందము - అవ్యా - పు. 67) స్కంధక కంద లక్షణములు సమానములు.

అ క్క ర లు

అక్కర లయిదు విధములు — మహాక్కర, మధ్యాక్కర, మధురాక్కర, అంతరాక్కర, అల్పాక్కర. వీటి లక్షణములు కవిజనాశ్రయాది సమస్త లక్షణ గ్రంథములందు సమానము. ఒక్క మధ్యాక్కర యతిస్థాన విషయమునందు లక్షణ మునకును బ్రయోగమునకును భేదము గానవచ్చెడు. ఎల్లచందఃకర్తలు మధ్యాక్కరకు 3-వ గణముపై యతి నిర్దేశించిరి. మధ్యాక్కరను గ్రంథములో నుపయోగించిన వారిలో, బ్రథముఁడు నన్నయ, ద్వితీయుఁడు ఎఱ్ఱన, తక్కిన కవు లుపయోగింపలేదు.

నన్నయ మధ్యాక్కరలో 4-వ గణముపై యతి నుడించెను. అతనికిఁ బ్రాచీన మగు యుద్ధమల్లుని శాసనమందు లిఖితములైన మధ్యాక్కరలలో 4-వ గణముపై యతి యున్నది. నన్నయ కాలము వఱకు మధ్యాక్కర యతి 4-వ గణముపై నుండిన ట్లున్నది. నన్నయ తరువాతివాఁడగు భీమన కవిజనాశ్రయములో దీనికి 3-వ గణ ముపై యతి చెప్పెను. నన్నయరచనయకా నారణ్య పర్వశేషమును బూరించిన యెఱ్ఱన 3-వ గణముపై యతిఁగూర్చెను.

యుద్ధమల్లుశాసనము, నన్నయభారతము — 4 గణములపై యతి; తెలుఁగు చందములు, ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేషము—3 గణములపై యతి. ఈ యతి మార్పును చందోలక్షణకారు లేరును గమనించినట్లు గానము. 'కళానుగతికో లోకః' అన్నట్లు బహులక్షణగ్రంథ పరిశోధకులగు అప్పకవి, పొత్తపి రమణకవియు వీ మార్పును గుర్తింపక 3 గణము మీఁది యతినే పేర్కొనిరి.

ఈ యతిభేదమును సూచింప మచ్చున కాయా లక్ష్యముల నుదాహరించెద :

విస్తర, శ్రీయుద్ధ, మల్లు, డనవద్య, + విశ్వాత, కీర్తి.

(యుద్ధమల్లు శాసనము)

నరవర, స్తుత్యమై, యెంత, కాలంబు + నాకథర్, విలుచు.

(నన్నయ - భార - ఆరణ్య - 3.331)

అనదృశ, తేజఁడు, బ్రాహ్మ + జానీక, సహితుఁడై, కడఁగి.

(ఎఱ్ఱన - ఆరణ్య - 4.310)

మునుషుఁగఁ, త్రానంబు, గూర్చి, + మాఁటిపై, విరమంబు నిల్చి.

(అచ్చ - 4.464)

గ ద్య ల త్త ము

గద్య పంచవిధము — గద్య, విరుదగద్య, చూర్ణిక, వచనము, విన్నపము.
(ల. ౩. 3.426)

గద్యము వచనము కాలక్రమమున నమానార్థకములుగాఁ బర్యాయపదములుగా రూపొందినవి. గద్య కావ్య మన్నను వచన కావ్య మన్నను నొక్కటే. ప్రాచీనులు ప్రచురముగా గద్యమని విగదించిరి. అర్వాచీనులు వచనమని వ్యవహరించెదరు. అదిలో ఏ రెంటికి తేదమున్నట్లు హ్యము.

అనంతుఁడు గద్యనే తెనుఁగు కృతుల వచనమందురని పేర్కొనె. తిక్కన సోమయాజి భారతమున 'పద్యముల గద్యములకా రచియించెదం గృతుల్' అన్నాఁడు. శి త్తరరామాయణములో 'వచనములేకయ వర్ణన రచియింపఁగవచ్చు'నని వచించినాఁడు. అందుచేతనే యాతని కతి నిర్వచనో త్తరరామాయణ మనఁ బరఁగినది.

విరుదగద్య — మన తెనుఁగు కావ్యముల యాశ్వాసాంతగద్య లీ తెగకుఁ జెందును.

వచనము లనుపేరఁ బ్రసిద్ధములైనవి — కృష్ణమాచార్యుల పింహగిరి వచన ములు, తాళ్లపాక పెనదిరుమలయ్య వేంకటేశ్వర వచనములు, మఱి సభాసలీ వచనములు.

విన్నపములకుఁ గృష్ణమాచార్యుల శతగోప విన్నపము బాహురణములు.

చూర్ణికలు క్వాచిక్కముగఁ దెలుఁగు ప్రబంధములఁ గాననగును. (చూ. మొల్లి రామాయణము - యుద్ధ - 3.30)

చతుర్థాశ్వాసము - విశ్రమాధికారము

యతులు - యతి భేదములు

యతి యను శబ్దము సంస్కృతము. చంద్రాక్ష్ర పారిభాషికమైన యీ శబ్దము గతు విచ్ఛేదమని యర్థము. 'యతి ర్విచ్ఛేద సంజ్ఞకః' అని వృత్తరత్నాకర నిర్వచ

నము. 'శ్లోకేషు విశ్రమస్థానం పదచ్ఛేదం యతి ర్విదుః' అని వృత్తరత్నాకరదీగోదనీ వ్యాఖ్య. ఇందు విచ్ఛేదమనఁగాఁ బదచ్ఛేదమని యర్థము. పద్యముయొక్క ప్రతిపాదములోను యతిస్థానముండును. అచోటఁ బదచ్ఛేదము కావలెను. పద మధ్యమున యతి రాఁగూడదు. యతిస్థానమున నట్టి పదవిచ్ఛేదము లేకుండునని యతి భంగ దోషము గలుగునని సంస్కృత లాక్షణికులు కాపించిరి.

'యాస్యశ్శిష్యః శబంతరేతి వ్యాదయం సంస్పృష్ట ముక్తాంత మా'

(కావంతిము)

ఇది కార్తూలవృత్తము. 12 అక్షరములపై యతి. ఇందు 12 అక్షరములపైఁ బదము చేదమగుచున్నది. అట్లుగాక,

'యాచ్ఛాన్దైశ్య పరాంచిత్యశ్య శతహా + యంతే మిథ స్త్యవృణ'

అనుచోట 12 పైఁబదచ్ఛేదము లేదు. 'కలహాయంతే' అఖండ శబ్దము. ఇట్టిది సంస్కృతములో యతి భంగదోషమున కుదాహరణము.

సంస్కృతభాషలో విచ్ఛేదరూపయతి వెలయుచుండఁగాఁ, దెలుఁగున నాస్థాన మందే యందులకుఁ బ్రత్యామ్నాయముగాఁ బాదాద్యక్షరమైత్రి విధిగాఁ బాటించు బడును.

'సాంప్రాంకు నిజోజ్జ్వలత్కవచ శ + శ్యక్కుండ లోద్భాసితుః,

శాలార్కప్రతిముఖ శరాసనధరుః + బద్ధోగ్రనిశ్చ్రీంకు'

(భార, అది - 6.31)

ఇది కార్తూలము. పై పద్యమందుఁ బ్రథమపాదమున 12 పైఁ బదచ్ఛేదముగా లేదు. కాని పాదాదున్న నకారమునకు సాజాత్యమైన శవర్ణము 12 పై నియమబడి యున్నది. దీనినే యక్షరమైత్రి యందురు. మఱి పై పద్యము రెండవ పాదమునను అక్షరమైత్రి యున్నది (బా - బ), పదచ్ఛేదము నయితము గలదు. కాని పదచ్ఛేదముతోఁ దెనుఁగు యతికిఁ బ్రసక్తిలేదు.

సంస్కృతాంధ్ర యతిస్వరూపమును ఈ క్రింది యనంతుని ఛందములోని పద్యము స్పష్టము సేయుచున్నది :

‘ ఎన్నిట యతి రావలెనని

రన్నిట సంస్కృతమునందు నగు విచ్ఛేదం,

లెన్నిట యతి రావలెనని

రన్నిటఁ దెలుఁగనకు మొదలి యక్షర మమరుకా.

(ఛందో - 1-129)

(ఈ పద్యము వార్తాకవి రఘునాథయ్య లక్షణదీపికలోనిదిగా శిరోమణిలో నుదాహృతము. ఇది యనంతుని ఛందములోనిది. ఈ ప్రమాదము గ్రంథకర్తవో లేకనుండో యయియుండును. ఇందేకాక యనంతుని ఛందములోని పద్యములు మఱికొన్ని దీపికలోనివిగా శిరోమణి పేర్కొన్నది. ఒక గ్రంథములోనిదానిని వేరొక గ్రంథములోనిదిగా రమణకవియే కాక యితర లాక్షణికులు గూడఁ బేర్కొని యున్నారు.)

వడి - యతి

పద్యములందుఁ బ్రతిపాదమద్యమున యతిస్థానమునఁ బాదాద్యక్షరమునుగాని తన్మిత్రాక్షరమునుగాని నిలుపుట తెలుఁగు పద్ధతి. సంస్కృతమున యతిలో అక్షర ప్రసక్తిగాని పాదాద్యక్షరప్రసక్తిగాని యుండదు. తెనుఁగు యతికిఁ బాదాది పాద మధ్యాక్షరముల సంబంధము గలిగిచేఁ బ్రాచీన లాక్షణికులు పాదాద్యక్షరమును వడి యని, పాదమధ్యాక్షరమును యతి యని పేర్కొని, యతిస్థానమున ఆ వడిని నిలుప వలయునని లక్షణము నేర్పఱచిరి. వడి యతులకు సంబంధమున్నను వడివేఱు, యతి వేఱు. అందుచేతనే లాక్షణికులు వడి విర్వచన మిట్లు చేసిరి :

అద్యోవళిః (అం. శ. చిం. సంజ్ఞ)

దరణాద్యక్షరమే వడి (కవిజనాశ్రయ - సంజ్ఞ - 61)

పాదప్రథమాక్షర ముత్పాదితమగు వళియనంగ (కా. చూడా - 7-29)

వాసనగల మొదలి వ్రాయి వడి యనఁబరఁగుకా (ఛందో - దర్ప - 1-29)

వడి (అక్షరము)నే యతిస్థానమున నెనచేసుక విల్పవలెనని తాతన పెద్దనలు వక్కాణించిరి.

‘ పాదాదిను కర్ణము వడి

యాదరమున వానివాని యతినిడఁగఁదగుకా ’

(శ. చిం - 3-1)

‘వడియగుఁ బాదాదుల యం

దిడు నక్షరమేది యదియె యెనచేసుక యె

య్యెడ యతి రావలెనని రట

నిడుటయు విరతులకుసంజ్ఞ’

(శ. సా. సం. 1-67)

ద్విపదకుఁ బ్రాసయతి గూర్చవచ్చునని నిర్వచించు సందర్భమున

‘ప్రాసమైనను యతిపై వడి యైన దేసిగానిలిపి’

అని పాల్కురికి సోమన పండితాధ్యక్షరిత్రలో వ్రాయుట (యతిపై వడి నిలుపుట)

‘వడి - యతి’ భిన్నార్థకములని విరూపిండుచున్నది.

దీనినిబట్టి వడి యను నర్థముతో యతి, విరతి మొదలగు పర్యాయ పదము లతో దేనిని వాడరాదని తోచును. కాని కాలక్రమేణ అయ్యవి సమానార్థకములై పర్యాయపదములైనవని యీ క్రింది లాక్షణికుల వ్రాతలను బట్టి యూహింపవచ్చును.

‘విరతులు విక్రాంతులు మఱి.....

విరమణములు నాఁగ వల్లువలయు’

(అనంత - ఛం. ద. 1-78)

‘విరతి విక్రాంతి విక్రామ విశ్రమములు.....

అనఁగ నిది తొమ్మిదియు వలి కాఖ్యతయ్యె..

(అప్ప - 8-6)

‘సప్తవింశతి యతుల్ సత్కవుల్ పనిగొన్న

కరణివల్లన్నియుఁ గావరాఁగ’

(చిత్రకవి - శ. సా. సం. పు. 18)

పోలికవడి, సరసయతి (అనంత), స్వరయతి, విందుయతి, వర్గవడి, ఋవడి (చిత్రకవి), విత్యయతి, భిన్నయతి, వృద్ధివడి, విశేషవడి (అప్పకవి) అని యీ విధముగ వడి యతికల్పములఁ బర్యాయముగ లాక్షణికు లుపయోగించియున్నారు.

కవిజనాశ్రయ, కావ్యాలంకారచామణులలో యతి పర్యాయముగా వడి కల్పము వాడఁబడలేదు. పరిశీలింపఁగా విన్నకోటపెద్దన కాలమువఱకు వడి యతులు భిన్నార్థకములుగా నుండి, యనంతుని కాలము మొదలు పర్యాయపదము లయ్యెనని యరయనగుచున్నది. కాని యనంతుని యనంతరమువాఁడగు తాతంభట్టు కవించితామణిలో వడికి యతి పర్యాయము పేయలేదు.

‘పాదాదిను తర్లమువడి,
యాదరముని వానివాని యతినిడఁగఁదగుక’

అని తాతంభట్టు నిర్వచించెను.

ఇది యిట్లుండఁగా ల. శిరోమణికారుఁడు యతిని పాదాద్యక్షరముని నిర్వచించి,
‘డిని యతికిఁ బర్యాయముగాఁ జేర్కొనెను.

‘జరగుఁ జరణాది విశ్రమ స్థానమునఁగ ;’

‘యతి విశ్రాంతి విరమము వి
రతి విశ్రమ విరమణము విరామము వడి వి
శ్రుత విశ్రామము అనునివి
యతులకుఁ బదిపేళ్లుఁజెల్లు వారయఁగృహ్లా’

ఇందు యతులకుఁ జెప్పిన పదిపేళ్లలో ‘శ్రాంతి’కి బదులు ‘విశ్రుత’మని కలదు. విశ్రుత శబ్దమునకు విశ్రమార్థము లేదు. శిరోమణికారుని మతమున విశ్రుతము యతికిఁ బర్యాయపద మనుట యతని యీ క్రింది పద్యసందర్భములు స్పష్టము సేయుచున్నవి. (ఇందు రెండవది విధారకము)

ప్రేమదంతి విశ్రుతంబు - రే ఘ జ ర న జ ల్లు రు ల్ (8-178)

సారసాక్షతే ర జ ల్ర - జ ల్రసంయతంబు స
త్పరిజాతి మొందు విశ్రు - తంబ దెన్మిదింటిపై (8-68)

పాదాద్యక్షరము వడియనుటకు మాఱు యతి యని పేర్కొన్న ప్రథమాంధ్ర లాక్షణికుఁడు రచించెను. ఈ నిర్వచనము యుక్తియుక్తము గాకున్నను వడియతుల ననంతాది లాక్షణికులు పర్యాయములుగా రచించుటచే శిరోమణికారుఁడు వడిపదముతో నందఱవలె మొదలుపెట్టక విశ్రమముతో నారంభించి వడియెడ యతిని బ్రతిష్ఠించి నాఁడు. ఇది కొంత విలక్షణమనక తప్పదు.

వడిశబ్దవ్యుత్పత్తి

వడికి వళి రూపాంతరము. వడి సంస్కృత శబ్దముగాదు, ఇది దేశ్యము. దీని వ్యుత్పత్తి యూహ్యము. దేశ్యశబ్దము లవ్యుత్పన్నములని ప్రాచీనులమతము. తాని

యీనాటి భాషాశాస్త్రవేత్తలు సోదరదేశభాషా కలనాత్మక పరిశీలనచే దేశ్యశబ్దములకుఁ బెక్కింటికి వ్యుత్పత్తుల మూలముల నాకరముల నూహించి వక్కాణింతురు.

సంస్కృతములో తెలుఁగులో నున్నట్లు యతిప్రాసలు లేవు. కన్నడమునఁ బ్రాసగలదు, యతిలేదు. తమిళమునఁ దెలుఁగులోవలె వళిప్రాసలు రెండును గలవు. తమిళమున వళి ప్రాసలను గ్రమముగా 'మొనై - యదుగై' అందురు. వీటికి మన తెనుఁగు వళిప్రాసలకు శబ్దసామ్యము గానరాదు. అనుప్రాసమునకుఁ దమిళమున 'వట్రి (१) యెదుగై' అని పేరు. ఈ పదబంధములోని వళినే తెనుఁగువారు సంగ్రహించి యుందురేమో పరిశీలనార్హము.

య తి మై త్రి

నే నిందు వళియతులను బిర్యాయపదములుగా నుపయోగించెదను. తెనుఁగులోని యీ యతి సావర్ణ్యరూపము. పాదాద్యక్షరమునకు సజాతీయాక్షరమును యతిస్థానమున నిలుపవలయు ననుట దీని లక్షణము. ప్రాసమునందువలె నేయక్షరమున కాయక్షరమే కాక, యతిలోఁ గొంత సాజాత్య సావర్ణ్యముల ననుసరించి యొక యక్షరమునకు వేతొక యక్షరముతో మైత్రి యేర్పడెను.

ఈ యతిమైత్రికి గారణమైన సావర్ణ్య సాజాత్య సంబంధాదులఁగూర్చి యే లాక్షణికుఁడును బ్రస్తావించలేదు. శిరోమణికారుఁ డొక్కరుఁడే యీ యంశమును సవిస్తరముగఁ బరిచయింపెను.

'సంస్కృతంబునకు యతి పాదచ్ఛేద సంజ్ఞాదనరు ; నాంధ్రభాషాకవనంబున వర్ణోత్పత్తిస్థాన వ్రయత్నంబునఁ బ్రత్యాహారప్రయుక్త సూత్రంబున నాంధ్ర ప్రాకృత కాస్త్రోద్భవ తద్భవ తత్సమవర్ణ నిరూపణ సామ్యంబునం జేసిన వర్ణంబుల కన్యోన్య సంబంధంబులగుటచేత నాదిమకవులు వివరించిన యతులలోఁ దెలుఁగున మొదలి యక్షరంబు విచ్ఛేదస్థానంబున రావలయుఁ గావునఁ దత్తద్వర్ణోత్పత్తి క్రమంబు వివరించెద —

... ..వర్ణంబులకు సారూప్య సామీప్య ప్రత్యాహారైకస్థాన తద్భవ సంబంధ బంధవంబులు - విచారించి యతులు నిర్ణయించి నిలువవలయు' (4-16)

యతిమైత్రి - అన్యోన్యసంబంధము

ఏకస్థానసామ్యము—

అ అ ఐ టి — కంఠస్థాన జనితములు - యతిమిత్రములు.

క ఖ గ ఘ — కంఠ్యములు.

ప్రత్యాహారప్రయుక్తము—

(ఇచ్చే తక్కినపట్ల నరయవలె)

శ ష న (ర్)

సారూప్యము—

వేళ - వేల (ళ - ల),

జలధి - జడధి (ల - డ)

వనమ్ము - వనంబు (ము - బు),

నెవము - నెవము (వ - వ)

బలాహక - వలాహక (బ-వ),

హరువము - అరుసము (అ - హ)

తత్సమ తద్వన సంబంధము (ప్రాకృతాంధ్ర సూత్రప్రయుక్తము) —

అజ్ఞ - అన (జ్ఞ - న),

గుణము - గొనము (ణ - న)

దిశ - దెన (శ - న),

రోషము - రోసము (ష - స)

హంస - అంచ (అ - హ, చ - న)

పై వానిలో, గొన్నింటికి రెండు మూడు సంబంధములు గలవు.

‘వ - బ’ల కథేదతకు సారూప్యకారణమే కాక తత్సమ తద్వన సంబంధమును గలదు. వాపి - బాపి, వీరము - బీరము.

‘అ - హ’లకు స్థాన సామ్యమేకాక, తత్సమ తద్వన సంబంధమును గలదు. హంస - అంచ, హర్షము - అరుసము.

శిరోమణికారుడు వచింపలేదు కాని యీ యతిమైత్రికి వ్యాకరణశాస్త్రసిద్ధములగు అగ మాదేశ సంబంధముగూడఁ గారణముగఁ జెప్పనగును.

పాపము + మాట — పాపపు మాట (పు - ము)

అతఁడు + పలికె — అతఁడు పలికె (ప - వ)

మేలు + చేయు — మేలుపేయు (చ - స)

మేన + అత్త — మేనయత్త (అ - య)

ఇట్లే యతిమైత్రీ సంబంధమునకు మఱికొన్ని కారణములు విరూపింపవగును.

అదిలో నీ వడియత్యక్షరమైత్రీలో, గతివయభేదములేయుండి కాలక్రమమునఁ బద్యవాఙ్మయ విస్తృతిచేతను గవుల విరంకుళత చేతను బహు మతములు బహు భేదము లేర్పడెను. యతిభేదములే కాక ప్రాసభేదములు గూడ నానాటికి విస్తరించి యధికసంఖ్యాకము లయ్యె.

ఈ సందర్భములో భీమన 10, అనంతుడు 24, మఱి కొందఱు 27 యతిభేద ములు చెప్పిరవి, తాను బూర్వకవి లక్ష్యములఁ బరిశీలించి యందఱు కెక్కువగా 41 యతిభేదములు విరచించినట్లు చెప్పికొనె నప్పకవి. (అప్ప - 4, 7, 8)

ఈ లక్షణశిరోమణిలోను రంగరాట్టండములోను ఏయే చందఃకర్త లెన్నెన్ని యతిభేదములు వచించిరో యా వివరములు దెలుపఁబడినవి. ఈ గ్రంథద్వయమందే కాక యితర ముద్రితాముద్రిత లక్షణగ్రంథములలో, బేర్కొనబడిన యతిభేదముల సంఖ్య లీ క్రిందఁ జూపెద.

లక్షణ గ్రంథము	యతుల సంఖ్య
భీమనచందము	10
కావ్యాంకార చూడామణి	16 (రంగ)
అనంతుని ఛందము	24
తాతంభట్టు - కవిచింతామణి	15
చిత్రకవి పెద్దన - త. సా. సంగ్రహ	27
కవిసంజీవని	12 (రంగ)
సులక్షణసారము	89
అప్పకవీయము	41
కూచిమంచి తిమ్మన - సర్వ - త. సా. సం.	28
రంగరాట్టండము	27
కవితాలక్షణసారము	17
ఛందస్సారసంగ్రహము	27 (త. కి.)
నన్నయభట్టు లక్షణసారము	27 (రంగ)

అక్షర గ్రంథము	యతుల సంఖ్య
అక్షరభట్ట	55 (అ. ౧.)
అక్షరవిలాసము	26
యతిప్రాసవిలాసము	45
గరళ పురీచందము	50
వీరధూపాలీయము	45
ప్రీధరచ్చందము ¹	15 (అ. ౧.), 30 (రంక)
అధర్వణచ్చందము	15 (అ. ౧.), 29 (రంక)
కవిరాక్షసచ్చందము	21 (రంక)
జయదేవచ్చందము	9 (రంక)
నీలకంఠచ్చందము	25 (రంక)
ఉత్తమగండిచ్చందము	18 (రంక)
అక్షరదీపిక (చార్తాకవి)	86

కాలక్రమమున యతిభేదసంఖ్య పెరుగుచువచ్చినమాట నిజమే కాని యప్పకవి తర్వాతివారు పెక్కురు 41 యతులకన్నఁ దక్కువే చెప్పిరి. అర్వాచీనులు సాధ్య క్యముగల రెండు మూఁడు యతిభేదముల నొక్క భేదముగానే పరిగణించిరి. అందు చేత యతిసంఖ్య తగినట్లు గానవచ్చెనేకాని యతిమైత్రిభేదవిషయములు కొంతవడ లేదు. ఒక్క ఋషిలోనే యప్పకవి చెప్పిన ఋషి, ఋక్స్వసంబంధవది, ఋక్స్వ సామ్యవది యను మూఁడు భేదముల నొక్కటిగా సంగ్రహించిరి. అట్లు సంగ్ర హించిన వారిలో శిరోమణివారుఁడు నొక్కఁడే. అప్పకవి చెప్పని క్రొత్తయతులజేర్చి మొత్తము 38 యతిభేదములఁ బ్రదర్శించినాఁడు పొత్తపికవి. యతిభేద విరూపణము వకు మున్నగు విట్లు ప్రతిజ్ఞ చేసినాఁడు.

‘అమర మున్నగు యతిలక్షణములు నొడివి,
జర పురాతన కవుల సమ్మతులు వ్రాసి
లక్షణిక దక్షులెల్ల ఛళాయనంగ
రచనచేసెక యతులేను రామకృష్ణ. ’

(4-8)

1. ప్రీధరచ్చందములో 15 యతులని అక్షరశిరోమణి, 30 యతుల రంకయచందము. ఇట్లే తక్కిన వారిపట్ల వెఱుగునది.

ఈనాడు చందోభ్యాసకుల కెల్లర కవశ్యపఠనీయమును సుప్రసిద్ధమును బహుళ ప్రచారము గలదియునగు అప్పకవీయములోని యతిభేదములతో లక్షణశిరోమణిలోని యతిభేదములను సరిపోల్చి పాఠకుల సౌకర్యార్థ మొకపట్టికగా క్రిందఁ జూపుచున్నాను:—

య తు ల ప ట్టి క

ఇందు శిరోమణ్యప్పకవీయ యతిభేదములు సరిపోల్చిబడును.

లక్షణశిరోమణి	అప్పకవీయము	
1. స్వరయతి (సహజస్వరయతి)	{ స్వరమైత్రివళి (1) ¹ స్వరప్రధానవళి (2)	
2. జగ్గయతి	వర్గవళి (9)	
3. సరసయతి	సరసవళి (25)	
4. దేశీయయతి	దేశ్యనిత్యసమాసవిశ్రాంతి (33)	
5. జయతి	{ తదభ్యవ్యాజవిశ్రామము (11) విశేషవళి (12)	
6. ఉభయయతి	యమ్యదస్యచ్ఛబ్దయతి (29)	
7. అఖండయతి	—	
8. బిందుయతి	{ బిందుయతి (10) ² అనునాసికాక్షరయతి (14)	
9. భిన్నయతి	{ భిన్నయతి (20) ప్రత్యేకయతి (19)	
10. ప్రాదియతి	ప్రాదియతి (81)	
11. అభేదయతి	{ అభేదవిరతి (22) అభేదవర్గయతి (28)	
12. వృద్ధియతి	వృద్ధివళి (7)	
13. మరార (బిందు) యతి	మవర్గవిరామము (17)	

1. ఈ కుండలీకరణములందలి సంఖ్యలు అప్పకవీయములోని యతిభేదక్రమమును సూచించును.

అక్షరాలతోమణి	అప్పకవీయము	
14. పుత్రయతి	కావస్వరవతి	(39)
15. నిత్యసమాసయతి	{ నిత్యసమాసవికాంతి	(32)
	{ నిత్యయతి	(34)
16. గూఢస్వరయతి	లు ప్రవిస్వరస్వరయతి	(3)
17. వ్యంజనస్వరయతి.	స్వరప్రధానవడి	(2)
18. ఋత్యయతి	{ ఋత్య	(4)
	{ ఋత్యసంబంధవతి	(5)
	{ ఋత్యసామ్యవతి	(6)
19. విభాగయతి	విభాగవతి	(36)
20. కావస్వరయతి	కావస్వరవతి	(39)
21. సావరయతి	-----	
(చింబుసావరయతి)	అనుస్వారసంబంధయతి	(13)
22. అనుస్వారోచ్ఛయతి	-----	
23. చుత్వానునాసికయతి	-----	
24. ఆదేశయతి	నిత్యసమాసయతి	(32)
25. ప్రాసయతి	ప్రాసయతి	(41)
26. వికల్పయతి	{ అంత్యోచ్ఛసంధివడి	(27)
	{ వికల్పవిరమణము	(28)
27. ప్రభునామయతి	నామాఖండవిశ్రమము	(37)
28. సంయుక్తయతి	సంయుక్తయతి	(26)
29. శకంధయతి	పరరూపయతి	(30)
30. యశవర్గద్యయతి	-----	
31. చక్కటియతి	మూరయతి	(16)
32. ఎక్కటియతి	ఏకతరయతి	(21)
33. పోలికయతి	ముదిగ్ క్రియతి	(15)
34. తివడి	{ ఋత్య	(4)
	{ ఋత్యసంబంధవతి	(5)
35. సవర సాసయతి	-----	
36. అనుక్రమసయతి	-----	
37. ఘోషయతి	-----	
38. సప్తమాసయతి	నిత్యసమాసయతి	(32)

గమనిక :- అప్పకవీయమున లేని యతులకు గుర్తు '—' శిరోమణి చెప్పిన యొక యతితో నప్పకవీయములోని 2, 3 యతిభేదములు అంతర్గతములగును. అప్పకవీయయతుల ప్రక్కనున్న సంఖ్యలు అప్పకవీయ యతిభేదసంఖ్యల దెలుపును. అప్పకవి చెప్పిన - ప్రాణి, ఋజు, ఊష్య, రాగమసంధి, సంసూచితక్తి ప్లకయుగ మిశ్రమభేదములు శిరోమణిలో లేవు.

శిరోమణిలోని యతిభేదముల సంగ్రహ వివరణము

1. స్వరయతి¹ :

(a) ఆ ఆ ఐ ఔ । ఇ ఈ ఋ ఋ ఎ ఏ । ఉ ఉః ఒ ఓ ॥

(b) అచ్చందియందుఁ బరపదాద్యచ్చునకు యతి.

ఉ॥ ఇనజఁదీగి భార + తీకుండు చతురత.

2. వర్ణయతి :

వర్ణములతోఁ దొలి నాణగక్షరములకు మైత్రి -

క ఖ గ ఘ । చ ఛ జ ఝ । ట ఠ డ ఢ । త థ ద ఢ । వ ఫ బ భ ॥

3. సరసయతి :

అ య హ । న ణ । చ ఛ జ ఝ శ ష స ॥

4. దేశీయయతి :

స్వరసందిగల దేశ్యకల్పములందు స్వరవ్యంజనోభయ యతిమైత్రి,

క్రిక్కిఱియు, క్రచ్చుఱి, తెమ్మెరఱి, మొ, దేశ్యకల్పములతో నుభయయతి చెల్లును.

5. జ్ఞయతి :

(a) జ్ఞ - నె జ నె. (b) జ్ఞ - క.

1. ఇందలి యతిభేదసంఖ్యలు శిరోమణిలోని క్రమము ననుసరించినివి.

6. ఉభయయతి :

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల స్వరసంధియందు స్వరవ్యంజనోభయయతి. యష్మ దవతార, అస్మదాజ్ఞ - ఇట్టి స్వరసంధులందు స్వరవ్యంజనములతో నొకదానికి యతి.

7. అఖండయతి :

అచ్చందిలో స్వరముననేకాక సంధి విలిచిన హల్లునకు యతి.

8. విందుయతి :

‘ ఇ - న - మ ’ లకు విందుస్థార్యకములైన యాయావర్గములలోని తొలి నాలుగక్షరములతో యతి.

(a) ఇ - ంది, ంత, ంద, ంధ.

న - ంత, ంథ, ంద, ంధ.

మ - ంవ, ంఫ, ంబి, ంభ.

(b) ఇ - ంత, ంథ, ంద, ంధ.

న - ంది, ంత, ంద, ంధ.

జ్జ - ంత, ంథ, ంద, ంధ.

9. భిన్నయతి :

ఇంచుగాగమయతి. ‘ ధరించు ’ అనుచో రేఫకు ‘ ధరియించు ’ అనుచో స్వర మునకు యతి.

ఇట్లే చేతిది, చేతియది యనుచో హల్లునకు నచ్చునకుఁ గ్రమముగా యతి.

10. ప్రాదియతి :

ప్రాదియొగముగల శబ్దములఁ దుభయయతి.

ప్రార్థిత (ప్ర + అర్థిత) - ఇందు స్వరవ్యంజనములతో నొకదానికి యతి.

11. అభేదయతి :

ర ల . ర క . ల క . ల త . క డ . వ ప ఖ

12. వృద్ధియతి :

వృద్ధిసందిగదచోట సుభయస్వరములకు యతి.

లోక + ఏక - లోకైక — ఏ, ఐ లకు యతి.

నాక + ఓక - నాకొక — ఓ, ఓ లకు యతి.

13. మకారబిందుయతి :

ంయ, ంర, ంరి, ంవ — మ.

ంళ, ంష, ంస, ంహ — మ.

బిందుపూర్వకాంతస్థోష్మలకు మకారముతో యతి.

14. ప్లుతయతి :

దూరాహ్వాన, సంశయ, రోదనములందలి ప్లుత దీర్ఘమునకు స్వరయతి.

ఉ॥ ఏమినాస్వామి రా + వే.

15. నిత్యసమాసయతి :

నిత్యసమాసకర్తములలో సంధ్యక్షరమున కుభయయతి.

నాస్తి, నారాయణ, అనంత, ఏకాంత, జనార్దన, విశ్వమిత్ర ప్రభృతినీత్య సమాసకర్తములలో సుభయయతి చెల్లును.

16. గూఢస్వరయతి :

విసర్గసందిలో అకారముమీది విసర్గకు ఓత్వమగుచో గూఢమైన అకార మునకు యతి.

ఉ॥ అరయ స్వరవిశామంబు దా + సోఽహమనఁగ.

17. వ్యంజనస్వరయతి :

అన్పందియందు హల్లాలమీద నిలిచిన స్వరమునకే యతి.

ఉ॥ వీ । కాకచివరుతోడి సఖ్య + మర్హము.

ఏకు + అకవి ..... సఖ్యము + అర్హము.

(అచ్చుకవి దీనిని స్వరప్రధాననడియని పేర్కొనె)

18. ఋత్వయతి :

ఋ - రే - రి ఋ - య (వక్రసుడి) । య - య (వృ - మృ) హే - య ।

19. విభాగయతి :

విభాగార్థకమగు ఏపి శబ్దముతోడి సంధియం దుభయయతి.

ఉ॥ రేందేపి - ఇందు ఏ - రే లకు యతి.

20. కాకుస్వరయతి :

దీర్ఘాంత సంబోధనయం దుభయయతి.

21 సావర్ణయతి :

త వర్గ ట వర్గములకు యతి.

ఉ॥ దీగ్గిన — + తీర, దక్కె — ఆక + టా.

(త ట వర్గాక్షరముల కుభయరూపము బున్నప్పుడే యీ యతి చెల్లనవి యిందలి లక్ష్యములవలన నెఱుంగవగును.)

బిందుసావర్ణయతి -

పూర్ణబిందుపూర్వక 'ట - త' వర్గలకు యతి.

ఉ॥ చం । దారణ ..... ఇం + టణ.

22. అనుస్వారోష్ఠయతి :

మ - ంశ, ంష, ంస, ంహ.

23. చుత్వానునాసికయతి :

త్వత్ + వరణ - త్వచ్చరణ (చుత్వసంధి) - ఇందలి 'త - చ' లకు యతి.

మత్ + మానస - మన్మానస (అనునాసికసంధి) - ఇందు త - మ - నలకు యతి.

24. అదేశయతి :

నాక, దీప్త, అంతరీహశబ్దములలో అదేశసంధియం దుభయయతి.

25. ప్రాసయతి :

యతికిమాట ప్రాసాక్షరమైతి. ఇది పదగీత సీస లయగ్రాహి ప్రభృతి పద్యములలోఁ జెల్లును.

26. వికల్పయతి :

వర్గహల్లలకు హకారము పరమగుచో ఆ హకారమునకు వర్గచతుర్థమును, అనునాపికములు పరమగుచో నా యా వర్గానునాపికమును వికల్పముగా నగును. అట్టి వికల్పసంధిలో నుభయవ్యంజనములకు యతి.

జగత్ + హిత - జగద్ధిత — ఇందుఁ దకార హకారములకు (ఒక్కదానికి) యతి.

సత్ + మతి - సన్మతి — ఇందుఁ దకార సకారములకు మకారమునకును యతి.

27. ప్రభునామయతి :

వెంగన్న, వెంగన, మంగమ్మ, మంగమ — ఇట్టి అన్న అమ్మ పదములతోడి సంధియం దుభయయతి. అన్నమ్మలు ప్రభు (శేష) వాచకములు.

వెంగ + అన్న - వెంగన్న — ఇందు అకార కకారములలో నొక్కదానికి యతి.

28. సంయుక్తయతి :

సంయుక్తాక్షరములలో నేదే నొక్కయక్షరమునకు యతి.

క్ష - ఇది క షల సంయుక్తము. దీనికి క షలతో నొకదానికి యతి చెల్లును.

29. శకంధయతి :

పరరూప సంధిగల శకంధ్యాదిగణములోని శబ్దములం దుభయయతి.

ఉ॥ శక + అంధ - శకంధ — 'అ - క' లలో నొకదానికి యతి.

వేద + అండ - వేదండ — 'అ - ద' లలో నొకదానికి యతి.

30. యశవర్గద్వయయతి :

య ర ల వ లకు శ ష న హ లకు పరస్పరము యతి.

31. చక్కటియతి :

పు పు బు భు లకు (శబ్దగతి) ముకారముతో యతి.

(ముని - లోనిది శబ్దగత ముకారము)

32. ఎక్కటియతి :

ఏయక్షరమున కొయక్షరమే యతి, మఱొక్కదానితోఁ జెల్లదనుట. అట్టివి

‘మ - ర - ల - వ’ లా.

33. పోలికయతి :

విభక్తి ముకారమునకు పు పు బు భు లకు యతి.

(దైవము, కవిత్వము — ఇందలి ము వర్ణము విభక్తి సంబంధి)

34. రివడి :

వట్రువసుడికి ‘రి’ తో యతి.

ఉ॥ కృతల — రివడి.

కృష్ణ — మ + ర్దింపంగు.

35. సవర్ణప్రాసయతి :

ఆ యా వర్ణములలో ద్వితీయే చతుర్థ వర్ణములకుఁ బ్రాసయతి.

ఉ॥ సాధు — నాథ.

36. అలాక్షమాసయతి :

అలాక్షమాసములో విభక్తి ప్రత్యయస్థానమునందలి యక్షరమున కుభయయతి.

ఉ॥ కంఠేశారి - ఇది సప్తమ్యులాక్షమాసము. విభక్తి ప్రత్యయస్థానముగా ‘తే’ కు స్వతస్యంజనములలో నొకటి జెల్లును.

37. ఘోషయతి :

‘అస’ రాకుపురకు ఘోష ప్రత్యయమోగమున ‘లాస’ అగును. అట్టి ‘అలాస’ శబ్దములందలి లాసముమిది స్వరమునకు యతి.

ఉ॥ అందిత .. కోకిలా + లాస.

38. వజ్రమానయతి :

అనేక, అనంత — మున్నగు వజ్రమానములం దుభయయతి.

శిరోమణి యతిభేద సమీక్ష

తెనుఁగు యతి యక్షరమైత్రిగలది గదా : ఆ యక్షరములు అచ్చులు హల్లులని ద్వివిధములు గాన అచ్చులమైత్రి స్వరమైత్రి యనియు, హల్లులమైత్రి వ్యంజనమైత్రి యనియు వ్యవహృతమగును. హల్లు లచ్చులచేరికచేతనే యుచ్చరింపఁబడుఁ గాన వ్యంజనమైత్రిలో హల్లులకేకాక వానిమీది యచ్చులకును యతిమైత్రి పొసఁగవలయును. అరసున్న, నెఱసున్న, విసర్గ యను మూటి కుభయాక్షరములని సంజ్ఞ యతిమైత్రిలో వీనికిఁ బ్రసక్తి లేదు. ఒక్క నెఱసున్నకు మాత్రము హల్లోగమునఁ గలదు. పూర్ణబిందుపూర్వక వర్గ వర్ణములు (మొదటి నాల్గు) తత్తద్వర్గానునాపిక ములతోను, దద్బిందుపూర్వకాంతస్థాస్థులు మకారముతోను యతి చెల్లును. అంతేకాని విందుసున్నకుఁ బ్రత్యేకముగా యతిమైత్రి కవకాళము లేదు.

కొన్ని యచ్చులకు వ్యంజనములతో యతిమైత్రి గలదు. ‘అ - య - హ’ ‘ము - రి’ — ఇట్టివానిని స్వరవ్యంజనయతులని పేర్కొనవలసియున్నను, లాక్షణికు లిందు మొదటిదానిని స్వరయతులలోను, రెండవదానిని వ్యంజనయతులలోను సంగ్రహించిరి. ఇవిగాక యచ్చుండిగల కొన్ని (వేదంధ, రామాయణ, క్రికిణీయ, రామన - మొ) శబ్దములలో స్వరమునకుఁగాని వ్యంజనమునకుఁగాని యతి గూర్చు వచ్చునుగాన వానిని ఉభయయతులని ఛందోనుశాసకులు పరిగణించిరి.

ఇట్లు స్వర, వ్యంజన, ఉభయ యతులని విభజించి, యందలి యుక్తరేఖములను గ్రమపద్ధతిలోఁ జెప్పిన గొప్పతన మొక యవ్వకవికే దక్కినది. మఱి యాతనికి ముందు వెనుకల నే ఛందఃకర్తయు నిట్టి యానుపూర్వికతో వింగడింపంగడంగిరట్లు గానరాదు. అప్పకవి కనుకరణమనఁదగిన మాదనామాత్యప్రణీత వీరభూపాలీయమున (శ్రీ. 18 శ్లో) మాత్ర మీ పరిపాటి పాటంపఁబడియున్నది. అదేమికారణమో ఛందోలక్షణకర్తలు యతివిభజనలో యతిభేదప్రదర్శనలో నీయానుక్రమ్యము నాదరింపరైరి. ఈ లక్షణశిరోమణికారుఁడు సైత మిట్టి లోపమునకు లోపయ్యెనని చెప్పక తప్పదు.

అన్యకపీయ పద్ధతిప్రకారము లక్షణశిరోమణి యతులను వీ క్రింద సమన్వయించి చూపెదను.

1. స్వరయతులు :—

స్వరయతి (1), వృద్ధియతి (12), గూఢస్వరయతి (16), ఋత్వయతి (18), రివడి (34), వ్యంజనస్వరయతి (17).

2. వ్యంజనయతులు :—

వర్గయతి (2), సరసయతి (3), జ్ఞయతి (5), బిందుయతి (8), భిన్నయతి (9), ఆభేదయతి (11), మకారయతి (13), సావర్ణీయతి (11), అనుస్వారోష్ణయతి (22), చుక్కానునాసికయతి (23), వికల్పయతి (26), సంయుక్తయతి (28), యశవర్గద్వయయతి (30), ఎక్కటియతి (32), పోలికయతి (33), చక్కటియతి (31).

3. ఉభయయతులు :—

దేశీయయతి (4), ఉభయయతి (6), అఖండయతి (7), ప్రాదియతి (10), స్థలయతి (14), విత్యసమాసయతి (15), విభాగయతి (19), కాకున్వరయతి (20), ఆదేశయతి (24), ప్రభునామయతి (27), శకంధయతి (29), అణుస్పమాసయతి (36), పుణ్యతి (37), నన్యమాసయతి (38).

4. ప్రాసయతులు :—

ప్రాసయతి (25), నవర్ణప్రాసయతి (35).

శిరోమణి ప్రదర్శిత యతిభేదములలో విశేషములు, విలక్షణములు, చరచిపీయములు, వ్యతిక్రమములు, ప్రమాదములునగు వాటివిమాత్రము క్రిందఁ బరమర్శించెద.

స్వరయతి (1)¹

స్వరయతిలో నేయే యచ్చులు పరస్పరము చెల్లబడియుగూనో పేర్కొని, దానిక్రిందనే,

---

1. మండలికరణములొని యీ సంఖ్యలు అ. శిరోమణి యతులసంఖ్యలకు లెలుపును.

అవని ధర్మజుఁడొలు స + తార్జవమున (సత్య + అర్జవము),

ఇనజుఁ డీగి భార + తీకుండు చతురత (భారతీ + తఃశ),

అమలసువర్ణశృంగ ఖర + మై (ఖరము + ఐ) —

మున్నగు స్వరప్రధానపడి ప్రయోగములఁ బ్రదర్శించెను రమణకవి. స్వరయతి కేవల స్వరముల మైత్రిని దెల్పునది. అచ్చంధిగల శబ్దములందుఁ బరస్పరమునకు యతి స్వరప్రధానపడియని యప్పుకవి పేర్కొనెను. అప్పుకవి రెండు భేదములుగాఁ జెప్పిన స్వర, స్వరప్రధానయతులను రమణకవి యొక స్వరయతిలోనే సంగ్రహించెను. కాని రెండు భేదములుగా వచించుట సరసము. ఇందొకచిత్రమేమునఁగా స్వరప్రధానపడి విషయమును స్వరయతియందుఁ దొలుత సంగ్రహించి, మరల స్వరప్రధానపడి లక్షణముగల వ్యంజనస్వరవళిని (17) బ్రత్యేక భేదముగాఁ జూపినాఁడు రమణకవి.

‘ఓ కాకుత్స్థపఠీః

కాకపీఠహోది సఖ్య + మర్శము’

(4 - 231)

అను పద్యము వ్యంజనస్వరయతి కొనఁగిన లక్ష్యము. ‘పీకు + ఆకపి ... సఖ్యము + అర్శము’

ఇం దుభయత్ర పాదాది యతిస్థానములలో స్వరసంధియున్నది. ఏకత్రమాత్రము స్వరసంధియుండి స్వరముతో యతిచేయుట స్వరయతిలోను, నుభయత్రమన్న వ్యంజన స్వరయతిలోను సంగ్రహింపవలెనని శిరోమణి మతమని యూహింపవచ్చును. ఇట్టి వ్యంజన స్వరయతిని సులక్షణసారము సరసస్వరయతి యని నిర్దేశించెను.

గూఢస్వరయతి (16)

దాసః + అహమ్ - దాసోహమ్. ఇందు విస్తర్ణకోత్యమువచ్చి మీఁది యత్తు లోపించును. అట్లు లోపించిన అత్తు గూఢస్వర మనఁదగును. ఇట్టి పట్టున ఆకార ముతో యతి గూఢస్వరయతి.

ఉ. ఐన స్వరవిరామంబు దా + సోహ మనఁగ.

ఈ యతికి లక్ష్యములుగా యశోద్ధి (యశః + అద్ధి), అన్యోన్య (అన్య + అన్య), వర + అక్ష) శబ్దము లుదాహృతములు. వీటన్నిటియందును ఓత్వమువచ్చి పదపదాదినన్న ఆకారమందు గూఢముగానున్నదని యెన్నవలెను. దాసః, యశః —

ఇత్యాదులందుఁ దుదినకారము (దానస్, యశస్) ప్రత్యేకముగా నున్నప్పుడు విసర్గ రూపమున నుండును. అన్యోన్య, పరోక్షములలో విసర్గ లేదు. కాని వ్యాకరణ సూత్రముల సుదాగమము ప్రాప్తించి తుది సకార విసర్గలు సంభవించును. దాసోహములో ౭ విభక్తి సకారము, యశోబ్ధిలో శబ్దవయవసకారము, అన్యోన్య పరోక్షములలో వ్యాకరణసూత్రనివృత్తి సకారము అని యందలి సకార విసర్గల వింగడింప నగును. పాణినీయవద్దతిలో ఏ శబ్దాంతముల సకారావస్థితిని జెప్పుచే సంప్రదాయము. అనంతఃకులక్షణమున 'లుప్తవిసర్గ కోత్వమైన స్వరవిరామంబు' అని వ్రాయుటను సంగ్రహించి యప్పకవి లక్షణమున 'అదంతసాంతములమీఁద అత్తుమొదలనుగల శబ్దమతుకువేళ' అని వ్యాకరణసంప్రదాయమార్గమున నిర్వచించినను యతిపేరు లుప్త విసర్గకస్వరవళియని వచించెను. అన్యోన్యాదిశబ్దముల సకారము లేకున్నను గూఢముగా నున్న అకారమునకు యతి చెల్లుబడి నుగుటచే దీనికి గూఢస్వరయతి యను పేరు సముచితము.

ఇందు మఱొకవిషయము — దాన(స్,ః + అహమ్ - ఇత్యాదులందు విసర్గకు ఓకారమువచ్చును దాసో + అహమ్, అన్యో + అన్య, పరో + అక్ష, (తుది రెంటి యందు సుదాగమము). తరువాత 'ఏః పదాంతాదతి' సూత్రముచే 'ఏ - ఓ' ల మీఁది అత్తునకు రోపము (పూర్వరూపము) వచ్చును. పై శబ్దములందెల్ల ఓకార మున్నది. ఈ గూఢస్వరయతి ఏ కారముమీఁది అత్తునకును జెల్లవచ్చును. కాని లాక్షణికు లెవ్వరును దీనిని స్పృశింపలేదు. ఇందుల కొందు రెండు లక్ష్యములు గాన వచ్చెడు.

అద్యరూపాయ విశ్వక + శ్రేక్షరాయ. (ఉ. హరివంశ. 3 - 219)

(క శ్రే + అక్షరాయ)

అందు ననునాసికములు 'య + రోఽనునాసి

'శేఽనునాసికోవా' యని + య ర అక్షర.

(కవిచింతామణి విశల్పప్రాయము 3 - 70)

[ఇందు మొదటిపాదమున ఓకారముమీఁది గూఢస్వర (అకార) మునకును యతిమైత్రి.]

ఈ గూఢస్వరయతికింద ముద్ధరింపఁబడిన ర మునాథ య్య లక్షణదీపికా పద్యములో —

‘వినుము గూఢస్వరములగు వీనియందు (అన్యోన్య - పరోక్ష)

అచ్చులకు హల్లులకు వరులగుటందు’

అని లక్షణము వచింపఁబడినది. అప్పుడిది యథయ యతిభేదమునకుఁ జెందును. అన్యోన్యశబ్దమునకు విన్నకోటపెద్దన కావ్య - చూడ - లోగూఢస్వరమునకే (అ) కాక, నకార యకారములకును యతిమైత్రి చూపఁబడినది. శిరోమణికారుని మతమున స్వర సందిగల శబ్దములందెల్ల అచ్చునకేకాక హల్లునకును యతి గూర్చవచ్చు (ఇది అఖండయతి).

ఋత్వయతి (18)

‘గరిమ స్వరరూపమైన ఋకారమునకు

రేఫతోఁగూడ వడి యొందించెని

ఋత్వయతియన నదియొప్పుఁ + గృకులయందు

ఋషిమనోబుజ మత్తద్వి + రేఫ కృష్ణ’

[4 - 238]

ఈ లక్షణమునుబట్టి ఋకార (స్వర) మునకు రేఫతో మైత్రి ఋత్వయతి యనుట విధితమగును. ఋకార రేఫల మైత్రివి జెప్పు రివడి యను యతిభేదము మఱొకటి గలదు.

‘ఋత్వమును వట్టవల్ వడి + రీకినిదినఁ,

గృతమహా కవిమతముల + రివడియగును.’

(4 - 341)

అని శిరోమణికారుని రివడి లక్షణము.

ఋకారమునకు రేఫ (రి - రీ - రె - రే) తో యతి ఋత్వయతి.

ఋత్వము వట్టవలు రీతో యతి రివడి.

ఈ లక్షణశిరోమణి లక్షణ మస్పష్టము. రెండు భేదము లొకరకముగానే తోచుచున్నది.

ప్రాచీన లాక్షణికుల మతమున ఏ యతిభేదలక్షణము లిట్లున్నవి :—

అనంతవి భందోదర్పణము —

ఋకారస్వరూపయతి — ఋ కు వట్టసుడి, వట్టసుడికి వట్టసుడి, వట్టసుడికి

ఇ ఈ ఎ ఏ యి యతి చెల్లననుట.

రీ విరమము — ఋ కు వట్రసుడికి రి వర్ణము యతి. (1 - 87, 88)

చిత్రకవిసెద్దన ల. సా. సంగ్రహము —

ఋవడి — ఋ - వట్రసుడి, వట్రసుడి - ఇ ఈ ఏ ఏ య.

రివడి — ఋత్వము (వట్రసుడి) - రి. (1 - 20, 21 పు)

అప్పకివి మూడు భేదములుగా వింగడించెను —

ఋవడి — ఋ - వట్రసుడి = రి - రీ - రె - రే.

ఋత్వసంబంధవడి — వట్రసుడికి ఇ ఈ ఋ ఋ ఎ ఏ య.

ఋత్వసామ్యవడి — వట్రసుడికి వట్రసుడి. (3 - 33 ... 38)

ఇక శిరోమణి లక్షణభావము సందిగ్ధము గావుటంజేసి యం దుదాహృత లక్ష్యలక్షణములఁ బరిశీలించి తన్మతమును నిర్ణయింపఁబానుట సరియైన మార్గమగును.

ఉదాహృత లక్ష్యలక్షణములు —

ఋత్వయతి .—

4 - 233. ఋత్వ — కృతుల (ఋ - ృ)

ఋషి — రేఫ (ఋ - రే)

4 - 235. ఋగ్యజ్ఞ — కృష్ణ (ఋ - ృ)

వృష్టి — స + మృద్ధ (ృ - ృ)

హేమ — ఋషధ (హే - ఋ)

4 - 236. కృతి — ఋక్ష (ృ - ఋ)

కృతి — ఉర + రీకృత (ృ - రీ) ఇది రివడి యని శిరోమణి నిర్దేశించె.

4 - 237. ఋత్విజ — విదా + రించి

4 - 238. ఋషి — స్పృహ

4 - 239. ఏ — ఋమలార

రివడి —

4 - 341. కృతుల — రివడి

- 4 - 343. మృతుల — ఏ
ఋక్ష — కృష్ణ
4 - 344. బ్రీయ — ఋషు
4 - 346. కృష్ణ — మ + ర్దీప
4 - 347. రీతి — మృదు
4 - 348. క్రేవ — పృథ్వీ

శిరోమణి చెప్పిన ఋత్వయతి రివడి లక్షణము లొక్కటిగానే తోచుచున్నది. ఋ - వట్రసుడి, ఋ - రి మైత్రిగల లక్ష్యములు రెండును జూపట్టుచున్నవి. ఇందలి తక్కిన లక్ష్యముల సూక్ష్మముగాఁ బరిశీలించిన, కేవల ఋకార స్వరమునకు వట్రసుడి తోను 'రి - రే' లతోను మైత్రి ఋత్వయతి, వట్రసుడికి 'రి - రే' లతో మైత్రి రివడి యని పొత్తిపికవి భావముగాఁ జెప్పనగును.

ఈ ఋవడి రివడి లక్షణములలో అనంతని మతము సయ్యక్తికము సముచితముగా వచింపవచ్చును.

వ్యంజనయతులు

జ్ఞయతి (5)

'యజ్ఞము - జన్మము, ఆజ్ఞ - ఆన' ఇత్యాదులందుఁ దత్సమములోని జ్ఞకారము తద్భవమున నకారమగును. ఈ తత్సమతద్భవ సంబంధ కారణమున 'జ్ఞ - న' లకు యతి చెల్లును.

'ద ను నిల్చి 'న జ న'లు జ్ఞాకు వడు' అన్నాఁడు శిరోమణికారుఁడు. సంయక్త యతిచేత జ్ఞకారమునకు జకారమును సరసయతిచేత జ స ల మైత్రినిబట్టి సకారమును యతి చెల్లును.

'న - జ' లకు సరసయతిచే మైత్రి కలిమినిబట్టి జ్ఞకారమునకు 'న - జ'లు చెల్లుబడియగును. శిరోమణికర్త జ్ఞాకు డా చెల్లుట చెప్పలేదు. అతఁడొసఁగిన లక్ష్యములలోను జకారములోకి మైత్రిగల ప్రయోగము గానఁబడదు.

మఱి శిరోమణి యుద్ధరించిన యనంతుని లక్షణమున 'న న లతోఁ బొందు విరతి యా - జ్ఞప్తి యనఁగ' అనుచోట 'న న లతోఁ బొందువిరతి' యను పాఠము చూపఁబడియున్నది.

'తెలుఁబును దద్భరవ్యాజ విక్రమమున
జరిగి 'న - న' అవ రెంటికి జ్ఞాతవచ్చు' (అప్ప 3 - 54)

అని యప్పకవి 'న - న' లతో జ్ఞాతవడిని బ్రదర్శించె.

పొత్తపికవి లక్షణమున వచింపలేదుగాని లక్ష్యములో జ్ఞాకు కాతోడి యతి మైత్రిగల —

'కనువిందై యభిషిక్తుడైన విభునా + జ్ఞం గొల్పులో' (4 - 67)

అను అల్లసానిపెద్దనగారి 'నత్యావధూనణయవబంధములోని వద్య ముదాహరించెను. ఇది జ్ఞకారమునకు క ల గ మ లతోడి యతిమైత్రిని దెలుపును.

ఈ జ్ఞకారకవర్గమైత్రిని విశేషవయివి పేర్కొని యప్పకవి, 'జ్ఞానికి నువదేశ విధిఁ బ్ర + కాఁముసేయఁ' (కాంతి 4 - 255) అను తిక్కన భారతప్రయోగమును బ్రదర్శించెను. అప్పకవి లక్షణమును దిక్కన లక్ష్యమును శిరోమణికారుఁడు పరికిలంప లేదేమో :

ఈ జ్ఞకారవిశేషవడికి అప్పకవియొక ప్రయోగమును, రమణకవియొక లక్ష్యము నొనఁగిరి ఈ యతికిఁ బ్రాచీనాస్వాదీన కవిప్రయోగములు గలవు. అందుఁ గొన్ని —

కర్మ మధర్మ మ + జ్ఞాన మాగడము (పండితారాధ్యపరిత్ర - పు. 284)

జ్ఞానేంద్రియ జ్ఞాన + కళ లోరుసౌరుగా (కాశీ 1 - 139)

అ, జ్ఞానంబునఁ గడవ మిగులఁ + గల్గుషమోదవుఁ (రుక్మాంగ 2 - 68)

1 కృష్ణరాయలు సత్యావధూత్రీణనమును సంస్కృతమున రచించినట్లు దెలుపుచున్నది యాముక్తమాల్యద. ఈ తెనుఁగు సత్యావధూత్రీణనము సంస్కృత కృతికి నువాదమా, లేక పెద్దన తెనుఁగు కృతికి రాయలది సంస్కృతీకరణమా? పరికిలనియము.

బిందుయతి (8)

పూర్వబిందు పూర్వక వర్గాక్షరములు తొలి నాలుగింటికి నాయాయి వర్గానునాసిక ములు చెల్లుట బిందుయతి. ఇయ్యది లక్షణకు రెల్లరచే విస్తే యుపదేశింపబడినది.

దీనిక్రింద శిరోమణికారుడు, పాం, డవబలముల .. + నడచును (ఉద్యోగ), బా. ణుని ... సుంబం + ధుకా (మనుచరిత్ర), అను బిందుపూర్వక ట వర్గ త వర్గము లకు వరుసగా న కార జ కారములతోడి మైత్రిగల ప్రయోగములఁ బ్రదర్శిం చెను. లక్షణమున నీ యతిమైత్రి వచింపబడలేదు. దీనిని అనునాసికాక్షర యతిపేర వేఱుగాఁ జెప్పినాఁ డప్పకవి. బిందుయతి లక్షణములో శిరోమణిలో 'జ ఇ య న ప్ర పిద్ధములు శబ్దాదులయందలి తక్కిన జ న మ లు ద న రు మూడు' (4-108) అని శబ్దాదిలో 'జ ఇ' యందవని చెప్పబడె. జ కారముగూడ శబ్దాదిని గోచరము గాదని యెఱుఁగవలెను. జ ఇ య శబ్దాదియందేకాక మఱియును బ్రత్యేకముగ నుండవు. జకారము శబ్దాది నుండదు గాని యితరత్ర (గుణ, కారణ) వచ్చును.

మఱి యిందు జ్ఞా కు బిందు పూర్వక త వర్గు యతి చెల్లుటను బిందుయతి విశేషముగాఁ బేర్కొన్నాడు రమణకవి.

నం, డన ... వి + జ్ఞాపింప (వరాహపురాణము)

జ్ఞా వడిలో 'జ్ఞ.న'లు చెల్లును, బిందుయతిలో 'ంద-న'లు చెల్లును. తన్మూలమున జ్ఞ - ంద (తవర్గు) చెల్లుబడియగును.

నిర్బిందుయతి విశేషమని యీ క్రింది ప్రయోగము శిరోమణిలోఁ చూపబడినది :

మా పాలికి కచ్చిరని విను + మా కవమాలికా సంగువాఁడ (4-118)
(సోమయాజి ఉద్యోగ పర్యమ)

బిందుపూర్వక పకారమునకు మకారము చెల్లును. నిర్బిందువునకు యతి సరిపడదు. ఈ పద్యము తారతమ్యమున మృగ్యము.

సావర్ణయతి (21)

శిరోమణిలో నీ యతిలక్షణము చెప్పబడలేదు. ఆ భాగము యప్రమయ్యఁ గావలయు. ఇత నిచ్చిన లక్ష్యములను వాని సూతనలఁబట్టి యియ్యది 'ట.త' వర్గులకుఁ బరస్పరము యతిమైత్రి నుపదేశించునని యెఱుఁగవలెను.

ఇందలి యదాహృతులు —

డిగ్గిన — తీర (ఆముక్త)

దక్కె — నక + టా (ఉద్యోగ)

పె ట్టిదుఁదగు — దెప్పర (ద్రోణ)

ప ట్టికొనఁగ — దెప్పర (ద్రోణ)

దెప్పర — క + డింది (విరాట)

దీకొన — దిక్పతి (నైషధ)

ఈ ప్రయోగములఁ బ్రదర్శించి పౌత్రపికవి వాటికింద వచనమున నిట్లు వివరించెను — ‘డిగ్గి - దిగ్గి, దక్కెను - దక్కెను, దీకొని - దీకొని’ అని యిట్లు రెండు ప్రయోగములు గలవని యందురు. దూధిపదములు ‘డిగ్గి, దక్కెను, దీకొని’ యను వివి ప్రక న్తముగా వాడిరి.

అప్పు డుభయరూపములున్నవో యప్పుడు సమయతిగాఁ బాఠమును గ్రహించుటచుమాని (డిగ్గిన - తీర - అని యుండఁదగు దానిని డిగ్గిన - తీర - అను రీతిఁ బాఠమును బఠించి) యనవసరముగా ‘ట - త’ వర్గ సావర్ణ్యయతి సమ్మతించుటే?

అప్పుకవి ద - డ ల యతిప్రాసమైతిని అగ్రాహ్యసంబంధవకులక్రింద నిట్లు విరపించినాడు. “ఈ చెప్పిన ‘ద - డ లకు పదానినున్న చతుర్థవర్గ సరళము అదేకమైనప్పుడు అదేకయతిగాఁ జెప్పవచ్చును. అదియుఁగాక ఆ రెంటికిని దాప లించి నెఱుసున్న లున్నప్పు డనుస్వార సంబంధ యతులుగనుక అటువలెను జెప్పవచ్చును. అదిగలుగఁ జెప్పలేదు గనుక విదియు సమ్మతముగాదు.” (అప్ప 3 - 265)

దాకు దా అదేకమై వచ్చునపుడు అదేకయతి చెప్పవచ్చునట, ‘దక్కు - దక్కు’ అనురీతి ద్వైరూప్యమున్నప్పు డీ యతి చెప్పవచ్చునన్నమాట ఇట్లు చెప్పకొనుట యనవసరము.

పౌత్రపికవి చూపిన ‘ద - డ’ యతి ప్రయోగమున ద్వైరూప్యములు గలవి గాన నిర్ధారములుగావు. కాని నా పరిశీలించిన యీ క్రింది పద్యములలో, గేవల ‘ట - త’ వర్గ యతి ప్రయోగములు గానవచ్చెడు.

దూరియఁ దీఁబయ్యఁగఁ గం + దూరి (పౌరినిపంట్ల - మూవపర్లు 44)

దుర్గ తండముల్ హార కుం + డములు గాఁగ (రంగారాయచరిత్ర 2-9)

దరహాసమదరి వెం + బనె మరలె (యామిపీఠార్థతిలక 5-12)

దర్శనోత్సాహపతివపే + బద్రదాయ (హంసవింశతి 2-54)

కస్తూరిరంగకవి తన చందమున నభేదయత్రింద — దకార దకారములకు
యతులుమాత్రము చెల్లును (3-272) అని వివరించి, దీనజనపారిజాత పా + టించి
నిన్ను (3-273) — అను స్వీయలక్ష్యమొనఁగె. పై సాంబినిఘంటుకర్త యాతఁడే.

రంగకవి యిచ్చిన యితర కవి ప్రయోగములు —

దెబ్బదిరెండు వెల్లువల + దేవరలక్ష్మణ (భాస్కరరామాయణ)

పా టలరుచి యింక వేతె యొక + దానికి వచ్చునె (ఆముక్త)

(ఒక + దారిద్రవచ్చునె - అని ముద్రణ)

సుకవిజన మనోరంజని¹ చూపిన ప్రయోగములు (150 పుట)

రైవతార్చలపుడు + దాకినీ భూత (భారత - ఆనుకొననిక 4-17)

(తామసభూత - ముద్రితప్రతి)

ఈ సావర్ణయత్రింద విందుపూర్వక 'ట - త' వర్గముల మొదలి నాలుగక్షర
ములు చెల్లుబిడి యగుటకు విందు సావర్ణయతి యనుపేర నీ క్రింది మనుచరిత్ర పద్య
లక్ష్య మొనఁగఁబడినది.

'చం దాలింబిందు నొకప్పుడుం దఱుగ దిం + టం బాఁడియుగా' ఈ లక్ష్య
మునే యనుస్వార సంబంధయతిపేర నొనఁగినాఁ డప్పకవి (3-59).

ఈ క్రింది యతిమైత్రివిశేషము గమనింపఁదగినది —

ట - త వర్గ సావర్ణయతి లక్ష్యముల మధ్యలో — 'క వర్గ - త వర్గలకు
విందు సావర్ణయతి' లక్ష్యమని యెఱుఁగిన యారణ్యపర్వములోనిదిగా నీ క్రింది పద్య
ముదాహృతము.

1. చూ. సుకవిజన మనోరంజనము — ఆం. ప్ర. సాహిత్య అకాడమీ
ప్రచురణ.

పిండి పీచంబుగాఁ బృథివీధరంబులఁ

దంతుశే కాండం + డమున నభిర

(కాకి 7-80)

(ధరంబుల, దంతుశే - ముద్రితప్రతి)

‘జలఁదింగానక చోటు ... .. కాం

గం దేశంబుల మాధురీఘృణ కాం + తారాటవీక్షోసుకా’ (4.259)

పై పాదమున బిందుపూర్వక ‘గ-త’ లకు యతి యున్నది. ఇట్టియతి యే లాక్షణికుఁడును జెప్పినవాఁడుగాఁడు.

అనరీపద్యము ఆరణ్యపర్వమునఁ గానరాదు. ఎందలిదో? ‘క-త’ వర్గులకు బిందుసావర్ణయతి సమ్మతమగునని, సమస్త వర్గాక్షరములకు బిందు సావర్ణయతి సంగీతరింపవచ్చు. అందులకుఁ బ్రామాణిక ప్రయోగము యిందవలయుఁగదా?

భిన్నయతి (8)

ఇంచుగాగమముగల శబ్దములలో (క్రియలలో) ‘ఇంచు’ విరళమైయున్నప్పుడు (ధరియించు - అనురీతి విడియున్నప్పుడు) ఇత్వమునకు యతి భిన్నయతి, అట్లు విరళము గానప్పుడు (ధరించు - అనురీతి నున్నప్పుడు) వ్యంజనమునకు యతి. ఈ పొత్తపికవి మతమును అప్పకవి మతము నొక్కటే.

‘ధరించు’లో హల్లునకు, ‘ధరియించు’లో నచ్చునకు యతి యని చెప్పకే తెలియఁగలదు. కాన విడియొక యతిభేదముగాఁ జెప్పనక్కఱలేదు. ‘ధరించు, సునించు’ ఇత్యాదులందు ఇంచు విరళముగాక సందించి యున్నప్పుడు స్వరవ్యంజనో భయయతి సమ్మతించువట్లనే యీ యతి వచించుట సప్రయోజనము. ఇంచు హల్లు యతిచెల్లుటకు లక్ష్యములు ప్రసిద్ధములు.

స్వరమైత్రికి లక్ష్యము లనేకములు గలవు —

సందియం మీరమణీయ కాంతి నుప + మింపఁగ (భార-ఆది 5.151)

శయ విందు యుధామన్యుఁ + దెజిఁగ (భార-సౌప్తిక 1-179)

ఏను దియ్యమున న + తించిన (నృసింహ 2-56)

ఏమఁట పాదుకలమఁట గ + టింపఁగ (భాగవత X. ఉ 585)

ఇష్టఫలపిద్ధి దోరహ + త్తించువించి (పాండురంగ 2-78)

ఈ క్రియ సత్పుత్రకులు చ + రింతురు (ప్రబంధరాజ 688)

లక్షణదీపిక, సులక్షణసారము, రంగయచందము, గరళపురీచందము, మక విజనమనోరంజనము మున్నగు లక్షణగ్రంథములలో ఇంచుగాగమముగల ధాతువులందుభయయతి చెల్లనని విరూపితము.

భిన్నయతిలో శిరోమణికారుఁ డప్పకవివలెఁ జెప్పినను, విత్యసమాసయతి లక్షణములో,

‘క్రిక్కిరించెను ధిక్కరించెదెమ్మిర ప్రస

రించెఁ గట్టిఁడి యలరించె ననెడి

శబ్దముల పోల్కిల యన్నిశబ్దములకు

వచ్చు వాల్చెన సుధిసేయంగఁ గృతుల

మహిని రంజిల్ల నిత్యసమాసయతులు.’

(4-202)

అని యంచుగాగమసంధిలో నుభయయతి నుపదేశించె. ఇందలి లక్ష్యములలో విండు కృద్విము ప్రదర్శితముగాదు గాని శిరోమణిలో వితరత్ర స్వరమైత్రి సంఘటితమై యున్నది.

‘ఈ రసమాని యన్యుని ర + పించుచెడఁ’ (3-220)

ఇంచుగాగమములో నుభయయతి సమ్మతించి విత్యసమాసయతిలోఁ బ్రస్తావించి నపుడు భిన్నయతిని బ్రత్యేకభేదముగాఁ దత్సార్వము వచించుటలోఁ బ్రయోజనము కూన్యము.

అభేదయతి (11)

‘రలయో ర్లడయో సైద్య ల్లశయోశ్చ సయోరపి,

వలయో ర్నలయోశ్చాంతే...స్యా దభేదేన కల్పనమ్’

అని యభేదవర్ణములఁగూర్చిన యభియుక్తిక్రి.

మఱి యందు ‘వలయోరభేద’ యన్న వాక్య మతిప్రసిద్ధము.

ప్రాచీనలాక్షణికు లొక్క ‘వ-ల’ మైత్రివి మాత్రమే యభేదయతిలో సంగ్రహించిరి. భీమన, విన్నకోట పెద్దన, తాతంభట్టు ఈ యతిభేదమును జెప్పలేదు. అనంతుఁడు ‘వ-వ’ ల కీ యభేదయతి చెప్పినాఁడు. చిత్రకవి ప ప బ థ వ లకుఁ జెప్పినాఁడు. ముద్దరాజు రామనయు యతుల వకార ప వర్గ ద్వితయాభేదంబు చెల్లు నన్నాఁడు. అప్పకవి ‘వ-బ, ల-డ, ల-శ’ లకు మైత్రి యభేద విరతి క్రిందను, వకార ప వర్గమునకు నభేదవర్గయతిక్రిందను వేర్వేలు నుపదేశించినాఁడు. అప్పకవికి ‘ర-ల’, ‘ద-ద’ ల యభేద యతిమైత్రి సమ్మతముగాదు.

శిరోమణికారుడు — ‘ర-ల ర-ళ, ల-ళ, ల-డ, వ-వ (ఐ) లకు నభేదయతి విధేయించెను లక్షణమున ‘వ-వ’ లని మాత్రమే యున్నను లక్ష్యములో ‘వ-ఐ’ ల మైత్రియుఁ గలదు. ‘ద-డ’ ల మైత్రి పేరుగా సావర్ణయతిక్రిందఁ బ్రదర్శించెను.

ఈ యభేద యతిక్రిందనే ప్రసక్తానుప్రసక్తముగా ల-ళ-డ లయు, ద-డ లయు నభేదప్రాసమైత్రికి లక్ష్యములఁ జూపెను. తుదలో ‘ఇవి యభేద యతిప్రాస ప్రయోగలక్ష్యము’ లని యుటంకించెను. ప్రాసభేదములలో నభేదప్రాస ప్రత్యేకముగా వచింపఁబడలేదు.

శిరోమణిలో నభేదప్రాసక్రిందఁ జూపఁబడిన లక్ష్యములందలి శబ్దములనున్న ‘ల-ళ-డ-ద’ లకు ద్వైరూప్యములు గలవుగాన నయ్యవి నిర్ధారకములు గాఁజాలవు.

అభేదప్రాస లక్ష్యములు - వాని పాఠాంతరములు :—

కొడుకును దారును గుట్టపు, దళములు (దడములు)

చెలువార ... గళపీల (గలపీల)

తాలిమి ... వీడ (వీళ)

వెడలెబలరిపుడు ... కలుషము (వెలలె)

గాండీపధరుని...మా, రొక్కందునని (మార్కొందునని) ద్వైరూప్యములేవి యభేదప్రాస ప్రయోగములు కాదాచిత్కములు కాననగును.

అనుస్వారోష్ఠ్యయతి (22)

శిరోమణి చెప్పిన దీని లక్షణ మస్పష్టము. ఇందలి లక్ష్యములఁబట్టి ‘కేవల మనుస్వారమునకు శ ష స హ లకు (ఊష్మములకు) యతి చెల్లినని తెలియు చున్నది. (4-265)

బిందుపూర్వకములగు నంతస్థోష్ఠ్యములకు మకారము యతి చెల్లుట ప్రసిద్ధము. దానిని మానడి, మ వర్ణవిరామము అని పేర్కొనిరి లాక్షణికులు. పొత్తిపికవిగూడ మకారయతిని (13) జెప్పెను.

ఈ యనుస్వారోష్ఠ్యయతి యటాతకల్పన. అనుస్వారము ప్రత్యేకముగా విలువదు, తెలుఁగున వర్గాక్షరములకుఁ బూర్వముననే వచ్చును. సంస్కృతమున

నీ యనుస్వారము పరసవర్ణానునాపిక మగును. అనుస్వారమునకు శ ష స హ య చెల్లననగా విందుపూర్వక వర్గాక్షరములకుఁ గేవలోష్ఠలు మిత్రములగు నన్నమాట. కవిచూపిన స్వీయలక్ష్యములోని యతిమైత్రి యిది.

శరది — సం + గత

సర్వ — పం + క

హంస — సం + భరిత (4-266)

ఈ యతిమైత్రి కుపలముగా భందస్సారసంగ్రహ లక్షణ ముదాహృతము. రామాయణములోనిదని 'సమరాగ్రమ్మన' (4.268) అను పద్యము లక్ష్యముగాఁ జూపఁబడినది. అందు, వ్యాలోల కీలచ్ఛటా । సమరోషోగ్రకషాయ తేక్షణములం బ్రధ్వస్త' అను కి.వ పాదములో 'స-ంబ్ర' లకు అనుస్వారోష్ఠ - యతి ఘటితమైయున్నది. ఈ పద్యము భాస్కర రామాయణమున గోచరముగాదు. రామాయణములోనిదని యీ పద్యమునే కవిచింతామణి, ఆంధ్రప్రయోగరత్నాకరము ఉదాహరించెను. ఇది యేరామాయణములోనిదో? విందు సంబంధయతికి సాహిత్య చింతామణి (కవిచింతామణి)లో లక్ష్యమని యీ పద్యమును ఆం - ప్ర - రత్నాకరము ప్రదర్శించెను. అందలి పాఠము సరిగాలేదు. కవిచింతామణిలో వియ్యది సంయుక్తాక్షరవళికి లక్ష్యముగాఁ జూపఁబడినది—అందు కి పాదము 'కీలాంచలో । సమరోషోగ్ని కషాయతేక్షణములం బ్రధ్వస్త' అను పాఠమున్నది. ఇం దిదిసంయుక్తవళియే యగును.

ఎక్కటియతి (32)

అదిమలక్షణకవి భీమన మొదలుకొని ఛందఃకర్తలెల్లరు దీనిని జెప్పిరి. దీనికే యేకతరవళియని పేరీదినాఁ డప్పకవి. ఎక్కటి యనుకర్తమునకు ఆసహాయము, అద్వితీయము, పరాపేక్షలేదని, రెండవదానితోఁ గలియనిది యను నర్థములు గలవు. ఏ యక్షరమున కా యక్షరమే మైత్రిగలది యెక్కటి యతియగును.

ఎక్కటియతిలో శిరోమణికారుఁడు సంగ్రహించిన యక్షరములు 'మ-ర-ల-వ'లు. లిఖితప్రతిలో నీ పట్టున వర్ణకైఫియమున్నది. లక్షణము స్పష్టముగా విర్వచింపఁబడలేదు. కాని యందే కూర్చఁబడిన యుదాహృతులనలన నయ్యవి 'మ ర ల వ' లని విర్ధాతమగును. భీమనాది లాక్షణికులు 'మ ర ల వ' ల నెక్కటియతి యందుఁ జెప్పిరి.

'మ - ర - ల - వ' లకు సయిత మితరాక్షరములు యతిలోఁ జెల్లబడి యగు చుండఁగా, నెక్కటియతి వీనిపల్ల నెల్లు సార్థకమగునను సంశయము గలుగుట సహజము. అందుల కిల్లు సమాధాన మూహింపనగును. మకారమునకుఁ గేవల హల్లు చెల్లుదు. విందుపూర్వక వ వర్గాంత స్థోష్మలు మాత్రమే చెల్లును. 'ల - క' లకు 'ప - డ - వ' లకు నభేదము. ఇవిగల శబ్దములందు ద్వైరూప్యము గలదు. ప్రాచీన కవిప్రయోగములందు ద్వైరూప్యముగల శబ్దములందే తఱచుగ వీనికి యతి సంఘటితమైయున్నది. దీనిని సరిగాఁ బరిశీలించియే యప్పకవి 'ర - ఱ' ల రెంటినే యేకతరయతియందుఁ జేర్చొనెను. అప్పకవి మతమున 'ర - ఱ' ల యతిప్రాసలు రెండు విషిర్దములు. అర్వాచీనులగు కూచిమంచి తిమ్మన ప్రభృతులు వీటి మైత్రి సంగీకరించిరి శివోమణికారుడు వశిష్టాన ప్రకరణములో 'ర - ఱ' ల మైత్రి విషయము ప్రస్తావింపఁడయ్యెఁగాని, రేఫజకార లక్షణ ప్రకరణములో (4-521). 'ర - ఱ' ల సాంకర్యము కూడదని, 'ర - ఱ' ల యతిప్రాసశ్లేషలకు విరుద్ధమని హెచ్చరించినాడు. ఇతఁడీ విషయమున నప్పకవి మతమువాఁడుగా చోఁచెడు.

చుత్వానునాపికయతి (23)

'స్త్రోశ్చనాశ్చ' అను పాణినియ సూత్రప్రకారము గలుగు నంది శ్చుత్వ నంది యనఁబడును. శ్చుత్వయతినే తన లక్షణమగుఁజుముగ శివోమణి 'చుత్వయతి' యని పేర్కొన్నది.

యతిభేద విరేకపద్యములో,

'సావిర్ల్యములు ననుస్వారోష్మ చుత్వాను

నాపికాదేశముల్ ప్రాసవిరును'

(4-17, 25)

'శ్చుత్వ' అని పఠించిన చందో (గణ) భంగమగును.

మత్, భవత్, త్వద్, యష్మద్, అస్మద్ — ఇత్యాది త వర్గాంతములకు 'చ - ఱ' లు పరంబగుదో చుత్వము, అనునాపికము పరంబగుదో ననునాపిక మాదేశ మగును.

ఈ యతిలో ద్వివిధ సందులందలి మైత్రి యేకత పొత్తవకవి చెప్పనాడు.

భవత్ + చరిత్ర - భవచ్చరిత్ర — ఇందుఁ బరంబయిన చకారమునకే కాక శూదముగానున్న తకారమునకును యతి చేయవచ్చును. ఇట్లే మత్ + మానస .

మన్యానస — లో గూఢముగానున్న తకారమునకు యతి విలుపవచ్చును.

ఉ॥ తలమె ... త్వ + చ్చరణ

దాత్రి ... మ + న్మానసార్థ

(4.271)

ఇందు రెండవదగు ననునాసిక సందియతి మరల వికల్పయతి (26) లోఁ బ్రదర్శితము. ఇట్టి పునరుక్తు లీ గ్రంథమునఁ గొన్ని పట్టలఁ జూపట్టును.

సంయుక్తయతి (28)

సంయుక్తాక్షరము పాదాదినున్న నందలి యేదేనొక హల్లునకు యతిఁగూర్చినఁ జాలును. అట్లే సంయుక్తము యతిస్థానమున నున్నను నందలి యొకహల్లు పాదాది నున్నఁజాలును. ఇయ్యది సంయుక్తయతిసామాన్యలక్షణము.

పౌత్రపికవి 'క్ష, కియ్య, వట్రవ, క్రార, గిలక' అన్నవి సంయుక్తములుగాఁ జేర్కొనెను.

క్షకారము 'క - ష' సంయుక్తము (రక్ష, కియ్య - యకార సంయుక్తము (క్య), వట్రవ - ఋత్వయుతము (క్య) క్రార - రేఫసంయుక్తము (చక్ర), గిలక - దీనినే వలవ-గిలక యందురు. (అకఁ) - ప్రాచీనులు సంస్కృత లేఖనము ననుసరించి సంయుతమున మొదట రేఫమున్నచో నా క్రింది హల్లును మొదటనుంచి దానిప్రక్క (వలవల) రేఫకు మాటు గిలక వ్రాయుదురు. ఉ॥ అర్క - అకఁ.

సంయుతములో రేఫ తుదినున్నచో దానిని హల్లుక్రిందవ్రాసి క్రారయందురు. క్రార సంయుక్తముగా లిపిలోఁ గనఁబడును. గిలక పై చూపునకు సంయుతముగాఁ దోఁపదు. అందుచేతనే పౌత్రపికవి రెంటిని విడిగాఁ జేర్కొనెను.

ఇందు వట్రవను సంయుక్తమున ననుసంధిండుట విచారణీయము. వట్రవ ఋకార స్వరగుణితము. అది సంయుక్తముగాదు. అందుచేతనే 'అమృతము, వికృతి' మున్నగుపట్ల వట్రవకు ముందున్న యక్షరము గురువుగాదు.

అట్లుండ పికవి వట్రవను సంయుక్తమునఁజేర్చుటకుఁ గారణమిట్లుహ్యము : ఋకారోచ్చారణమున స్వరవ్యంజన ధర్మములు మిళితములు. ఇందు స్వరోచ్చారణ రేఫోచ్చారణలు గలవు. ఋకారము రేఫద్వయ గర్భితమని సంస్కృతవ్యాకర్తల మతము. ఋకారము రేఫతుల్యముగాన ఋత్వవిశిష్టత (వట్రవనుడి) రేఫవిశిష్టత

(కార) వంటిదై సంయుక్తవర్ణముంబొలినదగును. సంయుక్తమున నొకహల్లునకు యతిమైత్రియున్నఁ జాలుఁగాన వట్రసుడికి వట్రసుడి (వృష్టి - స + మృద్ధ), వట్రసుడికి రివర్ణము (రీతి - మృదు) యతికిఁ జెల్లుబడి కాఁజొచ్చినది. ఈ కారణమునుబట్టి మన కవి వట్రవను సంయుతమున సంగ్రహించియుండనోపు.

సంయుక్తయతిరో బహుయతినియతి :

ఒక్కపాదమునఁ బెక్కుయతులుగల వద్యములలో అదిలో సంయుక్తమున్నఁ దర్వాత నం దేహల్లునకు యతి గూర్చబడునో యాహల్లునకే యా పాదమునఁ దక్కిన యతిస్థానములలో మైత్రి పాటించవలయు.

ఉదా॥ త్కృణలయమంతయు వి + హణమున నెత్తుకిటి

+ సత్త్వ మరుదన నొప్పు + సంయుక్తవడి చెడక. (4-298)

ఇది జయభద్రరగద. దీనికి శి యతులు. పాదాదినున్న సంయుక్తాక్షరమగు 'త్కృ' లోని షకారమునకుఁ బాదమున మూఁడుచోట్ల యతి చేయఁబడినది.

బహుయతులు గల వద్యము పాదములో మధ్య యతిస్థానములో నొకచో సంయుక్తముండునేనిఁ బాదాద్యక్షరమునకు నవర్ణమైన దానినే ముందు వెనుకల యతి స్థానములలో నిలుపవలెను.

ఉదా॥ రంపముఁ బ్రచ్చగలి + ప్రచ్చేనిముఁ రిపును

+ రమ్ము నరసింహుఁడనఁ + గ్రాలు సంయుక్తయతి. (4-298)

ఇందు రెండవ నాలవ యతులలో సంయుత మున్నది పాదాది రేఫకు సర్వత్ర యతి ఘటించఁబడినది.

ఈ క్రిందిది బహుయతినియతి భంగము —

త్కృణలయమంతయు వి + హణమున నెత్తుకిటి

+ మహిమఁదలపోయె న + క్కజనుతులు నిట్లవక. (4-293)

ఇందు — 'త్కృకు — పా — మ — క' అని వేర్వేరిక్కరమునకు యతి చేయఁబడినది. ఇది దోషము.

ఇట్లువదలించిన లాక్షణికులే బహుయతినియతిభంగము గావించియున్నారు.

అప్పకవీయమున (4.357) క్రౌంచపదీవృత్తమునఁ జెన్నా + రఁగఁ బఱచుదురింఁ + గవివరులెల్లఁ. (క్రౌ - ర - గ).

లక్షణశిరోమణిలో రెండెడల నిట్టి యతిభ్రంశము గాననగును.

గజలీల వృత్తము —

మీఱి గిరిధాతృ ని + ర్మిత విశ్రమముఁ గజ + లీల యనఁబరఁగుకా.

(48-98)

తరువోజి । కరణిఁ జెందును రెండు + గణములమీఁదఁ

+ గ్రమునవడి నొప్పుఁ + బ్రాసంబు లొనరు. (3-395)

ఇట్టి యతిభ్రంశము ప్రాచీన ప్రామాణిక కవుల గ్రంథములలో నబినదఁ జూపబడిదు (చూ. చందోరీతులు - పుట 270-271; అప్పకవీయ భావప్రకాశిక - పుట 84, 85)

యశవర్గద్వయయతి (30)

ప్రసిద్ధ ప్రామాణిక లక్షణగ్రంథములలో నెందును నీయతి కానరాదు. అప్పకవి యగ్రాహ్యవర్ణచతుష్టయ వతులక్రింద,

‘య ర ల వ లను నీనాల్గును

తరుసం దమలోన వల్లు + రయిమునఁ జెల్లు

ధర శ ష స హ వర్ణంబులు

ఋరవి శౌకటిశౌకటిచెల్లు + హరినిధిశేచా.’

(అక్షు 8-265)

రేచనంబుద్ధి గలదగుటచే నీ పద్యము భీమన భండములోనిదిగాఁ దోచును. భీమన చెప్పినవి 10 యతులే. కాన నిది ప్రక్షిప్తము. ప్రాచీన కృతియగుటచే భీమన భండములోఁ బ్రక్షిప్తము లనేకములు ప్రవేశించినవి. అందుచేతనే ‘వికటకవులు కొన్ని వింతలు కల్పించి, కవిజనాశ్రయమునఁ గలిపినారు’ అన్నఁ దప్పకవి. పై పద్యమున య ర ల వ లకు పేఱుగా శ ష స హ లకు పేఱుగా యతిమైత్రిచెప్పుట బడినది. కాని శిరోమణికారుని మతమున అకస్థోష్ఠ్యములకు పరస్పరము యతివైల్లును. ఇందు మ యతి (4.188) లక్షణములోఁ బూర్వార్థము మ యతి, ఉత్తరార్థము యశ వర్గయతి చెప్పబడినది. అట్లే యశవర్గ ద్వయయతి (4.319) లక్షణములోఁ బై మ

యతి లక్షణపద్యమే పునరుక్తిమై యందుఁ బూర్వార్థము యశవర్గయతి, ఉత్తరార్థము మయతిగా మార్చి కూర్చబడినది. ఈ యతిని లక్షణదీపిక (వార్తాకవి), శ్రీధర చృందము, సులక్షణసారము పేర్కొని లక్ష్యలక్షణముల నొసఁగినవి. ప్రసిద్ధ లాక్షణికుల మతమున య ర ల వ లు యతి చెల్లవు. శ ష స లు పరస్పరము చెల్లును. హకారముతో నవి చెల్లవు. 'య - హ' లు మాత్రము చెల్లును.

ఈ విలక్షణ విశ్రమమునకు లక్షణశిరోమణి ప్రదర్శించిన లక్ష్యములలో నొకటి నన్నయది, రెండవది యెట్లునది. అవి యీ కిందివి :

నన్నయ - (ఆది 8.232)

'జలయవానాభ రమ్యగిరి సానురఃస్మృత వేటలాడుచుకా
సలుపుద మీనిచాఘ సుతు + యమ్ముల నీవును నేను నెమ్మడిక.'

(అ. 8. 4-822)

రెండవపాదమున 'న - య' లకు యతి కన్పట్టుచున్నది. సంకీర్ణిత భారత ముద్రణమున నిట్టి పాఠము కానరాదు. అందున్నది — 'సలుపుదమీ నిదాపు దివ + నమ్ముల'. ఇందు సమయతి సహజముగా నున్నది. పౌత్తపికవి కిట్టి క్రొత్తపాఠమే మూల లభించెనో :

సంస్కృత భారతములో (ఆది - 248 అధ్యాయ - 14 శ్లో.) ఏ సందర్భమున విట్లున్నది :— (ఛాండవనవవిహార ముట్టము)

'తతః కలిష యహస్యః భీభక్సుః కృష్ణమబ్రవీత్,
ఉష్ణాని కృష్ణ వర్తంతే, గచ్ఛావో యమశాంతతి'

మూలమునఁ గలిషయాహస్యయని యుండుటనుబట్టి నన్నయ యహశ్శబ్దపర్యాయమగు దివసమునే సంగ్రహించి యుండునని తోచెడు.

(ప్రదియతి (10)

ప్రాదిస్వరసందిలో మథయయతి చెల్లును. ప్ర + అర్థిత - ప్రార్థిత, అభి + ఇష్ట - అభీష్ట — ఇత్యాది ప్రాదిసంధులందు స్వరమునకుఁగాని వ్యంజనమునకుఁగాని యతి చేయవచ్చును. ఇందులకు శిరోమణి లక్షణ మిట్లున్నది :—

‘ప్రాదు లిరువదిలోన నప్యజ్ఞు అనగ
తెలుగు నుపసర్గ లివిరెండు తెలుగుకృతులఁ
జొరపు, మిగిలిన వానిపై స్వరములు
అచ్చులకు హల్లులకుఁ బ్రాదియతులు కృష్ణ., (4.134)

ప్రాదు లిరువదిలో ‘అపి, ఆజ్’ అను రెండు తెలుగునఁ జొరవన్నాడు పై లక్షణములో మనకవి. తదుపరి భీమనానంత పెద్దనల లక్షణముల నుద్ధరించి వాటి తుదలో “భీమన్నగారు ఇరువది ఉపసర్గలకు నుపరిస్వరయు క్తమైన నుభయముఁ జెల్లినన్నారు. అనంతన్నగారు పెద్దన్నగారు ‘పరా, ఆజ్, అపి’ యనఁబడు ఈ మూఁడు ఉపసర్గలు తెలుగునఁ జొరవు; మిగిలిన 17 ఉపసర్గలుఁ జెల్లినన్నారు గాఁబట్టి ... 17 ఉపసర్గలకు ... మహాకవి ప్రయోగములు వివరంబులుగాఁ దెలియ లక్ష్యంబులు వ్రాసెద” (4-140) అని వ్రాసి ప్రయోగములఁ బ్రదర్శించెను. పొత్తిపి కవి పేర్కొన్నట్లు ఉపసర్గలలో దేనిని భీమన విషేధింపలేదు. విన్నకోటపెద్దన అప్యజ్ఞ్ విరూపణ మప్రసిద్ధమని రెంటిని విషేధించినాడు. అనంతఁడు, చిత్రకవి పెద్దన, వీరిననుసరించి యప్పుకవి పరాజపులు మూఁడు తెలుగునఁ జొరవన్నారు. శిరోమణికారుఁడు తొలుత స్వీయలక్షణమున రెంటినిగాదని, తరువాత ననంతాదుల మతము నవలంబించి మూఁటిని ద్రోపిరాజనెను. ఈ యభిప్రాయ పరిణామము వ్యతి క్రమముగానున్నది. తొలుత రెండనడమేమి; తరువాత మూఁటిని గాదనడమేమి; ఇది పూర్వోత్తరస్వవచో వ్యాపూతము. ఏది యెట్లున్నను శిరోమణికారుఁడు 17 ఉప సర్గలకే లక్ష్యములఁ జూపెను. పరా, ఆజ్, అపి - ఇవి తత్సమాంధ్రభాషలోఁ బ్రవేశింపవని కొండల లాక్షణికుల మతము. రంగకవి 20 ఉపసర్గలకు లక్ష్యముల నొసఁగెను.

పరాక్రమము (పరా + అక్రమము), పరేత (పరా + ఇతి) — అనుశబ్దములలో ‘పరా’, అవ్యయ (అపి + అయ) అనుచో ‘అపి’ అను ఉపసర్గలు గలవు. విన్నకోట పెద్దన ‘పరేత’ను రంగకవి ‘అవ్యయము’ నుదాహరించిరి. ఇక మిగిలినది ‘ఆజ్’ అన్నది. దీనికి స్వరము పరంబగుచో బకారలోపమగును. (ఆజ్ + ఉదక - అ + ఉదక - ఓదక). సందిలో వ్యంజనము విలువదు, గానఁ బ్రాద్యుభయయతికి నవకాళములేదు.

శిరోమణి చూపిన ప్రాదికల్పములు :—

ప్రాపించు (ప్ర), సముల్లసన (సమ్), అనరాగ (అను), సుమహత్ (సు), విరాన (నిర్), నిరతియ (నిర్), దురంత (దుర్), అభీష్పిత (అభి), ఉపాంత (ఉప), ఉపేంద్ర (ఉప, పరాక్రమ (పరా), ఆకలిత (అక్), వ్యవసాయ (అవ), ఉదగ్ర (ఉద), వ్యవగత (వి), అత్యంత (అతి) — ఇందు 14 ఉపసర్గలకే లక్ష్యము యున్నవి. అప్పుడు 'వ్రతి, వరి, అది, వి, అసి, అప' అను 6 ఉపసర్గలకు లక్ష్యములు ప్రస్తుతము యెన్నవలెను. స్వీయలక్ష్యములలో (4-136) 'అప'కు 'అపాస్త' అను సుదాహృతియున్నది. అట్లేని ఉపసర్గవింశతికి సుదాహరణము లున్నవన్నట్లు గును. పరాజపుల నిషేధించియు పరాజాలకు లక్ష్యము ల్లోసంగుటతో శిరోమణిశారుని బావ మేమో వింతగా మన్నదనక తప్పదు.

శిరోమణి ప్రదర్శించిన లక్ష్యములలో హల్లునకో యచ్చునకో యొకదానికి యతి యున్నదిగాని ప్రత్యుపసర్గకు స్వరవ్యంజనయతులు చెల్లుటకు రెండేసి యుదాహరణలు జూపి యుండవలసినది. ఈ గ్రంథమున నట్టి క్రిమపద్ధతి యిటనేకాక యన్యత్రఁగూడఁ బాటించఁబడలేదు.

ఇక రమణకచిచూపిన ప్రాదియతిలక్ష్యములలోఁ గతిపయవ్యతిక్రిమములు — అందుగఁ బతి పిల్వఁగవిన + యనురాగము (ల. 3. 4-143) — ఇది ప్రాది యతి కాఁజాలదు. 'అను' అను సుపసర్గయున్నది గాని దానిపై స్వర ముండులేదు. 'అన్వర్త (అను + అర్థ) అస్వీక్షణ (అను + ఈక్షణ)' అనురీతిఁ బ్రాదిస్వరసంది యతిస్థానమున రావలయును — ఇం దట్టి సందిలేదు. కాన నియ్యది యుదాహరణము కానేరదు. మఱి ప్రాదియతులకుఁ గవి తొలుత వ్రాసిన స్వీయలక్ష్యములోఁగూడ 'అమిత సద్యోగమోచి మ + నోసురాగ' (ల. 3. 4-136) అనుచోటఁగూడ నీ దోషమే కలదు. అందున్నది గూఢస్వరయతిగాని ప్రాదియతిగాదు. ఇది కవిప్రమాద మనక తప్పదు. ఇట్టివే మఱికొన్ని —

సుమహ దుపాశ్రయా ప్రమద + శోషిత (4-144) — ఇదియుఁ బ్రాదియతో గాదు. సూక్తి (సు + ఉక్తి), స్వప్తి (సు + అప్తి) వంటి స్వరసందిగలవి యేదో హార్యములు.

వి, రాసంబగుఁ బాయుసురగ + రక్షేతయము (4-145).

‘విర్ + ఆస - నిరాస’ — ఈ ప్రాది స్వరసందిలో వ్యంజనమైత్రి గూర్చు బడినది — ఇది సమీచీనమైనలక్ష్యము. కావి దీనితరువాతఁ జూపబడిన

‘నిరతిశయ దుఃఖభారంబు + విస్తరింప’ (4-146) అను లక్ష్యములో ప్రాది యతి కుదురదు. నిరతిశయోఽవి (విర్ + అతిశయ) రేఫకో ఆకారమునకో యతి యున్ననే ప్రాదియతి యగును.

ప్రాదులు పూర్వముననుండి వాచికచ్ఛవరంబయి కలసిన సంఘటించే యుభయ యతి ప్రాదియతిగా లాక్షణికులు పేర్కొనిరి. అధీశ (అధి + ఈశ) = అనురీతిఁ బ్రాదులు పూర్వముననున్నను, వృషభాదిప (వృషభ + అదిప) — అనురీతిఁ బరమున నున్నను నుభయమునకు యతిచెల్లుట ప్రాదియతి యగునని తాతంభట్టకవిచింతామణి లక్ష్యలక్షణములు నిరూపించెడు.

‘ధాత్రిఁ బ్రాదియోగ మాత్రంబు గలిగిన

నుభయమును రచింప నొనరు యతికి

సాతిరిక్త భక్తి + శక్రపేవిక కమ

లాలయా వివాస + లక్ష్యమిదియ.’

(కవిచింతామణి 3-15)

ఇందు ‘సాతిరిక్త’ (న + అతిరిక్త), శబ్దములో ‘అతి’ యను నుపసర్గ పరముననున్నది. పూర్వముననున్ననే ప్రాదియతియని పరముననున్న (వృషభాదిప - అనుబోధ) ప్రాదియతిగాక విత్యసమాస విక్రాంతిలో నుపసర్గసంది కుభయయతియని యప్పకవిగారి యభిప్రాయము. పూర్వాపరములలో నెందున్నను ప్రాదియతియని పరిగణించుటయే యుక్తియుక్తము.

విత్యసమాసయతి (15)

పదద్వయవిభాగము స్పష్టముగాఁ దోచని సమాసమధ్య స్వరసంద్యక్షరమున కుభయయతి విత్యసమాసయతి యగును. నారాయణ (నార - ఆయన), రసాయన (రస - ఆయన), జనార్దన (జన - అర్దన) ఇత్యాది సమాసములందుఁ బదద్వయ విభాగమున్నదని తోచదు. ఇవి విత్యసమాసములు ఇట్టివానియందు కుభయయతి చెల్లుబడియగును.

శిరోమణికారుఁడు సంస్కృత సమాసములనేకొక యందు — పీఠతి, హాపతి, ఉక్కిరి, క్రికిరియు, తెమ్మెర, కట్టిడి — మున్నగు దేశ్యసమాసముల సంగ్రహించెను

పీటిని లాక్షణికులు దేశ్యనిత్యసమానయతి, దేశీయయతియనుపేర పేజుగాఁజూపిరి శిరోమణికర్తృకూడ దేశీయయతిని బ్రత్యేకముగాఁ బ్రదర్శించియున్నాఁడు. అను పైతము తెమ్మెర, క్రచ్చుఱ, ఏవఱ, క్రిక్కిఱియు మున్నగు దేశ్యశబ్దముల సంగ్రహించి యున్నాఁడు. నిత్యసమానయతియందు దేశీయయతినేకాక 'మఱియుఁ బ్రభునామ నిత్యసమానయతు లొక్కవిధంబుననుండు' (ల. శి. 4.203) నని ప్రభుయతినిగూడ విందుఁ గలిపినాఁడు. అనంతఁడు చెప్పిన నిత్యయతిని (క్షారకర్మఁదేని - ఏనిశబ్ద సంది కుభయయతి) ఇందే సంగ్రహించినాఁడు. (ల. శి. 4.208)

చేతిది (చేతి + తిది) — అప్పకవి మతమునఁ బ్రత్యేకయతి. అనంతని మతమున భిన్నయతి — 'చేతిది' యనుచో హల్లునకు, 'చేతియది' యనుచో నచ్చు నకు యతి చేయవచ్చునని యనంతాప్పకవుల లక్షణములు.

'చేతిది' అనుశబ్దమును విందుఁజేర్చుటచే శిరోమణికారునికి నిత్యసమాసోభయ యతి సమ్యక్తమని తెల్లమగును. అట్లే 'క్రిక్కిఱించు, ధిక్కురించు, ప్రసరించు, అలరించు' అను విందుగాగమక్రియలనుగూడ విందే పరిగ్రహించెను. పీనికి రమణ కవి భిన్నయతియందు స్వరపై తినిమాత్రమే వచించెను. మఱి యిందుభయయతి నుపదేశించెను. ప్రసరించువంటిది భిన్నయతి యనుకొన్నచో వ్యంజనమునకును, నిత్యసమానయతి యనుకొన్నచో స్వరవ్యంజనోభయమునకును యతి గూర్చవచ్చునని శిరోమణికారుని యీప్రాయమని యేర్పడును. ఈ పద్ధతి వింతగనున్నది.

నచ్చమానయతిని పేజుగా వింగడించియున్నను రమణకవి అనంత, నాప్తి శబ్దముల విందుఁగూడఁ జేర్చినెను. ఇట్టి పానపక్ష్యవ్యతిక్రమపద్ధతి యీ శిరోమణి కారునికి సహజమయి కానవచ్చుచున్నది.

శిరోమణి ప్రదర్శించిన నిత్యసమానయతి శబ్దములు — నాప్తి, నారాయణ, అనంత, రత్నాకర, అపోశన, వాతాయన, రామాయణ, వరాయణ, కుష్మాంక, ఏకాంక, రసాయన, జనార్దన, విశ్వామిత్ర ;

ఏవఱ, డిక్కుఱ, రూవఱ, చూవఱ, కావడి, క్రిక్కిఱించె, ధిక్కురించె, తెమ్మెర, ప్రసరించె, కట్టిఁడి, అలరించె, చెన్నక్క, చెన్నక, చేతిది, పిన్నది, కర్ముఁదేని, తలఁచెనేని — ఇందు నిత్యసమానములేకాక, యితర యతిభేదములలోని శబ్దములు గూడ సంగ్రహింపఁబడి కలగవులగమయ్యెను.

శకంధుయతి (29)

పరరూపసందిగల శకంధ్వాదిగణ పఠితశబ్దముల కుభయయతి చెల్లును. దీనినే పరరూపయతియని పేర్కొనె నప్పకవి.

శిరోమణి లక్షణములో ద్వీపాంతరీప ప్రతీప నాక నారితేళాది శబ్దములు శకంధు సంజ్ఞకములుగా వచింపఁబడినవి. ఈ నిర్దేశము సరిగాదు. ద్వీపాదులు శకంధాదులఁ బఠితములుగావు. 'ద్వ్యంతరుపసర్గభోవళ' త్తనుపాణిని సూత్రముచే (ద్వి + అవ - ద్వి + ఈవ - ద్వీవ) అప్పలోని ఆకారమునకు ఈకార మారేళమయ్యెను. ఆరేళయతి క్రింద శిరోమణి ద్వీవశబ్దమును బేర్కొన్నది. నాక, నారితేళ శబ్దములు నిత్యసమాస యతులగును.

శిరోమణి యుద్ధరించిన లింగమగుంబ రామన్నగారి లక్షణపారములోని అరయశకంధు ' (4.306) పద్యములో నాక ద్వీప నారితేళ శబ్దము లన్నితములు నిత్యసమాసములని వచింపఁబడెను. ఈ రామన్నపద్యము కవిచింతామణిలో అఖండ స్వరవశిక్రిందఁ దాతంభట్టియముగా నొసఁగఁబడియున్నది.

దేశీయయత (4)

క్రచ్చుట, తెమ్మెరలు, క్రిక్కిరియు మున్నగు దేశ్యపదములలోని సంధ్యక్షర ముల కుభయయతి చెల్లును. శిరోమణికారుఁ డిట్టి పదద్వయవిభాగములేని 'మక్కువ, ఏక్కటి, చక్కటి' మున్నగు దేశ్యశబ్దములందును హల్లలమీఁది యచ్చులకు నచ్చవు టచ్చులతో యతి చేయవచ్చునని లక్షణము రచించె. అందుల కాతఁ డొసఁగిన కొన్ని యుదాహరణము లివి —

'అళులకెంతయుఁ బ్రియము నె + త్తమ్ములనగ

ఈశ్వరుఁడు మోఁగెదాప్రెఁ గ్కొ + న్నెల ననగ' (ల. ౧. 4.56)

'నెత్తమ్ములు, క్రొన్నెల' అను శబ్దములలో సంధులుగలవుగాని యవి స్వర సంధులుగావు. కాన గేవలస్వరమైత్రి కాస్కారములేదు. శిరోమణికారుని మతమున 'అళుల — నె + త్తమ్ము' లనుచోట తకారముమీఁది ఆకారమునకుఁ బాదాది ఆకార మునకు యతి చెల్లును. ఇట్టి యతి నాయెఱిగిన లక్షణగ్రంథములలో నెందును గానరాదు. ఇదియొక యవలక్షణ యతిమైత్రి. ఇది యిటుబుడఁ

‘ఓషడీకార్కనేత్ర థా + సురచరిత్ర’ (4-53) అను నుదాహృతి మఱెంతో విలక్షణమైనది. ‘థాసుర’ లోని సవర్ణముమీఁది ఉత్వమునకు ఓతో యతి. ఇందు పందిలేదు. మఱి దేశ్యకల్పమునుగూడు. రమణకవి థావమేమో?

ఈ యతి సంగీకరించినచో స్వరసంది లేకున్నను నెట్టి కల్పమందేని హల్లు మీఁది స్వరమునకుమాత్రము యతి చేయవచ్చుననుటలో నభ్యంతరముండదు. పొత్తపి కవి స్వీయలక్ష్యమొనఁగినకాని దీని కితరకవిలక్ష్యము చూపలేదు. అట్టి లక్ష్యము గగనకుసుమప్రాయమని యెన్నునది.

ప్లుతయతి (14) — కాకుస్వరయతి (20)

దూరాహ్వన, సంగీత, సంకయ, రోదనములం దుచ్చరింపఁబడు వర్ణోచ్చారణము ప్లుతమనఁబడును. ఇది దీర్ఘాంతము, త్రిమాత్రాకారికము. ఇట్టి ప్లుతాక్షరమున కుభయయతి చెల్లును. పొత్తపి కవి ప్లుతస్వరమున సంగీతమునినా తక్కినవిమాత్రమే సాహిత్యసంబంధులని స్పష్టపఱచెను.

కాకుస్వరయతి సంతోధనాంతపర మయ్యును దీర్ఘవర్ణంబై స్వరముగాఁ గాన్పించునది యని పొత్తపి కవి వివరణము (4-245) మఱి యిందే యుద్ధరింపఁబడిన యనంతవి లక్షణవ్రకారము ప్రశ్నాకలితదీర్ఘము గూడఁ గాకుస్వరమే (4-249). ఈ కాకుస్వరప్లుతయతులు రెండు వేర్వేఱఁజెప్పినను ఒక్కొక్కవిక్కున ఈ కాకుస్వరయతియు ప్లుతయతియు ఒక్కతీరుగాఁ గానఁబడునని శిరోమణికారుని సమీక్ష (4-253). ఇట్టి సమీక్షవచనము ప్లుతయతిక్రిందను గలదు (4-201).

లాక్షణికులలోఁ గొందఱు ప్లుతయతిని, గొందఱు కాకుస్వరయతిని, మఱికొందఱి రెంటిని రెండుభేదములుగాను జెప్పిరి. కాకుస్వరమే ప్లుతస్వరమగును. పరిశీలింపఁగా రెండునొక్కటే. ‘అధికాకుస్వరంబు ప్లుతవశ్యమునగు’ నన్నాదర్శకవి. (3-241)

ఇది రెండుభేదములుగాఁ జెప్పబడిన నొక్కటిగాఁ బరిగణించుటే సముచితము.
అలుక్పమానయతి (38)

సప్తమ్యలుక్పమానములలో విభక్తి ప్రత్యయోపానమందలి వర్ణమున కుభయయతి చెల్లనని శిరోమణి. ఇది సంస్కృత (తత్వపు) సమాసవిషయము. ‘శంక -

కాల' శబ్దములు సమపించినపుడు 'కంతేకాల' అని యలుక్పమాసమగును. 'కంతే' సప్తమీవిభిక్తి. ఇందు స్వరవ్యంజనములకు యతిచెల్లును.

స్వరముతోడి మైత్రికి పొత్తపికవి స్వీయలక్ష్యము మాత్రమే కలదు.

'కం । కేకాల సహాయుడని సు + రేక్వర' (ల. ౩. 4.362)

వ్యంజనమైత్రికి స్వీయలక్ష్యముతో రా. పాం. లక్ష్యమును జూపఁబడినది.

'పా । జొక్కతగిరిరాదవత్సు + నకు' (రా. పాం, ల. ౩. 4.363)

స్వరమైత్రి కీతర లక్ష్యములు మృగ్యములు.

ఈ శిరోమణి లక్షణమునుబట్టి 'అంతేవాస, వంకేరుహ, నీరేజ, ఫేదర, వనేవర' ఇత్యాదులందు నీ యలుక్పమాసయతి చెల్లనని యరయనగును. ఇది శిరోమణి ప్రోక్త సూతనయతిభేదము.

ఘోషయతి (37)

లపదాతువునకు (లప - వ్యక్తాయాం వాచి - దాతుపాఠము) ఘోష ప్రత్యయ యోగమున 'లాప' అను రూపము కలుగును. భావార్థక ఘోష ప్రత్యయము పరమగు నేని అకారోపధకదాతువులకు దిహౌళముగా సుపధాదీర్ఘమువచ్చును.

ఉ: లప్ - లాప; ఆకో + లాప - ఆలాప.

ఈ లాపశబ్దమందు అకారముమీది అకారమునకును యతి చేయవచ్చునని యీ ఘోష యతి సమ్మతించుచున్నది.

కలా । లాపములకా సుఖించుటక + నాటిటఁజొచ్చి (ల. ౩. 4.364)

అచ్చుతోడి మైత్రియే విశేషము. హల్లెత్తికి సహజము.

ఇందుల కాముక్తమాల్యదాది ప్రయోగములు చూపఁబడియె.

లాపశబ్దమందువలె ఘోష ప్రత్యయయుక్తశబ్దములకెల్ల (పాక, భాగ, రాగ, విక్రమ - మొ) ఈ ఘోషాతి చెల్లుటది కాదగును. కాని లాక్షణికులు వచింపలేదు.

ఘోషాతి నన్నయభట్ట లక్షణసారము, అభర్యజచ్చందము, కవిరాక్షస చ్చందము అనువానిలో వచింపఁబడినట్లు రంగయచ్చందము దెలుపుచున్నది. గణప వరపు మేంకటకవి యాంధ్రప్రయోగరత్నాకరములో నీ ఘోషాతి చెప్పఁబడియున్నది.

అఖండయతి (7)

అఖండయతి యననేమో లక్షణమున స్పష్టపఱుపలేదు లక్షణిరోషణి. ఈ యతి ప్రారంభలక్షణపద్యమున — ‘ఉక్కుఱు, క్రచ్చఱు, ఓలమాన, గ్రక్కదల, తెమ్మెర, నారాయణ, నాక, లోకైక’ అను శబ్దములలో హల్లులపై స్వరమునకు మైత్రి యిడుట యఖండయతియని వచింపఁబడెను.

కాని అఖండయతి లక్షణస్వరూప మిట్లుండును — అచ్చందిగల శబ్దములందు స్వరప్రధానపడియే పాటించవలసియుండఁగా, ఆ శబ్దద్వయమేకనమును అఖండముగా (ఏకముగా) భావించి సంధిస్థలమున విలించియున్న వ్యంజనాక్షరమునకే యతిగూర్చుట యఖండయతి యనఁబడును. ఇందు చేయుటకే యభ్యంతరములేదు.

అఖండపడి నప్పకవ్యాదులు విరసించిరి. ఏలయన నఖండపడి నమ్మించినచో స్వరసందిగల సంస్కృతాంధ్రశబ్దములందెల్ల స్వరములకేతాక వ్యంజనములకును యతి సంగతమగును. వీ విచ్చితి (వీవు + ఇచ్చితి), వంశాబ్ధి (వంశ + అబ్ధి) మున్నగు తెలుగు సంస్కృత స్వరసంధులందెల్ల వ్యంజన యతిమైత్రియు సంగీత ర్తవ్యమే యగును. ఇది యంత రమ్యముగాఁ దోవదు. ఇట్టి యతివ్యాప్తి నరికట్టి కఠినయ శబ్దములకే దీనిఁ బరిమితము చేయఁదలంచి యుభయయతి భేదము లనంతాడులచే నుపదేశింపఁబడెను.

అఖండపడి యొక్కటి చెప్పినచో నుభయవళు లన్నియు నందే గతార్థమగును. కాని కొండలు చందఃకర్త యిఁకయవళి భేదాలగు ప్రాదికకంధు ప్రభునామ నిత్యసమా సాదులఁ జెప్పుదు వాటిలో నఖండపడినిగూడ నుడివిరి.

అఖండపడిని జెప్పినవారు భీమకవి, చిత్రకవిపెద్దన, ఆభిరవణుడు, ముద్దరాజు రామన, లింగమగుంటిమ్మన, రఘునాథయ్య, పొత్తపిరమణకవి, కూచిమంచితిమ్మన, నైషధముతిమ్మకవి, రంగకవి, ఓరుగంటిరామకవి, కూచిమంచి వేంకట్రాయకవి మున్నగువారు.

శిరోమణిలో అఖండపడినిగూర్చిన పరామర్శ కొంతగలదు. ‘అని (అఖండ యతులు) కొండలు మెచ్చరు మే. లవునని కృతులందు నుకపులయ్యై యెడలక. దివిరి రచించిరి’ (4.88) అని వచించి

‘ఈయనందయతి మహితబుద్ధిఁదెలియని
 వారు చెల్లదనుట కారణమునఁ
 జతురబుద్ధిఁదెలియ నమ్మతుల్ వ్రాయుదు
 విచ్చనుకవివరుల మెద్దుగాఁగ’

(4.89)

అవి విమర్శించి కవుల లక్ష్యములఁ జెక్కింటివి వ్రాసెను. అందుఁ గొన్ని పొత్తపికవి
 మతప్రకారమే యాతఁడు చెప్పిన యితర యతులకుఁ జెందును.

ఈ క్రింది పట్టికలో శిరోమణికారుఁడు చూపిన లక్ష్యములలోని అనందవదీ
 శబ్దములను వరుసగవ్రాసి, యందెయ్యవి యతని మతమున ననందవదులగునో
 యెయ్యవి యితర భేదములకుఁ జెందునో యా వివరములు సూచింపఁబడును.

పద్యసంఖ్య	అనందవదీశబ్దము	దేనితోమైత్రి	యతిపేరు
4. 90	అక్కట	అచ్చు	దేశీయ
91	క్రచ్చట	అచ్చు	దేశీయ
92	ఓరిమాస	హల్లు	దేశీయ
93	గ్రక్కదల	”	దేశీయ
94	తెమ్మెరలు	”	దేశీయ
95	వారాయణ	”	విశ్వసమాస
96	వాక	”	అదేశ
97	లోకైక	”	వృద్ధిలో అనంద
98	అనేక	”	నజ్జ సమాస
99	చూచూచుందెద	”	అనంద
100	కృకాంగ	”	అనంద
101	ఏమన్న	”	అనంద
102	నత్యమిది	”	అనంద
103	అశ్వత్థామలకీ	”	అనంద
104	దివిజారి	”	అనంద
105	పీలోనికి - విచ్చెద	”	అనంద
106	యథోచిత	”	అనంద

దేశీయాది యతులం దుదాహరించిన అక్కడాదుల నఖండయతిలోఁ జెప్పబడిన పరస్పర వ్యాపకముగను.

అఖండవదిగూర్చిన ప్రయోగములు భారతమునఁ జెక్కులు గానవచ్చెడు. కాని కవిశ్రయ మఖండవదిని బ్రయోగింపదను దృఢాభిప్రాయముగల లాక్షణికులుమాత్రము వాటికెల్ల అఖండవదిలేని పాఠములఁ బఠింతురు. అప్పకవి యట్లే పాఠాంతరములఁ బ్రదర్శించెను. (చూ : అప్ప - 3 ఆ - 202 - 212)

కూచిమంచి తిమ్మకవియు అఖండవదిని వదిలేవములలోఁ జేర్చొని లక్ష్యములఁ బ్రదర్శించి, 'ఇట్టి ప్రయోగములు గలవుగాని అఖండ యతికిఁ ద్రికపుల ప్రయోగములు లేవుగనుక ఇది సుప్రయోగముగా' దని విమర్శించెను. (చూ : న. ల. సా. సంగ్రహము - మంజువాణీప్రతి - పుట 111) పై వాక్య మీరీతి నిటీవలి ఆకాదెమీముద్రితప్రతిలో లేదు. అం దిట్లున్నది : 'ఈలాంటి ప్రయోగాలు ఆదకాదకుగలవు. కాని మహాకవి ప్రయోగాలులేవు' (ఆకాదెమీప్రతి - 2 - 125)

‘అక్కఱ తెమ్మెర రూపఱ
గ్రక్కదలఁగ నోలమాన క్రచ్చఱయనునీ
పెక్కువదము లిరుదెఱఱగుల
విక్క్రముగ నఖండవది గణించిరి సుకవుల్’

(న. ల. సా. సం. అకాదెమీప్రతి 2-126)

కూచిమంచి తిమ్మన పై పద్యములో నిచ్చిన అక్కడాది పదములన్నియు శిరోమణికారుఁడు చూపిన యఖండవది లక్ష్యములలోనున్నవి. ఇం దెవరినెవ రనున రించిరో :

శిరోమణి చూపిన భారత లక్ష్యములలోని యఖండవది ప్రయోగములకు నవ్వడి లేని పాఠాంతరము రీ క్రిందిని కానవచ్చెడు.

చూవె ... దలఁచు + చుండెద (అఖండవది)

చూవె ... దలంతు + సుందరి (అఖండవదిలేని పాఠము)

చు | న్నరు ... దివి + జారి (అఖండవది)

సం | హరు ... దివి + జారి (పాఠాంతరము)

పీఠానికి — విచ్చెద (అఖండవడి)

వలసిన, వేఠానికి — విచ్చెద (పాఠాంతరము)

తుది ... వైచుటయ + తోచిత (అఖండవడి)

తుది ... వైచుటయ + తోచిన (పాఠాంతరము)

ఈ ప్రసంగమువలనఁ దేలిన సారాంశమేమన శిరోమణికారుని కఖండయతి యఖండసమ్మతి యన్నమాట.

శిరోమణికారుఁడు చెప్పిన క్రొత్తయతులు అప్పకవీయమున లేవివి: అఖండ, అనుస్వారోష్ఠ్య, చుత్వానునాసిక, యశవర్గద్వయ, అలుక్పమాస, ఘో, ఆదేశ, సవర్ణప్రాస, నఞ్చమాస యతులు తొమ్మిది. (నఞ్చుతిని అప్పకవి నిత్యసమాసరో సంగ్రహించెను) ఇందు అఖండ, యశవర్గ, ఘో, నఞ్ యతులు శిరోమణికాలమున కించుక ముందు వెనుకల వెలసిన లక్షణ గ్రంథములలోఁ జెప్పఁబడినవి. అప్పకవి చెప్పిన ఋజు, ఊష్మ, రాగమనంది, వంచమావిభక్తి, స్థితయుగవిశ్రమములు పొత్తపికవి గ్రహింపలేదు. ఋజుష్మయతు లనవసరములు, తక్కినవి యవశ్య ములు. అనంతపు కవులు నుడిచిన నిత్యయతిని శిరోమణి నిత్యసమాసయతిలో సంగ్రహించెఁ, గాని యది ప్రత్యేకభేదముగాఁ బరిగణింపఁదగినది. లక్షణదీపిక నుదాహరించిన శిరోమణికర్త అందలి సౌభాగ్య, అభిన్న, సంభావన, తావడుల సంగ్ర హింపఁడయ్యె.

శిరోమణి చెప్పని యతులు :

ప్రయోగదృష్టములైన యీ క్రింది కొన్ని యతిమైత్రీ విశేషములు శిరోమణి కారుఁడు పరిశీలించినట్లు లేదు —

ఐకారవడి —

కృతవీర్యధనమెల్ల (+ గ్లప్తివేసి)

(భార - ఆది - 7.133)

పివార్థకవడి —

పర్యం . ది కడుకా మేలనఁగ కాంతి + పర్యము వెలయునా

(భార - ఆది - 1-58)

అ - రు వడి —

క్రూరార్థ చంద్రాత్త + కృత్తేరుదాహరై (రాస్కరరామా - యుద్ధ - 1443)

ఉ - వు వడి —

దే, వునకు ననుంగువాడనయి + యుత్సుకతకా (వృషాధిప శతకము - 98)

సంయుక్త యతివిశేషము —

మంగళ, స్నానమొనర్చి భోతమి + చానముగట్టి (హర - 2.37)

మఱి చతుర్థివిభక్తి (తై) యతి — దీని కుభయయతి; అక్షహిణేశ్వరగతో జయయతి (ఏవార్థకవడియు వియ్యదియు నఖంక నిత్యసమాసయతులలో గతార్థములు గావచ్చును.)

సంయుక్తప్రాసవిశేషము —

మర్త్యలోకమునకుఁగ ర్త (బసవపురాణము)

భగ్గుండు — మ్రగ్గుండు (నన్నెచోడ కుమార - 11-34)

వక్షిశ్వర తుక్కార భ, వక్షేమంకర (వ్రబంధరాజ - 347)

లక్షణకార్తవ్యమును బరిశీలించి ప్రదర్శించ నెట్టివారికిని సాధ్యముగాదు. నర్వజ్ఞనామధేయము శర్వనకేదా? లక్షణరోమణి విశ్రమాధికారములోఁ గతిపయ నూతన యతిప్రాస విశేషములు, అనేక లక్ష్యలక్షణ గ్రంథపద్యములు మన తెలుక వడుచున్నవి.

ప్రా స భే ద ము లు

‘పరగళు తెండవ వర్ణంబు ప్రాసమనఁగ ....

నమరుఁ డ్రాసంబు నాల్గు పాదములఁ గృష్ట’ (4-377)

అని ప్రాస నిర్వచనము.

పొత్తపికవి యతిభేదములఁ జెప్పినట్లే ప్రాసభేదములఁ గొన్నింటిని జేర్చొక్కాము.

కవిజనాశ్రయ, కావ్యాలంకారచూడామణులలో, ప్రాసభేదములు — ప్రత్యేకముగా చెప్పబడవు. అనంతుడు చిత్రకవిపెద్దన 12 ప్రాసభేదములఁ దెల్పిరి. లక్షణవిలాసము - 20, యతిప్రాసవిలాసము - 24, లక్షణదీపిక - 12, అప్పకవీయము - 17, సర్వలక్షణసారసంగ్రహము - 7, రంగయభందము - 12 ప్రాసభేదములఁ జెప్పినవి.

శిరోమణికారుడు 'ద్వాదశవిధములు పద్విధభేదములు మఱియు రెండుఁ జెప్పఁగఁ దత్తద్భేదములు వ్రాపెద' నన్నాడు (4-379) అనఁగా $12 + 6 + 2 = 20$ ప్రాసభేదములు చెప్పినాడనుట. ఇందు 6 శబ్దాలంకార ప్రాసములు. అవి ఛందస్సంబంధులుగావు. అట్లేని శిరోమణిలో 14 ప్రాసములు వచింపఁబడినవనవలెను. ఇవిగాక యతిప్రాసభేదాలమధ్యలో మఱొక రెండు ప్రాసవిశేషములు గాననగుచున్నవి. వీటినివ్వింటి నొకవంక నానుభూతిగా విచ్చియున్న చందోభ్యాసపలుకు ననుకూలముగా నుండియుండును.

పొత్తపికవి అప్పకవి పేర్కొనిన ప్రాసభేదములను క్రిందిపట్టికలో సరిపోల్చి చూపెదను :

ప్రా స భే ద ము ల ప ట్టి క

లక్షణశిరోమణి	అప్పకవీయము	
1. సమనామప్రాస	అర్థ బిందుఃసమప్రాస	(1)*
	శ్లోర బిందుఃసమప్రాస	(2)
	సంయుతాక్షరప్రాస	(4)
2. ప్రాసమైత్రిప్రాస	{ ప్రాసమైత్రిప్రాస	(11)
	{ అభేదప్రాస	(16)
(సాక్షరశ్లోకప్రాస)	సంయుతా సంయుక్తి ప్రాస	(5)
3. ఋప్రాస	ఋప్రాస	(14)
4. త్రికారప్రాస	సంయుతా సంయుక్తి ప్రాస	(5)

1. ఈ పండితీకరణములందలి సంఖ్యలూ అప్పకవీయములోని ప్రాసభేదక్రమమునూ కూచించును.

లక్షణశిరోమణి

అప్పకవీయము

5. ప్రాదిప్రాస	ఉభయప్రాస	(9)
6. వికల్పప్రాస	వికల్పప్రాస	(8)
7. సమఅఘప్రాస	అఘద్విత్వప్రాస	(7)
8. విందుప్రాస	{ సంధిగతప్రాస	(17)
	{ అనునాసికప్రాస	(19)
9. అర్ధవిందుప్రాస	ఖండాఖండప్రాస	(8)
10. ఉభయప్రాస	కంఠాంతాసంయోగప్రాస	(5)
11. సంయోగప్రాస	రేఖయోగప్రాస	(6)
12. సంధిగతప్రాస	సంధిగతప్రాస	(17)
(అధికముగాఁ జెప్పినవి)		
13. వర్ణప్రాస	రజప్రాస	(18)
14. శబ్దప్రాస		
15. అభేదప్రాస (యతిలోనున్నది)	అభేదప్రాస	
16. కవర్ణప్రాస (,, ,,)	—	

గమనిక :- అప్పకవీయములో ప్రాసభేదము, అఘయోగప్రాస అను రెండు డధికము.

శిరోమణి - ప్రాసభేద సంగ్రహ వివరణము

1. సమనామప్రాసము :-

వద్యముపాదము లన్నిటి రెండవయత్కరము నమముగానుండునది.

ఇది దరసున్నలు నెఱుసున్నలు నయిత మన్నిట నొక తీరుగానుండును.

2. ప్రాసమైత్రిప్రాసము :-

ల - క, బి - మ్మ; వీరి - గోళ, లో - కంఠ - నెమ్మ.

లోక - తా, పాక్షిస్త; సంభృత - జృంభ.

3. ఋప్రాసము :-

ఋ - ర; అఋషి - చీరలు.

4. త్రికారప్రాస :—

త్రి - త ; అత్రివిక్రమ - చాత.

5. ప్రాదిప్రాసము :—

న - జ ; ప్రాజ - దాన.

6. వికల్పప్రాసము :—

అనునాపికసంధిలో వికల్పముగా నాదేశమగు ననునాపికమునకును తత్తద్వ్యర్థ తృతీయాక్షరమునకును బ్రాస.

ప్రాజ్ఞగంబ (ప్రాక్ + వగ) - అగ్ని.

7. సమలఘుప్రాసము :—

అద్రుదు, విద్రుదు మున్నగు నచ్చ తెనుగు మాటలందు రేఫ సంయుక్త పూర్వవర్ణము లూద్రబదవు. అనఁగా గురువులుగాఁగక లఘువులుగా నుచ్చరింపఁ బడును. అట్టి సంయుక్తవర్ణముల సరస్పర ప్రాస చెల్లును.

ఉ॥ విద్రిచె నసురఁగృష్టుఁడు దిక్కు + లద్రువననఁగ.

8. బిందుప్రాసము :—

సంధియందు ద్రుతమునకువచ్చిన బిందువునకును సహజబిందువునకును బ్రాస.

బంధము - ఉదయించి ; నంధరిత్రి (ఉదయించినఁ + ధరిత్రి)

అంగజ - కా చెంగజంబ (కాచెను + గజంబ)

కమ్మవి - లతాంతముల ; కు మ్మొనపి (లతాంతములకుఁ + మొనపి)

9. అర్ధబిందుప్రాసము :—

ఇది సార్ధబిందు విర్బిందువులకుఁ బ్రాస.

మూఁడు మూర్తులు నేకమై + కూడెననఁగ.

10. ఉభయప్రాసము :—

పాండి - వాండ్రు ; పీండి - ఇంద్రు.

డకారరేఫలకు డకార లకారములకు సంయుక్తాసంయుతప్రాస గూర్పుట.

11. సంయుక్తప్రాసము :—

(a) బహువచన శ్లిష్టములైన 'శ్లు' కారములప్రాస.

పాశ్లు (పాశులు) - ఊశ్లు (ఊరులు)

(b) క్రారకొమ్ముప్రాస.

ఈక్రింది - వాక్రువ్య

12. పంధిగతప్రాసము :—

పంధివళమునవచ్చిన యాగమాదేశ వర్ణములకుఁబ్రాస.

అవిరళ - అ + య్యవదాఱవపాలు (అయ్య + వదాఱవ)

కబ్బాలంకార ప్రాసముల తరువాత నధికముగా జెప్పఁబడిన రెండుప్రాసలు —

1. వర్గప్రాసము —

ద - థ; ద - ధ.

2. శ ష స ప్రాస.—

అనద్యశ సుషమా + విశద + అనమ

పై రెండు వెంటవెంటఁ జెప్పఁబడలేదు. శ ష స లప్రాస కర్తృరూపభేదముల మధ్యలోఁ జోటు చేపికొన్నది.

ఇవిగాక యతి ప్రకరణములో రెండు ప్రాసభేదము లదనముగాఁ జూపట్టు చున్నవి.

1. అభేదప్రాస (4.158)

ర లా ర శ, ల శ, ల డ, ద డ, వ ప లకుఁబ్రాస.

ఏనికి వడులు ప్రాసలు చెల్లినవి యభేదయతిక్రిందఁ జేర్కొనఁబడినది.

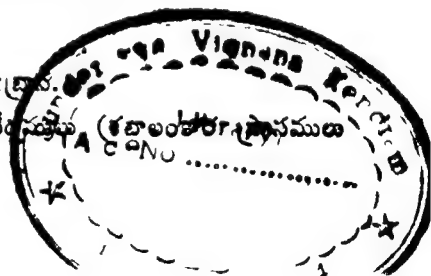
ర - ల ప్రాస మరల నొకచోఁ బ్రస్తావించఁబడినది (4.472)

2. నవర్ణప్రాస (యతి) (4.350)

వర్గ ద్వితీయ చతుర్థములకు నవర్ణములకుఁబ్రాస.

ఏటివి గలిపికొన్నచో శిరోమణి 18 ప్రాసభేదములు (కబ్బాలంకారప్రాసములు)

గాక) పేర్కొన్నవని యెన్నవలెను.

శిరోమణి చెప్పిన ప్రాసభేదములలోని కతిపయవిశేష పరామర్శ

ప్రాసమైత్రిప్రాస (2)

ల - శ లకు, ంబి - మ్మ లకు, ఋ - ా యతములకును బ్రాస చెల్లును. ఇందుల కనంతకు చందములోని లక్ష్యలక్షణములు సంగ్రహింపబడినవి.

‘అమరునన్యోన్యమును ఋ యతాయతములు’ అని యనంతుని లక్షణము. ‘శ్రీకి నొడయఁడు జ్వ + లాకృతి’ అను నిట్టి ఋ యతాయతముల ప్రాసమైత్రి లక్ష్యముగా నందుఁ జూపబడినది. శిరోమణిలో ‘అమరు ఋ ా యతాయతము లన్యోన్యముగను’ (4.389) అను పాఠము కూర్చబడియున్నది. ఋ యతాయతములకువలె ా యతాయతములకును పీ ప్రాస చెల్లునను క్రొత్తయంశ మీ పాఠభేదమువలన రూపొందును. దానికనుగుణముగ, ‘లోకత్రాణ — భా. షాక్లప్త’ అను లక్ష్యముదాహృతము. దీనికిందు సావర్ణ్యప్రాసయని పేడియెఁగాని ప్రాసభేదములలోఁ బ్రత్యేకముగాఁ జేర్చలేదు. మఱియు నిందు ‘ఋకార సంయుక్తప్రాసవలెనే ాకార సంయుక్తప్రాస గలుగుటకు’ అను విధేశముగలదు. ‘ఋ - ా’లు స్వరములు. పీఠికలోజేరిన హల్లులు సంయుక్తములనుట శాస్త్రవిరుద్ధము. ‘కృ - క్ష’లు సంయుక్తాక్షరములుగావు. అప్పకవిసంపాదకుని బ్రహ్మదమున లకారక్షిప్తమునలేని (ాకార మన్నను గొంతమేలు — లకారమనుట మఱింత ప్రమాదము) సంయుతాసంయుత ప్రాసక్రింద ‘లోక . భాషాక్లప్త’ అను పీ రా. పాం. పద్యమునే లక్ష్యముగాఁ జూపెను. (అప్ప. 3-322) అప్పకవి యీ వ్రాతను మనసులో మంచికొనికాఁబోయఁ గూచిమంచి తిమ్మన

‘కబ్బిముల క్షప్తియను స్వరల్కార మితర

హల్లుతోఁ బ్రాసముఁ గూర్చఁజెల్లు’ (స. ల. సా. సం. 2.74, 76)

ననుదు కష్టమైన లకారము స్వరమని సృష్టికరించెను. రంగకవి యీ రా. పాం. ాకార ప్రాసలక్ష్యమును స్థానమైత్రిప్రాసక్రింద నామవిధేశముచేయక సంగ్రహించెను.

శిరోమణి యీ ప్రాసభేదముక్రింద ‘ఁ - మ’ల మైత్రికిఁజూపిన భారత పద్య ప్రయోగము విద్వారకముగాదు.

‘అమ్మల ... నై, న్యంబెల్ల’ ఇంను ‘నైన్యమ్మెల్ల’ అని పరింపనగును. ఇందులకు ‘అమ్మలవాణి ... మా, వంబిపెట్టి’ అను స. ల. సా. సం. (2-80) లోఁ బ్రదర్శితమైన తైమిఁ భారత ప్రయోగ ముదాహర్యము.

ఋప్రాసము (3)

ఋ - ర లకు ప్రాస చెల్లనని ఋ ప్రాస తెల్పును.

దీనిక్రిందనే ఋద్వంద్వరవర్ణదేశ లక్షణ లక్ష్యములు ప్రదర్శితములు.

‘తగు ఋకారాంత శబ్దముల్ ద్వంద్వమైన
యపుడు మీదటి ఋత్వంబు లఱఁగి రేఫ
లగును దద్వర్ణ మిత్రంబులగు మహేంద్ర
ధాత్రళంకరనుత పద్మనేత్రకృష్ణ’ (4.398)

అని ద్వంద్వమున ఋకారము రవర్ణమగుటయు, ఆ ఋత్వమున కాదేశమైన రవర్ణ సంయుక్తము సహజరేఫసంయుతికి (తద్వర్ణమిత్రంబులకు) ప్రాస చెల్లుటయు వచియించి, ‘క్షత్రియవంశుల్లై ... రామమాం ధాత్రరము’ అను నన్నయభారతపద్యమును లక్ష్యముగాఁజూపెను శిరోమణి. ఈ లక్ష్యమునే యప్పకవి సంయుతాసంయుత ప్రాసక్రింద ‘క్షత్రియ — మాం । ధాతృ’ అనురీతిఁ బ్రదర్శించి, మాంధాతృశబ్దము ఋకారాంతము గనుకఁ దకారముక్రింద నున్నది వట్టువసుడిగాని క్రారవడిగాదు (అప్ప - 3 - 316, 317) అని వ్యాఖ్యానించెను. కవిసంకయవిచ్ఛేదమున ఆదిదము మారన యీ పద్యమునే రేఫాదేశము వచ్చినందుల కుదాహరించె. అప్పకవిమతమున రేఫాదేశము రాఁగూడదు. వచ్చునేని సంయుతాసంయుతప్రాసకు లక్ష్యము గాకపోవును. ‘అనకోఋతో ద్వంద్వే’ అనుపాణిని సూత్రముచేఁగలుగు నానకాదేశము వచ్చుచోఁబు లందే ‘ఉద్వంద్వరః’ అను చింతామణి సూత్రముచేఁ దెలుగున రవర్ణాదేశము సంభవించును. మఱి విద్యాయోని సంబంధముగల ఋకారాంత సర్వావయవ ద్వంద్వమందే పూర్వపద ఋత్వమునకు నానకాదేశము సంస్కృత వ్యాకరణ సమ్మతము గాన వట్టి యనకాదేశస్థలమునఁ దెలుగునవచ్చు రవర్ణము విద్యాయోని సంబంధములు లేమిచే ‘మాంధాత్రరముక్షితీకు’ లనుచోఁబ నానకాదేశ రవర్ణాదేశములు రావనియు, నందుచే ‘మాంధాత్రము’ అను ఋత్వయుతరూపమే సమీచీనమనియు నాంధ్ర వైయాకరణ సార్వభౌముల సిద్ధాంతము.

ఏదియెట్లున్నను శిరోమణికారుని మతమున 'మాంధాత్రరము' అని రవర్ణా దేశము పిద్యము. శిరోమణికారుడు 'ధాత్రశంకరసుత' అను సుదాహరణ యందు మించు సమకాలికుడగు మండ లక్ష్మీన్నసింహకవి త్రిలింగశబ్దానుశాసనములోని యీ సందర్భమునఁగల 'విధాత్రశంకరులఁగొలుతు' అను సుదాహరణను దలపించు చున్నది. ఇం దెవ రెవరినిజూచి దీనిని సంగ్రహించిరో ?

త్రికారప్రాస (4)

అనంతుని త్రిప్రాస లక్షణలక్ష్యముల యథాతథముగ నుద్ధరించినాఁడు పొత్తపి కవి. ఇందు సంఖ్యార్థక త్రికారమునకు మాత్రమే సంయుతాసంయుతప్రాస యనం తునిచే నంగీకృతము. అనంతుననుసరించి చిత్రకవి (త్రిప్రాస), రంగకవి (త్రివర్ణ ప్రాస), వార్తాకవి (త్రికారప్రాస) యీప్రాస విశ్లేషేష్కొని త్రివర్ణమునకుఁ బరిమిత మొనర్చినారు.

అప్పకవి సంయుతాసంయుతప్రాసలో విచ్చిన ప్రయోగలక్ష్యములు (శ్రీకర - ఈక్రియ; సంభ్రమ - కుంభ 3.320, 321) త్రికారేతర స్థలములందును క్రారవడిగల వర్ణమునకు క్రారవడిలేని వర్ణమునకుఁ బ్రాసను బ్రమాణీకరించుచున్నవి. అందుచేతనే యప్పకవి త్రిప్రాస యని పేర్కొనక సంయుతాసంయుతప్రాసమని పార్థకముగ వాచుకరణ మొనర్చెను.

బిందుప్రాస (8)

'ఉదయించినఁ + ధరిత్రి' అనుచోట సంధియందుఁ బొల్ల నకారము (ద్రుతము) బిందువయి (ఉదయించినంధరిత్రి) సహజ బిందుపూర్వక ధకారముతో (బింధ) ప్రాస చెల్లునని లక్షణము.

ఉ॥ బింధమగుఁ గృష్ణుఁ డుదయించి + నంధరిత్రి. (4.416) ధకారమునకే పరిమితము చేసినాఁడనంతుఁడు. ఈ యనంతుని లక్షణమును దొలుత గ్రహించి శిరోమణిక్ర తదుపరి,

'అంగ — కా, చెంగజంబు; కంజ — ప్రో చెంజగంబు' (4.418) అను స్వయేదాహరణముల నొసఁగి యీ బిందుప్రాస ధకారమునకే కాక యన్నింటికీ జెల్లుటను సూచించినాఁడు.

ఈ ప్రాస తుదిలో నకారము బిందువై నిలిచినందుకు, కమ్యుని లతాంతముల + కుమ్మినపివచ్చు (4. 422) అను నన్నయగారి యాదిపర్వప్రయోగ ముదాహరించెను.

లక్షణములో బిందువనియున్నది. వ్రాతలో మకారద్విత్యమున్నది. ఇయ్యది లేఖక ప్రక్షిప్తముగావచ్చు.

పై లక్షణప్రకారము 'కమ్యునిలతాంతముల కుమ్మినపి' అని యుండనగును.

ఈ పద్యమునే 'పొల్లచెడి బిందువగుటకు మకారమునకు' అని లక్ష్యముగాఁ జూపినాఁడు కూచిమంచి తిమ్మన (న. ల. పా. సం. 1-212)

రంగకవియుఁ జూపినాఁడు (రంగ 3.44)

అప్పకవి యీ లక్ష్యమును జూపలేదు కాని యనునాపికప్రాసక్రింద (తమ్ముల . థ. క్రి. మురహరు 3.42) నెఱుఁగున్ననే నిలిపును.

ఈ సంది విధానమునుగూర్చి యిందుక వివరణము .

పొల్లనకారము (ద్రుతము) ప్థిర (మకార) పరకత్వమున బిందువగు నది లక్షణము. (లతాంతములకు + మొనపి . లతాంతములకుమ్మినపి). కాని నేడిట్టి బిందుపూర్వక మకారము తెలుఁగునందిలోఁ జెప్పఁబడదు. మఱి యిట్టి బిందురూపము వ్రాయు వాడుకయులేదు. అప్పకవాడు తిటు సంగ్రహించుటకుఁ జింతామణి సూత్రములే యాధారము.

'ఱుగ్విద్రుత ప్రకృతికాత్పరత స్పరశే ప్థిరేవ నన్యస్యాత్,

అఱుకివ సంశ్లేషస్పూర్త్, బిందుప్రవహంతి తం క్వచిత్కేచిత్'

(అం. క. చిం. సంవి 28)

అను సూత్రములవలన ద్రుతమునకు మకార పరకత్వమున బిందుత్వము విధింపఁ బడినది.

'కేచి ద్వదంత్యభేదత్వ మనుస్వార మకారయోః' (అతర్వసంది 12) అని బిందు మకారముల కభేదత్వమును జెప్పినాఁ డతర్వణుఁడు.

మకారపరకత్వమున విట్టి బిందులేఖనము నేఁడు గానరాదు. కాన విట్టి ప్రాస విధానమును సంరక్షింప నవ్యులగు వ్యాకర్తలు 'పాసంబున మకారంబు పరంబునబో'

ద్రుతంబునకు మకారాదేశంబగు' (ప్రౌఢవ్యా. సంధి 22) అని సూత్రించి కృతార్థులయిరి. ఇప్పటి పరిశోధిత భారతముద్రణలోఁగూడ నీపట్టున మకారస్వేత్వమే కాననగును.

ఇందు మఱొకవిషయము గమనింపఁదగినది. 'కమ్మని లకాంతముల కుమ్మొనసి' యను లయగ్రాహి పద్యలక్ష్యమున, 'మధుసమ్మ - వినదమ్మ - చూతమ్మ' అని మకారద్విత్యము మొదటి రెండు పాదమ్ములలోఁబ్రాసి, ఉత్తరార్థమున 'భాసుర రవంబుగను పీచెననికంబు సుమనోభారంబున' అని బిందుపూర్వక బకారమునునిలిపి, దానిక్రింద — ఇదియే 'బ - మ' లకుఁ బ్రాసమైత్రి ప్రాసలక్ష్యమని నిర్దేశించినాఁడు శిరోమణికారుడు అనఁగా నిందు ద్వీవిధప్రాసము యన్వవన్నమాట. కాని రవమ్ము - అనికమ్ము - భారమ్ము అనురీతి రూపముబుండఁగా నట్లే భారత లిఖితప్రతులలోఁ గానవచ్చుచుండఁగా ననవసరముగ విట్లు కృతకరూపములఁగల్గించి ప్రాసభేదముగ నుపన్యసించుట సమంజసముగాదు.

ఉభయప్రాస (10)

ఇది డకారరేఫ - డకార లకార సంయుతాసంయుతప్రాస. ఇందుల కనంతకుని లక్ష్యలక్షణము యదృశింపఁబడెను. త్రిప్రాస, ఉభయప్రాస అని వేర్వేరుఁ జెప్పుటకన్న రేఫ సంయుతములందన్నిట నసంయుతముగాఁ బ్రాసగూర్చిన ప్రయోగములుంటుంటే పీటన్నిటికిని సంయుతాసంయుతప్రాసయను నవృకవిపేరు సంగ్రహించుట యుక్తము.

'పిండు - ఇండ్లు, కృ + ప్టుండ - వండ్లు' (4-439) అను నుదాహరణలలోని డకార లకారప్రాసకుఁ బ్రాస ప్రామాణిక ప్రయోగము మృగ్యము.

సందిగతప్రాస (12)

గ న డ ద వాదేశ సందివలన పిద్ధించు సాధ్య వకారమునకును శబ్దసిద్ధ వకారమునకుఁ బ్రాస చెల్లబడియగుటను దుబ్బుచున్నది యీ ప్రాసభేదము.

అవిరళ ... ఆ య్యవదాటవపాలు (అయ్య + పదాటవ) ఇందు మొదట పిద్ధ వకారము, తరువాత సాధ్య వకారమున్నది. ఈ లక్షణ మనంతకునిది. సంది యందొక్క వకారమునకేకాక సందిగతములైన యాగమాదేశ వర్ణములకెల్ల నీప్రాస ఘటిల్లుననుట బహుప్రయోగములవలన సిద్ధము. మఱి యనంతు ననుసరించి రమణ

కవి చెప్పిన బిందుప్రాస (8) యు నందిగతప్రాసయే. కావి వీరు రెండు వేర్వేలుఁ జెప్పిరి. చక్కఁగాఁ బరిశీలించి యప్పుకవి యీ రెంటిని నందిగతప్రాసయందు నంగ్రహించుటమేకాక సంధిఁగూచిన వ్రాలిన్నింటికిప్రాస యుపదేశించెను.

నవర్ణప్రాస — ఇది నవర్ణప్రాసయతిలో యతివ్రకరణములోఁ జెప్పబడినది. వర్ణద్వితీయ చతుర్థములకుఁ బ్రాస చెల్లినఁది. 'త - ధ' లకు మాత్రమే యీ ప్రాసను వ్రాచినుట సమ్మతించిరి.

'రము - ముఖః । దృఢ - పతనః । సఫల - ప్రభవ' (ల. కి. 4.354) ఇవి కవి స్వయోదాహృతులు. వీనికిఁ బ్రామాణిక లక్ష్యములు మృగ్యము.

మఱి శిరోమణికారుఁడు 'త . ధ' లకుఁ జూపిన తిక్కన విరాటపర్యలక్ష్యములు సరికావు.

'రథము - ప్రథికము - ఆ, శ్లఠ - మరో, రథ (ల. కి. 4.356) ఇందు 3-వ పాదమున తవర్ణ చతుర్థ (ధ) వర్ణమున్నదని పొత్తపికవి నిర్దేశము. అశ్లఠలో మన్నది తవర్ణ ద్వితీయము. కాన విది సమప్రాస యగును. నవర్ణప్రాసకు లక్ష్యము కాఁజాలదు. ఇట్టిదే తరువాతి భారతలక్ష్యముకూడ.

వృథ - ప్రథిత - వృథ - అపి తథ (4.357) 3-వ పాదమున ధకారమున్నట్లు శిరోమణి సూచన. ఇది ప్రమాదము.

మఱి 'బ - ధ' ల ప్రాస చెల్లుటకు నుద్యోగవర్వ లక్ష్యమున మొదటిపాదము విరేధింపబడినది. (ల. కి. 4.505)

ఆ భీభత్సుని — భుః జాదిరి — వి, ద్యాదిహంత — నై బవరము. 'భీభత్సు' అని భవర్థాదిగా గ్రహించిననే బి భ లప్రాస యగుట యింపు సంగతమగును. భీభత్సు శబ్దమునాని ప్రథమవర్ణము సరళమేకాని (బి) వర్ణయొక్క (భ) కాదు. అప్పట్ను పొత్తపికవి తలంపు పొరపాటచియు నతఁడు చూపిన లక్ష్యము పొసఁగనేరదనియు నెన్నవలెను.

'త . ధ' ప్రాసకిచ్చిన కర్ణ పద్యపద్యములో 'లేడు - రూఢి' అనుచోటఁ దద్యవమగు రూఢిశబ్దమున్న దనుకున్నచో సమప్రాసమగును.

శ ష స ప్రాస (4-503) ఇందులకు కొస్తుభాభరణాంకుని లక్షణము (ఇది లక్షణగ్రంథము కానోపు) సంగ్రహింపబడినది.

ఆ లక్షణమున, 'అసదృశ - సుషమ - విశద - అసమ' అనురీతి నీ ప్రాస మైత్రితి లక్ష్యమున్నది. మఱి యందులకుఁ జూపిన 'భిసరుహగర్భ - దళరథసూను' అను లక్ష్యము శబ్దానాసనుని అదివర్ణములోవిదను శిరోమణిగ్రంథనిర్దేశము ప్రమాద పతికము. ఇయ్యది భీమకవివాఙ్మధుర భీమనవాఙ్మధురములో నీప్రాసవిశేష మున్నది గాని యతని భండమున నిట్టిప్రాస చెప్పబడలేదు. శకారప్రాస యనుపేర రంగకవి, యన్యోన్యప్రాస యనుపేర వార్తాకవి రఘునాథయ్య దీనిని జెప్పిరి. అప్పకవి 'స - ష' ల కుభయప్రాస నుపదేశించెఁగాని శ స లకు శ ష లకు ప్రాస యతనికి సమ్మతముగాదు.

శ - స ప్రాసకుఁ బ్రాసీన ప్రయోగములు గలవు.

ప్రేషియు — కీకులు (భా - రామా - యుద్ధ -)

సంసార భ్రమ — వంశంబీ (హర - 2-111)

కంసుని — వంశము (ఎఱ్ఱన హరి - పూర్వ - 9-87)

భూసుర — దేశిక (భాగవత - 10. ఉ -)

అభేదప్రాస (4-158) దీనిని విడిగాఁ జెప్పక శిరోమణికర్త అభేదయతిక్రిందఁ బ్రస్తావించెను. ల ళ, ల డ, ర ల ఇత్యాదులతో 'వ - ప' లనుగూడ నిందు గ్రహించె. 'వ - ప' లకుఁ బ్రాసఁగూర్చిన ప్రయోగములు మృగ్యములు.

ఇందే 'ర - ల' ప్రాసమైత్రి చెప్పబడినదిగాని లక్ష్యములేదు. మఱి 'ర - ల' ప్రాస లక్ష్యము పేజుగా నిందే యన్యత్ర వ్రాసియున్నది. దాని 'ర - ల' ప్రాసక్రిందఁ జెప్పి యుండవలసినది. 'ర - ల' ప్రాస కొనఁగిన తిక్కనపద్యములో —

'వారి యెలుంగుమాచి ... (4-472) మీరిత విక్రముండు ...' అను శిరోమణి పాఠమునకు ర - ల ప్రాసలేని 'వారియెలుంగు ... మీరిత' అను నమప్రాసగల పాఠము ముద్రిత భారతములోఁ గానవచ్చుచున్నది.

ఈ భండన్నబంధ ప్రాసభేదముల ప్రసంగము తరువాత శబ్దాలంకార ప్రాస పట్కముపన్యసింపబడినది. అందు సుకరప్రాసానంతరము అర్థబిందుప్రాస గలదు. అది యంతకుముందు చెప్పిన యర్థబిందు నిర్బిందు ప్రాసగాదు. (9)

ఇది యిట్లున్నది. (4 458)

క॥ తొలఁకుచు నుండిన ....

కొలఁకుల కడ ...

కెలఁకుల నాడుచు ....

తలఁకక యవ ....

అర్థమిందుప్రాస యన్నచో, బాదప్రథమాక్షరముమీద అనఁగాఁ బ్రాసాక్షరము నకుఁ బూర్వము అర్థమిందు వుండవలె. ఇట్లున్న నయ్యది యర్థమిందు సమప్రాసకే చెందును. పొత్తపికవి యర్థమిందుప్రాస యవృకవిచెప్పిన ఖండాఖండ ప్రాసయగును. మఱి యీ యర్థమిందుప్రాస దానికి విలక్షణము. ఇందుఁ బ్రాసాక్షరముమీద నర్థ మిందువు నాల్గపాదముల సమానముగా నున్నది. ఇది ద్విప్రాసకుఁ జెందును.

ప్రాసభేదముల మధ్యలో లఘువుమీద అర్థమిందుప్రాస ప్రయోగములని రెండు లక్ష్యపద్యము లున్నవి. అందలి పాదాదిశబ్దములు మాత్రము ప్రస క్తమగుటచేఁ జూసఁ బడును.

1. కడకకైట్టవి

2. ఎ, క్కుడుకోపంబున

3. కడిఖండంబులు

4. పెక్కమ్మలే, యుడు (4-410)

ఇందు 4.వ పాదమున లఘువుమీద నర్థమిందువునకు లక్ష్యమని శిరోమణి సూచన. అనఁగా 'ఏయుడు' అనుశబ్దమున నరసున్న యున్నదనుట. ఏయుడు - ఆనంతర్యార్థకము. ఇందలి యు వర్ణకమునకుఁ బూర్వ మర్థమిందువులేదు. కాని యీ శిరోమణికారుని మతమున నరసున్న యున్నదనక తప్పదు. కొన్ని ప్రాచీన లిఖిత ప్రతులలో 'నావుడు' అనుచోట 'నావుండు' అని కానవచ్చెను. అప్పట్ను నావుడు పార్థమిందుక మవవలెను.

'అనవుండు, నావుండు' అను రూపములకు మంచెళ్ల నానుదేనకవి 'వైకృత చంద్రికలో'ని యీ క్రింది సూత్రము సాదించుచున్నది.

1. వైకృతచంద్రిక - ఆంధ్రప్రదేశ్ గవర్నమెంటు ఓరియంటల్ మాన్యుస్క్రిప్ట్స్ లైబ్రరీ అండ్ రికర్స్ ఇన్ స్టిట్యూట్ - హైదరాబాదువారి ప్రచురణ.

‘అవుందోరను’ తిలంత విభాగము - 30 సూ. ‘అనఞ త్యస్మాత్పరస్య అవుందోర తోయక్స్యాత్’. అనవుండు, నావుండు అని వృత్తి. (అన - అనుదానికి అవుండు (అవు + ఉండు) పరమగునవుడు అకారమునకు లోపమువచ్చును. (అనవుండు - నావుండు)

నృగుఃదఱా — మృగయా — పో, యగహస — చం, పెగవయ సింహ (4.411) 4-వ పాదాన లక్ష్యమవి శిరోమణి సూచన.

‘చంపెగవయ’ లో నరసున్న యుండుటకు మార్గములేదు. గవయశబ్దము సంస్కృతము గవేదాది. ఈ లక్ష్యమొసఁగుట పొరపాటనవలెను.

శబ్దరూపభేద ప్రదర్శనము

ప్రధానప్రాసభేదముల ప్రసంగానంతరము కతివయశబ్దరూపముల విరూపిండుడు శిరోమణి వాటికి నిర్ధారకములుగఁ బ్రాసస్థల ప్రయోగములఁ బ్రదర్శించెను. ఈ భాగము చందస్సులో వ్యాకరణప్రస్తావ మనఁదగును. ఇదిగాక దీని తుదలో, గేవల వ్యాకరణ ప్రకరణము నున్నది.

తెలుఁగుశబ్దపిఠ్ఠికి చందస్సు యతిప్రాసములే నిర్ధారకములనుట విజ్ఞులకు విదితచరమైనవిషయము.

శిరోమణి యీ క్రింది శబ్దరూపభేదములఁ బ్రదర్శించెను.

4 - 470 ఆయి - ఐ, అవు - ఔ, అయిదు - ఐదు, అవును - ఔను.

471 వపియించు - వపించు.

476 నవు - నవ్వ - నగవు ; పువు - పువ్వ - పూవు - పూ.

తిగిచె - తివిచె ; వగడము - వనడము, తగిలించె - తగిలె.

477 పువుఁదీగ - పువ్వఁదీగ - పూఁదీగ.

దవు - దవ్వ.

487 కర్మువు - కర్మము, దర్మువు - ధర్మము.

491 కను - కన్ను, కనుఁగవ - కన్నుఁగవ - కన్గవ - కన్నుంగవ,
కనుదోయి - కన్నుదోయి - కందోయి.

403 చివురు - చిగురు, నెవము - నెవము, నేకు - నేర్తు.

తీగ - తీవ, వెలెలె - వెడలె.

404 చను - చన్ను, చన్నుగవ - చనుగవ - చన్లవ - చన్నుంగవ.

చందోయి - చనుదోయి - చన్నుదోయి.

500 జడజాత - జరిజాత.

507 ఏవారు - ఎవ్వారు - ఎవారు.

510 పూంచె, మంచె, పంచె (నబిందుకములు)

కొన్ని రూపములకు లక్షణములు —

4 - 473 గ న డ ద వాదేశ వికల్పసంది.

474 అచేతన ద్విశీయకు వికల్పప్రథమ - క్రతువుగాచె, క్రతువుగాచె.

478 మది కొలిహ్రస్వముపై అరసున్న యుండదు. 'అట' లో మాత్రము కలుదు.

485 తిన్నపద ప్రథమ వకారమునకు వకారము.

ప్రాసలో విశ్యము, యతిలో విషిద్ధము, అన్యత్ర వైకల్పికము.

వ్యాకరణభాగము

ఇందు ¹అగస్త్యవ్యాకరణప్రస్తావనతో నాంధ్రవ్యాకరణప్రకరణము ప్రారంభింపబడినది (4.514) ఇంతవఱకు ఈపేరి వ్యాకరణము కన్నడిగాదు విన్నయిడిగాదు. ఇది వికృతివ్యాకరణమట, వికృతియనుట యాంధ్రభాషాసామాన్యమును విధేయింతును.

అథర్వణాచార్యుడు తన యాంధ్రవ్యాకరణకారికలను వికృతివివేకమని పేర్కొనియె. మఱి మంచెళ్ల వాసుదేవకవి రచించిన త్రిలింగవ్యాకరణమునకు వైకృతచంద్రిక యని నామకరణ మొనర్పబడినది.

1. ఈ అగస్త్యవ్యాకరణమును గూర్చిన వివరములు మైసూరు విశ్వవిద్యాలయమునకు, జి. అలిశ సమర్పించిన 'తెలుగు వ్యాకరణ సంప్రదాయ సమాలోచన' మను సిద్ధాంత వ్యాసగ్రంథమునఁ గానవచ్చును. (July 1977)

వికృతికల్పము మన తెలుగువ్యాకర్తలు మూడు క్షార్పములలో నుపయోగించిరి. 1. సామాన్య (తత్సమ తద్భవ దేశ్యాత్మక)మగు ఆంధ్రభాష. 2. సంస్కృత సమేతరమైన యచ్చతెలుగు (తద్భవదేశ్యాత్మకము), 3. కేవలము తద్భవము — (ప్రకృతి - తత్సమము, వికృతి - తద్భవము).

పై వికృతి వ్యాకరణము సామాన్యాంధ్రభాషావ్యాకరణ మనుట యింప గ్రాహ్యము.

ఈ అగస్త్యుఁ డెవఁడు?

ఆంధ్రవ్యాకరణ వాఙ్మయములో — కణ్వాడు, బృహస్పతి, హేమచంద్రుడు, పుష్పదంతుడు, రావణుడు, కవిభల్లటుడు, సోమచంద్రుడు, ఈశ్వరముని, వాల్మీకి, ధర్మరాజు, నాగరాజు, ఇంద్రుడు, గౌతముడు ప్రభాకరుడు, విష్ణుశర్మ, శర్వవర్ముడు, శ్రీకవి, హరి, శృంగారభూషణుడు, శౌరికవి మున్నగు ఆంధ్రవ్యాకర్తల నామములు గానవచ్చుచున్నవి. కాని లక్షణశిరోమణిలోఁదప్ప అగస్త్యుని ప్రస్తావము మఱెందును గోచరింపదు.

తమిళవాఙ్మయమునఁ బ్రథమవ్యాకర్త అగస్త్యుఁడని ప్రతీతి. తెలుగువ్యాకరణము సంతరించిన యగస్త్య నాంధ్రసూరిలోక మింతవఱకెఱుంగదు. బౌత్తపి రమణ కవి లక్షణశిరోమణియందు అగస్త్యప్రోక్షంతైన వికృతివ్యాకరణమునుండి కారిక లొసఁగఁబడినవి. ఆ యిచ్చిన కారికలలో తెలుగు - తెనుగు శబ్దములు త్రిలింగశబ్ద భవములుగా సాధితములు.

సంస్కృతమున రచితమైన ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమును వలంకారగ్రంథమునకుఁ గర్తయగు విద్యానాథునకు అగస్త్యుఁడను నామమున్నట్లు దెలియుచున్నది. విద్యానాథుఁడన్నది బిరుద నామమనియు, సీతవి తొలిపేరు అగస్త్యుఁడనియుఁ బరిశోధక పండితుల యభిప్రాయము.

సంస్కృత సాహిత్యమున సుగృహీతనాముఁడైన యీ యగస్త్యుఁడే లక్షణ శిరోమణికారుడు పేర్కొన్న వికృతివ్యాకరణవిద్యుత యగునేమో? ఆంధ్రుడును బహుగ్రంథకర్తయు లాక్షణికుడునైన అగస్త్యుడు ఆంధ్రవ్యాకర్త యగుటలో అబ్బురములేదు. ఈ వ్యాకరణారంభములో త్రిలింగశబ్దభవము తెలుగని విహ

దించుటయు, నందులకుఁ బ్రసక్తముగ నాంధ్రదేశానకుఁ ద్రిలింగరాజ్యమునుపేరు నిర్వచించుటయు వీ యూహకుఁ గొంత యుపబలముగానున్నది. 14వ శతాబ్ది (క్రీ. శ. 1282-1323) పూర్వార్థమున విలసిల్లిన విద్యానాథుడే త్రిలింగశబ్దమును ఆంధ్రరాజ్య పరముగాఁ బ్రథమమునఁ బ్రవేశపెట్టినవాఁడు. అతఁడు ప్రతాపరుద్రీయమున శ్రీతైల కాశేశ్వర బ్రాహ్మరామములలోని మూఁడు శివలింగములవలన వీ (ఆంధ్ర) దేశమునకుఁ ద్రిలింగమునుపేరు కలిగినట్లు వక్కాణించెను (చూ. ధైర్దేశ ప్రథిరేవయాతి మహతీం త్యాతిం త్రిలింగాఖ్యయా ... 4 అంక - 21 శ్లో).

ఈ వ్యాకరణమున శబ్దకాసనుని ఆంధ్రశబ్దచింతామణి అథర్వణాచార్యుల నామములు ప్రస్తావితములగుటచే నథర్వణానంతరమువాఁడు విద్యానాథ బిరుదాంకి తుఁడునగు అగస్త్యుఁ డీ వికృతివ్యాకరణకారుఁడుగా ననుమానితుఁ డగుచున్నాఁడు. ఇది యూహమాత్రమే.

ఇం దుదాహృతమైన భాగమునుబట్టి యీ యగస్త్య వ్యాకరణము సంస్కృతములో సూత్రవృత్తిరూపముగా విరచితమైనదని యూహింపనగుచున్నది.

సంస్కృతభాషలో విరచితములయిన యాంధ్రవ్యాకరణములు పెక్కులు గలవు. అందుఁ గొన్ని — నన్నయ ఆంధ్రశబ్దచింతామణి, అథర్వణాచార్యుల త్రిలింగశబ్దానుశాసనము — వికృతివివేకము, త్రివిక్రమవ్యాకరణము, కవిభోభూషణము (అహోబిల పంకితీయము, శేషసుమతి ఆంధ్రవ్యాకరణము, మండలక్ష్మీ నృసింహకవి ఆంధ్రకొముది — త్రిలింగశబ్దానుశాసనము, మంచెల్ల వాసుదేవకవి వైకృతపండ్రిక, (అర్వాచీనములలో) చిన్నయసూరి సూత్రాంధ్రవ్యాకరణము, శిష్ట కృష్ణమూర్తికావ్రీ హరికాళికావళి, భాగవత్తుల రామమూర్తి హరికాళికాశేష సర్వస్వము.

అక్షరభోమణిలో అగస్త్యవ్యాకరణమునుండి యుదాహృతాంశములు — ఆంధ్రభాష పంచవిధములు, త్రిలింగశబ్దభవము — తెలుఁగు - తెనుఁగు, రామశబ్ద తత్వము (రాముఁడు) రూపసాధనము. ఈ రూపవిష్పత్తికిఁ జింతామణి సూత్రము యుదాహృతములు. భోమణి అథర్వణకారికలను ఆంధ్రశబ్దచింతామణి వ్యాఖ్యానముని పేర్కొన్నది. 'వాచ మాంధ్ర మయీనాం యః' అను వాగనుశాసన (నన్నయ) స్తుతి శ్లోకము అథర్వణవ్యాఖ్యాన గ్రంథాద్విదిగాఁజెప్పి, ఆంధ్రకవచమునకు శబ్దకాసనుడే ముఖ్యమని ప్రశంసించినది.

రేఫ అకార ప్రకార పద్ధతి

అగస్త్య వ్యాకరణ ప్రస్తావనాంతరము వ్యాకరణభాగ నిర్దేశపూర్వము రేఫ అకార ప్రకార మువన్యపింపబడినది.

అంద్రశబ్ద చింతామణిలో నిట్లు సూత్రింపబడినది —

‘లఘువోఽలఘువశ్చేతి ద్వేదాంతస్థా విదంతి కాస్తారః

అన్యేఽన్య వ్యాకరణసృష్టార స్త్యత్ర గృహ్యతే ద్వివిధః

వాన్యేషాం వైధర్యం లఘ్వలఘూనాం రయోస్తు నిత్యంస్యాత్ ’

(సంజ్ఞ 18, 22).

అంతస్తుములయిన య ర ల వ లు లఘువులు అలఘువులని రెండువిధములు. య వ ల ల లఘుత్వా లఘుత్వములు సంస్కృత ప్రాకృత వ్యాకరణోక్తములు తెలుగున గ్రాహ్యములు. రేఫకు లఘ్వలఘుతా ద్వైవిధ్యము తెలుగునమాత్రము గలదు. య వ లకు లఘ్వలఘువులకు యతిప్రాసమైత్రి గలదు. కాని లఘ్వలఘురేఫలకు (ర - అ) మాత్రము వైధర్యము గలదు. అనఁగా యతి ప్రాసమైత్రికి విరోధముని పై సూత్రాభిప్రాయము.

అధిమలక్షణగ్రంథమగు ఆం. శ. చింతామణి సూత్రముల ననుసరించికాఁబోలు దరువాతి ఛందోలక్షణగ్రంథములలో ‘ర - అ’ యతిప్రాసమైత్రి విషిద్ధమైనది. భీమనాథి లాక్షణికులు ర - అ ల నెక్కటివడియందుఁ జెప్పిరి. వాటిమతమున ర - అ యతి విషిద్ధమనుట విద్ధము. భీమన, విన్నకోట, అనంతుఁడు ర - అ ప్రాసవిషయము స్పృశింపలేదు. చిత్రకవి పెద్దన ఎక్కటియతియందు ర - అ లఁ జేర్కొని, రేఫ అకారములఁ బ్రాసమునఁ గలయఁగఁ జెప్పరాదని రేఫఅకార విర్ణయప్రకరణమున నుగ్గడించెను. కవిచింతామణిలోఁ దాతంభట్టు ‘ఇలరేఫఅకారమ్ములు వళి చెల్లినఁ జెల్లుఁగాని వసుమతిఁ బ్రాసంబులు చెల్లి’ వన్నాఁడు. అప్పకవి జ్ఞాతివైరంబుగలిగిన దేవదానవులతోఁబోల్చి రేఫఅకార యతిప్రాస సాంకర్యమును విరసించె. సులక్షణ సార లక్షణదీపికలలో తావడి (ర - అ) యంగీకరింపబడినది. కూచిమంచి తిమ్మన శకటరేఫ ప్రకరణాదిలో రేఫఅకార సాంకర్యము పేయరాదని వచించి, యేతత్ప్రకరణాంతములో అల్లసానిపెద్దనాచులు ర - అ లఁ గలిపిరని వాని ప్రయోగములు

గొన్నింటిని బ్రదికించెను. రంగకవి ర - అ లకు యతులుమాత్రము చెల్లవన్నారు (3.272) లక్షణిరోమణికారుడు చిత్రకవిపెద్దన మతమువారుగాన నితనికి నుభయ రేఫ యతిప్రాస సాంకర్య మిష్టముగాదనుట స్పష్టము. రేఫ అకార ప్రకారపద్ధతి తుదలో 'రేఫ అకారంబులకు యతిప్రాసశ్లేషలకు విరుద్ధము' (4.572) అని వక్కాణించినాడు.

'ర - అ' ల సాంకర్యము సావారణముగా విషిద్దమగుటచే నేమేకబ్బములలో సాదురేఫము శకటరేఫముగలదో కవులకు విన్నపముగాఁ దెలియవలసియున్నది. అందుచేతనే కొందఱు లాక్షణికులు రేఫ అకార శబ్దపట్టికల సమకూర్చిరి.

కొందఱు గ్రంథమునం దేకదేశముగానూ మఱికొందఱు ప్రత్యేక గ్రంథము గాను వంతులొందిరి.

ఏకదేశముగా రేఫ అకార ప్రకరణము గలది :—

లక్షణసారసంగ్రహము (చిత్రకవి 16 శ్లో), అప్పకవీయము (17 శ.), లక్షణదీపిక (వార్తాకవి 17 శ.), లక్షణిరోమణి (పూర్ణి 18 శ.), సర్వలక్షణ సారసంగ్రహము (కూచిమంచి 18 శ.).

ప్రత్యేక కృతులు :—

రేఫఅకారవిర్ణయము — తాళ్లపాక పెనతిరుమలయ్య (16 శ.)

రేఫఅకారవిర్ణయము — పెద్దపూడి భద్రన్న (?)

రేఫఅకారవిర్ణయము — గణపవరపు వేంకటకవి (17 శ.)

శకటరేఫావళి — చల్లా పేరయ్య (18 శ.)

శకటరేఫవిర్ణయము — భారతము లక్ష్మీపతి (18-19 శ.)

ద్విరేఫవర్ణదర్పణము — ఓగిరాల రంగనాథకవి (19-20 శ.)

అలఘుకౌముదీత్యా ద్యర్వాచీనకృతు లనేకములుగలవు. నన్నయభట్టాచి ప్రాచీన ప్రామాణికకవులు యతిప్రాసస్థలములలోఁ బ్రయోగించిన రేఫఅకారశబ్దము లావారముగా లాక్షణికులు ద్విరేఫవిర్ణయము నిర్వహించినారు.

లక్షణిరోమణికారుడు చిత్రకవిపెద్దన లక్షణసారసంగ్రహమందలి రేఫఅకార విర్ణయపద్యములన్నిఁ దన గ్రంథమున నుల్లగపొంది 'రేఫలు అకారములు చెప్పలేక

కాదు ... పునుల లక్షణములు వ్రాయఁజనుట యుత్తమ' మని (4.570) ప్రశస్త కారణమును వచించెను. ఇందేకాదు, ఈకవి భందో (యతిప్రాసవృత్తాది) లక్షణము లందును నితరలక్షణకుల లక్షణము దుద్ధరించెను.

రేఫఅకార ప్రకరణాంతమున రేఫసంబంధి చింతామణి సూత్రములను అధర్వణ కారికల నుదాహరించెను.

పౌత్తపికవి సంస్కృత తత్వము తద్భవములలో రేఫలు గలవుగాని శకటములు లేవని యాదిలో సూచించెను (4.517). సంస్కృత తత్వములలో బండితా లేమి విదితము; చెప్పఁబనిలేదు. సృష్టార్థము చెప్పినాఁ డనవలె.

తద్భవములలో బండితా లేదని కొందఱు, ఉన్నదని కొందఱు వక్కాణించిరి. లేదన్నవారు - అప్రకవి, అహోబలపతి, దిట్టకవి వేంకటాచ్యుఁడు, అదీవము సూర కవి, చిన్నయసూరి.

ఇటీవలి ప్రౌఢవ్యాకర్త 'తద్భవములం దలఘురేఫము కల'దని సోదాహరణ ముగ సూత్రించెను. ప్రాచీన లాక్షణికుల మతమునఁ దద్భవములలో నలఘురేఫము లేదనుట సిద్ధాంతము.

ఇం దీ క్రిందివిషయము గమనింపఁదగినది —

రేఫ అకారంబులకు నన్నయభట్టగారి అంద్రకవించింతామణియందు శ్లోకము

'తత్వమగస్తద్భవగో, దీర్ఘైకాక్షరగళ్య రేఫస్యాత్,

నాన్యేషాం వైధర్మ్యం, లఘ్వలమూనాం రయోఽస్తి నిత్యంస్యాత్.' (4 571)

అని యొసఁగఁబడినది పై శ్లోక పూర్వార్థము నేఁడు లభించు చింతామణియందుఁగాని బాలనరస్వతీయాపకవీయాహోబలపండితీయములందుఁగాని కానరాదు; అపూర్వము.

బాలనరస్వతీయాహోబలపండితీయములలో 'నాన్యేషాం ... నిత్యంస్యాత్' అనుదశము పూర్వార్థముగను, 'అద్దంత్యస్త్రాంత్యశ్చ ర్వక్తేః స్యాన్మిత స్సవర్ణశ్చ' అన్నది యుత్తరార్థముగను జతపఱునఁబడియున్నది.

అప్రకవీయ చింతామణిలో 'క్వచిదపి వస్త ఉచోతా దంతోష్ఠభవస్య వికృతి శబ్దాదా' అన్నది (ఇది క్రొత్తది) పూర్వార్థముగను, నాన్యేషా మిత్యాది యుత్తరార్థము

గను నున్నది. బాలసరస్వ త్వవృకవి చింతామణి పారములలోఁ బరస్పరము లేదములు గానవచ్చెడు. శ్లోకములలో న్యూనాధిక్యములు గలవు. కాన శిరోమణివారుఁ దొనగిన తత్పరుగ ఇత్యాది శ్లోకపాదము ప్రక్షిప్తమన వీలులేదు. అట్లేని మఱి యెందును గానరాని చింతామణి శ్లోకభాగమొకటి క్రొత్తగా లభించెనని హర్షింపవలెను. ఆంధ్రశబ్ద చింతామణికి ఆంధ్రకవిచింతామణి యను నామాంతరముగూడఁ గలదేమో!

దీర్ఘాక్షరై కాక్షరములమీఁద బండితాలు లేవనుచున్నది పై సూత్రము. ఈ యాంధ్రకవి (శబ్ద) చింతామణి ననుసరించియే కావలయుఁ దాతంభట్టు తన కవి చింతామణిలో.

‘దీర్ఘములమీఁద బండితాలు లేవు పద్మినాథ’ (2.1) అని వచించెను. దిట్టకవి వేంకటాచ్యుడు నట్లే దీని నామ్రేడించెను. అప్పకవి కూచిమంచికవులు తాతంభట్టు లక్షణమును విరసించి దీర్ఘములపై బండితాలుగల పదములను బ్రయోగములను బ్రదర్శించిరి. (చూ. అప్ప - 2 ఆ - 197; కూచిమంచి - స. ల. సా. సం. 3 ఆ - 7 ప.)

నన్నయభట్టు భారతభాగములో దీర్ఘపూర్వక శకటరేఫ ప్రాసయొక్క పద్యమునఁ బ్రయుక్తము.

కాబడవి - నూబడక - శ్రమం బాబఁగ - తీబఁగ (ఆది - 4 - 18). శకటరేఫ విర్ణయగ్రంథకర్త ‘దీర్ఘాత్పరే రేఫవివ, నభివే చ్చకటః క్వచిత్’ అను లక్షణ మేర్పఱచి, పై నన్నయ పద్యములోని ‘కాబడవి’ ఇత్యాదులలోని శకటరేఫములను ‘కారడవి - ఊరడక’ అనురీతి లఘురేఫములుగాఁ జూపెను. పౌత్రపికవి యుద్ధరించిన చిత్రకవిపెద్దన చెప్పిన రేఫ ఆకార ప్రకారములో దీర్ఘములపై బండితాలుగల శబ్దము లొసఁగఁబడుటయేకాక, ‘ఊబడు, తీబఁగ’ ఇత్యాది నన్నయప్రయుక్త శకటరేఫాన్విత శబ్దములు బండితాలక్రిందనే సంగ్రహింపబడ్డవి.

ఇక ఏకాక్షరపరకత్వమున శకటరేఫలు లేవనుటఁగూర్చి యొకమాట — ఏకాక్షరశబ్దములలో రెండవ యక్షరమునకు స్థానము లేదుగదా? అట్లుండఁగా వేకాక్షర పరరేఫ కాస్కార మెందుఁగలదు?

క్రియాపదాంతములలో (వ్రాసిరి, వచ్చిరి) లఘురేఫలు. ద్విత్వములో (నట్లు, గుట్టుము) శకటరేఫము నుండునని చెప్పఁబడినది.

‘అ ఆ ఇ ఈ ఊ ఎ ఏ ఓ ఓ క గ చ జ త ద న ప బ మ వ స’ అను 22 అక్షరములపై రేఫఅకారములు వచ్చునని, తక్కిన యక్షరములపై లఘురేఫములుండును శకటరేఫములు లేవని తెలుపబడెను. తరువాత అకారాద్వితమమున రేఫఅకారములుగల పదములపట్టిక సమకూర్పబడినది. ఇచ్చిన పట్టికనుబట్టి ఈ ఏ ఓ స లపై అకారములు గానరావు. జకారముపై లఘురేఫము లేదు. ఈటతాలు, ఏ ట - ఈ ఏ లపై తాలు, జరగు - జకారముపై రేఫ గానవచ్చెడు.

కాలక్రమమున యతిప్రాసలలో మథయరేఫ సాంకర్యము సంఘటిల్లి కొన్నింటికి ద్వైరూప్యము సమ్మతంపబడి యథయరేఫయతి ప్రాసమైత్రి యంగీకృతమయి యిటీవల శకటరేఫ లేఖన సయితము పరిహరింపబడినది.

ఈ ప్రకరణాంతమున —

‘లఘవ శ్శిత్తైలాగ్నయోన్యే ఖగజబర్హిషః

లఘుర్నాప్తి జకారస్యా లఘుస్సన్య క్వచిత్క్వచిత్’.

(4.5.1)

అను నథర్వణకారిక నన్నయభట్టాండ్రకవిచింతామణి లోవిదిగా సంగ్రహింపబడినది.

ఇందలి పూర్వార్థమునకు — శ్శిత్తైలాగ్ని = 373 తెలుగున రేఫలు, ఖ గ జ బర్హిషః 380 అకారములు గలిగియుండునని టీక తెలుపుచున్నది. తెలుగున రేఫఅకార యుక్తశబ్దము లెన్నియున్నవో యీ కారిక విర్దేశించుచున్నది. ఇట్టి యర్థమునే యహోబల పండితుడు వ్రాసెను. ద్విరేఫదర్పణకర్త రంగవాళకవియు విశ్లే సంఖ్యా పరమున నర్థము వివరించెను.

అథర్వణుడు నన్నయభారతభాగ యతిప్రాసస్థలఘటిక రేఫఅకారశబ్దములనే యెన్నెననియు నయ్యవి యథర్వణుని కారికలోని సంఖ్యలకు సరిపడియుండలేదనియు, ‘శాఖి (శ్శి కాదు) - ఉపరిక - నేరెడు (తరువాచకము), తైలి - తరిగొండ, అగ్ని - ఎరగలి’ ఇత్యాదిగా ఆ యా పదార్థముల తెలుగుపేర్ల రేఫఅకారము యన్నవని యరయవలెనని వజ్రులవారి పిఠాంతము (చూ. ఆంధ్రవ్యాకరణ సంహితాసర్వస్వము - 58 - IV విషయము). ఇది వివాదాస్పదము. చిత్రకవి పెద్దనయు (శిరోముణి సంగ్రహించిన) రేఫఅకార ప్రకారములో అకారాద్యక్షరములపై నెన్నెన్ని ‘ర - అ’లు గలవో పేర్కొనబడియె. ఏ యే యక్షరములమీద లఘులఘురేఫలు గలవో యా

విషయమును సూత్రించి, తరువాత 'లఘువర్ణి' అనుకారికను రచించె నథర్వాణుడు. ఈ సందర్భమునఁ బ్రాచీన సంప్రదాయముంబట్టి సంఖ్యాపరముగ నర్థముచేయుచే ప్రకరణోచితమని తోచెడు.

విభక్తిపద్ధతి

ఇందు విభక్త్యంత శబ్దరూపములు ప్రయోగ పురస్కరముగఁ బ్రదర్శితములు.

- 4 - 573 పులకలు - పులకములు, అలకలు - అలకములు, హంసలు - హంసములు, తరంగలు - తరంగములు. ఏవికి మువర్ణకలోపము వికల్పము. ఇట్టి పద్యమే కవినంజీవనిలో నున్నది (2-7). దానిచాయ యిది.

ఇందు తరగ లను రూపముగూడ నొసఁగఁబడినది తరంగశబ్దమునకు వైకృతము తరంగ; సంస్కృత తరంగశబ్దమునకు తరంగ రూపభేదము కాదు.

- 4 - 578 రఘు - రఘువు, బాహు - బాహువు, రాహు - రాహువు, ఊరు - ఊరువు, మేరు - మేరువు (పువర్ణక లోపము) ప్రాచీన లాక్షణికు లిట్లే చెప్పిరి ప్రథమైక పదనాంతమున పువర్ణకలోపము రాహు బాహు శబ్దద్వయమునకే కలదు. తక్కినవారికిఁ బ్రథమైకపదనేతర విభక్తిలోనే పువర్ణలోపము ప్రాప్తించును.

- 4 - 584 కొన్ని యమహత్తులకు మహద్వివక్ష (తిర్యక్పదములు పురుషవాచకములై పరఁగును) ఉరగులు, నముద్రుడు.

587 చరిత - చరితము. మువర్ణక వికల్పలోపము.

588 కంటె పరకత్వమున నవర్ణలోప వికల్పత.
విష్టవకంటె - విష్టకంటె.

591 కేలు - నిత్యైకపదనము, ఇరులు - విత్యబహుపదనము.
కేలులు, కేళ్లు అను బహుపదనరూపములు ప్రయోగదృష్టములు.
ఇరులువ - అవి యేకపదన ప్రయోగమునుగలదు.

కేయల (విష్ణుపురా - 3 - 101), కేఘ (అముక్త - 4 - 2)

ఇరుయన (విజ్ఞాన - ప్రా - 105)

592 విశేషణంబుల పష్టికః బ్రధమ.

ఉ॥ బాహుబలుఁడు పీఠజాతనకు.

594 మహాతీతర ప్రీరింగ విశేషణము బుధయవిధములు.

ఉ॥ యశోదాతనయ కృపాదృష్టి సౌఖ్యదాయకము.

596 ఆప్రాణీవాచక విశేషణముల బహువచనమున కేకవచనము రావచ్చును.

ఉ॥ హరికీర్తితతులు విఖ్యాతము.

విభక్తిసంధి క్రమలక్షణము

అవృంధియందుఁ బొల్లనకారమునకు ద్విత్వము.

ఉ॥ హరియించు న్నమములు.

ఇది కవిసంజీవని లక్షణము. భీమనానంతాది లాక్షణికులు ద్రుతద్విత్వ సంధిని దుస్సంధియని దోషప్రకరణమునఁ జేర్చిరి.

4 - 602. అచ్చుపై నచ్చు సంధి సేయంగవచ్చు.

ఉ॥ శౌరిచ్చు, ఎంతధికము, కినుకుడుగు, కృష్ణుఁడనఁగ.

'శౌరిచ్చు' వంటి తత్సమస్వరములకు సంధిలేదని లాక్షణిక మతము.

'కుశ్రచి త్సంస్కృతీయోపి ప్రాణోఽప్యత్ర చ్యుతోభవే' త్తని యాతర్వణము. కొన్నియెడల సంధిగలదనుచున్నది. దీని కర్వాచీన ప్రయోగము లసంఖ్యాతములు. పోత్రపికవి చారాళముగా నుపయోగించె.

4 - 604 కొన్నియచ్చులపై యకారాగమము వచ్చును.

ఉ॥ అదిలాయేలె, ఇచ్చయహ్వార్యము. అది యచ్చెరువు.

తెలుఁగున సంస్కృత కల్పప్రయోగము.

4 - 605 సంస్కృత క్రియలు, విభక్తులు, అవ్యయములు ఓకచోఁ దెలుఁగున విష్టము. ఉ॥ మనసా భజింతు, విష్ణుదూపాయ నమఃకృనాయ యని.

సంస్కృత విభక్తి క్రియావ్యయములు తెలుగునఁ బ్రయోగింపరాదని ప్రాచీన లాక్షణికానుశాసనము. అనుకరణసహితముగాఁ బ్రయోగింపవచ్చును. కాన రెండవ యుదాహృతి సాధువు.

4 - 608 రాజన్ శబ్ద జకారలోపము.

ఉ॥ రాయంచ, రారాజు వలరాయఁడు.

4 - 609 రాజన్ శబ్దము తత్సమమున 'రాజ' అగును. 'రొ, రాచ, రాయ' అన్నవి రాజశబ్ద తదృవములు. వృత్తియందుఁదదృవ 'రాచ' శబ్దములోని చ వర్ణము లోపించును. ఇది తత్సమతదృవ విషయకము. లక్షణమున స్పష్టముగాదు.

సంధి సమాస విచారము

జాక విక్ర-దనుండి (4:811 - 896) తుదవఱకు (ఉపల్బద్ధ భాగమువఱకు) నందిసమాసాది వ్యాకరణాంశములు దెలుపఁబడినవి. ఈ పద్యముఁబన్నియు ననంతని చందము చతుర్థాశ్వాసములోనివి యథాతథముగ సుద్ధరింపఁబడ్డవి.

సమాసములవఱకుఁగల గ్రంథమే మనకు అభించినది. ఆతరువాత దశవిధ దోషములు, నవరససంగతులు, చ జ య వ స ర వర్ణసంకేతములు, వట్టనలు క్రారణగల శబ్దములు చిత్రకవిశావిశేషములు అనునంశము ఇందవలెనవి చతుర్థాశ్వాస విషయనూచికా పద్యమువలనఁ (6) దెలియవచ్చుచున్నది.

కవి వ్యాకరణాధికారమును చందమునుండి వేర్పఱచి ప్రత్యేక పంచమాశ్వాసముగా నిర్మించియున్న యుక్తముగానుండును. మీఁదు మిక్కిలి యుష్కవివలె విషయానుభూతి పాటించఁబడియున్న రమ్యముగా మందెడిది. మొత్తముమీఁద నీకోసమే లాక్షణికగ్రంథులకు వాఙ్మయచరిత్ర పరిశోధకులకు నత్యంతోపకారకము.

చిత్రక విత్వము

లక్షణిరోషణిలో, చిత్రకవిశారీకులు కొన్ని ప్రదర్శికములు. అటు, మధుక చిత్ర, విస్తరములవి కవిత చతుర్విధములు.

అశుకవిత్ — కలము కాగితము లేక యడిగినవెంటనే యాశువుగఁ జెప్పెడు కవిత్. అష్టావధాన, శతావధాన, ఘటికాశత గ్రంథకల్పనాదు లీ తెగకుఁజెందినవి.

మధురకవిత్ — దేశికవితాభేదములగు పదములు, గేయములు, రగదలు, ఉదాహరణములు మున్నగు రచనావిశేషము.

విస్తరకవిత్ — పురాణప్రబంధాది విరచన.

చిత్రకవిత్ — శబ్దవర్ణచిత్రరచనలు, గర్భబంధకవిత్ లిందుఁజేరును. ఏకాక్షరి, ద్విక్షరి, పాదత్రయకము, పాదగోపనము, విరోఽప్యము, అనులోమవిలోమము ఇత్యాదులు శబ్దాక్షర చిత్రకవితయగును. ఒక పెద్ద పద్యగర్భములో మఱియొకటి తెండు పద్యముల నిముడ్చుట గర్భకవిత్. చంపకములో గీత కందములు గర్భితములుగా వచ్చును. పగ్మ చక్ర నాగాకారముల చిత్రముల యింద్లలో నక్షరముల నిమిడించుట బంధకవిత్.

తెలుఁగు చిత్రకవిత్తు సంస్కృత చిత్రకవితయే మాతృక. వ్యంగ్యస్పర్శలేని చిత్రకావ్య మధమకావ్యమని సంస్కృతాలంకారికుల యుద్ఘాటనము. రసాపకర్షకమను మాట యటుండఁగాఁ జిత్రకవిత్ యొక వినోదరచన, శబ్దాలంకారము. అంచుచేతనే సంస్కృత సాహిత్య లక్షణగ్రంథములలోఁ జిత్రకవితారీతులు ప్రదర్శితములు. మాఘ భారవి మహాకావ్యములలోను యమకరత్నాకరాది గ్రంథములలోను చిత్రకవిత్ సంకరింపఁబడియున్నది.

కవిత్లో వైవిధ్యము మనఆహ్లాదప్రదము. 'అశుకవిత్వంబు లల్లితేనేరరా చిత్రప్రబంధముల్ సేయవలదె' అని ముద్దువళవి కవయిత్రి రాధికాసాంత్వమున నుగ్గడించె.

'కవులమం చంతింతగా నల్లితేగాదు, చిత్రప్రబంధముల్ చేయవలయు' నని వేణుగోపాలశతక ర్త పోలిషెద్ది వెంకట్రాయకవి యానతిచ్చెను.

చదువరులకు రుచిభేదము కలిగించుటకై యిట్టి చిత్రకవితారచనను మాహాకవు లాంధ్రవాఙ్మయమున నన్నెచోడుని కాలమునుండి యీనాఁటివఱకుఁ గొంచెముగనో గొప్పగనో ప్రదర్శించుచు వచ్చెదరు.

చిత్రకవితాప్రక్రియను బ్రదర్శించిన తెలుఁగు గ్రంథములు — కౌవ్యాలంకార మూదామణి, చిత్రకవి లక్షణసారసంగ్రహము, నడసభూపాలియము, అప్పకవీయము

(ఇవి లక్షణగ్రంథములు), నన్నెచోడ కుమారనంధవము, జైమినిభారతము, పారిజాతావహరణము, కలాపూర్ణోదయము, రసికజనమనోభిరామము, కవిరాజమనోరంజనము, దళావతారచరిత్ర, ప్రబంధరాజ వేంకటేశ్వర విజయవిలాసము - మున్నగునవి యెన్నఁదగినవి. ఇందుఁ బ్రబంధరాజమునఁ జిత్రకవిత పరాకాష్ఠనందినది. శిరోమణిలోఁ బ్రబంధరాజ చిత్రకవితాపద్యము యదాహృతములు.

చిత్రకవిత తెలుగు వాఙ్మయములోఁ బ్రత్యేకకాళిగాఁ బరిగణింపఁదగినది. దీనింగూర్చిన గ్రంథము నాచే సంకరింపఁబడుచున్నది.

శిరోమణికారుఁడు తృతీయాశ్వాసాదిలో 'చిత్రకవిత్వ వృత్త బంధరీతుఁ డేట గొప్పఁటోనన్నాఁడు. కాని యా యాశ్వాసాంతములో 'చిత్రకవితా ప్రకారమ్ములు లక్షణలక్ష్యములు విశదమ్ముగా విశ్రమాధికారమును నాడుగవ యాశ్వాసంబునఁ దేటఁ జేసెద' నని రచించె. మఱి చతుర్థాశ్వాసాదిలో 'చిత్రలక్షణ కవితావిశేషములను దేటఁజేసెద' నని వచించె.

రమణకవి చెప్పఁదలంచిన చిత్రకవితావిశేషముల పట్టిక తృతీయాశ్వాసాంత వచనమున విట్లున్నది (3-427).

'పాదభ్రమకము, హిగంధికకుసుమమంజరీగర్భి తోత్పలమాలిక, కందగర్భిత తంపకమాల, వృత్తకందఖడ్గగర్భితసీసము, వృత్తకందగర్భితసీసము, మంగళమహాశ్రీ వసమయూరగర్భిత లయగ్రాహి, మణిగణవికర నవాక్షర కందత్రయ షడ్విధగర్భిత సరసిజవృత్తము, గీతగర్భితవృత్తము, ఖడ్గగర్భిత సుగంధివృత్తము, ఆత్వ - ఇత్వ - ఉత్వ - ఏత్వ - ఔత్వ కందములు, పద్యగుణితము, ఓష్ఠ్య నిరోష్ఠ్యము, జిహ్వచల జిహ్వము, శంఖ - దక్ష - గదా - శార్ఙ్గ - చక్ర - చామర - యక్షయంత్ర - గోమూత్రికా - ఖడ్గ - కంకణ - నాగ - పద్మ - కాలచక్ర - హరి - మణి - పుష్పమాలికా - పుష్పగుచ్ఛ - పంచావరణచక్ర - రథ - మహామేరుచక్ర - జులికా - దళావరణచక్ర మహాబంధములు - పాదగోపకము - ఏకపాద ద్విపాద త్రిపాద సంఘటనలు - కల్పిత కల్పవల్లి.

తృతీయాశ్వాసమునఁ జిత్రకవితావిశేషములఁ బేర్కొన్నాఁడు కాని లక్ష్యలక్షణములు విశదీకరించిన చతుర్థాశ్వాసము తుదిభాగము మన దురదృష్టమున నష్టమైనది కాని యొకానొకప్రతిలో నొక పండ్రిండు చిత్రకవితాపద్యములు లభించెను.

అవి — చక్ర, నాగ, వద్య, పుష్పమాలికా, గోమూత్రికా, చక్రబంధములు. ఓష్ఠ్యాపరణి హస్తద్వ్యక్షరి, అనులోమ విలోమము, పాదగోపనము. గర్భకవిశాపద్య మొక్కటియు నుపలబ్ధముగాదు. ఇందు రెండేసి నాగ, వద్య పుష్పమాలికాబంధము లున్నవి. అందొక్కొక్కటి ప్రబంధరాజమునుండి యుద్ధరింపఁబడినవి. భక్తబంధము లక్షణము దానికిచ్చిన పద్యమునఁ బొసఁగకున్నది; పుష్పగుచ్ఛబంధముగా సంతరింపఁ బడినది. బంధచిత్రము లనుబంధమునఁ గూర్చఁబడినవి.

చిత్రకవితా ప్రయోజనమున కొక విధర్పనము —

అంద్రబిల్వణీయము పండిపెద్దికృష్ణస్వామి రచనగా గోచరించుచున్నది అందరి యవతారికలో చిత్రకవి సింగరార్యమానుఁడు నారసింహకవి వచ్చి మెచ్చి కృష్ణస్వామివి బిల్వణకృతిని రచింపఁ బ్రోత్సహించి రచనలో దోడ్పడినట్లు చెప్పఁబడినది ఆకృతి ప్రథమాశ్వాసాంతమునఁ జక్రబంధపద్యమున్నది. చక్రబంధమున 3-వ, 4-వ పలయము లందు కవిపేరు, గ్రంథముపేరు లేదా కృతిపతిపేరు రావలయును. బిల్వణీయచక్రబంధ తృతీయ పలయమున 'సింగరార్యకవి' పేరున్నది. దీనివలన సింగరార్యకవి రచించిన బిల్వణీయమును నాతని సూనుఁడు ద్రవ్యలోభమునఁ గృష్ణస్వామికి వసతారికాదుల మార్చి రచించి విక్రయించియుండునని తెలియఁగలదు. చక్రబంధములో కవిపేరు విగూఢముగానున్న విషయము కృష్ణస్వామికిఁ దెలిసియుండదు. సింగరార్యకవి రచించిన రాఘవవాసుదేవీయద్వ్యర్థికావ్యమున (అమృతము - లిఖితప్రతి - మదరాసు ఓరియంటల్ లైబ్రరీ ... డి. నెం. 888) కాను మున్ను బిల్వణీయమును జేపిరినని జెప్పికొన్న పద్యముగలదు. చక్రబంధచిత్రకవిత వాఙ్మయచరిత్ర కెంతటి యుపయోగ కారియయ్యెనో కోవిదుల తెలుక.

అంతేల: శిరోమణి లిఖితప్రతి తుదలోఁ బ్రశ్నేకముగా లభించిన చిత్రకవితా పద్యములలోని చక్రబంధము 3-4 పలయములలో 'కవివేంకటాద్రి, ప్రబంధరాజము' అను పేర్లున్నవి. ఇది శిరోమణికారునిదని తొలుతఁ దోచెను. ప్రబంధరాజముపేరు చూచి యయ్యది గణపవరపు వేంకటకవి ప్రబంధరాజములోనిదేమోయని పరిశీలింపఁగా నది యందలిదని తెలియవచ్చె. పద్యమునకు శిరోమణిలో నాకరము చెప్పఁబడదు. మఱి యట్లే పరిశీలింపఁగా నాగ, వద్య, పుష్పమాలికా బంధములలో నొక్కొక్కటి ప్రబంధరాజమునుండి సంగ్రహింపఁబడినవని తెలియవచ్చెను. శిరోమణిలో ప్రబంధ

రాజమునుండి యుద్ధాహ్వాతులున్నవని తెలియుటకు దానిద్వారా కొనిర్పయమునకు పాపవమైన దీ చక్రబంధమే.

గ్రంథ వైశిష్ట్యము

లక్షణశిరోమణిలోని నూతనాంశములు

పాపారణముగా వితరాండ్ర లక్షణగ్రంథములలోఁ జెప్పఁబడని విషయము లనేకము లీ శిరోమణిలోఁ గానవచ్చును. అయ్యవి యీ క్రిందివి :—

II ఆ.

1. రహసంయుక్తాక్షరపూర్వవర్ణము వికల్పముగా లఘుపుకావచ్చు ననుట.
2. శత్రువధోపాయలక్షణక్రమము.
3. దుష్టగణనంయోగము - ఆట్టి సంయోగముగల కఠిపయవృత్తవిధేశము.
4. బ్రహ్మప్రప్రయోగము.

III ఆ.

5. 26 అక్షరములకుఁ బైఁబడిన చందస్సులు. 27 మొదలు 36 వఱకు చందముల పేర్లు.
6. స వ యతులు, ద్వలద్వయతులు.
7. మాతనకల్పిత వృత్తములు.
8. ఉపరివృత్తములు (దర, లలిత, మనవిసదములు).
9. విషమవృత్తలక్షణము - పొత్తపికవి వింగడించి కల్పించిన మాతన న్యస్థాన వృత్తములు.
10. శ్లోకలక్షణము.
11. 26 చందస్సులకు గురులఘుసంఖ్య.
12. అర్థసమ - విషమవృత్తసంఖ్య.
13. కందభేదములలోఁ గొన్ని.

14. ఆర్యాకందము - లఘ్వంతపద్యము.
15. కంద గురులఘు సంఖ్యాక్రమము.
16. సీనగీతముల యుత్పత్తి - వాచింగూర్చిన యుగ్వేదబ్రాహ్మణ ప్రస్తావన (విషమసీనము నృపతికిఁ జెప్పరా దనుట).
17. విషమగీతులలో మలయగీతి.
18. ద్వాదశవిధసీనములలో - ఉత్పాహవేదంద విషమసీనము, గీతరహిత చతుష్పాదసీనము, అర్ధసమ సీనములో గీతినమ్మేళనము, చతుర్మాత్ర గణాత్మక పర్యలయసీనము.
19. ఏకపద మంజరీద్వీపద.
20. మహానవమి పద్యము.
21. శుద్ధమంజరీ, కలియుగమంజరీ.
22. కందవృత్త సీనమాలికలు.
23. పంచవిధ గద్యభేదములు.
24. ఏలాలక్షణము.

IV ఆ.

25. చరణాదీ ఏకమస్తాన మను విర్వచనము.
26. యతిమైత్రికి సారూప్య సామీప్య స్థానసామ్యాదీ కారణములు.
27. దేశీయయతితో నందితేచి యేకపదమత్యవ్యంజనముమీది స్వరముతో మైత్రి.
28. ప్రాసయతి చేల్లు పద్యముల విర్వచము.
29. అభేదయతిలో ర - ల, ర - క, ల - డ మైత్రి.
30. అతేదప్రాసతో డ - డ మైత్రి.
31. సాపర్ణయతి.
32. అనుస్వారోష్ఠయతి.
33. చుత్వానునాసికయతి.

34. సంయుక్తయతిలో - కకార, కియ్యవడి, వట్టువసుడి, క్రారవడి, గియక ప్రస్తావన.
35. యశవర్గద్వయయతి.
36. సవర్ణప్రాసయతి.
37. అలుక్పమాసయతి.
38. ఘశ్చితి.
39. య - య ప్రాస.
40. సావర్ణ్యప్రాస.
41. ర - ర ప్రాస.
42. క - ష - వ ప్రాస. ప. 1. ద్వి
43. డ - డ, ణ - డ ప్రాసలు.
44. తెలుగులో అగస్త్యవ్యాకరణ ప్రస్తుతము.
45. సంస్కృత విభక్త్యంతకర్ణి ప్రయోగము.
46. రాజాకర్ణి జకారలోపము.
47. అంద్రకర్ణి చింతామణిలో - 'తత్పమగ నైర్మవగ' యను స్తూత్రము.
48. ఇవిగాక యటనట వదనములతో యతిప్రాసలేద సాదృశ్య సమీక్షలు - వాచీసంఖ్యలు - 4-73, 201, 245, 284, 275, 285.

అక్షాత గ్రంథములు - గ్రంథకర్తలు

రోమణీవంశః గొప్పి యపూర్వాక్షాత రక్ష్యలక్షణగ్రంథములు, అందరి పద్యములు, అక్షాతకవుల నామధేయములు విక్షాతము లగుచున్నవి.

పీఠిపారము (1-50)

లీమన ప్రార్థనావందాకము (4-84)

లీమన వస్త్రుతి (4-147)

నర్వదేవుని అదిపురాణము (4-94, 228)

చలావృతం అప్పన బృందానంభవము (4-123)

పురుషార్థసారము (4-151)

నందిసింగయతిమ్మన త్రిస్థలీదండకము (2.155)

శతపక్షసంవాదము - లక్ష్మణ-భట్ట (క్షేమేంద్రుడు) (4-345)

భీమన్నమిత్రపద్ధతి (4-158)

భాస్కరుని కందశతకము - అల్లయనేమి మకుటము (4.152)

బామనచరిత్ర (4.215)

సత్యావధూనణయప్రబంధము - అల్లసానిపెద్దన (4.87)

కృష్ణగోపికాలంకారము (4.51)

సాగాభరణము (1.56)

ఉత్తమ గండవృందము - చిత్రపు భీమన (4.35, 78, 159)

ఉభయకవి లక్ష్మణ-భట్ట లక్షణము (4.16)

అంధ్రకవితాపితామహాని అలంకారము (4-183)

కవికంఠపాళము (4-238)

ధందస్పారసంగ్రహము (4-283, 267, 272)

కొమ్మభాభరణాంకుని లక్షణము (4.503)

లక్షణతిలకము - లింగమగుంటి రామన్న (3-194, 4-177)

లక్షణసారము - (4-306, 307)

అగస్త్యవ్యాకరణము (4-514)

వరకవి వేంకట్రామన్న (లక్షణకర్త) (3-288, 289)

ఏకభీమన (గ్రంథము?) (4-88)

కవులంగూర్చిన కోన్ని విషయములు

రంగనాథుడు — అచ్చపెల్లి రంగమ్మ రామాయణద్వీపద (4-38); అచ్చపెల్లి
రంగనాథుడు (4-221). ఇంటిపేరు అచ్చపెల్లి(ల్లి)వారవి తెలియుచున్నది.

పన్నకోట పెద్దన — పీఠికలో పేర్కొని (4-484) ఒక్కస్థలమందు మాత్రము
'పీఠిక' అని యున్నది. తక్కినవట్టుల 'పన్నకోట' యనియే కలదు. ఇతని

కావ్యలంకారచూడమణిని పెద్దిరాజు అలంకారముని లక్షణములు వ్యవహరించిరి. చిత్రకవి పెద్దన లి. సా. సంగ్రహమును పెద్దిరాజుచంద మన్నారు. గణపవరపు మేంకటకవి తన యాంధ్రప్రయోగ రత్నాకరములో 'పిన్నకోట' అని లిఖించినాడు. లక్షణదీపికలోను నొకచో 'పిన్నకోట' అని కలదు.

గౌరన — కేతరాజు గౌరన్న హరిశ్చంద్రద్వీపద (4-170) 'పోతరాజు గౌరన' అని వార్తాకవి లక్షణదీపిక. కవులచరిత్ర ప్రకారము గౌరనకండ్రి ఆయ్యలుమంత్రి, తల్లి పోతాంబ, పెదతండ్రి పోతనామాత్యుడు తల్లినిదిట్టి పోతరాజయ్యనా? మఱి కేతరాజెవ్వడు?

లింగమగుంట రామన్న — (81-117, 2.177, 4.300). లింగమగుంట తిమ్మకవి అన్నగారు రామన్న. తిమ్మకవి సులక్షణసారము రచించె. అన్న రామన్న లక్షణసార (తిలక)ము విరచించె. గావలిశాస్త్రము.

లక్కాభట్టు — క్షేమేంద్రనామాంతర వ్యవహృతుడు. అని పోరుషనామము గానోపు. ఉభయకవి విరుదాంకితుడు, లక్షణగ్రంథకారుడు.

అల్లసాని పెద్దన - ఆంధ్రకవితాపితామహుడు — మనుచరిత్రనేతాక అలంకార (లక్షణ) గ్రంథమును, సత్యావధూవ్రణయవ్రణంధమును సంతరించినట్లున్నది. అముక్త మాల్యదలో, గృష్ణరాయలు సంస్కృతమున సత్యావధూప్రీతినమును రచించెనని చెప్పబడినది. దానికిది యాంధ్రానువాదమా? అయ్యలరాజు రామభద్రుడు రాయల సకలకథాసారసంగ్రహమును దెనిగించె నందుడు. పెద్దనయు సత్యాప్రీతిము దెనిగించెనేమో?

మూర్తి - రామరాజభూషణుడు — మూర్తికే రామరాజభూషణ విరుదరామము. అశ్వరథరామరాజయమువలన స్థిరపడెనని కవిచరిత్రకారుల యభిప్రాయము. ఈ రెండుపేర్లొక్కరిదేయని కొందఱు, మఱికొంద రిద్దఱుకవులవని తలంచెవరు. ఈ విచికిత్సకు సమాధాన మిందుగలదు. మూర్తి వసుచరిత్ర (4.367), మూర్తి నరస భూపాలీయము (4.402), నరసభూపాలీయ రామరాజభూషణము (1.10), వసుచరిత్ర నరసభూపాలీయములకర్త మూర్తియని పై విధేకము అర్థమిందుచున్నది. మీదు మిక్కిలి పై మూడవవిధేకము నరసభూపాలీయము రామరాజభూషణ ప్రచీతమనియు, దెల్లము సేయుచున్నది. ఈ యుల్లేఖమువలన మూర్తి రామరాజభూషణు లొక్కడే యనుట స్థిరమగును.

భాస్కరుడు — పీఠభద్రారెడ్డి గలపిన కందళతకములో భాస్కరుడు చెప్పిన కందళతకము (4-152) అని యున్నది. 'అల్లయవేమా' అని మకుటము. ఈ భాస్కరుడెవడో? హాళక్కిభాస్కరుడా? అల్లయవేమారెడ్డి 15 శతాబ్దివాడు. పీఠభద్ర వేమారెడ్లకు భాస్కరునికిగల సంబంధమును వాఙ్మయచరిత్రకారులు పరిశీలింతురుగాక.

నాచనసోమన (ఉత్తరహరివంశకర్త) అనవేమారెడ్డి యాస్థానకవి —

'కవితాకన్యకెందును ... అనవేమన్మపా' (2-188) అను చాటుపద్యము నాచనసోమనివిధిగా శిరోమణి యొనగినది. ఈ పద్యముతోఁబాటు మఱి నాలుగుపద్యములు అనవేమన్మపాలునిపైఁ జెప్పినవిగాఁ గర్పూరేతరహితముగా వేటూరివారి ఛాటుపద్యముల మంజరి ప్రథమభాగములో (పు. 32) నొనఁగఁబడినవి.

అందలి రెండవపద్యము 'కొంచెపు జగములలోపల' అన్నది. ఇది సోమన పద్యమని దీనికి సంబంధించిన కథయొకటి గలదని మా తండ్రీగారు చెప్పిరి. ఆకథ యిది —

సోమన విజయదళమి వార్షికోత్సవ సందర్భమున సంవత్సరమున కొకసారి అనవేమన్మపాలునియాస్థాని కరుదెంచి ప్రభువుపై నొక చిన్నపద్యముచెప్పి వార్షిక సంభావననుబదసి వెళ్లవాడట. ఆ కొలువులోని యితరకవులు ఏకైకదిన ప్రబంధ మటనాదక్షులు సోమనపై నమాయగొనిరి. ఈ నవ్వడినరసి ప్రభువు సంవత్సరమధ్యమున సోమనను బిలిపించి పద్యమెంతవఱకువచ్చినదో తెలుపఁగోరెను. అందులకు సోమన యా పద్యభాగము నిట్లు చదివెను —

'కొంచెపు జగముల లోపల

నంచితముగ పిడుకీర్తి యనవేమన్మపా!

మించెను' .....

వేమూరు సోమని బంపివైచి యా పద్యమును బూర్తిచేసి తేందని తక్కిన కవుల కానతిచ్చెను. ఆకవు లాపద్యశేషమును బూరింప నముచితమైన యుపమానము స్మరింపనందునఁ బద్యభావము సరిగా దనిరి. విజయదళమినాడు విజయంచేసిన సోమన

'... కరీముతురంజనఁ,

బంచాక్షరి శివుడు, హరిఁబ్రవంపమువోరె'.

ఆది పద్యమును బూర్తిచేసి ప్రత్యర్థికపురి కాశాపుట్టింది సన్మానితుఁ డయ్యెనుఁట.

ఈ చాటుపద్యనందిందికథ నామొకటో నెందును గ్రంథస్థముగాదు. చా. మ. మంజురిలోని యవేముదిమీడి పద్యములు నానసోమనవది శిరోమణి యుల్లేలము ద్వారా విదితమగును.

నానసోమన యవేమారెక్కి యాస్థానకవియని దీవఁదెలియఁగలదు. సోమనను బేర్కొన్న బుక్కరాయలకాసనముకాలము క్రీ. శ. 1344' అని కవిచరిత్రకారులచే విధింపఁబడినది. అనవేముదికాలము క్రీ. 1362 - 80, ఈ కాలములు సోమనికాలమునకు సరిపడుచున్నవి. ఈ యంశమును ఆంధ్రవాఙ్మయచరిత్రకారులు పురికిలింది సంగ్రహించుదురాక.

శిరోమణిలో గమనింపఁదగిన విషయవిశేషములు

పూర్వకవి నామనిర్దేశమున 'గారు' అను పుర్యాదావాచకము విధిగా నుపయోగించుట —

గారని పేర్కొన్నవారిలో అన్యకవిగారు ప్రథములు. అన్యకవీయములో రెండుచోట్ల 'గారు' శబ్దప్రయోగముగలదు.

సూరసరాజుగారు (2-137), నన్నయతిక్కనగార్లు (8-183), గజపరవశి పేంకటకవి యాంధ్రప్రయోగరత్నాకరముతో (అముద్రితము - దీనిప్రతి - తంజావూరి గ్రంథాలయమునఁగలదు) కొన్నిపట్టుల 'గారు - వారు' ప్రయోగములు గాననగును.

'లక్షణకవి అప్పనగారి శుభాపార్థికిరామాయణము, చామసూరివారి సుఖద్రావరిణియము, పెద్దిరాజువారి కథాసారము'

కస్తూరిరంగకవి తనచందములో 'దూర్జటివారి కాళహస్తీశ్వరేశతక' మని యొక్కచోట బేర్కొనె (రంగ - 3-27).

ఇక శిరోమణిలోని కొన్ని — చిత్రకవి పెద్దనగారు (1-39), భీమనగారు (1-41, 43), అనంతనగారు (2-33), వెల్లంకి తాతంథట్టనగారు (1-47), లింగమగుంట రామన్నగారు (2-177), ముద్దరాజు రామభద్రయ్యగారు (4-85), వార్తాకవి రఘునాథయ్యగారు (4-76).

మఱి అథర్వణాచార్యులు, కేదారభట్టాచార్యులు, భాస్కరాచార్యులు అని యాచార్యవాచకముతోఁ గొందఱును సంస్కృతభాషలో రచించినవారిని బేర్కొనెను.

ప్రబంధిసరపేశ్వరుఁడు, శబ్దకాసనుఁడు, సోమయాజి, ఆంధ్రకవిశాపితా మహాఁడు అని విరుదమాత్రముచేఁ బెద్దలఁ గొందఱిని బేర్కొనెను.

సర్వత్ర వియతితో గారని నామనిర్దేశమొనర్చి పూర్వులయెడ గౌరవము ప్రకటించిన యాదాత్ర సంప్రదాయముక శిరోమణికారునికే దక్కినది.

ఉదాహృతగ్రంథ నామ నిర్దేశములలో విశేషములు

ఇందుఁ గుండలీకరణములలోఁ బ్రదురమైనపేర్లు చూపఁబడును —

దీపిక (లక్షణదీపిక), విష్ణుచిత్తీయము (అముక్తమాల్యద), పెద్దిరాజు ఆలంకారము (విన్నకోప పేదన కావ్యాలంకారచూడామణి), కవిసంజీవని, కవిలోక సంజీవని (కవిజనసంజీవని), కవిరాజగణాంకుశము (కవిగణాంకుశము), సుభద్రా పరిణయము (విజయవిలాసము), విక్రమార్కచరిత్ర (కొఱవి గోపరాజు సింహాసన ద్వ్యతింకిక; ఇది జక్కన కృతించు), ఆంధ్రకవిచింతామణి (ఆంధ్రకవిచింతామణి), ఆంధ్రకవిచింతామణి వ్యాఖ్యానము (అథర్వణకారికావళి).

అముక్తమాల్యద యాంధ్రకవిశాపితామహా (అల్లసాని పెద్దన) కృతిగా నిర్దిష్టము. శిరోమణికారునికిఁ బూర్వులగు నప్పకవ్యాదులు నట్లే పేర్కొనిరి.

ప్రయోగలక్ష్యపాద నిర్దేశము

శిరోమణియందు లక్షణములకుఁ జూపిన లక్ష్యపద్యములలో నాప్రయోగ మేపాదముననున్నదో యటనట మున్నుగా సూచింపఁబడియున్నది. ఈ వద్దతి యా కృతిలో సర్వత్ర విర్వహింపఁబడినది. తక్కిన లక్షణగ్రంథములలో వీరితి గానరాదు. అందులకుఁ గొన్ని యాదాహరణలు —

1. ముందఁ లక్ష్మీనృసింహాచారి త్రిలింగశర్దూలకాసనమున గ్రంథకథాసందర్భ సహితముగ లక్ష్యప్రయోగములు నిర్దేశింపఁబడియున్నవి.

(4.65) సోమయాజి ప్రయోగము కాంతిపర్వము కందము 4-వ పాదమున నవర్ణమునకు జ్ఞా యతిలక్ష్యము.

(4.92) ఓలమానయనుటకు సోమయాజి అనుకానవికము కందము 2-వ పాదమున అఖండయతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

(4.113) విన్నకోట పెద్దన కావ్యాలంకారచూడామణియందు ట త ప వర్ణపులు మూటికి చంపకము 2-వ పాదమున 3-వ వరణమున 4-వ యదుగున విశ్రమంబుగా బిందుప్రయోగము లక్ష్యము.

(4.410) లఘుపుమీద ఆర్థబిందుప్రాస ప్రయోగము ద్రోణపర్వము మత్రేభము 4-వ పాదమున లక్ష్యము. ఈ లక్ష్యమున వరుసగా జాదాశిబ్దము లివి —

కడకన్ను -- ఎ, క్కుడు — కడిఖండంబు — పెక్కమ్మలే, యుడు

ఈ విధేళములన - ఏయుఁడూ - అను నానంతర్యార్థక య పర్ణకము సార్థబిందుకమవి స్పష్టమగును. అట్లుగాకున్న నీ పద్యము లక్ష్యము కాఁజాలదు. అనంతర్యార్థక య పర్ణకము విర్బిందుకమవి లాక్షణికాభిప్రాయము. ఈ విధేళము లేకున్న నేపాదమం దేళిబ్దము సార్థబిందుకమో తెలియరాదు.

(4.430) ఆదిపర్వము కందము 4-వ పాదమున ఆర్థబిందు విర్బిందుపులకు ప్రయోగము లక్ష్యము. ల. కి. తిథిప్రతిలోఁ బద్యపాదాదు లిట్లున్నవి —

‘పీంక — దాంకిన — మూక — ఆకరముగ’

ప్రాచీనలేఖన సంప్రదాయానుసారము ‘పీంక, తాంకి’ అనువానిని ‘పీంక, తాంకి’ అని సార్థబిందుకములుగా గ్రహింపవలెను. విధేళప్రకారము ‘ఆకరము’ లో నరసున్న యుండదు. మూకతో మున్నుటనవలెను. మూక విర్బిందుకము, ఆకరము నబిందుకమవి కొందఱుమతము. అవ్యకవిమతమున ‘మూక’ విర్బిందుకము. (దూ. అప్ప. 3-305. మూకలు విరియించి - పీంక - ఖండాఖండ ప్రాసలక్ష్యము). అహంకారశబ్ద వైకృతము ఆకరము నబిందుకమవి కొందఱు, అగ్రహాశబ్దభవము ఆకరము విర్బిందుకమవి కొందఱు మందలింతురు. శిరోమణిమతమున విర్బిందుకము.

సా ధు పా తో ప ల భి

శిరోమణి యనేక లక్ష్యలక్షణగ్రంథ పద్యముల మదాహరించె. ఇందలి కొన్ని పాఠములు నేడు ముద్రితములైన యా యా గ్రంథపద్యపాఠములకన్న యుక్తతర

ములుగానున్నవి. కొన్ని లక్షణగ్రంథపద్యములలో లోపించిన పాదములు దీని లక్షించుచున్నవి. ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమువారి యాంధ్రమహాభారత సంశోధితముద్రణములో పీఠికలోని భారతపద్యోద్ధరణములు సంగ్రహింపబడవలెనని వారు పరిశీలించిన లక్షణగ్రంథ పట్టికలో విడి చేరలేదు. ఈ క్రింద నట్టి పాఠవిశేషముల గొన్నింటిని బ్రదర్శించెద.

(4 601) 'దీనినెట్లుల గ్రమ్మఱింతు మదీయ భాషణమెన్నఁడు'
 'న్నేనిమోఘముసుమ్ము దిగ్ధరణిందు భానులెఱుంగఁగఁ.''

ఇయ్యది శబ్దకాసనుఁడు అదిపర్వము 4-వ పాదమున నకారబొల్లుమీఁద అద్భు ప్రయోగలక్ష్యముగా విదేశింపబడినది

ఈ పాఠము సంశోధిత ముద్రణమున సంగ్రహింపబడలేదు. తొందలి పాఠమిది — 'భాషణమెన్నఁడు' 'న్నేనిమోఘముగాదు దిగ్ధరణి రవీందు లెఱుంగఁగఁ' ఈ పాఠమే స. ల. సా. సం. లో కూచిమంచి తిమ్మన విత్తవడిలో 'హల్లుతోడి మైత్రికిచ్చిన యీ లక్ష్యపద్యములో నున్నది. 'ఎన్నఁడున్నేని' సందిలోని వ్యంజనమునకు 'ధరణిరవి' లోని 'ణి' వర్ణమునకు యేత. శిరోమణి పాఠమున 'ఎన్నఁడున్నేని' 'ధర - ణిందు' స్వరయతి సంఘటితమైనది.

(4-588) 'వేదాద్రికు విరూఢికుండిరు జగద్విభాత కీర్తిశ్వరుఁ' — అని పాండురంగమాహాత్యము (1.8) పద్యపాఠము. 'జగద్విభాత చారితునిఁ' అని ల. 1. పాఠము. కీర్తిశ్వరునికన్న చారితుని పాఠము సరసము.

ప్రాసమైత్రి ప్రాసలో సుదాహృతమగు ననంతని లక్షణములో 'అమరు నన్యోన్యమును ఋ యుతాయతములు' అను పాదము (1-40) 'అమరు ఋ యుతాయతము లన్యోన్యముగను' అను పాఠభేదముతో సంగ్రహింపబడ్డది (4.388). అనంతని లక్షణ పాఠములో ఋకార మొక్కటే కలదు. శిరోమణి పాఠములో 'ఋ - య' లు రెండున్నవి. ఈ రెంటికి శిరోమణిలో లక్ష్యములు గలవు.

శరభక్రీడ — ఇది పరస్థాన-విషమవృత్తము. చిత్రకవి పెద్దన ల. సా. సం. లోని పద్యము (2-38). అందు ముద్రణలో - 'చతుర్థాంఘ్రి రాఁగా మ భ న య (సమాంబద్ధణంబుర్)' అను పాదమున బుప్తభాగము పూరించి కుండలీకరణమునఁ జూపబడినది. 'మ భ న య' గణములున్నవి. క్లావి మఱొక య గణము గురు ద్వయముగూడ మండవలె.

ల. ౩. పాతమిట్లు పమీచీనముగానున్నది (౩-217)

‘వతుర్థాంప్రిణా రాగా మ భ న య య చంచ ద్గ గంజు’

అవరవక్త్రవృత్తము (ల సా. సం. చిత్రకవి 2-28) అందుఁ బాత మిట్లున్నది —

‘అనఘయసమమందు భద్రిక

స్థనపతి మాలిని సర్లయందు’

ఇందలి ‘జనపతిమాలిని’ యర్థరహితము.

‘భద్రికా, తనఁబదమాలిని పర్లయందు’ అన్న భక్తిని పాతము ల. ౩. లోఁ గలదు. (౩-214) ముదిత కవిసంజీవనిలోలేని నూతనపద్యము ‘కృతులంగల్లుటఁజేసి ద్వ్యస్తరువర్గేతోన ఈత్సృక్రియా’ (4-274) అను నాదేశయతి లక్షణపద్యము శిరోమణిలో నుదాహరింపఁబడినది.

ప్లుతపది లక్షణపద్యము ‘ప్లుతమనఁబరఁగు’ అన్నది కవిజనాశ్రయమున (సంజ్ఞ - 70) ప్లుతయతినిజెప్పు ‘దూరాహ్వానమునందు’ అను పద్యము నధస్పాచిలోఁ బ్రక్షిప్తప్రాయముగాఁ జూపఁబడినది. శిరోమణి యుద్ధారమువలన నియ్యది మూలపద్యము యెఱుఁగనగును.

(౩-233) త్రిభంగి — కవిజనాశ్రయములోని లక్ష్యలక్షణపద్యము శిరోమణిలో సంగ్రహింపఁబడినది. ఆంధ్రపాహిత్యపరిషత్సృజిత కవిజనాశ్రయములో ‘న న న న న భ మ న గ’ అను గణములతో 28 అక్షరముల త్రిభంగి ముదితము. ఇది ప్రమాదపతితము. ‘న న న న న న న న భ మ న గ’ అను గణములతో 36 అక్షరములుగలది త్రిభంగి. శిరోమణిలో 36 పద్యములుగల త్రిభంగి పాతమున్నది.

(4 335) పోలికపది లక్షణము కవిజనాశ్రయములోనిది శిరోమణి గైకొన్నది. ‘పోలికపది శీల ముల్లమున కెనయనఁగా శీలంబుల్లంబనఁగా’ అను పాతము క. ౬. మునఁగలదు. ‘శీల మృమల మృనఁగా’ అను శిరోమణిపాతము హృద్యతరము. ‘దావెనగాఁగ నెన్నిదే దళముఁగూర్చి’ అని ల. సా. సం. పాతము (2-142), ‘ఎన్నిదోదళముఁగూర్చి’ అని ల. ౩. పాతము.

(౩-371) కవి మూలపాతము శబ్దదోషమని పరిష్కర్తలు మార్చినారనుబది తెలియపచ్చెడు. ఎన్నిదో, వంటి ప్రయోగాలు 17-18 శతాబ్ది కవు లవిరళముగాఁ బ్రయోగించియున్నారు.

దీరులెఱిగి రచియింతురు (ల. సా. సం. 73 పుట) — దీనికి 'దీరులివి తెలిసి చేతురు' అను పాఠము ల. శి. లో గానవచ్చెడు (3.369). 'చేతురు' అపాదు రూపమని యిటీవలి పరిష్కర్తలు ల. సా. సం. 6 న సవరించినారనుట తెల్లము.

ల. సా. సంగ్రహము 3 ఆ - 20, 25 పద్యములందు (రేపఱకార నిర్ణయము) పాదములు పాదభాగములు లోపించినవి. ఆలుస్తభాగములు శిరోమణి యధ్యారములలో లభించెడు.

దక్షిణాంతిక — ల. సా. సం. (2.115) పాఠములు సరిగలేవు. వాని పాదు పాఠములు శిరోమణిలో లభించెడు (3.408).

(4-118) 'ఆలముచేపిన నెలువ' అను బిందుయతి లక్ష్యపద్యము శిరోమణి యుద్యోగపద్యములోనిదిగా పీయఁబడినది. ఈ పద్యము ముద్రిత భారతమున నెందును గోచరముగాదు. పరిశీలనీయము.

ఇంకను నసంఖ్యాత సాధురమ్యపాఠములు గానవచ్చుచున్నవి. అయ్యవియెల్ల నా యా పద్యముల పుటల యధస్థానిలో సమకూర్పఁబడినవి.

అంద్రసాహిత్యపరిషత్తు స్తక వివరణగ్రంథములో లక్షణశిరోమణిని గూర్చి వ్రాసిన కొన్నిమాటలు —

'ఇందు యతిప్రాస విషయము నేడు మనకు లభించుచున్న లక్షణగ్రంథము లన్నింటికంటె విపులీకరింపఁబడియున్నది.' (ఇది కొంతవఱకు వాస్తవము). 'పెక్కు ప్రాసీన గ్రంథములనుండి లక్ష్యములు గైకొనఁబడినవి. దీనింబట్టిచూడ నీకవి అప్పకవి కంటె బూర్వీకుడుగఁ దలఁపఁదగియున్నాఁడు.' (ఇందు రెండవ యతిప్రాసము సరిగాదు. అప్పకవికి గణపరపు పేంకటకవికిని తరువాతివాఁడవి సహేతుకముగా విర్ణయించియున్నాఁడను) 'మఱియు నీవఱకు లాక్షణికు యదాహరింపని పూర్వార్థబిందు ప్రాస మిందుఁ జెప్పఁబడినది.

పెక్కు మాతనవిషయములున్నవి. వానినెల్ల విస్తృతముగాఁ బ్రదర్శించితిని. కాని పూర్వార్థబిందుప్రాస గ్రంథమందెందును నాకుఁ గానరాలేదు. ఇందలి ప్రాసభేదములలో అర్థబిందుప్రాసయున్నది. అందు అర్థబిందు విర్ణయింపఁబ్రాస ప్రయోగ లక్షణ లక్ష్యములని వచింపఁబడినది. అది పూర్వార్థబిందుప్రాసగాదు.

నన్నెచోడ కుమారసంభవములోఁ బూర్వార్థబిందుప్రాస యీ క్రింది పట్టుఁ గాననగును.

1.4 వీగు నపార ... వా, మాంగ — లోఁగిన — పే, దాంగు.

6-157 పోడిగ — మూడు — బ్రహ్మాండము — భాండము.

వీటిని అర్థబిందు విర్బిందుప్రాస లందురు కొందఱు. 'వీగు, లోంగిన, పోడిగ, మూడు' అను రూపములు ప్రాచీనములగు క్రిందఱు పూర్ణబిందు సమ ప్రాసగా నమర్చింతురు. కాని శిరోమణి యిట్టి ప్రస్తావన చేయలేదని యెఱుంగవలెను.

లక్షణశిరోమణిలో నూతనములగు శాస్త్రవిషయములు, అజ్ఞాతగ్రంథకవినామములు, అదృష్టగ్రంథగతపద్యములు, పద్యసాధుపాఠములు, లక్షణమకభేదములు, అట్టి నట్టి లక్షణసూక్ష్మపరామర్శనము అమూల్యముగ నంతరింపఁబడి గ్రంథపైష్ణ్యమును బ్రపంచించుచు గ్రంథనామమును సార్థకము పేయుచున్నవనుటలో నందియములేదు.

ప్రయోగవిశేషములు

పొత్తపి పేంకటరమణకవి విశ్వంక లక్షణవక్రవర్తి. అతని గ్రంథము లక్షణ శిరోమణి. ఛందోవ్యాకరణలక్షణగ్రంథము. కవి బహులక్ష్యలక్షణగ్రంథ పరిశోధకుఁడు. అట్టికవి రచనలో దోషముల నాపాదించుట నల్లక్షణముగాదు. కాని రమణకవి స్వీయపద్యములలో విలక్షణప్రయోగములు గానవచ్చుచున్నవి. కవికాలమున కీవల నావల (17-18 శతాబ్దాలు) నవతరించిన లక్షణగ్రంథములలోఁ బ్రాచీన లాక్షణికా సంగీత్యక శబ్దాదిరూపములకు ననుకూలము లున్నవి. జీవద్వాషకు ననుకూలన మెల్లప్పు డొక్కరీతిగా నుండఁజాలదు. శిరోమణికారుఁడు విరంతుఁడు. ఇతఁ నిందరి విలక్షణ ప్రయోగాలు —

సమాసములు:—

గ్రానకక్కూర్తి (2-183); గణపొంతు, ప్రిష్ఠపొంతి (2-103); సమకండ కులుపపదము (3-291); ఇవి వైరిసమాసములు. దివపతి (3-310) దివచ్ఛతి యన వలెను; కవిసాగర గిరివాణి భువి గౌరీమేఘవిను (2-154) పిదనమానమధ్యలోఁ దత్పదపదము; కర్తరర్తలకు (2-58) కర్తృతర్త లనవలె; వేళతకము (1-9) మిశ్ర

ద్విగుపు - ఏక పదనాంతము; ధనురా (2-40) భూరా యవవరె. కాచి దీనిని దత్తమ సమానముగా గ్రహింపనగు; తమదుకుభాకుభములు (2-53) ఆత్మార్థము వచనమున దుగగవుము; ఉండుటుండములు (1-23) భావద్వంద్వము.

సంధులు :—

పూర్వాషాఢగు (2-30) పూర్వాషాఢ + అగు; ఎత్తుగీతన (3-18), కనకంఠి కోమరు (3-37); పార్శ్వనాదన, భిన్ననాదైవ (2-85); నవాంశన (2-108), జలధర మాలికనెడు (2-192, నురభన (3-106), కలహంసగును (3-27) — ఇవన్నియుఁ దత్తమన్వరసంధులు.

మునుపటల్లు (3-262), పౌనఃగెటు (2-55.) — ఇది క్త్వార్థకేతారసంది, కోమరసంతుని (1-12) కొమరు + అనంతుని, తవరమృష్టుపు (3-174) తవరు + అనుష్టుపు చెల్లొకపదమును (3-355) చెల్లు + ఒకపదము — ద్రుతస్వరసంది, రూపమునన్నిడ (3-381) ద్రుతద్విత్వసంది, తేజవంతా (3-158) తేజ + అనంతా అని తెనుఁగు సంబోధనాంతశబ్దముల సంది. తేజ యనంతా యవవరె.

ఇట్టిదే తేజవాష్టగణ విరాజితంబు (3-351.) తేజ + అష్టగణ, కల్కావతార (3-73) కల్క + అవతార - కల్కావతార యవవరె.

తత్తమ శబ్దములు :—

అనునాపికలు, అంతస్తలు, ఊష్మలు (4-23) విసర్గలు (4-223.) ఉదాహరణలు (4-61, 130), విరామ (3-173) - మువర్ణకలోపము - చరిత్రాది గణవరసీయము. వేనర్వసు (2-37), అర్థబిందు (4-458), ఒకగురు (3-13.) - వీటికి వువర్ణకలోపము. వర్గపు (1-84), మరుతము (2-134) - మరుత్తు అనుటకు; తిర్యగులు (1-87) - తిర్యక్కులనుటకు; బ్రాహ్మలకు (1-141) - బ్రాహ్మణుల కనుటకు, శతభిషము - హస్త (2-77) - మువర్ణకలోప వికల్పిత. ద్విపదము (3-7) ద్విపదయనుటకు. అనుష్టుపుచందము (3-174) అనుష్టుప్సందమనుటకు, గుర్వు (3-257) గురువు అనుటకు - ఇది తత్తమముగానఁ బదమధ్యన్వర మాచ్ఛికమునకువరె రాదు. బహుగాను (2-198) సంస్కృతావ్యయప్రయోగము, జనై నసములు (4-179.) జన + ఏవసములు, ఏనశబ్దము - ఏవస్సుకావరె. ఇది ద్వితీయైకవచనాంత రూపము.

నహిష్టా (3-342.) - 'కృష్టా - నహిష్టా' అని యంత్యప్రాస - నహిష్టా యనవలె.

అచ్చికళబ్దములు:—

తపలు (1-78.) తప్పులనవలె - అక్కటాదులందువలె జడ్డకు లోపమున్నది; వదిహేను (1-84.), వహ్మరు (3-242), వద్నాలు (2-109; 3-243), పదు(ద) కొందు (2-82), పొంతు (2-103), పొంతువు (2-69), పొంతువ (2-96), అవచారు (4-5.) ఇట్టిటిదే (4-158), ఇట్టిట్టిదే యనుటకు, వాటివాటికి వేర్వేరు దేటనేకు (3-322) వానివాని కనవలె — కాని యిం దిది ప్రాసయతి నిబద్ధము. 'పీటిరోపల నొకమూటిచే' అని యప్పకవికూడఁ బ్రయోగించె (అప్ప - 4-453).

క్రియలు:—

చేకు (3-322.) — చేయును ననుటకు, రచియింపును, వ్రాయును త్తములు (2-102; 1-78) రచియించుట, వ్రాయుట యనుటకు - భావార్థక బ వర్తకమునకు మాటు దు వర్తకము, దింపఁగను (3-279) - దింపఁగ ననుటకు - ఇది ప్రాసలోఁ బ్రయుక్తము, అనేకాకుపు (4-365) అనునాకుననుటకు పొత్తపియనేటి గ్రామనామము (1-15) అనేది యనుటకు, వర్ణను జూచుప్రాసము (3-380) - చొచ్చు. పాడుక (3-376) - పాడుకాని - కొనికి క ప్రత్యయము.

శబ్దరూపములు:—

కర్కాటకరాశి (2-43), కర్కాటము (2-113; 116) - కర్కట(క) మనవలె, లేకణ (3-12) తప్పకణ (3-403.), రెండో గణంబు (3-308.), నాల్గో ముహూర్తము (2-137) ఎన్నిదో ముహూర్తము (2-137) చరణంబినాచొప్పు (3-395) చరణంబినాచొప్పు ననుటకు. కరువారసము (2-40) రసవాదియగుచో కరువారస మనవలె; కాద్దరి, మార్దర (2-79) కాద్దరి మార్దర శబ్దములు. చందవృత్తము (3-174) చందోవృత్తమనవలె, రక్షవిపక్ష (3-346) రక్షవిపక్ష యనవలె, వనోక నకులాదిప (2-79) వనోకో నకుల — అనవలె.

రేఖ - రేఫ యనవలె.

రేఖ అకారముతో + వైరి క్రికక్రమ (4-5).

ఈరూపము ప్రాసస్థితమగుటచే నిర్ధారకము. అటుగాక 'రేఫ' అని గ్రహించిన 'ప - భ' ప్రాసయగును. శిరోమణిలో సవర్ణప్రాసలో ప - భ ప్రాస చెప్పబడినది. (4.354) ప - భ ప్రాస యతనికి సమ్యక్మే యనవలె. రేఫకు రేభయను రూపాంతరము గలదని కేచిన్మతము. రిఫ దాతువునకు 'రిభ' యని కాశిపాతము గలదు.

పోతన భాగవతమున రేభ శబ్దమంత్యాను ప్రాసనిబద్ధముగానున్నది. (చూ. భాగవత - X స్కం. ఉత్తర - 622 - సాహిత్య అకాడమీ ప్రతి.)

క॥ జలజభవ, భవుడు గనెనొక
నలినాపి నివాసమందు నతభద్రేభుఁ
జలదాభుఁ గతలోభు
న్నలకాశితద్విరేభు నంబుజనాభుఁ.

మూరు (2-10) మూరు, జాతులవైశ్యుల + కారయఁగను (1.141).

ఇందు 'మూరు' రూపము ప్రాసలోనుండుచే నిర్ధారకము. మూరేభు (2-20) ఏశాది (3.244) నాగేభు (2.76) 'మూడు ఏడు' అనుటకు 'మూరు ఏడు' అన్నవి కర్ణాట భాషారూపములు. ఇవి యన్యదేశ్యములుగా గ్రాహ్యములు.

విభక్తిరూపములు : —

తిట్టుకు (2.5), గుడుసుకేత్వంబు (4-14) —

కువర్ణక పరకత్వమున నగాగమములేమి,

చె, తొ, చాత (చే, తో, చేత) - అను నసాధురూపములు క్రిందిచోట్లఁ గాన వచ్చెడు. సాధుపాఠము లున్నవేమో ?

చను రాహు సౌమ్యదోషములు కవిచె (2-133)

హల్లులతో నచ్చు యుతములై చెల్లు (4.69, అథస్సూచి)

కవి భౌమ సౌరిదోషములు వాచస్పతి

చాతఁ దీఱును ఫణి సౌమ్య భాను.

(2.133)

'చేత' అనుటకు 'చాత' అను వ్యావహారికరూపము యతిస్థానమునఁ బ్రయుక్తము కానోపును.

యతులు :—

కృతులవి మూలదాసన మ + ట్ (1.9) ఋ - టి యతి.

‘ఋ - టి’ లు చెల్లును. శిరోమణికారుని మతమున ‘ర - టి’ యతిప్రాసలు విరుద్ధములు.

రుగ నల నృపచోర + మృత్యువులనడగు. (2-148)

ఇది రు - ఋ వడి - శిరోమణి దీవిని జెప్పలేదు.

ఋ - రు వడి గావించిన కవిప్రయోగములు పెక్కులు గలవు.

యతిభ్రంశము :—

అశుమాధుర్య వి + స్తార, దీచాతుర్య (1-14 అదస్సూచి)

‘సాశు మాధుర్య విస్తార’ అష్ట పాతము గూర్చబడినది. అప్పట్టున సహార్థ యతియో యతిండయతియో కాదగును. ఏకాక్షరీ - ద్వ్యక్ష + రీ ధురీణు. (1-14)

శిరోమణిచెప్పిన దేశీయయతిచొప్పున బదమధ్య వ్యంజనముమీది స్వరమునకు యతి చెల్లవచ్చు. (చూ. ఓషధీశార్కనైత్ర ఛా + సురచరిత్ర.) (4.53)

అష్టగణంబు లొ + క్కర్తు కమరు. (3.308)

ప్రాసములు :—

కలుగు పండ్రెంటి యందును + వలులు. (2-109)

పై రెంటిను ‘ల - టి’ ప్రాస. శిరోమణికారుడు ‘ల - ర’ ప్రాస చెప్పె. ‘ల - టి’ ప్రాస యతనికి సమ్మతముగాదు. ఒరులు దాజెడుటయు + నెఱుగలేక (2-183)

ఇందు ‘ర - టి’ ప్రాస యున్నది. శిరోమణి విషిద్ధము. ఋ ణ ఞ జ ఋ త వ + ర టి. (2-191)

ఇందు ‘ఋ - ల’ ప్రాస. ఋ ప్రాసచే ఋ - ర లు చెల్లు. ‘ర - ల’ లు గూడఁ జెల్లుగాన ‘ఋ - ల’ లు తెల్లుబడియయ్యె ననఁదగును.

ఇనుము — గుణము (2-61).

షణ్ణిచయ — తనర (3-83).

పై రెంటిను 'న - ణ' ప్రాస గలదు. నకారము సాధ్యణకారముతోఁ బ్రాస నందునుగాని కేవల 'న - ణ' లకుఁ బ్రాస లాక్షణికమతముగాదు.

గురులఘువుల వ్యతిక్రమము :—

దినమణి వృత్తము - సంకలితంబగు షడృతుమువి (3-111).

ఇందు షడృతుల్ వట్రినుడికిఁ బూర్వాక్షరము గురువుకావరె. అయ్యది కాప్రవిరుద్ధము.

సీ॥ సత్త్వరజస్తమ స్వరములు మృతపంచ,

కములగ్ని వాయుత్త్వములారక్త । క్యామచంద్రులును. (2 182)

ఇందు సంయుక్త పూర్వాక్షరము లఘువుగావరె.

సీ॥ ఉ ఊ లు కన్నులు నొగి ఋ ఋ లు.

ఇందు 'ఉ' - గురువు, 'ఋ' - లఘువు. (1-34)

సీ॥ అరయఫలములు ఆ ఆ ఉ ఊ లకుఁ

ప్రీతి ఇ ఈ లు సంకృప్తి జయము. (1-89)

ఇందు అ, ఇ - గురువులు, ఉ - లఘువు.

ఉచ్చారణమబట్టి గురులఘుత్వముల నెన్నవలెను.

ప రి స్క ర ణ ము

లక్షణశిరోమణి యంతవఱకు నముద్రితమై లిఖితప్రతులలో దాఁగి యజ్ఞాతమై మూలఁబడియుండినది. అందుచేత వేంకటరమణకవిపేరు కవులచరిత్ర తెక్కలేదు. దీనిఁగూర్చి లక్షణపరిశోధకులు నయితము పరామర్శింపలేదు. ఈ గ్రంథమున నేను పీఠికలో వివరించినట్లు అనేక నూతనాంశములు విశిష్టములైయున్నవి. నా భందో రీతులలో దీనిలోని యపూర్వలక్షణాంశముల నటనఁటఁ బ్రదర్శించియున్నాను. అందు

నేను వక్కాణించిన శిరోమణి విషయవిశేషములను బెక్కింటివి దరువాత నవతరించిన చందఃపరిశోధనగ్రంథములు సంగ్రహించినవి. ప్రకృతము ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడెమీవలన ముద్రణభాగ్యము శిరోమణికిఁ బ్రాప్తించెను.

లక్షణశిరోమణిని బరిష్కరించుట కుపయోగించిన లిఖితప్రతుల వివరములివి :-

1. కాకినాడ ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్పత్రి - పరిషత్తు స్తకభాండాగారమందలి 1297, 148 సంఖ్యలుగల తాళపత్రప్రతులు 1297 లో 1, 2, 3-వ ఆశ్వాసములోఁ గొంతభాగము. 148 లో 3-వ ఆశ్వాసము తరువాతిభాగము, 4-వ ఆ. లో సందినమాసములవఱకు అనమగ్రముగ గ్రంథము లిఖితము. వావిళ్ల సంస్థకు చిలుకూరి పాపయ్యశాస్త్రిగారు 15.7 1949 లో వ్రాపియిచ్చిన ప్రతికి నేను 31.7.52 లో నకలు వ్రాపికొంటిని.

2. మదరాసు ప్రభుత్వ ప్రాచ్యలిఖిత గ్రంథాలయప్రతులు - R 679 తాళపత్రప్రతి - తుదిభాగము లోపించినది. 4-వ ఆశ్వాసములో ప్రాసలను వివరించుపుట్టముతో ముగిసినది. R 1257 కాకితపుఁట. ఇది 679 ప్రతికిఁ బుత్రిక. D 3034 - తాళపత్రము - తృతీయాశ్వాసములో అనమగ్రముగా ముగియుచున్నది.

ఈ మూఁడు ప్రతులు నేఁడు మదరాసునుండి తరలింపఁబడి తిరుపతి శ్రీవేంకటేశ్వర విశ్వవిద్యాలయ ప్రాచ్యపరిశోధనాలయమందుఁ బదిలపఱుపఁబడి యున్నవి.

3. తిరుపతి శ్రీవేంకటేశ్వర విశ్వవిద్యాలయ ప్రాచ్యపరిశోధనాలయప్రతి 7616(౧) సంఖ్యగల కాటియాకులప్రతి. ఇది తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానమువారి పేకరణ (T. T. D.). ఇది తృతీయాశ్వాస వృత్తాదికార ప్రారంభముననే శ్రీపెంపు వృత్తముతో ముగియుచున్నది. 7616 సంఖ్య - కట్టలో కవిచింతామణి, అనంతకుని చందము, లక్షణశిరోమణి (1-2 ఆ), ఆంజనేయ నక్షత్రమాలిక, ఆంధ్ర కొముది యను గ్రంథములు గలవు. చిత్రకవి బుచ్చయ్యచార్యుల తమ్ముఁడు రామాచార్యులు ఈ కృతీసంపదయ లేఖకుఁడు. ఇందు మదరాసు ప్రతులను తిరుపతి ప్రతులకింద సంగ్రహించుట జరిగినది.

ఉపలబ్ధప్రతులలో కాకినాడప్రతి కొంతవఱకు సమగ్రకల్పము. గాన నయ్యది కుద్ధప్రతి నిర్మితిలోఁ బ్రాసముగ గ్రహింపఁబడినది. మదరాసుప్రతి (679) లో

4 ఆ - పద్యము తరువాతి భాగము లుప్తము. (అభేదయతివలన గతి భాగముమాత్ర మున్నది). కాని 679 లో చివర చిత్రకవితా పద్యములు పండ్రిండు గలవు.

ప్రధానముగా స్వీకరించిన కాకినాడ ప్రతి పాఠములను తిరుపతి ప్రతుల (మదరాసు ప్రతు లిందే గ్రహింపఁబడినవి) పాఠములతో సరిపోల్చి పరిశీలించుట జరిగినది. ఆ పాఠాంతరములను తిరుపతి విశ్వవిద్యాలయాండ్ర కాభ్యాధ్యక్షులు, మాన్య మిత్రులు, శ్రీ జి. ఎన్. రెడ్డిగారు, తిరుపతి వాస్తవ్యులు పండిత శ్రీ T. P. కాశ్యకారాచార్యులచే వ్రాయించి పంపిరి. కాకినాడ ప్రతిని R 679 ప్రతితో సరిచూచి పాఠాంతరములు గుర్తింపఁబడినవి. R 1257 పైదావి పుత్రికయేకాన విశేషపాఠములు లేవు. 3034, 7616 తాళప్రతు లనమగ్రములు 679 ప్రతిని తోలియున్నవి. గుర్తింపఁదగిన పాఠములు లేవు.

కాకినాడ ప్రతి పాఠములను దక్కిన ప్రతుల పాఠాంతరములతో సంప్రదించి సాధుసముచిత పాఠములు నిర్ణయింపఁబడినవి. కాకినాడ ప్రతికి - 'కా' అని, తిరుపతిలోని మదరాసు ప్రతులకు మఱి తిరుపతి ప్రతులకు - 'తి' అను సంకేత మొసఁగఁబడినది. తిరుపతి ప్రతులు R 1257 - (తి), R 679 - (తి), 7616 - (తి) ప్రాచీనతాళపత్రలేఖన పద్ధతికి నర్వాచీనలేఖనపద్ధతికి గొంత భేదమున్నది. దాని కిందుక సూచన —

ప్రాచీనపద్ధతి

వలపరిగిరిక (మాగణము)

పూర్ణబిందుపూర్వక ద్విత్వహల్లు
(అంక్కిలి)

అద్విత్వహల్లునకుఁ బూర్వ
బిందువు (వీంక)

మకార, నకారద్విత్వములకు ముందు
నెఱుసున్న (ఫలమ్ము, అన్న)

పదాంతమున విందుసున్న (లక్షణం)

అర్వాచీనపద్ధతి

సంయుతమునరేఫ (మార్గము)

పూర్ణబిందువుపై అద్విత్వహల్లు
(అంకిలి)

అద్విత్వహల్లునకు ముం దర్థ
బిందువు (వీక)

నెఱుసున్నను దొలఁగించుట
(ఫలమ్ము, అన్న)

పదాంతమున మువర్ణకము (లక్షణము)

ప్రాచీనపద్ధతి

పదము తుదిపొల్లునకు దీర్ఘస్వరము
(మరియును, గణించిరి సుకవులూ)

పద్యాంతప్రాస్వస్వరమునకు దీర్ఘము
(విశ్చయముకృష్టా)

ఆర్యాచీనపద్ధతి

తుదఁ బొల్లు వ్రాయుట
(మరియుఁగ, సుకవుల్)

పద్యాంతమున ప్రాస్వస్వరము
(విశ్చయముకృష్ట)

మఱియు జిహ్వ - జింహ్వ, సంజ్ఞ - సౌజ్ఞ, సౌజ్ఞ, రమ్య - రంమ్య, ద్వితీయ - ద్వితియ్య, చేత - చాత, పింహ - పింహ్య, కృష్ట - క్రిష్ట అనునవి ప్రాచీనాధునిక లేఖన వైఖరులు.

న - ణ లు, శ - ష - న లు, ధ - థ లు, ఋ - రు లు మున్నగు వర్ణములలో వ్యత్యయము, పదాది యకారము (యీగుడు) పదాది వకారము (పుండు, వొక), తత్సమములందును తాలవ్యోచ్చారణ (జెగతి), శకటరేఖలు, అరసున్నలు, చ జ ల దంత్యవిహ్నము పరిహరించుట — మున్నగునవి ప్రాతవ్రాతతీరు. నేటి వ్రాత లోను ముద్రణలోను నాధునిక లేఖనపద్ధతి యవలంబింపఁబడును.

కాకినాడప్రతికి నకలు ఇప్పటి వండితులు వ్రాపిన దగుటచే నాధునిక లేఖన పద్ధతి చాలవఱ కనునరింపఁబడెను. తిరుపతి ప్రతులందుఁ బ్రాచీన లేఖన పద్ధతి కాననగును.

ప్రకృతము శుద్ధప్రతియందు నేటి పద్ధతి నర్వత్ర పాటింపఁబడినది.

ఱోమణిలో అటనట నమిజ్జిరూప వచనములు వ్యావహారిక భాషలో నున్నవి. టీకలు, వివరములు, తెలివిడులు, వ్యావహారికభాషలో వ్రాయుట ప్రాచీన లాక్షణిక పంప్రదాయము. అప్పకవ్యాదులలో నిట్లేయున్నది. ఱోమణి వివరణ వచనములు లక్ష్యలక్షణాదులలో శీర్షికాప్రాయ వచనములు గ్రాంధిక వ్యావహారిక మిశ్రరచన ములుగానున్నవి. అయ్యవి యథాతథముగ శుద్ధప్రతియందుఁ గైకొనఁబడెను. పాఠాంతరములు, లఘువివరణములు, చందోవ్యాకరణలక్షణ వ్యతిక్రమములు ఆ యా పద్యములుగల పుటలలో అర్థోజ్ఞాపికలో అంకములతో సూచితములు. ప్రధానముగా గ్రహించిన పాఠములు మూలగ్రంథములోను పాఠాంతరములు అధస్సూచిలోను నొసఁగఁబడెను. మఱియు నుదాహృత పద్యముల ముద్రిత ప్రతి పాఠములు భిన్నము లగుచో నయ్యవి యధస్సూచిలోఁ జూపఁబడెను.

యస్తభాగములు (వర్ణపదపాదములు) ఇతరప్రతులతో సంప్రదించి సందర్భానుగుణముగఁ బూరింపఁబడినవి. పరిష్కర్త పూరించిన, క్రొత్తగాఁజేర్చిన భాగములు నిలుపుట్రాకెట్ల [—] మధ్యఁ జూపఁబడెను. లిఖితప్రతిలోనున్నవానిలోఁ జేసినమార్పు కుండలీకరణములలోఁ (—) జూపఁబడెను. యతిప్రాసగణభంగములు దురూహ దురవగాహములైన పదములు పద్యపాదములు కుండలీకృతప్రశ్నచిహ్నముతో (?) సూచితము.

ల. శిరోమణిలో నుదాహృత లక్షణలక్షణపద్యములలోఁ గొన్నిపొరపాట్లున్నవి. ఆకరములలో నొకగ్రంథమునకుమాటు మఱొకగ్రంథము పేర్కొనఁబడెను. అప్పట్టున సరియైన యాకర గ్రంథముపేరు మూలమున నుంచి, శిరోమణి పేర్కొన్న యాకరమును నధస్పాచిలోఁ జూపుట జరిగినది. ఉదాహృత పద్యములకు నాయా గ్రంథముల యాశ్వాస పద్యసంఖ్యలు నేటి తమ్ముద్రిత ప్రతులలోవివి చూపఁబడెను.

వృత్తాధికారమున శిరోమణి లక్షణములకు టుప్టికలవంటి వివరణములు పాత కుల సౌకర్యార్థము చేర్పఁబడినవి. అట్టి వివరణములు నిలుపుట్రాకెట్లలో నున్నవి.

సవరణలలో నిమిశ మార్పులు చేయుట జరిగినదిగాని పెద్దమార్పులు గావింపఁబడలేదు. పరిష్కర్త స్వమతానురోధముగఁ బెద్ద మార్పులుచేసి కవిపాఠము లను రూపుమాపుట సరియైన సరణిగాదుగదా ?

సవరణలు చేసిన వైఖరిని బ్రదర్శింపఁ గొన్ని యుదాహరణలు —

1. పాదుక లఘువిడిన నసియే పద్యయగుఁ (3.376) - వ్రా. ప్ర.

లేఖకుఁడు కందమనుకొని యిట్లు వ్రాసియుండును. ఇది వధ్యాకందము. ఉత్తరార్థము 8-వ గణము ఏకలఘువు గావలె.

‘పాదుక లఘువిడినఁ బద్యయగుఁ’ - సవరణ.

2. సరవితో నొపచ్చందసంబు మించుఁ (3.403) - వ్రా. ప్ర.

ఇందు అదిలో మాత్రాదిక్యము గణభంగము.

‘సరవివి నొపచ్చందసంబు మించుఁ’ - సవరణ.

3. లెక్కలకును నొక్క, లెక్క నుద్దిష్టమిది సర్వవృత్తములకు (3-252) - వ్రా. ప్ర.

‘లెక్కలకును నొక్క, లెక్క నుద్దిష్టమిది సర్వవృత్త’ - నవరణ.

ఉద్దిష్టములో ద్వీగుణించిన లెక్క మొత్తమునకు నొక్క లెక్కవలెను.

4. కమలాది గగనాద్రి హిమకర కరవాణి (3-269) - వ్రా. ప్ర.

అద్రి 7-వ సంఖ్య - కాచి యిందు 8-వ సంఖ్య రావలె.

‘గగనర్తు’ - నవరణ.

5. కీలానల, ప్రేక్ష్యంబైన (4-30) - వ్రా. ప్ర.

ఇందు ‘క్ష’ ప్రాస - ‘క్ష్య’ చెల్లదు.

‘కీలాదురు, ప్రేక్ష్యంబైన’ - నవరణ.

‘సు - దుస్’ లకుఁ బరమైన దాతువుల శక్యార్థ య ప్రత్యయమునకు లోప మగును. దుర్ - ఉత్ప్రేక్ష్య - ‘దురుత్ప్రేక్ష’ అగును.

6. క్రతుభుక్తి తేజాలై గలుగు రణము (2 73) - వ్రా. ప్ర.

ఈపాఠ మర్థవంతముగాదు. ఇందు దేవాసురులను వర్ణము రావలెను.

‘క్రతుభు గ్నితిజాలైవఁ గలుగు రణము’ - నవరణ.

7. ముచికుంద వరద స - ముల్లసద్భృహ్మరు

ద్రేంద్రాది సురబృంద విక్రు చరణ (4-136) - వ్రా. ప్ర.

ఇది ప్రాదియతికి లక్ష్యము. ‘విక్రు’ అప పాఠము, అర్థరహితము.

‘వీర్యచరణ’ - నవరణ. వి + ఈర్ష్య - వీర్య - ప్రాదియోగముగల శబ్దము. ప్రాది యతికి సరిపడును.

8. పోలుకా పుపులుకులకు (4-334). స్పష్టార్థము నరకాదేశ సందిచేయఁబడదు.

9. రెండునాలు వదునొకొందు పంద్రెండునాఁగ (2-132) - వ్రా. ప్ర.

ఇందు గణభంగము గలదు.

‘రెండు నార్పదొకొందు పంద్రెండునాఁగ’ - నవరణ.

10. శ్రవణోత్తరాషాఢ సార్వరోహణలు ద

క్షిణ పార్శ్వనాదన + జగతివెలయు (2-91) - వ్రా. ప్ర.

ఇం దుత్తరార్ధమున యతిభ్రంశము.

ద, క్షిణ పార్శ్వనాదన + క్షితివివెలయు - సవరణ.

11. రఘుకులుఁడు ద్రుంచెనాదక ముఖవినాఁగ

వచ్చె దైత్యారిపది యీవియఘ్నిరియన (4-321) - వ్రా. ప్ర.

ఇది సవర్ణప్రాస లక్ష్యము. 1. పా. లో 'ఘ - ణ' లకుఁ బ్రాస. అట్లే
2. పా. లో 'చ - య' లకుఁ బ్రాస యుండునలెను. ఇందలి పాఠము సరిగాదు,
మఱి యర్థరహితము.

'స్వచ్ఛ దైత్యారిపది యీవియఘ్నిరియన' - సవరణ.

దైత్యారిపది యనఁగా విష్ణుపది - గంగ - అదిస్వచ్ఛ.

విష్ణుపాదోద్భవ - వియత్ + యురి - వియఘ్నిరి అనుట.

12. సింహవిక్రమ వృత్తము.

శ్రీరమాధవా బుధేశ సింహవిక్రమంబెదఁ

గైరజ ల్రజ ల్గజాఖ్యవిక్రమంబైదగఁ (3-10) - వ్రా. ప్ర.

ఇందు ద్విత్వీయపాదములో యతిగణములు దప్పినవి.

శ్రీరమాధవాబుధేశ సింహవిక్రమఁ బెదంగై

(యా)రజల్రజలంగల్ గజాఖ్యవిక్రమంబెనంగుఁ - సవరణ.

తిరువత్తివత్తిలో కాకినాడప్రతిలోలేని పద్యములు గొన్ని యవనముగ మున్నవి.
ఆ పద్యములు * చిహ్నముతోఁ జూపఁబడినవి.

గణ యతి ప్రాస వ్యాకరణ ప్రకరణములలో మూలమున శీర్షికలులేవు ; కాని
శీర్షికాప్రాయములగు పదనములున్నవి. ఆ పదనగర్భితములైన శీర్షికలఁ బ్రత్యేకముగాఁ
బ్రదర్శించుట జరిగినది. యతిప్రాసభేదముల శీర్షికలకు వరుససంఖ్య లొసఁగఁబడినవి.
మూలమున నాకరములు పేర్కొనఁబడని లక్ష్యలక్షణములకు నాకరములు చూపఁ
బడినవి.

పాతకుల సౌకర్యార్థము పీఠికావిషయసూచిక, గ్రంథాంతమున ననుబంధములో మదాహృత పద్యములయు గ్రంథములయు అకారాద్యనుక్రమణిక, చిత్రకవితలోని బంధములకు రూపచిత్రములు సంతరింపఁబడెను. ఇందలి పీఠికలో శిరోమణితోని లక్షణవిశేషములు విస్తరముగ వివేచింపఁబడినవి; ఇందలిలోపములు వ్యతిక్రమములు పరామర్శింపఁబడినవి. స్పష్టప్రతిపత్తికై పద్యములలోఁ గొన్ని పట్టల వినంధులు పాటించఁబడెను.

శిరోమణికారుఁడే లేఖక దోషజ్ఞులఁగూర్చి యిట్లు మందలించినాఁడు —

‘తప్పఁదాఁజూచి వ్రాయుదుత్తమము, లేక
ప్రతిసమానంబుగా వ్రాయుదతిముదంబు,
రెండువిడిచియె వ్రాసెడు లేఖకుండు
గలుగఁ గవిచేయు తాగ్యంబుగాదె కృష్ణ’ (1-78)

‘తెలియని వన్ని యబద్ధ
మ్ములనియుఁగవి పదరి దిద్దఁబోకుఁడు, కవితా
కలనాపరులగు లాక్షణి
కులవలనఁ దెలియవలయుఁ గుమతులు కృష్ణా’ (4-19)

లక్షణశిరోమణి గ్రంథము సంపూర్తిగా నెందేని లభించునను ప్రత్యయము గలదు. ఆ యాశయము సిద్ధించునేని మఱికొన్ని లాక్షణికాంశములు వ్యక్తములగును. ఈనాపరిష్కరణ సహృదయామోద సంధాయకము కాఁగలదని యాశయము.

రావూరి దొర సామిశర్మ

సంకేత వివరణము

అథర్వ

అప్ప

ఆ

ఆం. ఛా. భూ.

ఆం. క. చిం.

క. గ.

క. జ. సం.

క. జ. ఆ.

కా.

కావ్యా. చూడా.

కావ్యా. సం.

ఛం. క. ~

చూ.

తి.

తి1.

తె. ఛా. ఛం.

సృసిం. పురా.

ప.

పా.

పాండు. రంగ.

భార.

భాస్కర. రామో.

రం. ఛం.

రా. పాం.

అ. దీపిక.

అ. పా. సం.

అథర్వణకారికావళి.

అప్పకవీయము.

ఆశ్వాసము.

ఆంధ్రభాషాభూషణము.

ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

కవిగజాంకుశము.

కవిజనసంతోషని.

కవిజనాశ్రయము.

కాకినాడప్రతి.

కావ్యాంకారచూడామణి.

కావ్యాంకారసంగ్రహము.

ఛందోదర్పణము.

చూడు దీపిక.

తిరుపతి ప్రతి. R. 1257

„ „ R. 679.

తెలుగు భాషలో ఛందోరీతులు.

సృసింహపురాణము.

పద్యము.

పాదము.

పాండురంగమాహాత్మ్యము.

భారతము.

భాస్కర రామాయణము.

రంగరాట్టపదము.

రాఘవపాండవీయము.

అక్షరదీపిక.

అక్షర సారసంగ్రహము.

అ. శి.

విష్ణు, పురా.

వృత్త.

సం.

సంఖ్య, భా.

శు. అ. సా. సం.

సింహా, ద్వా.

శు. అ. సా.

శూ. ని.

(?)

* * * *

( )

[ ]

శ

అక్షర శిరోమణి.

విష్ణుపురాణము.

వృత్తరత్నాకరము.

సంస్కృతము.

ఆంధ్రమహాభారతము (సంఖ్యోధిత
ముద్రణము)

సర్వఅక్షర సారసంగ్రహము.

సింహాసన ద్వాత్రింశిక.

శుఅక్షరసారము.

శూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు.

అక్షరలోపము; ఛందోభంగము;

అరకి పత.
భాట

గ్రంథసారము.

వర్ణవ్యత్యయము.

పరిష్కర్త పూరణము, వివరణము.

తిరుపతి ప్రతిలోని యధికపద్యములు.

అక్షణశీరోమణి

శ్రీరస్తు
శ్రీ శారదాంబాయై నమః

లక్ష్మణశిరోమణి

ప్రథమాశ్వాసము

వర్ణాధికారము

[అవతారిక]

క. శ్రీరామరమణ, జయ
శ్రీరమ్యగుణాభిరామ, శ్రీవేంకటేశీ
కారాధ్య, ప్రోవు మమ్ము, ద
యారస సుమనామ! వేంకటాచలరామా! 1

క. శ్రీకరుణీపణి చపలా
వీరత ఘనమనోజ్ఞాత్ర! వీరజనేత్రా!
భ్యాత మహాశేషాచల
నేతా! శ్రీవేంకటేశ! విభిలాషీ! 2

క. వరద, వశపతి, వినాయక
తురగంబులు గలుగు వేచ్చుదొర లహరహముల్
విరుటొసంగ శౌనఃగఁ బ్రోతురు
తిరముగ మము నెప్పుడు పార్వతీపరమేశ్వర్. 3

క. తొలిపూజలు కలవలి వెలుఁ,
 గెలుకలదొర బిరుదు కుదిరె, యేనుఁగు మొగముఁ,
 చిలువల జందెము, చెలువలఁ
 గలవేలుపు, విప్పురాజు, గణపతిఁ గొలుతుఁ.

పీ. దాశధ్యేయమూల్య దవళతరాచ్చాద
 నాచ్ఛాదిత సుధాకరాచ్చగత్రి,
 స్ఫటికాక్షమాలికా జంజాత సితకుకీ
 పుస్తక వస్తు ప్రళస్త హస్త,
 రంభా ఘనస్తంభ సంభావ్య సుష్పిద్ధ
 సారతరాభ వృత్తైరుయుగ్మ,
 కుంభి కుంభోరు సత్కుచ కుంభ, కుంభ ద్వి
 జృంభమాదాంభోజ మృదుతరాంధ్రుఁ

తే. ధన్యజపవాటి, సకలసౌందర్యపేటి,
 స్ఫటికకృతపీఠి, కవిజనభాగ్యకోటి,
 భరత తైరవహిత జాటి, పలుకు బోటి,
 విఖిల వాక్సిద్ధి భోగాప్తి నింపుఁ గాత.

క. ధరఁ శిగరుగు సకల విద్యా
 పరిజతు, శిన(త)సుకపి సార్వభౌముని, నన్ను
 ద్గురుఁ శిదరుణివాయి కులగురు,
 నరసింహకపీంద్రు, నెమ్మనమ్మునఁ దలఁతుఁ.

క. శివండిత బుద్ధగురు కవిరా
 జ్ఞాండలికిని శియుక్తి భక్తి మహితాసక్తికా
 దండములిడి, వే కాకవి
 తండాననములకుఁ జాల దండము లిడెదఁ.

6. శిలగు(తి), శివతి(కా), శివరణి(తి), శరుణి(కా, తి).

7 శివండితగురురాట్వక, కుండలి(కా), శియుక్తి(కా), యుక్త భుక్తి
 మహితాసక్తికా(తి).

ఉ. ¹కొన్నిట లక్షణంబు, లొకకొన్నిట లక్ష్యములే, బహుత్వముగా
గొన్నిట, ²జ్యోతిషంబు లొకకొన్నిట, గూఢముగా వలయులే
కొన్నిట, నన్నిటం గలుగు గోప్యములన్నిటిఁ దేటవేతు నేఁ
బిన్నుగ నత్కవిప్రతిపాదము లొదలఁజేర్చి వేడుకగా. 8

చ. శతకము యక్షగానములు చాటువులుగా రచియింపలేక కా
మితమును ¹మేరలే(క)వని మిక్కుట మొక్కొక యింటనింట వే
శతకము యక్షగానములు చాటువు లోపిన మోపు లాదిగాఁ
గృతులవి మూల దాఁపన మఱిగా గృతులే యెవరిచ్చ మెచ్చెదర్. 9

తే. ¹ఇదియ కృతిగాద యంటిరా? యిదొక చంద
మిదియ లోకోపకారకం, విదియ కావు,
మిదియ కాదా తపతి జగదీశుఁ డిహము
పరము లొనఁగును గవిత సాఫల్యముగను. 10

వ. అవి విశ్వయించి యుండఁగ నంతట. 11

పి. శ్రీనాథు చక్రప్రసద్దబంధాభిజ్ఞ,
భీముని ఫణిబంధ పేశలంబు,
శబ్దకాసముని యద్వానాగ్నిలాసంబు,
కొమరనంతుని పాదగోపనంబు,
భాస్కరు పరబ్రహ్మబంధ సందానంబు,
వ్రజలు సోముని పద్మబంధ మహిమ,
మాఘుని శయ్యాచప శ్కారము, మురారి
కవిక త్రిపాద సంఘటన పటిమ,

తే. భారవికవి పదార్థ సర్గరవంబు
¹భారతీపుత్ర! నీయందె పరిణమించి

8. ¹కొన్నిటి.....లొకకొన్నిటి(కా), ²జ్యోతిషంబుదొక గ్రాంతి(కా).

9. ¹మేరలేకని(కా).

10. ¹ఇదియ(తి).

12. ¹భారతీపుత్ర(కా) భారతీపుత్ర(తి).

లక్షణశిరోమణి — ప్రథమాశ్వాసము

నిలిచెఁ బుంజావరీంమై విక్రమ మహాహ !

శమణ సుకపీండ్ర ! సత్కవిజానంద్ర !

12

వ. అవి వెండియు.

13

పీ. తతచిత్రబంధ సంధాన దౌరంధర్య

నక్షర లక్షణాద్యక్ష, దక్ష,

¹సాకు మాధుర్య విస్తార ధీ చాతుర్య,

పున విదాయుధ యుద్ధ కౌశలజ్ఞ,

కల్పిత వృత్తాదికారజ్ఞ, విహయిగో

పన లక్ష్యలక్షణ ప్రాభవజ్ఞ,

జ్యోతిష గ్రంథైక సారజ్ఞ, వివిధార్థ

నానావధాన మేధా విదాను,

కలితైక రేఫ అకారోష్ఠ్య నైరోష్ఠ్య

కల్పిత ఎృత్త సంకలిత చతుర్య

వ్యస్తాక్షరాభిజ్ఞ, వాస్తుశాస్త్రవిదిజ్ఞ,

వివేకాక్షరీ ద్వ్యక్షరీ ధురీణు,

ప్రౌత్సరిబంధోచిత ప్రక్రియాపద్య సం

గ్రహణ ధారణ విరాఘాట పటిము,

సంతత మాతనేచ్ఛాకల్పితాద్యుత

కరలిపి ప్రకటనోత్కట మవీను,

వదిక చాతుర్య జిహ్వచల జిహ్వద్య

నేక చమత్కరియ ²స్తో(క) శాధుర్ని

తే. గణిత భరత యతిప్రాసగణ రసజ్ఞ,

నకులీ³కాత్వేత్వ పాదశబ్దవ్యభిముక ర

14. ¹సాకు...విస్తార(కా) ఆకు(తి) — ఈపాఠమున యిది సంఘటికము

కాదు. విహయి గోపన(ల.శి.), వియతిభ్రంశము, విస్తారతా(కా)

స్తోరతా(తి), విశ్వాత్మత్వ(కా), శబ్దవ్యభిముక(కా).

చన సుధీనిధి, లక్షణచక్రవర్తి
యనుదు ననుఁ జాలఁ గవిరాజు లభినుతింప.

14

పీ. నందవరంబున నయివొందఁ గా దళ
గ్రంథాలవారను గణనకెక్కి
పిమ్మటిరాయనప్రెగ్గడ వారనఁ
దనరి తర్వాతఁ బొత్తపి యనేటి
గ్రామనామమునఁ బ్రఖ్యాతిఁ గాంచి, యనంత
రంబున ధర దుర్గరాజు పేర
పారుషేయంబునఁ బ్రొడిచే గౌతమ
గోత్రుండగు, బిండికొండ దుగ్గ(ర్గ)

తే. రాజ వెంగన పాత్రుండ, రామమనుని
పుత్తుడ, మదూరికొండార్య పుత్తుడైన
యెలమి రఘునాథమంత్రి దొహిత్రుడఁ గవి
రాజ మిత్రుడ, వేంకటరమణకవిని.

15

వ. ఇట్టి నేనొక్క యక్షిణలక్షణలక్ష్యపేక్ష్యప్రబంధ సందాన దురంధర
వితాంత కుతూహలాక్రాంత స్వాంతుండనై యగణితగుణగణాలం
కారాభిజ్ఞ తద్విజ్ఞాతవ్య బంధుర గ్రంథ సంవిదాన సావధానంబుగా
నొనర్చుంబూని ప్రాదిష్ఠిత గ్రంథంబు నిర్విఘ్న పరిసమాప్తికంబుగాఁ
బొలయునని శిష్టాచారపరిప్రాప్తి విశిష్టేష్టదేవతా వందనంబును, మాతృకా
ద్యభినందనంబును, భవ్యకుభకోభిత భారతీ నమస్కారంబును, ¹జీరంత
నాధునిక సకలసుకవినికర పురస్కారంబును, వివర్ణస్వర్ణకారాది నలోర్ణ
వర్ణోత్పన్న కాకవిముక్త ముష్కర తిరస్కారంబును గావించి రంగ
దుత్తుంగాభంగ మంగళ తరంగితాంతరంగంబుతోఁ దద్విధం ²బెఱిం
గించెద, నవధరింపుము.

16

క. గిరిజేశ్వరుచే నందీ
శ్వరుఁడు గ్రహించిన తెఱంగుఁ జదివి రొకకొ

క్కరు వెన నవత్కుమార [క]

కలకజ గురువుత్త్ర దేవగణముని ముఖ్యుల్.

17

క. పింగళ నాగేంద్రుండో

సంగతి రచించినట్టి నత్పణికిని పా

ష్టాంగము నెఱివి మహాకవి

పుంగవులన్మమ్మదలచి మ్రొక్కెదఁ గృష్ణా!

18

క. కవితా లక్షణరీతులు

భువిగల వన్నింటఁ గవులుఁ బొగడఁగ వరుసఁ

వివరింతు నాంద్రభాషా

ప్రవిమలకృతి గతిని కాత్రపద్ధతిఁ గృష్ణా!

19

తే. కవియు జోస్యుండు జోస్యుండు కవియుఁ గాఁగ

వెలయు విలలోన సకల కవిత్వ తత్త్వ

లక్షణాభిజ్ఞత వహించి దక్షఁ డగుచుఁ

బ్రాధిచే మించు గోపాలబాలకృష్ణ!

20

తే. ఇంచుకలు చూచి విడువకుఁ డిందు వినుఁడు

మత్కవిత్వ చమత్కృతి మహిమ సకల

లక్షణగ్రంథములఁ గల లక్షణంబు

లన్నియున్నవి చూడుఁడి విన్నవంబు.

21

వ. మఱయును.

22

తే. శబ్దతర్కాది సకలకాత్రములు వినుఁడు

యుక్తి సామర్థ్యముల జేసి యొకటి నొకటి

నొనర ఁదిందు నటుగాన యుక్తులంచి

యుండు టుండములేర్పి తీర్చుండు కవులు.

23

19. ప్రవిమలకృతిగతిని(తి).

21. ఇంచుకలు చూచి విడువకం డెదురు(కా)

[అంధ్రభాషాభూషణము - 10]

- క. ¹గుణదోషంబు రెణిగి యిది
గుణమిదిదోషమని పూజ గొందురు మకవుల్
గుణములు దోషములని దు
ర్గుణములు గుణమనుచు పూజ గొందురు కుకవుల్. 24
- చ. మఱియును. 25

[అంధ్రభాషాభూషణము - 9]

- క ఒప్పులు గలిగిన మెచ్చుఁడు
తప్పులు గల్గిన నెఱింగి తగఁ దీర్పుఁడు త
ప్పొప్పునకుఁ దొప్పు తప్పని
చెప్పకుఁడి కవు యిపాన్తి చేసెనె మిమ్ముఁ. 26
- చ. అని విన్నవించియు. 27

[గ్రంథారంభము]

- సీ. వర్ణోద్భవంబు తద్వర్ణనంబ్యాస్వర
ములు వీణములు గ్రహంబులు ఫలములు
భూషణౌంబరములు పూలు గంధమ్ము లా
హారముల్ వన్నియ 'రిచివులు విష
మాక్షరములు నమృతాక్షరములును నా
గీత్యరీ వక్యములియును ²సిద్ధ

24. ¹గుణదోషంబురెణుంగరు, గుణమిది దోషమని పూంచి కొందఱు
కుకవుల్ (కా).

2. ¹అధిపతులు విష(కా) - ఈ పాఠమున వస్తాధిక్యము గలభంగమగును.
కాన సవరింపఁ బడినది, శకుంతల్య(కా) సిద్ధ (రం. పం. 2-273)

లక్ష్మీ (త్వరితలు) భారతులు నల్పప్రాణ
ములు మహాప్రాణముల్ [లిలిత] వాహ

తే. నములు సురనర తిర్యగాభ్యము లదోక్ష
రములు కులములు నన్యోన్యనములు చెలులు
అరులు పురుషులు ప్రిలాది ధరణి యందుఁ
గలుగు నన్నియు వర్ణలక్షణము లేను
రచన చేసెద శిరమణితో రామకృష్ణ! 28

వ. ఆది యెట్లుంటేని. 29

క. కనిక రచియింపఁ బూనిన
కవికి వియతి మున్ను మాతృకా పూజన, మీ
భువిఁ దత్పూజ యొనర్చని
కవి కవిత నొనర్చఁ జనదు కంసారి! హరి! 30

వ. తత్సంవిధానం జెట్టిదనిన. 31

పీ. వలసొప్ప దంతదావన ¹పూర్వకముగ న
త్యంజన స్నానము నాచరించి
తదనంతరము ²పరిధౌత వస్త్రముధరించి
సుమతూషణాది ³స్త్రిపులు దాల్చి,
మాతృకాపూజ నెమ్మదిఁబోడకోప చా
ర ప్రకారతఁ జేసి, ప్రాగుదీచి
ముఖముల ⁴శివభిముఖముగ సుఖానన సుఖ
సీనుఁడై కవికృతిఁ జేయు దొప్ప,

తే. శివటుల రచియించి సుకవి సౌఖ్యాభివృద్ధి
గలిగి వర్ధిల్లుఁ గృతిపతి ⁵భ్యాతికెక్కి.

28. శిరమణితో (కా).

32 ¹పూర్వకంబుగ వర్ధంజన స్నానమాచరించి(తే), శివరథాత(తి),
²శివభిముఖమున(కా), శివటులు రచియించి(కా), ³భ్యాతికెక్కి(తి),

యాయావాహోగ్య భాగ్యములందుఁ గృతియు
భాగ్యతము గాఁగ వెలయు నవిశ్వయును కృష్ణ!

32

తన్మాతృకా పూజా¹విధి

తే. అర్చనకునై చతుష్టింశదంబుజాత

ఘనదళంబులఁ గాదులెల్లను లిఖించి

మయరలఁ బునానా కుఱువరేకుల స్వరములు

కర్ణికను దదంతాది యుగంబు వ్రాసి

33

పి. వెలయుఁగా టకవర్ణములు రెండువదములు,

అకలూరులు, పథ వర్ణములు కుక్షి,

భాక్షరంబుది వెన్ను, భాభి, మామడి,

పన్నుత శ్రీశ్రీలు చన్నుదోయి,

చక వర్ణముగము భుజములు, (కంఠము నజర్)

అం బొడ్డు, ఓబొలు నమరు నోరు,

ఏవలు చెక్కులు, విలి [అబ్రాహామ్] గోళ్లు,

ఉడిలు కన్నులు, నొగి ఋణులు

తే. నలరుఁ గర్ణము శ్రీ ఇళు లాననంబు,

అద్యయము మౌళి, క్వానంబు హక్షరంబు

యరలనకషణ రాకుదేహంబు డెత్త

రంబు క్రోధంబు నైన భారతిఁ దలంతు.

34

32. యాయావాహోగ్యములందుఁ గృతియు(లి), నవిశ్వయును.

33. విధానవిధి(కా), ఇళు పాదమున 'ర - ల' - ప్రాసములి.

తే. పాదము కంఠంబు(కా), అభావపుర దేహము గలిగిన(కా).

[*సిద్ధప్రదీపిక]

వ. అని తలంచి విప్రమాతృకా [వాగ్విధి] 'ధ్యాన విధి [సిద్ధ] ప్రదీపిక

చూర్జికా॥ అథకుముదకుంద కందుక పురందర కరి శిశి గిరి కందర
శరదంబుదకంబు శశిబింబ శుభ్రాం, విభాజమాన ముఖరాజీవ పరిమళ
విరోలబాల మధుకర గరుదంబల పవన విచలిత కుటిల కుంతలామ్,
లతాంతబాణప్రాణబాణసహోదరీ విజకృపాపాంగతరంగిత సుధాపూర
పూరిత దిబ్బుండలామ్, విజకపోలకలదర్పణ ప్రతిబింబిత రత్నకుండలామ్,
అభినవవికచ శిఖ్యార కరవీర శక్తేకకీ మాలతీ మాలాలలిత వేణీమ్,
వీణాపుస్తకపాణి పల్లవామ్, శచందనరసాద్భూతనేన విరాజిత తనులతామ్,
శుకననకనందనాది మునిబృంద వందితామ్, శివరవిందజాతకేళవ వాసవ
ప్రహుః సురవికరసన్నతామ్, సుకవిశుక ఫలిత పారిజాతలతామ్, మధుక
తైల సిరాజన దీపధూప కదళీఫల చషక పరిపూరిత క్షీరోపహర ప్రియామ్,
విప్రమాతృకాం వ్యాయేత్.

35

[కవిరాజగణాంకుశమున ప 83]

చ. కలువలఁ గొప్పు దీర్చి సరిగందమలంది మెఱుంగు ముత్తయి
మ్ముల తొడవురే బెడంగడరఁ బూని దుకూలముఁ గట్టి చేతులఁ
బొలువగు రత్నవీణయును బుస్తకముఁ విరిసిల్లఁ గుండ కు
ట్టల రుచి నొప్పు విద్రకుల మాతృక నత్క-వితా ప్రదాత్రియై.

86

వ. అన్నారు. ఇటువలె ధ్యానపూజలు చేసి తర్వాతఁ బ్రాంతరచనోద్యుక్తులై
యువక్రమింపవలయు. ఇది ప్రబంధచర్య

87

85 'ధ్యానవిధి' * సిద్ధప్రదీపిక - రంగరాట్ఠాకము 2 : 269), శివహర -
సాధుయాపము (శివహరతే - శివహరము పృథ్వికరాత్ శివారస్య
శివారస్య), శివేశ్వర (రం. ఛం. 2 : 169). శచందనరసేనాభివ్యక్త
(Ibid 2 : 269), శివరవిందజాతకేళవాసవ (Ibid 2 : 269).

ఇక చాటుప్రబంధములకు, ఆకుపులకును

కి. తాను బలుకు చెరివి మనో

ధ్యానంబునఁ బూజచేసి దలఁపఁగవలె, ల

క్షీనాథ! గద్యపద్యము

లేనాటికిఁ గార్యములకు నిటువలెఁ గృష్టా!

38

చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము 1-39]

క. అధ్యారోక్తుల మాతృకార్చనలు సేయంబునకే యూరకే

పద్యంబైనఁ బ్రబంధమైనఁ 1దగఁ గూర్చుం జూచెనా నాయకుం

దుద్యత్కీర్తులు చెందనేరఁ 2దిల కావ్యుండున్మహోత్సాహుడై

హృద్యశ్రీఁ గనఁ దా నిమిత్తమునకై యీ మాతృకార్చనలెఁకా. 39

ప. అన్నాఁడు. కాఁటి యీ ప్రకారమ్మున వాగీశ్వరీ విప్రమాతృకాధ్యాన

పూజలు చేసి నీమృత బ్రాహ్మణకుఁ బద్యగద్యప్రబంధంబు లూహించి

పూరించవలయునట్టి ప్రబంధప్రచారం బెట్టిదంచేసి; 40

కావ్యస్వరూప లక్షణము

భీమనగారు [కవిజనాశ్రయము 1-7]

క. ఆమరఁగ వేల్పులచే గ

బృముఁ జెప్పియుఁ గాదె వరము వడసిరి మును దా

జనుయూరారులు సత్కా

వ్యముఁ జెప్పినఁ బదయరూపి వస్తువు గలదే.

41

ప. మఱియును.

42

(కవిజనాశ్రయము 1-8)

క. కమనీయ సమస్తకా

గమములకును జన్మభూమి కావ్యము, కావ్యా

గమ విదుఃకు సర్వవిదుఃదవి

సమయ చతుష్టయమునందుఁ జదివిరి మొదలగా.

43

(కవిజనాశ్రయము 1 - 9)

క. కావునఁ గవిత్వకత్తము

భూవలయములోనఁ దద్ద పూజ్యుంబగు న

ద్భావమునఁ జెప్పఁ గావ్య క

లాపేదులు పొగడఁ గావ్య లక్షణ మమరుగా.

44

వ. అన్నారు గమక,

45

నరసభూపాలీయ రామరాజభూషణము [రామరాజభూషణవి నరసభూపా
లీయము 1 - 26]

మ. నరమజ్ఞాన లకాలవాలము, ¹జగత్ప్రఖ్యాత విఖ్యాత సా

గర చంద్రోదయ, మిష్టసంఘటన రేఖాదివ్య ధేమాత్త మం

బురు శివారణ్య దళావిళాదినముఖం, బుద్ధేల నిర్వాణ భ

వ్యరసాస్వాద రసాయనం శివవిఁ గావ్యంబెన్న సామావ్యమే.

46

వెల్లంకి తాతంభట్టువారు (కవిచింతామణి 1 - 9)

క. వేదపురాణాదుల గతి

నాదిహితప్రాప్తి మతీయు నహిత వివృత్తిగా

బాదుకొనఁజేయుఁ గావ్యము

కాదను మనుజుండు వెట్టిగాఁడా జగతిగా ?

47

వ. మతీయును.

48

(కవిచింతామణి 1 - 10)

క. నవకముగఁ గీర్తి నిలుపును

వ్యవహారముఁ దెలుపుఁ జాల నాత్మానందం

46. ¹ప్రఖ్యాతి (కావ్యా. సం. 1-26), శివారణ్య (కావ్యా. సం. 1-26),
శివనిన (కావ్యా. సం. 1-26).

బవిరతము నలుపుఁ గావ్యము

భువిలోఁ బనికింప నకలపూజ్యము ¹గాదే ?

49

అన్నారు.

¹నీతిసారము

ఉ. ఆకులవృత్తి రాసువళరాగ్రమునందుఁ దృణాగ్రలగ్న నీ
రాకృతి వార్ధులింకుట దళాన్యువిఁ జంపుట మిథ్యగాదె వా
శ్రీకులు చెప్పుకున్నఁ గృతిలేవి నరేశ్వరు వర్తనంబు ర
త్నాకరపేష్టితావని వినంబడ దాతఁడు మేరు వెత్తినా.

50

శ్లో. “తటాకో ధన విక్షిపో, బ్రహ్మస్థాప్యం శివాయః
వనాని సత్కృతిః పుత్రః”.....

51

వ. అని యెన్నుండు నప్తనంతానంబులయందును గృతియ తద్దయుఁ బూజ
పీయంబగు నది యెట్లంచేవి.

52

చ. పగులుఁ దటాకముల్, విరియుఁ బట్టణముల్, పడుగుట్ల, సంపదల్
నొగులు, వనంబులెందు, విధులు దెకతేరకుఁ బోవు, సత్కృతుల్
పగులపు పాదుపోవ విలపైఁబడ [తాళిడి]ఁ జెంద వెండవే
తగులునఁ జిక్క వారవి సుధాకరమై చెలువొందు దిక్కులగా.

53

వ. అన్నారు. అటుగాన నప్తనంతానసంజ్ఞలయందును గృతి యత్యంత
ముత్తమోత్తమంబు గానఁ బ్రసిద్ధంబగు కావ్యంబు రచియింపందగు. 54
వర్ణనలెవ్వయంచేవి —

•విన్నకోట పెద్దనగారు (కావ్యాలంకారచూడామణి 91-92)

మ. పురవరాఁ మహాధరర్తు శకభృత్పూజోద యోధ్యాన పు
ష్కరకేళి మధుపాన మోహన వియోగక్షేమయాన స్వయం

49. ¹పూజ్యముగాదా(కా).

50. ¹‘నీతిసారము’ అని (తి)ప్రతియందులేదు, ²శాస్త్రీకుఁడు(కా).

•వార్తాకవి రఘునాథయ్యగారు అ. కా. ప్రతి.

వర పుత్రోత్పన్న మంత్ర ¹దూత్య రణ దోర్వైక్రాంతి సంకీర్త నా
కర మష్టాదశ వర్ణనాద్వితము ²సత్కాన్యంబు భవ్యంబగున్. 55

నాగాభరణము

క. ఈ వర్ణనలొక కొన్ని య
భావములైనను మహా ప్రబంధము సుకవి
ప్రావీణ్యు¹లనుగణించురు
భావజ్ఞులు దాని ²కొఱత పఱచరు పేర్కొన్. 56

ప్రబంధనామధేయలక్షణము — రఘునాథయ్యగారు —

క. తన చెప్పిన దాఖ్యాయక
ఘనతరముగ వితరకృతము కథ యిది రెండై
చను సంజ్ఞా భేదంబులు
మునుకొని లక్షణ మభేద్యమునుగాఁ జెప్పెన్. 57

[నరసభూపాలీయము 2 - 53]

క. తనువగు శబ్దార్థంబులు,
ధ్వనిజీవ, మలంక్రియా విశానము పొమ్ముల్,
తనరు గుణంబులు గుణములు,
ఘనవృత్తులు వత్తులొర ! కావ్యేంద్రిరకున్. 58

ప. ఇది కావ్యస్వరూపలక్షణము. ¹ఇట్టి కావ్యలక్ష్మికథిష్ఠాతయగు నాయక
లక్షణం బెట్లంచెని. 59

చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము 1 - 61]

55. ¹దూత్యరణ(కా), ²సత్కాన్యంబు భవ్యంబింక (కావ్యా. చూడా.
8 - 92).

56. ¹లనుగమించురు(రి), ²కారక బట్టరు పేర్కొన్(రి).

59. ¹ఇట్టి కావ్యలక్ష్మి కిరవగు నాయకలక్షణ మెట్టిదంచెని(రి).

చ. కళలఁ బ్రవీణుడై మిగులఁ గావ్యములందుఁ బ్రియంబుగల్గి కో
ర్కుల నకలార్థి కోటులకుఁ గూర్చి యొసంగుచు దానకురుడై
పొలిచి సుకీర్తియై వినయభూషణుడై మహిమానుభావుడై
నిలిచిన వాని నాయకుఁ డనిఁ పచియింతురు సత్కవిశ్వరుఁ. 60

చ. మఱియును, 61

[లక్షణసారసంగ్రహము 1-60]

క. అతులిక బలజిత దానవ
శత ధీరోదాత్త ధీరకాంతులు ధీరో
ద్ధత ధీరలలితు లనఁగాఁ
జతుర్విదపు నాయకులకు సంజ్ఞలు ¹దెలియఁ. 62

చ. ఇది కృతివాసుక స్వరూప లక్షణము. ఇట్టి నాయకునకుఁ గావ్యం బొసంగు
సురవి లక్షణ మెట్లెఱుఁచె, 63

పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము 1-58]

క. ధరణిం గవియగు విప్రుఁడె
వరమతి కుచి యనుచు వేదవచనమ తెచ్చుఁ
బరఁగు నతఁ దొనర్చిన కృతి
పరమ పవిత్రంబు మొదపు పాదం బోలెఁ. 64

చిత్రకవి పెద్దన్నగారు [లక్షణసారసంగ్రహము 1-56]

శిరిశీర్షస్త్రము.

కుచిఁ దక్షిణ శాంతుఁ సుజనవినుతుఁ సూన్యతరతుఁ
సుచర్యుఁ చక్షుఁ నదయహృదయుఁ సూరివరునిఁ
బ్రచారుఁ నద్వంకుఁ గృతికుశలనిఁ భాసురతనుఁ
వదఃప్రౌఢుఁ భందోవిదుని గవి నర్వజ్ఞఁడననొ. 65

[లక్షణసారసంగ్రహము 1 - 57]

క. రౌచిక శిల్పక సార్థులు

వాచకుఁ డవివేకి మార్దవ ప్రియుడును భూ

షాచణుఁ డన నేడ్గురు గల

రావతురత లన్ని గలుగు నతఁడు ¹సుకవగుఁ.

66

*వా ర్తాకవి రఘునాథయ్యగారు

క. గురువర కటాక్షమును వీ

శ్వర ఘోషావ్యానదాన జవతపములు నే

నరునకు పిద్ధించునతఁడు

పరఁగుఁ ధర సుకవి యన సభారంజకుఁడై.

67

క. రౌచిక శిల్పక సార్థక

వాచక మార్దవ వివేకి వరభూషార్థి

ప్రాచుర్య కవి జనమ్ముల

నాచార్యుల వలవిఁ దెలియ నగు నెట్లన్నఁ.

68

పీ. తన మనంబున రుచుల్ దవలిన సంగతి

రచియించు నాతఁడు రౌచికుండు.

వాగ్మంభజంబున వాచకుండును, నర్థ

¹మార్దవతాపేక్ష మార్దవుండు.

శబ్దార్థరూప విచార గౌరవముల

విరచించు నతఁడు వివేకి యుండు.

అర్థసంఘటనల నలరు సార్థక కవి,

చిత్రద్యయోక్తుల శిల్పకుండు,

తే. కడఁగి కృతులందు విభవంబు గడలు కొనఁగ

బురుల కింపుగ ²రచియించు భూషణార్థి

(66. ¹సుకవియో (అ. సా. సం. 1 - 57).

*రఘునాథ య్య గారివని 'తి' ప్రతి. ఈపద్యములు అ. దీపికలోఁ గానరావు.

69. ¹మార్దవతాపేక్ష(తి), ²తెప్పును(కా).

యెలమి నీ కవిభేదంబు లేదు దెలియ

వలయు సత్కవివరుల కవశ్యముగను. — అన్నాడు.

69

సీ. మెలఁకువ పాదముల్ మెల్లన మున్నిండు
 నరసి శబ్ది స్థితులన్ని దెలియ
 సకలార్థకలన విశ్వయముగాఁ గాంక్షించు
 సత్పథాలంకార సరణి మెలఁగు
 పొనఁగ రసాంతర్గత సువర్ణసంచయ
 సంగ్రహబుద్ధి సంచరణి నెఱపు
 అతుల దోషాన్వేషణాతి తత్పరతచే
 సమయానుకూల విశ్రమత తెలిసి

తే. సకల సమ్మోహనక్రియా చతుర ఫణితి
 శయ్య రయదుఁ బ్రౌఢిమాచరత దనర
 వెలయుచో రోపమాన సదృశి సుకవి
 రాజగోపాల వేంకటరమణ కృష్ణ !

70

వెల్లంకి తాతంబొట్లుగారు [కవిచిత్రామణి 1 - 8]

క. ఆదిపురాణాగమములు

వేదంబులు నోరగాయవేయకుఁ డురువఱ

వాదేలా కవివరులకు

మేదిని నెవ్వఁడు సాటి మించిన గరిమఱ.

71

చ. అనుటఁ గొదిట్టి యటువంటి సుకవిచేత నటువంటి నాయకుండు పద్యగద్య
 ప్రబంధంబు లందవలయు, నివి శాస్త్రనాయక సుకవి స్వరూప లక్షణ
 ములు — ఇత శత్రుమిత్రాక్షర శోధనకు.

72

*సకలారువడచక్ర లక్షణము

సీ. సకలారువడచక్ర సంఖ్య షోడశ గృహ

ముల 1 గణుఁ జక్రంబు దెలియనాసి

* అరిగర చక్రము (అప్పకవి); మిత్రానిశోధనహాడశ చక్రము (అ. సా. సం.); మిత్రానిహాడశ చక్రము (రం. ఛం.).

యందాదియందు బృహద్వానుభూతేః
 దాత్య నేత్రాబ్ధి] ఇమార్తాండ దిగ్ర
 వ గజ [భూప] భువన శరగిరి పక్ష వి
 క్వాత్యలః గల్గ గేహముల విట్టి
 పర్యాయములను నేఁదిది వర్ణముల విర్వ
 దేను దిక్కులను రచించి యవియ

తే. పిద్ధసాధ్య సుపిద్ధారి చెలువు లర(పి)
 నాల్గు నాల్గేసి యింద్ల నీ నాలుగింద్ల
 నాల్గు రీతుల భువిఁ ఇగృతినాథు ఋక్ష
 వర్ణములకును గూర్పులు వలయుఁ గృష్ణ!
 ఇందుకు ఫలము

73

చిత్రకవి పెద్దనగారు (లక్షణసారసంగ్రహము 1-47)

సీ. పిద్ధంబులోనున్న పిద్ధ సాధ్య సుపిద్ధ
 ములు లెన్న యిరిప్పుల్కలిమి చెఱచు
 పాధ్యంబులో పిద్ధసాధ్య సుపిద్ధంబు
 లలిరించు నందరు ల్కులముఁ జెఱచు
 వల సుపిద్ధమునందుఁ గల పిద్ధ సాధ్య సు
 పిద్ధముల్మేలరు ల్పెఱచు హేతుల
 నరియందు పిద్ధసాధ్యములు ప్రీతుక హాని
 తత్పు సిద్ధారులు తనకు హాని

తే. గనుక నీ పదాబింద్లలోఁ గలుగు లిపుల
 యందరుల్ మాని సంవత్సరాక్షరములు
 కృతిముఖంబున విలిపిన యతఁడు సుకవి
 వనది గంభీర ! యోగంధవహకుమార !

74

వ. అన్నారు కాఁబట్టి

75

తే. మొదలి వర్ణంబె కవితకు ముఖ్యమగుట
వాది తద్వర్ణకుద్దిగాఁ బాడుకొల్పు
లక్షణాభిజ్ఞతకును దల్లక్షణంబు
తేట పేసెద నవధారు దేవకృష్ణ! 76

క. ధర సమవర్ణము హేషా
క్షరముగ హేషాక్షరంబు సమవర్ణముగా
జెరచక వ్రాయుటకే నా
దరమున లేఖక జనంబు దలఁచెదఁ గృష్ణా! 77

తే. తప్పు దాఁ జూచి తివ్రాయుదుత్తమము లేక
ప్రతిసమానముగా వ్రాయుటతి మదంబు
తిరెండు విడిచియె వ్రాసెడు లేఖకుండు
గలుగఁ గవిచేయు భాగ్యంబుగాదె కృష్ణ! 78

వర్ణంబు లేఁబడిటికి నామధేయంబులు [*ఛందోదర్పణము 4-127]

క. వర్ణంబున నక్షరమన
నర్ణంబున తమాత్యకనఁగ నక్కర మనఁగా
విశ్లిత సమాహ్వయములు
వర్ణితములు గృతులయందు వ్రాలకు నెల్లఁగా. 79

అంతఃసరస్వతీభూషణమున

క. లక్షణములు దెలిపెడిచో
నక్షరములు దెలియు కొఱకు వసువైన క్రియఁగా

78. తప్పుదాఁ జూచి. (అ. కి. వ్రాతప్రతి), తివ్రాయుదు=వ్రాయుట
[భావ ట వర్ణకమానకు డు వర్ణకము], తిరెండు విడిచియె వ్రాసెడి (తి).

* 'వార్తాకవి రఘునాథయ్యగారు' అని అ. కి. వ్రాతప్రతి.

79. తమాత్యకయన (ఛం. పీ. ముద్రితప్రతి. తమాత్యకనఁగ — తమాత్యక +
అనఁగ - తత్సమస్వరసంధి.

అది అం. భా. భూ.లోఁ గాఁగరాదు.

శిష్యముగాఁ బఠకుదు

లాక్షణికులు దప్పుగాఁ దలంపకుఁడు మదికా.

80

వ. అన్నా రట్లయగుటంజేసి విన్నవించి తద్వర్తోత్పత్తిక్రమంబు విధించెద నవధరింపుము.

81

వర్తోత్పత్తిక్రమంబు

వర్తంబులు శివశక్త్యాత్మక బిందుద్భవంబు లనం బరఁగు పురుషునివలన వాయువును వాయువువలన నాదంబును సంపన్నంబులయ్యె; నన్నాదంబు హృత్కంఠ ముఖాంతంబై కంఠ తాల్యా ద్యష్టస్థానవ్యాపకంబై పరాశక్యంతి మధ్యమా వైఖరులచేత నక్షర స్వరూపంబై పంచాద్యర్థాత్మకంబై వెడలె; నట్టి యష్టస్థాన జననంబులును, కంఠంబున అలలును క వర్గంబును హకారంబును విసర్జనీయంబులును, తాలువుల ఇఈలును చవర్గ యళలును, ఓష్ఠంబున ఉఈలును వవర్గంబును ఉపద్మానీయంబును, మూర్ధంబున ముమూలును టవర్గ రషలును, దంతంబుల ాలులును తవర్గ నలలును, కంఠతాలువుల ఏలులును, కఠోష్ఠంబున ఓటలును, దంతోష్ఠంబున వకారంబును, జిహ్వములమ్మున జిహ్వములీయంబును, నాపికనసుస్వారంబును జిహ్వజనమలును బుద్ధైఁగావున గీర్వాణమ్మున అకారాది క్షకారాంతంబై పంచాద్యవర్తంబులనం బరఁగె.

ప్రాకృతభాషకు నలుదిది వర్తంబులనం బరఁగె; ఆంధ్రభాషయందు ముప్పదేడనం జెలంగె నవి యెవ్వియవి — అకార అకార ఇకార ఈకార ఉకార ఊకార ఎకార ఏకార ఐకార ఒకార ఓకార ఔకార ష్టార్థ బిందు ద్వయంబులగు చతుర్థ స్వరంబులును, క గ చ జ యగ ట డ త ద న ప ట మ య ర ల వ శ ష స హ లును ఆంధ్ర తద్భవ జనితంబైన కకార అకారంబులును గూడి ముప్పదేడు వర్తంబులు కుద్ధాంధ్రం

81. బిందుద్భవంబులని యనఁ బరఁగు (కా), అకార అకారంబులును గూడి ముప్పదేడు (తి).

బునకయ్యె! తక్కిన వంచాద్వర్త సంబద్ధంబైన పదేను వర్తంబులును
దత్తము తద్భవాది భేదంబుల నాండ్రమ్మునఁ గలిపి వర్తిండుఁ గావున
నట్లుగుటంజేసి విన్నవించెద.

81

చర్చోద్యమము

క. పురహరుని ముఖములేనిదిఁ

బరువడి వర్తంబులైదు పదులవి వరుసగా

ధరలో నాదిక్షంతా

క్షరములు ప్రభవించె మౌనిసన్నుత! కృష్ణా!

82

వ. తద్వర్త సంఖ్యాకుల గ్రహముల వివరించెద నవధరింపుము.

83

వీ. ఆదులు పదిహేను కాదు లిర్వదియేను

యాదులైదును షాదులైదుఁ గూడ

నేడెది వర్తము; లిందులో ఆదులు

[పది]యేను కచట త్రివర్తములవి

భూసురుల్, తపరవల్ భూభుజుల్, యంత్ర

సహలు వైక్యలు[ను]కాక్ష[లు] కూర్తు

లాది* త్రివర్తవర్ణానికి రవి, కవ

ర్గువుకుఁ గుజుడు, చవర్గువునకు శశి

తే. జుడు, ఐవర్గువునకు భృగుజుడు, తవర్గు

వునకు వాచస్పతి, ప వర్గువునకు సౌరి

దనరు యశ వర్గువులు రెంటికివి గణవి

ది, వరుస పదివర్గువులకుఁ దెలియ కృష్ణ!

84

84. *ఆదుల మూత్రమే రవి; త్రివర్తములనఁగ కచట వర్తములు కానికఁ
బ్రత్యేకమైన గ్రహములు కలవు. కాన నీపాఠము పొరపాటు. “ఆది త్రిపంచ
వర్ణానికి” అని సవరింపనగునేమో!

తదక్షర వర్ణ వీజ భూత ఫలములు

పీ. *అ అ ము లూ ఇలు ఓ గ జ ట ణ త న
 వి భ ర ష స హ క లు ఐరగు నెఱుపు
 క ణ గ ఘ చ ఝ థ ధ వ ష్టలు తెల్పు
 ఈ ఎ డ ద క ట లు వీరములు
 ర ఇ ఊ థ యే ల భ మ మూ భ లు నలుపు
 వీజంబు అల ఎకవటతవల యషలు పదియు
 నరివిని ఈ ఇ ణ చ ర ధ వ ర స లివియుఁ
 బిదియును ఊ ఓ గ ణ జ డ ద ల హ

లు వది మూ ఓ ఘ ఝ థ ధ భ ము వరలు పది
 యును గాగ్రా కక్ష అంజఇ(న)ములు వది
 పవనశిఖిదాత్రి వరుణనభములు ఫలము
 దైన్యమృతభూతి సుఖ దరిద్రతలు కృష్ణ!

85

వర్ణ ఫలములు

తే. శ్వేతవర్ణములవి యపేక్షిండు శుభము
 రక్తవర్ణములవిగోరు రణము నెఱుగు
 పీతవర్ణములవి యిచ్చుఁ బృథివి ధనము
 కృష్ణవర్ణములవి దాల్చుఁ గీడు కృష్ణ!

86

అక్షరాధిపతులు

పీ. అగచడఫలకును నరివతి విష్టువు
 అం ద(ధ) న మహాలకు హరుఁడు జాకు
 జక్షలకును నృకేసరి తథర్ శేషుండు
 షడలకును రవి ఈశలకు వింది

యేమిది వాయువు నది వాణి ఇదిలకు
మారుడు చాకు కుమారకుండు
రాకగ్ని మూకు వరాహి కొకిందుండు
భాకు జినేందుండు టాకుజముడు

తే. లాకు భూతములగు గాదిలకును దేవ
[దక్షులకర్మ] లాకు చాదంతి [మతియొ]
పాకు వీరభద్రుడు ఝాకు తైరవుండు
లాకు నైర్మతి పతియొ రూఢముగ గృష్ణ!

87

తే. ఉణుభటలకును గొరి ఊ కదితియొ
వాకు వరుణుండు [గ్రానకు] వసువు ఏకు
మాధవుండు, ములకు గజాధిపతియొ
వతులు వీరలె వర్ణాధిపతులు కృష్ణ!

88

తద్వర్ణఫలములు

పీ. శివరయ [భీమలు] అకటాదికు
క్రీడి ఇహలు సంతృప్తి జయము
ముమూ గౌరవ చంపు ఏదిలు ఓహలు
ముక్తి వీ వాక్కిర్తి మోదములును
కళగమయలు క్రికరము దధర్ ధృతి
క్షభధలు కుభము బోలు విభూతి
అ విఘ్నకారి నా శాపము లోలు శా
జ్యము చతురుతల మృతము తెప్పల్ల

తే. ఉనలు లాభము దాకొంతి నాశనంబు
పథలు వీశణ భయములు దవలు సుఖము

---

* తద్వర్ణం నిరూపణమున అక్షరగ్రంథములందు వర్ణపురము తుపద్యములు
రావనగును. అవి లేఖక ప్రక్షిప్త ప్రమాదములు కానోవును.

దశలు రణములు దశలు వేదము మకార
మతివిహీనత అందైనవదియె కృష్ణ!

33

అక్షర నక్షత్ర లక్షణము

పీ. శ్రీఅరయ ¹అలద్యయం బిల్వని, ఇతఃఋ
²ఋలు కృత్తికయు ఏ రోహిణిగును
 ఐ మృగశిరయు ఓటొరివి యార్ద్రయు
 క పునర్వసూరిక్క తగలు పుష్య
 [సరి] మజలాశ్లేష చఛజలు పుబ్బ యు
 ఇరివి యుత్తరయు టతరివి హస్త
 దాక్షరమది చిత్త రణలు స్వాతియు, తత
 రలు విశాఖ ధన పప శిలనురాధ

తే. *బ[మ్మ]జ్యేష్ఠ భమలు మూల, యమ్ముపూర్వ
 పాథ రేఖకు సుత్రరాషాధ సవన
 రిక్కరివిరెండు రి ధనిష్ఠ చుక్క వళలు
 శతభిషక్తారకంబు విజంబు కృష్ణ!

34

తే. ప్రణా వనహల కాపూర్వభాద్ర శాకు
 సుత్రరాభాద్ర క్షతరికు సుర్వి రేవ
 తీభమిదవరె తారకర్ తెలిసి యిడఁగ
 వరియుఁ బ్రతికావ్యములఁ గూర్చి గలుగఁ గృష్ణ!

35

90. శిండు ఉడి, ఇల్లా అ నక్షత్రమాలు చెప్పఁబడి లేదు.

¹అలద్యయ - లో అకారము అనువుగాను, ఇతఃఋ - లో ఇకారము
 గురువుగా నెన్నవలెను [రా].

²శిండు 'ఋ - రు' వడి కూర్చు బడినది; పాశాంతరమున్నదేమో!

³అనురాధకు రూపాంతరము అనురాధ.

*చంద్రోభంగము - సాధుపాశము అభింపలేదు.

చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము 1-24]

క. కృతిమొదలనున్న వర్ణ
ద్వితయమునకుఁ బొందవలయు విభుపేరికిఁ ద
త్కృతి ముఖ వర్ణమునకుఁ గూ
ర్పుతఱఁ గెఱుగ వలె వదూవరులకుఁబోలెన్ — అన్నారు. 92

ఇఁక నక్షరంబులకు భూషణాంబరసుమ చందనోపహారముల
లక్షణము

తే. క ఖ గ చ చ ఙ యు ట ర డ ధ మ ణ ఞ ఇ లకు
వజ్రమౌక్తిక ¹భూషణ వరుస మంచి
చలువకోకలు ²కలువపూ ల్పొందనంబు
వ అ ల నుపహార మాయానవాలు కృష్ణ ! 93

తే. త థ ద డ వ వ ణ మర వల్లాల్పు చంద్ర
కావి చీరలు నల్లరాగాభరణము
లరయ మల్లెలు సంపెఁగలగలు మృగ మ
దమును గవురము పుత వివేదనము కృష్ణ ! 94

తే. య ల క ష న హ ల లకును వీణాంబరములు
పుష్కరాగపు తొడవులు బొందుమల్లె
పూలు కుంకుమ గంధంబు బూసు మోన (?)
నారగిండును మధురస మయము కృష్ణ ! (?) 95

తే. క ళ తా ఖ యలు దాల్పు నీలముల సామ్ము
లలరు కసురి నల్లని వలువ లరఁటి
¹పూవు లాహార మానవంబులు దలంపఁ
దెలియవలయును గవులకు దీనిఁ గృష్ణ ! 96

93. ¹భూషణార్ (తి), ²కహూర (తి).

95. (?) 96 పాదము. అర్థము విచార్యము. 46 పా. (?) యత్ప్రధంకము.

96. ¹భూషణాహారమానవంబులు (తి).

ఇత సురనరతిర్యగధోముఖ వర్ణ లక్షణము

పి. చను కళ గను చచ జరుగు చిత రథ తథ
 దధ వధ బధలు విబుధులు నాగ
 ఫలము లారోగ్య సౌభాగ్యము లివి [కుటీ]
 యారయ దీర్ఘములైన మాన
 వులు కుభ ఫలములు నల ఋణూ శ ప స శా
 య వ మ జ బ ఇలు తిర్యగులు ఫలము
 మధ్యమ పరిపాటి మహిరేఫ యది యధో
 గతి దీవి ఫలము దుర్గతి యోవంగు

తే. తోన సురనర తిర్యగధో ముఖములు
 మది వికర్షించి మేలెంచి మఱి వచించి
 రచన చేపినఁ గృతిభర్త లకును మిగుల
 ప్రమదమగుఁ గాదె బాంగోపాల కృష్ణ !

97

చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము 1 - 98]

క. ఈ బాగక్షరములలో
 వా బలుములఁ బోక రౌరవగతులు తిర్య
 క్ప్రాబల్యగతులు విరుతురు
 క్షీణించు విడచు మొదలఁ గీకాదీకా ! — అన్నాఁ రిక.

98

*అమృత విషాక్షర లక్షణము

తే. ఆ క చ బ త వ య శ అమృత మరయ లఘువు
 లవియె దీర్ఘములైన విషాక్షరములు
 అమృతవర్షంబు లై శ్వర్య మాయు నొసఁగు
 విషము లెన్నఁగ బ్రహ్మాత్ర విదము కృష్ణ !

99

దీర్ఘాక్షరములు విషమాక్షరము లైనందుకు — లక్ష్యము వీచునగారు
[చాటువు]

క. కూరడుగము కాయడుగము

నారాయణా నుల్లి బవ్వు లల్లమడుగ మా

పేరాముద పాకడిగనఁ

బారమ్మన పేసినట్లు ¹బాపడు ద్రెళ్లుకా.

100

మ. అన్నాడు కాబట్టి యవ్వియు విటువలెఁ దెలియవలెను. ఇక.

101

అర్చప్రాణ మహాప్రాణాక్షర లక్షణము

తే. కీరివి క గ జ చ ళ ళా బ డ ణ త ద న వ బ

యరలమవతి వల్పాఖ్యములనఁగ వెలయు

చ ర్ష ణ ఘ ర థ ధ ధ ప థ ణ, శ ష న హ క్ష

శలు మహాప్రాణములు నాఁగఁ జెలఁగుఁ గృష్ణ!

102

ఇక స్పిగ్ధరూక్షాక్షర లక్షణము

పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము 1-36]

తే. మొదల విట్టి యర్చప్రాణములె నజ్ఞాతి

యతములై స్పిగ్ధకాకుభ మొనరఁ జేయు

వల మహాప్రాణాక్షరములు న్వవరాక్షరయత

ములయి రూక్షలౌ వివి యాది విలుపఁదగదు. — అన్నారు.

103

ఇక బాలకుమారరాజ వృద్ధమృతస్వరాక్షర లక్షణము

పీ. కనుఁగొనఁగాఁ దగు క ణ గ ఘ ఙ చ ఛలు

బాలన్వరంబు లాశంబుఁ జేయు

వరవిమంచఁగఁ జను జ ర్ష ళ బ త డ ధ ణ

విలఁ గమారన్వరమిచ్చు ధనము

వలువొందఁగా నొందు జ త థ ద ధ న వలు

రాజ్యస్వరం బివి రాజ్యమొనఁగు

పరువడి తోరుత ఫ బ థ మ య ర ల య

వృద్ధస్వరం బిది వృద్ధి పఱచు

తే. వ శ ష స హ శ ఙ్గ లు మృతస్వరము లరయ

జగదమునఁ జంపు నిజమిది జగతి నెందు

కవిత చెప్పెడి చోటులఁ గ్రమము 1 తోడ

తెలిసి రచియింప వలెఁ గృతి దే॥ కృష్ణ!

104

ఇఁక అక్షరవాహన లక్షణము

తే. జగతి క ణ గ మ బ చ చ జ యు ఞ బ త డ థ

జ ల కు హంసము త థ ద ధ న ప ఫ బ థ మ

ర న ల కు కుకము ద న రు య ల శ ష స హ ల

కళ్య మాశ ఙ్గ లకు పింహంబు కృష్ణ!

105

వ. మఱియు వింక.

106

అక్షరజాతి - సరస్వతీమాతృకావాహన లక్షణము

పీ. జరగు క ణ గ మ బ చ చ జ యు ఞ బ త డ థ

ధ ణ లు బ్రాహ్మణ వర్ణగణన గాంచి

వాగ్విశిష్ట సరస్వతి విప్రమాతృక

యనఁదగి హంస వాహనము దనరు

పరఁగు త థ ద ధ న ప ఫ బ థ మ ర న ల

క్షేత్రియకులము వైశ్యముఁ బార

తీరాజ మాతృక పేరు చిలుకతేజి

య ల శ ష స హ ల వైశ్యాన్వయంబు

తే. పిద్ధలక్ష్మి యనంగఁ బ్రసిద్ధవాణి

వైశ్యమాతృకాఖ్య విల నశ్వంబు నెక్కి

తిరుగు శ క్ష ట్ల శూద్రజాతి త్వరితన
శూద్ర మాతృక రాగిల్లుఁ జావె కృష్ణ!

107

అథర్వడాచార్యులు —

క. వసుధామరులకుఁ గ చ ట లు

వసుధామరులకును త ప ర వ లు నైశ్యులకుఁ

య స హ ల శ ష ముల్ శూద్రుల

క స మున శ క్ష ట లు చెప్పనగుఁ బద్యాదిఁ.

108

అవి అన్నారు.

ఇక రాజమాతృకా సరస్వత్యక్షర లక్షణములు

౪. త థ ద ధ న ప ఫ బ భ మ ర వ యీ యక్షరములు క్షత్రియకులము.

ఈ యక్షరములచేతనే అంగన్యాస కరన్యాస పూర్వకముగా పూజచేసి

రాజులకు గద్యపద్యము లూహించి రచింపవలయు. ఇందుకు, 109

రాజమాతృకా సరస్వతీ వశ్యమునీ ధ్యానవిధి

సిద్ధప్రదీపిక —

పూర్ణిక॥ అథ దశిత కురువింద పురందరగోప చందన సింధూర శివసంధ్యాభ్రబిందూక
బిందురప్రభా బింధు గోదామి, గోదార్క- మాణిక్య శాటింక కంకణ
కేయూర హారసూపుర తద్ర ముద్రికాది భూషణ భూషితామి, కదంబ
కుసుమ కండుక విడంబిత కుచకుంభకరావనమ్ర వద్యామి, విద్యాధరీవికర
చికురకుసుమ పరాగపరిమళ పరంపరార్చిత మృదులపద పల్లవామి, ఉత్పల్ల
మల్లికాగోక పున్నాగ చంపక కేళికీజాతి ప్రసూనమాలాబద్ధ సుస్పిగ్ధవేణీమి,
లతాంతలాబ మధురకోదండమండిత కరసరోజ యుగళామి, మృగమదాగరు
ఘనసారచందనానులేపనామి, నవవికచదాదీమీ కుసుమ రుచిరగైరికాంబ
రామి, రాజమనోహర ధూపకాలాగరు శ్నేహదీప కనక చషక పరిపూరిత
ఘృతోపహరప్రియామి, రాజమాతృకాం ధ్యాయేత్. 110

అధర్వణాచార్యులు —

వ. అలవద సంపెగర్ దురిమి యచ్చపుఁ గస్తురి మేనఁ బూసి కెం
పుల తొదవు ల్వహించి మఱి పుష్పశరంబును దీయ విల్లుఁ జే
తుల విలసిల్లఁ గావి జిగి దూకొను పుట్టముఁగట్టి దీపకు
ట్టల రుచిఁ బొల్పు రాజకుల మాతృక భూజన వశ్యకారియై. 111

వ. అన్నార. ఈరితి ధ్యానపూజలు చేసి ఆరంభింపవలయు. నింక, 112

అన్యోన్య మిత్రశత్రుసమాక్షర లక్షణంబులు

సీ. *ఆదులు పదియేను యశ వర్గువులు పది
ఆదులు పదునేను కారులైదు
ఆదులు తాదులు కారులు తాదులు
పాదులు టాదులు పాదులైదు
టాదులు నొండొంటి కన్యోన్య మిత్రులు
తాదులు పాదులు కారులైదు
అన్యోన్య సములును ఆదులు టాదులు
పాదులు ఆదులన్యోన్య రిపులు

తే. చాదు లాదులు తాదులు యశలు పదియు
కాది పాదులు కాదులు యశలు పదియు
పాది చాదులు సమమైత్రి యశలు పదియు
చాదు లొండొంటికివి మిత్ర శత్రులు హరి. 113

ఇందులకు ఫలము —

తే. మిత్రవర్ణయంతంబులై మెచ్చులొసఁగు
శత్రువర్ణయంతమ్ములై చంపునవుడె
మిత్రశత్రుత్వములుగాదు మిత్రకుల్య
లవియె పరిపాటినములు మధ్యమము కృష్ణ! 114

* ఈ పద్యము లిఖితప్రతులలో భిన్నపాఠములలో శేఖరప్రమాదభూయిష్టముగా నున్నది. పాఠపాఠ మెఱుంగరాదు.

ఇత సంయుక్తాక్షర లక్షణము

క. మొదలఁగ సంయుక్తాక్షర
మదికిన నారెంటికిని గ్రహంబుల మైత్రుల్
గురురువ వరెఁ బదివది నా
గదియించిన మేలొనంగుఁ గల్పము కృష్ణా! 115

క. విను సాంగత్య విశేషము
ననుజెరు వెన సుగుణ దుర్గుణంబులు రెండుఁగా,
ఇనుముఁ బరుసము తెలుఁగునఁ
గనకము లోహమును గూడఁ గరఁగిన కరణిఁగా. 116

*శ్రీధరుడు —

ఉ. లక్కనమేది కైత మొదలఁగ సుగుణాక్షరముల్ పుటించ రెం
డక్కరనేలు నేఁగఁగ యంతయు 1 మారెం రాచచేసి కొం
దొక్కటి గొల్వఁగా మెఱసి యుద్భయ విచ్చలు విచ్చలించుదీ
2 పెక్కువ కల్పముల్ వెలయు పెల్లుగ నెల్లెడ మెచ్చ విచ్చలుఁగా. 117

¶ (భీమన కవిజనాశ్రయము 1 - 35)

తే. మొదల సంయుక్త వర్ణంబు గదిపెనేని
మరల నారెంటికిని గ్రహమైతి వలయు
1 నిది విచారింపరేని కృతీశ్వరుండు
పిదుగు మొత్తిన గతిఁ గూలు దిట్టదిట్టు. 118

*శ్రీనాథుడు - అని (కా). లక్షణగ్రంథకర్తగా శ్రీనాథుఁ డెందుకు
తేర్కొనఁబడలేదు. శ్రీధరుఁడనుటకు మాఱు శ్రీనాథుఁడని తేఖకప్రమాద
వలన మేఱు.

117. 1 మారెం రాచచారికా (రి), 2 పెక్కుగ (రి).

¶ 'లక్షణలింకము' అని లక్షణలింగమణి వ్రాతప్రతిలో నున్నది (కా).

118. 1 నిది విచారింపవలయుఁ గనిశ్వరుండు, పిదుగు మొత్తినగతిఁగూలు
దిట్టుదిట్టు (కా).

వ. అన్నా రటుగావున సంయుక్తాక్షరములకు గ్రహవర్ణమిత్రత్వములు గూర్చి
మొదల నిలువవలయును. 119

క. హ ట క క చ [త] ల వి యాఱుకా
బటుగతిఁ బురబాణముకుల నగరుద్రుల సం
ఘటన మొనర్చినఁ బితి సం
కటవడి చెడుఁ బిడుకలేర్పు కడువడిఁ గృష్ణా ! 120
ఇందులకు లక్ష్యము భీమనగారు —

చ. హయమది సీత పోతవసువాదిపుఁ దారయ రావణుండు వి
శ్చయముగ నేను రాఘవుఁడ జాహ్నువి [వారిది మారుఁ దంజనా
ప్రియ తనయుండు లచ్చన విభీషణుఁ దాగుడిమెట్ట లంక నా
జయమును బోతరక్కసుని చావును నేతవనాఁడు సూతుఁడీ.] 121
(ఇది 6-వ చోట తకారము విల్చి తనగుట్టము నపహరించిన పోతరాజును
భీమకవి తిట్టిన చాటువార.)

శరభాంకుఁడు —

ఉ. చాపముగా నహార్యమును జక్రిని బాణముగాఁగ నారిగాఁ
బాప వరేణ్యుఁ జేసి దలచకా ద్రిపురంబులు గాల్చివే యటకా
[దీపిక తీవ్రకోపమున దేవతలెల్ల నుతింప నాటి విల్
పాపపు ధిల్లమీఁదఁ దెగఁ బాపగనే శరభాంక లింగమా !] 122
(ఇది ఆదియందు చకారము, ఆఱవచో హకారము, వదునొకొండవచోట
కకారమును విల్చి ధిల్లపట్టణమును దిట్టిన చాటువార.)

వ. ఇటువలె నన్నింటికీ ¹దెలియఁదగును. 123

ఇఁక స్త్రీపురుషాక్షర లక్షణములు

క. అచ్చులు హల్లులు నేఁబడి
యచ్చుగ గుర్వాక్షరమ్ములైనను బురుషుల్

విచ్ఛలముగ లఘుమాత్రలు

మెచ్చొ ప్రివర్ణగణన మెఱఁగుఁ గృష్ణా!

124

ఇక ప్రిలింగ, పులింగ, నపుంసకలింగ అక్షర లక్షణము

క. స్వరములు పురుషులు, నయుకా

క్షరములు వరసకులు, మఱి విసర్గలు జడ్డల్

ధరవందువు లూఁదిన య

క్రూరములు విత్యము నపుంసకంబులు కృష్ణా!

125

మఱియు గ్రంథాంతరము (?) +

క. లలితచ్చులు కత వర్ణువు

లిలలోఁ బురుషాక్షరంబు (లిక) చ (ళ) ట య వ

ర్గులు సకులగును (మఱి) పవ

ర్గులు నరయంగా నపుంస కాఖ్యలు కృష్ణా!

126

క. లలితముకములైన హల్లులుఁ

బిఱఁగుఁ ప్రిలింగ సంజ్ఞఁ, బిదియూఱుచ్చల్

ధరపులింగము, లచ్చులఁ

బొరయవి వర్ణములు క్లిబములు కుభవరికా. అన్నారు.

127

ఇందుకు ఫలము —

క. మొదలఁ ప్రి పులింగము

లదికినఁ గృతివతికి నాయురారోగ్య శ్రీ

లొదవు, నపుంసక లింగం

బిది గదియఁగ విదిన బెడఁద లడరుఁ గృష్ణా!

128

ఇక సూర్యోద్యోముఁ పార్శ్వముఖాక్షర లక్షణము

క. తలకట్టులు గల వర్ణ

మ్ములు నోత్యములెన్న సూర్యముఁబులు, గుడుసుల్

129. 1 సయితా (కా).

+ గ్రంథముపేరు తెలియరాదు.

గల యక్షరము లదోము

ములు, కొమ్ములు గలవి పార్శ్వములు కృష్ణా!

129

ఇందులకు ఫలము —

అ. ధర నదోములులఁ దప్పదు రోగంబు

పార్శ్వములులైనఁ బాయు ధనము

మీఁద ములులైన మిడికిందుఁ బతివింట

సహజవర్ణసమితి సౌఖ్య మొనఁగు.

130

అనంతనగారు [ఛందోదర్పణము 4 - 128]

క. ¹అదులు వర్గత్రయమును

భూదేవతలు తవవర్గములు రవలును ధా

త్రీ దయకులు య ల క ష స హ

²లాదట మారుజులు క ష టాఖ్యలు కూడ్రుర్.

131

అ. *కృష్ణ వాసుదేవ శేఖర పరమాత్మ

అప్రమేయ వరద హరి ముకుంద

* * *

* * *

అన్నారీక.

132

♦ వైశ్యమాతృకా సరస్వతీసిద్ధ లక్ష్మీధ్యానము

వ. య ల క ష స హ యీ అక్షరములు వైశ్యకులాక్షరములు. ఈ అక్షర
ములచేతనే అంగన్యాస కరన్యాస పూర్వకముగాఁ బూజిచేసి వైశ్యులకుఁ
బిద్య గద్య వ్రంధము లుపక్రమింపవలయుఁ గావున.

133

181. ¹అకాదులు (కా), ²లావలనను మారుజులు క ష టాఖ్యలు కూడ్రుర్
(తి).

* ఈ పద్యమున కిందు సందర్భము తెలియరాలేదు.

♦ వైశ్యకులమాతృకక, సిద్ధప్రసీదయందు — అని రం. ఛం. (2-275).

వైశ్యమాతృకా సిద్ధలక్ష్మీధ్యానవిధి

సిద్ధప్రదీపిక —

మార్జికా॥ అథ దినకర తరుణకరవికర ప్రకాశిత కనకకమలవారిత లాలిత వివీరి
జలధరాంతర్నబ తటిల్లతాపుల్లత్ కర్ణికారకోరకవిభ ప్రభా భాసమానామ్,
అనమాన ఘుస్పృణ కుంకుమ సంకుమదపంక భూషిత విపుల కువకలశ
కోటివీమ్, కనత్కనకమయ మంజ మంజీర హార కేయూర మనోహరామ్,
నవవికచమాలికాకుంద శతపత్ర మల్లికా నైబిత విలపిత కబరీమ్, అమంద
పౌందర్య సరస వదనారవింద కందళిత మందస్మిత చంద్రికాపాన గర్విత
పరివార గీర్వాణపురంద్రీలోచన చకోరీమ్, ఉన్నిద్ర పలక కుసుమ
పరాగ పరిమళిత హరిద్రా రంజితాంబరామ్, శంఖరారి హరకుటుంబివీమ్,
అంబురుహ ముకుళహస్తామ్, విప్రాజ్యదీపమాహేశ్వర రూప కలదౌత చషక
శిఖరిత మధురసోపహరప్రియామ్, వైశ్యమాతృకాం ధ్యాయేత్. 134

శ్రీధరుడు —

చ. వెలయగఁ బొద్దు మల్లియలు వేనలి నంగమునఁ విభూషణా
వకులు ధరించి శిరేఁ దిసుపు వన్నియ పుట్టము గట్టి కుంకుమం
బలఁది పసిండి తామరలు హస్తమునఁ వెలుగొంద భర్మ ని
ర్మల రుచిఁ బొచ్చి వైశ్యకుల మాతృక భూరిధన ప్రదాయియై. 135

చ. అన్నార. ఈరీతి ధ్యానపూజలుచేసి వైశ్యులకు గద్యపద్యప్రబంధము
లుపక్రమింపవలయు, విశే. 136

విభక్త్యధిదేవతాపల లక్షణము

పీ. మహి నెన్నఁగఁ బ్రథమా విభక్తికిని పీ
రావళి యాద్యతీయా విభక్తి

134. వికసిత(రంగ.పా.), ప్రకాశ(కా), పలక(రంగ), ముళిత(కా),
శిఖరిత(రంగ).

135. శంకు మల్లియలు (రంగ. ఛం. 2.177), విభూషణా (కా),
శిఖరిత (తి).

136. ప్రదాయియై (కా).

కిని కీర్తిమాలిని దనరు తృతీయా వి
 భక్తికి కుభగాఖ్య ప్రబలు మిగుల
 మఱి చతుర్థికి భోగమాలిని యన నౌప్పుఁ
 బించమికిని గణావతియె యలరు
 సతము ప్పసికిఁ గాంతిమతి సప్తమికి రమ
 సంబోధనమునకు జయ యనంగఁ

తే. దగును సప్త విభక్త్యది దైవములివి
 విక్రమభ్యాతి కుభభోగ విభవకాంతి
 సంతతైశ్వర్య విజయముల్ సరవితోన
 ఫలములొనగూర్చుఁ ॥ గర్తృ భర్తలకుఁ గృష్ట ! 187

వ. 'క క్ష ణ' యీ మూఁడు అక్షరములు కూద్రమాత్మకాక్షరములు. ఈ
 అక్షరములచేతనే అంగన్యాసకరన్యాసములుచేసి పూజచేసి తదనంతరంబి
 కూడ్రులకుఁ బద్యగద్యప్రబంధ సమన్వయపక్రమింపవలయు. 188

ఇందు కూద్రమాత్మకా సరస్వతీ త్వరితాధ్యానవిధి

[విద్ధప్రదీపిక] —

హూర్ధికా॥ అథ తరుణతర హరితత్పణి గరుడ మణికల మరకతమణి పురందర
 వీరి ఛామలామ్, కోమలకనక కదళిదళాంకుర ఛామల కర్పూర తేజ
 పాళామ్, అభినవ తారుణ్య విభవ విశాన లీలాలాలిత విలాస ఘండిరామ్,
 ఇందిరానందన సుందర హరివీరి కందుక ॥ ప్రస్థంబ కఠినకుచతట
 విలుతన్మంజు గుంజాహారలతామ్, శిలతాంత సుభగ యూధికానువిద్ధ
 సుప్తిగర్ధకుండలామ్, దంతావళదంత కర్పూరగోరోచనానులేపి సర్వాంగీమ్,
 అనంగమోహనశరఃపూషిత మేదుర గరళసోదర సుకుమార కజ్జలరేఖా
 మనోహర విచక్షణేక్షణామ్, చలచ్చరిత కర్ణవశితంస కీరళావామ్,

187. ॥ గర్తృ భర్తలకు (కా).

189. ॥ ప్రచండకలితవ (కా), ॥ నితాంత (రం. ఛం. 2-279), ॥ శర
 హాషిత (రం. ఛం. 2-279), ॥ శర్ణావతంసిత (రం. ఛం. 2-279),

అకళంక కళాంక ధవళదంత తాటంక విలసితామ్, అనదృశ హరినందన
తరుణినిలయ రచితాంకుకామ్, మల్లికా విచిత్ర బర్హిగరుదంచిత కాంచన
పుంజ విళిత కర వైజయ బాణాసన లలిత పాణిపల్లవామ్, కుసుమాకర
పూ రైరందర తైలదీపికామ్, కాంచన చవక పరిపూరిత హాలా రసోపహార
ప్రియామ్, కూద్రమాత్మకాం ద్యామేత్. 140

వ. ఈరీతి కాస్త్రోక్త ప్రకారంబున ¹నేజాతివారికి ఆజాతి మాతృకా నరన్వతీ
చ్యాన పూజలు చేసి ఆయాజాత్యక్షరములనె వద్య గద్య ప్రబంధము సమ
స్యలు మొదలఁగడియించి కృతులు రచియింపఁ గర్త తర్తలు సౌభా
గ్యయురారోగ్యముల వర్ధిల్లుదురు గావున వీ ప్రకారంబునఁ గృతులు దవక్ర
మింపవలయు; విది ముఖ్యపక్షము. 140

ఇక గౌణపక్ష లక్షణము

తే. బ్రాహ్మలకు నాణజాతుల, రాజలకును

¹మూరు జాతుల, వైశ్యుల కారయఁగను

రెండు జాతుల కూడ్రుల కొండుజాతి

వర్ణములు గూర్చి రచియింపవచ్చుఁ గృష్ణ! 141

వ. బ్రాహ్మలకు బ్రహ్మ క్షత్రియు వైశ్యఃకూద్ర జాత్యక్షరములు నాలుగింటను,
క్షత్రియులకు క్షత్రియ వైశ్య కూద్ర ²జాతులు మూడింటను, వైశ్యులకు
వైశ్యకూద్ర జాత్యక్షరములు రెంటును, కూద్రులకు ³కూద్రజాత్యక్షరములు
గూర్చి కృతులు రచియింప వలయు. 142

139. కుసుమాకరధూప పూరైరందరంత దీపికామ్.

140. ¹చతుర్వర్ణాల్క (తి).

141. ¹మూడు అనుటకు 'మూడు' అనురూపము ప్రయోక్తము. ఇది ప్రాస
యతి నిరనుగుళుచే నిర్ధారక ప్రయోగమగును.

142. ¹జాత్యక్షరములు మూడింట (తి), ²కూద్రజాత్యక్షరములనే కాని
ఇతరజాత్యక్షరములు కాలాదు (తి), ³కూడు (కా).

తే జగతి వీగతిఁ దెలియఁగా నకల వర్ణ
జనన లక్షణ అని కవిసార్వభౌము
లార! చాతుర్య లక్షణ లక్షితజ్ఞ
లార! చూడుండు ¹నతి కవిరాజులార! 143

కా. రాధాభూధరన తృయోధర హరిద్రాముద్రితోరస్థలా!
గాదేయాధ్వరరక్ష! రాక్షస మదోగ్రగ్రావ దంభో? ధా
రాధుర్యాయుధ సాధితైదిత యశోరాజీవి రాజద్గుణ
ప్రాధాన్యా! ¹జనమాన్యధన్యమహిమా! భక్తైక రక్షకమా! 144

పారిజాతవృక్షము

నందనందనాబ్జబాణ నందనార్కనందినీ
కందబృంద సవ్యదోహ కంది వర్ణ మంథనా
మందహాస తుండ భాన మాన వాగ మంది నీ (?)
తిందు కందళాంక రాక్షసేంద్రభాగ్యబంధనా! (?) 145

కవిరాజవిరాజితము

జనహితకారణ! సంస్కృతితారణ!
శత్రువివారణ! శౌర్యవణా!
రణరటదారుణ! రాక్షస చారణ!
రక్షితచారణ! రమ్యపుణా!
ప్రణత విభీషణ! పాండవ బోషణ!
భానుజతోషణ! భవ్యగుణా!
మణిమయభూషణ! మంజారభాషణ!
మౌనధురీణ! రమారమణా! 146

143. ¹నతి (కా).

144. ¹మహిమాన్య (తి).

145. ఇదియే శుకంధవృక్షము. లక్ష్యలక్షణగ్రంథము లిట్లే పేర్కొనెను.
పారిజాతమన్నది అ. శిరోమణి ఇట్టిస పేరు. చూ. 3-47, (?) యొ
భంగము. పాధుపాతము దురూహము.

గద్య

ఇతి శ్రీమద్వేంకటరమణ కరుణాకటాక్షపీక్షణనంప్రాప్త సహజ సౌరస్వత, విక్రమకాంతవిక్రాణన సంతత సంతోషి తామం దానంద కందళిత విఖిల ధరాబృందారకబృంద, నందవర వంశోత్తంస, నకల కవిరాజమిత్ర, పౌత్రపి వంశ పవిత్ర, గౌతమనగో, త్రాశ్వలాయనసూత్ర, సుచరిత్ర, పవండికొండ ¹దుర్గరాజ వెంగనమంత్రి పాత్ర, రామయామాత్య పుత్ర, మధూని రఘునాథ ప్రధాన దోహిత్ర, తియగేశ విద్యత్కవిజన కృతాదరణ పాత్ర, చతురుపాయదురీణ, కార్యకర్షప్రవీణ, విఖిల సుకవి జ్ఞానాగీకృతదత్తవిశ్కంక లక్షణ చక్రవర్తి విరుదాంక, వేంకటరమణార్య ప్రణీతంబైన నకలలక్షణసంయుత సుద్ధాది సంపూర్ణ చంద్రోదయంబగు 'లక్షణగోమణి' యందు, వర్ణ గణపృత్ర విశ్రమాచితారమ్మ లఘుచతు ర్విధాభాసముల విస్తరిల్లుచుండు, నందుఁ బ్రబంధారంభమున శ్రీ వేంకటేశ్వర భజనమ్మును, భవతేజవస్థానము, విఘ్నేశ్వరస్తవంబును, కారదా స్తోత్రంబును, పురాతన మాతన విద్యద్గురు కవీశ్వరాభివందనమ్మును, తుకవి తిరస్కారంబును, గౌరీశ్వరులచే గవిత్వతత్త్వ మహత్త్వరీతి, నందీశ్వరాది ననత్కుమార గురు కుశ్ర శక్రాది దేవమునిముఖ్య లభ్యసిం చిన విధంబును, కర్ణితార్కికుల వేడుటయు, లేఖకజనస్తుతియు, రచనారం భంబును గవినియమంబును, మాతృకార్యన చందంబును, శివంచాళ ద్వర్ణవృత్తి భారతీభాతియు, కావ్యస్వరూపంబును, కృతినాయక విర్ణయం బును, సుకవిలక్షణంబును, అరువద చక్రక్రమంబును, తద్వర్ణ సంఖ్యయు, తత్కులంబును, తద్గృహ విశ్చయంబును, తద్వర్ణంబు లును, తత్తద్వీణాక్షర ప్రకారమ్ములు, తద్వర్ణాదిపఠులును, తద్వర్ణపరి విధానమ్ములును, తదక్షరనక్షత్ర విరీక్షణంబులును, తద్భూషణాంబరసుమ చందనోపహారముల తెలుగును, సురసరతిర్యగదోముఖవర్ణ వియ

గద్య. ¹దుర్గరాజ వెంగనపాత్ర (అ), ప్రధానపాత్ర (కా), తిలిఖత ప్రతియందు యకారాగమము గానవచ్చెడు. కాని సంస్కృత సమాస ముల మధ్య ఈ యకారము వ్రాయట అక్షణవంతము గాదు. శివంచాళద్వర్ణకృతి భారతీ భాతియు (అ).

మంబులును, అమృత విషవర్ణ ఫలాఫలంబులును, అల్పప్రాణ మహాప్రాణ
 ప్లిగ్ధరూక్షేక్షర లక్షణ గణనయు బాలకుమార రాజ్యవృద్ధ మతస్వర
 భేదంబులును, అక్షరజాతి సరస్వతీ మాతృకాధ్యానగతియు, అన్యోన్య
 మిత్ర శత్రు సమమిత్ర సమ(శత్రు) శత్రుత్వ వర్ణమార్గంబులును, తత్ప
 లంబులును, సంయుక్తాక్షర వృత్తియు, మృత్యువర్ణ సంధానస్థాన ఫల
 విర్దేశంబును, ప్రీతిపుషాక్షర వృత్తియు, ప్రీతిలింగ పుంలింగ నపుంసక
 లింగ త్రితయ సంగతియు, తత్పలమ్ముల చొప్పును, ఊర్ధ్వముఖాశోముఖ
 పార్శ్వముఖ వర్ణ సమవర్ణ సంధానస్థాన ఫలమ్ముల దారియు, వైశ్య
 మాతృకాధ్యాన విధమ్మును, విభక్త్యధిదైవతఫల మహత్త్వంబును, కూడ్ర
 మాతృకాధ్యానవిధానంబును, చాతుర్వర్ణ సంకీర్ణ రచనా విచారణ ప్రచా
 రమ్ములును, సుకవిలాక్షణికుల వేడుటయునుంగల వర్ణాధికార మ
 ప్రథమాశ్వాసము.

శ్రీరస్తు
శ్రీ శారదాంబాయై నమః

లక్ష్మణశిరోమణి

ద్వితీయాశ్వాసము

గణాధికారము

క. శ్రీరామరమణ! జయ
శ్రీరమ్యగుణాధిరామ! శ్రీవేంకట లో
కారాధ్య! ప్రోవు మమ్ము, ద
యాదన సుమదామ! వేంకటాచలదామా! 1

క. శ్రీరమణీ హృదయాంబుజ
పారమిళింద ప్రచార! చారు వచస్సీ
ధీర బుధాధార! సుధా
హర మనస్సురణ! వేంకటాచలరమణా! 2

తే. కరణీనా యాన్వయాబ్ధి సుధాంకుః ధనఃగ
వెలయు మధురః శాశ్వత్య వివిధ కరణ
శబ్దతర్కాది విభిలకాప్త ప్రవీణః
గవిజనద్రవ్య నరసింహకవిః దలంతు. 3

---

8. సకలకాస్త్ర (తీ).

వ. అవి యిట్లు మదీయగురువందనంబాపాదించి వెండియుఁ భవదీయకృతి
సంవిధానోద్యుక్తబుద్ధిచే సావధానంబున విధించెద, నవధరింపుము. 4

క. తిట్టుకు దీవించుటకుఁ

గట్టిగ భువిలోన గణమె కారణ మగుటఁ

వట్టపు కవిరాజులు చే

¹వట్టఁగ నవియేను దేటఁ బఱపెదఁ గృష్ణా !

5

వ. అట్టి కొలందులెట్టి వనిన.

6

పీ. కులములు గోత్రముల్ పరిములు గ్రహములు

తారక ల్రాసులు వారములును

జనన యామములు భూషణములు కోకలు

పూవులు గంధముల్ పొంతువులును

గణములు వన్నెలు గుణములు దేశము

లది దైవతమ్ములు నాయుధములు

గ్రహవర్ణములును దద్రన నిర్ణయమ్ములు

వేశలు నక్షత్ర వేధ లరులు

తీ. మిత్రులును దత్తవ్యములు సమమిత్ర కాత్ర

వములు పంచకములు దశావస్థ లుచ్చ

వీచ విర్జీవ జీవాది నిఖిల లక్ష

ణములు రచియింతు గణముల కమరఁ గృష్ణ !

7

తీ. కాత్ర పద్ధతిఁ ¹జెప్ప వీ చందమెల్ల

వివియె వక్రోక్తి మార్గములనునుఁ దమరు

దెలియనేరక నవియుఁ దాఁ దెలియకునికి

కొదవయే యంద్రు నిజమెవో ²కొదవు కృష్ణ !

8

వ. అది యట్లుండె. వెండియుఁ గణాంబులెయ్యవి యంటేవి తద్గణోద్భవ
క్రమ మవధరింపుము.

5. ¹వట్టఁగ నవియేను (తి).

8. ¹జెప్పిన (తి), ²కొదవ గృష్ణ (తి).

క. హరులోచనత్రయంబున

ధరగురువులు, ¹మూరు గలిగి తారు మగణమై

వరఁగఁ దన్మగణంబునఁ

గర మరుదుగఁ దెలియ ²నకల గణములు పుట్టెఁగా.

10

తద్గణ జన్యజనక లక్షణము

తే. మగణమునఁ బుట్టె యగణ, మయ్యగణమునకు

రగణమయ్యెను, రగణాన నగణమొదవె,

వగణమందున తగణ, మత్తగణమునను

జగణమయ్యెను, జగణాన భగణమయ్యె,

భగణ జననము నగణమై వరఁగఁ గృష్ణ!

11

వ. అట్టి గణము రెటువరె ¹దెలియ వలయు సంశేవి,

12

క. గురువులు ¹మూఁడిట మగణము

ధర వెలయుఁ బ్రథమ గురువు దగ భగణమునఁ

²గురు మధ్యమైన జగణము

జరుగు గురువు ³తుదివి తొంద నగణము కృష్ణ!

13

క. నగణంబు లఘుత్రితయము

యగణంబునకాది లఘువు నారయధరలోఁ

దగు మధ్య లఘువు రగణము

తగణమునకుఁ దదను లఘువు దవరుఁ గృష్ణ!

14

తే. రెండుగురువులు గగ మగు, ¹రెండు లఘువు

లలిము, వగణము లఘువును నలిము, నగణ

10. ¹మూఁడు (తి), ²సప్తగణములు (తి).

12. ¹తెలియకడుసంశేవి (తి).

13. ¹మూటను (తి), ²గురుమధ్యమమై (తి), ³తుదను (తి).

15. ¹రెండు లఘువులు అని యొంద నగు.

ము గురువు, నగణము లఘువు నగము, వలము,
 లఘుగురు గురులఘువు లవి లగము గలవి. 15
 ఇత నందు సూర్యేంద్ర చంద్రగణ విర్ణయ ప్రకారము.

సూర్యగణములు

తే. పరగ గురువులు రెండొడ్డి ప్రస్తరింప
 సర్వ లఘ్వంతమున నాల్గు చను గణమ్ము
 లాది రెండును గడిపి మాత్రాది గణము
 న కొక మాత్ర విల్ప రవిగణములు కృష్ణ! 16

ఇంద్రగణములు

తే. పరుస గురువ్రాలు మూడిడి ప్రస్తరింప
 సర్వ లఘ్వంత మెన్నిదై చను గణమ్ము
 లాది రెండును దిగివి మాత్రాదిగణము
 లాది లఘువున్న వింద్రలై యలరు, గృష్ణ! 17

చంద్రగణములు

తే. ११ సంక్తి గురువులు నాల్గిడి ప్రస్తరింప
 వలరు లఘ్వంతమునకుఁ బదాణగణము
 లాది రెండును దిగివి మాత్రాదిగణము
 లాది లఘువిడఁ జంద్ర గణాళి కృష్ణ! 18

అనంతనగారు [ఛందోదర్పణము 1 - 18]

క. ११ ద్విత్రీ చతుర్గురు భవముల
 రాత్రిధర! రెండు సుడువఁ దక్కిన గణముల్
 १మి శ్రేంద్ర చంద్ర గణములు
 మాత్రాది గణంబు २లాది మాత్ర లిందగణ. అన్నారు. 19

ఇక గణసంఖ్య

- తే. ఒక్కచో నాల్గు మఱియు వేటొకట నెన్ని
దొక్క యెడఁ బదాబు గణంబు లుర్వి లఘువు
లెక్కినవి యిందు నొకటి మూరేకు గ్రమము
తో గణంబులు ముప్పది తొమ్మిది హరి. 20

సూర్యేంద్ర చంద్రగణములు

- తే. నగణ గల లిమలు, నలము నలము నగము
భరత లింద్రులు, మలఘు భగురు భల రల
వలల తల నలా నహ నహ నగగ తగురు
నవ నవ రగురు లిందు గణములు కృష్ణ! 21

మఱియు విక గురులిఘు సంజ్ఞాక్షర లక్షణక్రమము

- తే. సకలభాషా కవిత్వ ప్రచారములను
రహలు సంయోగవర్ణ పరత్వమైన
పూర్వ వర్ణంబు లఘువగు భువి వికల్ప
మైన నొకచోట గురువగు నదియె కృష్ణ! 22

- పీ. అదియెట్లు లన నుదాహరణ లేర్పఱచెద
హరి రయము రపిత హతి* క్రియమన
పాదు తతి రది తిష్ఠతి గ్రామ మనఁగ జ
యతి ప్రభు రన రేపయుతము లయ్యు
నొనరు హకార సంయుత మేతి హ్రద మాన
హతి హ్రస్వ మనఁగఁ ద్యజతి హ్రాయమన
కవి యుక్తివిఁ కనన్తి క్వ నృపతి రక్మవి
క్వచిదవంగమ పాదుక్వణతి యనఁగఁ

తే. దనరు విత్యాది కర్ణవివర్తి గణింప

కవరహయతమ్ములైన యక్షరమునకును

పూర్వవర్ణంబు లఘువునై పొదలుఁ గృతుల

వసుధఁ గవు లివి దెలియఁగా వలయుఁ గృష్ణ!

23

ఇందుకు ఉదాహరణము ఛందశ్శేఖరమున పింగళ వాగేంద్రుడు
— లక్ష్యము.

గ్లా. పాదాదావిహ వర్ణస్య, సంయోగః క్రమసంజ్ఞకః ।

పురస్థితేన తేనస్యా, ల్లఘు తాపి క్వచిద్గురుః ॥

సర్వా స్వపిచ భాషాను, రహయుతే క్షరేపరే ।

పూర్వ వర్ణస్య లఘుతా, వేష్టా తు క్వాదితే పరే ॥

తరుణం నర్సవకాకం, నవోదనం పిచ్చిలానిచ దదీవి ।

అల్పవ్యయేన సుందరి, గ్రామ్యజనో మృష్టమత్నాతి ॥

24

వ. రేఫ సంయుక్తేషు చరతి భ్రమరః వనతిగ్రామే, జయతిప్రాజ్ఞః, హకార
సంయుక్తే చ విప్రహ్రాసః, వహతి హ్రాస్యః, త్యజతి హ్రాయ మిత్యాది
క్వవసంయోగే - అప్రిక్వభూమౌ, వేశ్మవి క్వచిత్, స్వాదు త్వణతి, ఇత్యా
ద్యుదాహరణాని, ఇతి ప్రారోక్తి :

25

24. పురస్థితేన [పుర్రరత్నాకరము - నాగరలిపి ముద్రణ.]

పింగళ వాగేంద్రుని ఛందశ్శేఖరములోనిదిగాఁ బై మూఁడు శ్లోకములు
అ. క. లిఖిత ప్రతిలోఁ జేర్కొనఁ బడినవి. కాని పింగాళాచార్యుల ఛందమునకు
ఛందశ్శేఖరమును పేరున్నట్లు తెలియరాదు. మఱి పింగళచ్ఛందమున నీ శ్లోకములు
లేవు. 'పాదాదావిహ' — అన్నది పుర్రరత్నాకరము (1-10)న నున్నది. దాని
వదాహరణము 'తరుణంసర్వ త' (పుర్ర 1-11). 'సర్వాస్వపిచ' అన్నది ఛంద
శ్శేఖరములోనిదిగా పుర్రరత్నాకర ధీశోధిని వ్యాఖ్య యుదాహరించినది. ఈ
వ్యాఖ్య కవికార్థము ప్రసాద విరచితము. ఇతిఁడు మన తెనుఁగు ప్రసాదుఁడు
కాదేమో!

ఇక సామాన్య గురు లఘుసంజ్ఞా బోధకప్రకార సంజ్ఞాక్షర లక్షణము

క. ధర దీర్ఘము లూడిన య
 క్కరములు నొత్తులు పితేంది గలపిన యా య
 క్షరములు గురువులు, మఱి త
 ద్విరహితములు లఘువు లగుచు వెలయునా గృష్టా ! 28

అనంతనగారు [చందోదర్పణము 1-8]

క. వివిధముగఁ జూచి పలికెడు
 నవియును మఱి యూడి పలుకునవియును గురువుల్
 భువి నిలిపి పలుకు వర్ణము
 లవి యెన్నియు లఘువులయ్యె ¹నంబుజనాథా ! 29

చ. అన్నాఁడు. మఱియు విశ్వా 28

గణసంజ్ఞా బోధక పద్ధతి

క. మగణము 'శ్రీకృష్ణ' యన
 యగణ 'ముషేంద్ర' యనంగ నఖిలేశ మహిణ
 తగణము 'దైత్యారి' యనగా
 భగణము 'మాధవ' యనఁచుఁ బలికినఁ గృష్ణా ! 30

తే. వసుధ ర గణము దగు 'కేశవా' యనంగ
 పొందు జగణులు కృతుల 'ముకుంద' యనఁగ
 తనరు నగణులు మఱి 'వరదా' యలన్పు
 నగణమనఁ జను 'వృహతి' యనంగఁ గృష్ణ ! 31

క. 'హరి' యన లలిము 'హరీ' యన
 ధర వగణము జగము నాఁగఁ దగుఁ 'జక్రి' యనగా

బరఁగుఁ హగణము గల మగుఁ

¹బరువడి 'చక్రి' యటంచుఁ బలికిన (గగహ)

31

ఇక గణకాతులు

క. యగణము తగణము విప్రులు

రగణము జగణములు వివియె రాజాన్వయముల్

భగణము వైశ్యము మగణం

బగు నాలవజాతి నగణ మంత్యము హరీ !

32

చంద్రగణముల(కుంభక్షములు) అనంతనగారు[చందోదర్పణము]-17]

పీ. కమలనాథా ! నగగంబు కమతరూప

నహ, యసురాంతక నాగ నలరి,

మద్రీ ధర భరింబు, భద్ర యశా యన్న

భగురు, వంధోజాక్ష మగణ లఘువు,

భువనేశ్వరాయన్న సవ, ¹మధు విద్యేషి

నహము, పీతాంబర సంజ్ఞ తలము,

తైటభారి రరింబు, గణ వరదా యన్న

నవ, మహి శయన నా నలరిమయ్యె,

అ. రగణ గురువుదేవ రాజాయనంగఁ, బ

ద్భావతీ యనంగ తగణ గురువు,

వరహరీ యనంగ వరహరీ వరపింహ

నాగ నొప్పు నగము నలము నలము.

33

తే. ధరణిఁ బ్రణవము పంచమదైవశాఖ్య

నాదములును గాంధార విషాద ఋషభ

81. ¹బరువడి చక్రి యటంచుఁ బలికినఁ గృష్ణా ! (కా) — ఇది యాత పాతము. చక్రి పునరుక్తము. గగము చెక్కుబడి లేదు గాన పైకితి సవరింపఁబడినది.

82. ¹మధువిద్యేషి (చం. క. 1.17)

షడ్ములు మయర నత జ భ జ గణములను
గ్రమములోఁ జెందు నప్తస్వరములు కృష్ణ !

34

వ. క్రమంబుగా మయర నత జ భ న గణములు ప్రణవాది నప్తస్వరం
బులు జయ విజయ శంఖ మహాశంఖములగు పగటి నాలుగు జాములు
రామ విరామ సుప్త ప్రసుప్తంబులను రాత్రి నాలుగు జాములం గలుగు
నందు మయర నత జ భ న గణములకు మున్ను కొందఱు లక్షణ
కారులు.

35

గణ నక్షత్రములు

క. మగణంబు జ్యేష్ఠ పుష్యమి
తగణము సుత్తర జగణము తగుఁగృత్తిక డా
రగణము పూర్వాషాఢగు
యగణము దలఁవంగఁ గావ్యులను మఠిచేతకా.

36

క. స్వాతి నగణము వునర్వసు
భూతి ప్రద ! భగణమయ్యే భువివిబ్ధింగికా
జ్యోతి క్కృత్ర విధిజ్ఞల
చేతన దెలియంగ వలయుఁ జేతో మహిమకా.

37

వ. అన్నారు గావున మగణానకు బుధుఁడు గ్రహమైనయెపుడు జ్యేష్ఠా వృశ్చిక
రాసులు, కారాన్ని (?) మగణానకు బుధగ్రహము విశ్వయంబనుట,
చిత్రానక్షత్ర కన్యారా పిద్ధంబగుఁజేసి తత్కృమంబున మగణాదియగు
అష్టగణాధికారము.

38

అందు మగణము —

పి. భూమిదైవంబును బుధుఁడు గ్రహంబును
బంగరు కొంతి శుభంబు ఫలము
అగు నవుంసకలింగ మరయ బుక్షము చిత్ర
రాక్షస గణమును రాకన్య

వెలయుఁ గాన్యవగోత్రమలఁడు శ్రీగంధంబు
 పంచ భూషణము సంపంగి విరులు
 జయనామ యామంబు జననము సౌమ్య వా
 రంబు నాలవజాతి లౌద్ర రసము

తే. వ్యాఘ్ర యోవియు ఖడ్గ మాయాయుధంబు
 వనపు వన్నియ క్రోక రాజసగుణంబు
 మగధ దేశంబు దనరారు మగణమునకు
 భక్తజనలోల! గోపాల బాలకృష్ణ!
 యగణము —

39

పీ. రాత్రిసురాన్వయ మాత్రేయ గోత్రంబు
 చందనం బలఁడు రాజసగుణంబు
 కరుణారసంబును గ్రహము శుక్రకుండు పూ
 ర్వాషాఠ రిక్కి మర్కటపుయోవి
 ధనురా శిలమది దైవంబు మానవ
 గణము వజ్రంబు భూషణము విజయ
 నామయామము జననము శుక్రవారము
 చలువ దుప్పటములు జాజిపూలు

తే. ప్రియు లింగంబు కాంభోజ దేశవాసి
 శ్రీ[రసదు వన్నియ] ధవళంబు ధనము ఫలము
 నాయుధము కుంత మరయఁగా యగణమునకు
 ప్రౌఢకవు లెన్నఁగాను గోపాల కృష్ణ!
 రగణము —

40

పీ. శ్రీత్రయ కులజము కౌశిక గోత్రంబు
 తామస గుణము రక్తంబు వన్నె

40. 1 రసార్థమున - కరుణారసంబు - అని యుండవలయు (రా), 2 తానని
 గ్రహమును ధవళంబు (కా).

భౌమ గ్రహంబును ఫలము భయంబును
 నదిదైవమగ్ని భయాభ్యురసము
 అజయోవి పుంలింగ మగరు గంధంబును
 రాక్షస గణమును ¹రాశిమేఠక
 కావికోకలు కృత్తికయ రిక్కు విద్రుమ
 మణి శంఖనామ యామంబు భౌమ

తే. వార జననంబు తెలియంగ గౌరవాంతి
 సాధనము శక్తి వింధ్య దేశంబు నెట్లు
 పూవు లరయఁ గను, రగణంబునకు జగతి
 నెల్ల కవిరాజులెన్న లక్ష్యక కృష్ణ!

41

సగణము —

ఏ. కాళ్యప గోత్రంబు గ్రహమర్కణాండును
 కులము హీనంబును నలుపు వన్నె
 స్వాతి నక్షత్రంబు వాయువు దైవంబు
 ఫలము ¹నాశంబు వీధత్సరసము
 గ్రహవర్ణమపితంబు మహిష యోనియుతుఁడ
 రాశి వీలంబు విర్జరగణంబు
 శనివారమును మహాశంఖయామము జన
 నము తమోగుణమును నెల్లగల్వ

తే. పూలు సౌరాష్ట్రదేశంబు వీలివన్నె
 పుట్టములు లింగ మదియె నపుంసకంబు
 తోమరము సాధనంబు కస్తూరి లేప
 వంబు సగణంబునకు రమానాథ కృష్ణ!

42

41. ¹రాశిమేఠ (తి). కది, మేఠకబ్బమును చరిత్రాదులలో గ్రహించి
 యుండజొవును. మేఠము - మేఠ.

42. ¹నాశనము (తి).

తగణము —

పీ. జీవగ్రహంబు వాపిష్ట గోత్రంబును
 నభ మధి దైవంబు నలుపునన్నె
 భూసురాన్వయమును ¹బుష్టమి ఋక్షంబు
 దేవగణంబును జీవవాన
 రంబు ²కర్కటక రాశి పులింగంబు
 సత్త్వ గుణంబును శాంతరసము
 తామర పూ త్రాస నామ యామము జన
 నము మేషయోవి చందనము పరిమ

తే. కరిమిగ్రహ వర్ణమదియె బంగరపు కాంతి
 పుష్కరాగంబు వచ్చటి పుట్టములను
 పిండు దేశంబు వరకువు చేతఁ గలి
 తగణ మిరవొందు వత్కపుర పొగడఁ గుప్త!

43

జగణము —

పీ. గౌతము గోత్రంబు గ్రహము సూర్యుండును
 రవియె దైవంబును రావకులము
 రక్త వర్ణము పింహరాశి యుత్తర రిక్క
 మానవగణమును దేనుయోవి
 పలమురోగంబు జపాకుసుమంబు క
 శింగరాజ్యంబు పులింగ మగరు
 గంధంబు కురువిందకాంతి సత్త్వగుణంబు
 రవివానరంబు ¹విరామ [కామ]

43. ¹పుష్కనక్షత్రంబు (లి), ²కర్కటకము — సాధుహాపము. 'కాన
 రంబును కర్కటరాశి' అని సుతరింపనగును.

44. ¹విరామయామ, జననము మౌఢీక్యమార్థరణము (కా) ఇందు ఛందో
 భంగము కాన సుతరింపఁబడినది.

తే. యామ జననమ్ము మాణిక్యమాభరణము
అర్థమాయుధమును జంద్రకావి వన్నె
చీర వీరరసంబు రంజిల్లు జగణ
మునకు విరిలోన మనవిజజనక కృష్ణ!

44

భగణము —

పీ. దైవము చంద్రుండు ధవళ వర్ణంబును
హాస్యరసంబు గ్రహంబు శశియే
కులము వాణిజ్యంబు గోత్ర మాంగీరస
మహిషయోచి ఫలంబు మహి సుఖంబు
మృగశిర్షమారిక్కు వృషభరాయు సుప్త
నామ యామము జననంబు సోమ
వారము తెల్లని వల్వ దేవగణంబు
* సామంతి పువ్వులు నత్త్యగుణము

తే. చందనంబును జమునదేశంబు మౌక్తి
కంబు ప్రిలింగ మాయాయుధంబు కత్తి
తెలుపు వన్నియ భగణావ కలరుచుండు
కవిజనంబులు పొగడ విబువివి గృష్ణ!

45

* ఇది అష్టగణాధికారము. నగణానకు లక్ష్యము.

పీ. శ్రీ పరికింపఁగఁ బరబ్రహ్మ దైవతము[శు]
సకల సంపత్కా[రి] సౌఖ్య విజయ
సామ్రాజ్య [తై]ధవ సంతతి క్రితుర
ప్రకరంబు లొనఁగెడి భాగ్యరేఖ
దుర్గుణంగణ వర్ణదోష కోషణకారి
గుణములందెల్ల సద్గుణ గణంబు

* క. .... చామంతులు చెంగలువలు జాబాలును దగళ.

(రాధామాధవము) 4.54. — నూ. ని.

లాయారోగ్య పుత్రార్థ ప్రదాయక
మీప్పితార్థంబుల విచ్చుటెంకి

తే. విధిల లక్షణముల కెల్ల నెలపు పట్టు
రూఢి పెంపొంది యమృత స్వరూప మెన్న
నగణగుణమెన్న నలవియె నయవత్తెన?
సర్వశుభదాయ నగణంబు జగతిఁ గృష్ట ! 48

క. మున్న గ్రహమ్ముల గణముల
నెన్నుదు నగణంబు దడ వరది గావుననె
ట్లున్నను గ్రహాది దోషము
లెన్నరు దీనికిఁ గపింద్రు లేచందమునకా. 47

[అతర్వాతాచార్యులు:]

తే. పర్వతములందు మేరువు తాతయగును
పర్వసురలందు శంకరు చందమునను
అడవి మృగములయందు సింహమ్ము కరణి
గణము లందెల్ల నగణంబె శిగరిమదాల్పు. 48

*[కవిజనాశ్రయము - సంజ్ఞ - 51 ప.]

క. ఏగణముఁగదియు నగణం
జాగణము సమస్త మంగళావాప్తంబై
రాగిల్లు వినుము పరుసము
యోగంబై వహితి వన్నె మాలిన తంగికా. 49

వాదాంగచూడామణి

క. గుణముల కెల్ల నారయమగుకా గృతులయందు దాసియుండు దు
ర్గుణ గణ దోషము *ల్పరుగుఁ గోరిన వస్తువు మాత్సమైన భూ

48. 1. 'సర్వశుభదాయ' అని లా. శా. మతము, శిగరిమగాంచు (లి).

* 'గోకర్ణ చృందశ్శునందు' అని బ్రాత ప్రతి.

50. * ఇందు 'సరుగు' క్రియగా ప్రయోగము,

షణ్ముల విచ్చుఁగావ్యముల సత్కవిశేఖరులెంద సర్వం
క్షణములు గర్భియొప్పు బుధ సన్నతమైన గణంబు కంకరా! 50

మఱిన్ని నగణమునకె —

కవినర్పగారుడమున

మ. పరమాత్మం దదినాయకుండు జయ సౌభాగ్యైక సామ్రాజ్య పూ
జ్యరమా సంతతురీగి లద్దము విజౌపాంతస్థ దుష్టాక్షరో
త్కర దోషార్థ గణోప ధూర్తగుణముల్ ¹ఖండించు నాశిలమె
వ్వరికిఁ గాదనరాదు నా నగణ మవ్యాఙ్మితిన్పొల్పుగూఁ. 51

వ. అన్నారు. ఇవి పురాతన లక్ష్యములు. ఇఁకను, 52

తే. నగణ మొక్కటి దక్క గణము లొకరి
నజ్జఁ ¹జేర్చిన విచ్చు కుదాకుఠములు
రూఢి నెఱువరె నుగుణ దుర్గుణము లొరుల
సంగడివి గాదె గల్గుట జగతిఁ గృష్ణ! 53

తే. గణము గణమును వేఱొక్క గణముఁజేరి
కావి తమతమ ఫలము లీఁ గలుగ నవియు
నవనినగణంబు నొరుల ¹వీతైన విచ్చు
తానె యైనను ఫలములీఁ దలఁచుఁ గృష్ణ! 54

క. ²వీనఁగెలు దామును బరులక
బొనఁగ నగుఁ జాయ దలఁప బొనఁగది లేద
యొనఁగ నమర్థుఁడు గా కొరుఁ
బొనఁగించుట గొణ పక్షపుంగతి కృష్ణ! 55

మఱియు నగణగణ ప్రయోగసరణి

51. ¹ఖండించుటల్ కితమై (రం. ఛం. 2-99).

53. ¹జేరుచుఁ దమకు కుభాకుఠములు (కా).

54. ¹నొరులఁ జేరయిన (కా).

నరోదయమున — “హృదయనదేతి” యనుట.

శివభద్రంబున — “ప్రణమిత శిరసి” యనుట.

ప్రబంధపరమేశ్వరుండు ఆరణ్యసర్వశేష ప్రారంభమున,

చ. “స్ఫురదరుజాంకురాగుచి” యనుట —

ఇటు వలెనే యన్నిటఁ దెలియ వలయును.

58

ఇక అష్టగణములకు గణపొందికలు

పీ. మగణంబు తోడుత మగణంబు నొందుట
 టూ చక్రమంత పెంపొందనేలు
 మగణంబు క్రిందట యగణంబు గదియింప
 సామ్రాజ్యలక్ష్మి విశ్వలతఁజెందు
 మగణంబు చెంతనే నగణంబు విడఁ గల్గు
 సౌభాగ్య జయకీర్తి చయము లెప్పుడు
 మగణంబు తొలుతఁ బిమ్ముట నగణంబు గీ
 లించినఁ బోర జయించు భర్త

తే. మగణమునఁ గూర్చు దగణంబు మిగుల కుభము
 నగణమున దాయనిల్చిన యగణ మఖిల
 శోభనంబుల పీఁ జారుఁ జూపె చతికి
 కవికి నిటువలె కుభములు గలుగుఁ గృష్ణ !

57

పీ. నగణంబుతో నేర్చి నగణంబు చేర్చిన
 నణిమాది భోగములందు భర్త
 నగణంబు పొంతఁ దా మగణంబు పొందింప
 కర్త భర్తలకు సౌఖ్యములు గలుగు
 నగణంబు జంటగా భగణంబు విడఁ జెందు
 వైభవ శోభన ప్రాభవంబు
 రగణంబు పొంతల నగణంబు నుంచిన
 ధన జయ సత్పుత్ర తతులు ప్రబలు

తే. తద్గణంబున యగణంబు తా పుటింప
నధిక సంతోష విభవము లలవి వెలయు
రగణమునకును జోడుగా తగణ మడుక
నాయురర్థము లొనఁ గూరు నవనిఁ గృష్ణ!

58

పీ. తగణంబు తోడుత నగణంబు గీరింప
నాయురారోగ్య పుత్రాభివృద్ధి
తగణ సాన్నిధ్యాన ¹నగణంబు గదియింప
భోగభాగ్యంబులు పొదలు మొదల
జగణ సాన్నిధ్యాన తగణంబు నొందింప
నకల సంపత్సౌఖ్య వికరదాయ
జగణ సంగతముగా రగణంబు విల్చివ
ధనధాన్య సంపద ల్దనరు మిగుల

తే. జగణ యగణమ్ములందు విజయ విభూతి
వస్తు ²వాహన (బహు) విధ వైభవముల
నేకము లొనంగు ³పీ లోకమెల్ల బొగడ
... ..

59

క. రగణముతోఁ బద్యాదివి
రగణము గీరింప సుకవిరాజును బలియుఁ
వగణఁ దెగటార్చి విబుధులు
పొగడఁగ నేలుదురు విశిల భువనము కృష్ణా!

60

క. ఇమముఁ బరునము దొరపినఁ
గనకంబై దనరునట్టి తైవడి గణముల్
గుణమిరు యోగవిశేషం
బునఁ దన దుర్గుణముఁ ¹బొలిపి పొందును గృష్ణా!

61

59. ¹మగణంబు (కా), ²వాహన వివిధ వైభవములు (కా) అక్షర
లోపము, గణభంగము, విభజన నిరోధ ముల్ల (కా).

61. ¹బొలిపి పొందును (తి).

ఇక నకుభగణ లక్షణములు

సీ. మగణంబు గదిపిన భగణంబు చంపును
మగణ రగణముల మరణమొందు
మగణంబు దాపిన తగణంబు నవజయ
భంగముల్ గావించుఁ బతికిఁ గవికి
మగణంబు దొరపిన జగణంబు దైన్యంబు
మతివిహీనము లలమటలు సేయు
భగణంబు దండమ యగణంబు విల్చిన
భయము లాపదలు తత్ప్రభువుఁ తెందు

తీ. జగణ తగణమ్ము ¹లదుకఁ దత్తణమె రోగ
బాధచేఁ బొద్దుఁ జెలిమి విరోధ మొదవు
సగణ మందును వగవక యగణ మిడివ
మథయకుల నాశనందగు నుర్విఁ గృష్ట !

62

సీ వగణంబు రగణంబు సంఘాన ²మొందింప
భస్మమౌ నగ్నిచేఁ బతి గృహంబు
యగణంబు జోడుగా భగణంబు విల్చినఁ
దెగి నాల్గు నెలల బాదించి చంపు
యగణంబు వలపట రగణంబు ³జంటింపఁ
⁴బతి వినాశనము తప్పదు దలంప
యగణంబు చేరికఁ దగణంబు ఘటియింప
నొలుగు చేబొదుగు(దవు) వప్పుల మునుంగు

తీ. రగణమునఁ గూడు భగణంబు దిగులు తెగులు
నొదవు రగణంబు తగణంబు గదియపిదు

62. ¹జగణ తగణమ్ము లునుప (తి).

68. ²మొందింప (తి).

³ జంటించు - (శ్రీమహాపరిశీషము - చూ. బ్రాహ్మ, శూ. ని.
⁴ భతి వినాశనము (తి).

దనరు పగవారికైనను తగణమంద

యగణ మిడ వట్టు మానుటె తెగువ కృష్ణ!

63

వ. మఱియు తగణ జగణ నగణములకు లక్ష్యములు వ్రాయలేకకాదు. గణము లన్నియు తమ స్వఫలాఫలము లీయఁజాలవు. కనుక గణపొందికలు ఫలాఫలము లిచ్చుఁ గనుక, నట్లగుటంజేసి లక్ష్యముల స్ఫ్రయోజనమేమని గణపొందువలనె తెలియఁబడుఁ గావున గణపొందికలు చెప్పఁబడియున్నవి. నగణము శానైనా మఱొక గణమును జేరియైనా స్వాతంత్రికముగాఁ దమ ఫల మొనఁగఁ గావునఁ బురాతన మహాకవి ప్రయోగములు లక్ష్యములు వ్రాపియున్నవి. గణములన్నింటికి నగణమే యుత్తమంబని తెలియవల యును. ఇది గణలక్ష్యలక్షణ ప్రకారము లిఁక జ్యోతిషము విశేషము లెట్టివనివ,

64

జ్యోతిష విశేషములు

క. పరువడి ¹కవు [లల] ఛందము

తెరఁ గెఱుఁగక కవితఁ దలఁవఁ దివిరిన నంధుం

దురువడిఁ దురగము ²పరువులు

పరపినగతి జగతి హాస్యపరుఁడగుఁ గృష్ణా!

65

తే. జగతి షట్పాత్ర విద్యావికారదునివి

జ్యోతిష పితామహునివి బ్రహ్మత యకుని

నికత షట్కర్మ విరతు ఋగ్వేదగురుని

¹అవృథట్లను మద్దురు నభినుతించు.

66

వ. ¹అని వినుతించియు,

67

65. ¹కవులు ఛందము (కా) అక్షరలోపము - ఛందోభంగము, ²నెక్కక, పరుచారిగదిసి (కా).

66. ¹'అవృథట్లను మద్దురు నభినుతించు' అనునది ల. క. వ్రాత ప్రతి. ఈ పాఠమున గణభంగము.

67. ¹అనట్లుంటేని యనియు (తి).

తే. జ్యోతిషంబు ... .. జోడుచూపె
 జ్యోతిష మెఱుంగకున్నఁ దా సుకవి కాఁడు
 జ్యోతిషజ్ఞుండు లక్షణ వ్రాత యుతుఁడు
 తద్విహీనము ¹గాకవి[త్వంబు] కృష్ణ! 68

క. కవితా కన్యక గావున
 భువి కన్యకు వరునకెఱుఁగు ¹పొంతువు లటులకా
 గవి చూచి తగిన పతిగా
 వివరించక యొనఁగఁ దగదు వెంకట కృష్ణ! 69

వ. అట్టి క్రమంబును దత్పరమ్ము రెట్టివనిన వివరించెద నవధరింపుము. 70

క్క. దినం గణించ మాహేంద్రం ప్రీ దీర్ఘం యోవి రేవచ
 రాశిరాశ్యదిపో దన్యుః రజ్జరేవదా స్తతా దశ. 71

వ. అన్నా రిందులో దినపాంతువు, గణపాంతువు, ప్రీ దీర్ఘపాంతు
 వులు క్రమంబున మూటికివి లక్షణము. 72

సీ. ప్రభువు తారాదిగాఁ బద్యాదిగణతార
 రెండు తొమ్మిదిరెక్క రెంఁగఁగను
 నమతారలైన కాశ్వత శుభమ్ముల జేయు
 బేపియైనను దతి వానిఁ జెఱుచు
 పతితారగణమును బద్యాది గణతార
 గణము నొక్కటియైనఁ గలుగు శుభము
 రైవమాసుషములై దనరినఁ బరిపాటిఁ
¹గ్రహ భుగ్గితులైనఁ గలుగు రణము

68. ¹కాకవి కవిత (అ. క. వ్రాత ప్రతి) ఈ పాఠమున యతిభంగము.

69. ¹పొంతువులయొడకా (కా), వివరించుగ జూసంగ నగును (తి).

78. ¹గ్రహభుక్తి రేఖలై గలుగు (కా, తి) - ఈ పాఠమర్థవంతముగాదు, కాన నించుక సవరింపఁ బడినది.

తే. దనుజ శివునిజాలయైన సిద్ధంబు మృతము
పద్యగణ ఋక్షమాదియై ప్రభువు తార
లెన్నఁ బదు మాఁటిపై నున్న నెనఁగు జయము
వైకుంఠ కవళ్యమిది యుండవలయుఁ గృష్ణ!

73

మఱియు ప్రీదీర్ఘ పొంతువు గ్రంథాంతరమున —

అ. మొనపి యొకటి రెండు మూరు నాలెదాఱు
1 నేట్రది పదుమూడు శివీర్వదేను
దనుక దనరు పొత్తు నెవిమిది తొమ్మిది
పదునొకండు శివాను లొదవపు హరి!

74

వ. పద్యాదిగా ౧, ౨, ౩, ౪, ౫, ౬, ౭, ౮, ౯, ౧౦, ౧౧, ౧౨, ౧౩, ౧౪, ౧౫, ౧౬, ౧౭, ౧౮, ౧౯, ౨౦, ౨౧, ౨౨, ౨౩, ౨౪, ౨౫, ౨౬, ౨౭. ఈ లెక్కలు
గల్గినట్లయితే ప్రీదీర్ఘ పొంతువులేదు గనుక కారాదు.

75

ఇక శివునిపేద్ర పొంతువులు రెంటికిన్ని

పీ. కృత్యాది తారకుఁ గృతిపతి రిక్కకు
శివించి భావింప నార్జున పదియు
పదిమూరు పదియారు పందొమ్మిది దిర్వది
రెండిర్వదైదునై యుండెనేని
మిగుల కుభమ్మునై మెలఁగుదు రిరువురు
పదిలేక యుండిన నకుభమగును
పతితారయోవియుఁ గృతిభంబు యోవి దా
నేకమై యున్న ననేక జయము

తే. వివియు ... మధ్యమం బెన్న నైర
మదియె మృత్యువు పురుషులు నతివ లురు

73. శివునిజాలయైన సిద్ధంబుమృతము (కా) - ఈ పాఠము సరిగాదు.

74. 1 నేడు పదియు - అ. ౧. వ్రాఁత ప్రతి. గణభంగము, శివీర్వదేను (తి),
శివాను లొదవపు హరి (కా).

75. శివునిపేద్ర యోని (తి), శివించి (కా).

మఱియు విరువురు ప్రీలైవ మధ్యమంబు
పురుషు లిద్దఱు తమలోన నరులు కృష్ణ!

76

తత్పురుష ప్రీయోవి సౌజ్ఞలు

తే. శ్రవణ మృగళి రేవతి శతభిషములు
ప్రోష్ఠ మనిలోత్తరాభాద్ర పుబ్బ రుద్ర
రాత్రి మిత్ర పునర్వసు చిత్ర హస్త
లరయ వివియెల్ల ప్రీయోను లగును గృష్ణ!

77

తే. ఆశ్వినీ ధనిష్ఠ భరణి పుష్య(మి) విశాఖ
శ్యేష్ఠ యుత్తర మూల నాశ్లేష మూల
స్వాతి రాత్ర్యుత్తరాషాఢ సలిల భములు
పురుష యోనులు ¹నా రాత్రిఁ బొదలుఁ గృష్ణ!

78

¹ఇరువైయేడు నక్షత్రముల యోని వివరములు :

చ. హరి గణ మేష భోగి వననాశన కుర్కుర మార్జ వాజి మా
ర్జర తర మూష గో మహిష శార్దూల మాహిష శార్దూలీ మృగీ
హరిణ కుబీ నవోక నకులాధిప మర్కట సింహ వాజి కే
సరి నవకారిణీలు వరుసందగు నశ్వినీ పూర్వకంబుగా.

79

78. ¹నాధాత్రిఁ బొదలుచుండు (కా).

79. ¹ఇరువై నక్షత్రముల (తి), ²నవకారిణీలు (తి).

“నవకారిణీలు, నవకారిణీలు” అను రెండు పాఠములును అరవంత
ములు కావు. ఇందలి నక్షత్ర యోనులు గోవు, గజము కావలెను.
“నవగోగజాలు” అని సవరింప నగునేమో!

“శార్దూలమునకు రూపాంతరముగ ‘శార్దూలము’ అని కవి ప్రయో
గించెను.

కవిరాజ గణాంకుశమున [ప. 58]

క. ఉరగంబును ముంగినయును

హరిణంబును శిగుర్కురంబు నావును బలియుగా

దరువరమును మేషంబును

దురగము మహిషమును శివెలిమి దొరయ(వు) మఱియుగా

80

శీ. వర్ణనక్షత్రయోనియు వరునితార

యోనియును గూడఁ శిగుంటిన నొప్పదెందు

గణము యోనియుఁ గర్త నక్షత్ర యోని

యును మిగులఁ బొంతు లొనఁగూడి యుండవలయు. అన్నాడు.

81

ఇక రాశికూట పొంతువు

షీ. సమనప్రకములైన నకలసౌభాగ్యము

లష్ట శ్వములైన నందు సుతులు

షష్ఠాష్టకములైన సమయించుఁ బుత్రులఁ

దొమ్మిది నైదునై తొడరుఁ గీడు

నైదు తొమ్మిదియైన సమరు నారోగ్యంబు

పదినాల్గు మిగుల కుఠంబుచేయు

నాలుగు పదియునై చాల దుఃఖము నొందు

పదకొండు మూడును భవ్యసుఖము

శీ. మూడు పదకొండు నయ్యును ముంచుకోక

మునను బండ్రెండు రెండు కోటన మొసంగు

రెండు పండ్రెండు నైనను మృత్యువగును

రాశికూటములవి కవిరాజు లరపి

జగతి రచియింపఁదగు నవశ్యంబు గృష్ట!

82

80. కవిగణాంకుశ (తి), శిగుర్కుటంబు (క. గ. అం.), శివెలిమి తొరయక (తి).

81. శిగుంటిన - కంటు = మొక్కపోవు — అనఁగా మైత్రి కంటుకను; కైరము గలిగియుండు ననుట, శివభృతంద్రు (కా).

విశ్వేశ్వరుండు (విశ్వేశ్వర చృందము)

అ. మీను ¹తూనెకోల మిథునంబు తేలును

ఎద్దు విల్లు మొనలి పెద్దమెకము

కుండ యెండ్రకాయ గొఱయును గోతితోఁ

గూడెనేని మిగులఁ గూడ దండ్రు.

83

మఱియు ²కవిసర్పగారుడమున

తే. రోయరయక పలుక నేరొయగును

రాశిక్యతి పతి దుఃఖ వారా మునిఁగి

... ..

రాశికెక్కక వగఱ కరాపిఁ దూయ.

84

సీ. భువి మేష వృశ్చికంబులకుఁ గుఱుండును

వృషభ తౌళులకును భృగుసుతుండు

మిథున కన్యకలకు బుధుఁడును గర్కట

మునకుఁ జంద్రుఁడు పింహమునకుఁ గమల

మిత్రుండు కోదండ మీనరాసులకు గి

షృతియును మకరకుంభములకు శని

రాశ్యధిపతులు, కర్కట మీన వృశ్చిక

రాసులు భూసురుల్ కేసరి తుల

తే. ధనువుఁడు నృపకులము మేషమును ఘటంబు

మిథునమును వైశ్యులంగనా ³మృగ పశుపతి

రాసులివి కూడ రీరీతి లక్షణంబు

వర్ణకూటంబు దెలియఁగా వలయుఁ గృష్ణ!

85

83. ¹ 'తూనిక' శబ్దమునకు 'తూనియ' రూపాంతరము కానోపును.

84. ² కవిసర్పగారుడే (తి).

85. ³ మృగ - మకర రాశి - (మకరస్వాస్య శ్మగ్గో నక్రః — అని రాశి నిఘంటువు.)

ఇక నందు గ్రహమైతి

సీ. రవిచంద్రు లినకుజా ల్రివిగురు ల్గురు కుజార్
 సారి కవు ల్బుక్ర సౌమ్యు లెప్పు
 డనోన్య మిత్రము, లాదిత్య భార్గవుర్
 శరవు లనోన్య శత్రు లరయ
 సౌమ్యరవు ల్గురు చంద్రులు కుజ శకుర్
 శని బుధు ల్పమమైతి జరుగువారు
 గురు భృగు ల్గురు బుధు ల్కృజ చంద్రసూనులు
 శని కుజ భార్గవు ల్సౌరి చంద్రు

తీ. లవని నమకాత్రపులు, తుషారాంకు బుధులు
 శత్రు మిత్రులు, సురగురుశనులు శుక్ర
 భౌము లనోన్య నములునై పరగువారు,
 దుక్కిడినాథ! హరి! దశరూప! కృష్ణ!

86

కవిరాజగణాంకుశమున [ప 27]

అ. గ్రహము ¹పొంతు కలిమి కల గణ సంగతి
 మండి ²క్రూరగణము నొనగు శుభము
 గ్రహము ³పొంతులేవి గణముతోఁ బిచ్చాదిఁ
 గూడి మంచి గణముఁ గీడుపేయు.

87

చ. మఱియును,

88

[కవిరాజగణాంకుశము - ప 23]

క. తొలుత గణగ్రహ మైత్రులు

¹దలపోయిదియట్టి కుకవి తరమే హరుషం

87. ¹పొత్తుకలిమి (ముద్రిత క. గ.), ²దుష్ట (ముద్రిత క. గ.), ³పొత్తు
 లేని (ముద్రిత క. గ.)

89. ¹తలపోయని దుడుకుఁ గవుల తరమే హర్షం (ముద్రిత క. గ. త. 23),

జౌంపిన మన శిదీపించినఁ
గలుపించినఁ శిబద్యమందుఁ గ్రారంగఁ దిట్టఁ.

88

[కవిరాజగణాంకుశము ప. 21]

క. సన్నత గణాదిదేవత
కన్న గణగ్రహము సత్త్వమౌ బలిమిఁ గదా
మున్ను శిగవి తానుఁడని యెడి
వన్నగము న్గనలి తాయ వగులం దిట్టెఁ.

89

[సలక్షణసారము - ప. 289]

క. తలపోపి గద్య వద్యా
దులు గణముల్ గ్రహములకును దొరఁయగ మైత్రుల్
గలుగఁగఁ జెప్పిన హస్తా
మలకంబగుఁ గాదె ఫలము మహి నిర్వ్వరకుఁ.

90

ఇత వశ్యపౌంతువలు

సీ. ఆరయ మేషపింహాళులు వృషతౌళి
కౌశీరములు యుగ్మ కన్యలకును
కర్కట ధను వృశ్చికములు కేనరి తులల్
వెలఁది మీనంబులు తుల మృగములు
వృశ్చిక కర్కట ప్రియ కోదండ మీ
నములజ మకరకుంభములు కుంభ
మత్స్యరాసులు మీన మకరము లొందొంటి
కన్యోన్య కన్యంబు లగుచు జగతిఁ

తే. బరఁగుఁ గృతిపతి రాకిఁ బద్యగణము
రాకిని వశ్యకూటంబు దాసియున్న

89. శిదీపింపం (మూర్తిక క. గ. ప. 23), శిబద్య వహ్నిఁ గౌశ్యఁగఁ
దిట్టఁ (మూర్తిక క. గ.).

90. శిగవిభానుఁ డని యెఱుఁగు, పన్న మతిం గినితి (మూర్తిక. క. గ.).

వతియుఁ గృతియును కావ్యతప్రాభవములు
గలిగి మనుదురు లేకున్నఁ గాదు కృష్ణ!

92

ఇక రజ్జుపొంతువు

సీ. అశ్వవి మఖయు పూషా శ్లేష శక్ర మూ
లలు పాదరజ్జువు ¹లణఁగఁ జేయు
పుష్క మృసూరాధ పుబ్బ పూర్వాపాద
భరణియు నుత్తరాభాద్ర లివియె
యూరులు వలము వియోగంబుఁ జేయుఁ బూ
ర్వాభాద్రయును బునర్వసు [వికాళ]
యుత్తరాపాదయు నుత్తర కృత్తికర్
నాది రజ్జువు పుత్త్రినాశదంబు

తే. శతభిషంబును రోహిణి స్వాతి హస్త
శ్రవణ మార్ద్రయుఁ గంకరజ్జువు ధనిష్ఠ
చిత్ర మృగశిరలివి భువి శీర్షరజ్జు
వగును నివి రెండు వర్ణనీయములు కృష్ణ!

93

ఇక వేధపొంతువు

సీ. అశ్వవి జ్యేష్ఠం *కమరాధ భరణం
కగ్ని వికాళం కవిం రోహి
ణులకిందు చిత్రవసుం కార్ద్ర విష్ణుం
కాశ్లేష మూలంకంబు పుష్క
తారకలకు శతభిష హస్తములకు

¹ ... .. ను పుట్టిోత్తరాభాద్రములకు

93. ¹ శాగఁజేయు (కా) శవఁగఁజేయు (తి) * పూజే వియోగ దుఃఖంచ'
— అని మహూర్త రత్నావళి - శ్లో. 118. పాదరజ్జువు దుఃఖ
ప్రకరణ 'శగఁజేయు' అనియు సవరింపవచ్చు.

94. * "అనూరాధ" అనుటకు "అనురాధ" అను దూషాంతరము కలదు.
(చూ. నూ. గీఘంటు), ¹ ..... (?) అక్షరలోపము (?) ఛందో

రేవతి మణిలకు పునర్వసు విశ్వ (?)
భములకు వసుధ మేల మెలయు (?)

తే. వెలయు శౌంధాంటి కన్యోన్య వేద లగుచు
వేద పరిహారముగను గవీశ్వరుండు
కృతు లొనర్చినఁ గల్యాణ కీర్తు లొదవుఁ
గావించో బాధ రెండైనఁ గలుగుఁ గృష్ణ!

84

ఇఁక నాడీ పొంతువు

పీ. అశ్విని శతభిష మార్గ మూలోత్తర
రజ పునర్వసు జ్యేష్ఠ హస్త రివియు
పార్శ్వ నాదన నొప్పు, భరణి పుష్యమి పుబ్బ
మృగశిరంబు ధవిష్ఠ మిత్ర చిత్ర
(య) త్రరాభాద్ర(యు) నొగి మధ్యనాడీ, కృ
త్తిక మళానిల రేవతీ విశాఖ
శ్రవణోత్తరాషాఢ పార్వ రోహిణులు ద
క్షిణ పార్శ్వనాదన [క్షితిని] వెలయు

తే. మధ్య నాదైనఁ గృతివతి మతియుఁ బార్శ్వ
నాడిచేఁ గావ్యమపుడె వినాశమగును
పద్యగద్యాది గణితార వ్రతువు రిక్క-
లెన్నఁగా భిన్న నాదైన నెసఁగు జయము
విరుద్ధరవివృద్ధిఁ జెందుడు రెపుడు కృష్ణః

86

ఇఁక రాశికూట నక్షత్ర పొంతువ

పీ. మహిమేషరాశితో మణి వృషభంబుతో
హస్త మిత్రునముతో నవిల భంబు
దాసి కర్కాటక రాశితో నమరాధ
పింహంబుతో మూల దెలువతోడ

శ్రవణము తుల తోడ శతభిషక్తారయు
వృశ్చికరాశితో రేవతీ భ
మరయ దనుస్సుతో భరణి మకరముతో
రోహిణి ఘటముతో రుద్రశార

తే. కంబు మీనంబుతోఁ బుష్కళంబు గూడె
నేని మృతిఁ బొందుఁ బరియవమాని యగును
కలియు నీరీతి రానక్షత్రము లివి
దెలిసి రచియింపవలెఁ గృతుర్ చెలఁగి కృష్ణ!

96

[కవిరాజగణాంకుశమున - ప. 19]

పీ. అవని గణారి గణావళి కర్తదైవ
తములు వన్నియలు గ్రహములు వాని
కులములు ఫలములు కూర్ములు చెలులును
తాక్క పొంతువులు నద్దుగ నెఱింగి,
విదన మహాభూత వీజ చింతనములు,
వర్ణ వర్గ గ్రహ విర్ణయంబు,
నక్షత్ర పేదయు నరిమిత్ర శోధన
క్రమము తత్ఫల విచారములు తెలిసి

అ. త్రమకు నెదురులేక దర్పించి వసుమతీ
విభుల సఖల బుధులు వివిధ విధులఁ
జెలఁగి పొగడఁ గవిత పెప్పెడి వారు న
త్కవులు పేరుపాటు కవులు గవులెక్కి]

97

వ. అనుట. మఱియును,

98

[కవిరాజగణాంకుశము - ప. 66]

క. పరిశారకుఁ బద్యముల
స్థిత శారకు పేరుఁ గీడు చింతింపక దు

ర్మతిః గవితః జెప్తుః బావిన
నతఃకు సుమీ కవిపితావ మారయ మర్వికా.

99

గోకర్ణచంద్రున

చ. కులమదిదైవముఁ గణము కోమలకాంతియు రాజిహుటముల్
ఫలములు తారలుఁ గ్రహము వన్నుగఁ దద్గ్రహ వర్ణముల్ ముద
మ్మలరఁగ యోచిహుట మివి యష్టగణమ్ములకు న్నైఱుంగఁగా
వలయును సత్కవిశ్వరు లవశ్యము ¹(నాదిఁ) బ్రయోగవేళలఁగా. 100

వ. అన్నారు. గావునను, 101

క. మహినేరికి గణవర్ణ
గ్రహరాసులు కూర్చవలయుఁ గవియవి యాయా
వహి సంగతి రచియింపుడు
విహితము తా జాతి కటులు వెంకట కృష్ణాః 102

మఱియు దశవిధ పౌంతువులకు భంగవచనములు

పీ. గణపౌంతు పీనమై గ్రహమైత్రియును రా
పౌంతువు లుండినఁ బొసఁగి యుండు
మాహేంద్ర పౌంతు సామాన్యమై గ్రహమైత్రి
రజ్జ పౌంతువలున్న రహిఁ జెరింగు
ప్రీ దీర్ఘపౌంతు రంజిల్లఁగ గ్రహమైత్రి
రా పౌంతువులున్న రమ్యమగును
యోచి పౌంతువు లేక యుండినవశ్య పౌం
తువు రాజిహుటముల్ దొడర నెసఁగు

అ. రాసులెన్నకున్న రజ్జవేదాగ్రహ
పౌంతునమితియున్నఁ బొందదెందు

100. ¹నాదిఁ బ్రయోగ వేళలఁగా (కా).

102. * రచియింపుడు అనఁగా రచియించుట. ఇందు భావటవర్గకమానత
మోటుగా యు వర్గకము ప్రయుక్తము.

గ్రహ విరోధమైన రజ్జనాడియు రా
పొందు యుక్త కృతుల బొదలుఁ గృష్ణ!

103

వ. మఱియును,

104

పి. గోపాలబాం! నాడిపొంతు ¹వేమధ్య
మైన మహేంద్రగ్రహాదియోవి
పొంతువులందెనా పొందు నౌఖ్యమ్ముల
రా నంనప్తక రజ్జ యోవి
గణకూటములు నైదు గలుగకుండినను నే
కాధిపత్యంబైన నన్నియొప్పు
రజ్జపొంతువది విరహితమై ప్రిదీర్ఘ
నాడి గ్రహ గణముల్ గూడియున్న

తే. నమర నానఁ గూర్చవచ్చుఁ బిద్యాదులందు
గార్గ్య గురు శుక్ర వాక్య ప్రకార సరణి
పొసఁగు వివిధములగు నన్ని పొంతువులకు
భంగ వచనంబు లివియె గోపాల కృష్ణ!

105

వ. నమనప్తకములో మదిసింహములు కారాదు. మిగిలినవి కావచ్చును. ఇక
అనకహడచక్రక్రమము - చూ, చే చో, లా - అస్విని. ఈ ప్రకారమున
రేవతీ నక్షత్ర సర్వంతము నక్షత్ర పాదభేదములు తెలిపి రాసురేర్పఱచుట.
ఇక అస్విభరణి కృత్తికాపాదం మేషం. ఈరీతిని పండ్రెండు రాసులు
క్రమంబున నేర్పరింపవలయు. మఱియును,

106

పి. షడర్గశుద్ధి యక్షర ఋషి వేదలు
చంద్ర శారాదల స్వరదిలములు
గ్రహదశావస్థ లాగ్రహ దృష్టి దోషముల్
పొంతువుల్ తత్త్వము ల్పుష్కరములు
లగ్న విర్ణయము తల్లిగ్న శుద్ధులు నరుల్
దుద్యహూర్తములు తద్దోషములును

దగ్ధ జ్వలిత దూమిత వ్యాధి నిర్జీవ
జీవ నక్షత్రముల్ క్షీణమద్య

తే. పీత సంపూర్ణ కృష్ణ సత్కేతక రక్త
చంద్ర విధములు వేళలంకములు పంప
కమ్ము లాదిగఁ దెలివిడిగాఁగ వలయు
జగతి రచించు తఱి నవశ్యముగఁ గృష్ణ !

107

వ. అవి యెటువలె నంచేసి పర్యాయంబునం దేట గావించెద నవధ
రింపుము.

108

అందు షడ్వర్గసంజ్ఞ

పీ. నక్షత్రములకును నాలుగు పాదముల్
పాదముల్కొమ్మిది పరఁగు రాశి
రాశి యింప హోర మఱి యారాశి భా
గత్రయంబైన ద్రేక్కాణమగును
కొమ్మిది భాగలై తొడరు నవాంశనఁ
బండ్రిందు భాగలౌ ద్వాదశాంశ
త్రింశ భాగమ్ములఁ ద్రింశాంశలనఁదగు
వరుసతో విన్ని షడ్వర్గమరయ

తే. విందుఁ గల పుష్కరాంశలు విరువదొక గ
జనయుఁ బద్మాల్లి నిర్వది నాలుగిట్లు
లెక్క మేషాది నాల్గునల్గేసి క్రమత
*గలుగు పండ్రింటి యందును వఱులు గృష్ణ !

109

109. * 'కలు' - కలులు' ఇందు యతి విచార్యము. 'ర - ల' ప్రాసయతి
యీ కవికి గుమ్మరము గాని 'అ - ల' మైత్రి యంగీకృతము గాదు.
'కలులు' కు మాఱు 'చెలఁగు' వంటి పాక తేజఃకరములేనా!
పాకాంతరము న్యుగ్రము.

అందు లగ్న పుటికా ప్రమాణములు

శీ. మినమేషములవి నాల్గు మిథున మకర
కన్య తులలైదునుం బావు కర్కి పింహ
చావకీటములరయ పంచార్థ వృషభ
కుంభములు నాల్గు నణగడల్ గోవ గృష్ణ!

110

ఇక నందు హోరాక్రమము

క. నమరాశిఁ జంద్రుండు వి
షమరాశి రవియు మొదలి నగమున నడుచు
గ్రమమున హోరాధిపతుల్
నమవిషమాధిపులు హోరనంజలు కృష్ణా!

111.

అందు ద్రేక్కాణాధిపతిక్రమము

శీ. కదఁగి లగ్నంబు మూరు(రు) భాగములఁ జేసి
క్రమము తోడుత లగ్నభాగములు మూఁటి
కరయ ద్రేక్కాణపతులు మేషాదిగాను
దేటఁ జేసిన నవరారు దేవ కృష్ణ!

112

సీ. మేషంబునకుఁ గుజమిత్ర వాచస్పతుల్
వృషభానకు శనికవి బుధులు, మిథి
శానకుఁ గవి భానుసూను చంద్రులు, క
ర్కాటకమునకుఁ జంద్రకుజగురులు,
పింహరాశిఁ గుజ చిత్రభాను గురువుల్
కన్యకు హిరి భార్గవ శశిజలు
తులకుఁ గవి శని బుధులు, వృశ్చికమునకు
శశి భౌమ గురువులు, చావమునకు

తే. లోహికాంగ రవి గురువులు మకరమున
కుశవి భార్గవ బుధులెన్నఁ గుంభమునకు
కవిశవి బుధులు మీనానకు విధు భౌమ
గురుని ద్రేక్కాణ పతులివి వరుసఁ గృష్ణ!

113

గ్రంథాంతరంబున —

శ్లో. స్యుర్దేక్కాణో లగ్న పంచనవ రాశ్యరాః క్రమాత్ : — అనే రీతిని
జాతురు. ఇది ద్రేక్కాణ ప్రకారము.

114

ఇక నవాంశక్రమము

తే. మేషసింహ ధనువులకు మేషమాది,
కౌళి ఘట యుగ్మములకుఁ దత్కైయాది,
మకరవృషభాంగసలకుఁ దన్మకరమాది,
కర్కీ మీనాకులకును దత్కర్కటాది
గాఁగ నడచు నవాంశసంగతులు కృష్ణ!

115

తత్క్రమలక్షణము

పీ. భువి మేష సింహ ధనువుకును చర్యాయ
మున మేష వృషభ మిథునకుళీర
పింహాంగనాస్త వృశ్చిక ధనురంశలు
మఱి వృషకన్యకా మకరములకు
మెలఁగు మకర కుంభ మీన మేష వృషభ
మిథున కర్కాటక మృగపతి తను
కన్యాంశ సంజ్ఞలు గలుగును మిథున తు
లాఘటమ్ములకుఁ దులాశివాస

తే. మృగ ఘట మేష వృషభ మిథునములకుఁ
గ్రమతఁ గర్కట కౌళి మీనముల కరయ

కర్కటక పింహ యవతి జాకాకార్ము
క మకర ఘట మీన నవాంశ లమరుఁ గృష్ణ! 116

*ఇతనందు త్రింశాంశక్రమము

తే. కుజశని గురుబుధ కవులకు విషమముల
నైదునైదెన్నిదేనైదు నమరు వరుస
నవియె భువి సమరాసులై యైదు నేకు
నెనిమిదైదును వీక్రమంబునఁ జనుహరి! 117

విషమరాసులెవ్వియంఁపేవి

తే. అజమిథున తొలి కార్ముక హరి ఘటములు
తేపిరాసులు నాఁ దగుఁ బృథ్విలోన
వృషభ కర్కటశాంగనా వృశ్చిక మృగ
మీనములు సమరాసులై మెలఁగుఁ గృష్ణ! 118

వ. ఇవి లగ్నహోరాద్రేక్కాణి నవాంశ ద్వాదశాంశ త్రింశాంశ లనఁదగు
షడ్వర్గక్రమ మిఁక. 119

వక్షత్రాక్షర వేధాలక్షణముల అంశచక్రక్రమము

పీ. అష్టవి వ్రతమ పాదాది రేవత్యంత
మనవాక్షరాంశ లింద్రాది విర్వ
దేశి నల్లడ విడి తొమ్మిదే నంశ
తొక్కొక్క రాశిగా నొనర మేష
రాశ్యాదిగా నన్నిరాసులు మాతెన్ని
దంశలా చక్రము నందు వరుస
నది పింహ ధనువుల కజమాది కన్యగో
మకరమ్ములకును దన్యకరమాది

తే. తౌళిమటి యుగ్మములకుఁ దత్తౌళియాది
కర్కి మీనాశులకును దత్కర్కటాది
గాఁగ నార్గేపి రేఖలు గలయుఁ దిగిచి
యర్కుఁదాదిగ నంశ గ్రహములు దెలిసి
రచన చేయఁగఁడగుఁ గవిరాజా కృష్ణ!

120

తత్పరములు —

తే. క్రూరవేదాక్షరములు సంహారకములు
సౌమ్య వేదాక్షరములు నీఁజాలు శుభము
లిచ్చుఁ దత్పర పిద్యులు నిరువురకును
కృతులొనర్చినచో విదిరితి కృష్ణ!

121

కవిసర్వగారుడమున —

ఉ. వర్ణము నిర్ణయించి కృతి వక్త్రమునఁ గదియింప నాయకుం
డర్ణవపేష్టితోర్విఁ గల యంతయు నేలుఁ గవీశ్వరుండు డాఁ
బూర్ణమనోరథుండగుచుఁ బొల్పు నుత్పత్తిఁ గావ్యమునా బుధుల్
వర్ణనపేయవోపు దిశలనా పసురేశసభాంతరంబులనా.

122

అన్నారు. ఇతనందు చంద్రతారాబలంబులయందు చంద్రబలక్రమము

పీ. అన్నవృద్ధియు ధనహానియు ద్రవ్యనా
శనరోగకార్య నాశనము ధనము
నిఖిల లాభము మృతి నృప్రతిభాద సౌఖ్య మా
దాయహానులిని పర్యాయమునను
జననరాశ్యాదిగాఁ జతురష్టభాను సం
గతుఁడయి బహుళపక్షమునఁ గాచి
ద్విసవ వందస్టుఁడై తనరుదు శుక్ల వ
క్షమున వేఁజివిన వందమునఁ దోచు

తే. చంద్రబలమిది కుక్కపక్షమున బలిమి
బలిమి తారాబలము కృష్ణపక్షమునను
చంద్రతారాబలమ్ముల సరణు లిటులు
దెలియ వలయును గవివరుల్ దివిరికృష్ణ!

123

ఇక తారాబలక్రమము

పీ. జన్మ తారాదిగా సరవిఁ దొమ్మిది లెక్క
ఫలములు నక్షత్ర పంక్తి వరున
ఋషిజన్మ సంపద్విపత్తేమములును బ్ర
త్యక్తాధనములు నైధనముమిత్ర
వరమ మైత్రములనఁ బరఁగు తారాబల
ములు విల పేర్వేఱఁ గలవు ఫలము
లారయ సర్వసాధారణరీతిఁ బ్ర
త్యగ్విపజ్జన్మ నైధనము లనఁగ

తే. వాల్మీకి తారలు చేయు దుర్మయము తక్కు
నట్టి తారలు మిగుల కుభావహములు
గనుకఁ దారా బలమ్ములఁ గరణి దెలియ
వలయుఁ బ్రస్తుత మిదియు నెవ్వరికిఁ గృష్ణ!

124

ఇకనందు బాలాదిస్వరపంచక లక్షణము

పీ. బాలాద్యమౌ స్వరపంచకం బుదయాది
నాతేపి గదియలు పేఱుపేఱు
మక్కువ బాలకుమార రాజ్యస్వర
వృద్ధమృతంబులు వెలయు వరున
ప్రాగ్దక్షిణమ్ముల బిల్చిమోత్తరముల
పీఠాన్య దిశలందు నెలమితోడ

లాభంబు ధనమును రాజ్యంబు జాడ్యము
సంహార పరిముల వరణిదెలిపి

తే. యట్టి వేళల నాదిక్కు లా పరిమ్ము
లరపి కూర్చుండి కవికృతు లవవిఁ గూర్చి
యిచ్చెనేవీయు సంపదలెచ్చు విచ్చ
ప్రకట ¹గుణాంబు బాలగోపాలకృష్ణ!

120

*అనంతవగాడు —

క. బాలస్వర మొకలాభము
పోలింపఁ గుమార రాజ్యములు ధనరాజ్య
క్రింది బాల్యము వృద్ధం
బాలమ్మునఁగెదపు నైదు వది కృతికర్తకా.

128

అన్నాడిక గ్రహదశావస్థ లక్షణము

కాలామృతే —

గ్లా. శ్రీప్ర: కాంతోముదిక: స్వస్థ: శక్త: ప్రపీడితో దీన:
వికల: విల్ప భీక: వివం దశగ్రహావస్థా:

127

వ. అన్నా రట్లగుటం తేపి గ్రహముల కవస్థలు తెలియవలయు, వట్టి క్రమం
బివధరింపుము.

128

సీ. ఉచ్చ యెందుండిన నొప్పు దీనావస్థ
స్వక్షేత్రగతుడైన స్వస్థుడగును
మొనయును హృదేహమున ముదితావస్థ
సరవి కులాంశు కాంతుడగును

125. ¹గుణాంబు బాలగోపాలకృష్ణ! (శి).

126. *శుభద్యము అనంతన ఛందోదర్పణమునఁ గానరాడు.

227. ఇది కాలామృతమునఁ గానరాడు. కాలామృతములోనిది కార్తూ శ
కృత్తులు.

హిమ్యాంశగతుడైన జగతి శక్తావస్థ
తిరికింప వీచచే దీనుఁ డగును
కలుషగ్రహంబుతో¹ గలియం ఖలావస్థ
యర్కాంశలుపుడై నపుడు వికలుఁ

తే. ఇది గృహస్థుడై యున్న యపుడభీతుఁ
డగుచునుండుఁ బరాజితుడైనఁ నీడి
తుం దిటుల గ్రహావస్థ(ల) త్రోవలరపి
రచన చేసిన కుభమగు రామకృష్ణ !
తదవస్థావల లక్షణములు :

129

పీ. దీప్తగ్రహంబైనఁ దేజంబు లొనఁగూర్చు
స్వస్థగ్రహంబు నిశ్చలక విడును
ముదిత గ్రహంబైన మోదంబు పరి విచ్చు
కాంతగ్రహమొనర్చు సౌఖ్యకతులు
శక్తగ్రహంబైన జయ విక్రమము లిచ్చు
దీన గ్రహంబు నొందించు దైన్య
మరయ ఖలగ్రహమైన విర్ధనుఁ జేయు
వికలగ్రహము మది వికలవజరు

తే. ధరణి భీతగ్రహంబు సాధ్యవ మొనర్చు
వీడితావస్థచే బహుపీడలడరు
తద్గ్రహావస్థ లివియు తేదంబులరపి
కవికఁ జెప్పినఁ గవి కవిగాక కృష్ణ !

130

కవిగణాంకుశమున - [ప. 24]

అ. ఏ యవస్థనుండి యేవేళ నేగ్రహ
మే కుభాకుభంబు లిచ్చుచుండు

129. ¹గలియగ్రహావస్థ (కా), డరిగృహస్థుడైయున్న (కా) - అక్షర తాపము.

130. ¹సాధ్యసము నొసంగు (లి).

నా యవస్థనుండి యావేళ నా¹గ్రహ
మా శుభాశుభంబు లందఁజేయు.

131

అన్నారు. ఇకనందు గ్రహదుష్ట లక్షణము

పీ. వెలయఁగా గ్రహములు వీక్షించు లగ్నముల్
తేటగావించెద మూఁటఁ బదిది
పాతిక దృపిచే భాను సూనుఁడు చూచు
నైదిటఁ దొమ్మిది నర్థదృష్టి
చే బృహస్పతిఁజూచుఁ జేరి నాలుగు నెన్ని
దిది ముప్పాతిక దృష్టిచేత
నంగారకుఁడు చూచు నాదిత్యచంద్రులు
బుధ దైత్యగురులు సంపూర్ణదృష్టి

తే. చేతఁ జూతురు నేడింటి భూతలమున
నట్టిచూపులు బలవంత మట్టి చోట్ల
రెండునార్పదకొండు పంద్రెండు నాఁగ
విట్టి నాలుగు లావుల నెట్టి గ్రహముఁ
జూడఁ దిటువలె గ్రహదృష్టజూడ కృష్ణ !

132

ఇకనందు గ్రహదోషరాహిత్య లక్షణము

పీ. తొలఁగును రాహువు దోషంబు బుధునిచే
దను రాహుసౌమ్య దోషములు *కవిచె
పొలియు విధుంతుద బుధ శుక్రదోషము
లంగారకునిచేత, నణఁగురాహు

131. ¹ నాగణం [మూర్తిర క. గ. అం. పాఠము].

* కవిచె (అ. కి. లిఖితప్రతి). ఈ పాఠము సరిగాదు. శుభార్థమును బట్టి
'కవిచే' (=శుక్రప్రసించే) అనియుండునగు, గణానురోధమున 'కవిచె' అని
ప్రాస్వాంతము గావలసివచ్చు.

బుధశక్రకుజ దోషములు సొరచేతను,
 శీతమగును వైంహితేయ సౌమ్య
 కవి భావ సొరి దోషములు వాచస్పతి
 (?) చేతఁ దీటును పతి సౌమ్య భాను

తే. సూను గురుదోషములు చిత్రభానుచేత
 నమయు మును నర్వదోషము ల్పొంద్రుచేత
 గార్గ్య నయమి వచన ప్రకార నరణి
 వలయుఁ దద్దోష రహితముల్ దెలియఁ గృష్ణ !

133

ఇక నందుఁ బంచతత్త్వ లక్షణము

పి. మేదిని తత్త్వ మెన్నిది ¹గడియలు పొందు
 కాండ తత్త్వము నాల్గు గడియ చెందు
 నగ్ని తత్త్వమునకు నాలు గడియ లొప్పు
 నవిల తత్త్వమునకు నైదు గడియ
 గగన తత్త్వము ²తేకు గడియ లీరితిగాఁ
 గ్రహమునఁ బంచతత్త్వములు భాను
 శశి కుజ బుధ దివనమ్ముల నీల జ
 లావల మరుతము ల్పొడచు మొదల

తే. ప్రాతరాదిగ గురు కవి భానుసూను
 వానరమ్ముల గగన తత్త్వములు మొదలు
 గాఁగ నడుచును పరిమెన్నఁ గలిమి సుఖము
 మృతము కుభమును లేమియు మిగులఁ గృష్ణ !

134

133. (?) చేత - సౌమ్య - ఈ పాశమున యతిభ్రంశము కలదు. ఇందు
 'చాత' అను వ్యాకరణోక రూపమును కవి యుపయోగించియుండు
 నేమి !

134. ¹ఘడియలు (౯), ²తేకు (౯)

ఇత నందు *లగ్నకుద్ధి లక్షణము

శ్లో॥ ప్రవేశే ద్వాదశే కుద్ధి క్షిప్రస్యేకాదశ స్తథా
దశమ్యాం టోజనే కుద్ధి ర్నవమ్యాం షోరకర్మణి ॥

ఉపనయనస్యాష్టమే కుద్ధి ర్వివాహే ఋతు నస్తమే
ఘట్టుదిర్నవ వత్తస్య జననే యాత్ర పంచమే ॥

విద్యారంభే చతుశ్కుద్ధి రౌషధం తు తృతీయకే
ద్వితీయే వీజ మాప్నోతి జన్మకుద్ధిస్తు సంగమే ॥

135

వ. ఇందుకు వివాహే ఋతు నస్తమీ అన్నారు. కాబట్టి కృతులొసంగు
లగ్నమునకు ఆజింటి యేడింటి యీరెండు దావులను గ్రహములు
లేనట్లుగాఁ జూచి కవితాకన్యక వీయ వలయును.

136

ఇత దుర్యుహూర్త ప్రవర్తక లక్షణము

పి. నలినాది వారమ్మున బిదునాలవ లగ్న,

ముడుప వారమ్మున నొకటి యవల

భాను సంజ్ఞలు రెండు పరఁగ లగ్నంబులు,

కుజవారమాది నాల్గో మహూర్త

ములు, బుధవాసరముగ నెన్నిదో ముహూ

ర్తము, బృహస్పతి వాసరమున సూర్య

రన సంజ్ఞలనఁ దగు లగ్నముల్ రెండును,

రాక్షసగురు వాసరమున నొక్క

తే. చైదు వీరెండు, శనివారమాది రెండు,

దుర్యుహూర్తములని వీని శ్రోవలరసి

పరఁగఁ గృతులిచ్చు వేళలు పరిహరించి

వసుధ నటు కావ్యకన్య వీవలయూఁ గృష్ణ!

137

ఇక నందు దగ్గ జ్వలిత ధూమిత జీవ విరీవ నక్షత్ర నిర్ణయము

ఏ. రవిసూనుకుజ భాను రాహువు ¹రేఖిస
తారక ర్జ్వలితము ల్మారణములు
తద్గ్రహంబు లివిరాఁ దలఁచిన రిక్కలు
ధూమితమ్ములివి మృత్యుభయదములు
తద్గ్రహ ముక్తము ల్దిగ్గ నక్షత్రము
ల్లిన దాన్య చయము లత్తఱిన చెఱుచు
రాహువున్నట్టి తారకును గ్రమంబుగాఁ
బదునాల్గు వనుభవింపంగఁ దొడరు

తే. నవియె విరీవములు పువ్వమాది యగుచుఁ
దనరుఁ ²బద్మూఁడు జీవయుక్తములు వరుస
జీవయుక్తము లాయువు శ్రీ యొనంగు
మృతము లరికిన హతుఁడగుఁ బరియుఁ గృష్ణ!

138

*కవిరాజగణాంకుశమున —

క. పతి మృతుఁడగుఁ బద్యాదివి
మృత నక్షత్రంబు లిదిన మేదుర పౌళ్యా
వ్వితుఁడగు ³నెప్పురు జీవ
⁴ప్రతతములగు తారకములు పరువడి విలువకా.

139

మఱియు వందె లక్ష్యము [కవిరాజగణాంకుశము. 65]

188. ¹రేఖిస (కా), ²దనరు బద్మూరు (లి).

189. ⁵మూర్తితప్రతితో కానరాదు. కాని ఆనందరంగరాట్టండమునందును
నీయది కవిగణాంకుశములోనిదిగ నొసఁగఁబడెను.

[రం. భం. 2 : 138].

³నమృతమాలన (రం. భం. 2 : 138), ⁴న, ప్రతిమమాలన తారక
మాలన బద్యాదినిడకా (రం. భం. 2 : 138).

- అ. *ధవముఁ గోలుపుచ్చు దగ్గనక్షత్రంబు
చావుచేటుదెచ్చు జ్వలిత తార
*ధూమికంబు మారికునిఁ జేయునున్నట్లు
గాన మొదల విడఁగఁ గాడు వీని. అన్నారు.

140

ఇక నందు శవజీవరోగ నక్షత్ర లక్షణము

- తే. ఇనువి నక్షత్ర మారంభ మేఱు తార
లవియె శవములు వంద్రెండు నవియె జీవ
తారలంటి తొమ్మిదియె రోగతారకమ్ము
రెట్టివగు వట్టి పరిమిచ్చు నెప్పుడు కృష్ణ!

141

ఇక నందు షీఱ మధ్యమ పూర్ణ చంద్రుల చందంబులు

- పి. క్రమముగా షీఱ మధ్యమ పూర్ణచంద్రుల
విధములు తేటగావింతు శుక్ల
వజ్జెది వంచమీ పర్యంతమును షీఱ
చంద్రుండు నవలి దశమి దనుక[ఱు]
మధ్యమ చంద్రుండు మహాశుక్ల వజ్జెంత్య
మగు పూర్ణచంద్రుండు నల్లై కృష్ణ
వజ్జెది వంచమీ పర్యంతమును బూర్ణ
చంద్రుండు నవలి దశమి దనుక[ఱు]

- తే. మధ్య చంద్రుండు మణియు *నమాన వజ్జకుమ
షీఱ చంద్రుండు విటుల నా వెలుపు లరసి

140. *సులక్షణసారమున (ప. 257) రంగరాట్నపంచమున (2 : 198)
నీ పద్యము అధర్వణచృందములోనిదిగఁ జేర్చినఁబడెను. జీవితంబు
మారికునిఁజేయు నెప్పుడు (అ. కి. కా. త్రాకప్రతి); ధూమికంబు
మారికునిఁజేయు నున్నట్లు (క. గ. మాదితప్రతి).

141. అమాస = అమతసు. దీనికిఁ బ్రయోగములు - చూడు దశావతారి
చరిత్ర. 8-861, శకాంకనిజము 2-186.

యెట్టి చంద్రుండు నైన దావట్టి పండు
లిచ్చుఁ గావునఁ గృతులయ నెవఁగూ గృష్ట !

142

ఇక నందు రక్తపీతశ్వేతకృష్ణచంద్రుల లక్షణము

తే. రవికుజులఁ గూడి నప్పుడు రక్తచంద్రుఁ
దవనిఁ గవితోన గలిపిన ధవళచంద్రుఁ
దుష్టకరసూను పలులతోఁ గృష్ణచంద్రుఁ
దరయఁగా గురుజ్ఞులఁ బీకుఁడగును గృష్ట !

143

కవిరాజగణాంకుశమున - (ప. 51)

అ. శ్వేత చంద్రుడైన పేమంబు గావించు
రక్త చంద్రుడైన రణమొవర్చు
కృష్ణ చంద్రుడైనఁ గెడయించు శుభములు
పీత చంద్రుడైనఁ శ్రీధియ మొవర్చు. అన్నాఁడు.

144

ఇక సత్త్వ రజస్తమోవేళాపల లక్షణములు

పీ. గురు శశి శివరాశి కుజ కవి దినముల
శని రవి బౌద్ధ్య వాసరములందు
వరవితో సత్త్వ రజస్తమో వేళలు
వరుణోదయాదిగా వరుస వడరు
వాల్చేపి గడెలు కన్యారమ్యసేవ క
ర్కద రాశి వారి కారయఁగ సత్త్వ
వేళయందును రజోవేళను వృషభాశ
కౌశి వృశ్చికరాశి వారలకును
పుటి వింహ యుగ్మ మకరరాశి వారికి
వివరింపఁగాఁ దమోవేళ యందు

144. శ్రీనివాసు (మత. పా. ప. 267).

145. శివరాశి వారలకు (తి) ['వారలు' — చరిత్రాది గణమునఁ జేర్చు
నగును].

తే. శక్యతి యోసంగిన నార్జులర్ మితము మృతము
కవియు వారల పేరు విక్రముగ నన్ని
నెలల కాకృతి శిథిలమై నేలఁ గలియు
తథ్య మింతయుఁ గవికావిధంబు కృష్ణ!

145

ఇక శకుభవేళలు

స. శుభటి మృగసింహ యుగ్మములఁ గల్పము రీయఁగ నత్త్వవేళఁ గ
ర్కటి శతపమీన కన్యకల కాన్యమురీయ రజోధివేళఁ దా
బటుగతి మేష జాక వృషభావళి తామసవేళఁ బద్య నం
ఘటన మొనర్చి యిచ్చినను గర్త జయంబును పొందు నెప్పుడుకా. 146

ఇక గణవేళలు

తే. జగతిఁ దగణంబు యగణంబు నత్త్వవేళ
రాజనపు వేళ నొగి మథరస గణములు
రవి గణంబు తమోవేళ కవిజనంబు
తొనఁగ వెననేఁగుఁ బతియు నాకవమువకును.

147

ఇక నందు పంచక లక్షణము

సీ. తిథియు నక్షత్రంబు దినము లగ్నంబును
వేర్వేలు రాగిగావించి పదవ
పదియేను వంద్రెండు పదియు నెన్నిది నాల్గు
క్రమమున వానిలోఁ గలయఁ గూర్చి

145. శక్యతి యొసంగిన నార్జులరు మితము మృతము (కా).

146. శకుభవేళలు (కా), శుభట (లి), శతపమీన — ధనుర్మీనములని
యొండవలెను. తపమునకు ధనుర్ధములేదు. 'ధను మీన' అను
సౌకముండునేమో! 'ధను' సకారంతమే కాక ఉకారంతమును
గలదు.

గ్రహసంఖ్య తాగింపఁగా నెవ్విదియు రెండు

¹(నట) నాల్గు నాఱు నొక్కటియు మిగుల

దుగనల నృపచోర మృత్యువులనందగు

పంచకంబు లవి వర్జించి వేడ్క-

తే. రచన చేసిన పంచక రహితముగను

కుటము లింపొందు నవియుఁ దాఁ జూడకెలమి

కవితఁ జెప్పిన యమదూత కాక కవియె

కామితప్రద! వేంకటరామ కృష్ణ!

148

వ. ఇందు “వివాహో మృత్యు పంచక” — మన్నారు గాఁబట్టి మృత్యు

పంచకము పరిహరించి యీ వలయు.

149

ఇక ఉచ్చనీచస్థానగణ లక్షణము

ఎ. అజన్మన మకర కన్యా లగ్నకంబులు

మేదిని కర్కట మీన తో

రాసులర్కాదియో గ్రహముల కుచ్చముల్

గ్రహమునఁ దుల వృశ్చికము కుశీర

మీన మృగాంగనా మేషముల్ వీరలు

వరమోచ్చరితి వీర లరయ వరున

వదిమూరు పదిన్నాల్గ పదియేను నైదిర్వ

దేవిర్వదియె భాగ లివియ యుచ్చ

తే. రాశికో నెన్న వరమోచ్చ వాసి గాంచు

వీరరాసులనివె యతి వీరలగును

కాపుదప్పును వీరచే దద్దహమ్ము

లవియె జయమిచ్చు మచ్చఁ జెన్నలరి కృష్ణ!

150

148. ¹నలు నాల్గు (కా, లి), ²బుగనల (కా) — ఇట దుగనల అను పాతమే సముచితము. దుగ్ = రోగము. ఆ పాతమును గ్రహించిన నితి ‘దు - బు’ వడి యగును. ఈ వడిని పొత్తపి పేర్కొనలేదు.

అశర్వజాచార్యులు —

క. స్థావరచ్యుతియగు వీర

స్థావరగణములైన మేలు దప్పించును నా

సీమగణించులు పతికి ను

హానందముఁజేయు మచ్చకమరివ గణముల్.

అన్నాదు.

151

సీ. వరమాత్య! యిన్నియుఁ దరిశీలవమొనర్చి

తలమె బ్రహ్మకుఁ గవిత్వంబుమరువ

దొడ రోష వ్యర్చితయు గుణాదిక్యంబు

గాఁ జూచి రచియింపఁ గదగు కుభము

బ్రాహ్మణులకుఁ దిది రాజుల తెప్పిది

వడిజాలకును నాటు వచనతోవ

నానవజాతికి నాదగు పొంతువల్

వాలాయముగ మందవలయుఁ జూడ

తే. వరయ వక్షర ఋక్షము లరులు మిత్ర

ములును కుభధ్రద్రవాచకములును వీజ

ములును గణములు గ్రహములు దెలిపి కృతుల

రథవ సేయఁగఁ దగుఁ గవిరాజు కృష్ణ!

152

క. అకలంక స్థితి విన్నియుఁ

బ్రకటింపఁగ వశమె పుకచి రాజులతైవన

ఒకటర లటు గూర్చుఁగఁ జూ

లకయున్నను గొడువగా దింప గవికి హాస!

153

ఈ దేవ కుభ భద్రవాచకములకు ప్రయోగఁక్షణము —

క. కవిసాగర గిరివాణి

భువిగోరి మేఘ విధు విణుర కుశలారో

గ్య విజయ వాచకములు న

త్కవి మొదల వినియవ కుభము గదగుఁ గృష్ణ!

154

ఈ దేవతృభ భద్రవాచకములకు ప్రయోగ లక్ష్యములు :-

మ. ఏకావళియందు “ప్రాశ్నాయనం కన్యకా” యనుట; కల్పవల్లియందు “హేమంబ మవలంబే” యనుట; వందిపింగయ తిమ్మన త్రిస్థదండ కము మొదల “విజయనగరి హేమకూట” యనుట; పోమయాజి విరాట వర్ణము “శ్రీయన గౌరీనాథరంగు చెల్వ” ¹కనుట — ఇవి దేవవాచక లక్ష్యములు.

ఇక కుభభద్ర వాచక లక్ష్యములు :- కాళిదాసు శ్యామలాదండకము మొదల “జయ మాతంగ తనయే” యనుట. 155

*[కవివర్ణగారుడమన —]

తే. దేవతా వాచకముల వర్తిల్లినేవి
భద్ర వాచకములఁ గూడి పరఁగెనేవి
వగణ వంశస్కం బల్లితోఁ దగియెనేవి
క్రూర సంయుక్త రిప్తరైవఁ గూడు మొదట. 156

మ. అన్నారు గాఁబట్టి యివి తల్లక్ష్యములు. 157

ఇక సంహారవచన లక్ష్యములు

క. ¹కూలుగ గాలుగ రాలుగ
జాలను వచనంబు లివియె సంహారము లా
కాల్చి బారిగ బడుదురు
వాలాయం బగుట విడువ వలయుగ గృష్టా! 158

155. ¹మనుట (కా).

156. *‘అపంతసగాన’ అని లక్షణశిరోమణి ప్రాశస్త్యం. ఛం. ద. న నిదిలేదు. రం. ఛంకము నీనిది కవివర్ణగారుడమనగానిదిగ ఉద్ధరించెను (2 : 157).

158. ¹కాలుగ (లి).

ఇక నందు కృతులొసంగు లక్షణము

పీ. పంచాంగ శుద్ధియై పరఁగు దినంబునఁ
 జంద్ర తారాబల స్వరము లరపి
 పుష్కరయుక్తమై పొల్చు షడ్వర్గంబు
 గల శుభలగ్నంబుగా నెఱింగి
 మృత పంచకము సప్త ఋతు శుద్ధులరపి(యు)
 బాలస్వరాదులవేళఁ దెలిపి
 దారుణి నాచంద్రతారార్కముగఁ గవి
 తాకన్య వీయఁగాఁ దగును సుకవి

తే. తగిన వరునకుఁ దగనట్టి మగువ చగదు
 తగవి మగవికిఁ దగినట్టి తరుణిఁగాదు
 ఎలమి నలరక్షణ మొనర్చి యేలఁ జాలు
 వరునిగాఁ జూచి కన్య వీ వలయుఁ గృష్ణ !

159

వ. ఆటుగావున,

100

పీ. || మృదువదంబులచేత మెలఁకువ విహరింప
 వృత్తైరు యుగళిచే వేడ్కగాంచి
 పాకస్తనా భోగ పటిమచేఁ దనరాని
 వర్ణహరగుణాప్తి వరునఁ బొదలి
 భావజాలంకార భాసురంబై మించి
 న వరున విశ్రుత నటన మెఱిపి
 రీతి శయ్యాశబ్ద రేఖచేఁ జెలువండి
 నాకృతి స్ఫూర్తి యింపలర వెలిగి

తే. నకల విద్యత్కవీశ్వర నమితి వినుతి
 కలిగి వర్జిల్లు నక్కాన్య కన్య నిఖిల
 లక్షణ గుణార్థ వీయందవేళఁ జూచి
 విన్నవించితిఁ గరుణింప వలయు గృష్ణ !

101

అద్దంకి గంగాధరయ్యగారు [తపశీసంవరణము - 2 : 84]

క. మనసా కన్యకఁ బెంచియుఁ
జెనఁదైన కురూపి పాలు చేయక భువిపై
వసునైన వరున కిచ్చిన
జననీ జనకులకుఁ గడుపు చల్లనగాదే. అన్నారు. 163
వాచన సోముఁడు [చాటుదార]

క. కవిళా కన్యక 1 కెందును
గవి జనకుఁడు, బట్టుదాది, గణుతింపంగా
నవరన రవికుఁడె పెనిమిటి,
యవివేకియె తోడఁబుట్టు వనవేమనృపా. 163

చ. అన్నారట్లగుటం జేసి మదీయ లక్షణ కావ్యకన్యకా జగద్విఖ్యాతిగా
భవదర్శితంబుఁ జేసి సంపూర్ణమనోరథుండను, గృతకృత్యుండనునై
మెండియు మెండగు కవివంశమ్ముల దెందమ్ము(న) ముందు సంశయంబు
గల దధి విశదంబుగాఁ దేటఁ జేసెద నవధరింపుము. 164

ఆ. లక్కణమ్ములన్ని చక్కట్లు లెక్కించి
చెప్పవచ్చు రచన పేయఁ బోల
దనుచు విందునందు ననుకొందు రందుఁ 1 బ్ర
త్యక్ష ఫణితినివి వరీక్షఁ గనుఁడు. 165

న. అవి వచియించి తదీయ లక్షణంబులు లక్ష్యములమ్ములగాఁ బరీక్షఁ
జూపెద నవి యెటువలె నంటేవి పంచాగతుద్ధియైన కుతదివనమున రాజ్య

162. మనసార (తి) — 'మనసారఁబెంచి కన్యకు జెనఁటి యగు ...
పాలుచేయక నీ కంటకువగు' (మూర్తితప్రతి) 'మనసా' — అను
సంస్కృతవిభక్త్యంతప్రయోగము సుతరింపఁబడి నట్లున్నది.

165. ప్రత్యక్ష (కా).

168. కన్యక నలుగురు. (చాటుద్య కుటిమంజు. పుట, 82)

స్వరంబున సత్త్వవేళయందు వాగీశ్వరీ సరస్వతీ ధ్యానపూజలుచేసి
కావ్యమారంభించి కృతిముఖంబున విఖిల లక్షణములగా జెన్నొందు
నాందీ పద్యంబునందు, 166

క. శ్రీరామారమణ జయ

శ్రీరమ్యగుణాభిరామ శ్రీవేంకట లో

కారాధ్య ప్రోవు మమ్ము ద

యారస సుమదామ వేంకటాచలవామా !

167

వ. అవి పద్యాదివి శ్రీకారంబు శ్రేయస్కరంబగు నట్లేను ; ఆ రెండవ
వర్ణము లేవ యీరేఫకు గ్రహం చంద్రుడు మొదలిశ్రీకార మందలి
శవర్ణరేఫలకు రెండింటికి గ్రహం చంద్రుడే గనుక పద్యాది రెండక్షర
ములుకును గ్రహమిత్రంబు గలుగు నట్లేను ; శ్రీరామారమణ యీ
మగణము గణము లన్నింటికిన్ని మొదలి ప్రధాన గణము గనుక
మందిదని నట్లేను ; ఈ మగణ జననము పూర్వోదయాదువలె మొదలి
జయ నామ యామము కుటమగు నట్లేను ; ఈ మగణస్వరం ప్రణవం
ఫలం కుటప్రదమగు నట్లేను ; రమణ నగణం ఈ మగణ నగణములకు
రెండింటికి గ్రహవైరములు మొదలుగాఁ గల దోషాదులు లేనట్లేను ;
మఱియు, 168

తన్నగణ లక్ష్యములు శ్రీధరుండు [శ్రీధరచ్ఛందము]

క. మున్ను గ్రహమ్ముల గణముల

వెన్నుచు నగణంబు దడవరిది గావునను

.....

.....

169

అథర్వణాచార్యులు —

తే. పర్వతములందు పేరువులాతి యగుచు

[పర్వతసుర(రు)లందు శంకరు చంద మగుచు

వరయ మృగములయందు పింహంబు కరణి]

గణములందెల్ల వగణంబు గరిమఁ ¹దాల్చు.

170

[*కవిజనాశ్రయము - సంజ్ఞ - ప. 51]

క. ఏగణముఁ గదియు నగణం

బాగణము నెమర్త మంగళావాత్తంబై

రాగిల్ల [వినుము పరుసపు

యోగంబునఁ బిడి వన్నెనూనిన మాడ్కి-క.]

171

వాదాంగ చూమమణియందు —

చ. గుణములకెల్ల ¹నారయమగుం గృతులందున దాపియుండు దు

ర్గణ గణదోషము ల్పెఱుచుఁ ²గోరిన వస్తువు నూత్నమైన భూ

షణముఁ విచ్చుఁ గావ్యముల సత్కవిశేఖరులెంచ సర్వల

క్షణములుగ్గ యొప్పు బుధవన్నుతమై వగణమ్ముకంకరా! అన్నారు. 172

కవిసర్పగారుడమున —

కా. పరమాత్ముం దధినాయకుండు జయసౌభాగ్యైక సామ్రాజ్య పూ

జ్యరమా సంతతులిగి లద్దము విజోపాంతస్థ దుష్టాక్షరో

త్కర దోషార్థ గణాప రూర్త ¹గుణ ముల్లంఘించు నాశిల మె

వ్యరితిం గాదసరాదు నా వగణ మవ్యాజస్థితిం బొల్పుకా.

173

170. ¹గరిమఁ గాంచు [రం. ఛం. 2 : 107]

171. *అక్షణకలోమణి వ్రాతప్రతిలో నీపద్యము 'గోకర్ణచ్చందంబునందు' అని కలదు. రం. ఛం. దీనిని 'భీమనచ్చందంబున' అని శీర్షకము (2 : 104).

172. ¹నాకరముకొరి కృతీంద్రుల దాని (రం. ఛం. 2 : 98), ²గోరిన వస్తు విమాత్న రత్నభూషణముఅనిచ్చుఁ గావున అసత్కవిశేఖరులెంచ (రం. ఛం. 2 : 98)

173. ¹గుణముల్ ఖండించుటలో శీలము (రం. ఛం. 2 : 99)

వ. అన్నారు కాబట్టి నగణయుతమైన మగణము సర్వకుభదాయయగు నట్లేను.
'శ్రీరామారమణ' దేవవాచకము. 'జయ' కుభవాచకము. 'శ్రీరమ్య
గుణానిన' భద్రవాచకము. ఈ దేవకుభభద్రవాచకములకు — 174

[శ్రకవిసర్పగారుడము —]

గి. దేవశావాచకముల వర్తిలైనవి

భద్రవాచకములఁ గూడి పరఁగెనేని

నగణ సంపర్కంబు లభికోఁ దగియెనేని

[క్రూర సంయుక్త లిపులైనఁ గూడు మొదల.]

175

వ. అన్నారు గావున ఏ దేవకుభ భద్రవాచకములు జయసౌభాగ్యరోగ్యదాయ
యగు నట్లేను;

“శ్రీరామ రమణ” యనే మొదలి పద్యాది శబ్దవిభక్తి సంబుద్ధికి
జయపతి అధిదైవతం. ఈ పలం విభవమగు నట్లేను; “శ్రీవేంకట
లోకారాధ్య” యనిన వాక్యమునందును వేంకటశబ్దము మొదల
శ్రీ తుద లకారము ఈ వేంకటశబ్దాది శ్రీ శకారరేఫ ఈకారములు
త్ర్యక్షరాలివైతమైన యీ యక్షరమ్ములలో శకారరేఫలకు గ్రహం చంద్రుడు.
ఈకారమునకు గ్రహం సూర్యుఁ డగును. వీరలిద్ద రన్యోన్యమిత్రులగు
నట్లేను; ఈకారశకారములు రెండింటి కధిదైవతం లక్ష్మీదేవి. రేఫకది
దైవ మగ్ని “లక్ష్మీప్రదోవహ్నిః” అనే వాక్యముననున్న “ప్రథమాం
విదతే వహ్నిః” అనే వాక్యమున చంద్రుని మొదటి కళ దీసుకునే
వాడున్న అగ్నిహోత్రుఁడే గనుక మేలగునట్లేను --

ఆ వేంకటశబ్దము తుద లకారమునకు గ్రహం చంద్రుఁడు గనుక
వేంకటేశ్వరునకుభయపార్శ్వ వర్ణగ్రహ మిత్రత్వము గలిగినట్లేను;
కృతిపతి వేంకటేశ్వరుఁడు గనుక యీ స్వామినామ నక్షత్రంబు మృగశిర
దేవగణము. పద్యాది మగణనక్షత్రం విచిత్ర స్వాభావికమైన దైవరాక్షస

174. శ్రీ‘అనంతనాథు’ — అని అ. శిరోమణి వ్రాతప్రతి కవిసర్పగారు
డమూరిదిగ (రం. ఛం. 2 : 167)

176. మొదటి కల యిచ్చేవాడున్న ..... మంచిదగు నట్లేను (కా),
ఇత్యేష ఇది రాక్షసగణం గనుక స్వాభావికమై (తి).

గణములగునట్లేను; మాహేంద్ర పొంతువు గలుగు నట్లేను; చిత్ర మృగగిరా నక్షత్రములకు ప్రీదీర్ఘపొంతువు గలుగు నట్లేను; మృగగిర ప్రసర్పయోని, చిత్ర వ్యాప్రియోనియుఁ గనుక యోని పొంతువ గలుగు నట్లేను; వేంకటేశ్వరుని నామనక్షత్రంబు మృగగిరా వృషభం, వద్యాది మగణ నక్షత్రంబు చిత్రాకన్యారాసులకు వంశము నవమంబు లగుటకు పరిమము నకరి సౌభాగ్యారోగ్యంబులు చేయుఁ గావున రా పొంతువు గలుగు నట్లేను; కృత్తికర్త రా వృషభానకు గ్రహము కుక్రుడు, గణ నక్షత్రం కన్యారాకి గ్రహం బుధుడు, వీరలిద్ద రన్యోన్య మిత్రులు గనుక గ్రహమైత్రి పొంతువలు గలుగు నట్లేను; మృగగిరా నక్షత్రమునకు నాదీరజ్ఞు పొంతువులు మధ్యమములైనను “రాకయోని నమతో యది చే న్నదోషః” అనే వాక్యప్రకారమున దోషరహితంబు గావున మంచివగు నట్లేను; మృగగిరా వృషభ చిత్రారాసులకు రాకూట నక్షత్ర పొంతువులు గలుగు నట్లేను; దోషస్వల్ప గుణాదిక్యంబు లగుట కావచ్చును; మిగిలిన వన్ని పొంతువ లున్నవి గనుక ఒకటరలు లేకయున్నను గావచ్చు గనుక కుభకరమగునట్లేను; శకచటహరి వియ్యారు వర్ణములున్ను మొదటి మూటి నైదిటి వదనాకొంటికి పరిహరించి శ్రీసంయుక్త వర్ణములు గనుక ప్రీలింగయోగములు మంచివిగా వ్రథమాక్షర శ్రీః జాతి వన్నె పరిమలు నక్షత్ర సురనర తిర్య గధోముఖోర్వముల పార్శ్వముల అమృత విష అల్పప్రాణ మహాప్రాణ ప్రిగ్ధ రూఢాంతస్థ విడిఃస్థ లక్ష్మ్య లక్షణములు విర్ణయించుటకు సహజ వర్ణముగాదు గనుక శ్రీసంయుక్తాక్షరంబు గావున లక్ష్మ్య మిందులకు —

176

*లింగమగుండు రామన్నగారు లక్షణతిలకంబున —

క. వినఁబడు దీర్ఘము విషమగు

ననువిది విజముగను సంయుతాక్షరమైతే

మునుపటి గుణములు విడువడి

తనరఁగ వేఱొక్క గుణముఁ దాల్చుమురాఁ!

177

176. *యూష్య (ఁ. శి. లిఖితప్రతి).

177. *రం. ఛం. నిది ‘భీమన’ పద్యముగ ఉద్ధరింపబడిన (2 : 140).

వ. అన్నాదు గావున పసుపున్ను సున్నమున్ను భిన్నవస్తువులై యున్న యపుడు తమ స్వీయగుణమ్ములచేత స్వప్రకాశంబగు ; నా పసుపున్ను సున్నమున్ను ఈ రెండున్ను ఏకముగాఁ గూడియున్న యపుడు తమ స్వరూప గుణంబు విడిచి వేఱొక గుణప్రకాశమై తేజరిల్లు చందంబగునట్లేగావున — 178

క. మొదలన్నయు క్తాక్షర

మదికిన నారెంటికి విగ్రహమ్ముల మైతుల్

కుదురుపవరె.....

.....

179

వ. అనుట గాఁబట్టి శ్రీకారప్రధానము గనుక తత్పరి విధానములు చూడ వలయుఁగావున తత్పరింబు యన్నవి యవియును మంచివగునట్లేను ; రాహుగ్రహం ఉత్తరాషాఢా నక్షత్రముననుండుఁ గావున కృతికర్త నక్షత్రం మృగశిర, జీవనక్షత్రం మంచిదగు నట్లేను ; సూర్యాంగరక శిరాహువు యుత్తరాషాఢా శ్రవణాశ్విని నక్షత్రముల మున్నూరు గనుక జ్యేష్ఠా మృగశిరా నక్షత్రము దగ్గ జ్వలిత ధూమిత శవరోగ తారలుగా నట్లుగా పాల్గొని కుర్దం కుక్రవారం పూర్వచంద్రుఁడు కర్తరాశి గ్రహ గణగ్రహములైన కుక్రబుధులు ఉచ్చస్థానగతులై కుభావస్థల మండఁగా చంద్రతారాబలతోపేకమై ఏకవింశస్థహదోషములు పరిహరించి పంచక రహితమైన సుముహూర్తాన మత్కాన్యకన్యను చతుర్థక భుషనాధీశుండైన బహికాముష్మిక పరివ్రాతయైన శ్రీ వేంకటేశ్వరునకు సమర్పితము చేసియున్నది. ఈ సకల లక్షణ లక్షితములు శాస్త్రోత్తిష్టవశేషజ్ఞులు సుకవిరాజులు పరిశీలనముచేసి యనుగ్రహింపవలయు విందులకు లక్ష్యము. 180

శ్రుతిక్షణ తిలకంబునందు —

సీ. వినుత వద్యాది విల్పిన వర్ణమునకు నా

తుని వర్ణమున కరి దొడరకుండ

180. శాస్త్రోత్తిష్ట (కా).

181. శ్రాద్ధి సుంక్షణసారములోనిదని (రం. ఛం. 2 : 63) లో మఠా హృతము.

మొదలి రెండక్షరములు గణద్వంద్వంబు
 గ్రహపైరములు ¹చేతఁ గదియకుండ
 కృతి నాయకుని పేరికిని భార్వ వర్ణముల్
 క్రూరగ్రహ ప్రాప్తి గూడకుండ
 దగ్ధజ్వలిత దూమిత వ్యాధి విఘ్న
 తారక లాదులు చేరకుండ

తే. గణ జనన యామములు తత్త్వగతులు రసము
²లోప్పఁగా వాని పొంతున ల్దప్పకుండఁ
³గలుగు కబ్ది మొక్కటి చాలు గంపెదేలి
 లక్షణ విహీనము ల్లగద్రక్ష రామ!

181

వ. అన్నారు కాబట్టి

182

పీ. గ్రాస కక్కుర్తి ¹బేగ్గాడిగా కవిచేతఁ
 బద్ధమందినను బ్రాభవము చెడును
 కాదు నానావిధ కష్టహేతువులకు
 మూలంబు కవిదాత మొఱిగి తిరుగు
 లాక్షణికుఁడు గాక లాఘవం బెఱుగక
 యొరులు దాఁజెడుటయు నెఱుగలేక
 యెల్లనఁ బద్ధంబు లందిన మథయత్ర
 నాపదవాటిల్లు బరిది మిగులఁ

తే. దెలిసి కృతులందు వలయుఁ దాఁ దెలిసి కవిక
 భువిని రచియింప వలయు నగ్గువ తరంబు
 కవులు దాతలు గల్గుటఁగాదె చెప్పు
 మీఱుటలు దాత కవులొక మితమె కృష్ణ!

183

181. ¹లోడ (రం. ఛం.), ²లోప్పఁగాఁ బొత్తువులు తప్పకుండఁ,
³బలుకు కబ్బ మొక్కటియేచాలు (రం. ఛం.).

183. ¹పరియగు పాకము తెలియరాదు.

- క. మిడుకుచుఁ జిడుముడి పడుచుఁ
తడఁబడుచుఁ దొడఁబడి విడిచి తడఁబడు పెదవుల్
దడుపుచు నెడనెడ సంధులు
చెడ నడుకుచు మొఱుగి తిరుగు చెనఁటి న్నవియే ! 184
- తే. పృథివి నెవ్వరి పెండ్లిండ్లు పెన్నఁ గలిసె
నేని తేవయ్యరూకన్న ¹సామెతగను (?)²
గ్రాస కక్కుర్తి కృతిదరిచేపి కవులు
దావ నొల్లరు ³బ్రతుకుపేక్షించి కృష్ణ ! (?)⁴ 185
⁵లక్షణశిరము —
- క. ధరపై గురకుర కవితల
నరపిన శుభలక్షణంబు లబ్ధిపు సుమ్మీ
పరిపరి గతుల మహాకవి
వరుల కవిత్వంబు నున్న వైఖరిరామా ! 186
- వ. మఱియును, 187
[సులక్షణసారము] —
- క. ¹లక్షణ మొఱుగవి కవి యవ
లక్షణుఁడు తదీయ కవిక లాఘవమగుఁ బ్ర
త్యక్షముగఁ గీడుఁ జూపఁ బ
రోక్షంబున స్వర్గసౌఖ్య మబ్బిదు రామా ! 188
²[సులక్షణసారము] —
- అ. గ్రుడ్డియెద్దు జొన్నఁ బడ్డట్లు సన్మార్గ
మొఱుగలేక కవితలెట్లు చెప్ప

185. (?)¹, ² యతిభంగము 1. నానుడిగను - సవరణ. 2. బ్రతుకు పేక్షఁగొని - సవరణ.

186. ³ఇది 'సులక్షణసారము' లోనిదని (రం. ఛం. 2 : 257).

188. ⁴ఇది 'సులక్షణసారము' లోనిదని (రం. ఛం. 2 : 259)

189. ⁵ఇది సులక్షణసారము లోనిదని (రం. ఛం. 2 : 260).

నగును తెప్పెనేని హస్తాస్పదము గాన

లాక్షణికుడు గావలయును శిగృష్ట!

189

క. శిట్టిన దీవించిన భువి

గట్టిగఁ దత్పలము లొవఁగుఁగద కబ్బింబుల్

నెట్టిన లక్షణ మర్థిగఁ

బట్టుగ నేర్పినను దీనపాలన రామా!

190

శత్రువదోపాయలక్షణాక్రమము

అరువద చక్రంబు నందలి స్థానాక్ష

రములన్ని గగన వీజములు విలిపి,

దగ్ధజ్వలిత దూమిత వ్యాధి విర్జీవ

శవతార లాదుల సంఘటించి,

శతసహక్షక మృత స్వరముల నందించి

వృద్ధమృత స్వర వేళ లరపి,

ఁబూ, ఁ, ా, ణ, మూ త న ల క చ చ య ర ధ వ

ధ జ డ (ఐ) అమ్మ పతతి విధించి

తే. మొదటి పాశ్చాత్యముఖ మదోముఖ విరాక్ష

రములు విషదీర్ఘ సంగతి క్రమము దెలిపి

కటచళహలాది మూఁటనైదిట రసాద్రి

రుద్ర సంఖ్యల విరుతత్వస్వరూప మెంచి.

191

షీ. మగణ భగణములు మగణ రగణములు

మగణ తగణములు జగణ సగణ

189. శరామ (రం. ఛం. 2 : 260).

190. శరామ పుంబుద్ధి గతతనుట శుశ్శణసారముతోనిదిగా నోవును.

191. శసాధుపాత మాహ్యము.

రగణ భగణములు మగణ జగణములు
 భగణ యగణములు సగణ యగణ
 సగణ రగణములు రగణ తరణములు
 యగణ తగణములు ¹యగణ (జ)గణ
 యగణ భగణములు పగయొక్క బొకటికి
 గావున మగణ భగణము లందు
 వెనొప్పు భ్రమర విలపిత వృత్తము జల
 ధరమాలికనెడు వృత్తంబు క్రౌంచ
 పదము మందాక్రాంత విడిత వృత్తంబులు .
 మగణ రగణయుగమైన చంద్ర
 రేఖయు స్రగ్ధరావృత్త సువదనముల్
 మగణ తగణ యుక్తమైన శాలి
²పి కుసుమితలశా వృత్తము లైందిది (?)
 జగణ ద్వయమ్మునఁ జనెడు పృథ్వి
 తగు రభరజగణ ద్వయములఁ గల పారి
 జాత వృత్తము పాంచజన్య పింహ
 విక్రమ వృత్తముల్ వేనిడి యిరువది
 యాఱు చందమ్ముల వేఱు పఱచి
 మఱియుఁ దక్కినయట్టి మజ, భయ, నయ, సర
 రభ, రత, యర, యత, యభ గణములు
 గల వృత్తములను వీకరణిరా వన్యోన్య
 శత్రుగణగ్రహ వరణి నునిచి
 అది దైన్య మృత దరిద్రావస్థ లొనఁగూర్చి
 సంహార వచనము ల్పుంఘటించి
 కారాని పొంతువ లేరికగాఁ జేసి
 వృద్ధ మృత స్వరవేళ లరసి

192. ¹యగణ తగణ - లిఖితత్రుతి — ఇది పునరుక్తి. యగణ జగణములతో
 నిరోధము గలదని అక్షరగీతికి (40) - దానింబట్టి జగణమని సుతరింపఁ
 బడెను, ²యలిభంగము.

నత్వ రజస్తమస్వరణులు మృతపంచ
 కము లగ్ని వాయుతత్త్వములు శరత్త
 క్యామచంద్రులును నీచస్థాన గణములు
 ప్రథమ వర్ణద్వయ బంధకములు
 కృతిపతి పేరిటికిని బార్హ్వ వర్ణ ద్వి
 తయమునఁ గల విరోధక్రమములు
 శాపించి యీగతి నన్నిహితము గాఁగ
 విరచించు వేదాదా వెదకి మొదల
 నన్నియుఁ జేరఁగా విడఁ గూడ దనఁ గొన్ని
 ముఖ్య ప్రయోగము లొదఱఁ గూర్చి
 ప్రతిపదే నొనఁగిన బ్రహ్మరుద్రాంతక
 మృత్యువుల్లొచిన మృతము సతము

తే. కణఁగి యీగతి యిక్కఁ గొన్ని కంద విషయ
 సీనగీతుల యందైనఁ జెప్పఁ దగును
 విటుల గణ వర్ణ విషమంబు లెన్నఁ బడిన
 వద్యదోషంబు లెల్లను బరిహరంబు
 మిమ్ము సుతయించు కతన విజమ్ము కృష్ణ !

192

*బీమనగారు —

పీ. తొలుత శత్రు గృహంబు లరివడ గారించి
 తుదమృత్యుగణముతోఁ గదియఁగూర్చి
 వైరి నక్షత్రంబు వైరి నామంబును
 మృత్యు బీజంబున మేళవించి
 ఆ గణం బిటుతఁ దా నరి గణంబును విల్చి
 విషదగ్ధ వర్ణములైనుక నునిచి

192. శరత్తక్యము — ఇందు 'త్' అక్షువుగా నెన్నవలెను, లేకన్న గణభంగమగును.

193. *ఈ వద్యము కవిజాత్రయమున లేదు.

హకచటతపలైది టాటిట నేడింటఁ
 బదునొకొండింటను బవిరి వఱచి
 తిరితైరి మొక్కింత తలమీఁద విరుకొవి
 మూఁడు శిథిలుగాను ముళ్లువేసి
 తానుదగ్గములు కపాలంబు మోవిది (?)
 దుత్తుర కలమునఁ దూలవ్రాసి

తే. గగన మార్గంబు గనుఁగొవి పగతులడఁచి
 కడఁగి యేడిచి పద్యంబు గాలవేయ
 నజాఁడు ¹గాచిన హరిహరు లద్దపడిన
 చిచ్చునడు మిర్త తైవడిఁ జచ్చు నరుఁడు.

193

మ. అన్నారు. ఏతల్లక్షణ లక్షిత దీక్షదక్షుండై దక్షిణైశాన్యాభిముఖంబున
 రచియింపవలయు విది బ్రహ్మప్రప్రయోగమనఁబడు విశ నందు — 194

కవిరాజగణాంకుశమున - (మ. 8)

క. వక్షత్రగ్రహ రసభూ
 తాక్షర గుణదోష విర్ణయం బొనరింపఁ
 దక్షిణగా రిది గాదవి
 శిషించిన కమ్మ లెఱుపేతురు కుకవుల్.

195

అన్నారిక మదీయము —

చ. గణము తుదాకి తారత చొకాటపు మందు విషాక్షరమ్ములఁ
 పెను కొడి త్రాడు రంజకము మీజము రాశి గణంబు వర్ణ మా
 యనలము వేళ బాదరగ్రహంబది సీనపు వట్టు గుండు దు
 ర్జనుఁడు తదీయ లక్ష్య మటలాక్షణి కుండిరి వేఁటకాఁదగుఁ.

196

198. ¹గాంచిన (కా) - గాచిన (రా) 'కాపాడు' అను సర్వమున —
 ఇది నిర్బిందుకము.

198. (?) 'మోనిది' - అర్థము విచార్యము.

క. పుటనా పుటనాద్య¹(భిలం

బటు) మత్పటులక్ష్య లక్షణాల్లిగత వ్ర

స్ఫుటమతి(ని) జేయు భువిన

వ్విటఁ గల లక్షణము లిందు విలుపుటఁ గృష్టా!

187

తే. గ్రంథ విస్తరమగును లక్ష్యముల ననుచు

వ్రాయలేదందు బహుగాను వసుధఁ గల్లు

లక్షణములున్న వన్ని వరీక్షఁ జూడుఁ

దఖిల లక్షణముల యందు నార్యులార!

188

తే. జగతి గతి నాలవారిమై నద్వివేక

జనన గుణగణ లక్షణ స్థాన మిదియుఁ

జక్కఁగాఁ జూడుఁ దీ! కవి చక్రవర్తు

లారా! వందనమిదె, కవిరాజులార!

189

మ. శరణార్థీకృతమౌవి విర్జర! జరానందాది భంగప్రదా

కరదీభూత నమస్త భూవర! వరగ్రైవేయ కేయూర మా

పుర నక్కంకణ కింకిరీధర! ధరాపూర్ణ ప్రజాభార సు

ష్టిరతా మోచన దిక్కుతాదర! దరష్టేరాననాంభోరుహా!

200

పంచచాసురవృత్తము.

ధరాధరా వరావహాని దైర్యదుర్య రుగ్ధరా

హరాహరాది వర్జనీయ హర్యవార్య సంగరా

చరాచరాద్యనంత జంతు సంతతావనాదరా

పరాపరా పరాంబు రాఁ బాదబీ భవత్పరా!

201

గద్య. ఇది శ్రీమ ద్వేంకట కరుణాకటాక్ష వీక్షణ సంప్రాప్త నహజ

పారస్వత్కాంత విక్రమన సంతత సంకోషిత, అమందానంద కందళిత

విఖిల ధరాబృందారకబృంద నందవర వంశోత్తంస, నకలకవిరాజమిత్ర,

పౌత్రపి వంశ పవిత్ర, గౌతమనగో త్రాశ్వలాయన మాత్ర, సుచరిత్ర,

వసిండి కొండ దుర్గరాజ వేంగనమంత్రి పౌత్ర, రామయామాత్య పుత్ర, మదూరి రఘునాథ ప్రధాన దోహత్ర, యశేష విద్యత్కవిజన కృతాదరణ పాత్ర, చతురుపాయదురీణ, కావ్యబద్ధప్రవీణ, సకల కవిజనాంగీకృత విశ్వంకలక్షణ చక్రవర్తి బిరుదాంక, వేంకటరమణాచార్యప్రణీతంచైన సకల లక్షణ సంయుత సుధాబ్ధి సంపూర్ణ చంద్రోదయంబగు లక్షణ శిరోమణియందు వర్ణగణవృత్త విశ్రమాదికారమ్ము లను చతుర్విధా శ్వాసముల విస్తరిల్లు నందు గణవిరూపణంబును, తదుద్భవలక్షణంబును, తజ్జన్యజనక క్రమంబును, తద్గణ నియమంబును, తత్సూర్యేంద్ర చంద్ర గణ విర్ణయంబులును, తద్గణ సంఖ్యయు, గురులఘు వర్ణసంజ్ఞలును, తద్గణబోధక వర్ణతియు, తజ్జాతిరీతులును ఉపరిగణప్రవణయు, తన్మృగజాది గణమ్ములకు ప్రణవాది నప్తస్వర ప్రకారంబును, తద్గణజనన యామ భేదమ్ములును, తత్కులగోత్రనామ యామ సుమగుణగణమణివార వర్ణ గ్రహ తద్గ్రహకాంతి రాశి రససాధనాదిదేవతా ఫల చందన తార యోవి రాజ్య వస్తు లింగ సంగతులాదిగాఁ గలుగు వివిధ భేదమ్ముల విలపిల్లునట్టి యష్టగణాదికార ప్రకారంబును, అందు నగణగుణగణ మహిమయు, శల్లక్ష్య నిరీక్షణ లక్షణ విధంబును, తత్ప్రయోగ సరణి తెలుగును, గణ బాంధవ సందర్శ కుభాకుభ విధానమ్మును, జ్యోతిష కవిశావిశేషంబులును, కవిశా కన్యకా నాయకులకుఁ గూర్పును, దినగణ స్త్రీ దీర్ఘ మాహేంద్ర యోవి రాశి రాశ్యధిపతద్గ్రహమిత్ర తచ్ఛత్రు తత్పమ తత్పమ మిత్ర శాత్రవ తత్పత్రు మిత్ర తదన్యోన్య సమత్వ రూపంబగు గ్రహ మైత్రియు, పశ్యరజ్జ పేదా నాది కూటము లనఁదగు ద్వాదశవిధ పౌంతు పుల పౌందులును, రాశికూటాది నక్షత్ర సంగతులును, తద్బేదాది ప్రకా తంబులును, తదుదాహరణమ్ములైన మహాకవి ప్రయోగములును, తద్గణ వర్ణగ్రహ రాశినంభాన విధులును, అవకహడ షక్రరీతియు, రాసులేర్పణమ కరణీయు, మఱియు షడ్వర్ణమార్గ పుష్కరగతులును, లగ్నమటికా ప్రమాణంబులును, నక్షత్రాక్షర పేదా విధానమ్ములకు నంశచక్రప్రక్రియయు, తత్ఫలమ్ములును, తల్లక్ష్యంబులును, చంద్రతారాదిల విశ్చయంబు, బారి కుమార రాజ్యవృద్ధిమృతస్వర పంచక సంచయంబులును, తల్లక్ష్యంబులును, తద్దశాభిముఖ ఫలాఫలంబుల చొప్పును, తల్లక్ష్యంబులును,

తద్గ్రహదృష్టులును, తద్దూషణ విశేషబాషణములును, పంచతత్త్వ మహత్త్వ వృత్తులును, తత్ఫలమ్ములును, లగ్నవిశుద్ధులును, దుర్యూహూర్త ప్రవర్తనంబును, దగ్ధజ్వలిత ధూమితజీవ నిర్జీవ శవకోగ ఋక్షము లనందగు చుక్కలచక్కియు, రక్తశ్యేతపీత కృష్ణచంద్రుల చందంబును, తల్లిక్ష్యంబును, సత్త్వరజస్తమోవేగ విధమ్ములును, తత్ఫలాపలమ్ముల యొప్పును తద్గణకాలరీలలును, పంచకపల ప్రకృతియు, ఉచ్చనీచస్థానగణ సంరాసప్రాధాన్యమ్ములును, తదుదాహరణమ్ములగు మహాకవి ప్రయోగమ్ములును, అందు దోషస్వల్పతాగుజాధిక్య నియతియు, దేవభద్రకుభవాచక ప్రచుర రచనానిచయమ్ములును, తత్ప్రయోగమ్ముల జాతులును, సంహార ¹చచనరచనమ్ములును, కవిశాకన్యక నౌసంగు శుభలగ్నమునకు నిర్దేశమ్మును, తత్కన్యకా పరిగ్రహదక్షిణదైన నాయకు విధంబును, కావ్యకన్యకా కన్యకోల్లేఖా కౌశలంబును, ప్రబంధాది నాందీ పద్యాది గణ గుణాదులు మొదలుగా సకల లక్షణంబులును బ్రత్యక్షంబుగా నుండఁ జూపుటయు, లక్షణ కవిత్వ లక్ష్యంబులును, కుకవి లోభి ప్రభు వ్యాపారంబులును, కుకవి నిరసనంబు లగు మహాకవుల లక్ష్యంబులును ఘటనాఘటనా లక్ష్యలక్షణ సంఘటనా చమత్కృతి పటిమయు సకలనుకవి రాజ లాక్షణికజన వినుతియుం గల్గు గణాధికారమును నిది ద్విత్వీయా శ్వాసము.

¹ చచనరచనమ్ము (ప్రాతప్రతి).

శ్రీరస్తు
శ్రీ కారవాంఛాయై నమః

లక్ష్మణశిరోమణి

తృతీయాశ్వాసము

వృత్తాధికారము

- క. శ్రీరామా రమణ జయ
శ్రీరమ్య గుణాధిరామ! ¹శ్రీక భక్తమునీం
ద్రారాధ్య! ప్రోవుమమ్ము, ద
యారస సుమదామ! పేంకటాచల ధామా! 1
- క. ఏకమ విర్వక్తగుణో
పక్రమ శుక్రప్రశ్నబలధిక్కరణ
ప్రక్రమ నక్రాపహ చ
క్రాక్రమణక్రమణ! పేంకటాచల రమణా! 2
- తే. తరుణీనాయాన్వయాద్ధి సుహంకుఁడనఁగ
వెలయు మధురఁ ¹చాతుర్య వివిధకవిత
శబ్దతర్కాది నకలకాపు ప్రవీణఁ
గవిజన బ్రహ్మ పరపింహకవిఁ దలంతు. 3
- వ. అవి యిట్లు మదియ గురువందనం బాపాదించి వెండియు నేతత్కృతిపతి
సంవిధానంబు విధించెద నవధరింపుము. తత్కృమం బెట్టిదవిన, 4

1. ¹శ్రీపేంకటాచలారాధ్య (తి).

3. ¹చాతుర్యకృత్తకవిత (తి).

- క. వృత్తమ్ములు కవిరచనా
యత్తమ్ములు కావ్యకన్యకాలంకరణో
దాత్తమ్ములు చిగురెత్తఁగఁ
జిత్తమ్ములు వరుసఁదేఱఁ జేపెదఁ గృష్ణా! 5
- వ. అది యెయ్యది యంచేని — 6
- పీ. సమవృత్తగతులు, స్వస్థాన, పరస్థాన
విషమ, వృత్తోపరివృత్తములును,
షట్ప్రకృత్యమ్ముల సంజ్ఞలు, గురులఘు
పరిణామములు, పంచపాదభేద
ములు, కందములు, గీతములు, సీసములు, షట్ప్ర
ద, త్రిపద, ద్విపదములు, చౌప
దమ్ములు, రగద పద్యములు, నాట్యావ్రతా
రంజులు, శతక తారావళిని
- తే. దానము యదాహరణ నప్రతాప వృత్త
గద్య తర్వజ పద యక్షగాన తురగ
శంఖ మండూక దింకిణీ చక్రవాళ
వృత్తభేదము లాదియై వెలయు మణియు. 7
- క. లలిచిచ్చా వాక్యమ్ముల
కళికగతుర్ కుఱుచటోడ కందములు భువి
గలచైతాళియ [విధ]
మ్ములు [ను] జతుర్వదకాది ముఖ్యములు హరి! 8
- పీ. వెండియు న్మంజరి ద్విపద గఃః
మంజరి, కలియుగ మంజరియును,
గణపతి గతి విరుదావళి(?) చతుర్వత్త
రము జయహేషయు రంగహేష

త్యాగమోషయును జిహ్వచరి జిహ్వచ

లోష్ఠ్య విరోష్ఠ్యములు త్వకంద

మును బాదగోపనమును భద్రకాళివృ

త్తము పద్యగుణితంబు లటహిపటహి (?)

తే. పృత్రకమ్ములు చిత్రకవిత్వపుత్ర
బంధరీకులు నల్లంబు పద్ధతియుఁ ద్రి
పాదసంఘట్ట నోత్కృతికాది వివిధ
పుత్రరీకులు తేటగావింతుఁ గృష్ణ!

క. ధివదుమూడు కోటలును నలు
వదిరెండగు లక్ష లవలఁ బదియేదేవైలా
తుద [మఱియు] నేడు మఱిరు
వదియాలును పృథ్వికాతి వర్షము *భర్తా !

10

[సమవృత్తాధికారము]

స. అన్నా[రు.] ఆది యెటువలెనంచేసి క్రమంబుగా విరువడాలు ఛందస్సులం గల సమవృత్తస్సులు ౧౩ కోట్ల ౪౦౦ లక్షల ౧౩ పే(ల) ౩౨౬ సమ వృత్తస్సులు నాలుగేసి పాదస్సులై యొక్క అక్షరస్సు మొదలుకొని క్రమంబుగా నొక్క గణాక్షరస్సులు సమానమై యిరువదాలు ఛందంబులు పేజుపేజి విరిచించియుండు నవియెయ్యవి యంచేసి, ఉక్త, అత్యుక్త,

9. (?) అర్థము విచార్యము. యతిభంగము.

10. *ఈ పద్యము ల. శిరోమణికారుని పద్యముకాదు. దీని యాకరము తెలియరాదు. 'భగ్గ' సంబుద్ధిగఁ| ఛందోగ్రంథములు కూచిమంచి తిమ్మకవి గర్వంజీవిపార సంక్రహము, నైషధము తిమ్మకవి గరళభ్రురి చ్ఛందము. కూచిమంచికవి కృతిలో వృత్తప్రకరణము లేదు. గరళ భ్రురిచ్ఛందమున వృత్తప్రకరణము గలదు. ఈ పద్యమూ ఛందములోనిది కానోభ్రుమ.

11. **ଉତ୍ତର-୩ (୩).**

మద్య, ప్రతిష్ఠ, సుప్రతిష్ఠ, గాయత్రి, ఉష్టిక్, అనుష్టుప్, బృహతి, పంక్తి, త్రిష్టుప్, జగతి, అతిజగతి, శక్వరి, అతిశక్వరి, అష్టి, ఆత్యష్టి, ధృతి, అతిధృతి, కృతి, ప్రకృతి, ఆకృతి, వికృతి, సంకృతి, అఙ్కృతి, ఉత్కృతి, యను చంధస్సు లిరువదాఱును, తడువరి యిరువది యేడవ భూశృందస్సును, ౨౮ వ. భువశృందస్సును, ౨౯ వ. సువశృందస్సును, ౩౦ వ. మహాశృందస్సును, ౩౧ దో జనశృందస్సును, ౩౨ వ. తపశృందస్సును, ౩౩ వ. సత్యశృందస్సును, ౩౪ వ. భూర్భువశృందస్సును, ౩౫ వ. స్వరశృందస్సును, ౩౬ వ. విరాట్పందస్సునుంగూడి ౩౬ చందస్సులన విట్లుత్ర[రోత్తర]ముగ నూత్న ప్రయత్న వృత్తరత్నంబులు వర్తిల్లుట కాకరంబైన చందస్సుముద్రంబునందునొందు వృత్తరత్న ప్రవర్తకంబులు వివిధమ్ముల పేఱుపేఱు ప్రశస్తమ్ములై విస్తరితంబులై ప్రవర్తిల్లునవి యెట్లంటేవి వర్ణాయంబుగా తేటగావించెద నవధరింపుము. 11

క. ఎక్కువ తక్కువ శ్లేకా

జక్కెగ గణవియమ యతులు సమవృత్తములం

దొక్క సమంబుగ వచ్చుగా

జక్కటి యా యిరువదాఱు చందములుహరీ!

12

అందు గురులఘుసంజ్ఞ

తే. వసుధ గురులఘుసంజ్ఞ గవర్ణమునకుఁ

దెలియఁ దలకట్ట నొక గురు దీర్ఘమైన

వఱులు గురువులు రెండు లవర్ణములులే

గణము లీతీ సంజ్ఞ లీకరణిఁ గృష్ట!

13

[నూతన కల్పిత సమవృత్తములు]

వ. అందు క్రమంబున మొదలి ఉక్తాచందస్సునందు ఒక్కొక్క యక్షరంబై

యొక్క పాదంబుగా వృత్తమ్ములు పుట్టె నందు,

14

మొదలి శ్రీయను గురువృత్తము —

¹శ్రీ, యం, శ్రో, పుకా.

[గ.] 15

అందు రెండవదియగు హరి యను లఘువృత్తము —

ము, ర, హ, రి.

[ల.] 16

వ. అందు రెండవ ఆత్మకై చందస్సునందు రెండేసి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క-
పాదమ్ముగాఁ గలుగ వృత్తములు పుట్టెనందు, 17

మొదలి శ్రీపెంపను గురువృత్తము —

శ్రీపెం, పోపుకా, ¹ప్రాపుకా, గాపుకా.

[గ, గ.] 18

అందు రెండవదియగు రమా యను వృత్తము —

రమా, యమా, వమో, వమో.

[ల, గ.] 19

వ. అందు మూడవ మధ్యాచందస్సునందు మూడేసి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క-
పాదమ్ముగా ర వృత్తములు పుట్టె నందు, 20

మొదలి శ్రీకారయుక్త యను గురువృత్తము —

శ్రీకాంతా, లోతైకా, శ్రీకీర్తుర్, మాకిమ్మా.

[మ.] 21

అందు మూడవదియగు భారతి యను వృత్తము —

భారతి, పారతీ, వేవే, కోరితికా.

[ర.] 22

15. ¹శ్రీ, మం, శ్రో, పుకా. (తి)

18. ¹ప్రాపుకా (తి).

వ. అందు నాలుగవ ప్రతిష్ఠాచందస్సునందు నాలుగేపి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క
పాదమ్ముగా ౧౬ వృత్తములు పుట్టె నందు, 23

నాలుగవదియగు 1 హేయగ మను వృత్తము —

జగతికాహే, యగమయ్యెగా.

వగమింపుగా, దగఁగృష్టా!

[న, గ.] 24

అయిదవదియగు సుకాంతి యను వృత్తము —

జకారముగా, గకారముగా

బ్రకాశమౌ, సుకాంతికిగా.

[జ, గ.] 25

వ. అందు అయిదవ సుప్రతిష్ఠాచందస్సునందు అయిదేపి యక్షరమ్ము
లొక్కొక్క పాదమ్ముగా ౨౨ వృత్తమ్ములు పుట్టె నందు, 26

౧౨ వదియగు కలహాంగ మను వృత్తము --

సరిగమ్మురిగా, విరిసిల్లగా

విలుషగాభువిగా, గరిహంసగుగా.

[న, వ.] 27

అందు పదహారవదియగు ములహారి యను వృత్తము —

వెలువరిరగా, సరిగమ్మురిగా

విలుపవలెగా, ములహారికిగా.

[న, వ.] 28

వ. అందు అణవదియగు గాయత్రి చందస్సునందు అణేపి యక్షరము
లొక్కొక్క పాదమ్ముగా ౬౪ వృత్తములు పుట్టె నందు, 29

౧౬ వదియగు హాయపద మను వృత్తము —

ప్రియగతిశోదగా, నయయితమైనగా

హాయపదమొప్పుగా, జయజయకృష్టా!

[న, య.] 30

అందు ౨౮ వదియగు ప్రసవంబను వృత్తము —

వసుధంగృతివిం, పౌనఃగంబౌనఃగఁ

సనలింపౌనఃగుఁ, బ్రసవంబునకుఁ.

[న, న.] 31

వ. అందు ఏళవ ఉష్టికృందస్సునందు ఏళేపి యక్షరము లొక్కొక్క
పాదముగా ౧౨౮ వృత్తములు పుట్టె నందు, 32

౩౨ వదియగు కుసుమశర వృత్తము —

రపికవరులెన్నఁ, బౌనఃగుఁగృతులందుఁ

ననగయుతమైనఁ, గుసుమశరముర్విఁ.

[న, న, గ] 33

అందు ౪౦ దవదియగు సుభాధాను యను వృత్తము —

క్షీతివి రంజిల్లున, తక్కుతులఁ బ్రత్యాతమై

వతగలింపొందునం, తతసుధామకుఁ.

[వ, త, గ.] 34

వ. అందు ఎనిమిదవ అనుష్టప్పందస్సునందు నెనిమిదేపి యక్షరము
లొక్కొక్క పాదముగా ౨౫౬ వృత్తములు పుట్టె నందు, 35

౩౫ వదియగు షట్పద మను వృత్తము —

భాగగముల్ రచియింపఁ, భాగగు షట్పదమయ్యెఁ.

[భ, భ, గ, గ.] 36

అందు ౧౨౮ వదియగు కనకలలిక యను వృత్తము —

ఘనకృతుల నెనయఁ, బెనఁగౌనఁగ వరుసఁ,

వనలగము లిదినఁ, గనకలలి కమరుఁ.

[వ, న, వ.] 37

వ. అందు తొమ్మిదవ బృహతీందస్సునందు తొమ్మిదేపి యక్షరము
లొక్కొక్క పాదముగా ౫౧౨ వృత్తములు పుట్టె నందు, 38

౧౮౪ గవదీయగు రాజమరాళ వృత్తము —

నభరముర్ చెలువందు ది

కృథల రాజమరాళకుఁ.

[న, థ, ర.] 39

అందు ౨౨౦ దగు మంజుల వృత్తము —

నగణత్రయముం బొనఁగిం

వఁగ మంజుల వృత్తమగుఁ.

[న, న, న.] 40

అందు ౨౫౧ దియదు సుధారసలహారి యను వృత్తము —

వానవార్పిత ర, న నదఁ

[¹అసువార] వలహరిఁ.

[ర, న, న.] 41

తే. ప్రానగణములు వింత వర్యంత మిఁకను

విశ్రమస్థాన గణప్రాస వికతి విలువ

వలయుఁ గావున నెయ్యెడ విలువఁదగిన

నయ్యెడవ వాని విలిపెడ నరపి కృష్ణ!

42

వ. అందు వదవ పంక్తిచ్చందస్సునందు ౧౦ పి యక్షరమ్ములు ఒక్కొక్క-

పాదమ్ముగా ౧౦౨౪ వృత్తములు పుట్టె నందు,

43

౧౬ వదీయగు ప్రియవచన మను వృత్తము —

నయమగము ల్పూ - ర్ణంబైయున్నఁ

ప్రియవచనంబఁ - పే రిద్ధాత్రిఁ.

[న, య, మ, గ. *8+] 44

41. వసుధావ్రస (అ. ౪. ప్రాతపతి).

44. *సంస్కృత అక్షరానుసారము ప్రాచీనమున తెలుఁగు లాక్షణిక లెన్నవ యక్షరము యతిస్థానమందుకొ, దాని తరువాతిది ప్రథమాక్షర మైత్రికాదిగ నుండవలెనని యర్థము. దానిని కూచించుటకై యిందు యతిసంఖ్యపై '+' గుర్తుంచబడెను. ఉదా: 6+ = 6 అక్షరముల తరువాత ననగా 7వ అక్షరము యతి.

అందు ౩౩ పదియగు భాసుర మను వృత్తము —

సంతత భామ గ - సంయుక్తంబై
వింత[గ]భాసుర - వృత్తంతోపుకా.

[భ, భ, మా, గ. 6+] 45

అందు ౪౩ దియగు గంధగ జేంద్ర మను వృత్తము —

చేరును గంధగ - జేంద్రమునాగకా
పార భ భా గ గ - సంయుక్తమైనకా.

[భ, భ, భ, గ, గ. 6+] 46

వ. అందు ౧౧ వ త్రిపుప్పందస్సునందు ౧౧ పి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క-
పాదమ్ముగా ౨౦౪౮ వృత్తమ్ములు పుట్టె నందు 47

౨౦౪ దవదియగు శ్రీరవ మను వృత్తము —

రయమున కంతీ - రవ మిద్దాత్రికా
న య స గ గ ల్ చె - వ్వుగు శ్రీకృష్ణా!

[న, య, వ, గ, గ. 6+] 48

అందు ౧౩౨ ది యగు వనమాలి యను వృత్తము —

రహితేందకా వ త - ర ల్లగకా దగుకా
మహినెన్న న్నన - మాలి కందమై.

[న, త, ర, లగ. 6+] 49

అందు ౧౨౩ దియగు గజరాజ మను వృత్తము —

రాజితమై గజ - రాజం బిలరం
గాజను భా త ల - గ మ్ములైనగకా.

[భ, భ, త, లగ. 6+] 50

వ. అందు ౧౨ వ జగతీ ఛందస్సునందు ౧౨ పి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క-
పాదమ్ముగా ౪౦౯౬ వృత్తమ్ములు పుట్టె నందు 51

రారం వదియగు మృగమద మను వృత్తము —

న గణము జా యగ - ఇం జొనఁగూర్చు
మృగమద వృత్తము - మేదిని నొప్పుకా.

[న, జ, జ, య. 7+] 52

అందు వెయిన్ని తొమ్మిదివందలదెబ్బదియేనవది యగు* కోకనద మను
వృత్తము —

ప్రాథవమొప్పగ - భావజ జనకా
భావనలిమ్ముగ - బిద్దివి కలరుకా.

[భ, భ, భ, వ. 6+] 53

వ. అందు ౧౩ వ అతిజగతి యను చందస్సువందు ౧౩ యక్షరమ్ము
లొక్కొక్క పాదమ్ముగా ర౧౩౨ వృత్తమ్ములు వుట్టెను. అందు, 54

౩ వేల ౨౦౦ దియగు మత్తమయూర మను వృత్తము —

న వ భ భ గురువుం - దగ నందమునకా
దనరఁగవిడ మ - త్తమయూర మగుకా.

[న, వ, భ, భ, గ. 7+] 55

అందు ౪ వే ౪౦ వదియగు సలలిత మను వృత్తము —

జయయుతభాతికా - సలలితమనఁగాకా
వయవవగార్ధి - న్నగఁదగును హరీ!

[వ, య, వ, న, గ. 6+] 56

అందు ౮ వే ౯౨ వదియగు బలభిస్సృణి యను వృత్తము —

పీఠి. *పీఠికలో “కోకనదము” అనియు, పత్యమాన “పత్తిని” అనియు
కాదు.

పీఠి. ౨తిన్నగ - పార్థవీండకముగ ౮, ౯, వ్రాఁతప్రతి.

లక్షణశిరోమణి — తృతీయాశ్వాసము

గ్రక్కున త న నా - గ యుతములిడినా

మక్కువ బిలి - న్మణి యనఁ దనరుఁ.

[త, న, న, న, గ. 6+] 57

వ. అందు ౧౪ వ శక్వరీ చందస్సునందు ౧౪ పి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క
పాదమ్ముగా ౧౬ వేరి ౩౯౪ వృత్తములు పుట్టె నందు, 58

౪ వే ౯౬ వదియగు సురతరునికరి మను వృత్తము —

గరిమను ననన(న) - గగయతమైనా

విరతము సురతరు - వికరముకృష్టా!

[న, న, న, న, గ, గ. 8+] 59

అందు ౮ వే ౧౬ వదియగు విద్రుమలత యను వృత్తము —

జగతివిదంగ న - జననగణములఁ

లగమున విద్రుమ - లతయనఁదనరుఁ.

[న, జ, న, వ, లగ. 7+] 60

అందు ౮ వే ౧౮౮ దవది యగు శలరవ మను వృత్తము —

నననా లగములఁ - జనువిదఁబుడమిఁ

గనకొంబరధర - కలరవమునకుఁ.

[న, న, వ, న, లగ. 7+] 61

వ. అందు ౧౩ వ అతిశక్వరీ చందస్సునందు ౧౩ పి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క
పాదమ్ముగా ౩౨ వేరి ౬౬౮ వృత్తములు పుట్టెనందు, 62

౧౦ వే ౯౩౩ ది యగు పారిజాత మను వృత్తము —

పారపాక్ష! వే[రజర్]ర - జర్ రసంయుతంబున

శ్చారిజాతమొందు విక్ర - తం బిద్దెబ్బిడింటిపై.

[ర, జ, ర, జ, ర. 8+] 63

63. 1 "విక్రత" మనఁగా విశ్రమము = యతి. యతికి పర్యాయపదముగా.
విక్రతపదమును పొత్తపికవి పేర్కొనెను. (అ. శి. 4-15.) విక్రత
శబ్దమునకు "విశ్రమము" (యతి) అను సర్థము లేదు. "విక్రత" నును

అందు ౧౫ వే రారా వదియగు [బాల]కొముది యను వృత్తము —

వదయాంతరంగ వి . నృజణా నహితమై
ముదమొందు బాలకౌ - ముది సప్తవిరతితో.

[న, జ, థ, థ, న. 7+] 84

అందు ౧౬ వేరి ౨౨౪ వదియగు కిసలయ మను వృత్తము —

సతతము నననన - నగణములిడ న
శ్శృకులను వసయతి . కిసలయమునకుఁ.

[న, న, న, న, న. 8+] 85

వ. అందు ౧౬ వ అష్టిచ్ఛందస్సునందు ౧౬ పి యక్షరము లొక్కొక్క-
పాదమ్ముగా ౬౫ వే ౫౬౬ వృత్తములు వుద్దెనందు, 86

౨౧ వే రారా వదియగు చక్రవాక మను వృత్తము —

వనజనాభక్తిష్ట ౨చక్ర - వాక నామరేయమై
చనుసరల్లరల్ల[గల్]ర - సాఖ్య విశ్రమంబునఁ.

[న, ర, జ, ర, జ, గ. 8+] 87

అందు ౨౧ వేయి రారా వదియగు చంద్రరేఖ యను వృత్తము —

చంద్రరేఖ రసయతి వ్ర - నద్రహేలిరామశా
పాంద్రమై రవజరజల్ల - సంయుతంబుగావిడఁ.

[ర, న, జ, ర, జ, గ. 9+] 88

అందు ౧౦ వే ౯౨౩ వదియగు సింహవిక్రమ వృత్తము.

శ్రీరమాధవా బుధేశ - సింహ విక్రమఁ బెడంగై
[యా]రజల్రజల్లగల్ గ - జాఖ్యవిశ్రమం [బెసంగుఁ].

[ర, జ, ర, జ, ర, గ. 8+] 89

యతికిఁ బర్యాయముగ లాక్షణికు లెవ్వరునుఁ చేర్చినలేదు, ఇం దీ
రూపము యతిస్థాన ప్రయుక్తమగుటచే నిర్ధారకము. అ. క. 8-168
పద్యమందును నిది ప్రయుక్తము.

87. ౨చక్రవాక (తి).

అందు ౨౨ వే ౨౨౪ వదియగు హరిహరాయ మను వృత్తము —

ఎనసి నననల్ భవగ - లిమ్ముగను గృతులగా

దనదువది వద్యజయు - తంబు హరిహరయమై.

[న, న, న, భ, న, గ. 9+] 70

ప. అందు ౧౩ వ అత్యష్టిచ్చందస్సునందు ౧౩ సి యక్షరము లొక్కొక్క-
పాదమ్ముగా ౧ ౦ ౩౧ వే ౩౨ వృత్తమ్ములు పుట్టెనందు, 71

౪౩ వే ౩౬౮ వదియగు మేఘరంజి యను వృత్తము —

వభసము ల్లరంగము లై - నంగ విశ్రమంబున

ద్రభసమొందుఁ బదిబ మేఘ - రంజి భంజితాసురా!

[న, భ, స, జ, ర, లగ. 10+] 72

అందు ౪౪ వే ౨౩ వది యగు దేవదత్త మను వృత్తము —

దేవదత్త మనఁగఁబరఁగు - దిగ్విరామమొప్పు ^౩గ

కావ్యవతార, రవవజరం - గమ్ము లిమ్ముగా విడఁగా.

[ర, న, న, జ, ర, లగ. 10+] 73

అందు ౬౪ వే ౨౧౨ వదియగు చమరివాల మను వృత్తము —

వవవజనంగములఁబె - నంగిదళవదిగా

వవజభవసుత చమరి - వాలమనఁబరఁగుగా.

[న, న, న, జ, న, లగ. 10+] 74

అందు ౬౪ వే ౨౯౯౨ వదియగు గగనమణి యను వృత్తము —

గగనమణి వృత్తమనఁ - గఁదగు నననభవల్

లగయుతముగా విధివి - లామమిదఁ బదమిలోగా.

[న, న, న, భ, న, లగ. 9+] 75

78. ౨౪ల్కి + అవతార = కల్కవతార అనునది సాధురూపము. ఈ
సాధురూపమును గ్రహించి న గణభంగ మగును.

మ. అందు ౧౮ వ ధృతివృందస్సునందు ౧౮ ది యక్షరమ్ము లొక్కొక్క
పాదమ్ముగా ౨ ౦ ౬౨ వే ౧౪౪ వృత్తములు పుట్టెనందు,

౧ ౦ ౨౫ వే ౯౧౨ వ పుష్పమాలిక యను వృత్తము —

పొసగుఁ బుష్పమాలికయనఁ . బొందు నందు నరనజల్
భసయుతమ్ముగాఁగ విడిసఁ . బద్ధనాథ! దళయతిఁ.

[న, ర, న, జ, థ, న. 10+] 77

అందు ౧ ౦౩ ౩౦ వే ౪౨౩ వదియగు వేణునాద మను వృత్తము —

వేణునాద నునెడుపేర - వృత్తమలరు నథలల్
జాణలెన్నవిది విరామ - సంఖ్య రనజభననలుఁ.

[ర, న, జ, థ, న, వ. 9+] 78

అందు ౧ ౦ ౩౧ వే ౩౨ వదియగు కవివినుత మను వృత్తము —

భువికపులు దళవిరమ - మున ననననననల్
కవివినుత మనఁదనరు . ఘనకృతుల విదఁగాఁ.

[న, న, వ, న, న, వ. 10+] 79

మ. అందు ౧౯ వ అతిధృతివృందస్సునందు ౧౯ పి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క
పాదమ్ముగా ౫ ౦ ౨౪ వే ౨౮౮ వృత్తములు పుట్టెనందు, 80

౨౦ ౦ ౯౬ వే ౯౯౧ వదియగు సింహనందన మను వృత్తము —

నందకధ[ర]! సింహనందన - మున భసజనననగల్
బొంది విరతి తొమ్మిదింటఁ . బొసఁగునవిరి కవివరుల్.

[ఢ, న, జ, న, వ, న, న, గ. 9+] 81

అందు ౨ ౦ ౬౨ వే ౧౨౫ వదియగు పాంచజన్య మను వృత్తము —

అంచతేజస్కె తిరుగు న - తవి మితి వియతిదగుఁ
పాంచజన్య వృత్తమునకుఁ . బరఁగు రజనవనవగల్.

[ర, జ, న, న, న, న, గ. 9+] 82

82. 1 'పరంబ' - అనునది అ. కి. వ్రాఁతప్రతి పాఠము. ఈ కబ్బము పార్థ
నిందుక మనుట కి లేఖన సంప్రదాయము ప్రమాణము.

అందు ౨ ల ౬౨ వే ౧౪౪ వదియగు మణినిచయ మను వృత్తము —

మణినిచయ మనఁదగు . మహి ననననననగర్
దనర దళవిరమణయు . తముగ నిలిపిన హరి!

[న, న, న, న, న, న, గ. 10+] 83

వ. అందు ౨౦ దియగు కృతివృందస్సునందు ౨౦ పి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క
పాదమ్ముగా ౧౦ ల ౪౮ వే ౫౬ వృత్తములు పుట్టెనందు, 84

౫ ల ౩ వే ౮౦౮ దవదియగు పంచబాణ మను వృత్తము —

ద్విరదవరద! శరధిళయన! . వేదవేద్య! మునిమనో
భరిత! ననననననగలఁ . బంచబాణ మినయతిగా.

[న, న, న, న, ర, న, లగ. 12+] 85

అందు ౫ ల ౨౨ వే ౨౦౯ వదియగు మురళి యను వృత్తము —

శోరి! దనుజహరణ! భనన . నల్ ననలగములను గం
సారి! పదియునొటి విరతి . నందమరయ మురళిగా.

[భ, న, న, న, న, న, లగ. 11+] 86

అందు ౫ ల ౨౨ వే ౫౬ వదియ[గు] లలిత మను వృత్తము —

అమరవినుత శేషనగవి . హార ననభనననముల్
గ్రమతలగము రుద్రవిరతి . గల్గ లలిత మనఁదగుగా.

[న, న, భ, న, న, న, లగ. 11+] 87

అందు ౩ ల ౮౬ వే ౧౧౯ దియగు *రతివిలసిత మను వృత్తము —

రామనామ! భవవిరామ! . రనజనననగలములగా వి
రామ మద్భుతవగడాఖ్య . రతివిలసితమ[గును]శోరి.

[ర, న, జ, న, న, న, గల. 9+] 88

88. *రతివిలసితము లఘ్వంత వృత్తము. మణి యే తెనుగు ఛందోగ్రంథము
అందును లఘ్వంత వృత్తప్రకృతి గోచరింపదు, మనఁగ (కా).

వ. అందు ౨౧ టగు ప్రకృతిచ్ఛందస్సునందు ౨౧ పి యక్షరము లొక్కొక్క-
పాదమ్ముగా ౨౦ ౦ ౯౩ వే ౧౫౨ వృత్తములు పుట్టె నందు, 89

౩ ౦ ౨౩ వే ౫౨౧ గు భూధర మను వృత్తము —

శ్రీలక్ష్మీప్రాణేశ - స్థికమమననభర్ - చెరువుమీఱ - యయమ్ముర్
పాలాజెస్త్రా పట్న - ప్రవిరమములటూ - ధరమన - వృత్తమయ్యెఁ.

[మ, మ, న, న, థ, య, య. 8+, 7+] 91

అందు ౩ ౦ ౮౨ వే ౧౮౪ వదియగు రతిరాజ మను వృత్తము —

క్రమమున న్రతిరాజరాజము - ఘనకృతులనిదఁగా న్రమా
రమణ రుద్రవిరామమైన థ - రనననరయుతమై తగుఁ.

[న, థ, ర, న, న, న, ర. 11+] 91

అందు ౧౮ ౦ ౪౮ వే ౫౬౮ వదియగు మదగజ మను వృత్తము —

నలిననాథ! సుకవివరులు - నభనననననయుతమై
మలయు రుద్రవిరమణమున - మదగజమనిరి నృహఠీ!

[న, థ, న, న, న, న, న. 11+] 92

వ. అందు ౨౨ వ అకృతిచ్ఛందస్సునందు ౨౨ పి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క-
పాదంబుగా ౪౧ ౦ ౯౪ వే ౧౦౪ వృత్తములు పుట్టె నందు, 93

౯ ౦ ౯౨ వే ౬౩౧ డగు సుగంధి యను వృత్తము —

నందకకరాభజన - నమ్ములుభజర్ నగగ - [జ]మ్ములు చెరింగఁ
మందరధరా విరమ - జమ్ములు గజాష్టగణ - నందగు సుగంధిఁ.

[ఠ, జ, న, న, థ, జ, న, గ. 8+, 8+] 94

అందు ౧౪ ౦ ౨౩ వే ౫౩౨ దియగు హల్లకమాలిక యను
వృత్తము —

దినకరకులజ! మౌనిసుత - దేవ! విరామము రుద్రనంభ్యయుఁ
ననజనననజగమ్ముల ఘ - నమ్ముగ హల్లకమాలితైతగుఁ.

[న, న, జ, న, న, న, జ, గ. 11+] 95

అందు ౨౦ ల ౯౩ వేల ౧౫౨ వదియగు కసుమవిశిఖ మను
వృత్తము —

ననిననయన! తరణి విరమ . జము, ననననననగర్
వెలయువిదగగగవులు గుసుమ . విశిఖమని తగహరీ!

[న, న, న, న, న, న, న, గ. 12+] 96

వ. అందు ౨౩ వదియగు వికృతి వృందస్సునందు ౨౩ పి యక్షరమ్ము
లొక్కొక్క పాదమ్ముగా ౨౩ ల ౨౮ వే ౬౦౮ వృత్తంబులు పుట్టె
నందు, 97

౪౧ ల ౨౨ వే ౨౫౫ దవదియగు గజలీల యను వృత్తము —

కొరి హరికృష్ణవి . ర్జర వంద్యభజభవన - జల్పలగయుకమై
మీటిగిరివాత్సవి . ర్మిత విశ్రమములగజ . రిల యనఁబరఁగుఁ.

[భ, జ, భ, భ, న, జ, న, లగ. 7+, 9+] 98

99 అందు ౪౧ [౦] ౯౩ [వే] ౬౦౪ వదియగు కుముద వృత్తము —

తరుచరాత్మితచరణ సారవ - తరణి! విరమము నభనభర్
వరుననానలగములచే గవి . వరులు కుముదమనఁగహరీ!

[న, భ, న, భ, న, న, న, లగ. 12+] 99

అందు ౪౧ ల ౯౪ వే ౧౩౨ వదియగు విజయశంఖ మను వృత్తము —

విజయశంఖమనంగఁదగు విన - విరతి నలవడి జగతిలో
భజనసేయఁగఁ గావ్యముల నభ - భననననలగ యుకముఁగా.

[న, భ, భ, న, న, న, న, లగ. 12+] 100

93. ఇందు “గిరిధాతృయతి” యనఁగా 7+, 9+: మీ - ర్మి - రీ. మొదటి
యతిస్థానమున (మీ - ర్మి.) మకారమునకు, మకారమైత్రి సరియే.
రెండవ యతిస్థానమున (ర్మి - రీ) ర - ల లన యతి. ఇది సంయుక్త
యతినియతికి భంగము. ఇందు ‘ర - ల’ ప్రాసయుఁ గాననగును.

వ. అందు ౨౪ వ సంకృతి చందస్సునందు ౨౪ సి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క-
పాదమ్ముగా ౧ కోట్ల ౬౦ ల ౩౩ వే ౨౧౬ వృత్తమ్ములు పుట్టె
నందు. 111

౩౨ ల ౩౬ వే ౬౩౦ వదియగు జగద్ధిత నును వృత్తము —

శ్రీ వేంకటగిరి నిలయా - శ్రీతపోషకవిది విరా - తృనీమల వల్ల
స్థానింపనమరు [తనము - న్ననముల్ ననజయముల - స్థ] గద్ధిత
మొప్పగా.

[త, న, న, న, న, న, న, య. 9+, 9+] 102

అందు ౪౧ ల ౯౩ వే ౩౮౦ వదియగు ఆనంద మను వృత్తము --

జగదాధారా నిగమోదారా - సతయ

భవననయ - సహితములై నగా

దగు నానందం బొగినిద్దాత్రిం - దళవసు

విరతులఁ - దనరుచుఁ గృష్ణా!

[న, త, య, భ, న, న, న, య. 10+, 8+] 103

అందు ౮౦ ల ౩౪ వే ౧౯౨ వదియగు కలకలత మను వృత్తము —

గరుడతురంగా - కలితకుళాంగా

కలకంఠంబనఁ - గా ముతుమతష

దృఢిరయతుల్లా - ర్పనయనయల్ సర్ -

భభసర్ చెల్వగు - బింధురతహరీ!

[న, య, న, య, న, భ, భ, న. 8+, 8+, .+] 104

అందు ౨౨ వ అతికృతి చందస్సునందు ౨౨ సి యక్షరమ్ము లొక్కొక్క-
పాదమ్ముగా ౨ కోట్ల ౩౨ ల ౨౪ వే ౪౩౨ వృత్తమ్ములు పుట్టె నందు. 105

102. ౨౪ వృత్తినిబట్టి 9+, 10+ అక్షరాలిష్టానియతి రమ్యుతిరము.

105. ౨౩, ౩౫, ౫౪, ౪౩౦ (తి).

౪౧ ౦ ౩౯ వే ౯౦౪ వదియగు సురభి యమ వృత్తము —

నవభవతనలుకా - నయగలిడకా

శ్రీ - నాయక! ముని ఋతు - నగయు[క్తం]బై

తనరు విరతులం - దముగభువికా

జం - దమ్ముల సురభనఁ - దగు వృత్తంబై.

[న, న, భ, న, త, న, న, య, గ. 7+, 8+, 7+] 106

అందు ౧ కో ౬౬ ౦ ౪౪ వే ౩౧౧ వదియగు విభవ మమ
వృత్తము —

*పన్నగ కయనా పన్న కరణ్యా! -

భవభవనననల్ - వరఁగఁగ నగలకా

తెన్నగు విభవం బెన్నఁ గపింద్రుల్ -

శివనగముల శం - జిలు వడులిడఁగాకా.

[భ, న, భ, త, మ, న, న, న, గ. 11+, 7+] 107

అందు ౧ కో ౬౩ ౦ ౩౬ వే ౬౦౧ యగు జలరుహ మమ
వృత్తము —

పారావార విహారా కనకాం - బరధర హరి మన -

భవననననగల్

సారంబై యవతారాష్టయతుల్ - జలరుహమునకని -

వదివిరి కృతులకా.

[మ, న, భ, భ, న, న, న, న, గ. 10+, 8+] 108

వ. అందు ౨౬ వ ఉత్కృతి చృందస్సునందు ౨౬ పి యక్షరమ్ము
లోక్కొక్క పాదమ్ముగా ౬ కో ౩౧ ౦ ౨ వే ౯౬౪ వృత్తమ్ములు
పుట్టె నందు 109

107. *విభవ వృత్తమునకు శివనగ యతి, అనఁగా 11+, 7+ యతులు.

ఇందు శ్రాంతవరదమునలే 6 మీఁద ప్రాసయతి కనఁబడుచున్నది.

౩ కో ౨౩ ల ౩౦ వే ౪౯౬ వదియగు సురభూరుహ మమ
వృత్తము —

॥వనవిధియనా - వారిజనయనా -

వరముని షడ్గిరి - వల్ల నమరుదుఁ

ననతనభసనర్ - [నల్లరు] యుతమై -

ననుసురభూరుహ - నామము వెలయుఁ.

[న, వ, త, న, భ, న, న, వ, లగ 7+, 8+, 7+] 110

॥అందు ౩ కో ౩౫ ల ౪౯ వే ౨౧౫ వదియగు దినమణి వృత్తము —

పంకజ లోచన - భావజ జనకా -

భాభన భననన - భరిత లగములఁ

నంకలితంబగు - *షడ్వతుమునిన -

త్పంజ్జరి విరతులు - దగు దినమణికిఁ.

[భ, భ, భ, న, భ, న, న, న, లగ. 8+, 8+, 7+] 111

అందు ౩ కో ౩౫ ల ౫౪ వే ౪౩౨ ది యగు కవిజనముదిత మమ
వృత్తము —

ననన ననన నన లగలఁబె - నఁగ రవిమునిగ -

జన యతులను బె

పునమ నుమపుదవరి కృతులఁ - బొనఁగఁగవిజన -

ముదిత మనఁదగుఁ.

[న, న, వ, న, న, న, న, వ, లగ. 12+, 7+] 112

వ. ఇవి యరువైయాలు చందస్సుల నూతన కల్పిత నమవృత్తములు. 113
ఇఁక మొదలి యుక్తచ్ఛందస్సున రెండు వృత్తము లాదిగా విరువది
యాటవ ఉత్కృతి చ్ఛందస్సు పర్యంతముగా నుద్భవిల్లిన,

111. బహుయతి నియతి భంగము, “షడ్వతు” — కట్రుగుదికి
శ్రావ్యక్షరము గురుతను శ్రాంతిచే భంగముగ ప్రయోగము.

సమవృత్తసంఖ్య

క. చతు ఋతు వసు గణవిశా

వతిగిరి మతనంజువృత్త పరిమితము క్త

ద్వితయాదిగఁదగు షడ్విం

శతి సమపాదాఖ్య వృత్తసంఖ్యగుఁ గృష్టా!

114

[26 చందముల సమవృత్తసంఖ్య = 67103864]

మఱియు ముక్తాదిగా నుత్కృతి భృందస్సు పర్యంతంబైన యరువదాఱు
భందమ్ములంగల,

సర్వసమవృత్తసంఖ్య

క. ధర [ఋతు]యుగగిరి వగళి

కరవేద కృకాసు చంద్రగణనా వృత్త

కర షడ్వింశతి భందము

లరయఁగ సమవృత్తసంఖ్య నలవడుఁ గృష్టా!

115

[సర్వసమవృత్తసంఖ్య = 134217726]

వ. ఇతః పురాతనమైన భీమనగారు రచించిన సమవృత్తాధికారమునందుఁ
బ్రశస్తమైన వృత్తము లెన్నియంటేవి,

116

[భీమన చందమునందలి ప్రసిద్ధ సమవృత్తములు]

అందు ౧౧ వ త్రిపుష్ భందస్సునందు ౩౩౩ వదియగు ఇంద్రవజ్ర
మును వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 42]

ఇతాఱగా నంగతి - వింద్రవజ్రా

వృత్తంబగు విప్లవృత్త . వృత్తరేఖ!

[క, త, ఋ, గ, గ. 7+]

117

అందు ౩౫౮ ది యగు ఉపేంద్రవజ్ర మను వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 43]

న పద్య పద్మా! జత - జగ్గంబుగా

ఉపేంద్ర వజ్రాభ్యము - నొప్పుజెప్పగా.

[జ, త, జ, గగ. 7+]

118

అందు ౩౫౯ ది యగు ఉపజాలి యను వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - ప్రక్షిప్త పద్యము. 4]

ఈరెండు వృత్తమ్ములు - నిందు గూర్చగా

నరోజ నేత్ర! యువ - జాతి యయ్యెగా.

[బేసి పాదములలో, త, త, జ, గగ. (ఇంద్రవజ్ర) 7+

పరిపాదములలో, జ, త, జ, గగ. (ఉపేంద్రవజ్ర) 7+]

119

అందు ౪౩౯ వదియగు శ్రోయద మను వృత్తము —

శ్రీయత భత్రయ - పేవ్యగగంబుల్

తోయజరోచన! - శోభరమయ్యెగా.

[ఈ భ, త, గగ. 6+]

120

మఱియు ౧౨ వదియగు జగతి చందస్సునందు ౫౮౬ వదియగు భుజంగప్రయోత మను వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 51]

జగదీత కీర్తి! భు - జంగప్రయోతం

బగునేవన! యద్వ - య ద్వంద్వమైనగా.

[య, య, య, య. 7+]

121

117. శుంగతి (ల. శి. బ్రాత్రపతి).

120. శోభరమను వృత్తము (లి), శోభరమయ్యెగా (లి), శోభర మైతిగా (కా).

అందు ౧౧౩౧ యగు స్రగ్వీణీ పృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - పృత్త. 57]

వాగ్వదూ వల్లభా! - వార్తిరేపా వళుర్

స్రగ్వీణీ పృత్త 1౧ - శ్రాంతమున్న మహిళా.

[ర, ర, ర, ర. 6+] 122

అందు ౧౧౩౨ వదియగు తోటక మను పృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - పృత్త. 52]

తుదివాక సకార చ - తుష్కమునా

విదితమ్ముగఁ దోటక - పృత్తమగుణా.

[న, న, న, న. 8+] 123

అందు ౧౪ వ శక్వరీ చందస్సునందు ౧౧౩౩ వదియగు వసంతతిలక మను పృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - పృత్త. 69]

సారమ్ముగాఁ దభజ - జంబు వసంత రాజా

కారా! వసంత తిల - కంబగు గాయకంబై.

[త, థ, జ, జ, గగ. 7+] 124

అందు ౩ వే ౧౧౩ వదియగు వనమయూర మను పృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - పృత్త. 71]

నందికగుణా! భజన - వంబులు గగం బిం

పొంది చనఁగా వనమ - యూరమగు రాత్రికా.

[ఠ, జ, స, వ, గగ. 8+] 125

అందు ౧౫ వదియగు అతిశక్వరీ చందస్సునందు ౪ వే ౧౧౩ వదియగు మూలిని యను పృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - ప్రక్షిప్త పద్యములు. 17]

ననమయయ యుకంబై - నాగ విక్రాంతమై యి
ట్లనుపమగుణ! మూలి - న్యాహ్వాయంబయ్యె రాత్రికా.

[న, న, మ, య, య. 8+] 126

అందు ౧౬ వదియగు అష్టిచ్ఛందస్సునందు అనంతనగారు ౨౧ వే ౮౬
వదియగు పంచచామర మను వృత్తము —

[ఛందోదర్శణము. 2.76]

జరేఫయః జరేఫయః జ - నంయుకమ్ములై తగఱ
గురూపరిష్ఠితిం టొసంగి - గుంభనం బెల్లర్పఁగా
విరించి సంఖ్యనందమైన - విశ్రమంబులంఘులగా
బ్రూహమైన పద్యనాథ - పంచచామరంబగుగా.

[జ, ర, జ, ర, జ, గ. 8+] 127

అందు ౧౮ వదియగు ధృతిచ్ఛందస్సు [నందు] ౯౩ వే ౧౯ వదియగు
మత్తకోకిల యను వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 82]

క్రావకాభరణాంక! ఏ న్నన - జాభరేఫం దిగ్విరా
మావహంబుగ మత్తకోకిల - యంద్రు దీవిగవీశ్వరుల్.

[ర, న, జ, జ, భ, ర. 10+] 128

అందు ౧౯ దవ అతిపృతిచ్ఛందస్సునందు ౧ ౦ ౪౯ వే ౩౩౩ వదియగు
శాస్త్రాలవిక్రీడిత వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 85]

సారాచారవికారదా! యన యతిగా - శాస్త్రాల విక్రీడిత
కారంబై మనజమ్మురిమ్ముగ సతా - గప్రాప్తమై చెల్వగుగా.

[మ, మ, జ, న, త, త, గ. 12+] 129

అందు ౧ ౦ ౮౬ వే ౪౦ దియగు తరళ మను వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - పృ. 97]

ప్రవరరుద్రవిరామ యుక్తి - భమ్మయికా రసజాగముల్
కవిజనాశ్రయ! పొందియందము - గా విధం దరళంబగుకా.

[న, భ, ర, న, జ, జ, గ. 11+] 130

అందు ౨ వదియగు కృతివృందస్సనందు ౨ ల ౯౦౨ వే ౬౦౬ వది
యగు మత్తేభవిక్రీడిత మను పృ. ౯౯ —

[కవిజనాశ్రయము - పృ. 101]

స్మయదూరా! విలనత్త్రయోవళయతికా - మత్తేభవిక్రీడిత
హ్వయమయ్యెకా సభరమ్ములన్నమయన - వ్రాతమ్ములం గూడినకా.

[న, భ, ర, న, మ, య, వ. 13+] 131

అందు ౩ ల ౨౨ వే ౯౯౯ దియగు ఉత్పలమూలికా పృ. ౯౯ —

[కవిజనాశ్రయము - పృ. 102]

భానురమాన! వికాభరన - భారలగమ్ములగూడి విశ్రమ
స్థానమునందుఁ బద్మజము - తమ్ముగ నుత్పలమాలయైవనుకా.

[భ, ర, న, భ, భ, ర, వ. 9+] 132

అందు ౨౧ దియగు ప్రకృతివృందస్సనందు ౩ ల ౨ వే ౯౯౯ వదియగు
స్రగ్ధరా పృ. ౯౯ —

[కవిజనాశ్రయము - పృ. 106]

శ్రీమన్మూర్తి! మకారా - శ్రీక రభనయనూ - సేవ్యమైసానుమద్వి
క్రొమంబుకా సానుమద్వి - శ్రమమునమరఁగా - స్రగ్ధరాపృ. ౯౯య్యెకా.

[మ, ర, భ, న, య, య, య. 7+, 7+] 133

అందు ౩ ల ౧౧ వే ౬౦౦ దియగు చంపకమూలికా పృ. ౯౯ —

[కవిజనాశ్రయము - పృ. 107]

నజభజజ్జరేపలఁబె - నంగి ¹దికాయతితోడఁ గూడినఁ
 త్రిజగద ²భీష్టదా! బుధవి - ధీ! వినుచంపకమాలమైచనుకా.

[న, జ, భ, జ, జ, జ, ర. 10+] 134

౨౨ వడియగు ఆకృతిచ్చందస్సునందు ౬ ౦ ౩ వే ౯౦౯ దియగు
 మహాస్రగ్ధరా వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 112]

లనదుద్యక్తిక్రిపల్లి - లలితగుణగడా - లంకృతాంగా! ¹సతానాం
 తనరాగమ్మర్ మహాస్ర - గ్ధరకు ²జనుమువి - స్థాన విక్రాంతినొప్పుకా.

[న, త, త, న, స, ర, ర, గ. 1+, 7+] 135

అందు ౧౦ ౦ ౯౦ వే ౩౩౯ వడియగు మానిని వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 114]

¹కారకముల్క్రియ - గన్గొననేడు భ - కారములొక్కగ - కారముతో
 గారవమైచనఁ - గావకు ²లన్నియఁ - గల్గినమావిని - కామవిభా!

[భ, భ, భ, భ, భ, భ, భ, గ. 6+, 6+, 6+] 136

అందు ౨౩ వ వికృతి చ్చందస్సునందు ౩౩ ౦ ౯౦ వే ౧౨౬ దియగు
 కవిరాజవిరాజితము —

క్రమమున నొక్క న - కారము నాణుజ -

కారములుకా బరఁ - గంగ వకా

రమును నొడింబడి - రాఁ గవిరాజ వి -

రాజిత మన్నది - ¹రాజవిభా!

[న, జ, జ, జ, జ, జ, జ, వ. 7+, 6+, 6+] 137

134. ¹దికాయతి (అ. కి. వ్రాఁతప్రతి), త్రిజగదభిస్తుతా (క. జ. అ.)

135. ¹సతానాం (క. జ. అ), తనగుముతి (అ. కి. వ్రాఁతప్రతి).

136. ¹కారభక్తిల్లియగా మహ్నాభభ, గణములు నొక్కగ కారముతో
 (అ. కి. వ్రాఁతప్రతి), తయతి పండ్రెట (క. జ. అ.)

137. ¹కామవిభా (క. జ. అ.) రామవిభా (మ. అ. పా.)

అందు ౨౪ వ సంకృతి చ్ఛందస్సునందు ౪౧ ల ౯౩ వే ౪:౬ దియగు
క్రౌంచపద వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము . వృత్త. 113]

పంచళరాధా! సంచితపుణ్యా! -

భమసభననయ . 1 పరివృత్తమైనా

క్రౌంచపదాఖ్యం బంచిత మయ్యెన్ -

2 గ్రమదళవసుయతి . కవితలుపేయన్.

[భ, మ, స, భ, న, న, న, య. *10+, 8+] 133

అందు ౨౬ వ ఉక్త్యతి చ్ఛందస్సునందు ౧ కో ౨౬ ల ౨౮ వే ౩౩౩
దియగు మంగళమహాశ్రీ యను వృత్తము —

[కవిజనాశ్రయము . వృత్త. 124]

శ్రీమహిత! 1 లోకమత! . శిష్టజనసేవిక!

వి . శేషగుణ! మంగళమహా శ్రీ

వామమగు నబ్జజన - నమ్ములకదన్

భజన - సంబులు గగంబులు పెనంగన్.

[భ, జ, స, న, భ, జ, స, న, గగ. 8+, 8+, 8+] 130

[వృత్తరత్నాకరమునందలి ప్రసిద్ధ వృత్తములు]

వ. ఇరువదాఱు చందమ్ముల వివి భీమనగారు రచియించిన నమవృత్తములందు
ప్రసిద్ధ వృత్తములు. మఱియును, 140 కేదార భట్టాచార్యుల వృత్తరత్నా

138. 1 పరిమితమైనా (క. జ. అ.), 2 గ్రమయతి దళవసు కలితమ
గాఁగన్ (క. జ. అ.), 3 లక్షణమునఁ జెప్పబడలేదుగాని లక్ష్య
మునఁ క్రౌంచపదమునకు అయిదక్షరములపైఁ బ్రాసయతి గాఁ
కచ్చును.

139. 1 లోకహిత (క. జ. అ.),

కరమందు ౧౧ వ త్రిష్టవృందస్సునందు ౨౮౯ దియగు శాలిని యను వృత్తము. [౩-7]

మ, త, త, గగ య. యతి ౬ ఓను.

అందు ౪౪౩ వదియగు స్వాగత మను వృత్తము. [౩-11]

ర, న, థ, గగ య.

అందు ౪౮౩ వదియగు ¹మూక్తికమాలా వృత్తము. [౩-17]

థ, త, మ, గగ య.

అందు ౮౮౦ వదియగు సుముఖ యను వృత్తము. [౩-౨]

మ, జ, జ, లగ య.

అందు ౧౦౦౯ యగు భ్రమరవిలసిత మను వృత్తము. [౩-9]

మ, థ, న, లగ య.

141

ఇత వందు ౧౨ వ జగతీ ఛందస్సునందు ౨౪౧ వదియగు జలధర మాలా వృత్తము. [౩-18]

మ, థ, న, మ య. యతి ౩ ఓను.

అందు ౫౩౩ వదియగు వైశ్వదేవి యను వృత్తము. [౩-1.]

మ, య, య, య య. యతి ¹౩ ఓను.

అందు ౭౮౧ దియగు ²పుష్పవిచిత్ర యను వృత్తము.

త, య, త, య య.

అందు ౭౮౧ దియగు ³మణిమాలా వృత్తము. [౩-13]

141. ¹కృత్తరత్నాకరమున 8.౩ అధ్యాయమున 11.౩ ఛందస్సునందు 7.౩ వృత్తము. ఇట్టిందలి రెండవసంఖ్య నా యా ఛందస్సులక్రిందఁ జాచుకొనవలయును. ²మూక్తికమాల (కా) త్రి (తి).

142. 15 విఁదనవి కృత్తరత్నాకరము, “పంచాశ్వా” = 5+, 7+. ఇందు రెండవది సంస్కృతసంప్రదాయ పాదాంతియతిమాచకము. “పుష్పవిచిత్ర, మణిమాల” యను రెండు వృత్తములును జొక్కటియ.

త, య, త, య, య. యతి ౬ ఓను.

అందు ౯౫౬ వదియగు కుసుమవిచిత్ర మను వృత్తము. [3-8]

న, య, న, య, య.

అందు ౧౩౮౧ యగు ¹ఇంద్రవంశ మను వృత్తము. [3-3]

త, త, జ, ర, య.

అందు ౧౩౮౨ దియగు వంశస్థ మను వృత్తము. [3-2]

జ, త, జ, ర, య.

అందు ౧౩౮౩ దియగు మాలతి యను వృత్తము. [3-21]

న, జ, జ, ర, య.

అందు ౧౩౮౪ దియగు లలిత మను వృత్తము. [3-1]

త, భ, జ, ర, య.

అందు ౧౪౦౦ దియగు ప్రియంవద యను వృత్తము. [3-14]

న, భ, జ, ర, య.

అందు ౧౪౦౨ దియగు ప్రమితాక్షరా వృత్తము. [3-15]

న, జ, న, న, య.

142

ఇక నందు పదుమూడవదియగు అతిజగతిచ్చందస్సునందు ౧౧౩౪ దియగు చంచరీతావళి యను వృత్తము. [3-1]

య, మ, ర, ర, గ, య.

అందు ౧౪౦౧ యగు ప్రహర్షిణి యను వృత్తము. [3-3]

మ, న, జ, ర, గ, య. యతి ౩ ఓను.

అందు ౨౩౯౦ దియగు *మత్తహాసిని యను వృత్తము.

జ, త, న, జ, గ, య.

అందు ౨౦౯౬ దియగు ముజుభాషిణి యను వృత్తము. [3-8]

న, జ, న, జ, గ య.

143

ఇక నందు ౧౪ గవ శక్వరీ చందస్సునందు ౨౦౯౭ వదియగు
అల్లూల యను వృత్తము. [3-8]

మ, న, మ, థ, గగ య. యతి ౭ టను.

అందు ౮ వే ౧౨౮ వదియగు ప్రహర్షణకలిత యను
వృత్తము. [3-4]

న, న, థ, న, లగ య. యతి ౭ టను.

144

ఇక నందు ౧౫ అతిశక్వరీ చందస్సునందు ౪౬౨౫ దియగు చంద్రరేఖ
యను వృత్తము. [3-5]

మ, ర, మ, య, య య. యతి ౭ టను.

అందు ౧౧ వే ౧౮౪ దియగు ప్రభద్రక మను వృత్తము. [3-5.
నాగరలిపి వృత్త - రత్న.]

న, జ, థ, జ, ర య.

అందు ౧౬ వే ౩౮౪ దియగు మణిగణనికర మను వృత్తము. [3-3]

న, న, న, న, న య.

145

ఇక నందు ౧౬ వ అష్టిచందస్సునందు ౧౧ వే ౧౮౪ దియగు స్రుతి
వృత్తము. [3-2]

న, జ, థ, జ, ర, గ య.

146

ఇక నందు ౧౭ వ అత్యష్టిచందస్సునందు ౧౮ వే ౯౨౯ దియగు
మంద్రాకాంత మను వృత్తము. [3-4]

మ, థ, న, త, త, గగ య. యతి ౬ టను ౪ టను.

144. ౨౩౦౯౬ (లి), 'అల్లూల' అని వృత్త - రత్న, 'ప్రహర్షణ
కలిక' యని నాగరలిపి వృత్త - రత్న. 'ప్రహర్షణకలిక' యని
తెనుఁగులిపి వృత్త - రత్న.

146. ౨ 'నాణిని' అని వృత్త - రత్న.

అందు ౩౮ వే ౩౫౦ దియగు పృథ్వి యను వృత్తము. [3-2]

జ, న, జ, న, య, లగ య. యతి ౯ బను.

అందు ౫౬ వే ౨౪౦ దియగు సర్కుట మను వృత్తము. [3-3]

న, జ, భ, జ, జ, లగ య.

ఇక నందు ౫౯ వే ౩౩౦ దియగు శిఖరిణి వృత్తము. [3-1]

య, మ, న, న, భ, లగ య. యతి ౬ బను.

అందు ౬౪౯౮౩ దియగు వంశపత్రపత్రిత మను వృత్తము. [3-3. నాగరలిపి వృత్త - రత్న.]

భ, ర, న, భ, న, లగ య.

147

ఇక నందు ౧౯ వ దృతివృందస్సునందు ౩౭౮౩౩ వదియగు కుసుమితలతా వృత్తము. [3-1. నాగరలిపి వృత్త - రత్న.]

మ, త, న, య, య, య య. యతి ౫ బను, ౬ బను.

అందు ౩౪ వే ౯౪౪ దియగు నిశా యను వృత్తము. [3-2]

న, న, ర, ర, ర, ర య. యతి ౧౦ బను.

148

ఇక నందు ౧౯ దవ అతివృతివృందస్సునందు ౩౫౭౧౪ దియగు మేఘవిస్ఫూర్జిత మను వృత్తము. [3-1]

య, మ, న, న, ర, ర, గ య. యతి ౬ బను, ౬ బను. 149

ఇక నందు ౨౦ దియగు ¹కృతి యను ఛందస్సునందు ౪౬ ల ౬ వే ౮౩౩ దియగు (సు)వదన మను వృత్తము. [3-1. తెలుగులిపి వృత్త - రత్న. వ్యాఖ్య.]

మ, ర, భ, న, య, భ, లగ య. యతి ౩ బను, ౩ బను. 150

150. ¹కృతియను ఛందస్సునందు ౪౬౩౮౩౩ వదియగు పదన మను వృత్తము — మ, ర, భ, న, య, భ, లగ య (తి).

ఇక నందు ౨౧ వదియగు ప్రకృతి వృందస్సనందు ౧౦ ౦ ౪౮ వే
౨౦౬ దియగు *క నకలతా వృత్తము.

న, న, న, న, న, న, న య.

151

ఇక నందు ౨౨ వ ఆకృతివృందస్సనందు ౧౦ ౦ ౪౮ వే ౨౦౬ దియగు
*ప్రభద్రక మను వృత్తము. [3-1]

ఈ, ర, న, ర, న, ర, న, గ య. యతి ౧౦ టను.

152

ఇక నందు ౨౩ వికృతివృందస్సనందు ౩౮ ౦ ౬౧ వే ౪౨౪ వదియగు
*లక్ష్మణిలసిత మను వృత్తము. [3-1. నాగరలిపి వృత్త - రత్న.]

న, జ, భ, జ, భ, జ, భ, లగ య.

[31

ఇక నందు ౨౪ వదియగు సంకృతి వృందస్సనందు ౪౧ ౦ ౨౫ వే
౨౬౦ దియగు తన్వి యను వృత్తము. [3-2]

ఈ, త, న, ప, ఈ, భ, న, య య. యతి ౫ టను ౩ టను. 154

ఇక నందు ౨౬ వ ఉత్కృతివృందస్సనందు ౨ 5^౦ ౩౮ ౦ ౨౪ వే
౨౪౯ దియగు భుజంగవిద్యుంభిత మను వృత్తము. [3-1]

మ, మ, త, న, న, న, ర, న, లగ య. యతి ౧౧ టను. 155

వ. ఇవి వృత్తరత్నాకరమున కేదారభట్టాచార్యులు చేసిన ప్రసిద్ధ వృత్త
ములు. 156

151. *ఈ వృత్తము గేటి వృత్త - రత్న న మృగ్యము.

151'. *మధద్రక' మని వృత్త - రత్న.

153. *ఇది వృత్త - రత్ననకదు. అంధీరములతో 'లక్ష్మణిల' మను
వృత్తము కలదు.

155. *84, 11+ అని వృత్త - రత్న.

156. ప్రయోగ (౯).

క. ఎక్కువ తక్కువ లేక

జక్కగ గణవియమ యతులు సమవృత్తములం

దొక్కపమంబుగ వచ్చు

జక్కటి యా యిరువదాని ఛందముల హరీ!

157

వ. ఇది సమవృత్తాధికారము. [సనయాతినియనుఁద్రతి]

ఈ సమవృత్తములకు యతులు నిలుచుటకు లక్షణము.

అనంతనగారు —

క. *వరగణ వర్ణము దీర్ఘ

స్వరమగుచును గణయుగంబు సనయాతుల సుధా

కరకరగుణ గతి శరరుచి

గిరిగణ రంధ్రాది సంజ్ఞ తేవనంతా!

158

వ. అని యీ పద్యార్థము — గణ నిర్ణయాక్షరము దీర్ఘస్వరాలై రెండు గణములని తెలియవలె ననుట. *సమయాతులు సుధాకర ౧ కర ౨ గుణ ౩ గతి ౪ శర ౫ రుచి ౬ గిరి ౭ గణ ౮ రంధ్ర ౯, యీ సంజ్ఞప్రకారము మొదటి ఉత్త ఛందస్సునుంచి తొమ్మిదో బృహతీ ఛందస్సుదనుక నీ వ్రాసిన లెక్కప్రకారము క్రమముగా యతులు చెప్పవలెననుట. మొదటి ఛందస్సు వృత్తాన కీ మొదటి యక్షరమే యతి. రెండో ఛందస్సు పృత్త మునకు రెండో అక్షరమే యతి. ఈ ప్రకారము ఎన్నో ఛందస్సయితే అన్నో అక్షరమే తొమ్మిదో ఛందస్సు పర్యంతము యతులని తెలియవలెను. ఈ లెక్కలన్ని కూడితే యెన్ని అవుచున్నవో అన్ని యతులని యతి నిర్ణయము తెలియవలె ననుట. ఉక్తాది బృహతీ ఛందస్సు దనుక తొమ్మిది ఛందస్సులకు యతి నియమప్రకారము లక్షణాకారకులు చెప్పలేదు.

యతులు నిలుపుటకు సనయాతులు అన్నాడు గనుక సా ౭ నా గు

అనే సంకేతము.

158. *ఈ పద్యము శీటి ముద్రిత చ్ఛందోదర్శనమునఁ గానరాదు.

159. *సనయాతులు (తి).

ఇక ౧౦ వంక్రి చందస్సునుంచి యతులు నిలుపుటకు నిర్ణయం ౧౬ వ్వి అనే సంకేతము. ఆ పదో వంక్రిచందస్సునుంచి యెంచగా ఏదోది అయిన ౧౬ అష్టిచందస్సుదనుక ౩ టను ౮ టను ౯ టను పదింట ౧౧ టను ౧౨ టను ౧౩ టింటను యతిరాజు జెప్పవచ్చుననుట.

ఇక నా అనేది అత్యష్టి అనేది ౧౩ వ చందసారభ్య. తక్కిన ఉత్కృతి అనే ౨౬ వ సా అనే చందస్సు పర్యంతము ౧౦ చందస్సులకు ఈ క్రిందటి సా అనే సంకేతమున నైన మఱియు ౧౪ ట ౧౫ ట ౧౬ ట ౧౭ ట ౧౮ ట ౧౯ ట ౨౦ టను మఱి యేకు లెక్కలు హెచ్చించి యతుల జెప్పవచ్చును. ఇరువదాలు చందస్సుల మీదటి ౩ చందస్సుల కున్న ఈ సంఖ్యప్రకారము యతుల నిర్ణయము.

ఇక ద్వంద్వయతులు ౨ స్తున్నవి గనుక మొదటి ౨ చందస్సుల సంఖ్య రావచ్చుననుట. తొమ్మిదో బృహత్ చందస్సునుంచి నూ తక్కిన ౧౩ చందస్సులలో వనా ౧౬౩ వృత్తములకు ఈ యతి వియమ మనుట. ఈ యతి వియమం చేసిన ౧౬౩ వృత్తములకు వివరము, 10 దో వంక్రి చందస్సునందు మయూరసారణి యను వృత్తము — త్రిష్టవ్చందస్సునఁ గల కాలివి, వాతోర్వి, ఇంద్రవజ్రము, ఉపేంద్రవజ్రము, ఉపకాతి, తోదక, స్వాగత, రథోద్ధత, వంద్రికా, కాంతా, మందారదామ అనే వృత్తములు ౧౧. జగతీ చందస్సున విశ్వదేవి, జలధరమాలా, భుజంగ ప్రయాతము, దోదక, చంద్రవర్త, హయరచితప్రభా, ఇంద్రవంశ, పుట, శుశుమవిచిత్ర, ప్రియంవద, కలహంస, ప్రభుకాశర, జలోద్ధతము లనియెడి వృత్తములు ౧౩. అతి జగతీచందస్సునందు ప్రభాత, ప్రహర్షిణి, మత్తమయూర, మంజుభాషిణి, రుచిర, జలద, ప్రీతి, క్షమా అనేది వృత్తములు ౮ ; కక్వరీ చందస్సున ఆనందాదా, వసంతతిలక, పింజోద్ధత, మధుమారవి, ఉద్ధర్షిణి, భూసుత, వనమయూర, సుందరి, అవరాణిత, ప్రహరణకలిత, పుష్పదామము లనియెడి వృత్తములు ౧౧ ; అతికక్వరీ చందస్సున మాలివి, సుకేసరి, మణిభూషణ, మనోజ్ఞ, మణిగణవికర, వ్రతద్రక్షిణి లనియెడి వృత్తములు ౬ ; అష్టిచందస్సున చంద్రశ్రీ, మేడివి, ప్రియకాంత, పద్మా, పద్మచదామర, మదనధర్పణ, అశ్వగతి అనేది

వృత్తములు ౩; ఆత్మస్థిచ్ఛందస్సున మందాక్రాంత, శిఖరిణి, పృథ్వీ, ఫలసదన, త్వరితపదగతి, హరిణి, సుగంధి, నర్మకట, వంశపత్ర, సతిత, పలాశదళ, సరపిరుహము లనియెడి వృత్తములు ౧౨; ధృతిచ్ఛందస్సున కుసుమితలతావేల్లితము, మత్తకోకిల మను కెందు వృత్తములు; ఆతిధృతి ఛందస్సున *మేఘవిస్ఫూర్ణిత], శార్దూలవిక్రీడిత, భూతిలక, తరళ, చంద్రకళ లనెడి వృత్తములు ౫; కృతిచ్ఛందస్సున మత్తేభవిక్రీడిత, ఉత్పలమాలిక, అంబురుహ, ఖచరప్లుత, [సువదన], భుజగవృత్తము లనెడు వృత్తములు ౬ ను; ప్రకృతిచ్ఛందస్సున స్రగ్ధర, లాటీవిహ, చంపకమాలిక, వనసుంజరి, హణిమాలిక, భ్రమరకూజిత, కరిబొంపితము లనెడి వృత్తములు ౩; ఆకృతిచ్ఛందస్సున మహాస్రగ్ధర, అష్టమూర్తి, మావివి, చంద్రిక, మృగనాభి, తురగ, విచికిలస్తబికము లనెడి వృత్తములు ౭;

శృంగాయాశ్వాసమున కవిరాజవిరాజిత, పద్మనాభ, ఆశ్వలలితము లనెడి వృత్తములు [౩];

సంకృతిచ్ఛందస్సున క్రౌంచపద, సరసిజవృత్తము లనెడి వృత్తములు ౨; అతికృతిచ్ఛందస్సున బింధుర, భాస్కరవిలసితము లనెడి వృత్తములు ౨; ఉత్కృతిచ్ఛందస్సున భుజంగవిబృంధిత, మంగళమహాశ్రీ యను వృత్తములు ౨; అందు ౧౦ టో పంక్తి చందస్సు మొదలుగా ఇరువదాఱవది యగు ఉత్కృతిచ్ఛందస్సు పర్యంతము చందస్సులు ౧౩౦ టి వృత్తములు ౧౦౩ న్ను, సనయతి వియమప్రకారము యతులు గలుగు ననుట. మఱియు మంగల కవికల్పిత ప్రక్షిప్తవృత్తములు ఈ సనయతులనే వృత్తములు రచియింపవలెననుట. మఱియు గణనమక విబద్ధములైన వృత్తములకున్న మాత్రాసమక విబద్ధములైన కంద, గీత, సీస, రగడ, చౌపదాదులు మొదలయిన జాతులకున్న ఈ సనయతి వియమప్రకారమే కృతుల యతులు రచియింప వలయుగావున మూలమర్మభేదంబులు తెలిసి, యతులు నిలవ వలయును.

159

159. *మేఘవిస్ఫూర్ణి (శ. శి. వ్రాతప్రతి).

1౬0. *ఈ పద్యము కేటి ముద్రిత చృందోదర్పణమునఁ గానరాదు.

అనంతన్నగారు --

క. *యతికందసీనవృత్త

ప్రతతికి నన సంజ్ఞ మొదలిబ్రహ్మచ్చంద

స్థితి శశికర * [పు]ర [బ]ల శర

ఋక్షగిరి కరి రత్నకోట వేర్పడుఁ గృష్ణా!

160

ఈ ననయతులకే భీమనగారు,

[కవిజనాశ్రయము - సంజ్ఞ. 75]

క. హిమకరకరవైశ్యానర

సముద్రబాణర్థముని భుజంగమనందా

ద్యమిత గణితోక్తి సంజ్ఞా

క్రమ మెఱుంగఁగవలయు నెన్నఁగాఁ దగునెడఁకా.

161

వ. అన్నారు. ఇది ననయతి వియమపద్ధతి. ఇత నందు,

162

[ప్రాగుభేద వృత్తప్రకారము]

మలహరి వృత్తము

వ. ధృతిచ్చందస్సున వాఁగు పాదములకు ప్రాసము ప్రత్యేకము వచ్చిన మా,

జ. భ, ర, భ, ర. గణములు, యతి పదింటిను విలుదును. ఇది మల

హరి వృత్తలక్షణము. ఇత,

163

160. *కర జల (అ. కి. వ్రాతప్రతి). ఈ పాఠము అర్థవంతము కాదు,

ఇందు, 'కి, 4' అను సంఖ్యల యర్థముండవలయును. సువరణలోని

'పుర, బల' ములకు త్రిపు-ములు, చతురంగబలము అని యర్థము.

'భర జల' అను పాఠమును సహితము గ్రహింపవచ్చును. భర =

అగ్ని - శ్రేతాన్నులు [భరారుద్రాగ్ని గర్దభాః - వానార్థ రత్నమాల]

జల - జ్యోతిశ్శాస్త్రమున అగ్ని మునకు చతురస్థానమని యర్థము

అయి. (సూర్యరాయాంధ్రనిఘంటువు.)

తురంగ వృత్తలక్షణము

4. దశమునకుఁ 1 బంచవర్ణము(ల్ప)లని యుక్తి
పరఁగునట్టి దశంబులు పదియు నాలు
గూర్చి తుద మూడు లఘువులు(ల) గుచ్ఛమునుప
ఏకప్రాసంబునఁ దురంగ వృత్తమంద్రు.

13

[పంచవర్ణములగు భరిల గణముక దశము. అట్టి దశములు పదునాలు
వ్రాసి, తుద మూడు లఘువులు గుచ్ఛముగాఁ గూర్చి యేకప్రాసముగా
వ్రాయవలెనని పై లక్షణము దెల్పుచున్నది. ఇందు లక్ష్యము గానరాదు.
లోపించెనేమో! ఈ లక్షణ మస్పష్టము.

గణపవరపు వేంకటకవిప్రణీత ప్రబంధరాజవేంకటేశ్వర విజయ
విలాసమున² తురంగవృత్తమొకటి కలదు.

(808 వ పద్యములోని పీఠగర్భితమైన తురంగవృత్తము - పుట. 256)
అది యిట్లున్నది:

సారస నమనేత్రయుగళ నారదదుచికాంతి నరఘనపవిత
దీర విళద పీనతురగ త్తైరవ తవతైత్ర భరతుభకర
హారవిసరచారణహరి సారసహితచంద్ర కరణజయనుత
శారదవరపూజితపద గౌరవకటిఖర్గ గరళనతి.

పై లక్షణమునకు పీఠ్యమున కిందుక లేదమున్నది. ఈ లక్ష్యమునుబట్టి
లక్షణ మిట్లుండవలెను: పాదమునకు భరిల గణములు నాలుగు పదునగా
విలిపి, తుద మూడు లఘువులు (నగణము) గూర్చవలెను. ఇట్లు నాలుగు
పాదములు వ్రాసి, ప్రతిపాదమున రెండు నగణములలో ప్రాస ముడింప
వలెను. దీనికి యతి వియతి లేదు.]

ఇది ప్రాసలేద వృత్తప్రకారము.

164. 1 బంచవర్ణము కలయుక్తి (తి) వర్ణము కలయుక్తి (కా)
లఘువులు (కా), 2 ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ ప్రచు
రణము - 1977.

క. శివకువ తక్కువ లేక

జక్కెగ గణనియమగతులు నమవృత్తములం

దొక్క నమంబుగ వచ్చు

జక్కటియా యిరువదాఱు చందములందు.

165

వ. ఇది నమవృత్తాధికారము. ఇక నందు,

166

విషమ వృత్త లక్షణము

క. నమవృత్తము లేకదే

దములందలి యతులు వ్రాయఁదప్పక క(వు)లా

క్రమమునఁ జెనఁచిన యవియ వి

షమవృత్తములయ్యె గృతుల జగతిని గృష్టా !

167

వ. అట్టి విషమ వృత్తముల లక్షణంబు లెటువలె నంటేని — అనఁచు నమ విశేష విషమ వృత్తములు నొక్కటి మొదలుగా లెక్కింప త్రిదశసంఖ్య లెక్కనెక్క స్థాన సంజ్ఞలకెక్కుడై, కొలదికి మిక్కుటంబులై పరిమిత రహితంబులై వివిధ విధంబుల వర్తిల్లు; విషమ వృత్తముల మొత్తములు లెక్కింప నప్పరమేషికి నళక్యంబైయుండునది; యట్లుండె వెండియు దర్శిషమ వృత్తములయందు ప్రళస్తములై విస్తరిల్లు స్వస్థాన పరస్థాన విషమ వృత్తములన రెండు విధములై పరంగునవి యెయ్యవి యంటేని, స్వస్థాన విషమ వృత్తమును పరస్థాన విషమ వృత్తమును నాడనరు. అందు నొక్క స్వస్థానమున వృత్తములు చతుర్విధములయ్యె. అవి యెయ్యవి యంటేని స్వస్థానైకపాద విషమ వృత్తంబును, స్వస్థానార్ధ సమ విషమ వృత్తంబును, స్వస్థానత్రిపాద విషమ వృత్తంబును, స్వస్థాన పర్వచతుష్పాద వృత్త విషమంబినా డనరు. అందు ఏకపాద విషమ వృత్తంబన్నది ఉక్తాది షడ్వింశతి చందస్సులలో నొక్క చందస్సునం దొక్క వృత్తంబున ప్రథమ తృతీయ చతుష్పాదములును, ఆచెప్పిన చందస్సునందే మఱియు నొక వృత్తంబున రెండవ పాదంబును గల్గఁజెప్పిన వది స్వస్థాన ఏకపాద విషమ వృత్తంబనం బరంగును.

మఱియు నందు స్వస్థానార్థ సమ విషమ వృత్తంబన్నది ఉక్తాది షడ్వింశతి చృందస్సులలో నొక్క చందస్సునందు ప్రథమ తృతీయ పాదంబులును ఆ చెప్పిన చందస్సునందె మఱియు నొక్కొక్క వృత్తంబున ద్వితీయ చతుష్పాదంబు గలుగఁజెప్పిన స్వస్థానార్థ సమ విషమ వృత్తంబనం బరఁగు.

మఱియు నందు స్వస్థాన త్రిపాద విషమ వృత్తంబన్నది ఉక్తాది షడ్వింశతి చృందస్సులలో నొక్క చందస్సునందు ఒక్క వృత్తంబున ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ పాదంబులును ఆ చెప్పిన చందస్సునందె మఱియు నొక వృత్తంబున నాదగవ పాదంబును గలుగఁజెప్పిన నది స్వస్థాన త్రిపాద విషమ వృత్తంబనం బరంగు.॥

మఱియు నందు వేర్వేరు నాలుగు వృత్తముల నాలుగు పాదములు గలుగఁజెప్పిన నది స్వస్థాన సర్వ చతుష్పాద విషమ వృత్తంబనఁ బరంగు. అట్టి తల్లిక్షణంబు లక్ష్యంబునుం గ్రమంబుగా తేటఁజేపెన నవధరింపుము. 163

అందు తొమ్మిదవ బృహతీ చందస్సునందు ౧౮౬ [వ] వృత్తంబున ప్రథమ తృతీయ చతుష్పాదములును, ఆ చెప్పిన బృహతీ చందస్సునందె ౨౫౧ [వ] వృత్తంబున రెండవ పాదంబును గలుగు చిత్ర మను స్వస్థాన ఏకపాద విషమ వృత్తము —

చిత్రమొప్ప రసరల్ హరీ, రాత్రియందు రసనలికా
మిత్రవంశ రఘరామయే, కత్రిపాద విషమంబగుకా.

[పా. 1, 3, 4. ర, న. ర.

పా. 2. ర, వ, న.]

169

అందు స్వస్థానార్థ విషమ వృత్తంబన్నది ౧౮౯ వ అతివృతిచృందస్సునందు ౧ ౨ ౮౦ వే ౨౫౦ వృత్తంబున ప్రథమ తృతీయ పాదంబులును ఆ చెప్పిన అతివృతి చృందస్సునందె ౧ ౨ ౮౬ వే ౪౩ వ వృత్తంబున ద్వితీయ చతుష్పాదంబులం గలుగు

చిరుదాంక మను స్వస్థానార్థ విషయ వృత్తము

సారసద్గుణ దిగ్విధి రస - జనజజల్ గురువాంధినా
గారవమున భ నర్పణ జజ - గంబు రుద్ర విరామము
సారసాక్షసురాధి వాసవ - నకలశోక విహార మే
రారి మదగజకేసరీ విరు - దాంక వృత్తమనందగు.

[పా. 1, 3. ర, న, జ, న, జ, జ, గ. 10+

పా. 2, 4. భ, న, ర, న, జ, జ, గ. 11+]

173

అందు స్వస్థాన త్రిపాద విషయ వృత్తంబున్నది గా దో పంక్తి చందస్సు
నందు ౧౬ వ వృత్తంబున ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ పాదంబులున్న
ఆ చెప్పిన పంక్తిచందస్సునందే గణం వృత్తంబున నాన పాదంబులుం
గలుగు,

మదేభక్రీడ యను స్వస్థాన త్రిపాద విషయ వృత్తము

జయహరి మూటి - న్నాంగకళంబై
నయ మగము న్నం - ధా వింపన
త్కియను మదేభ - క్రిడాశ్యం బొ
రయమొప్పు నభ - రల్గమొందగా.

[పా. 1, 2, 3. న, య, మ, గ. 8+

పా. 4. న, భ, ర, గ. 8+]

174

మణియు నా త్రిపాద విషయ వృత్తమే ౧౬ వ అష్టాచ్చందస్సునందే
౨౧ వే ౨౨ వ వృత్తంబున ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ పాదంబులున్న
ఆ చెప్పిన అష్టాచ్చందస్సునందే ౨౧ వే ౨౨ వ వృత్తమున నాలుగవ
పాదంబునుం గలుగు.

చకోర మను స్వస్థాన త్రిపాద విషయ వృత్తము

శగ్గరివంద్య! రసజరల్ జ - గంబులొందు వైరి సం
హార! విశ్రమము పితామ - హాశ్యతోఁ దగు [ధరణ]

మేఱు మేఱు విడఁ జకోర - వృత్తమండ్రు మూటిపై
వే రజల్ రజల్ నగల్గ - పిండ్రు లష్టవిరతిలోకా.

[పా. 1, 2, 3. ర, న, జ, ర, జ, గ. 9+

పా. 4. ర, జ, ర, జ, వ, గ. 8+]

172

అందు స్వస్థాన నర్వచతుష్పాద విషమ వృత్తంబన్నది ౧౬ వ అష్టి
వృందస్సునందు ౨౨ వే ౪౪౩ వ వృత్తంబున మొదలి చరణంబును
ఆ చెప్పిన అష్టవృందస్సునందే ౨౪ వే ౨౩౫ వ వృత్తంబున రెండవ
చరణంబును ఆ చెప్పిన యష్టవృందస్సునందే ౨౭ వే ౮౦౩ వ వృత్తం
బున నాలుగవ పాదంబునుం గలుగు ౨

తురంగి యను స్వస్థాన సర్వచతుష్పాద విషమ వృత్తము

రామనాగ విశ్రమంబు - రజభనల్ జగంబులు
ప్రేమదంతి విశ్రుతంబు - రేఫ జరనజ్ఞానుల్
రామకృష్ణ విధి ¹విరామ - రన్నజల్ రజల్గ వి
శ్రామ మబ్జిజ్ఞాన్య రజన - రల్ జగల్ దురంగికికా.

[పా. 1. ర, న, భ, న, జ, గ. 8+

పా. 2. ర, జ, ర, న, జ, గ. 8+

పా. 3. ర, న, జ, ర, జ, గ. 9+

పా. 4. ర, జ, న, ర, జ, గ. 9+]

173

అందు అనుష్టుప్పందస్సున నర్వచతుష్పాద విషమ వృత్తంబగు,

శ్లోక లక్షణము

తేజోశ్లోకలక్షణ మవిరి ప్రస్తుతము కవుల

¹కరయఁ దల్లక్షణంబు లేర్పఱుతు వరున

173. ¹‘విరామము’ అనుటకు ‘విరామ’ అను రూపము ప్రయుక్తము,
దీనిని చరిత్రాది గణమాన సంగ్రహింపవలెను.

174. ¹కలర (కా) ఇందు ‘ర - జ’ ప్రాసము.

నెనయ నిన్నుట యేబడానగఁ గృతులఁ
దనరసుప్తువు చందవృత్తములు కృష్ణ !

174

తే. పదచతుష్టయ మందలి తుదలి గురువు
వరుస లఘువగు నైదవ వర్ణమెన్న
తత్ప్రథమ తృతీయాంఘ్రి సప్తమము గురువు
తద్వికము చతుర్థము లఘుర్దనరుఁ గృష్ణ !

175

వ. వెండియు,

176

పీ. శ్లోకలక్షణ మనుప్తువు చందమున సర్వ
వృత్తంబు లిన్నుట యేబడాన
వెలియుపి స్వస్థాన విషమ వృత్తంబులే
శ్లోక పాదంబు సుశ్లోకమయ్యె
తల్లక్షణంబు పాదాంతమ్ములను గురు
నైదవ వర్ణంబులవి లఘువులు
ప్రథమ తృతీయ దరణము నేరింబవి
దిశమౌ గురు [పుమతీ] ద్వికచతుర్థ

తే. పదయుగంబున లఘువు సప్తమమునందుఁ
దనరు విట్లు 1(సు)బోధాభిదాన కాళి
దానకృత లక్ష్యలక్షణోదాహరణముల
నమరపింహాది సకల కావ్యములఁ గృష్ణ !

177

తే. దరసమ విషమ వివిధ వృత్తములఁ గవిక
లమరఁ గృతులఁ దత్తల్లక్షణములఁ జేయ
వదియె బుధులు వృత్తశ్లోకమండ్రు దీవి
రాజగోపాల! గోపికారముఁ! కృష్ణ !

178

శ్లో. శ్లోకే షష్ఠం గురుజ్ఞేయం, సర్వత్రలఘు పంచమమ్,
ద్విచతుష్పాదయోర్హ్రస్వం, సప్తమం దీర్ఘమన్యయోః.

179

177. 1 సుబోధా (అ. ౧. వ్రాతప్రతి). కాళిదాసకృత చ్ఛందస్సునకు
'శ్రుతబోధ' మను పేరు ప్రసిద్ధము.

వ. అన్నారు. ఇది స్వస్థాన విషమవృత్తాదికారము.

[పరస్థాన విషమ వృత్తములు]

మఱియు ఏక నందు పరస్థాన విషమ వృత్తముల విధమ్ము లెటువలె నంటేవి పరస్థానంబు వృత్తములు నాలుగు విధములయ్యె నవి యెయ్యవి యంటేవి పరస్థాన ఏకపాద విషమ వృత్తంబును పరస్థానార్థ సమ విషమ వృత్తంబును, పరస్థాన త్రిపాద విషమ వృత్తంబును, పరస్థాన సర్వ చతుష్పాద విషమ వృత్తంబునా నందు మున్ను స్వస్థాన విషమ వృత్తంబు లకు చెప్పఁబడిన చొప్పున ఉక్తాది షడ్వింశతి చృందస్సులలో నొక్క చృందస్సునందలి యొక్క వృత్తంబున ప్రథమ తృతీయ చతుష్పాదము లున్న ఆ చెప్పిన మీఁది చృందస్సునందు మఱియొక్క వృత్తంబున రెండవ చరణంబునం గలుగఁజెప్పిన యది పరస్థాన ఏకపాద విషమ వృత్తంబున నొప్పును.

మఱియు పరస్థానార్థ సమవిషమ వృత్తంబునది ఉక్తాది షడ్వింశతి చృందస్సులలో నొక్క చృందస్సునందలి యొక్క వృత్తంబున ప్రథమ తృతీయ చరణములున్న ఆ చెప్పిన మీఁది చృందస్సునందలి వేరొక్క వృత్తంబున ద్వితీయ చతుర్థ చరణమ్ములుం గలుగఁజెప్పిన నది పరస్థానార్థ సమ విషమ వృత్తంబున నొప్పును.

మఱియు పరస్థాన త్రిపాద విషమ వృత్తంబునది. ఉక్తాది షడ్వింశతి చృందస్సులలో నొక్క చృందస్సునందలి యొక్క వృత్తంబున ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ చరణమ్ములున్న ఆ చెప్పిన మీఁది చృందస్సు నందలి యొక్క వృత్తంబున నాలుగవ చరణంబునుం గలుగఁజెప్పిన నది పరస్థాన త్రిపాద విషమ వృత్తంబున నొప్పును.

మఱియు పరస్థాన సర్వచతుష్పాద విషమవృత్తం బునది ఉక్తాది షడ్వింశతి చృందస్సులలో క్రమంబుగా నాలుగు చృందస్సులయందలి నాలుగు వృత్తమ్ములను నాలుగు చరణమ్ములుం గలుగఁజెప్పిన నది పరస్థాన సర్వచతుష్పాద విషమ వృత్తంబున నొప్పును.

మఱియు నందు క్రమంబున పరస్థాన ఏకపాద విషమ వృత్త
లక్ష్యము గల ఆత్మస్థిచ్ఛందస్సునందు ౪౩ వే ౩౬౮ వ వృత్తంబున
ప్రథమ తృతీయ చతుర్థ చరణమ్ములున్న ఆమీదటి ౧౯ వ ఆతిర్భుతి
చ్ఛందస్సునందు క్రమంబున ౨ ల ౬౩ వే ౧౨౩ వ వృత్తంబున రెండవ
చరణంబునుం గలుగు.

బంధుర మను పరస్థాన ఏకపాద విషమ వృత్తము

భవవిదూర ! లలిత భాతి - బంధు రాహ్వయంబనన్
రావణారి! తొమ్మిదిది వి - రమము రజనననగల్
దివిజవంద్యపదయుగాబ్బి! - దిగ్విరామయుక్తమై
కివిజమల్ నభసజరల్ల - గల్ పెనంగఁ బల్కినన్.

[పా. 1, 3, 4. మ, భ, న, జ, ర, లగ. 10+

పా. 2. ర, జ, న, మ, న, న, గ. 10]

181

అందు పరిస్థానార్థ సమ విషమ వృత్తము ౧౮ వ దృతియను చందస్సు
నందు ౧ ల ౨౦ వే ౪౨౩ వ వృత్తంబున ప్రథమ తృతీయ చరణము
లున్న ఆమీదటి ౧౯ దవ ఆతిర్భుతిచ్ఛందస్సునందు ౨ ల ౩౬ వే
౬౬౩ వ వృత్తంబున ద్వితీయ చతుర్థ చరణమ్ములుం గలుగు.

మందర మను పరస్థానార్థ సమ విషమ వృత్తము

శక్రహస్త! వడి విరించి - సంఖ్య రనజభననయన్
శక్రవిమత! భనసజరల్ల - నల్ గ దిగ్విరమణమువి
ర్వక్ర విక్రమమువ నక్ర - రాజ గళము దువిమి భూ
చక్రమునను వెలయు శేష - కాయ! మందరమనఁదగున్.

[పా. 1, 3. ర, న, జ, భ, న, న. 10+

పా. 2, 4. భ, న, న, జ, భ, న, గ. 10+]

182

అందు పరస్థాన త్రిపాద విషమ వృత్తము ౧౩ వ ఆతిజగతిచ్ఛందస్సు
నందు ౩ వే ౩౨ వ వృత్తంబున ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ చరణము

బున్ను ఆ మీదటి ౧౪ వ శక్వరీధందస్సునందు ౮ వే ౧౩౬ వ వృత్తం
బున నాదగవ చరణమ్మును గలుగు. -

¹చక్ర మను పరస్థాన త్రిసాద విషమ వృత్తము

ధరధరవిగమో - ధరణాకరణా
కరళర[వి]ధిశ్రీ - కర ! చక్రమనం
బరఁగు ననభభర్ - వరుసఁ గురువుఁ
మరుజనకా ! దగు - నజననలగరికా.

[పా. 1, 2, 3.   న, న, థ, థ, గ. 7+

పా. 4.   న, జ, న, న, లగ. 7+]

183

అందు సర్వపరస్థాన విషమ వృత్తము ౧౦ వ పంక్తిధందస్సు నందు
౪౫ వ వృత్తంబున మొదలి చరణంబు ౧౧ వ త్రిష్టుప్తధందస్సునందు
౨౦ వ వృత్తంబున రెండవ చరణంబును ౧౨ వ జగతీధందస్సునందు
౧ వే ౧౫ వ వృత్తంబున మూడవ చరణంబును ౧౩ వ అతిజగతీ
ధందస్సునందు ౪౬౨ వ వృత్తంబున నాదగవ చరణంబును గలుగు.

సన్యాని యన్ము సర్వపరస్థాన విషమ వృత్తము

పూవిక తా[భ]గ - ముర్ చె[లఁగం]
గను నయనల్ గాఁ - గలితంబై న
న్యాని యనఁ తథ - నయ గణముల్ సౌం
పూదినఁదనరుఁ - భువి[భ]సవనగల్.

[*పా. 1. థ, థ, థ, గ.   8+

పా. 2. న, య, న, గగ.   6+

పా. 3. థ, థ, న, య.   8+

పా. 4. థ, న, న, న, గ.   8+]

184

183. ¹చక్రవాళ (తి).

184. *పాత్రికవి శ్లోకనిన క్రొత్త వృత్తము.

వ. ఇది పరస్థాన విషమ వృత్తాధికారము.

మఱియు స్వస్థాన పరస్థానార్థ సమ విషమ వృత్తములు రీమన గారు రచించిన ప్రకారము, చిత్రకవి పెద్దనగారు రచించిన ప్రకారము. అందు, 185

స్వస్థానార్థ సమవృత్తములన్నవి

[లక్షణసార సంగ్రహము 2 - 7]

తే. విఱియు, విసరీత సంజ్ఞయౌ విఱి. రత్తిపి
య, మఱితప్రతా, పోప చిత్రాఖ్యలైన
యవియు, నారీప్లకంబన నాఱుగతుల
బరుగుచుండు స్వస్థానార్థ సమములగుదు.

186

అందు క్రమంబున నిశ్చి యను స్వస్థానార్థ సమ వృత్తంబు

[లక్షణసార సంగ్రహము [2 - 8]

బేపింద్ర వజ్రంబునఁ - బేర్పిరాఁగా
నెసంగఁగా సర్లను - పేంద్రవజ్రా
తాపిల్లఁగాఁగూర్చియు - తాగుమీఱు
న్వేనన్నిశీనామను - వృత్తమయ్యెఁగా.

[పా. 1, 3. ఇంద్రవజ్ర.

పా. 2, 4. ఉపేంద్రవజ్ర.]

187

వ. *ఇదియే ఉపజాతి యను వృత్తము. *దీనికి మఱిన్ని,

188

[లక్షణసార సంగ్రహము 2 - 9]

ఈవింతతో బేసుల - నింద్రవజ్రం
విపుర్వఁగా సర్లను - పేంద్రవజ్రం

188. *‘నిశ్చిత’ ఉపజాతి యను నామాంతరము. *దీనికి మఱియు నామాంతరము.

వీవైఱ్ఱిరెందును - విట్లు గూర్పుఁ
నవట్రదేహ! యుప - జాతియయ్యెఁ.

188

అందు వివరీతనిశి యను స్వస్థానార్థ సమవృత్తము

[లక్షణసార సంగ్రహము 2 - 10]

ఇరస్తుతా! బేపిను - పేంద్రవట్ర
హీరాంగ సర్లిందును - వింద్రవట్ర
ధరాచిరాజా! యిది - దాధరిత్రి
శ్రీరీతి నొప్పు వివ - రీతపూర్వఁ.

[పా. 1, 3. ఉపేంద్రవట్ర.

పా. 2, 4. ఇంద్రవట్ర.]

189

అందు రత్తిప్రియ మను స్వస్థానార్థ సమవృత్తము

[లక్షణసార సంగ్రహము 2 - 11]

త్యాతి నేసుం సంప్ర - హర్షిణిం దలిర్పఁ
యుకంబుగా రుచిరము - యుక్పదంబుఁ
వీతిం గూర్పుఁగనుఁ మ - వీపులైన కావ్య
ప్రతిప్రియం బినుమఁ ద - లంతురొ కృతిఁ.

[పా. 1, 3. ప్రహర్షిణి. 7+

పా. 2, 4. రుచిర. 8+]

191

అందు అజతప్రకాశ మను స్వస్థానార్థ సమవృత్తము

[లక్షణసార సంగ్రహము 2 - 12]

అజరస్తుతాంగ ప్రమి - తాక్షరతో
నజమతి స్ఫుట ప్ర - యంబదాఖ్యతో
నజిత ప్రకాశమన - నయ్యెనయా
సుజన కల్పకము - సూరులెంచఁగాఁ.

[పా. 1, 3. ప్రమితాక్షరము. 8+
పా. 2, 4. ప్రియంవద. 7+]

192

అందు ఉపచిత్ర యను స్వస్థానార్థ సమవృత్తము

[అక్షరసార సంగ్రహము 2 . 13]

అనమంబురి సానవ - అంది యో
ర్యాసుత దోదక - మయ్యెను నర్ల
నైపికస్తుత నద్గణ - రత్న హే
రాసురభంజన - యాయుపచిత్రణ.

[పా. 1, 3. న, న, న, వ. 8+
పా. 2, 4. త, త, త, గ. 8+ (దోదకము)

193

అందు నారీప్లుత మను స్వస్థానార్థ సమవృత్తము

[అక్షరసార సంగ్రహము 2 . 14]

వేసుర్ కాలిన్యాత్మ - వృత్తంబుగా
వీసూటితో నర్లను - వింద్రవజ్రం
తైసేయు న్నారీప్లు - తారా నామం
దో నత్యసంగా! అన - దుజ్జ్వలాంగా!

[పా. 1, 3. కాలిని - మ, త, త, గగ. 8+
పా. 2, 4. ఇంద్రవజ్ర - త, త, త, గగ. 7+]

194

వ. ఇవి యోలు స్వస్థానార్థ సమవృత్తములు. ఇంక నందు,

195

స్వస్థాన విషమ వృత్తము లన్నవి

[అక్షరసార సంగ్రహము 2 . 38]

తే. ధరణియు, వరాంగి, యంగజాత్రము, నదీత్ర
హేషమన, నాల్గపేరుల గొమరు మిగిలి

చందమొక్కటిఁ దగిలి ప్రక న్త మగుచుఁ
దనరు స్వస్థాన విషమ వృత్తంబులనఁగ

196

అందు క్రమంబున ధరణి యను స్వస్థాన విషమ వృత్తము

[లక్షణసార సంగ్రహము 2 - 32]

మును విచ్చును, దోటక - మూఁ మఱిపై
జానుగాఁ దర్క వి - క్రాంతిలా రవముల్
వనయతి ననన - నలౌ మమ సా
ల్రానేవిండు స్వ - క్ల సేయగు వరణికా.

[పా. 1. ప, న, న, న. 8+ (తోటకము)

పా. 2. ర, ర, ర, న. 6+

పా. 3. వ, న, న. న. 7+

పా. 4. మ, మ, న, న. 5+]

197

అందు వరాంగి యను స్వస్థాన విషమ వృత్తము

[లక్షణసార సంగ్రహము 2 - 33]

ఇరన్నుదుల్ మిచ్చ ను - పేంద్రవజ్ర
వృరుత్తనూజా! ప్రత - మద్వితుర్యర్
హేళమై యుండఁగ - వింద్రవజ్ర
వరాంగికా త్ర్యంప్రికి - వైపుమాపుకా.

[పా. 1, 2, 4. ఉపేంద్రవజ్ర.

పా. 3. ఇంద్రవజ్ర.]

198

అందు ఆంగజాస్త్ర మను స్వస్థాన విషమ వృత్తము

[లక్షణసార సంగ్రహము 2 - 34]

రూపయి మింద - మ్రగ్యవతిమ్మకా
దీపికపై యుం - డెకా యుగగాఁగల్

ప్రాసైకర్థ వి - రాట్ట నవ్వికం

తైసై నర్థము - నంగజాప్రహా.

[పా. 1, 2. త, మ, వ, గ. 5+ (రుగ్మవత్తి)

పా. 3, 4. మ, న, జ, గ. 5+ (కుర్థవిరాట్ట)] 199

అందు నదీప్రహార యను స్వస్థాన విషమవృత్తము

[లక్షణసార సంగ్రహము 2 : 35]

చాలనాద్యంప్రీతికా - ప్రగ్విజీ వృత్తముం

దలంపగఁ దక్కిన - త త్త్రయాంఘ్రులం

తెలంగ వంశస్థును - జితరీతి సం

దిలంగఁ గూర్చంగ న - దీప్రహారము.

[పా. 1. ర, ర, ర, ర. 6+ (ప్రగ్విజీ)

పా. 2, 3, 4. జ, త, జ, ర. 7+ (వంశస్థము)] 200

చ. ఇవి నాలుగు స్వస్థాన విషమ వృత్తములు. ఇది స్వస్థానార్ధనమ స్వస్థాన
విషమ వృత్తాధికారము. ఇతర వందు, 201

పరస్థానార్ధ సమ వృత్తము లన్నవి

[*లక్షణసార సంగ్రహము 2 : 16 - 23]

తే. కేతుమతి, వేగవతి, వియోగిని, వరావ

తియును, దృఢమధ్యయును, గోమరియును, మణివి

తానకాంతి, మనోహర దవరులుప్పి

తాగ్ర, భద్రవిరాట్టము, మవరవత్త్ర.

202

క. శ్రీనాయక కృత్యవర

స్థానార్ధ సమంబులివియుఁదగుఁ ఇయినొకఁడై

*ఇటువంటి (అ. 3. 202 - 214) లక్షణసారసంగ్రహములలోని (2 : 16 - 23)

కర్థములు సంగ్రహించఁబడినది.

పూవి ప్రసిద్ధములై నవి

గానెఱుగఁగ వలయు వీవిగతులు కవీంద్రుల్.

203

అందు క్రమంబున కేతుమతి యను పరస్థానార్థ సమవృత్తము

దను బేసుల వృ - జనా ప్తి

న్యాను సమా ! వరికా - భనగగంబుల్

తనరం గవీంద్ర - తతి యెన్నం

దోనమరింపఁగే - తుమతి మించుకా.

[పా. 1, 3. వ, జ, వ, గ, కి+

పా. 2, 4. భ, ర, వ, గగ, కి+]

204

అందు వేగవతి యను పరస్థానార్థ సమవృత్తము

తగు బేసుల న - త్రయగంబు

ల్పాగుగ దోదక - పాటియనర్లం

టొగదొందఁగ నొ - ప్పువఁగూర్చు

వేగవతీవర - వృత్తము మించుకా.

[పా. 1, 3. వ, వ, వ, గ, కి+

పా. 2, 4. భ, భ, భ, గగ, కి+ (దోదకము)]

205

అందు వియోగిని యను పరస్థానార్థ సమవృత్తము

అనమంబుల - యందు పాఞగల్

వనసర్లందు వ - భ్రవంబులిం

పెనఁగన్రచి - యంపఁజెల్వమ

య్య సమర్థించు వి - యోగివిందగకా.

[పా. 1, 3. వ, న, జ, గ, కి+

పా. 2, 4. వ, భ, ర, వ, కి+]

206

అందు *పరావతి యను పరస్థానార్థ సమవృత్తము

జేసులందు హంబు లాటు - పెట్టియోల
దెనన్లగంబు లాటు గంబ - దిన్నరినాఁ
జేపిరేఁ బరావతీవ్ర - పిద్దసంజ్ఞఁ
బొసంగుపేరి వృత్తమాను - భూకిరీ.

[పా. 1, 3. అటు హగణములు 8+ (12 వ చందస్సు)
పా. 2, 4. అటు లగములు, గ. 9+ (18 వ చందస్సు)] 207

అందు భృతమధ్య యనే పరస్థానార్థ సమవృత్తము

ఆరయ దోదక - మంటను జేసు
ల్పరులను దోదక - లక్షణమొందుఁ
మారుతి! యాధృతి - మధ్యకునెందు
స్వరస కపింద్రులు - పమ్మతిఁ గూర్చుఁ.

[పా. 1, 3. ఈ భ, భ, గగ. 8+ (దోదకము)
పా. 2, 4. న, జ, జ, య. 7+ (తోదకము)] 208

అందు గోమలి యను పరస్థానార్థ సమవృత్తము

అనిలజ! దోదక - మౌ విషమాంధ్రు
ర్జనస్త్రుకా రుచిర యె - నంగు *సర్గలోక
మనతరమై తగుఁ - గావ్యములందుఁ
వినంగఁగోమలి యను - వృత్తమొప్పుగా.

*అప్పకవి యీ పరావతికి జేసులందు ర. జ, ర, జ, గ నరులందు జ, ర, జ, ర, గ అను గణములను జేప్పెను. ఇందన్నిపాదము లేకచ్చందోకాతము అగుటచే (18 వ చం.) నియ్యది పరస్థానార్థ సమవృత్తము కాఁజాలదు. అప్పకవి లక్షణము ప్రమాదము. చిత్రించి జేసుల 12, సరుల 18 ఛంకన్యలను గ్రహించెను. ఇది వృత్తరత్నాకరమతము. ఇందు జేసి పాదములు అఘ్రితవృత్తములు.

209. *యన్మృతా (ల. పా. సం. 2 - 28)

[పా. 1, 3.   వ, జ, జ, య. 7+ (తోదకము)

పా. 2, 4.   జ, భ, న, జ, గ. 8+ (రుచిర)]   209

అందు   ముణివితానకాంతి యను పరస్థానార్థ సమవృత్తము

రంగో శుద్ధ వి - రాట్టు బేసుల

స్వంగతిస్వరులఁ - జార్జోద్ధత

స్రంగత్పర ధు - రంధరాభ్రమా

తంగ విన్వటి వి - తాన కాంతికా.

[పా. 1, 3.   మ, న, జ, గ. 5+ (శుద్ధవిరాట్టు)

పా. 2, 4.   ర, న, ర, వ. 8+ (రశోద్ధతము)]   210

అందు   మనోహర మను పరస్థానార్థ [సమ]వృత్తము

బేసిన్గవికాంతమ - బేర్పియు విం

పెనఁగ స్పరితోటక - వృత్తముతో

లాపిల్ల నొనర్చిన - భవ్యయశో

వినరాధ్య మనోహర - వృత్తమగుణ.

[పా. 1, 3.   త, జ, జ, వ. 7+ (కవికాంత)

పా. 2, 4.   వ, న, వ, న. 8+ (తోటకము)]   211

అందు   పుష్పితాగ్ర యను పరస్థానార్థ సమవృత్తము

పరఁగ నవమమండు - భద్రికాగ

ల్పరులఁ ప్రభాత యే - సంగుఁ బుష్పితాగ్రణ

హరికులమణి యంజ - నాత్మజాతా

శరవిధింపున . శౌర్యసత్యసందా !

[పా. 1, 3.   వ, న, ర, య. 8+ (భద్రిక)

పా. 2, 4.   వ, జ, జ, ర, గ. 7+ (ప్రభాతము)]   212

అందు భద్రవిరాట్టను పరస్థానార్థ సమవృత్తము

తాజెందనమాన - తటగాప్తి
 న్రాజియ్యద్ధ వి - రాట్టగంబు నర్లం
 దేవోవిజితార్క - తేటగాఁగఁ
 రాజద్భద్ర వి - రాద్విధంబు మించఁగ.

[పా. 1, 3. త, జ, ర, గ. 8+
 పా. 2, 4. మ, న, జ, గగ. 5+]

భద్రవిరాట్టగంబు = భద్రవిరాట్టజములమీద (మ, న, జ, గ.)
 ఒక గురువు.] 213

అందు అపరవక్త యను పరస్థానార్థ సమవృత్తము

అనమ! యనమ - మందు భద్రీక
 స్థనఁబదమాలివి - నర్లయందు వి
 ల్పనది యవర - వక్త్రవృత్తహ
 నమరుసు నక్కవు - అండు మారుతీ.

[పా. 1, 3. వ, న, ర, వ. 8+ (భద్రీక)
 పా. 2, 4. న, జ, జ, ర. .+ (పదమాలివి)] 214

వ. ఇవి పరస్థానార్థ సమవృత్తములు. ఇత నందు క్రమంబున — 215

పరస్థాన విషమవృత్తములన్నవి.

[అక్షరసార సంగ్రహము 2 : 37 . 40, 42 . 48]

క. కమ శరభక్రీడయో, శ్రీ
 రమణ, రథగమన మనోహరమవియనేడు వృ
 త్తములీత్రయంబు విదళిత
 విమత! పరస్థాన విషమ వృత్తములయ్యెఁగా.

216

అందు క్రమంబున శరభక్రీడ యను పరస్థాన విషమవృత్తము

కృతీకా చంద్రశ్రీ ప్రథమమున - రెండింటి యందుగా
చతుర్థాంశముగా రాగా మథనయ య - చంపర్నగంబుగా
చాతుర్యంబొప్పగ సువి - కాంఠీతికా దృఢీయాంఘ్రి
ప్రతిజ్ఞా వాక్పాలా! వినుము శర - భక్రీడ యయ్యెగా.

[పా. 1, 2, 4. య, మ, న, వ, ర, గ. 11+ (చంద్రశ్రీ)
పా. 3. మ, భ, స, య, య, ర, గ. 8+ (వికార)] 217

అందు శ్రీరమణ మను పరస్థాన విషమవృత్తము

రూపయి యాది - స్రుగ్మవతి న్రా
వాసయి దోదక - మంఘ్రులమూలగా
దీపికమైనను - దీరులు మెచ్చగా
శ్రీవతి పేవక! - శ్రీరమణంబొ.

[పా. 1. భ, మ, న, గ. 6+ (రుగ్మవతి)
పా. 2, 3, 4. భ, భ, భ, గ, గ. 9+ (దోదకము)] 218

అందు రథగమనమనోహరమను పరస్థాన విషమవృత్తము

ప్రథననరజగా ప్రి - బాటిలంగ నయ్యెగా
ప్రథమ తృతీయ చతుర్థ - పాదముల్ జయోద్య
తృతనజజరయల్ ద్విపాదముక్తి తెందగా
రథగమన మనోహర - రంబగుగా సునీతి!

[పా. 1, 3, 4. న, న, ర, జ, గ, గ. 8+
పా. 2. న, జ, జ, ర, య. 9+] 219

వ. ఇవి పరస్థాన విషమవృత్తములు. ఇక నందు 220

సర్వపరస్థాన విషమవృత్తము లన్నవి

తే. తనర వీణావన, యుద్ధతంబు, మధుర
యనఁగ, మణిదీపియు నను నమరు నాల్గు

పేర్లు గలిగిన వృత్తముల్ వృథులౌర్య!

వినుము సర్వపరస్థాన విషమము లగు.

221

అందు క్రమంబున వీణారచన యను సర్వపరస్థాన

విషమ వృత్తము

స్వారంబుగ నాదికాయ - సాగుదువుల్రా
నారెండవ యంఘ్రి తజన - తాప్తిగగంబై
భారంజిత మూఁట తజన - భర్త నగణము వీ
ణారచనకగు భవనజ - నల్గురువు తుదకా.

[పా. 1. త, య, న, న, గ. 8+

పా. 2. త, జ, న, భ, గ. 9+

పా. 3. త, జ, న, భ, న. 10+

పా. 4. భ, న, న, జ, న, గ. 10+]

222

అందు ఉద్ధృత మను సర్వపరస్థాన విషమ వృత్తము

జగతి నృజ - ర్జ గణంబు

నగణనజగ - ర్జి వీనదీ

నాగభనజనగ - జంబులితో

నాగి మంజుభాషణిగ - మద్గతంబగుకా.

[పా. 1. న, జ, జ. 6+ (లఘుంతము)

పా. 2. న, న, జ, గ. 6+

పా. 3. భ, న, జ, వ. 7+

పా. 4. న, జ, న, జ, గ. 8+ (మంజుభాషణి)]

223

అందు మధుర మను సర్వపరస్థాన విషమ వృత్తము

పరఁగఁగ మున్ను వ్ర - తాత వృత్తమయ్యెకా

స్థిరమతి మఱి యుల్ల - పిల్లఁ బరాజితకా

స్మరవిషమత! మూఁటకా - మాలివీ వృత్తరీతికా

నరవిషమధురకా నవర్జ - జ జంబుగమౌఁడువకా.

- [పా. 1.   న, జ, జ, ర, గ. 7+ (ప్రభాతము)
 పా. 2.   న, వ, ర, న, లగ. 8+ (అపరాజితము)
 పా. 3.   న, వ, మ, య, య. 8+ (మాలిని)
 పా. 4.   న, స, జ, జ, గ. 9+ (కల్పితము)]   224

అందు మణిదీపిక యను సర్వపరస్థాన విషమ వృత్తము

పరఁగు నాదిపదమున - భక్తయ సగజబంధుర మయిరా
 గరిమను నననలును సజితల్ప - కారముఁ ద్విపదమగుం
 తొరివి మూడవ యంఘ్రి నత్రప - ముల్పనయుగముజోడును
 దగునిదం

దరళ నాల్గవ పాదమొందును - దానగున్మణి దీపికా.

- [పా. 1.   న, భ, న, భ, న, భ, న. 9+
 పా. 2.   న, న, న, న, జ, భ, న. 13+
 పా. 3.   న, భ, ర, న, న, వ, న, న. 11+
 పా. 4.   న, భ, ర, న, జ, జ, గ. 11+ (తరళము)]   225

వ. ఇవి సర్వపరస్థాన విషమవృత్తములు.

ఇది స్వస్థానార్ధనమ, స్వస్థానవిషమ, పరస్థానార్ధనమ, పరస్థానవిషమ,
 సర్వపరస్థానవిషమ వృత్తాధికారము. మఱియు నందు,   226

ఉపరివృత్త లక్షణము

క. ఇది విరుపదియాజితర

ములకెక్కువ లిడెడి వర్ణములుగల చరణ

మృతి వృత్తమురీ గతులన

వలువగు దరలలిత ఘనవిపదములు మొదలై.

227

అందు శ్రమంబున [౩౦ యగు] ఓం మహా ఆనే చందస్సున ౫౨ కో

౩ వె ౬౬౨ పదియేగ్రో దరమను ఉపరి వృత్తము.

ననన, నలుమ నన - ననలును భవలై -

వఁగొనఁగ వసుగజ - నాగ విరమముల్

దనరిన దరమనఁ - దగు ధరదళరత -

దళరత తనయలు - ధస్తుత వృహరీ!

[న, న, న, న, న, న, న, న, థ, న. 8+, 8+, 8+]

228

అందు ౩౬ వదియగు విరాట్పందస్సున ¹లలిత మను ఉపరివృత్తము

మొదలను నెదిమిది గణ - ములు నవల నొక నగణ -

మును తుద నగణ ద్వయ - మును యగణముర్విం

గదిపి దళదిశ విధులఁ - గలుగు యతుల నిడివర -

కవులు లలిత కందము - గ విలిపినఁ గృష్టా!

[న, న, న, న, న, న, న, న, న, న, య. 10+, 10+, 9+] 229

అందు ౩౬ విరాట్పందస్సున ఖుననినద మను ఉపరి వృత్తము

నవనన జనజనములు - ననభసర్దక విరమ -

జమ్ము నవవిది యతుల - నలువొప్పఁగవివరుల్

ఘనవిసదమనఁ గృతి న - గణిత సత్కవి విమతి -

గర్భి చెలువలరు ¹(మరు) - గతులందముగ హరీ!

[న, న, న, న, జ, న, జ, న, న, న, థ, న. 10+, 9+, 9+] 230

మతియు నందు [౩౦ వదియగు] మహాకృందస్సున భీమనగారు

లయగ్రాహి యను ఉపరి వృత్తము

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 127]

ఇందిదరఁగా భజన - సంబులకడకా భజన -

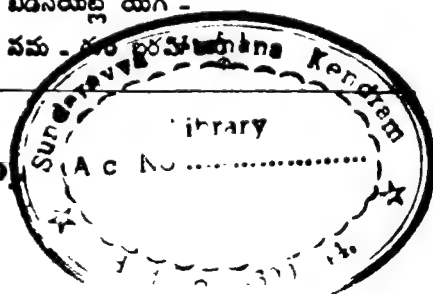
సంబులు భకారము నొ - దంది లయగ్రా

హిందిరఁగఁ తెప్పఁగల - శం దిదినయట్ల యగ -

అంబు కృతిమీద నమ - ము

229. ¹సలితమను (శి).

230. ¹రుద్ర (అ. శి. శ్రాత్రప్రతి)

[ఠ, జ, న, వ, ఠ, జ, వ, న, ఠ, య. 8+, 8+, 8+.

ఇవి ప్రాసయతులు] 231

అందు ౩౪ వ భూర్భువః చందస్సున,

లయవిభాతి యను ఉపరి వృత్తము

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 128]

నసనసనంబులును - నసనసనగంబులును -

నెనఁగఁగృతి పాదముల - రసికతను జెప్పగా,

గుసుమశరవత్పుటగ! - యనదృశగుణా! వినుత -

రస! లయవిభాతి యవి - రసమనుకపింద్రుల్.

[న, న, వ, వ, న, వ, వ, న, వ, వ, గ. 8+, 8+, 8+.

ఇవి ప్రాసయతులు] 232

అందు ౩౪ వ భూర్భువః చందస్సున,

త్రిభంగి యను ఉపరి వృత్తము

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 128]

ననలును ననలును - ననలును ననలను - యను

నగయుక్తములైననా మృదువైననా బ్రస్తుతమైననా

వనరుహభవ విభ! - మనమలరత్రిభం - గివి

జెప్పుగా వదిలప్పుగా బ్రాసము లొప్పుగా*

[న, న, వ, న, వ, న, న, వ, ఠ, మ, న, గ. 8+, 8+. ఇవి ప్రాస

యతులు. 23-27-32 అక్షరములపై అంత్యానుప్రాసము.] 233

232. - కవిజనాశ్రయము మొదలుకొని యొల్ల చందములందును 87 అక్షరములుగల అంత్యానుప్రాస వృత్తలక్షణము చెప్పబడియున్నది. లక్షణశిరోమణి దానిని సంగ్రహింపబడుటకు కారణము దురూహము. శిరోమణి కారుని మతమున 86 చందస్సులే కలవు. 87 వ దను అయహరి నతఁడు పేక్షించెనేమో!

అందు ఉపరి వృత్తమును దండకము

[కవిజనాశ్రయము - వృత్త. 131]

అమరగ ననహంబులం దాదిగనొందె, కాదేని యాదిక దకారంబుగా
నొందె, లోకా దకారంబు లిమ్మై గకారావసానంబు గా జెప్పినకా,
దండకంబుండు దీనిం గవీంద్రుల్. అన్నారు.

[తొలుత వరుసగా న, న, హ గణములు, తర్వాత విచ్ఛవచ్చినన్ని
తగణములు, తుద గురువు విచ్చిన దండక వృత్తమగును. మొదట
తగణములనుంచి, తుద గురువు విచ్చిన దానిని తగణ దండక
మందురు.] 234

వ. మఱియు నీ యపరివృత్తమ్ములందు దండకమను వృత్తమ్ములు దశవిధ
ములైయుండు; నవి యెయ్యవియంచేని వివరించెద నందు: చండవృష్టి
యను దండకమ్మును, శంఖమను దండకంబును యగణ దండకంబును,
తగణ దండకంబును, అర్థమను దండకంబును, అర్థవమను దండకం
బును, వ్యాళమను దండకంబును, తీమాతమను దండకంబును, లీలాకర
మను దండకంబును, ఉద్దామమను దండకంబును, విట్లు దండకమ్ములు
దశవిధములై పిదగమ్ముగా ప్రసిద్ధమ్ములై కల్పమ్ములందు నొందు; నందుఁ
గ్రమంబున ౨౭ అక్షరమ్ములు మొదలుగా నొక్కొక్క గణంబు నెక్కువగా
నెక్కుచు తత్పర్యాయమ్మునం గలుగు దండకమ్ములందు మొదలి, 235

చండవృష్టి యను దండకము

మొదలను నగణ ద్వయంబావలకా

రేఫరేదొందినకా జండ¹వృష్టిం (ద)గుకా శ్రీహరి!

[న - వ - 7 రగణములు.]

236

234. కాదేని వాచిక. (క. జ. అ.)

236. కృష్ణంబగుకా. (అ. క. ప్రాతప్రతి)

అందు అర్థమను దండకము

మొదలను నగణ ద్వయం బావల ప్రేళలంబెప్పిదో
నర్జనునందకాఖ్యందగుగా.

[న - న - 8 రగణములు.]

237

అందు అర్థమను దండకము

మొదలను నగణ ద్వయం బావల రేళలంబొమ్మిదో
నర్జనాఖ్యందగుగా దండకంబుల్ చెలంగుగా హరి!

[న - న - 9 రగణములు.]

238

అందు వ్యాళమను దండకము

మొదలను నగణ ద్వయం బావల ప్రేళలొప్పుంబిడై
వ్యాళమనందకాఖ్య ప్రమానాత శ్రీగోపికావల్లభా.

[న - న - 10 రగణములు.]

239

అందు జీమూతమను దండకము

మొదలను నగణ ద్వయం బందు రేళల్ పదొక్కింటి
జీమూత మనందకం బొప్ప విప్పాది లోతైకపీరా! క్రమంబైహరి!

[న - న - 11 రగణములు.]

240

అందు లీలాకరంబను దండకము

మొదలను నగణద్వయం బందుఁ బంద్రెండురేళల్
క్రమంబైన లీలాకరాఖ్యందగుగా దండకంబుండు
వైకుంఠ రామా! రమా వల్లభా!

[న - న - 12 రగణములు.]

241

అందు ఉద్దామమను దండకము

మొదలను నగణవ్యయం బిందుఁ బహూరు రేఫర్
గ్రమంబైన సుద్దామనామంబుదా దండకంబయ్యె నో
పుండరీకాయశాఙ్గ! క్షమాభాసమా!

[న - న - 13 రగణములు.]

242

అందు శంఖమను దండకము

మొదలను నగణవ్యయం బిందుఁ బద్మాలు రేఫర్
క్రమంబొప్పఁగాఁ జెప్పిన స్ఫంజమస్తంధకం
బండజారాతివర్యంక వంకేరుహాఙ్గ నమస్తే హరీ!

[న - న - 14 రగణములు.]

243

అందు యగణ దండకము

మొదలను నగణవ్యయంబింటి యాజంబ రేఫర్
క్రమం బొప్పనేరాది యొక్కొక్క పాదంబునఁ దద్గణంబిందు
నొక్కొక్క తెక్కింపఁగాఁ జంద వృష్టాది యౌదండకంబు
చెలంగు, న్నవుర్ వీనియొక్కొక్కటిన్మాచి నూఱున్ముఠి
న్వేయుమం జెప్పఁగా నొప్పు నొక్కొక్క పాదానఁగాదేవి
నాల్గేపి పాదమ్ముల న్నేర్పుగాఁ గూర్పుగా వచ్చు, వీరితి
నదవ్వందవ్వమాదికా [వివిధింబి యాపై] యకారమ్ములకా
బొందుగా నొందు వందమ్ముగా నొందఁగావించి యే
ళాదిగా మున్నుగావించు చందమ్మున వ్పాద మం
దొక్క తెక్కించి యారీతి నేకోనమైనట్టి నూఱు న్నహ
ప్రాణ్య వంశ్యం దగం జేయఁగా నొప్పు నొక్కొక్క
పాదానఁగాదేవి నాల్గేపి పాదమ్ములకా దండకంబుల్ క్రమంబై

భువిఁ జంద వృష్ట్యాది నామంబులంజేసి యానేర్చుగా
 గూర్చఁగా వచ్చు, వింకఁ హరీ; యాచిన ద్వంద్వముల్ లేక
 యందుఁ తకారాదిగాఁ దద్గజంబుల్ ఘనం బొప్పఁగా విల్పితా
 ప్లేచ్చగా గాంత మందుం దగం జెందఁ బొందింపఁగా వచ్చు;
 వింకొక్కటా దండకంబుఁ మహిఁ; దగుహరి ననహమ్ములం
 దాది యందొందఁ గీలించి యామీద నెన్నెన్న నిచ్చా
 గతిఁ గబ్బుమందుఁ తకారమ్ములంకంతకుఁ దుండకం
 తంబునఁ గాంతమై యుండఁగా విట్లుగావింపఁగా వచ్చు
 నో పచ్చఁబాచిల్కఁ తేజీవజీరుం దగం గన్న యాలచ్చితో
 ముచ్చటఁ గొన్న యో యమ్యతా పాహిమాం పాహిమాం
 పాహి లోకేత సర్వాపరాహఁ తమస్వాభిలేక జగద్వం
 ద్య గోపాలకృష్ణా నమస్తే నమస్తే నమః.

244

వ. ఇది ఉపరి వృత్తాధికారము. ఇత నందు

245

గురులఘు పరిమాణసంజ్ఞ

క. గురు లఘు పరిమాణములని

ధరనంగుళమెద్దియొక దగునిద మణిముఁ

గురువమరు విదియ చందురు

కరణి స్తఘు వమరు నంబకముగతిఁ గృష్ణా!

246

ఇత నందు మట్ప్రత్యయ లక్షణము

తే. అరయఁ బ్రస్తారము దిష్టమధ్వవృత్త

సంఖ్య [నష్ట] లగక్రియా వక్రమనెడి

యామ్యలవి యామ్య షట్ప్రత్యయములనంగ

వేలయఁ గవులివి తెలియఁగా వలయుఁ గృష్ణ!

247

అందు క్రమంబునఁ ప్రస్తారప్రత్యయ లక్షణము

పీ. అరయఁగా గురువ్రాలు నద్దచాలుగ నొడ్డి
 విడు చాలు లాక్రింద విలువవలయు
 నెట్లన్నఁ దగ మొదలింటి యాగురు వాది
 నొక్కొక్క గురు లఘు వొనరఁజెనఁచి
 యవని రెండవ చాలునందు రెండేసి గు
 రువులును రెండులఘువులు మూఁట
 నారెట్టి నార్దేసి యమరికగాఁజేర్చి
 యారెట్టి [నాల్గట] నెవిమిదేసి

తే. వ్రాయ నిటువలెనిడు చాల వరుసలన్ని
 సర్వలఘ్వంతమైనఁ బ్రస్తారమగును
 ఎన్ని చందఃస్మృలకు గురులన్నియొడ్డి
 ప్రస్తరించిన గోపాల లాలకృష్ణ !

248

[ఒక చందమున నేయే వృత్తములు పుట్టునో విస్తరించి చెప్పుట
 ప్రస్తారము. ప్రస్తారమునకు రెండు పద్ధతులు గలవు.

మొదటిపద్ధతి పై సీసమున వివరింపఁబడినది.

ఎన్నవ చందమునకుఁ బ్రస్తార మడుగుదురో, యన్నిగురువుల నద్దముగా,
 వరుసగా వ్రాయవలెను. విలువుగా మొదటి గురువుక్రింద నొక లఘువు,
 నట్లే దానిక్రింద నొక గురువు, ఒక లఘు వను క్రమమున వ్రాయవలెను.
 రెండవ విలువుచాలున రెండేసి గురువులు, దానిక్రింద రెండేసి లఘువులను
 క్రమమునను, మూడవ విలువుచాలున దానికి రెట్టింపు అనఁగా నాలుగేసి
 గురువులు, నాలుగేసి లఘువులను క్రమమునను, నాలుగవ విలువుచాలున
 దానికి రెట్టింపు అనఁగా ఎవిమిదేసి గురువులు, ఎవిమిదేసి లఘువులను
 క్రమమునను, విట్లే తరువాతి యద్దచాలులోని గురువులక్రింద గురులఘు
 వులు రెట్టింపుగ తుది యద్దచాలు సర్వలఘ్వంతమగువఱకు ననఁగా
 వన్నియు లఘువులగునంత వఱకు విలిపినఁ బ్రస్తారమగును.

ఉదా: 4వ చందమునకుఁ బ్రస్తారము —

<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>
<u>1</u>	<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>
<u>ఁ</u>	<u>1</u>	<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>
<u>1</u>	<u>1</u>	<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>
<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>	<u>1</u>	<u>ఁ</u>
<u>1</u>	<u>ఁ</u>	<u>1</u>	<u>ఁ</u>
<u>ఁ</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>ఁ</u>
<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>ఁ</u>
<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>	<u>1</u>
<u>1</u>	<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>	<u>1</u>
<u>ఁ</u>	<u>1</u>	<u>ఁ</u>	<u>1</u>
<u>1</u>	<u>1</u>	<u>ఁ</u>	<u>1</u>
<u>ఁ</u>	<u>ఁ</u>	<u>1</u>	<u>1</u>
<u>1</u>	<u>ఁ</u>	<u>1</u>	<u>1</u>
<u>ఁ</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>
<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>

[అనంతనగారు, చందోదర్పణము. 3 . 66]

క. చాచగ సర్వగురువులిడి

లాలితముగ గురువుక్రింద లోకాన్ని వలపటక

ఓలి నమంబై దాసలి

వ్రాలకు మఱి గురువులికినఁ బ్రస్తారమకా! అన్నారు.

241

మఱియును వృత్తరత్నాకరమున కేదారభట్టాచార్యులు.

[అద్యా. 8. స్లో. 2, 3]

249. *భీమనగారు (తి). ¹ప్రాచీన గురువులను నిలపఁ బ్రస్తారమగుక.
(చం. కం)

శ్లో. పాదేనర్వగురా వాద్యాల్లముంన్యన్య గురోరథః
యథోపరి తథాశేషం భూయః కుర్యా దముం విధిమ్.
ఈనే దద్యాద్గురూ నేవ యావ త్సర్వలముర్పవేత్
ప్రస్తావోఽయం సమాఖ్యాత శృంధోవిచితివేదిలి. అన్నాడు. 20

[ఎన్నవళందమునకుఁ బ్రస్తారమువలయునో యన్నిగురువులు వరుసగాఁ బెట్టుకొని, యావదుసలో మొదటిగురువుక్రింద లఘువువ్రాసి, దానిపలపలఁ బైవరుసలో నున్నవానినే — యనఁగా దానిప్రక్కనున్న గురువుక్రింద గురువులే విచ్చుకొనఁగా రెండుబంతు లేర్పడును. ఆ రెండవవరుసలో మొదటిగురువు ఎద్దియో దానిక్రిందఁ దిరుగ లఘువుంబెట్టికొని వలపల నున్న గురువులక్రింద గురువులంబెట్టి, దాపలనున్న లఘువుక్రింద గురువు వలయు. ఇట్లేర్పఱచుకొని యేవరుసలో నైనను, మొదటిగురువుక్రింద లఘువుపెట్టుకొని వలపలఁ బైవరుసలోనున్నవానికి సమముగా గురువు క్రింద గురువును, లఘువుక్రింద లఘువునుబెట్టుకొని దాపలనున్న లఘువులక్రింద గురువులు పెట్టుకొనవలయును. ఈ ప్రకారము సర్వము లఘువులగునఱకును వ్రాయవలయును. ఇది ప్రస్తారమున 2 వ పద్ధతి.]

వ. ఇది ప్రస్తార ప్రత్యయము. ఇంక నందు, 251

ఉద్దిష్టప్రత్యయము

పీ. ఏవృత్త మడిగిన నావృత్త చరణంబు
నొక్కటఁ గలిగిన యక్కరములు
నద్దచాలుగ నొడ్డి యందుఁ గ్రమ్ముటఁ ద ద
క్షరిముల గురులఘు ల్పంపుటించి
గురులఘువుల యరుగులు నొక్కటాదిగా
మితిరెండు నాల్గనెన్నిది పదాలు
నలర ముప్పదిరెండు నఱుపదినాల్గ మూ
టిరువదెన్నిది యిట్టి కరణి రెట్టి

తే. రెక్కరిది యందు గురువ్రాలరెక్కలుడివి
లఘువు క్రిందివి యా రెక్కలకును నొక్క

1(ఐ)క్క నుద్దిష్టమిది సర్వవృత్తములకు
నిట్టిదియె సంఖ్య దేవకీపట్టి కృష్ణ!

252

[ఉద్దిష్టమనగా — ఈ గణములు గల వృత్త మేఘందములో నెన్నవది
యని యడుగఁగాఁ జెప్పెడువిధము. ఆ వృత్తగణములందలి గురులఘు
పుల వరుసగా వ్రాసికొని, వానికింద ఒకటిమొదలుకొని లెక్క లినుమ
డించి వ్రాసి, వానిలో లఘువులకింద లెక్కలన్నిటిని మాత్రము కలయఁ
గూడి, యా సంఖ్యతో నొక్కటి కలిపిన, నెన్నియగునో యయ్యది
యన్నవ వృత్తమగును; గురులఘువు లెన్నియిచ్చిరో యన్నవ
ఘదమగును.

ఉదా॥ 1 U U 1 U U — ఇది యెన్నవఘదమన నెన్నవవృత్తము
1 U U 1 U U } లఘువులకింద సంఖ్యలు $1+8=9$ దానితో.
1, 2, 4, 8, 16, 32 } ఒకటి కూడఁగా $9+1=10$ వృత్తము.

గురు లఘువు లాఱుండుటచే నీవృత్తము 6-వ ఘదమున 10-వ వృత్త
మనవలెను. (తె. చం. రీ. 1962. పుట 370-371).]

ఇక నందు అధ్యప్రత్యయ లక్షణము

సీ. ఎన్నిఘదంబుల కన్ని వర్ణాంగుళ
ద్విగుణంబు నొక్కటి దిగిచి నిలిపి
నది పరిణాహమై యలరుఁ దదుద్భవ
వృత్తాంగుళమ్ముల వినుమడించి
యొక్కటి దివియఁగాఁ దక్కిన తత్సంఖ్య
తిలకింప నదియదా దీర్ఘ మట్టి
పరిణాహమున దీర్ఘపదము గుణింపఁగా
వచ్చు లబ్ధం బది వరుసతోన

తే. వెదలుపు నిడుపు వృత్తవివేకనంబు
లలిత ప్రస్తార మార్గాంగుళములసంఖ్య

తేటపడు పిదమార్గంబు దీరమతులు

తెలియనిది యధ్యయోగమై వెలయుఁగృష్ణ!

213

[*అనంతవగారు, చందోదర్పణము. 3-76]

క. తిరముగ చందోక్షరములు

నురుతరముగ వృత్తసంఖ్యయును ద్విగుణములై

పొలి నొక్కఁడు దొలఁగినచో

ఒరిష్టాంగులము లధ్యభాగము హనుమా!

251

వృత్తరత్నాకరమున కేనారభట్టాచార్యులు [అవ్యా. 8. శ్లో. 9.]

శ్లో. సంఖ్యైవ ద్విగుతైకోనా సద్విరభ్యా ప్రకీర్తితః

వృత్తస్యాంగుళీ వ్యాప్తి రధః కుర్యా త్తథాంగుళిమ్.

255

చ. అన్నారు. సంఖ్యన ప్రమాణంచేత లబ్ధమయినసంఖ్య ద్విగుణించిన లెక్కలో ఒకటి దివిచిన నది యధ్య¹సంఖ్య. వృత్తాక్షరముల తదంత రాళ మొక్కొక్క యంగుళమున్ను కూడ కూడిన నందు ఒక్కటి తీసి వేయఁగా వృత్తాక్షరాంగుళ ద్విగుణమగును. ఇది అధ్యయోగ ప్రత్యయము. ఇత నందు,

256

1 అధ్యమనఁగా విన్నవచందము ప్రస్తరించుట తెన్నియంగుళముల పొడవు వెడల్పు గల భూమి కావలె నని యడిగినఁ జెప్పిడివిధము. అడిగిన చందోక్షర సంఖ్యను రెట్టించి యొకటి తీసివేయఁగా నెంతయైనదో యన్ని యంగుళముల వెడల్పును, ఆ చందమునందు జనించు వృత్తసంఖ్యను రెట్టించి యొకటి తీసివేయఁగా వచ్చినన్ని యంగుళముల పొడవునుగల భూమి తచ్చందఃప్రస్తారమునకుఁ గావలయునని చెప్పవలెను.

254. * “చిత్రకవి పెద్దనగారు” అని అ. శ. వ్రాఁతప్రతి.

¹ భాగముపేంద్రా: (చం. ద.) “హనుమ” అనునది చిత్రకవిపెద్దన తక్షణసారసంగ్రహముండలి శంభోధనము. ఇట “ఉపేంద్ర” అనునది “హనుమ” అనునది పాత్రపికవి కల్పిత మేమో!

256. 1 గంజ్జ. (అ. శ. వ్రాఁతప్రతి).

ఉదా: 4-వ భందము ప్రస్తరింప నెంత భూమి కావలెను?

భందస్సంఖ్య $4 \times 2 = 8 - 1 = 7$ అం. వెడల్పు.

వృత్తసంఖ్య $16 \times 2 = 32 - 1 = 31$ అం. పొడవు.

(తె. భం. పీ. 1862 పుట. 376)1

వృత్తసంఖ్యాప్రత్యయ లక్షణము

పీ. వరవి విర్వడియాలు భందారోఁ దన

కిష్టమో భందాన కిందుకెన్ని

వృత్తము లిప్పుడు తెల్విడి చేయుమాయని

యడిగినఁ దొడిఁబడ కప్పడెకడఁగి

1 ఇరువదాఱునఁ గల్గు నిట్టి భందముల దా

రడిగిన భందమెయ్యదియొ యన్ని

గురువక్కరము లిదికొని యొందురెండు నా

లుగునెన్నిది పదాలు జగతినిటుల

తే. నొక్కటాదిగ రెట్టించి రెక్కలిదియు

2 నందు రెట్టెనఁ దుదగుర్వ క్రిందరెక్క

వినుమడించిన లద్దింబు వృత్తసంఖ్య

యనెడు ప్రత్యయ మవఱారు 3 వినుతక్కష్ట !

257

[వృత్తసంఖ్య యనఁగా ఇన్నవ భందమున ఎన్నివృత్తములుపుట్టె నని యడుగఁగా సరిచెప్పెడి విధము. ఎన్నవ భందమడుగుచున్నారో యన్ని గురువులు వరుసగా విలిపి వాచిక్రింద నొకటి మొదలుగా రెట్టింపుచు వ్రాసి తుది గురువుక్రింది రెక్కను రెట్టింపఁగా నెన్నియగునో యన్నివృత్తము లాభందమునఁ బుట్టినవని చెప్పవలెను.

ఉదా: 6-వ భందమునఁ బుట్టిన వృత్తము రెన్ని ?

U U U U U U

1 2 4 8 16 32 $\times 2 = 64$ వృత్తములు.

అంగ గణితపద్ధతిలో దీని గనుగొనుట కీ క్రింది సులభమార్గ మొకటి గలదు. మొదటి చందములో 2 వృత్తములు పుట్టును. రెండవ చందము నుండి యెన్ని చందములకు గావలయునో యన్నిసార్లు రెంటిని గుణించగా నెంతవచ్చునో యన్నివృత్తములని చెప్పవలెను.

ఉదా : 6-వ చందములో, బుద్ధెరు వృత్తముల సంఖ్య —

$$2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 (- 2^6) = 64.$$

ఇట్లే 28-వ చందములో, బుద్ధెరు వృత్తముల సంఖ్య - 2^{28}

$$(\text{రెంటికి } 28\text{-వ మాతము}) = 67108864$$

- తె. చం. కీ. 1982. పుట. 371.]

మీ. అవధరింపుము¹ యిర్వదాఱు చందములలో

నిష్టమౌ చందాన నింతవఱకు

మొదటి చందము వృత్తములు రెండు మొదలుగా

సన్నియందుల కెన్నియయ్యెననిన

అడిగిన చందాన నామీది చందంబు

వృత్తసంఖ్యను రెండు వీడఁదిగిచి

మిగిలిన విన్నవి తగనొప్పఁగాఁ జెప్పు

కాదేని యింక నొక క్రమము గలదు

తే. అడిగి నందలి వృత్త సంఖ్యలును వ్రాసి

యవియు రెట్టించి మునుపటియట్లు రెండు

దిగిచి నిలిచిన విన్నవి తేటసేయ

మహినదియె వృత్తసంఖ్యక్రమమ్ముకృష్ణ !

258

చ. మఱియును,

259

క. 1 కడపటి వృత్తంబుల యిను

మదిలోపలఁ బ్రథమ వృత్తమందలిఁ దీర్చక

258. 1 అవధరింపుము నిర్వదాఱు. (అ. కీ. వ్రాఁతప్రతి).

260. 1 వృత్తము రెట్టిను, మదిలోన ప్రథమవృత్తమందలి దింపక. (అ. కీ. వ్రాఁతప్రతి).

వడి విష్టచందంబులఁ

బొడమిన వృత్తముల వెరసు ¹పొలువగుఁ గృష్ణా !

280

[మొదటి చందము మొదలుకొని యిరువదాఱు చందములలోఁగోరిన చందమునకు ఎన్నివృత్తములని యడిగిన సరిజెప్పెడివిధము వృత్తసంఖ్య. ఎన్నవచంద మడుగుదురో యా చందమునఁబుట్టిన వృత్తసంఖ్య నినుమడించి యా వచ్చిన సంఖ్యలో రెండు దీపివేయఁగా నెంత లెక్క యేర్చుదునో యన్నివృత్తములు పుట్టెనని చెప్పవలెను.

ఉదా : మొదటి చందమునుండి యాఱవ చందమువఱకుఁ బుట్టిన వృత్తముల మొత్తమెంత :

6.వ చందమునఁ బుట్టిన వృత్తసంఖ్య - $2^5 = 64$. దీనిని రెట్టింపఁగా $64 \times 2 = 128$ అగును. అందు రెండు దీపివేయఁగా $128 - 2 = 126$ అగును.

చందము లిరువదాఱు మాత్రమే గ్రహింపఁబడును. ఇది ఉక్తాదిజ వృత్తసంఖ్య.

మొదటి చందమునుండి 28 వఱకుఁగల చందములలోఁ బుట్టిన సర్వసమ వృత్తసంఖ్య మొత్తమును ఉక్తాదిజ వృత్తసంఖ్య యుండును.

ఆ సంఖ్య = 13,42,17,728. — తె. చం. రీ. పుట. 572.]

ఇక నందు నష్టలబ్ధి ప్రశ్నయ లక్షణము

సీ. ఈచందమందున విన్నవయిది గల్గు

శిష్టవృత్తం బది నష్టమొందె

[నా] వృత్తమెటులుండు నదియు నెప్పటి యట్లు

నుద్ధరింపుమటన్న, నుర్వివార

లడిగిన వృత్తంబునది బేసియైనచో

నొక్కటి కలిపి యా లెక్కనగము

చేయుచు గురువునుంచి సరియే నర్థించి
లఘువు నిల్చుచు నిట్టలనె మఱెన్ని

తే. లెక్క లొక్కటి పర్యంత మక్కజముగ
వ్రాసి యటుమీద నావృత్తవర్ణసంఖ్య
లెన్ని యన్నియు గురుసంజ్ఞలేర్పి నిల్చి
నదియె నష్టలద్దియను ప్రత్యయము కృష్ట !

261

[నష్టలద్ది ప్రత్యయమనగా ఇన్నవ చందమున ఇన్నవ వృత్తమునకే
యే గణంబులని యడుగుగాఁ జెప్పెడివిధము. ఎన్నవ వృత్తమడిగెదరో
యా లెక్క నర్థింపవలయును. సరిసంఖ్య నర్థించుచో లఘువును, బేసిగా
నుండిన నొకటి గూడికొని యర్థించి గురువును వ్రాసికొనునది. ఎన్నవ
చందములోని వృత్తమడుగుఁబడునో యన్ని యగునట్లు గురులఘువులు
వ్రాసి యవి గణములుచేసి (త్రికములుగా విభజించి) చెప్పవలయును.

ఉదా : 6_వ చందమునఁ బుట్టిన 10_వ వృత్తమునకు గణములేవి :

$$\begin{array}{r} 2 \overline{) 10} \\ \underline{5} \\ 5 \end{array} \quad 1 \text{ (ల)}$$

అజవ చందములోని వృత్తమున

$$\begin{array}{r} 1 \\ 2 \overline{) 8} \\ \underline{8} \\ 8 \end{array} \quad 0 \text{ (గ)}$$

కా అక్షరము బండునుగాన నందలి పది

యవ వృత్తము లక్షణము (గణములు)

$$\begin{array}{r} 1 \\ 2 \overline{) 4} \\ \underline{2} \\ 2 \end{array} \quad 0 \text{ (గ)}$$

$$\begin{array}{r} 2 \overline{) 2} \\ \underline{1} \\ 1 \end{array} \quad 1 \text{ (ల)}$$

{ 1 0 0 , 1 0 0 }
య య

ఈరీతిగా మండును. ప్రస్తరించి సరి

$$\begin{array}{r} 1 \\ 2 \overline{) 2} \\ \underline{1} \\ 1 \end{array} \quad 0 \text{ (గ)}$$

చూచుకొనునది.

$$\begin{array}{r} 1 \\ 2 \mid 2^- \\ \hline 1-U (గ) \end{array}$$

—తె. పం. రీ. పుట. 370]

అందు లగక్రియా చక్రప్రత్యయ లక్షణము

పీ. అతివైపుణి విచిత్ర మవధాన మవధారు,
 చక్రి! లగక్రియా చక్రమార్గ
 మర్థమేరువు మేరువనఁ గల్గుచక్రంబు
 లాది నొక్కటిఁ బెట్టియందుఁ గ్రింద
 రెట్టించి రెక్కలు రెండు నాల్గెన్నిది
 పదియాటిఱుల విడి పంక్తి (విడుపు
 టింద్లను) ద్విగుఱుంబురెల్ల నొక్కటిదేసి
 విలిచిన యొడ్డి పంక్తులు లిఖించి

తే. మొదలినిడి పంక్తికువరెక్క కదికమైన
 విలిచి కడమకుఁ బైపంక్తిఁ గలుగు కుఱువ
 రెక్క లినుమడు రిడిమానరెక్క మునుప
 టల్ల నొక్కటి తిగివివ్రాయఁగను గృష్టః

282

పీ. క్రమముతోఁ జక్రాది గల యద్దపంక్తిలో
 సర్వ ¹గురుల వృత్తసంజ్ఞగలవి
 యాక్రిందియొలియం దమరిన రెక్క న
 లరిన వృత్తము లొక్కలఱువు గలవి
 యా [వెన్నచాలి]లో నందిన వృత్తము
 లవియై రెండేసి లఱువులు గలవి
 యా నాలుగవ వీధియందుండు వృత్తము
 లవియై మూడేసి లఱువులు గలవి

తే. ఇటులఁ గల పంక్తులన్నిటి కిట్టి కరణి
సంజ్ఞ తుదపంక్తి వృత్తములే సర్వలఘువు
లవి లగక్రియాప్రక్రియ యనఁగఁ బరఁగు
ప్రత్యయములీల బాలగోపాలకృష్ణ !

283

[ఇన్నవ చందమునందు ఒకలఘువాదిగాను ఎన్నేసి లఘువుల వృత్తములు
ఎన్నవ యెన్నవయని యడిగిన తెలుషనట్టి చక్రము లగక్రియా చక్ర
ప్రత్యయము.

ఈ చక్రము నిర్మించు పద్ధతి :

ఆడిగిన చందము వృత్తసంఖ్య నిర్ణయించుకొని ముందుగా నొకయిల్లు
వ్రాసి యాయెంట నొకటి (సంఖ్య)నుంచి దానిక్రింద నిలుపుగా నిట్లు వ్రాసి
యందుఁ బైసంఖ్యను రెట్టించివచ్చిన యంతెను (రెండు) నిలిపి
యూ రెండవయింటి కద్దముగా నిండ్లు వ్రాసికొంచు నందు ఆ చాటలోని
మొదటియింటిలోని యంతెను (రెండు) ఇనుమడించుచు నొక్కటి త్రోసి
మిగిలిన రెక్కను సారెసారెకు వేయచుండవలెను. ఆ చందములోని
వృత్తసంఖ్య కాలెక్క మించునేని మానవలెను. మఱి నిలుపునఁ గ్రింది
యంటఁ బైరెక్కను రెట్టించివచ్చిన సంఖ్యనుబట్టి యద్దముగానున్న
యిండ్లలో దానిని రెట్టించుచు నొక్కటొక్కటి తీసివైచి మిగిలిన రెక్కను
మునుపటివలె వ్రాయుచు, వృత్తసంఖ్యకు మించునేని యదిమాని పైచాటలో
రెండవయిల్లుమొదలుకొని యున్నవానిలోని రెక్క నొక్కొక్కటిని
రెట్టించి తొలుత వ్రాసి తరువాత రెట్టించి యొకటితీసి వ్రాయవలయు.
ఆ రెక్క వృత్తసంఖ్య కెక్కువ యగునపుడు విడిచిపెట్టవలయు. పై చాట
లోని యంతెలలో దేనినైనను దొలుత నినుమడించునపు రెంతవచ్చునో
యట్లే వ్రాయుచు నటనుండి మఱి ఆయంతెల నెన్నిమాటులు రెట్టించినను
ఒక్కటొక్కటి తీసివేసి మిగిలినరెక్క వ్రాయవలెను. పై చాటలోని
యంతెలన్ని రెట్టించినమీదట నా క్రిందటి చాటలోని యంతెల మునుపటి
యట్లే గుఱించి రెక్క దానిక్రింది చాటన నిలుపునది. ఎన్నవచంద
మడుగుడులో యా చందసంఖ్యకన్న నొకటి యెక్కువ యిండ్లునిలుపున
నుండును. ఇందొకయెంట వచ్చిన యంతె మఱి నెందును రాదు.

ఈ చక్రమున మొదటిబంతిది సర్వగురు వృత్తము. రెండవబంతి యిందల్లోనిది యొంటిలఘు వృత్తములు. మూడవచాలుననున్నవి రెండేసి లఘువుల వృత్తములు. నాల్గవచాలుననున్నవి మూడేసి లఘువుల వృత్తములు. ఇట్లే తక్కినవి. కడబంతిలోనిది సర్వలఘు వృత్తము.

1	—సర్వగురువృత్తము (1)									
2	3	5	9	17	—ఒంటిలఘువుగల వృత్తములు (5)					
4	7	13	25	6	11	21	10	19	18	—రెండేసిలఘువులవి (10)
8	15	29	14	27	26	12	23	22	20	—మూడేసిలఘువులవి (10)
16	31	30	28	24	—నాల్గేసి లఘువులవి (5)					
32	—సర్వలఘువృత్తము (1)									

లగక్రియాప్రత్యయములో మేరువు, అర్థమేరువు, శకటమేరువు అని మూడురకముల చక్రములను శిరోమణికారుడు పేర్కొనెను. కాని యొక్క లక్షణమునే చెప్పెను. ఆ చెప్పిన లక్షణము శకటమేరువునకు నందించినది. అప్పకవి దీనినే శకటచక్రమని పేర్కొన్నాడు. శిరోమణి కారుడు వివరింపని మేరుచక్ర నిర్మాణపద్ధతి అప్పకవీయమునఁ గలను.

మేరుచక్రము వేయపద్ధతి :

మొదలనర్థపీఠిగా రెండిండ్లువ్రాసి యాక్రింద 3 ఇండ్లు అర్థముగానేర్పఱచి యాక్రింద 4 ఇండ్లు ఈవిధముగా నొక్కొక్క యిల్లిదికముగాఁ గ్రిందఁ గ్రింద వ్రాయవలెను. మొదటిబంతి మొదటిభందమును దెల్పును. రెండవ బంతి రెండవభందమును దెల్పును. ఇట్లే యాసవదాఱుబంతు లిరువదాఱు భందములకని యెఱుంగునది. పిఛందమున కడుగుదురో యా భంద స్పంఖ్యకు నొకటి యెక్కువయగు నిండ్లు ఆ భందమును దెలుపు బంతిలో నుండును. ఉభయపార్శ్వములందలి కడపటియిండ్లు రెంటియందును ప్రతిచాలున ఒకటి సంఖ్య వ్రాయవలెను. అట్లు వ్రాయఁగా మొదటి పదునలోఁగల రెండిండ్లలో ఒక్కొక్కసంఖ్య లుండును. రెండవనడునలోఁ

గడ యిండ్లలో నొక్కట్ల సంఖ్యయుండును. తరువాత మొదటివరుసలో రెండిండ్లలోని సంఖ్యలఁగూడిన మొత్తమును రెండవవరుసలో రెండవ యింట వ్రాయవలెను. తరువాత మూడవ వరుసలో నీవలావలఁగడ యిండ్లలో నొక్కట్ల సంఖ్యలు వ్రాసి, రెండవ వరుసలోని మొదటి రెండిండ్ల సంఖ్యలఁగూడిన మొత్తమును, రెండు మూడిండ్ల సంఖ్యలఁగూడిన మొత్తమును మూడవ వరుసలోని రెండవ మూడవ యిండ్లలో వ్రాయవలెను. ఇట్లే క్రిందివరుసలలోఁ బైవరుసలలోని రెండేసి సంఖ్యలఁగూడఁగా వచ్చిన మొత్తమును వరుసగా నిలువవలయును. ఈ మేరు చక్రమందుఁ బ్రతి వరుసలో మొదటి యిండ్లనున్న యొక్కొక్కటి సర్వగురు వృత్తములు; తుది యిండ్లనున్న యొక్కొక్కటి సర్వలఘు వృత్తములు. రెండవయిండ్ల నెన్నియుండిన అన్ని ఒంటిలఘు వృత్తములు; మూడవయిండ్లవి రెండేసి లఘుపుల వృత్తములు; నాలుగవ యిండ్లవి మూడేసి లఘుపుల వృత్తములు. ఈ ప్రకారమే తక్కిన యిండ్ల కరయునది. మఱి యా బంతిలోనున్న యంతేల నన్నిటిఁ గలయఁగూడిన ఆచందమునఁబుట్టిన వృత్తసంఖ్య వచ్చును.

ఈ క్రింది చక్రమున విధి సృష్టమగును.

5-వ చందమునకు మేరుచక్రోద్ధారము :

చం. 1	1 1				
2	1 2 1				
3	1 3 3 1				
4	1 4 6 4 1				
5	1 5 10 10 5 1				

ఇందుఁ గడపటిబంతి యైదవ చందమును తెల్పును. ఈ బంతి మొదటి యింటిలోని యొకటి సర్వగురు వృత్తము, రెండవయింటి 5 ఒంటి లఘుపుల వృత్తములు (ఒంటి లఘువనుటచే 4 గురుపులు గల వృత్తము లని ప్రకారాంతరమున నెన్నవగును), మూడవయింటి 10 రెండేసి లఘుపుల వృత్తములు, నాలుగవయింటి 10 మూడేసి లఘుపుల వృత్త

ములు, ఆయిదవయింటి 5 నాలుగేసి లఘువుల వృత్తములు. కదపటి
యింటి యొకటి యయిదు లఘువుల వృత్తములు అనఁగా సర్వలఘు
వృత్తము 5-వ బంతిలోని యంతెలఁ గూడఁగా 5-వ ఛందములోని వృత్త
సంఖ్య 32 అగును. — తె. ఛం. రీ. 1362 పుట. 37²-3 4)

వృత్తరత్నాకరమున కేదారభట్టాచార్యులు. [అధ్య. 6. శ్లో. 4.7]

శ్లో. వర్ణా వృత్తభవా నైకా నౌత్తరాధర్య తస్మిన్తా

ఏకాదిక్రమశః శ్రైతా నుపర్యుపరి విశిషేత్.

ఉపాంత్యేతో వివృత్తేతా త్యజన్నేతైక మూర్ధ్వతః

ఉపర్యాద్యాదురో రేవమేకద్యౌది లగక్రియా

లగక్రియాంక సంఛేదో భవేత్సంఖ్యా విమిశ్రితే.

284

వ. ఇది షట్ప్రత్యయాదికారము. ఈ లగక్రియా చక్రమున మేరువు అర్థ
మేరువు శకటమేరువు వ్రాపి ఉన్నవి. సరిమానుకొనేది. 265

ఛందస్సులకు గురులఘువులు గల క్రమము

వరకవి వెంకట్రామన్నగారు. లక్ష్యము —

1 2 3 4
పీ. *సోములు, వేదము, ల్పార్యులు, రాగముల్

5 6
గ[గ]నేభములు, కరగ్రహవసుమతు,

7 8
లష్టాద్ధి పింధువు, లద్ధి లోచన కూన్య

9
వసుమతు, ల్గతి (కూన్య) వహ్నియుగము,

10 11
గగనాక్షి శశిసాయకములు, నంబు[వి]ది శా

12
ప్రకరచంద్రమశకుర్, దర్శనాద్రి

13
శరవేదనేత్రముల్, కరవేదలోచన

14
పావకబాణముల్, వసు భుజంగ

అ. శాస్త్రవేద చంద్రకళలు నందరముకు ¹⁵

తురగ పంచవేదకరము లష్ట ¹⁶

కరికరాల్చి బాహు శరములు నయనాబ్జ ¹⁷
చంద్రగతి ధర్మాకళలు దనరు.

206

వ. మఱియు.

267

పి. *షష్ఠావకర రంద్రశరవహ్నికరములు ¹⁸

¹⁹
రసరామగిరికూన్యవసువిదిగతు

²⁰
అంబరాంగాశాస్త్రయహివేదగగనాబ్జ (?)

²¹
లంగ పద్మ[భవ]కూన్యాం[ంబ]రాశి

²²
గగనాశికరములు విగమాద్ధిలోకాశ్వ

²³
వహ్నిమేదిని శాస్త్ర వార్ధు లశి

²⁴
విదిరంద్ర గణశాస్త్ర విగమాంగ విధులశి

గ్రహ (శర) ముకునేత్రకాలచంద్ర

²⁵
తే. గగన బాహులు కూన్యగగనగతిని [భ]

²⁶
పుర లం [ది]విది శశిగతుల్, కరగుణాశి

208 (?) సిద్ధసూసమధ్యమన యదాగమము. 1 అంతరాశాగ్ (శా), అంబరాంగాశాస్త్రయహి వేదగగనాంబ, లంగ పద్మకూన్యాయూశి. (అ. శి. వాతప్రతి).

బాణ శశివర్ణ నేత్రాది ఫణులు విరువ
దాణ చందముల గురువులమరు [చుండు]

268

సీ. ఆమరఃగా నిరువదెయాణు చందమ్ముల
సర్వగురువులు ప్రస్తారఫణితి
కమలాది ¹గగన(ర్వు) హిమకర కరవాణి
తైలాద్రి దర్శన శకులః దనరు
నన్నియే లఘువులౌ నన్నిగురులముల
లోచనాంబర * * * లోక జలది
వర్ణత్ర రర లోకవహ్నుల సంఖ్యాను
సర(ణి) లగక్రియాచక్రమునను

(?)

తే. తెలిప యీ రీతిఁ జేపితిఁ దేటపడఁగ
చందములకెన్ని గురువుల సంఖ్యగలదో
లఘువు లన్నియుఁ గలవందు లాితముగ
వేంకిటాచలహమ ! పవిత్రనామ !

269

మ. అన్నారు. ఇది గురు లఘు సంఖ్య. ²మఱియును చందస్సులకు.

270

³గురులఘు సంఖ్యాక్రమము

క. ఎన్నవ చందంబడిగిన
నన్నిటి ధారన్నిమాణు లవి కెట్టిదఁగ
నెన్నగు నన్నియే గురువులు
నన్నియే లఘువులగు విరువదాటికి హరీ !

271

269. ¹గగనశాద్రి. (అ. కి. వ్రాఁతప్రతి). (?) సాధుపాఠము తెలియకన్నది.

270. ²మఱియ చందస్సులకు (అ. కి. వ్రాఁతప్రతి).

271. ¹ (i) గురు లఘు సంఖ్యాసంఖ్య, (ii) గురు లఘు సంఖ్యా సంఖ్యాక్రమము (తి. తి. చి. చి.).

పీ. ఒకటికి నొండు, రెంటికి నాలుగు, మూటికిఁ
 బందెండు, ముప్పదిరెండును ¹ నెను
 బదియును, నూట తొంబదిరెండు, నన్నూట
 శనలుబదెన్నిది, వేయి విరువదియును
 నాలుగా, ద(ట) రెండువేలు మున్నూట నా,
 లేను వేలును నూట యరువదియు మ
 తీయుఁ బదకొండు వేలన్నూట యరువది
 నాలు గిర్వది నాలువేలు నైదు
 నూలులు దెబ్బది యాఱు, నేఁబదిమూఁడు
 వేలు విన్నూటిపై వెలయు (నలువ)

తే. దెనిమి దీరీతి పదుమూటి కెన్నఁదగును.

గురువు లెన్నియో లఘువులన్నిరువదాఱు

చందములకెల్లఁ దెలియఁ దత్సంఖ్యలిటులె,

రాజగోపాల! రాధికారమణి కృష్ణ !

2:2

వ. (1) మఱియు నా క్రమంబున నడిగిన చందో(ద్భ)వ నర్వవృత్త సంఖ్య
 అర్థింపఁగా విలిచిన లెక్క ఆ యడిగిన చందస్సంఖ్య ఎన్నోదో
 అన్నిటను గుఱింపగా వచ్చిన లబ్ధిసంఖ్య గురువులు, అన్ని లఘువులని
 తెలిపేది.

(2) మఱియు నొకక్రమము అడిగిన చందస్సు ఎన్నోదో ఆ చందస్సు
 క్రిందటి చందస్సునఁ బుట్టిన నర్వ వృత్త సంఖ్య బెట్టుక ఆ అడిగిన
 ఎన్నో చందస్సో [అన్నిటి] చేత హెచ్చింపఁగా వచ్చిన లబ్ధి సంఖ్య
 అన్ని గురువులు, [అన్ని లఘువులు అని తెలిపేది].

(3) [మఱియొక క్రమము. అడిగిన చందస్సు ఎన్నోదో అన్ని గురువులు]
 పెట్టి ప్రస్తరింపఁగా నెన్ని విధిపంక్తులగుచున్నవో ఆ విధిపంక్తుల
 యాదట విధిపంక్తిగల గురువులెంచి ఆ గురువుల ప్రకారం విధి
 పంక్తు లెన్నియగునో అన్నిటిచేత ఆ మొదటి (అర్ధ) పంక్తి గురువులు

272. ¹ నెనుబది (అ. 9. వ్రాతప్రతి). ² ఇందు 'ర - ౭' ప్రాసములి.

హెచ్చింపగా వచ్చిన లబ్ధసంఖ్య అన్ని గురువులున్న అన్ని లఘువులని తెలిసేది. ఇదియొక భందస్సువగల గురులఘు సంఖ్యాక్రమము. ఇ.క. 273 [న్యాసము.

(1) 4-వ. భందస్సునకు న్యాసము—

$$\begin{aligned}
 4-వ. భందస్సు సర్వవృత్త సంఖ్య &= 16 \\
 భందస్సంఖ్య &= 4 \\
 వృత్తసంఖ్య నర్థింపగా &= \frac{16}{4} = 4.
 \end{aligned}$$

అర్థించిన వృత్తసంఖ్యను భందస్సంఖ్యచే గుణింపగా = $4 \times 4 = 16$.

∴ 4-వ. భందమున 32 గురువులు + 32 లఘువులు ఉండును.

(2) అడిగిన భందస్సు = 4

దాని క్రిందటి భందస్సు = 3

అ.క. 3-వ. భందస్సులోని సర్వవృత్త సంఖ్య = 8

అడిగిన భందస్సంఖ్యను పై సర్వవృత్త సంఖ్యచే హెచ్చింపగా
= $4 \times 8 = 32$

∴ 4-వ. భందమున 32 గురువులు + 32 లఘువులు.

(3) 4-వ. భందప్రస్తారమున మొదటి అర్థపంక్తిలోని

గురువుల సంఖ్య = 4

ప్రస్తరింపగా వచ్చు విడి పంక్తులు = 4

ప్రతి విడిపంక్తిలోగల గురువులు = 8

విడి పంక్తిలోని గురువుల సంఖ్య $\times$ మొదటి అర్థ

పంక్తిలోని గురువుల సంఖ్య = $4 \times 4 = 16$.

∴ 4-వ. భందమున 32 గురువులు + 32 లఘువులు. ఈ లెక్కకు

4 వ భందపు ప్రస్తారము నందు సరిచూచుకొనునది.]

అర్థశమ విషయవృత్త సంఖ్య

అ. వసుధ వృత్తసంఖ్య వర్గించి యందు 4

ద్యవృత్తసంఖ్య దీపివేయ నదియె

క్రమతః దనరు నర్థసమవృత్తసంఖ్యాయో
చిరువదాటికిని నిటులె కృష్ణ !

274

ఇక నందు విషమవృత్త సంఖ్య

అ. జగతి నిట్టి యర్థసమవృత్త సంఖ్యచే
వర్గు చేయఁగాను వచ్చు సంఖ్య
నమరు నందు నర్థసమవృత్తసంఖ్య దిం
చుఁగను విషమవృత్తసంఖ్య కృష్ణ !

275

వ. ఏ చందస్సుకు అడిగితే ఆ చందస్సునఁ బుట్టిన సర్వవృత్త సంఖ్యచే
వర్గింపఁగా ఆయిన వృత్త సంఖ్యలో ఆ అడిగిన చందస్సు[న] పుట్టిన
సర్వవృత్త సంఖ్య తీపివేయఁగా మిగిలిన సంఖ్య అది అన్నీ అర్థ సమ
వృత్తములని తెలిసేది. ఆ అడిగిన చందస్సునఁ బుట్టిన వృత్త సంఖ్య
వర్గమును వర్గింపఁగా వచ్చిన వృత్త సంఖ్యలో ఆ మొదటి సమవృత్త
సంఖ్య వర్గమును] తీపివేయఁగా విలిచిన వృత్తసంఖ్య ఆ చందస్సునఁ
బుట్టిన విషమ వృత్తములని తెలిసేది.

276

ఇందుకు తాత్పర్యార్థ విరచిత రీతివలీ గణితసూత్రము — [గణో
త్తర శ్రేణి. పూ. 11].

శ్లో. పాదాక్షరమితే గచ్ఛే

గణవర్గఫలంచయే ద్విగుణే,
సమవృత్తానాం సంఖ్యా
తద్వర్గో వర్గవర్గశ్చ
స్వస్వపదో నౌ ప్యాతా
మర్థసమానాంచ విషమాణామ్.

277

[అత్రోదాహరణమ్]

సమానా మర్థకుల్యానాం విషమాణాం పృథక్పృథక్,
వృత్తానాం వీదమే సంఖ్యామనుష్ఠవృందపి ద్రుతమ్.

278

ఇందుకు మాత్రము బ్రీలావతి గణితము. గుణోత్తర శ్రేణి. సూ. 10]

విషమే గచ్ఛేవ్యేకే గుణకస్థాప్యస్యమే ఒర్ధ్వతే వర్గః
గచ్ఛ త్తమాంతమాంత్యా, ద్వ్యస్తం గుణ వర్గజం ఫలం యత్తత్,
వ్యేకం వ్యేక గుణోద్భృత, మాది గుణం స్థాన్యతోత్తరే గణితమ్. 270

[సమవృత్త సంఖ్య]

వ. గచ్ఛత్తయాంత మనగా నిలిచిన ౧ అనుట. గచ్ఛ అంటే యిష్టమైన
తెక్క సంఖ్య అనుట. ద్విగుణోత్తరం అంటే రెండెట్టి గుణించు
టనుట. తొమ్మిదో బృహతీ చందస్సు గచ్ఛ. తొమ్మిది విషమ సంఖ్య
గనుక వకటి తీసివేస్తే నన్నిగచ్ఛ గుణకమని వ్రాసేది. ఏమ్మట ౮ ఆ ౮
గచ్ఛసమము గనుక అది అర్ధించగా ౪ సమము గనుక ఆ గుణము
క్రింద వర్గము అని వ్రాసేది. ఆ ౪న్ను సమము గనుక అది అర్ధించగా
౨న్ను సమము గనుక ఆ క్రింద తిరిగి వర్గమని వ్రాసేది. ఆ నిలిచిన ౨
సమము గనుక అర్ధించగా ౧ విలిచె గనుక ఆ క్రింద వర్గమని వ్రాసేది.
ఆ నిలిచిన ౧టిన్ని గుణోత్తరము. రెంటిచేత గుణించి వానిచేత ఆ వర్గ
ములసంఖ్య వర్గించగా ౨ వి. వర్గము - వర్గము - వర్గము - గుణము
గనుక ఆ వ్రాసిన ప్రకారము ౨ వర్గించగా ౪. ఆ ౪ వర్గిస్తే ౧౬. ఆ
పదహారు వర్గిస్తే ౨౫౬. ఆ ౨౫౬న్ను గుణము ౨ గనుక ఆ గుణమునే
౨ చేతను గుణించగా ౫౧౨. ఇది తొమ్మిదో బృహతీ చందస్సున
బుట్టిన సమవృత్త సంఖ్య - ౫౧౨. 280

[వృత్త సంఖ్యను గనుకొను విధానము :

I సమవృత్తసంఖ్య - వ్యాసము :

ఇందు అర్ధించనపుడు బేసి సంఖ్య అయినచో నొకటి తీసివేయవలయును.
బేసి సంఖ్యను గుణమని, సరిసంఖ్యను వర్గమని గుర్తించుకొనవలెను.
గచ్ఛ యనగా ఇష్టసంఖ్య.

ఉదా || (i) బృహతీ చందస్సు = 9 వ. చందస్సు.

9 - గచ్చ. ఇది గుణము.

$$\begin{array}{r} 9 \\ \hline 1 \\ 2 \overline{) 8} - \text{వర్గ} \\ 2 \overline{) 4} - \text{వర్గ} \\ 2 \overline{) 2} - \text{వర్గ} \\ \hline 1 \times 2 \end{array}$$

$$256 \times 2 = 512$$

$$16 \times 16 = 256$$

$$4 \times 4 = 16$$

$$2 \times 2 = 4$$

∴ 9 వ. చందస్సున సమవృత్త సంఖ్య = 512

(ii) 13 వ. చందము గచ్చ. ఇది గుణము.

$$\begin{array}{r} 13 \\ \hline 1 \\ 2 \overline{) 12} - \text{వర్గ} \\ 2 \overline{) 6} - \text{వర్గ} \\ \hline 3 - \text{గుణము} \\ \hline 1 \\ 2 \overline{) 2} - \text{వర్గ} \\ \hline 1 \times 2 \end{array}$$

$$4096 \times 2 = 8192$$

$$64 \times 64 = 4096$$

$$8 \times 8 = 64$$

$$4 \times 2 = 8$$

$$2 \times 2 = 4$$

∴ 13 వ. చందస్సున సమవృత్త సంఖ్య = 8192]

[అర్థసమవృత్త సంఖ్య]

చ. ఈ ౧౩ వర్గపై వచ్చిన ౨౦ ఒకవే గుణము ఈ అయిన లెక్కలో బృహతీ చందస్సునఁ బుట్టిన ౧౩ సమవృత్త సంఖ్య తీసివేయగా విలిచిన ౨౦ ఒకవే ఒకము అర్థసమవృత్తములని తెలిసేది. 281

[అర్థసమవృత్త సంఖ్య :

సమవృత్తసంఖ్యను వర్గించి, వచ్చిన లెక్కలో ఆ సమవృత్తసంఖ్యను తీసివేయగా లభించు సంఖ్య ఆ చందస్సునఁ బుట్టిన అర్థసమవృత్తసంఖ్య

ఉదా॥ 9 వ. చందస్సు సమవృత్తసంఖ్య = 512.

దావిని వర్గింపగా = $512 \times 512 = 2, 62, 144$.

ఆ చందస్సునఁ బుట్టిన సమవృత్తసంఖ్యను తీసివేయగా
= $2, 62, 144 - 512 = 2, 61, 632$.

పై గణన పద్ధతికి సూత్రము = $(512)^2 - 512 = 2, 61, 632$.

∴ 9 వ. చందస్సున అర్ధసమవృత్తసంఖ్య = 2, 61, 632.

[విషమవృత్త సంఖ్య]

వ. ఆ మొదటి ౨౦ ఒకటి ౧౪౪ న్ను వర్గిస్తే అయిన లెక్క ౬ అర్బుద ౮ శంఖ ౭౧ కో ౯ - ౪౦ ౭౬వే ౭౩౬. ఈ లెక్కలో ఆ మునుపటి ౨౦ ఒకటి ౧౪౪ తీసివేస్తే విలిచిన ౬ అర్బుద ౮ శంఖ ౭౧ కో ౯౨౦ ౧౪వే ౭౯౨ న్ను. ఇది విషమవృత్తసంఖ్య అని తెలిసేది. 282

[విషమవృత్త సంఖ్య :

సమవృత్తసంఖ్యయొక్క వర్గమును వర్గించి దానిలోనుండి సమవృత్త సంఖ్య వర్గమును తీసివేయగా లభించు సంఖ్య విషమ వృత్తసంఖ్య. 9 వ. చందస్సునందలి విషమవృత్త సంఖ్యవర్గము = 512×512
= 2, 62, 144.

పై సంఖ్యను వర్గింపగా = $2, 62, 144 \times 2, 62, 144 = 6, 8, 71, 94 76 736$.

పై సంఖ్యనుండి సమవృత్త సంఖ్యవర్గమును తీసివేయగా
= $6, 8, 71, 94, 76, 736 - 2, 62, 144 = 6, 8, 71, 92, 14, 592$.

∴ 9 వ. చందస్సున విషమవృత్తసంఖ్య = 6, 8, 71, 92, 14, 592.]

వ. ఈ ప్రకారమే ఇరుపదాని చందస్సులకు సమవృత్త [అర్ధ సమవృత్త] విషమ[వృత్త] సంఖ్యలు తెలియవలెను. ఇది షట్పత్రిత్యయాధికార లగ క్రియాచక్ర మేరువు, శకట మేరువు, నవ్యాపనవ్య అర్ధమేరువులు గురు లఘు ప్రకార విర్ణయములున్న ఇందుఁగల సమ విషమవృత్త సంఖ్యా ప్రకార లక్షణములు సమాప్తము. 283

ఇక నందు పంచపాదవృత్త లక్షణము

క. సమవృత్తము: సీసము గీ

తము లీమూఁటందుఁ జెప్పఁదగుఁ గవిత ల్క-

బ్బిములందుఁ బంచ పాదము

లమరాధిప విబుధసుత పదాంబుజ! కృష్ణా!

284

పంచపాదికి లక్ష్యము —

ఉ. వారక నారకర్థి(?)కవి వల్లభులెంచఁగఁ బంచపాదికల్

వేరచియింతు రేర్చి సమవృత్తము సీసము గీతమెందు శృం

గార రసోక్తియుక్తి నవకంబుగఁ గూర్చుకఱిన్ మనంబున్,

పీరసమూని యన్యు విరపించు నెడన్నతిసేయు చోటనా

రీరతి రాజవైఖరీ వృత్తకాంతి యురీ హరీ. (?)

285

దీపికయందు వార్తాకవి ¹రఘునాథయ్య గారు —

క. స్తుతి యెడ శృంగారరస

స్థితి పట్టనఁ దివిరియెరులఁ దెగఁదెడు చోటన్

చతుర కవు ల్రచియింతురు

వితకంబుగఁ బంచపాదవృత్తము పేర్కొన్.

286

మఱియు నందే లక్ష్యముగా —

ఉ. క్రీసతిఁ బేరురమ్మున ధరించిన భోగి చతుర్ముఖుండు నా

భీ సరసీరుహంబునకు విద్దఁడుగా విలపిల్లు మేటికై

లాసనగాన నుండు జడల న్నవరించినయట్టి పట్టియిల్

తాసుర పాదపద్మమవి బల్లిదుఁడే విభుఁడంచు నన్నుతుల్

చేపిరి నన్ముపింద్రులనఁ జెన్నగు వృత్తము పంచపాదియై. అన్నారు. 287

285. (?) గణభంగము. అర్థము విచార్యమా.

286. ¹ రామయ్య. (కా).

మఱియూ లక్ష్యము పెద్దవగారు విష్ణుచిత్రియము. పాం(ద్య)రాజా కొదవ
వర్ణనము. పంచపాది సీసము. లక్ష్యము. [అముక్త. 4-58].

సీ. పవీడిగ చృమర సోపానముల్ మూడిఁ దుం
గిత విశాలిరయఁ జిత్రితయునైన
[నరమహాకుఠముపై శార్దూల వర్మకం
తావృకుల్ జటియల నైన జరత
మాహేశ్వరులు చుట్టిరా హార నందిరు
ద్రాక్షయతముఁ దార్చి యశిక భూతి
సురటిగాడ్చులరాల వరుణాయతాక్షఁడై
కుఱు గడ్చె బిల్లఁ బ్రకౌష్ఠమునిచి
నంది ముద్రితపాణిమందుఁ జెక్కుఁది యా
గమములు విమచు హేమము పొదివిన

తే. యఁతి రుదురాకగమి కుట్టులందు మెఱయ
వెలిదపారంబు మించ దువ్వయన గప్పి
యడవమును వాడివా లొక్క యతివ దార్చి
భార్య వింజామరిత నొప్పు పొందుఁ గనియె] 58

వ. అనే సీసము పంచపాది లక్ష్యము. ఇవి పంచపాదివృత్త లక్షణ లక్ష్య
ములు.

ఇక నందు మఱియూ కందపద్య లక్షణంబును, గీతపద్య విధం
బును, సీసపద్యరీతియు, ద్విపద భాతీయు, చౌ పదంబుల యొప్పును,
మంజరుల చొప్పును, రగడలవగలును, కంచగీత వృత్త సీసమాలికల
తెగలును, ఉదాహరణ కళికోత్కళికల తెలుగును, తారావళి కొలందులును,
చాటు వ్రబంధ విబంధన గతియును, అర్యావపిర్త వద్దతియును, నవ్య
గతియును, యక్షగానాష్టక నానావిధ పద విరాసంబును, తవ్వోజయందం
బును, ఉపకాతి వృత్తంబుల చందంబును, తురంగ శంఖ మండూక
దీపికే రదిహ పదిహ తమ్ముది భద్రక వృత్తాది విశేష వృత్త వృత్తులును
సూళాది పన్న తాళ వృత్తముల గతియు, రంగహేను జయహేను త్యాగ

హెచ్చ విశేషంబులును. భోగావళియు, గుణావళి, విరుదావళి, త్రిశయ జతులును, మణియు చతురుత్తరంబును, చక్రవాళియును, చతుర్వర్తిక మొదలైన కవికల్పిత వృత్త విధంబును, మణియు నైశాధియ వక్త్ర) వృత్త భేదంబులును ఇవి మొదలుగా నొకపు వావి వావి లక్షణ లక్ష్యంబు లును, విశదంబుగా వివరించెద నవధరింపుము.

[కంద భేదములు]

అది యెట్లంటేవి — అందు క్రమంబున కందంబులు నడువ్గాని విధంబులఁ బ్రసిద్ధములై వెలయు - నవి యెట్లుంటేవి నమ కందంబును, విషమ కందంబును, ఆర్యా కందంబును, కుణుచ కందం బును, విడుద కందంబును, ద్వివిధ కందంబును, చతుర్విధ కందంబును, నల చతుష్కందమును, జగణ చతుష్కందంబును, వృత్తగర్భిత కందం బును, భాస్కర విలసిత కందవ్యయంబును, క్రౌంచనవ కందవ్యయం బును, ప్రమితాక్షర కందవ్యయంబునా విల్లు నమవ్గాని విధముల విలసిల్లు; నందు క్రమంబును. 284

సమకంద లక్షణము

క. భనరి జగానలు కందము

లను మూఁదైదు గణముల నలజములు నాణిం

దను చుదగురువును పడిమూఁ

దను దగు భేసురి జగణమిదఁ జనను కృష్ణా!

285

[నమకందమున గగ, భ, జ, న, నల అను చతుర్వక్త్రా గణములే ప్రయోగ్యములు. భేసి పాదములందు మూడు గణములు, నరిపాదము లందు అయిదు గణములు, రెండు నగములందును 3 వ గణము నలమో జగణమో కావలయును. తుదలందు గురు వుండవలయు. భేసి గణము లందు జగణము రాదు. 2 వ, 4 వ పాదములందు మూటిపై యతి.]

అందు విషమ కంద లక్షణము

క. నమకంద కుణుచ పదముల్

క్రమమునవిడి [యవరి] నార్యకంద విడుద పా

[దమురిను విరాపంగఁ దగును]

గమలాధిప యాదియె విషమ కందము కృష్ణా !

ప్రస్తుత కందముయొక్క కుటుంబ పాదము లొకవరుసగఁ దరువాత విడుద
పాదము లొకవరుసగఁ గూర్చిన విషయకందము. 1, 2, కుటుంబ పాద
ములు. 3, 4, విడుద పాదములు.] 29)

అందు ఆర్యా కంద లక్షణము

క. కందము విడచిన వదమ్ముల

యందుల తుద లఘువులిడిన నది భువి నార్యా

కందంబిగుఁ ననమ కందము

నందుం] గల లక్షణముల నమరున్ గృష్టా !

292

[కందము విడుద సాచముం తుదలుదు లఘువు లిడినచో నార్యాకండము.]
లక్ష్మము -

క. *యదుకుల పావన రాధా

హృదయ వ్యాకోచజలజ త్పంగరమాధవ

సదయాంతరంగ దీక్షిణ

మదభంగా దశతురంగ మహివార్యయగును.

283

అందు కుట్రచేసే రెండు లక్షణములు

క. ఈ క్షితి గృతి ముప్పది నా

అక్షరములఁ గూర్చిన కందమగూ నణవదిరెం

దక్షిణములు గలిగిన, గమ

లావో! యది విడుదకంద మనఃదగ్గః గృహా!

294

[కుటుంబ కందమునందలి యక్షరము లన్నియు గురువులు. ౧ వ. చోట మాత్రము జగణముండును. దీనికి మొత్తము ౩4 అక్షరములు.]

293. శ్రీ. శిరోమణి తక్ష్య లక్షణములలో ఆర్యాకండము శ్లోకమునకు
సూక్ష్మది, గుర్వంతమున విశేష లాక్షణికము నిర్దేశించి.

లక్ష్యము, . చిత్రకవి పెద్దవగారు [లక్షణసార సంగ్రహము. 2-87]

లంకాగ్రావప్రేక్ష్య

ద్వితీయా, రక్షేపనీకులారా, జేజే

శంకాదూర, దుష్టా

శంకాంతోదాకుగా యుదంచ స్థిరీ!

296

అందు

నిడుద కందము

[లక్షణసార సంగ్రహము. 2-88]

కపిమనః మెనవః దలఁచిన

మొనరిని దువిమితిని బళిర మువిమత వరితా

చిరదుహృతవములరులకు 1వ

వసమగు భవదసమ బలము; వసుమతిఁ బొగడన్.

296

[నిడుద కందమునందు సత్కరములన్నియు లఘువులు. నిడుదసాదములకు
తుదలందు గురువులుండును. దీనికి మొత్తము 62 అక్షరములు].

[ద్వీవిధ కంద లక్షణము

లక్షణసార సంగ్రహము. 2-89

క. చదువఁగ నేయర్థమువలె

నది మొదలుగఁ జదువఁ గ్రియకు నమరెడుక్రియై

తుదయర్థము మొదలర్థము

కదియక జేతైన ద్వీవిధ కందమనఁదాగున్.]

297

[పూర్వోత్తరార్థములు విడివిడిగనుండి ముందువెనుకలు చేసి చదువుట
కనువుగ నుండునది ద్వీవిధ కందము]

296. 1వ (అ. పా. సం.) అ. 3 : 'అక్షరము' - దుష్టమౌనము. "అక్షరము" నన్నరొ సాధుసమాసము; కాని "అ - క" ప్రాసమునను.

అందున చతుష్కంద లక్షణము

క. [నలజములం దొక్కటి వ

ర్తిలి కుఱుచదుగలను గగము రెండవయదిగా

వెలయఁ జతుష్కందం బది

యలఘు పదము పందమగణమాదిగఁ జదువన్.]

298

[ఒక కందమునే నాలుగు కందములుగాఁ జదువ వీలగునది చతుష్కందము. ఉన్నదున్నట్లు చదువుట మొదటి కందము. ఉత్తరార్థముతో నారంభించి చదువుట రెండవ కందము. పూర్వోత్తరార్థములందలి పంచమ గణములాదిగాఁ జదువ నేర్పడునవి 3 వ, 4 వ. కందములు ఇది గర్వకవిశావిశేషము. “గగము రెండవ యదిగా వెలయ” అని లక్షణమున నున్నది. కావి యీ ‘గగ’ గణ ప్రసక్తి యనవసరము. ఈ నియతి లక్ష్యములందును కవిపించుటలేదు.]

[నల చతుష్కందమును, జగణ చతుష్కందమును లక్షణము

[లక్షణసార సంగ్రహము. 2-91]

నలమది రెండవ గణమై

తొలఁగక యఱునున్న నలచతుష్కందమగుఁ

వెలయఁగ నటువలె జగణము

తొలఁగక యుండిన జగణ చతుష్కందమగుఁ.]

299

[కుఱుచ పాదములందు 2 వ గణమున నలము గలది నల చతుష్కందము జగము కలది జగఁ చతుష్కందము]

[అందు నల చతుష్కంద లక్ష్యము

లక్షణసారసంగ్రహము. 2-92

క. తనర విస్మయములు చేసెద

ఘనునిఁ బంపహిత వజ్రకాయ నృపుడుఁ

వినయుఁ జయనయ భద్రుఁ
హనుమఁ దళితాసురేంద్రు నధిపుఁ జెలుపుఁ.]

300

[దీనిని చతుష్కందములుగ విడఁదీయు విధానము :—

పైపద్యము ప్రథమ కందము.

ద్వితీయ కందము :

వినయుఁ జయనయభద్రుఁ
హనుమఁ దళితాసురేంద్రు నధిపుఁజెలుపుఁ
తనర వ్వినుతులు చేసెద
ఘనునిఁ బరిసహిత వజ్రకాయు న్మరిదుఁ.

తృతీయ కందము :

పరి సహిత వజ్రకాయుఁ
మరిదుఁ వినయుఁ జయనయభద్రుఁ హనుమఁ
దళితాసురేంద్రు నధిపుఁ
జెలుపుఁ దనర వ్వినుతులు చేసెద ఘనునిఁ.

చతుర్థ కందము :

దళితాసురేంద్రు నధిపుఁ
జెలుపుఁ దనర వ్వినుతులు చేసెద ఘనునిఁ
పరిసహిత వజ్రకాయుఁ
మరిదుఁ వినయుఁ జయనయ భద్రుఁ హనుమఁ.]

అందు జగణ చతుష్కంద లక్ష్యము

[లక్షణసారసంగ్రహము. 2-93]

- త. కొలుతుం గపింద్రు సౌంపునఁ
దలఁతుఁ శ్రీరామరక్తిదనువి ప్థిరుఁ
నలినాస్తకొడి శేఖః
శలితున్నేరూపమానకాయుఁ శూరుఁ.

[ఇందరి చతుష్కందములు :

పై లక్ష్యమే మొదటి కందము.

2 వ. కందము :

నరినాప్తకోటి తేజః

కలికు మేరూపమాన కాయాః కూరుః

కొలుతుం గపింద్రు పొంపునఁ

దలఁతుః శ్రీరామభక్తి ధనుని పీరుః.

3 వ. కందము :

శ్రీరామ భక్తి ధనునిఁ

పీరుఁ నరినాప్తకోటితేజఃకలికుఁ

మేరూపమానకాయాఁ

కూరుఁ గొలుతుం గపింద్రు పొంపునఁ దలఁతుఁ.

4 వ. కందము :

మేరూపమాన కాయాఁ

కూరుఁ గొలుతుం గపింద్రు పొంపునఁ దలఁతుఁ

శ్రీరామభక్తి ధనునిఁ

పీరుఁ నరినాప్తకోటితేజః కలికుఁ.]

[లక్షణసారసంగ్రహము. 2-84]

క. కందంబులు బహుగతులను

నందంబగుఁ గుఱుచకందమన విరుదయవే

కందంబు ద్వివిధకందము

నందుఁ జతుష్కందమాదియైనవి పెక్కుర.

302

వ. అన్నాఁడు. మఱియు నందు ద్వివిధ కందంబును, చతుర్విధ కందంబును, పృథగర్థిత కందంబును, తాస్కరవిలసిత కంద ద్వయంబును; శ్రౌంశ

వద కంద ద్వయమును, మణిగణవికర కందంబును, బ్రమితాక్షర కందంబును నావిచి చిత్రకవిత్వంబునం బ్రవర్తిల్లు. అవి విక్రమాధికారంబునం జిత్ర విధంబునం దేదవఱుతు.

ఇది యార్యాకంద భేదము లాదిగాఁగల్గు కదంబులు వడునాల్గు విధమ్ముల విలసిల్లును. 303

[కంద గురు లఘు సంజ్ఞా క్రమము]

వ. అందు సమకందాది కందముల గురు లఘువుల సంజ్ఞా క్రమంబెఱువలెఁ దెలియునంచేసి కందపద్యధ్రువము ౬౪ కి కందపద్యాక్షరము లెన్నఁగ ఆద్రువానకు తక్కువైన సంఖ్య గురువులు. ఆ పద్యాక్షర సంఖ్యలో ఆ గురు సంఖ్యాక్షరము - పోఁగా వి(లిచి)న యక్షరములు. ఈ గురు లఘు వర్ణములు కలియఁ గూడఁగా ఆ కందాక్షర సంఖ్యలఁ గూర్చునది.

[కందపద్యమునకు 64 మాత్రలు. అనఁగా 64 లఘుక్షరములు. ఈ 64 మ కంద పద్యమునకు ద్రువమగును. కంద పద్యమునందలి అక్షర సంఖ్యను ద్రువమున తీసిపేయఁగా మిగిలినసంఖ్య గురువులు.

ఉదా॥ కం. “ఈ షీతిఁ గృతి ముప్పది నా”. [ల. ౧. 3.294]

ఈ పద్యమునందలి యక్షర సంఖ్య = 52

ద్రువసంఖ్య = 64

ద్రువ సంఖ్యలో నక్షర సంఖ్యపోఁగా = 64 - 52 = 12.

ఈ శేషమఁ గురువులు పై పద్యమునందు గుర్వక్షరములు 12. కలవు. పద్యాక్షర సంఖ్యలో గుర్వక్షరసంఖ్య పోఁగా = 52 - 12 = 40. ఈ శేషము లఘుక్షరములు. పై పద్యమునందు లఘుక్షరములు 40 కలవు. ఈ గురు లఘు సంఖ్యాక్షరములు కలియఁగూడఁగా పద్యాక్షరసంఖ్య వచ్చును.

∴ 12 + 40 = 52.]

[నీచ గీతంబుల విధంబులు]

వ. మఱియు ఏక నందు పీన గీతమ్ముల విధమ్ములు వివరించెద నకధరింపుము. ఉపరివృత్తంబులు ఇరువది యేలాదిగా భూః, భువః, మనః, మహాః

జనః, తనః, నత్యః, భూర్భువః, స్వరః అవియోడి ఉపరిచ్ఛందస్సులు
 తొమ్మిదియును గూడి ౩౫ ఛందస్సులలో *లయగ్రాహి యను వృత్తంబు
 30 వ. మహాశ్చందస్సునందును, లయవిభాతి, త్రిభంగి యను వృత్తంబులు
 ౩౪ వ. భూర్భువశ్చందస్సు [న]ను ; లలిత దండకాదులవి కొన్ని తదుపరి
 వృత్తములనంబరఁగు ; నందు తదుపరి విరాట్ట్యందోద్భవంబగు పీఠ
 గీతుల లక్షణము. 304

ఋగ్వేద బ్రాహ్మణమునను :

విచ్ఛేదంగౌ । ప్రాసంద్యః । ద్వివస్పతి షడార్కయుగౌ ।

చత్వారింశోత్తరశతలక్ష్మణః । ప్రసన్నవద్యతా సమా ।

చతుః పంచాదికో లః విషమా । జాతిరిత్యాహ ।

మహర్షి । పీఠావదేతి । విరాట్ట్యందో భవేతి । నాకలత్రపు

మనోజ్ఞాపశరి భేదః పంచాశత్ ॥

విచ్ఛేదమృనే యతి ఏదో గణాననుప్రాసము. ద్విః - రెండో గణము
 మీద ప్రాసయతి రావలెను. ద్వివస్పతి షడార్కయుగే - ఇంద్రగణము
 లాఱున్న అర్కగణము రెండున్న ఒక చరణాన కనుట. చత్వారిం
 శోత్తర శతలక్ష్మణః - చతుః - నాలుగు చరణాలకున్న చత్వారింశోత్తర
 శతలః - నూట నలభై లఘువులనుట. ప్రసన్నవద్యతా సమా - ప్రసన్న
 వతి అనేపేరు గలిగిన ఆటవేలఁది గీతితో కూడినదై, సమా - సమసీన
 మవిపించును. చతుఃపంచాదికో లః విషమజాతిరిత్యాహ - నూట నలభై
 లఘువుల మీద నాలుగైదు లఘువులెక్కువైనది విషమ పీఠమవిపించు
 కొనును. ఈ పీఠముపేర్లు జాతులనిన్ని. మహర్షిః పీఠావదేతి - పీఠములని
 మహర్షులు వలుకుదురు. విరాట్ట్యందోభవేతి - ఈ పీఠములు విరాట్ట్యందో

304. *ల. ౩. అంబ 87. అక్షరముల 'అయహాక' పరిగ్రహింపఁబడలేదు,
 చూ. పేరిక.

1 ఛందస్ + ఉద్భవము = ఛందోద్భవము అని భావించు. ఛందోభవమునకుట
 సాక్షురూపము.

దృవములు, నాగ కం త్రపు మనోజ్ఞావళి భేదా వంచాత్ - ఈ సీరములు 'నాగ' అనిన్ని 'కం' అనిన్ని 'త్రపు' అనిన్ని 'మనోజ్ఞ' అనిన్ని 'అవళి' యనిన్నియు అయిదు భేదములు. ఈ అయిదున్న ఒక్కటొక్కటి వదేపి భేదములై యేది సీరంబులయ్యెను. ఇది సీరజాత్యధి కారము. 305

ఇక నందు గీతా నిర్ణయము

గభస్త్రీః ద్వేంద్ర పంచార్కార్థా ద్ర్యర్థ విచ్ఛేదః షట్ సమానటీ ప్రసన్నపదాహంపేంద్ర గభస్త్రీక ద్వౌ ద్వౌ కుట్రగీతా పీసావ్యతా కేచి ద్దాగ [య]తిః పవళిః ఇంద్రాదిత్య గజైక్యతాః మనోజ్ఞాయుతేతి బ్రహ్మ వాచినో గీయతాం గీతాభవన్తి.

టీక || జగత్రిద్యేంద్ర పంచార్కార్థాద్ర్యర్థ విచ్ఛేదః.

సమానటీ ప్రసన్నపదా - 'ప్రసన్నది' అనే పేరు.

గలిగిన సమగీతిక 'నటీ' అనే పేరుగలదు. కావున నటీ యనగా తెలుగున అటవెండి గీతియనుట. అగీతిక గభస్త్రీ - సూర్యగణములు ౩న్ను, ద్వేంద్ర - ఇంద్ర గణములు ౨న్ను, పంచార్కార్థా - సూర్యగణములు ౫న్ను కూడా పద్యార్థానకు అనగా రెండు చరణముల కనుట. మొదటి చరణానకు సూర్యగణములు ౩, ఇంద్రగణములు ౨న్ను, రెండో చరణానకు ౫ సూర్యగణములనుట. అద్ర్యర్థ విచ్ఛేదః - అంటేను ఏదో అక్షరం యితి యనుట. మూడవ గణము మీద నాలుగో గణము మొదలి వర్ణము యితి గనుక అద్ర్యర్థ విచ్ఛేదః అన్నాడు. సూర్యగణములు నగతి హగణములు రెంటిలో హగణమే కావున సమ్యక్తమనుట. ఈ ప్రసన్నపది అనేది గీతిక - షట్ - అయి భేదములని తెలియదగినది. హంపేంద్ర గభస్త్రీక ద్వౌ ద్వౌ కుట్రగీతా పీసావ్యతా కేచిద్దాగ [య]తిః పవళిః - పవళి యనే గీతిక, కుట్రగీతా - కుట్రగీత అనేపేరు గలుగుట చేతను తెలుగున తేదిగీతి యనఁబడెను. పీసావ్యతా కేచిత్ - ఈ పవళి యనే గీతిక, కేచిత్ - కొన్ని మతముల సీసంతో కూడుననుట. ఆ పవళి గీతిక హంపేంద్ర గభస్త్రీక ద్వౌ ద్వౌ - షాంశ - సూర్యగణములు ఏక -

ఒకటిన్నీ. ఇంద్ర - ఇంద్రగణములు, ద్వౌ - రెండున్ను, గభస్తి - సూర్య
 గణములు, ద్వౌ - రెండున్ను కూడ ౫ గణములు చరణమున కనుట. గాగ
 [య]తి - గా మూడు గురువులు, అఱు లఱువులు గనుక ఏదో అక్షరము
 యతి యగుననుట. ఏడు గురువు లనఁగా సూర్యగణానికి మూడు లఱు
 వులున్ను, ఇంద్రగణములు ౨కిన్ని గం లఱువులుకూడ ౧౨ లఱువు
 లాయె గనుక రెండు లఱువులు ౧ గురువు గనుక ౧౨ లఱువులు ౬
 గురువులు గనుక తక్కిన ౧౪ లఱువుల యతి విలువవలెను గావున
 “గాగయతిః” అన్నాడు. గ - అంటే గురువున్ను, అగ - అంటే
 ఏడనుట. ఇంద్రగణములలో నగ, వల ర గణ, త గణములు అయిదేసి
 లఱువులు గలవి గనుక పీ గీతికి ఈ శాస్త్ర పద్ధతి సంకేతము. ఇంద్రగణ
 ములే కూర్చవలెను. ఇంద్రాదిత్య గజైక్యతా మనోజ్ఞాయుతేతి బ్రహ్మ
 వాదినో గీయతాం గీతా భవంతి - పీన గీతులయందు వచ్చే గణములు
 సూర్యేంద్ర గణములు విసాగా మఱి యితర గణములు రావు గనుక యీ
 సంబంధమున గీతుల యందు వచ్చే గణములు సూర్యేంద్ర గణములు.
 మనోజ్ఞాయుతేతి. ‘మనోజ్ఞ’ అనే గీతి పీన భేదము గనుక పీనపద్యముల
 తోనే గీతులు గూర్చవలె ననుట. బ్రహ్మ వాదినః - వేదాంత వేత్తల చేత,
 గీయతాం - పలుకఁబడినది గనుక, గీతా భవంతి - గీతమనే పేరు గలిగినది.
 ఈ పీన గీతులకు మాత్రంతోఁగూడిన వియమములున్నవి. గనుక వివి
 మాత్రా సముక వివిధములయిన జాతి భేదములని జ్ఞాపకము చేయుట. కాఁబట్టి
 వృత్త గీత కంద పీఠములకు సవయతులనే వాక్యముచేత, పా - యేడిం
 టనే యతి పద్ధమగుననుట. ఇవి పీన గీత లక్షణ ప్రకారములు. 306

గీతులు

తే. రవులు మూ(డి)ంద్ర యుగ భాస్కర శర గణము
 లెన్ను* గిరి వర్ణయతులు ప్రసన్న పదికి
 శిఖరగురుల వడియొక దివాకరుడు విలడు
 లిరుగు తిమ లిరువరై వవడినగుఁ గృష్ణ!

307

చ. అటవెలది గీతము ప్రసన్నపది, నటి యనఁబడును. తేటగీతియే పవడి,
కుట్రగీతి యనఁబడును. ఇవి గీత సీస శాత్యధికార లక్షణములు. 308

సీసక్రమము

వరకవి వెంకటరామన్నగారి లక్షణమునను —

సీ. దివిజేంద్ర పట్కంబు రవి యుగ్మమును గూడి
యష్టగణంబు *లోక్కర్తు కమరు
నలుపదంబులు నూట *నలువది మాత్రలై
యలరారు నాలుగై దశికమైన
లేకున్న(ను) - నమాంఘ్రి గాతున్న విషమమౌ
యతి సప్తగణముల సతిశయిల్లు
రెండో గణంబుపై ముందు త్రాసము తుద
పది నాగఁ బ్రసన్నవదియు ఖాగఁ

తే. జెలఁగు గీతుల వొకటున్న సీసమగును
జాతులగు సీసములు *విరాట్పందజవిక
లేదముల నేలరై యొప్పు విషమ సీస
మనవి వృతతికఁ జెప్పరాదహిగీత !

309

చ. అన్నా రిది విషమసీస శాత్యధికారము.

మఱియు నందు గీతుల లక్షణము లవదరింపుము. విరాట్పందోద్భవంబులగు ప్రసన్నపది, నటి యవి అటవెలది రెండుపేరుల విలసిల్లు. పవడి, కుట్రగీతి అవి రెండుపేర్ల తగు తేటగీతిన్ని ; యీ రెండు గీతులను తదేదంబులేక విధంబులు గూడి గీతులు తొమ్మిది లేదంబులఁ బ్రసరించు నవియొక్కవి యుంచేవి. పమగీతి ద్వయంబును, విషమగీతి

309. *యతి భంగము.

309. 1 : బుచ్చి (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి). * సమమాంఘ్రి (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి). * 'చందోజనిత' అను సాధురూపమాకు గ్రహించిన గణభంగమగును.

త్రయంబును. ఆర్యాగీతి చతుష్కంబును అవి యిట్లు గీతులు తొమ్మిది
రీతుల విలసిల్లు; నవి యెయ్యవి యంచేవి అటవెలఁదియు, తేటగీతియు
నావి సమగీతిద్యయంబునఁ దనరు; మఱియు ఎత్తుగీతియు. పవర
గీతియు, మలయగీతియన వివి విషమగీతిత్రయం బన వెలయు;
వెండియు గీతియు, ఉపగీతియు, ఉద్గీతియు, ఆర్యాగీతియనన వివి ఆర్యా
గీతి చతుష్టయంబనఁ బరఁగును. ఇట్టి గీతులు తొమ్మిది విధమ్ములఁ బ్రవి
ర్ధంబులయ్యెఁ గావున నట్టి గీతుల రీతులు క్రమంబునఁ దేట చేసెద;
నందు సమగీతులగు అటవెలఁది తేటగీతు లన్నింటికిన్ని అర్థ ఆర్థంబున
లక్షణంబును లక్ష్యంబును గానుపింప వివరించెద నవధరింపుము. 310

[సమగీతి ద్వయ లక్షణము]

గీ. *రవి గణిత్రయము దివపతి ద్వయమును

నర్కులైదుగు రగు నాటవెలఁది

కినునిపై విద్దఱింద్రులు విరువురినులు

తేటగీతికి వడిమూఁటఁ దెలియఁ గృష్ణ!

311

వ. ఇది సమగీతి ద్వయ లక్షణము. ఇఁక నందు;

312

విషమగీతిత్రయ లక్షణము, ఆ విషమగీతి త్రయంబునందు మొదలి

ఎత్తుగీతి లక్షణము

యతి రెంటఁ బ్రాస - మమరు

కతమన్యః ¹గణము - జలఱ

పాతులియ్యర విధ - విటుల

కృతి నెత్తుగీతి - కృష్ణ!

313

శ్లో.

311. *ఇందు శ్వాశార్థము అటవెలఁది, ఉత్తశార్థము తేటగీతి. కాన వివి
గీతద్వయ మయ్యెకనము.

313. ¹ గణార్థవ్య (అ. శి. వ్రాతప్రతి) ఈ పాఠమును గ్రహించిన గణ
భంగము.

[ఎత్తుగీతి - 1 ఇం + 2 మా ; రెండు గణములపై యతి ; ఇట్లు నాలుగు పాదాలు].

అందు పవడగీతియు, మలయగీతియు నను నీ విషమ గీతులు రెండిటికిన్ని అర్థార్థమున లక్షణమును, లక్ష్యమును -

అ. అటవెలది పదము - లందుఁ బ్రాసములు న
 ప్పాట విలువనదియె - పవడగీతి,
 నగణ యుగళ మొకటి - నలయుగమిడ వడు
 లడరు గతుల మలయ - మలరుఁ గృతులహరి!

314

[ప్రాస సహితమైన అటవెలది పవడగీతి.

మలయగీతి - 3 నగణములు + 2 నలలు. మూటిపై యతి. ప్రాస విర్వంధము లేదు. ఈ గీతి యితరచృందములలోఁ జెప్పబడలేదు.

విషమగీతి శ్రయమున వితర లక్షణములు 'మేలనగీతి'ని జెప్పిరి. కోమణికారుఁ డద్దానిని సంగ్రహించు డయ్యెను. మేలనగీతికి మారు మలయగీతిని చెప్పగా వలయు.

చ. ఇది విషమగీతిశ్రయ విధమ్ము. ఇక నందు.

315

ఆర్యాగీతి చతుష్టయరీతులందు, గీతి లక్షణము

తగఁబఠ్యార్యా పూర్వా
 ర్థగరిమ రెండర్థములును దారంతి
 ల్లాగుఁ జెప్పిన గీతియ నా
 జగతిందగుఁ గృతుల విదియె కార్ణధరా!

అ - 3

316

[పఠ్యార్య పూర్వార్థ లక్షణమే పూర్వోత్తరార్థములందుఁ గలిగినది గీతి, గీతి. ఇందు పఠ్యార్యపూర్వార్థ లక్షణ ప్రకారము 6 వ. గణము నలఁ అగణములలో నొక్కటిగా నుండును].

అందు ఉపగీతి లక్షణము

తగఁబఱ్ఱార్యా చరమా
ర్థ గణన రెండరల రారంజి
ల్లఁగఁ జెప్పిన మపగీతియ
వఁగఁ బరఁగుఁ గృష్ణ! వలినాజె! 317

[వఱ్ఱార్య ఉత్తరార్థ లక్షణమే పూర్వోత్తరార్థములందుఁ గలిగినది ఉప
గీతి. ఇందు 8 వ. గణ మేకలఘువు మాత్రమే].

అందు ఉద్గీతి లక్షణము

మొదలి(టి) వఱ్ఱార్యార్థము
తుద తుదయర మొదట దొరపినచో
నదియుద్గీతియ నాదగు
యదుతుల ¹జల (విధి సురాంతు) హరికృష్ణా! 318

[వఱ్ఱార్యపూర్వార్థమునను గలది ఉద్గీతి].

అందు ఆర్యగీతి లక్షణము

క. మొదటరపైఁ దుద యరపై
వదలక నొక్కొక్క గురువు నాలాయము(గా)
గదియించి పద్యమొనరిన
నది యార్యగీతి కంద [మగు] హరి కృష్ణా! 319

[రెండు వగములందును వఱ్ఱార్యపూర్వార్థ లక్షణము కలిగి తుదనొక
గురువధికముగాఁ గలది యార్యగీతి. ఇదియే తెలుఁగు సహజకంద
మగును].

వ. ఇది ఆర్యగీతిచతుష్టయ లక్షణ లక్ష్యము; దీని గీతి జాత్యధికము.
ఇక నందు. 320

సీస లక్షణములు

చ. అందు విరాట్పందోద్భవంబులైన ఉపరివృత్తములందు ఋగ్వేద బ్రాహ్మణ మున గీత సీస విధమ్ముల లక్షణములు తేటజేసియుండు వండు సీసమ్ము లేడింటికి నాంధ్రకృతులందు సీసములు ద్వాదశవిధమ్ములఁ జెలఁగు నవియెయ్యవి యనిన తల్లిక్షణంబులును లక్ష్యంబులును దేటఁ జేసెద నవధరింపుము. 821

క. సురపతి గణపద్గ్రంథును

బరువడి రవి గణముగంబుఁ బదవదము(న) కి

కరణఁ దుదగీతి కృతులన్

బరఁగన్ రచియింప సీసపద్యము కృష్ణా!

922

[సీసమునకుఁ బ్రతిపాదమున 620 + 2 మా. గణములుండును. ఇట్టి నాలుగు పాదములఁ దుద గీతియొకటి (అటవెలఁది, తేటగీతి) చేర్పవలయును. పాదముయొక్క రెండు అంశములందు రెండేసి గణములపైఁ బ్రత్యేక యతులుండును. యతిగావి, ప్రాస యతిగావి చెల్లును. పాదాది ప్రాస వియతి లేదు]

అట్టి ద్వాదశవిధ సీసము లెవ్వియంటేని,

పి. దైత్యనంహర! వృత్త ప్రాస సీసంబు

సర్వతః ప్రాససీసంబు, సర్వ

నమసీన, మనకతి నమసీన, మనకలి

వడిసీన. మనకతిప్రాస సీన,

మరు సర్వలము సీన, ముత్సాహ వేదంధ

విషమ సీసంబు, భువి నమనామ

ప్రాససీసము, నమసీనంబు, గీత ర

హిత ¹చతుష్పాద సహిత సుసీన

తే. ము, వడి సీరంబు నా ద్వాదశవిధ పీన
ములును రంజిల్లుఁ గృతులందు మోదమయ
వాటి వాటికి వేర్వేరుఁ దేది పేతు
తగ మదాహణంబు లందముగఁ గృష్ట!

323

మ. అందు క్రమంబున,

324

(i) వృత్తప్రాస సీస లక్షణము

పీ. శ్రీ క్షేమ శుభనామ, సింధు బంధన రామ,
శతదానసస్తోమ, శిష్టనామ,
రాక్షసకులనాశ, రాజిత భువనేశ,
రవికోటి సంకాశ, రహితపాశ,
వక్షిరాజ తురంగ, పావన రుచిరాంగ,
ఘరిత కృపాపాంగ, భవ విభరంగ,
దాక్షిణ్యజీస్తోత్ర, దరణి వరకళత్ర,
తతధర్మ చారిత్ర, దవళనేత్ర,

తే. సంవళరవేష, సంతత భక్తప్రోష
దనరు ప్రాసమ్ము నాల్గు పాదముల విలులు
జేరనిదిన వృత్తప్రాస సీసమునఁగఁ
బరఁగు జయకిరి బారగోపాలకృష్ణ!

325

[సీసము పెద్దపాదముల నాల్గింబి నాదితో వృత్తమునకు వలెఁ బ్రాసము గలిగి
వృత్తప్రాసపీసము].

అందు (ii) సర్వలక్షణప్రాస సీసము.

పీ. విరుచమ చారిత్ర, వరఃపిఠదళనేత్ర,
పురహరసమ్మిత్ర, తరణిగోత్ర,
శరనిధిబంధమ, శరణాగతత్రాణ,
విరతభక్తాదీన, గరుడగమవ,

వరకొస్తుట విభూష, పరిచితాశ్రిత పోష,
 పరమాత్మదళవేష, పరమపురుష,
 పురుహూత వందిత, పురుషోత్తమ భ్యాత,
 ధరణీసుతానేత, సురసమేత,

తే. విరచితాదర కిన్నర గదుడ ఖచర (?)

నరవరావన ! యిట్లన్ని చరణములను
 జరపఁదగు నర్వతః ప్రాసనరస సీర
 మరయ జయకృష్ణ, కంప సంహరణ కృష్ణ !

328

[గీత సహితముగ సీరము నన్ని పాదములయందుఁ బ్రాసయితి వియమము
 గల సీరము నర్వతః ప్రాససీరము. ఇందు 24 చోటులం దొకటే
 ప్రాసాక్షరము.]

అందు (iii) గీతరహిత చతుష్పాద సీరము

పీ. శతపత్త్ర దళనేత్ర, శతపత్ర హితగోత్ర,

శతపత్త్ర టవపుత్ర, తతచరిత్ర,

దళరథనందన, దళవరన్యందన,

దళకంఠబంధన, కుళదిళయన,

శతకోటి రవితేజ, శ్రీతకోటి సురభూజ,

తతరూపరతిరాజ, సతవిదోజ,

విహిత చతుష్పాద సహిత చరణగీత

రహిత సీసమ్మిది మహివి గృష్ణ !

327

[గీతములేవి సీసము గీతరహిత చతుష్పాద సీసము. ఇందు సీసము
 పెద్దపాదములు నాల్గొమాత్రముందును. మఱియందుఁ బ్రతిపాదములో
 వేరేమి నేకప్రాస వియతి గలదు.]

326. (?) అర్థము దుహవ్యాము.

అందు (iv) సర్వవది సీసము

సీ॥ కమలామనోహర, కనకాద్రిసమధీర,
కారుణ్యరసపూర, కంఠసహార,
కలితమేఘశరీర, కర్పూరలయకార,
కౌస్తుభమణిధర, కలుషదూర,
కమలాసనాధార, కంజాప్తకులవర,
కనకాక్షసంహార, కదనశూర,
కందినద్గంధీర, కమపీయగుణహార,
కంబుకంధర, త్రిలోకైకవీర,

తే. కమలలోచన, యదువీర, కాంతిసార,
కవటనాటక సంచార, కవులు కదనర
కవిత లిట్లన్ని పదములకడలె (వదులు)
గలుగ వడిసీసముగు శుభాకార కృష్ణ!

328

[సర్వత్ర ఏకాక్షర వడివియతిగలది సర్వవది సీసము.]

అందు (v) ఉత్సాహ వేదండవిషమసీసము

శ్రీహరీ రమాంక! హనయఁజెల్లు నేకు నొకగురుఁ
మోహనాంగ! పదపదమున మువముతో నిరంతరో
త్సాహ విరతి నాయగింటఁ జనువిడంగఁ దనరును
త్సాహమనఁగ దుక్కిణిఁ చక్రపాణి పాహిగో

అ. పాలకాల (శౌరి) ప్రాథకపుర దుదం
దాటవెలఁది గీతమమర విలువ
మర్వియందుఁ గృతుల నుత్సాహవేదండ
విషమసీసమనఁగ వెలయుఁ గృష్ణ!

329

[ఉత్సాహపై గీతముచేర్చి వ్రాసినది ఉత్సాహవేదండ సీసము. ఇందు సీసము పెద్దపాదములకుమాటు ఉత్సాహవద్యపాదములు నాలుగుండును.]

అందు (vi) అర్థ సమసీసము

సీ. కమలామనోహర, కనకాద్రి సమధీర,
కారుణ్య రసపూర, కంసకహర,
కలిత మేఘశరీర, కర్పూరలయకర,
కొస్తుభమణిధర, కలుషమార,
నిరుపమచారిత్ర, సరసిజదళనేత్ర,
పురుహూత నన్మిత్ర, తరణిగోత్ర,
శరవిధి బంధన, శరణాగతత్రాణ,
విరతభక్తదీన, గరుడగమన,

గీ. *కమలనయన, మోక్షకారణ యారీతిఁ
జెలఁగి కృతుల విదిత సీసగీతు
లర్థమొకటందు నర్థమొక్కందు నునుప
నవియ దా యర్థనమసీసమగును గృష్ట!

330

[సీసము తొలిరెండు పాదముల యతి, మలిరెండు పాదముల ప్రాసయతి
వియమము, మఱియు నెత్తుగీతియందుఁ బూర్వార్థమున ఆటవెలఁది,
ఉత్తరార్థమున తేటగీతి లక్షణముగలిది అర్థనమసీసము.]

అందు (vii) సర్వలఘుసీసము

పే. నవవర కమత కిటి నరహారి వటు ద
శశతకరమతన దశరథసుత
హరిధర జినముని హయతనుధర, తర
జీ శశనయన, జలధిశయన, హరి

330. *ఇందు పూర్వార్థమున ఆటవెలఁది, ఉత్తరార్థము తేటగీతి, ఇది ఉభయగీతి సమ్మేళనము.

కుచి తరణి జరజని చర వరుణవవ

వ నవవిధివ గిరికనుతచరణ,

వగధర, మదనజనక, యదుకులతిల

క, మురదనుజహర, గరుడగమన,

తే. వరవితరణ, కరివరద, పరమపురుష,

కవట నటన విహరణ, సకనకపట, వి

లపిత గుణగణ, జలజ సదృశముఖ (యది)

పకల లఘుగతికృతిః జను జగతినిహరి!

331

[గీతసహితముగ సీసపాదములన్నియు లఘువులతోఁ గూర్పఁబడినది సర్వలఘుసీసము.]

అందు (viii), (ix) సమసీస, అవకలిసమసీసము

రెంటికిన్ని భీమనగారు [కవిజనాశ్రయము. జాతి. 15.]

సీ. పాదముల్ నాలుగు పాదముల్ గాఁజేసి

మొదటి మూఁటను లోకవిదితమైన

వలనామ గణములు నిలవిరుమూరిడి

మానుగాఁ దక్కిన వావియందు

వగణముల్ రెండిడి తగఁగూడ పాదముల్

నాలుగు విప్పట లీలనిలిపి

సమసీసములు చెప్పుఁడమరంగ రెంటికిఁ

త్రాసముల్ పేఱుగాఁ జేపియెనర

గీ. వలలితమ్ముగాఁగ విలనత్పదంబుల

²రపికమైన రచన లెనఁగి యుండఁ

332. ²రపికమైనరచన! యిహఁగియుండు

కవిజనాశ్రయాంకుఁ డెకకవి సమసీస

పాటికిదియొ కృతులఁ దటపడఁగ. (శ. ౩. ప్రకాశప్రతి).

గవిజనాశ్రయాంకుఁ దవకలిసిన మి

ప్పాటఁజెప్పఁ బనిచెఁ దేటవడఁగ.

332

[సామాన్య సీసము సమసీసము.

అన్నిచోట్లనుఁ బ్రాసయతి నియమముగలది అవకలిసమసీసము.]

అందు (x) సమనామప్రాససీసము

అనంతన్నగారు. [చందోదర్పణము. 3-27]

సీ. భామిని చేనున్న పట్టు శత్రుము చూచి

ప్రల్లదమ్మునఁ దెంచి పాటవైవ

నామహాద్రోహ మత్యంతమై కనుపట్ట

యతిదరిద్రునిఁ జేయ నార్తినొంది

భూమి వెల్వడి పోయి పురపురఁ బొక్కుడు

పుండరీకాక్ష యో భువనవంద్య

స్వామి ! నాయపరాధశతసహస్రంబులు

పైరింపవే కృపా జలదియనుచు

అ. ప్రేముడిందు కౌండిన్యని నీతిఁబాపి

వృథుల పొల్లంబు లొసఁగు గాంభీర్యమమర

పాముపైఁ బవ్వడించిన ప్రభుఁడవనినఁ

బ్రాససీసంబు విరిసిల్లఁ బర్యనాథ !

333

[సీసము నాల్గు పెద్దపాదములలోను గీతి బేసి పాదములలోను నేకప్రాసాక్షరముగలది పమనామసీసము.]

అందు (xi) శిలవకలిప్రాససీసము

[చందోదర్పణము. 3-30]

సీ. శరగతల్పనిఁగావి యుల్లంబులోఁగొల్వ

శరదియల్లనిఁగావి సంస్కరింప

333. శరము (అ. క. ప్రాశస్త్యం).

“అక్కిలి” అని అనంతుఁడు.

మరఘస్యరునిగాని మ్రొక్కల గుఱిచేయ
 నరమృగేంద్రునిగాని నమ్మకొల్వ
 గరుడవాహను పేరెగాని పీనులఁ జొన్పఁ
 బురుషోత్తమునిగాని పూజపేయ
 హరిప్రసాదమెకాని యర్థిఁగైకొన నొల్లఁ
 బరమాత్ము పనిగాని భక్తిఁబూన

తే. ధరణి వివియెల్ల నియతవర్తనములనుచుఁ
 బరఁగు వ్రతిఁగాని పీపు చేపట్టవనిన
 జరగు నవకలి ప్రాసపీసంబు కృతుల
 పరభృతా తపి పుష్పాభ! పద్మనాభ!

౩౩4

[సీసపాదముల రెండు ఖండములలోను గీతి నాల్గుపాదములలోను
 అనఁగా 12 చోట్ల నొకచే ప్రాసాక్షరముగలది అవకలిప్రాసపీసము.]

అందు (xii) అవకలిపడిసీసము

[చందోదర్పణము. ౩.32]

పీ. పద్మాక్షి! యీతఁడే బలి రసాకలమేలు
 మని పంపనేర్పిన యధిక బలుఁడు
 హరిణాక్షి! యీతఁడే యల విభీషణు లంక
 పట్టంబుగట్టిన బల్లిదుండు
 తొయ్యలి! యీతఁడే ద్రువుని సున్నతవదం
 బునఁ బ్రతిష్ఠించిన భూరి యకుఁడు
 ధవళాక్షి! యీతఁడే ధనువుద్రుంచిన యట్టి
 రఘువంశ తిలకుండు రాఘవుండు

తే. బాణబాహువిఖండన ప్రౌఢుఁ డితఁడు
 పీలగళసు ప్రితరణణ విపుణుఁ డితఁడు

౩౩5. 1తగమర్త్యవర్గపాతాళలోకంబులు. నితఁడెచ్చినట్లెక్కఁ దీయనోతి!
 (అ. ౩. ప్రాతఃప్రతి).

ననుచు నవకలివడి సీసము ననువేల్చు
పదఁతులు నుతింతురౌ విన్నుఁ బద్యనాథ!

355

[అన్నిచోట్లను వడివియమముగలది అవకలివడిసీసము.]

వ. ఇది సీసశాత్యధికారము. మఱియు నందు ద్విపద లక్షణములు వివరించెద
నందు ద్విపదలు నాల్గరీతుల విలసిల్లు నవి యెయ్యవి యంటేని షట్పదము,
త్రిపదము [ద్విపదము], ఏకపదమంతరి ద్విపదయు నన నాల్గరీతుల వర్తిల్లు
నందు క్రమంబున —

333

షట్పద లక్షణము

వాసవుల్గారురి
పై [సుధాంతుఁ] దొకండు
[చేపిన] యర్థపదంబునకు
ప్రాసమ్ములొందు రెం
దేపి గణమ్ముల
భాసిల్లు షట్పదనా శ్రీకృష్ణ!

337

[8 ఇంద్రగణములు + 1 చంద్రగణము గలది సగము షట్పది పద్యము.
ఈ 7 గణములు, 3 పాదములుగఁ గూర్చుండును. 1, 2, 4, 6 పాదము
లలో రెండేపి ఇంద్రగణములుండును. 3, 5 పాదములలో 2 ఇంద్ర
గణములపై నొకచంద్రగణముండును. మొత్తము పాదము లాఱు. ఈ
అంటికి ప్రాసముగలదు. దీనికి యతిలేదు.]

అందు *త్రిపద లక్షణము

1. సరవి మొదల పురం - దర గణములు నాల్గి
పరఁగ తెండన మూడు పదము
అ రవియంపఁడగు వింద్రులిరు,

335. సీసమున. (ఛం. ద.)

*త్రిపద లక్షణమును లక్షణార్థ త్రిపద త్రియమున సమకూర్చెను.

2. పురు రవియొక్క రుం - డిరపుగా నొక్కొక

చరణంబునకును బ్రాసములు

జరుగువదుల్ లేకకృతులు,

3. మొదలి పదమునకు - గుదురువవలె రెండు

ముదమునఁ బ్రాసము లీలఁ

గదియింపఁ ద్రిపద శ్రీకృష్ణ !

338

[త్రిపదమునకు మూడు పాదములు. ఇందలి గణము లిట్లుండును :

పా. 1 — 4 ఇంద్రగణములు. రెంటిపై ప్రాసయతి.

పా. 2, 3 — 2 ఇంద్రగణములు + 1 సూర్యగణము. యతిలేదు.

దీనికి పాదాది ప్రాసగలదు.]

అందు

ద్విపద లక్షణము

శ్రీవేంకటేశ ర - ష్మీహృదయేశ

దేవకీనందన - దేవాధిదేవ

లలితమై నవరసా - లంకారముగను

జలజాక్ష యొక్కొక్క - చరణంబునకుఁ బా

రందరుల్ మువ్వరు - రవి గణంబొకటి

పందర్పముగను బ్రా - నంబులు రెండు

పదములఁ గల్గి ద్వి - పదనామ మొకటి

విదితముగా జగద్విఖ్యాత చరణ

చరణమ్ములందు విశ్రమములు రెంటి

తెరఁ గొప్పవిడఁగఁదా ద్విపద శ్రీకృష్ణ !

339

[ద్విపదకు రెండేవి పాదములు. పాదమునకు 3 ఇంద్రగణములు +

1 సూర్యగణము. రెండు గణములపై యతి. ప్రాసగలదు.]

అందు ఏకపదమంజరీ ద్విపద లక్షణము

శ్రీ విలసిత వక్షత్రిభువనాభ్యక్ష !

పారనదులు హర ! జగదేకవీర !

చానపుల్కుప్పురు వనశాస్త్రదోకరుఁ
 దొక్కొక్క పదమున నొనరి ద్వివిధమున
 కవివరుల్ ¹(వడి) రెండు గణములయందు
 తగవిడిప్రాసముల్ దప్పించి కృతుల
 నటు ప్రతిపదము క్రియాపదాంతముగ
 నలరించి యందు నంత్యప్రాసమొంది
 సమనంత్య పదముల జరుగు పీఠీతి
 దీపింప మంజరీ ద్విపదయై వరఁగె
 బంధుర పదవిగుంపనల రంజిల్లు
 చరణమ్ములందుఁ బ్రాసమ్ములు నిడవి
 దొక్కటి తక్కగా నుర్వి (వి) ద్విపద
 తిలకింప మంజరీ ద్విపద శ్రీకృష్ణ !

340

[ప్రాసములేవి ద్విపద ఏకపదమంజరీ ద్విపద. ఏపాదమున కాపాదము
 విడివిడిగా నుండును.]

చ. ఇది ద్విపద జాత్యధికారము. ఇక నందు పదరక్షణము. మఱియు నందు
 చౌపదమ్ములు త్రివిధమ్ములై వరఁగు; నవియే మహానవమి పద్యమ్ములన
 వెలయు, నవియెయ్యవియంచేవి శుద్ధచౌపదంబును, ¹కర్ణాట చౌపదంబును
 విశాఖచౌపదంబును నా ద్రివిధంబులయ్యె, నందు క్రమంబున, 341

శుద్ధచౌపద లక్షణము

చలగగభసల గణమ్ములఁ జెందుకొ
 నలరితముగ చౌక చరణమునందుకొ
 విరమము రెండుకొ వెనఁ ¹బ్రాలోందుకొ
 భరఁ జౌపదములఁ దగఁ గృతులందుకొ.

342

340. ¹పది (అ. కి. ప్రాంతప్రతి).

341. ¹కర్ణాట - అని అ. కి. ప్రాంతప్రతి.

342. ¹ప్రాసమొందుకొ - అను అ. కి. ప్రాంతప్రతి పాతమును గ్రహించిన
 గణభంగమగును.

[శుద్ధచౌపదమునకుఁ బ్రతిపాదమున చతుర్మాత్రాగణములు (నరి, గగ, ధ, న) నాలుగుండును. రెంటిపై యతి. అంత్యానుప్రాసగలదు.]

అందు కల్లాట చౌపద లక్షణము

జరుగు నగ నరి తరి - నరిభరిలొందుఁ
దురితహర! చరణలు - కుదగగముఁజెందుఁ
ధరఁత్రానములు; (రెంటి) దగియతి ¹నహిష్టా
వరఁగుఁ గల్లాట చౌ - పదమిదియై కృష్టా!

343

[ప్రతిపాదమున పంచమాత్రాగణములు (నగ, నరి, తరి, నరి, భరి, ర) మూటిపై రెండు గురువులుండును. రెంటిపై యతి.]

అందు వితాళ చౌపద లక్షణము

చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసార సంగ్రహము. 2-122].
రవియుగము చతు - ర్లఘు గణయుగము
నవరిను నొక లఘు - పై పదపదము
దవలిన నదియై వి - తాళము క్రమము
జవరనొను వి - క్రమమీవిధము.

344

[వితాళ చౌపదమున పాదమునకు 2 సూర్యగణములు + 2 చతుర్మాత్రా గణములు + 1 లఘువుండును. 8 మాత్రలపై యతి.]

వ. ఇది చౌపదాధికారము.

345

ఇకనందు మంజరీ లక్షణము

వ. మంజరులు రెండువిధములై వరఁగు, నవి యెఱ్ఱువి యంటేని శుద్ధ
మంజరియు, కలియుగమంజరియు నాగ రెండు విధములై పెరియు,
నందు —

346

343. ¹నహిష్టా - అని యుండవలెను. అప్పుడది యాశ్వాసనియతికి
భంగము.

శుద్ధమంజరీ లక్షణము

శ్రీ యదుకుల వర - సింధు సుధాకర!
 మాయా మృగహర! - మందర గిరిధర!
 १గగనల త స జ ల - గణములు నాల్గడఁ
 దగుప్రాసములు న - దమ్ముల నలవడ
 చతుర ॥గతి॥ వి - శ్రమములు రెండను
 చితత దయాంబుది - వెలయును జంటను
 రంజిలు మంజరి - శుభవివక్ష
 కంజదళాక్ష న - కౌస్తుభవక్ష!

347

[శుద్ధమంజరి యందు పాదపాదమునకు చతుర్మాత్రాగణములు (గగ, నల, త, స, జ) నాలుగుండును. రెంటిపై యతి. రెండు పాదముల కేకప్రాసా చక్ష్యమున సంత్యానుప్రాస గలదు.]

అందు కలియుగ మంజరీ లక్షణము

శ్రీవల్లభ! రం - జిత వరకౌస్తుభ
 రామ! దయారస - రామ! హనలు నల
 గ గ న గ త న ర జ - గణముల నొక్కొక
 చరణం బందును - జను నార్ద్రవిడఁ
 దనరు విశ్రమములు - దగు రెంటను గృతి
 ప్రాసములు మువక - పరిపరి విధముల
 ధరిత్రియందు మో - దంబుగఁ జెప్పిన
 మలయును గలియుగ - మంజరి నృహరీ!

348

347. १గగ నగ తస నల గల నగణమునిడె (అ. కి. వ్రాతప్రతి).

२గణములు (అ. కి. వ్రాతప్రతి).

శరక్షోవివక్ష - అనునది సాధురూపము. అట్లు గ్రహించిన నిందు జగదభంగమగును.

[కలియుగమంజరి యందు గగ, నగ, భ, న, ర, జ అను గణములలో ప్రతిపాదమున నాలుగు గణములుండును. రెండు గణములపై యతి. దీనికి ప్రాసవియతి లేదు.]

వ. ఇది మంజరి లక్షణము. ఇక నందు,

349

రగడ జాత్యధికారము - రగడ లక్షణములు

వ. మఱియు నందు రగడలు వైతాళీయ భేదంబులఁ బెక్కురీతులు గల, పవి యెయ్యవి యంచేసి - హయప్రచార రగడయు, తురగవల్గనంబును రగడయు, విజయమంగళయును రగడయు, ద్వీరదగతి రగడయు, జయభద్ర రగడయు, మధురగతి రగడయు, హరిగతి రగడయు, పృషభగతి రగడయు, హరిణగతి రగడయు. వన రగడలు కొమ్మిది విధమ్ములఁ బ్రసిద్ధములై యుదాహరణాది చాటుప్రబంధంబులఁ బ్రవర్తిల్లు (దు) నుండు నందు క్రమంబున —

350

[రెండేసి పాదములకు అధిప్రాసయు, సంత్యక్తప్రాసయుఁ గలిగియుండుట రగడ సామాన్య లక్షణము.]

(1) హయప్రచార రగడ లక్షణము

సురవరేణ్య - సుజనమాన్య

విరత పుణ్య - విగమ గణ్య

పాహి గోప - బాల రూప

పాహి భగ్ను - భర్తదాప

అమరు ¹రె(ంబ) - యతులు ప్రతి ప

దమున వాల్మీ - దనరు నగణ

హగణములు హ - యప్రచార

రగడ పొగడ - రథన మీఱ

భాసురముగఁ - బ్రాసమొందు

వాసుదేవ - వాటియందు

నటులఁబటు హ - యప్రచార

ఘటన పటిమ - కలుషదుర.

351

[ఇందు పాదమునకు 4 సూర్యగణములు (3 మాత్రల గణములు).
4 మాత్రలపై యతి.]

అందు (ii) తురగవల్లన రగడ లక్షణము

శరదనిభ శరీర! హనలు - జరగుఁ జరణ చరణములకు

విరతి శరది సంఖ్యమీఁద - వెలయుఁబాద పాదమునకు

నా సురారి శౌరి తేజ - వాష్టగణ విరాజితంబు

ప్రాసముల్పదంబులందుఁ - బరఁగుఁ దురగ వల్లనంబు.

[హయప్రచారమునకు రెట్టింపు. అనఁగా 8 సూర్యగణములు; 4 గణము
లపై యతి.] 352

అందు (iii) విజయముంగళంబును రగడ లక్షణము

శ్రీధరా (ధరా) ధరాజ్ఞ - చిత్రధాను నేత్రదేవ!

దేవదుక్కిణి ధవాది - దేవనత్సృణావభవను

రాదిపస్తవాంఘ్రి పేర - జాది జాత పరిత యతిత -

యాహవోగ్ర జాగ్రదాసు - రాగ చక్రపాణిగోప;

రమణ తరణి హనగణములు - గ్రమతఁజెల్లు జలధియుగళ -

రథుల విరమణములు దగుతు - రంగవల్లన (ద్వయావ)

దముల నౌక పదమ్ము నమ్మ - దమ్ము లిమ్ముగా విదంగఁ -

దనరు విజయ మంగళాలి - దానమొందుఁ గృతులయందు.

[తురగవల్లనమునకు రెట్టింపు. పాదమునకు 16 సూర్యగణములు. నాల్గేవి
గణములపై మూఁడుచోట్ల యతులు.] 353

అందు (iv) ద్విరదగతి రగడ లక్షణము

శ్రీరమణ సుర శరణ - సేవింతు మీ చరణ

వీరేణముల దుక్కి - జీధివ! కృపాభరణ

విరతి రెండిట దాపి - వెలయు యతినాగ్నేపి
 చరణమున గణములిడఁ - జనుఁబ్రాసములు నల, ర,
 త, న, గ, భల, నలల, ములఁ - దనరు నీ ద్విరదగతి
 యనఁ బరఁగు రగడ కా - వ్యముల మృదురచనగతి. 354

(పాదమునకు పంచలఘు గణములు (నల, ర, త, నగ భల, నలల)
 నాలు. రెంటిపై యతి.)

అందు (v) జయభద్రరగడ లక్షణము

జయభద్ర రగడ (యది) - చను నలల, త, నగ, భల, -
 నల. రగణముల నొక్క - చరణమునకె(ప్పి) దతి
 వియతి యతి రెండింటి - విలుచు నా ద్విరదగతి -
 నెఱపుగా ¹జంటింప - నెగడు జయభద్రగతి. 355

[ద్విరదగతి రెట్టింపు. పాదమునకు 8 పంచమాత్రాగణములుండును.
 రెండేసి గణములపై మూడుచోట్ల యతులు.]

అందు (vi) మధురగతి రగడ

పిరి యురమున రం - జిలు యదునందన
 కరుణాకర వర - కంధి విబంధన
 నల, గగ, భ, నముల - నాలుగు ముదమున
 చెలువదరఁగ నిడఁ - జెల్లొక వదమునఁ
 జను పదములు ప్రా - సంబలు రెంటిను
 దనరు విరతి యం - దంబుగఁ జెప్పను
 తిరముగ మధురగ - తిరగడ వినుతిగా
 బరఁగుగా గనకాం - బర మధురగతిగా. 356

[చతుర్మాత్రాగణములు నాలుగు. రెంటిపై యతి. ఇందు గా, భ, న, నల
 గణముల వారురు. జగణము లక్షణమున విషిర్ధము.]

అందు (vii) హరిగతిరగడ లక్షణము

శ్రీకాంఠా హృదయాజ్ఞేందిందిర - చెయగు నల, గగ, థ, న గణముల లో
తైకగుణాకర ! వదినాల్గిటిపై - విడఁజెల్లొక్కొక వదమున కిలనెవి
మిది గణములు ప్రాసములొందును గా - మిత ఫలదాయక ! రాధానాయక !
యమకులభూషణ ! క్రతుభుక్పీషణ ! - హరిగతి రగడజగతి హరికృష్ణా !

[మధురగతి రెట్టింపు. అనఁగా నాలుగుమాత్రల గణము లెవిమిదుందును.
4 గణములపై యతి.] 357

అందు (viii) వృషభగతిరగడ లక్షణము

శ్రీరమాదవకృష్ణ ! యాదవ - పింహగా థ న నలల దారిడి
సారెసారెకు వినగణముపైఁ - జనువిడంగను గణములెన్నిది
క్రమము: తోడుతఁ బదపదమునఁ - గలుగ విడి వడి నాల్గగణముల
నమరఁజేసిన నొప్పు వృషగతి - నార్యులెన్నఁ గలటులఁ గృతులఁ.

[1 సూర్యగణము + 1 చతుర్మాత్రగణము. (వెరపి 7 మాత్రలు) ఇట్టి
గణద్వయ మొకపాదమున నాలుగేపియుండును. అనఁగా పాదమున
కెన్నిది గణములుండును. నాలుగు గణములమీఁద యతి.] 358

అందు (ix) *హరిణగతి రగడ

విషది కన్యా ! - వినుత సార్థము
వృషభ గతిలో - వెలయు నర్థము
వినువితోడను - విరువరిరువరు
దనరుఁ గ్రమమునఁ - దాము నన్యురు
వదపదమునకుఁ - బ్రాసమొందును
విదితయుగమున - విరతిఁ జెందును

* హరిణగతి గణములకు రెట్టింపు వృషభగతి రగడ. కాన హరిణగతి
తరువాత వృషభగతిని చెప్పట యితరచ్ఛందోగ్రంథకర్తలు పాటించిన
క్రమము.

వ, ల, ట, వ, గగ గ - ఇములు చెల్వగు

సలితమ్ముగ - జగతిఁ బొల్పగు

హరిణగతి కృతి - యందమై (హరి)

ధరణిఁదగు య - దవ నృకేసరి.

359

[వృషభగతిలో సగము హరిణగతి. అనఁగా 1 సూర్యగణము + 1 చతుర్మాత్రాగణము చేరిన గణవ్యయము పాదమునకు రెండేసి యుండును. రెండు గణములమీద యతి.]

వ. ఇది రగద జాత్యధికారము. మణియు,

360

రగద చౌపదతాళ భేదచాటుప్రబంధలక్షణము

సీ. ప్రబలు హయప్రచారంబును దురగవ

ల్లనము విజయమంగళ రగదలవి

రూపకంబునఁ జెందు రూఢిచే మదురగ

తిరగద 1 యేకతాళి దీవిరి నడుచు

రహిమిందఁ గాంచు ద్విరదగతి జయభద్ర

రగదలు యంప తాళమున మెలఁగె

హరిగతి రగదయు నటతాళమునఁ బొందు

వృషభ హరిణగతుల్ వెలయుఁ ద్రిపుట

తీ. చౌపదమ్ములు మూరును యంపదరువై

మంజరులరెండు నెకతాళి మార్గమిటుల

భవ్యకావ్యాది చాటు ప్రబంధ యక్ష

గాన కృతులందు విడిచును గవులుగృష్ట !

361

మణియు పెద్దనగారు, [లక్షణసారసంగ్రహము. 2-141].

సీ. వృషభగతి త్రిపుటరే కంఠ్రియుగమగు

దుదనేడు లఘువులు తొలఁగఁజేయ

361. 1 'ఏక తాళి, ఏక తాళి' అని ద్వైరూప్యము కలదు. 'ఏక తాళి' కి
యా. ప. 362.

ఋంపరేకునకు లక్షణము ద్వీరదగతి
యగుఁగొన నొకలఘు వందుమాన
రచ్చరేకగును దురగవల్గనము గతి
మఱి యేకతాళియౌ మధురగతివి
అటతాళమున మాత్ర లంఘి కిర్వదినాల్లు
నాల్గిట విరతి పద్మాలుగింట

శే. విలుదు నర్థంబు నర్థచంద్రికలు దీన
యక్షగానాది కృతులలో నార్యులెన్న
రగడ భేదంబులివి యౌను రమ్యచర్య!
యవిత విజదాననమువాయ! యాంజనేయ!

381

అందు మహానవమి పద్యలక్షణము

శ్రీధరచందస్సున -

క. సురుచికముగ ద్వీరద (గతికా)
జరణము వందొమ్మిదేసి సరనపుమాత్రం
పరఁగిన దిండిమ వృత్తమే
యరయ మహానవమి పద్యమియో ధరితికా.

382

[ద్వీరదగతిచ్చాయలో, జరణమునకుఁ బందొమ్మిదేసి మాత్రలుగలిపి
మహానవమి. ద్వీరదగతికి 20 మాత్రలు.]

చ. ఇవి లక్షణములు. గణక నమనిబద్ధములుగాఁ జెప్పినారు. గనుక వీరికి
గణనిబద్ధములని చెప్పినవి యీ రగడలు సూళాదులఁగూడిన మాత్రాసమక
నిబద్ధములని కవిరాక్షస యక్షగానాది కృతివిధ్యములు చేసి గనుక
ఆరీతిన్ని తెలిపేది అన్నారు.

384

ఇకనందు కంపవృత్త పీసమాలిక లక్షణము

చ. మఱియు నందు కందమాలికయు, వృత్తమాలికయు, పీసమాలికయు
త్రివిధములై వెలయు నీ మూఁటికిని లక్షణము.

385

[సీసమాలిక లక్షణము]

క. పది, పదిరెండును, బదునెని

మిది సీసములందు గీతిమితి సరిపదముల్

గుదురుపదగు నవి దితిసుత

మదగణ హర్యక్ష సీసమాలిక కృష్ణా !

366

[10, 12, 18. ఇంకను విచ్ఛవచ్చినన్ని పాదములతో మాలికగా రచింపఁ బడినది సీసమాలిక. పాదములు సరిసంఖ్యతో ముందవలెనను వియమము గలదు.]

మఱియు శతకతారావళి చాటువ్రబంద సంధానాభిధాన లక్షణము -

అ. శశికరపుర శరగణ విదాత్య సంఖ్యసం

జ్జలవి ముక్తక ద్వీకత్రికములు

పంచరత్నము లనఁబరఁగు గజావళి

రత్నమాలికలన రామకృష్ణ !

367

తే. తరణి తారక పన్న శతాష్టయతళ

తాళ్య నామావళియనఁ దారావళియన

జరుగుఁ బంచశతాభిఖ్య శతకమనఁగ

నలరు నష్టోత్తర శతకమనఁగఁ గృష్ణ !

368

వ. మఱియు నుదాహరణంబును, చక్రవాళంబును, చతుర్వర్ణికయు, రంగ

మోషయు, త్యాగమోషయు, భోగోపళియు, గుణావళియు, భిరుదావళియు,

వివి మొదలగు కృతులు కవి కల్పితములు. లక్ష్యముఖమ్మన విశదంబుగాఁ

బ్రసిద్ధమ్మైయుండు నవి యట్లుండె; వెండియునందు,

369

ఉదాహరణ లక్షణము

పెద్దనగారు, [లక్షణసారసంగ్రహము. పుట 73. 2 వ అ.]

క. వీరావళి మొదలైనవి

యారయఁగాఁ గలవు పెక్కుదాహరణంబుల్

దీరులివి దెలిపి సేతురు

సారాంశార కాత్ర సరణి ధరణి.

370

[లక్షణసారసంగ్రహము. 2 : 142-143]

సీ. పప్తవిభక్తులు సంబోధనంబునఁ

గలుగు నెన్నిది విభక్తులఁ గ్రమమున

బతిపేరితోఁ గూడఁ బద్యమొక్కొక్కటి

రచించి రగదమార్గముల జూడఁ

గళికకు నెనిమిది దళములుగాఁ జెప్పి

తత్పదార్థమున నుత్కళికఁజెప్పి

యదియు నేక నమాసమై యేకుదళముల

కొన విభక్త్యర్థంబు గనుగఁజేసి

తే. దానికెనగాఁగ నెన్నిదో దళముఁగూర్చి

పద్యమొక్కటి సార్వవిభక్తికముగ

నందు తుదఁ గూర్చ నది యుదాహరణమగును

దీర ! యోయాంజనేయ ! సుధీవిరేయ !

371

[ఉదాహరణమనఁగా సంబుద్ధితోఁదూడ నెన్నిది విభక్తులతో నెనిమిదేసి పద్యములును, రగద భేదములగు కళికలును, ఉత్కళికలును గలుగునట్లు చెప్పఁబడిన ప్రబంధభేదము.

దీని వివరణము - సంబోధనముతోఁగలిపి యెన్నిది విభక్తులు గలవు. ప్రథమావిభక్తిక్రమమున నొక్కొక్క విభక్తి తుదిలో వచ్చునట్లు మొదటి నొక పద్యము (వృత్తము) తరువాత రగద వ్యాయలో నెన్నిది పాదములుగల యొక కళికయు, దదనంతరము కళిక పాదము సగము మాత్రాసంఖ్యలోఁ గూర్చఁబడిన పాదము రెన్నిది గల యుత్కళికయు రచింపవలెను. ఇట్లే ప్రతివిభక్తికి మూడు పద్యములు వ్రాసి తర్వాత సార్వవిభక్తికమగు వృత్తమొకటియు, దుదిలోఁ గవిపేరు, కృతిపేరు

లేదా కృతిపతిపేరు దెబ్బపడ్యము చేర్చవలెను. ఇట్లు వ్రాసిన, మొత్తము
26 పద్యములగును. ఇదియే మధురకవిలాభేదమగు నుదాహరణకృతి.

— తె. భా. చం. పుట. 185]

సీ. అన్నియుత్కళికల నటు విభక్త్యాభాస

రాజేసి చెప్పిన రహివహించుఁ

గాదేని షష్ఠి నుత్కళికనేనిఁ జతుర్థి

నేని రాజేప్పిన నెసఁగియుండుఁ

బ్రథను వీరావళి వ్రణల ద్వితీయఁ గి

త్రిమతిరా సుభగ తృతీయ నలర

మఱి చతుర్థికి భోగమానివియును బంచ

మికి గళావతియు షష్ఠికిని గాంతి

అ. మతియు సప్తమికిఁ గమలయును సంబోధ

నమునకు జయవతియు నమరఁగూర్చ

ఫల ముదాహరణ విభక్త్యధి దేవతల్

కరుణ నిడుదురయ్య కపికులార్థ!

872

వ. అన్నాఁడు గాఁబట్టి యుదాహరణలక్షణ మీక నందు,

373

ఆర్యాప్రకార లక్షణము

అనంతనగారు, [భండోదర్పణము. 3.5]

అ. *నరవిఁ బథ్య, విపుల, చపలార్య, ముఖ, జఘ

నాఖ్యచపల లనఁగ నార్యలైదు.

374

పెద్దనగారు, [లక్షణసారసంగ్రహము. 2.73]

క. కపివర ! పథ్యయు, విపులయు,

జపలయు, ముఖచపల, జఘనచపల, లిపైద

చప్పపుటార్యలు ... ..

375

373, 374. *ఈ పద్యములందు ఆ తర్కార్థమున గీతిభేదములు చేర్చినఁ
బడెను. భేదములు ముందే చెప్పబడెను.

(అ. 3. 3. 815-818).

చ. అన్నారందు లక్షణ లక్ష్యములు తేటతేనెద నందు క్రవంబున, 376

పథ్యార్యా లక్షణము

క. ఆది పదంబున రెండవ

పాదమున రెంటి నాటుపై గురువు

ఆదట నాటవ గణమునఁ

బాదుకలఱు విడిసఁ ¹విధ్యయగుక.

377

చ. మఱియును,

378

క. కందగణములై పథ్యకుఁ

బొందగు నటులుండు వదులు పూర్వార్థం

బందునఁ జరమార్థంబునఁ

¹తెం(దును యతులితై) శ్రీకృష్ణ!

379

క. ఆదిపదంబున (నేడిటి)

పైఁదగు విడనొక్క గురువు ¹[పరికింపక]

ఆదటఁ జరమార్థమునం

రై(డి)టిపై లఱువునగుఁ బథ్యక.

380

[అర్యులు కందపద్యముల వంటివి. అర్యుల కన్నింటికి సామాన్యముగా పూర్వోత్తరార్థములందును నేడు చతుర్థాశ్రాగణములపై (గా, టి, జ, న, నల) నొక గురువుండును.

పథ్యార్యకు పూర్వార్థమున రి వ గణమున నలముగావి, జగణముగావి యుండును. ఉత్తరార్థము రి వ గణమున నొక్క లఱువు మాత్రమే యుండును. నాలుగు పాదములందును నాదిప్రాసము, సమపాదములందు మాఁటిపై యుతి.]

377. ¹విడిస నడియే పథ్యయగుక. (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి).

379. ¹తెంద నిట్టి యతులు. (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి). ఈ పాఠమును గ్రహించిన గణధంగము.

380. ¹పై గణముక. (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి).

అందు విపులార్యా లక్షణము

క. అమరఁగఁ బథ్యమ తొరు ప్రా
సములును సమపదముల నైచ (న) పేయఁ
కమలాధిప! విపులార్యా
క్రమమిదియగునంద్రు కవులు హరీ!

381

[పథ్యార్యాలక్షణముగలదై బేసిపాదము కడివటిపదము సరిపాదములోఁ
తొచ్చియుండును. 1-2, 3-4, పాదముల సందిలో నేకపదముండవలెనని
భావము.]

అందు చపలార్యా లక్షణము

క. సమపద మాదిం జగణం
బమర్చి రెండరలను విపులార్యా రూ
పమునన్నిడఁ జపలార్యా
ఖ్యామాధవ! దగుభువి హరికృష్ణ!

382

[అర్యయొక్క సమపాదములలోఁ దొల్లిటి గణము జగణముగా నుండ
వలయు.]

అందు ముఖచపలార్యా లక్షణము

క. చపలార్యా రూపమునఁ
గృహ్లా! ప్రథమార్థమున నృతేనరి! ప
థ్యసర్వార్థంబిగుఁ దుదముఖ
చపలార్యకు విటులఁ జనుఁ గృష్ణ!

383

[మొదటి సగమున ననఁగా ముఖమందు చపలార్యా లక్షణము, రెండవ
సగమునఁ బథ్యార్యా లక్షణముగలది ముఖచపలార్య.]

అందు జఖుచపలార్యా లక్షణము

పెద్దనగారు, [లక్షణసారసంగ్రహము. 2-79]

మును పథ్యా పూర్వార్థము

గను మొదలర్థమయి చపలగణతుదయం,

టును జనున చవలకుడుదం

²గన ద్వచో(వి)జిత కద్రూణా!

384

[పూర్వార్థమునఁ బర్యాయము, ఉత్తరార్థమునఁ జవలాలక్షణముకలది జనునచవలార్థము]

వ. ఇది ఆర్యాజాత్యధికారము. ఇక,

385

అక్కరజాతి వృత్తలక్షణము

వ. మణియు అక్కరజాతి వృత్తమ్ము లైదువిధమ్ములై వెలయు; నవి యెయ్యవి యంటేవి,

386

పెద్దనగారు, [లక్షణసారసంగ్రహము. 2-102]

క. అక్కర లనఁదగు నైదు మ హాక్కర, మధ్యాక్కర, మధురాక్కర, మణియ ల్పాక్కర [యు, సంకరాక్కర, యెక్కువ సత్కవులు కృతుల విడుదురు వీనిఁ.]

387

వ. అన్నాదు. క్రమంబున వివరించెద,

388

మొదలి మహాక్కర లక్షణము

మొదల సూర్యుండు విమ్మటనే గురు -

పురుహూతు లందుపైఁ జంద్రుఁడొందు

వదనదమ్మున కిరీతి నాల్గిటి -

పైయతి దగుఁ బ్రానములు దనరుఁ

గదియు నొక్కొక తఱి రెండు నాలుగు -

గణముల చోల్లను వినగణంబు

మువముతో నెడసొచ్చు మహాక్కర -

మొనపి కావ్యములందు విడఁగ) గృష్ట!

389

384. ²గనద్వచో జితకద్రూణా (ల. సా. సం.) ఈ పాదమున లక్షణము సారము 6 వ గణమును అనువు లోపించెను.

[1 సూర్య + 5 ఇంద్ర + 1 చంద్ర = 7 గణములు. 4 గణములపై యతి.]

అందు మధ్యాక్షర లక్షణము

శ్రుర (పతి) ద్వయముపై నొక్క - సూర్యుండు పిమ్మట విటల
వరుసతోఁ జెప్పింపఁగఁ గవి - వరులిట్లు పాదపాదమున
కిరవుగా నాతేపి గణము - లెసఁగించి మూఁటిపై విరతి
(వి)రచించి ప్రాసము యనున - వెలయు మధ్యాక్షరనుహరి ! 30

[2 ఇంద్ర + 1 సూర్య + 2 ఇంద్ర + 1 సూర్య = 6 గణములు. 3 గణములపై యతి.]

అందు మధురాక్షర (లక్షణము)

రవిగణమొకటి పదన పు - రందరున్ మువ్వురు హిమ
రవి యట నొక్కఁడు విటలఁ జ - రణముకు గణములైదు
భువిఁ దగుఁ మూఁటిపై వడి - బొసఁగించి ప్రాసమున్ న
రవి విడఁ గృతులు మధురాక్క - ర దనరు రామకృష్ణ ! 31

[1 సూర్య + 3 ఇంద్ర + 1 చంద్ర = 5 గణములు. 3 గణములపై యతి.]

అందు లుతరాక్షర లక్షణము

అనంతనగారు, [చందోదర్పణము. 3143]
ఇనుఁ దొకండును వింద్ర - లిద్దఱు నొక్క
వనజవైరియుఁ గూడి - వైభవ మొనర్చ
గనకవస్తువి గృత - కైటభుని గొలుతు
రనుచుఁ జెప్పదు రంత - రాక్షర బుధులు. 32

[1 సూర్య + 2 ఇంద్ర + 1 చంద్ర = 4 గణములు. 3 వ గణము కడ పటి వర్ణము యతి.]

అందు అల్పాక్షర లక్షణము

వాసవద్యయము శై - వాశ్యకుండు

భాసిల్లువడి రెంటి - పైఁ బాదన

కేసూటి మూరేసి - యెనఁగూఁ గృష్ణ

ప్రాసమ్ము లొప్పన - ల్పాక్షరకుఁ.

383

[అనంతనగారు, చందోదర్పణము. 3-44]

ఒకరిద్దఱింద్రులు - నొకవిధుండు

జగతీధరుని పదా - బ్జములు గొల్తు

రగణితభక్తి నం - చభినుతంప

నెగడు నల్పాక్షర - వియతితోడ.

384

[2 ఇంద్ర + 1 చంద్ర = 3 గణములు. 2 గణములపై యతి.]

వ. ఇది అక్షరజాత్యధికారము. మఱియు నందు,

385

తరువోజ లక్షణము

హరిహయ శ్రయముపై - నాదిత్యుఁడొకరుఁ -

దరయఁగా విరు¹(బ)ర - అందులఁగూడి

చరణంబినా నొప్పు(- జరణంబునకును -

జరుగును రెండు వి - శ్రమములు విట్టి

కరణఁ జెందును రెండు - గణముల మీదఁ -

శ్రమమున నడినొప్పుఁ - బ్రాసంబులొనరు

ధరణఁ దర్కజన - ద్ధతి యిది కృతుల -

దగియుండుఁ గృష్ణ! యా - దవపంకతిలక.

386

[ప్రతిపాదమున 2 ఇంద్ర + 1 సూర్య + 2 ఇంద్ర + 1 సూర్య గణము లుండును. రెండేసి గణములపై యతులు.]

386. 1 'ఇరుతులు' (అ. కి. వ్రాశిప్రతి.) ఇందు యదాగమము అపా
ధ్యుత. 2 'అనక' అనుటకు 'అనా' అని ప్రయోగము. 3 ఈ పాఠ
మున బహుయతి నియతిభంగము.

ఇకనందు వైతాళీయ వృత్తలక్షణము

వ. వెండియు వైతాళీయ భేదంబులు పెక్కురీతుల విరిపిల్లునందు, వైతాళీయం బను బెసచ్చాందసంబును, ఆ పాశళికయు, దక్షిణాంతికయు, ఉదీచ్య వృత్తియు, ప్రాచ్యవృత్తియు, ప్రవర్తకంబును, పరాంతికయు, చారుహాపిక యనవిల్లు తొమ్మిది విధమ్ములై ప్రవర్తిల్లు నందు క్రమంబున తద్భేదంబులు వివరించెద నవధరింపును.. 397

వృత్తరత్నాకరమున. [2 అధ్య. వైతాళీయ ప్రకరణము. శ్లో. 1.]

శ్లో॥ పద్విషమేష్టా న మేకలా, స్తాశ్చ
వమేస్యర్నో విరంతరాః॥
నసమాత్ర పరాశ్రీతా కలా
వైతాళీయే లంతరలౌగురుః.. 398

వ ఇది వైతాళీయ వృత్తము. వైతాళీయమునకు చేసిన చరణములకు ఆఱు మాత్రలమీదటనున్న నరిచరణములకు ఎనిమిది మాత్రల మీదటనున్న రగణ వగణములు రావలెను. విచ్చేదమున్ను ఈ రీతిగానే రావలెను. తెలుగునైతే వేసి చరణములకు ఆఱుమాత్రలమీదట నరిచరణములకు ఎనిమిది మాత్రలమీదటను యతి గలిగి రగణ వగణము లుండవలెను. నాలుగు చరణములను ప్రాసం వినియవలెను. ఇవి మాత్రానమక వివిధములు. 'కీలా' అట్టి మాత్రయనుట. తెలుగు సంస్కృతములకు నాలుగు చరణంబులకు గురు లఘువులు గలిసియుండఁ జెప్పవలెగాని అన్నిన్ని గురువులున్న అన్నిన్ని లఘువులుగాను జెప్పరాదు. రెండు నాలుగు ఆతో అక్షరములు గురువులై ఆవరి యక్షరాస కలియరాదు. అవి లఘు వక్షరములై తే కలియదనుట. ఇవి వైతాళీయ వృత్త లక్షణములు. ఇందులకు చిత్రకవి పెద్దనగారు చేసిన వైతాళీయ వృత్తములు. 399

*[లక్షణసారసంగ్రహము. 2 : 100 - 120.]

*ఇటనుండి. (అ. శ. 400 - 418) లక్షణ సారసంగ్రహములోని (2 : 109 - 120) పద్యములు సంగ్రహించఁబడినవి.

తే. జరగుఁ గృతుల వైతాళీయ జాతులందు
రగద భేదంబులందు నేర్పఱచియున్న
గురులు రెండేసి లఘులుగాఁ గూర్చవలయు
లక్షణజ్ఞుల సంజ్ఞచే ¹నక్ష (హరి!) 400

తే. ఆనమ వదముల లఘుషట్కమైన మీఁద
నమవదంబుల లఘుష్టకమున కవలఁ
బెనువవలయు వైతాళీయమునను వల్ల
ప్రకటకరుణాదివాస! శ్రీరామదాస! 401

తెలుఁగున వైతాళీయ వృత్తక్రమము

¹ఋతుగజయతి - రేఫవంబు లా
యతమై యనమన - మాంఘ్రులంటి న
మృతమైలలు - మీఁద రాక పా
²లితయక వైతా - లీయ వృత్తమౌ. 402

[బేసి పా. శి లఘువులు + ర, వగణము. శి లఘువులపై యతి.
సరి పా. శి లఘువులు + ర, వగణము. శి లఘువులపై యతి.]

వ. ఈ మొదట వ్రాసిన శ్లోకార్థము ఈ వైతాళీయ వృత్తమునకు సరిచూచు
కొనేది. ఇత నందు 403

కౌపచ్ఛందసి యను వృత్తము

ధర లఘువుల్ - దప్పకకా రయంబుల్
చరణంబులపై - సందిలకా గవీంద్రుల్
విరచింపఁగ - వింతలై తలిర్చకా
³సరవి(వి) నౌవ - చ్ఛందనంబు మించుకా. 404

401. ¹నక్షకారి (అ. శి. వ్రాతప్రతి.) నక్షయారి (అ. పా. సం.) ఇది
రెండును నటపాకములు.

402. ¹ఋతుగజయతి రేఫవంబు లా (అ. పా. సం.), ²పాలితమై (తి).

404. ³సరవితో (అ. శి. వ్రాత ప్రతి.) దీనిని గ్రహించిన మాత్రాధిక్య
ముగను.

[దేపి పా. 8 లఘువులు + ర, యగణము. 8 లఘువులపై యతి.

సరి పా. 8 లఘువులు + ర, యగణము. 8 లఘువులపై యతి.]

- వ. ఈ ఔపచ్ఛందసవృత్తానకు వైశాల్య వృత్తంవలెనే యతులు ప్రాసములుండి ఆ వృత్తంవలెనే లఘువుల సంకేతములన్ని గలిగియుండి రగణ వగణములు వచ్చేచోట రగణ యగణములు నాలుగు చరణములకువస్తే అది ఔపచ్ఛందసి వృత్తము. ఈ పద్యాననే సరిచూడేది. ఇక నందు,

405

ఆపాతళిక వృత్తలక్షణము

అవుఁ దల్లఁలు - లట్లు భకారం

దవలఁ గాతో - సంటుకొనఁ ద

రగ్గ-విరతి నా - గస్థయతుల్ రా

భువి శాసాతళి - పొల్పగు హన్మా !

406

[దేపి పా. 8 లఘువులు + భ, గగ. 8 లఘువులపై యతి.

సరి పా. 8 లఘువులు + భ, గగ. 8 లఘువులపై యతి.]

- వ. దీనికి వైశాల్య వృత్తమునకు వలెనే యతులు ప్రాసములు లఘువులుండి రగణ వగణములు వచ్చేచోట భగణ గగములుంటే అది ఆపాతళిక వృత్తము. ఈ పద్యాననే లక్ష్యము సరిచూడేది. ఇక నందు,

407

దక్షిణాంతిక వృత్తలక్షణము

వతుల్ శిలముల్ - వచ్చుదట్లనై

రలఁ గముల్ పై - రఁగ శిద్ధితియల

మ్ములఁ శిద్రిలఁ - బూమ్మనంఘ్రులఁ

దలిర్పు మారుతి - శిదక్షిణాంతికఁ.

408

406. ఆపాతళిక (అ. 8. వ్రాతప్రతి). శిభువిశాపతాళి. (అ. 8.

వ్రాతప్రతి). పవనమతా యాపాతళికాఖ్యన్. (అ. పా. సం.)

408. శిలముల్ (అ. 8. వ్రాతప్రతి). శిద్ధితియంబులం. (అ. పా. సం.)

ఇందు మాత్రాధిక్యము. శిద్రిలము (అ. పా. సం.) 2 - క. 3 - ర.

మాత్రలుచేరి గరులై యుండవలయును. ఈ పాతమున వట్లు లేదు.

శిదక్షిణాంతికాఖ్యన్. (అ. పా. సం.) ఈ పాతమునమాత్రాధిక్యము.

[జేసి పా. 8 లఘువులు + ర, వగణము. 6 లఘువులపై యతి.

సరి పా. 8 లఘువులు + ర, వగణము. 8 లఘువులపై యతి.

నైశాధీయ లక్షణము గలిగి ద్వితీయ, తృతీయ మాత్రల సంయోగము గలది దక్షిణాంతికము.]

- చ. నైశాధీయ వృత్తరీతిని యతులు, ప్రాసములు, గణములు, లఘువులు నుండి రెండోచరిణమున నాలుగోపాదాన నక్కర నైనా మూడేసి లఘువులుండఁ జెప్పితే దక్షిణాంతిక వృత్తము. ఈ పద్యాననే లక్ష్యము సరిచూచుకొనేది. ఇఁక నందు, 4.9

ఉదీచ్యవృత్తిలక్షణము

తగఁ మనుఁ - దక్షిణాంతిక

త్యగ యుక్పద మది - 1 యంటకుండు 8

తిగా నగు ను - దీచ్యవృత్తి మె

చ్యుగ వాతాత్మజ! - సూరి నన్నుతా!

4.10

[నైశాధీయ లక్షణముతో విషమపాదములందు మాత్రము ద్వితీయ, తృతీయ మాత్రా సంయోగము గలది.]

- చ. ఇందుకు దక్షిణాంతిక వృత్తమువలెనే సరిచూచుకొనేది. ఇఁక నందు, 4.11

ప్రాచ్యవృత్తిలక్షణము

అయిదవ లఘు - వంటి క్రిందమా

త్రయైసగ న్నరుల - ప్రాచ్యవృత్తిఁ బొ

ల్పయు నైశా - రీయ జాతి నొం

ది యిది యొప్పుగు - దేవమారుతీ!

4.12

[నైశాధీయ లక్షణముతో నమపాదములందుఁ జతుర్థపంచమమాత్రా సంయోగము గలది ప్రాచ్యవృత్తి.]

- వ. ఇది వైశాలీయ వృత్తమువలెనే యతిప్రాసగణలఘు సంకేతములుండి
సరిచరణముల అయిదు మాత్రలమీద నొక లఘువుండఁ జెప్పినది (?)
ప్రాచ్యవృత్తి. ఇక నందు, 413

ప్రవర్తకము

స్థిర స్మృత య - దీచ్యవృత్తియుం
¹చరఃగ నర్లఃదగః - బ్రాచ్యవృత్తియుఁ
 తొరంగ యతిః - జూద విట్లయై
 వరుసతో విడఁ బ్ర - వర్తకంబగుఁ. 414

[బేసులందు ఉదీచ్యవృత్తిలక్షణము, వరులందు ప్రాచ్యవృత్తి లక్షణము
 కలిపి ప్రవర్తకము.]

- వ. బేసి చరణము యదీచ్యవృత్తివలెనే, సరిచరణములు ప్రాచ్యవృత్తివలెనే
 యుంచే అది ప్రవర్తక మనఁబడును. ఇక నందు, 415

పరాంతిక వృత్తలక్షణము

¹వన్నెమీఱఁగఁ బ్ర - వర్తకాఖ్యతో
 మన్నదాకా నర్ల - నుండు లక్షణం
²బిన్నియంఘ్రులను - నంటఁగూర్చఁ దా
 నెన్నఁగఁ దవకు - నీ పరాంతికఁ. 416

[ప్రవర్తక నమపాదలక్షణము నాల్గుపాదములం గలిపి, ఇట్లనుటచే
 నాల్గుపాదములలోను దొలుత ఎన్నిది మాత్రమందునవి యరయనగు.]

413. ? అయిదు మాత్రలమీద నొక లఘువునుట సరికాదు. 4, 5 మాత్రల
 సంయోగ మందవలయును.

414. ¹చరంగ (అ. 3. ప్రాశస్త్యతః)

416. ¹వన్నెగాఁ బ్రవర్తకాఖ్యతో (అ. 3. ప్రాశస్త్యతః)

²బిన్నియంఘ్రులంటి గూర్చదా (అ. 3. ప్రాశస్త్యతః).

- చ. ప్రవర్తక వృత్తము సరివరణములవలెనే నాలుగు చరణములకు నుండె
యది పరాంతిక వృత్తము. ఇక నందు, 417

*చారుహాసిని యను వృత్తము

కవులొగడఁ . గాఁ బ్రవర్తకా
త్య వృత్తమునఁ - గల్గెచేసి పా
దలైతిరు . బ్రాబ్ధు సంప్రలకా
జనాంచికా . చారుహాసినికా. 418

[ప్రవర్తక విషమపాదలక్షణమే నాల్గపాదములం గలిది చారుహాసిని.]

- చ. ప్రవర్తక వృత్తము తేసి చరణములవలె నాలుగు చరణములు నమముగా
యతులు ప్రాసములు గణలఘు సంకేతములు ఉండె అది చారుహాసిని
వృత్తమనఁబడును. (ఇవి) తొమ్మిది లైతాళీయ వృత్తభేదముల లక్షణ
లక్ష్యప్రకారములు. ఇక నందు, 419

వక్త్రవృత్తములు

అనుష్టుపులయిన వక్త్రవృత్తములందు వక్త్రీయ, వత్సావక్త్రీయ, భవిష
లయ, మవిషలయ, రవిషలయ, యవిషలయ, నవిషలయ, తవిష
లయ ననఁదగు వక్త్రవృత్తమ్ము లెన్నిదియు లక్ష్యముఖంబునం దెరియ
వలయు నవి యెట్లుండె విక నందు, 420

గద్యలక్షణము

మఱియు నందు గద్యయు నైదు భేదమ్ముల విహరించునది యెయ్యవి
యంటేవి - గద్యయు, తిరుద గద్యయు, చూర్ణికయు, పదనంబును,
1 విన్నపంబు నన గద్యభేదమ్ము లైదును బ్రహ్మపదమ్మున వివిధ విధమ్ముల
నొందించునందు గద్యక్రమంబున తెలు వలెనంటేవి

418, * చారుహాసిని, చారుహాసిక పర్యాయనామములు. (చూ. 8 - 396)

421. 1 విన్నపంబులన (అ. 8. ప్రాశస్త్య ప్రతి.)

2 తెల్పు. (అ. 8. ప్రాశస్త్య ప్రతి.)

గద్యయను కరణశబ్ద యుక్తంబైయొప్పు, నందు బిరుద గద్యసంబోధనాంత పదబంధురంబై వర్తిల్లు; నందు చూర్ణిక లేక వచన ద్విపదన బహువచన వందర్శనబులుగ విభక్త్యామణాసవిక సమాపాదిత కల్పనానల్ప జల్పితంబై వెలయు, నందు వచనంబులు బహువ్రకార రచనావిధయ ప్రాచుర్యమ్ములై నంచరించు. నందు విన్నపంబులెన్నఁ దిన్ననై ఋజు మార్గంబుల ననుగమించు, వీ పంచవిధమ్ములు మితరహితమ్ములై స్వేచ్ఛా కల్పనా గౌరవమ్ముల కొలందుల విలసిల్లు; నందు — 421

క్రమంబున గద్యలక్షణాదు లనంతనగాదు, [చందోదర్పణము 2 : 2]

క. కనుఁగొనఁ బాదరహితమై

పనుపడి హరిగద్దెవోలె బహుముఖరచనం

బున మెఱయు *గద్యయది దాఁ

బున మెఱయు గద్యయది దాఁ

దెనుఁగు కృతుల వచనమనఁగ దీపించు *హరి!

422

అందు బిరుదు గ దై లక్షణము - లోజరాజీయము.

చూర్ణిక. *శ్రీమదఖిల జగజ్జీగీయమాన విజకథానుధార సారస వాహివీ మానస నిరోపర విహారహార హీర పటీర ప్రహసన పటయః పూరపూరితభువన భువనైక భవ భవ నశిన భవతమంతముఖ సురవరవికర మకుటతటపట తవిజ కిరణ విమటిత గరిమ తరుణకరణ కిరణ వికచదరుణ చరణాంబో రుహ లోజరాజా వర్వణార్వరీ వనితానుకృత లీలామదనగోపాలాదిజైభవ విజైభవా. 423

అందు మదీయ చూర్ణిక లక్షణము

శ్రీమదఖిలసురవరవికరమకుటతటపటిత చటల మణిమ్ముణి పరికల్పితా నల్పాలంకృత పరిష్కృత విజవరణ నరపిజ యుగయుగయుగ తత్తద్విహితమహిత రూపాదోపా పాదానశీలగోపాలదారి రమణీయ రుక్మిణీరమణీ రమణ పాహిపాహిత్యాం వందే. 424

422. *గద్యమది. (చక. ద. *దున్. (చం. ద.)

423. * ఈ చూర్ణిక శీఃటి ముద్రిత ప్రతియంద గానరాదు.

మఱియుఁ బ్రబంధమ్ములఁ గలుగు వచనంబులును, విన్నవంబులును, నెల్లవారికిం దెల్లంబగు వవి, యట్టిదై వెండియు యక్షగా నాష్టక పదాష్టపదు లివి నాడుగు విదములు నొక్కొక్కటి పెక్కు విదమ్ములై యష్టకంబులు పదంబులు అష్టపదులును వివిధరీతుల నానామమ్ముల విహరించు, వివి సంగీత తాళవిధ్యయుము గీతనష్టి గీతపుష్టి మాత్రాచిక్యమాత్రాలోపమ్ముల రాగతాళమ్ముల, పదమ్ముల (న)ర్జున భరతమ్మున ఏలించి వావి లక్షణమ్ములు చెప్పఁబడియుండు. వందు, 425

శ్లో. కార్ణాట లాట గౌళాండ్ర ద్రవిణాంకు లాపితం

ఏళా పుప్రవిధా జ్ఞేయా ప్రోక్తా మ(త్యా)ది తాళతః.

426

చ. అన్నారు గావున వీదేశభాషల పదములు చెప్పవచ్చునవిన్ని, ఏళంనఁగా పదములవిన్ని, మూఁడు చరణములకు తుండికాత్రయము అవి పేరుగల దవిన్ని, పల్లవము, ఉపపల్లవము అవిన్ని, యివి మాత్రాసముక విబద్ధములైన షగజాదులతోఁ గూర్చవలెనవిన్ని మూఁడుల (క, నుగు (జ)ముగా మంద వలెనవిన్ని, సంగీతరత్నాకరము మొదలయిన గ్రంథము(లు) అష్టన భరతాది వేదాంతకారంబున షగజాదుల రాగతాళమ్ముల సంగీతరీతిని తేట పడియుండుఁగాన వీ సాహిత్యమార్గంబున లక్షణంబునఁ జొర వని యట్లుండె, మఱియు కురుంగవృత్తంబును, శంఖవృత్తంబును, మందూక వృత్తంబును, డింకిటిపృత్తంబును, లలిహపదిహపృత్తంబును, తమ్మలి వృత్తంబును, భద్రకాళివృత్తంబును, వివిమొదలుగాఁగలుగు విశేషవృత్త భేదమ్ములును,

[చిత్రకవిత్వానిర్దేశము]

వెండియుం జిత్రకవిత్వంబును, పాదభ్రమకంబును, హిగండికకుసుమ మంజరీ గర్భితోత్పలమాలికావృత్తంబును, కందగర్భిత చంపకమాలికా వృత్తంబును, వృత్తకందశిఖరగర్భితసీసంబును, వృత్తకందగర్భితసీసం బును, మంగళమహాశ్రీ నవమయూరగర్భితలయగ్రాహియు, మణిగణవికర నవాక్షరకంద్రయషడ్విధగర్భిత సరసిజవృత్తంబును, గీతగర్భితవృత్తం బును, శిఖరగర్భితసుగంధివృత్తంబును, హ్రస్వకందంబును, అత్యకందం

బును, ఇత్వకందంబును] ఉత్వకందంబును, ఏత్వకందంబును, ఔత్వ
కందంబును, పద్యగుణితంబును, ఓష్ఠ్యవిరోష్ఠ్యంబును, జిహ్వవల జిహ్వం
బును, శంఖబంధంబును, చక్రబంధంబును, గదాబంధంబును, ఖడ్గబంధం
బును, శార్ఙ్గబంధంబును, చక్రబంధంబును, చామరబంధంబును, యక్ష
యంత్రబంధంబును, గోమూత్రికాబంధంబును, మఱియు నొకఖడ్గబంధం
బును, కంకణబంధంబును, నాగబంధంబును, పద్మబంధంబును, కాలచక్ర
బంధంబును, హరిబంధంబును, మహాబంధంబును, హలబంధంబును,
మణిబంధంబును, పుష్పమాలికాబంధంబును, పుష్పగుచ్ఛబంధంబును,
పంచావరణచక్ర బంధంబును, రథబంధంబును, మహామేరుస్పత్ర బంధం
బును, ఊరికాబంధంబును, దళావరణచక్ర బంధంబును, పాదగోపనంబును
ఇవి మొదలగు బంధపద్ధతులును, ఇచ్చావాక్యరీతియు, నల్లంటి విధంబును,
త్రిపాద సంఘట్టన, ద్విపాద సంఘట్టన ఏకపాద సంఘట్టనలను సంఘటన
త్రితయ చమత్కృతి మార్గంబులును కల్పిత కల్పనల్లియనా వివి
మొదలుగాఁగల చిత్రకవిశాసకారమ్ముల సుకవిరాజానుమతంబున వాని
పాని మతమ్ముల లక్షణంబులును లక్ష్యమ్ములును విశదమ్ముగా విశ్ర
మరికారమను నాలుగవ యాశ్వాసంబునఁ జిత్ర విచిత్ర రీతులఁ దేటఁజేసి
యుండుదు నవధరింపుము.

427

అందు

అష్టపది లక్ష్యము

జయదేవుఁడు. [అష్టపది. దశమసర్గము - 10.]

ఇతి చటుల చాటువటు చారు మురవైరిణో

రాదికా మధువచన జాతమ్,

జయతు పద్మావతీ రమణ

జయదేవకవి భారతీ భణిత మితిగీతమ్

చారు శీలే ప్రియే చారు శీలే.

428

[అష్టపది లక్షణము : గీతగోవింద కావ్యమున

అష్టపదులు 4 మాత్రలు, 5 మాత్రలు, 7 మాత్రలు గల గణములచే వివిధ
రీతులఁ గూర్చఁబడియున్నవి.

శిరోమణికారుఁ డుదాహరించిన అష్టపదిలో నాఱు పంచమాశ్రాగణములపై నొక గగము కల పాదములు రెండున్నవి.]

వ. జటుకరెనె అన్నింటికీఁ దెలియకరెను. 429
భీమనగారు [కవిజనాశ్రయము. సంజ్ఞ. 8]

క. కమనీయ సమస్త కళా
గమములకును జన్మభూమి కావ్యము, కావ్యా
గమవిదుఁడు సర్వవిదుఁడవి
సమయ చతుష్టయమునందుఁ జిదివిరి మొదలకా. 430
[కవిజనాశ్రయము. సంజ్ఞ. 9.]

క. కావునఁ గవిత్వతత్త్వము
భూవలయమునందుఁ చద్ద పూజ్యం (దిగు) న
ద్భావమునఁ జెప్ప గావ్యక
కావేదులు పొగడఁ గావ్యలక్షణ మహిమకా. 431
[కవిజనాశ్రయము. సంజ్ఞ. 10.]

క. అతిశయముగఁ జెప్పిన న
త్కృతి కవుల కుదాత్తఫలముఁ గీర్తియుఁ జేయుకా ;
మతిఁ దెలియక చెప్పిన దు
ష్కృతి కవుల కుదాత్తఫలముఁ గీర్తినిఁ జెఱుచుకా. 432

వ. అన్నారు గావున, 433

క. అరుదొక్కొక కవి యిపు డిరు
గురు మువ్వరు నలుగురైదుగురు నార్వ(రు) నే

431. 1క, కా వేదులు పొగడఁ గావ్య లక్షణము మహిమ. (క. జ. ఆ.)

432. 1మతి చెఱుచుక. (క. జ. ఆ. పా) మతి మఱచిఁ జెప్పిన. (పి. 1257).

ధురు తొమ్మండ్రు పడుగురై
ధర ¹కైతరులింట వింటఁ దఱచగుఁ గృష్ణా! 434

వారైకవి రఘునాథయ్యగారు,

క. క్షితి కవులిరువుర రోచికి,
సత్యజాభ్యవహారి నాఁగ జరుగుదురు కవుల్
మతిరుచి వెదకు నరోచికి
సత్యజాభ్యవహారి పశువుచాటున మెలఁగుట. అన్నారు. 435

చిత్రకవి పెద్దనగారు, (లక్షణసారసంగ్రహము. 1-4.)

క. లక్షణ మెఱుంగక కావ్యము
లీక్షణమునఁ గూర్తుమనుచు నెగిరారు కుక
వ్యక్షకుమారుల నదలిచి
లాక్షణీకులు ¹మెచ్చ వారి లా వణఁగింతుట. 436

క. *కవితా కన్యక గుణములు
కవికున్నత సంజ్ఞఁ దెఱుగుఁగామిని సురతో
త్సవము పసతండ్రితెలియునె
చవిఁ గొనుపతి తెలియుఁగాక పౌజవ్యవిధి! 437

వ. అన్నారగుటంజేసి, 438

తే. జగతి గతి నానవాలమై సకల వృత్త
జనన లక్షణ వి కవిసార్వభౌము
లార! చాతుర్యలక్షిత లక్షణజ్ఞ
లార! రతిఁజూడుఁడిది కవిరాజులార! 439

వ. అవి విన్నవించి, 440

434. కైతగు. (ల. కి. వ్రాఁత ప్రతి), కైత + అరి = కైతరి = కవి.

436. ¹మెదిచి. (ల. సా. సం.)

437. *ఈ పద్యము నేటి ముద్రిత లక్షణసారసంగ్రహమున కానరాదు.

క. *దెనగురు విడుకొని మన్నా
ననమున మీకృపను గృతియొనర్పితిగాకీ
యనహాయ సాహసంబిది
వనమగునే యొకని కెంత వానికిఁ గృష్టా! 441

మ. కనకశృంగధరధీర! ధీరహితరక్షః శిక్షణానూనచ
క్రనికాతాత తదార! దారణ గుణద్రామిష్ట సన్నేవి రా
దన(మ) స్వాంతవిహార! హారమకుటాద్యాబద్ధ భూషాకన
ద్వనగోళా సుకుమార! మారళతరాకాచంద్ర సాంద్రద్యుతి! 442

చక్రవాల వృత్తము

ఉ. తైరవ మిత్తమిత్తయుగ గౌరవినేత్ర వినేత్ర (విత్ర) సం
చారణజైత్ర (జైత్ర) కృత సమ్మత పుత్రపపుత్రయాతనూ
కారణ చిత్రచిత్ర కళికాయిత విత్ర సువేత్ర కౌస్తుభ
శ్రీరత గోత్రగోత్రధర చిత్రపవిత్ర విశేషవిత్రకా. 443

సుగంధిపుత్తము.

*కందరసుతస్మరణ కంధిళయనా జలజకందర తగేంద్ర
స్కంధరిగితా నిభృతగంధవహసంభవ సుగంధి వదనాద్వా
ప్రైందవ వరాకలితసంధ విజయార్థ *పరిసందిత సముద్య
ద్భంధుర రథాంకహిత (బం)దిత హరి(ద్వజప్రస) బాంధవముకుందా. 444

గద్య. ఇతిశ్రీమద్వేంకట రమణ కరుణాకటాక్షపీక్షణ సంప్రాప్త సహజసారస్వత
విక్రమాశ్రాంత విక్రాణన సంతత సంతోషితామందానంద కందలిత విఖిరి
ధరాబృందారక బృంద నందవర వంశోత్తంస, సకలి కవిరాజమిత్ర,
*పూత్తపవంశపవిత్ర, గౌతమగో త్రాశ్వలాయనసూత్ర, సువరిత్ర,

441. తెన (కా.)

444. *“సుగంధి” పూర్తపికవి 22 క. ఛందమున నూతన కల్పిత కృత్తము
(8-.

*పరిపథిత. (అ. క. ప్రాంత ప్రతి.)

గద్య. *పూర్తపు.

పసిండికొండ దుగ్గరాజ వెంగనమంత్రిపాత్ర, రామయామాత్యపుత్ర, మధూరి రఘునాథయ్య ప్రధానదోహిత్ర యశేషవిద్వత్కవిజనకృతాదరణ పాత్ర, చతురుపాయ దురీణ, కార్యఖడ్గప్రవీణ, సకల సుకవిజనాంగీకృత దత్త విశృంకలక్షణవక్తవర్తి బిరుదాంక, పేంకటరమణార్య ప్రణీతంచైన సకల లక్షణ సంయుత సువాల్మి సంపూర్ణ చంద్రోదయంబగు లక్షణ శిరోమణియందు వర్ణగణవృత్తవిశ్రమాధికారమ్ము లను చతుర్థాశ్వాసమ్ము లను విస్తరిల్లుచునుండు, నందు క్రమంబున ఇష్టదేవతాప్రార్థనంబును మఱియ గురుపదనంబును కార్యసంవిధానంబు నాపాదించి వెండియు సకలకృత్త వివిధనామధేయంబుల జాడ చూపుటయు తద్వృత్త నియమో పాయంబును గురురఘు పరిమాణనంజ్ఞలును, మఱి నిరుపదాణు ఛందంబు లందుఁగలుగు సమకృత్త సంఖ్యయు, ఛందోనామధేదంబులం బ్రత్యేకానేక ప్రకారంబులం బ్రకాశించు తచ్ఛంద స్పందోహంబులం గ్రమముగా నుద్భవిల్లు వివిధ కృత్తభేదంబుల వెలయు నూతన కృత్తంబుల మొత్తంబుల వృత్తులను, ఇరువదాణు ఛందంబుల నొందు సర్వకృత్తసంఖ్యాఘరంబును, అందు భీమనగారు మొదలగు మహాకవులచే విస్తరింపఁబడిన ప్రశస్త కృత్తలక్ష్యంబు లను స్వస్థాన పరస్థాన విషమకృత్తభేదశోధన ప్రకారంబు లకు తదుపరి కృత్తంబుల తెరంగును, అందు చందవృష్ట్యాది దండకంబు లుండు పర్యాయంబులును, షట్ప్రతిత్యయ ప్రవణలును, పంచపాదంబులం బొంకింపందగు పద్యంబుల సంకేతంబులును, మఱియు వివిధ నామధేయం బులం బ్రకర్తిల్లు కృత్తంబు లుగ్గడింపుటయు నందు క్రమంబున కంచం బుల చందంబేర్పరించుటయు, గీత జాతి రీతులును, సీసవిశేషకాళంబును, ద్విపదమార్గంబులును, చౌపదలక్షణంబును, మంజరుల యందంబును, రగదతెగ లలితములును, తద్రగద చౌపదతాళభేద విధానంబులును, కంద కృత్తసీసమాలికల కొలందులును, శతకతారావళి చాటువ్రబంద సందా నంబులును, ఉదాహరణ లక్ష్యంబులును, చతురుత్తరంబును, చక్రవాళం బును, ఆర్యామర్యాదలును, అక్కరజాతి కృత్తంబుల కృత్తులును, తరువోజయు, వైశాలీయ వైఖరులును, వక్త్రకృత్తకృత్తులును, గద్య గతియును, తద్భేదంబులగు బిరుదగద్య, చూర్తిక, కవన విన్నపంబుల మార్గంబులును, యక్షగా నాష్టక పదాష్టపదుల పథంబులును, తురంగశంఖ

మందూకాది విశేషకృత్తములును, విచిత్రకవిత్వంబునంగల పద్యపాద
ప్రమకగానాది కృత్తంబులును, తద్గర్భిత కృత్తంబులును, శంఖచక్ర
బందాది చిత్రకవితారీకు లేర్పఱచుటయు, కావ్యకవిత్వమహత్త్వంబును,
కవినంజలును, లక్షణ విహీన కవిలక్ష్యంబులును లక్షణపరీక్షకుఁగాను
సుకవి లక్షణ లాక్షణికుల వేఁడుటయుంగలుగు వృత్తాధికారమును
విది శృతీయాశ్వాసము.

మంగళమహత్ శ్రీ శ్రీ శ్రీ శ్రీ శ్రీ.

ఇతఁ చిత్ర కవి తారీకులను చతుర్థాశ్వాసమున విశదీకరింతునని కవి
జేర్కొనెను. (ల. క. 8-124). కాని చతుర్థాశ్వాసము తుదిభాగము
లుప్తము. అయినాఁలు పద్యములు మాత్రమే లభ్యములు. కాని నా
యాశ్వాసమునఁ జూచునది.

శ్రీరస్తు
శ్రీకారణాంబాయై నమః

లక్ష్మణశిరోమణి

చతుర్థాశ్వాసము

విశ్రమాధికారము

- క. శ్రీరామారమణ, జయ
శ్రీరవ్య గుణాభిరామ ! శ్రీతథక్తముసిం
ద్రారాధ్య, ప్రోవు మమ్ము ద
యారస సుమదామ, వేంకటాచలామా ! 1
- క. శ్రీధర ! రాధావిర్య వ
యోధరయుతగంధహృదయ, హృతభుజ్వియా
రాధితపదసాధితపద,
వేదోముఖ విబుధభరణ, వేంకటరమణ ! 2
- తే. తరణివాయాన్వయాద్వి సుధాంకురదనఁగ
వెలయు మద్గరుఁ జాతుర్య వితత కలిత
శబ్దకర్కాది సకలకౌఠ్య ప్రవీణుఁ
గవిజనద్రుహ్మ, నరసింహకవిఁ దలంకు. 3
- వ. అని యిట్లు మదీయ గురువందనం జాచరించి వెండియుఁ భవదీయకృతి
విధానంబు సావధానంబుగా విధించెద నవధరింపుము. 4
- పీ. జగతి విరతులు ప్రాసస్థాన సంజ్ఞలు
వడులు ప్రాసములుఁ దక్కినవిధులు

1. రేఖ) జకారముల్ విజృంభి క్రమ
 నంది నమాన విచారములును
 దళవిధదోషభేదములు నవరస
 సంగతుల్ చజయవన ర లవియెడి
 వర్ణసంకేతముల్ వటువల్ క్రారలు
 కవికల్పితములైన కవులకృతులఁ

తే. జిత లక్షణ కవితా విశేషములును
 మఱియు రచనలఁగల యన్నిమార్గములును
 కవుల కృపచేత విశ్వాదికంబులన్ని
 తేజః జేసెద నవచారు దేవ! కృష్ణ!

6

క. వివిధగతి నవ్యకావ్య
 ప్రవిమల హృద్యానంద్య వద్యమ్ముల న
 త్కవితలు నుడివెడు (ప్రా) కడు
 లివి మున్నుగఁ దెలియవలయు నెంతయుఁ గృష్ణా!

6

క. గాథలు ద్రవ్యక మిక్కిలి
 మాధురిగాఁ బూర్వసుకవి మతములు పెక్కుల్
 కోరించి తెలియఁ జెప్పెన
 పాదనముగ నకల యతుల సంజ్ఞలు కృష్ణా!

7

తే. అమర మున్నుగ యతి లక్షణములు నొడివి
 జక పురాతన కవుల నమ్ముతులు వ్రాసి
 లాక్షణిక దక్షులెల్ల భగవంతులంగ
 రచన చేసెద యతులేను రామకృష్ణ!

8

5. 1 రేఖజకారముల్ (కా.) ప్రాసయతి నిర్వహణ కొరకు 'రేఖ' అను
 రూపము గ్రహింపఁ బడినది. రేఖ శబ్దమును గూర్చిన సమాఖ్యకు చూ.
 పేరిక.

2 ఋవిధక్రిక (కా.).

7. 1 తెలియఁ జేసెద (తి).

8. 1 'భగవా' అనురూపము. యతిస్థానభూతికమునటచే నిర్ధారక ప్రయోగము.

వ. అట్టిక్రమం బెట్టిదనిన నెఱింగించెద నవధరింపుము.

8

విశ్రమస్థాన సంజ్ఞలు

తే. జరగుఁ జరజాది విశ్రమస్థాన మనఁగ

పరఁగు రెండవ వర్ణంబు ప్రాసమనఁగఁ

దనఁగుఁ బ్రాసంబు నాల్గపాదములఁ బెనువ

వలయు యతులన్ని పదముల వినియఁ గృష్ణ !

10

క. గురులిడిరేనియు నాల్గం

జరజాదులనెల్ల గురులె చను విడఁ మొదలఁ

ధర లఘు విడిరేనియుఁ ద

చరజాదుల నెల్ల లఘువె చనువిడఁ గృష్ణ !

11

[*అనంతుని భందోదర్పణము - 1-129]

క. ఎన్నిట యతిరావలెనని

రన్నిట సంస్కృతమునందునగు విచ్చేదం,

బెన్నిట యతి రావలెనని

రన్నిటఁ దెలుఁగునకు మొదటి యక్షర మమరుఁ.

12

త. అన్నా. రీక గుణితప్రకారంబున నక్షరంబునకు యతులు

నిఱుచునట్టి లక్షణము,

13

తే. అరయఁ దలకట్టు దీర్ఘంబు నైత్య మౌత్వ

మొనరు నొందొంటికిఁ గొమ్ము నౌత్వమునకుఁ

దనరుఁ దమలోన గుడుసు తేత్వంబు సుడులు

తమతమకు విల్పదగు విస్తృతముగఁ గృష్ణ !

14

యతులపేర్లు

క. యతి విక్రాంతి విరమము వి

రతి విక్రమ విరమణము విరామము వడి వి

శ్రుత విశ్రమము లనునివి

యతులకుఁ బదిపేళ్లుఁ జెల్లు నారయఁ గృష్ణా!

15

వ. అట్టి యతుల నామరేయంబులను ¹నక్కొలఁదల తెలుంగును వివరించెద నది యెట్లంటేనియు —

సంస్కృతంబునకు యతి పాదచ్చేదసంజ్ఞఁ దనరు, నాంధ్రభాషా కవనంబున వర్ణోత్పత్తిస్థాన ప్రయత్నంబున ప్రత్యాహార ప్రయుక్త సూత్రంబున నాంధ్రప్రాకృత శాస్త్రోద్భవ తద్భవ తత్సమ వర్ణ నిరూపణ సామ్యంబునంజేసి వర్ణంబుల కన్యోన్య సంబంధంబులగుటచేత నాదిమ కవులు వివరించిన యతులలోఁ దెలుఁగున మొదటి యక్షరంబునకు విచ్చేదస్థానంబున రావలయుఁ గావునఁ దద్వర్ణోత్పత్తి క్రమంబు వివరించెద నవధరింపుము. అప్పరమేశ్వరు వలన నాయువును నా నాయువు వలన నాదంబును సంపన్నంబయ్యె; నన్నాదంబు హృత్కంఠ ముఖించి తంబై కంఠకాలవ్యాద్యష్టస్థానజనితంబై యక్షర స్వరూపంబయ్యె; నయ్యష్టస్థానములెయ్యవి యనిన వివరించెద; నందు కంఠంబునందు అ అ యను కవర్గంబును హకారంబును విసర్జపీయంబులుం బొడమె; తాలువులను ఇ, ఈ యను చవర్గంబును యశబం గదంగె; ఓష్ఠంబున ఉ ఊ యను పవర్గంబును ఉపహ్మపీయంబులుం బొడమె; మూర్ధంబున ఋ ఋ యను దవర్గంబును రషణను జెలంగె; దంతమన నా నా యను తవర్గ సరియను మెలంగె; కంఠతాలువుల ఏ ఐ యను, కంఠోష్ఠముల ఓ ఓ యను దంఠోష్ఠముల వకారంబును, జిహ్వమూలంబున జిహ్వ మూలీయమును, నాసిక ననుస్వారంబు నుద్భవించె; నందు తెలుంగున స్వరములతోఁ గూడిన స్వరయతుల యందలి ఆకార ఆకార ఐకార ఔకారములు కంఠస్థాన జనంబులు కావునను, ఇకార ఈకార ఏకారములు తాలుస్థాన జనంబులు కావునను ఉకార ఓకారంబులు ఓష్ఠస్థానజనంబులు గావునను ఏకస్థాన సామ్యంబు గలిగి ఆకార ఆకార ఐకార ఔకారముల కున్న ఇకార ఋకార ృకార (ఏకారము)లకున్న, ఉకార ఓకారముల కున్న ఇవి యొందొంటి కన్యోన్యంబులగుట స్వరయతి యనవలసి

వచ్చుటజేసి యవి స్వరయుక్తంబైనవి ; గనుక స్వరయతి యనఁబరఁగు ఈ స్వరములు బహుభేదంబులఁ బ్రవర్తిల్లు ; నవి యెయ్యవి యంచేని— స్వరయతి[యన], గూఢస్వరయతి[యన], కాకుస్వరయతియన, ముకారస్వరయతియన, శకంధాదియతియన, భిన్నయతియన. అఠండయతియన, నిత్య సమాసయతియన, దేశ్యయతియన, విభాగయతియన, ప్రభునామాంత యతియన. ఆదేశయతియన, ప్రాదియతియన, ప్లుతయతియన, వృద్ధియతియన, తవల్కారయతియన, స్వరవిరామయతియన. ఘోషయతియన, సజ్జాసమాసయతియన, అలుగ్విరతియన నిన్నిభేదముల స్వరయతులయందు నంతర్భావమేయవి ప్రౌఢకపులు వాడుదురు. మన్మతంబున నందుఁ గొన్నిగ్రహించి, స్వరయతియే ముఖ్యముగా నెంచినార ; మిఁక నందు — వర్గయతికి — కంఠమున కవర్గపున్ను, తాలుపున చవర్గపున్ను, మూర్ధంబున బవర్గపున్ను, దంతమ్ముల తవర్గపున్ను, ఓష్ఠంబుల పవర్గపున్ను జనించెఁ గావున ఆయావర్గ చతుర్థాక్షరమ్ములకు నన్యోన్య సంబంధమ్మున వర్గయతి యనం బరఁగె. ఇఁక నందు సరసయతి — శకార చవర్గలు తాలుస్తాన కమ్ములుగావునఁ బ్రాకృతాంధ్ర సూత్రముల శవర్ణసామ్యంబు నవర్ణంబు నకుఁ గావున శకార షకార సకారమ్ములు ఏకప్రత్యాహారసూత్రప్రయుక్తమ్ములై సరసమగుటయున్ను, ఆకార హకారమ్ములు కంఠస్థాన జననమ్ములగుటను, హకార(యకార)మ్ములు ఏకప్రత్యాహార యుక్తములగుటకు ఆయహలన్యోన్య సరసంబులయ్యె. ఇకార సకారమ్ములకుఁ బ్రాకృత సూత్రాదులచేత సారూప్యంబున సరసంబయ్యెఁ గావున శషసలకు చప(జ) యులును, ఆయహలును, నజలును, అన్యోన్యసంబంధంబులగుట సరసయతులనఁ బరఁగె. అభేదయతి — పవర్గ వకారమ్ములు, ఓష్ఠస్థాన జనితమ్ములు గావున పపబభలకు వకారము అభేదయతియనఁ బరఁగె. సంయుక్తయతి — ఈ యతులు వర్ణంబుల కియ్యక్రారవత్తు గిలక వట్లు వలవలన సంయుక్తంబైయున్నకతన సంయుక్తయతియనఁ బరఁగె. ఇవి కారణంబులుగా వర్ణంబులకు సారూప్య సామీప్య ప్రత్యాహార ఏకస్థాన సంబంధబాంధవంబులు విచారించి యతులు నిర్ణయించి విలుపవలయు. ఈ సంబంధ వివరణంబులు పూర్వకవివరులు విగూఢంబు చేసితి గావున నవి వివరించి తేటఁ జేసితి నవధరింపుము.

యతులు కవిహామహాత్మ్యంబునందాది భీమన్నగారి మతంబున దళవిధము లనఁబడియె. తదనంతరంబి యనంతన్న శ్రీధరాధర్వణాచార్యులైన లాక్షణిక దక్షుల లక్షణమ్ముల శిష్యుల నిరువది నాలుగన నెన్నఁ జెన్ను వహించె వెండియు వార్తాకవి శిరఃసునాథయ్యగారి దీపికయందును, చందస్సార సంగ్రహాది మహాకవుల లక్షణమ్ముల నిరువదేశ(ద)నఁ జాలప్రసిద్ధిచే గణనకెక్కి మఱియు సుభయకవి లక్ష్మణభట్టు, తాతంభట్టు గారు రచింపఁ వెలయు చందమ్ముల శిష్యులైనదనఁ దగిల యతులు కృతులం బ్రకాశముగాక విగూఢంబైయుండె; నిన్నిమతంబులం బ్రబంధం బులం బ్రసిద్ధమ్ములై ప్రకాశించునట్టి యతులు ముప్పదెన్నిదనంగలిగి వెలయు; నవి యెయ్యవియంచేసి తల్లక్షణమ్ములను నన్నయభట్టు, సోమయాజీ యెక్కిపెగ్గదనందగు ప్రబంధపరమేశ్వరుండును, భాస్కరుండును, సూరపరాజు, ఆంధ్రకవిశాపిశామహందగు శిలసాని పెద్దనాది మహాకవి ప్రయోగలక్ష్యమ్ములును విశదంబుగాఁ దేటతెల్లమై యుండు; నట్లు శిష్యులెన్నిదగు నతుల యతుల నామధేయమ్ములును దల్లక్షణమ్ములును లక్ష్యమ్ములును వివరించి ప్రపంచమ్మున నందరింపఁ గల వన్నియుఁ గ్రమంబుగ వివరించెద నవదరింపుము. — 18

16. శివనంతిన ఛందోద్యుతమున 24 యతులున్నవి. శ్రీధరాధర్వణాచార్యులచందము బహుబధులు కావు. అధర్వణాచార్యులచందమున 29 యతులు, శ్రీధరచందమున 30 యతులున్నట్లు రంగరాట్టచందమునఁ జెప్పఁ బడెను. (3-11, 14).

శిరఃసునాథయ్య దీపికలో 36 యతులున్నవి. (మదరాసు ప్రాచ్య లిఖిత గ్రంథాలయములోని వ్రాతప్రతి. D. No. 1329). చందస్సార సంగ్రహము. అలభ్యము.

శిరఃసునాథ ఛందము అలభ్యము. తాతంభట్టు కవిచింతామణియందు 15 యతులే కలవు.

'శివసాని' అని అక్షరశిరోమణి వ్రాతప్రతి.

'శివసాని' అని అ. శి. వ్రాతప్రతి.

పి. స్వర, వర్గ, సరస, దేశ్య, జ్యో, భయా, అంద,
 బిందు, తిన్న, ప్రా, ద్యభేద, వృద్ధి,
 మా, ప్లత, విత్యసమాస, గూఢస్వర,
 వ్యంజన, ఋత్వ, విభాగ, కాకు,
 సావర్ణ్యములు, ననుస్వారోష్ఠ, ముత్వాను
 నాపికా, దేశముల్ ప్రాస విరమ
 జము, వికల్ప, ప్రభునామ, సంయుక్త, శ
 కంధులును, యశవర్గ ద్వయంబు,

తే. చక్క, చెక్కటి, పోలికల్, సరవిరివడి,
 యన మఱియు సవర్ణప్రాసయతి, యలుక్కు
 మాసయతి(యును) ఘో, నతో సమాసము లను,
 యతులు ముప్పదియైన్నిదొ నన్ని సుకవి
 రాజు లెన్న నొనర్తు(ను) రామకృష్ణ!

ప్ర

క. భువి యతి ప్రాసము లెఱుగవి
 కవి కవితులు వితులు, వెతులుగాక కవితులా? కి
 భువి యతుల ప్రాస(ము)లగతి
 కవి దెలిసి రచింపవలయుఁ గల్గుము కృష్ణా!

18

క. తెలియవి నన్ని యబద్ధ
 మ్ములవి(యు)గవి పదరి దీర్ఘబోకుఁడు కవిశా
 కలనాపరులగు లాక్షటి
 ములవలనకా దెలియవలయుఁ గుమతులు కృష్ణా!

19

17. ముత్వాను (అ. శి. ప్రాశస్త్య). ఇందు “ముత్పది తోమ్మిదా”
 అని అ. శి. ప్రాశస్త్య పాఠము. కాని 16 వ. భవనమున, 20 వ
 పద్యమున “ముత్పది యొనిమిది” అను పాఠమే కలదు. ఈ గ్రంథమున
 వివరింపఁబడిన యతిభేదములు ముత్పదియొనిమిదే.

19. ములవలనం బారు తెలివితోడగుఁ గృష్ణా! (అ).

పి. మార్జారి మొకటి నెమ్మదిఁ దెచ్చి యందిద
 నాలుగు పాదాలు నడచుఁ గడఁగి
 తుదనెత్తుగీతనఁ దోక లేవఁగఁ బట్టి
 పరువదీఁ బరువదీఁ దఱుమఁదఱుమ
 వడి నీవు మీకాత వచ్చిన యంటినా
 పొమ్మని యదలింపఁ బోవ యతులు
 మునులు, నన్యములు వనువఁ బద్యంబు వ
 ద్యస్య లక్షణమనునదియె కాక

తే. వడిగలుగ రాట్నమున నాలుగుగులందు
 ప్రాసములు గల్గినే క్రిందఁ జైనఁ గలవఁ
 బనుచుఁ బలికెడు సర్వజ్ఞులైన కవుల
 కిట్టి లక్షణ లక్ష్యము లేల కృష్ణ !

20

ఆంధ్రభాషాభూషణము - (ప. 10)

క. గుణదోషంబు లెఱింగిది
 గుణ మది దోషమని పూజఁ గొందురు సుకవులే
 *గుణములు దోషములని యు
 ద్ధములు గుణములని పూజఁ గొందురు కుకవులే

21

చ. అనినా రటుగావున లక్షణహీనుండయ్యును లక్షణజ్ఞుడైన విధంబున
 మేధావిహీనుండయ్యును జీర్వాధార్థ విమిత్తంబుగా బాంధికాదంబు నామ
 రేయంబు లిడికొని వేషంబులు గైకొని నంచరించు కించిజ్ఞుల కిందలిలక్ష
 ణంబులుం జవులు పొరవు. వడన గహ్వరంబులం జొచ్చి వెడల వని
 యట్లుండె వెండియు లక్షణ కవికా విశేషజ్ఞులకు వలయుఁ గావునఁ దద్వి
 శ్రమ జోధకంబులు తేటగా విరూపించెదను. సావధానంబుగా * (నవ)ద
 రింపుము.

22

21. * లెఱింగి యు గుణమిది. * గుణదోషము లెఱుంగక దుర్గుణముల
 గుణములని పూజఁ గొందురు కుకవులే. (మంద్రితప్రతి పాఠములు).

22. * నాధరింపుము. (కా).

- తే. అచ్చులనఁగా స్వరములన నాదులొప్పు
హల్లులన వ్యంజనములనఁ గాదులొప్పు
నమరు ననునాపికలనఁగ ఇ మ జ జ న య
భువివి సంకస్థలన యరలవలు చెలఁగు
మాష్టులనఁ జెల్లు శషసహ ¹లొనరఁ గృష్ట ! 23
- వ. మఱియు, 24

యతుల నామధేయములు

- పీ. స్వర వర్గ నరసదేశ్యజ్ఞోభయాఽండ
విందు భిన్న ప్రా ద్యభేద వృద్ధి
మా శ్లత విత్యసమాస గూఢస్వర
వ్యంజన ఋత్య విభాగ కాకు
పావర్ణ్యములు ననుస్వారోష్మ ¹చుత్వాను
నాపికాదేశముల్ ప్రాసవిరమ
జము వికల్ప వ్రభునామ సంయుక్త శ
కంధులును యశవర్గ ద్వయంబు
- తే. చక్కచెక్కటి పోలికల్ సరవి రివడి
యన మఱియు సవర్ణప్రాసయతి యలుక్కు
మాస యతియును ఘశ్ నశ్ సమాసములన
యతులు ముప్పది యెన్నిదొ నన్ని సుకవి
రాజు లెన్న నొనర్తు(ను) రామకృష్ట ! 25
- క. శ్శదర సహజ స్వర గూఢ
స్వరకాకు వ్యంజనములు చను నెల్లెడలగా
స్వరయతులు నాల్గు తెలుగులు
పరువడి తద్విధము లేది ¹పఱపెడఁ గృష్టా ! 26

18. ¹ఒనరు (ల. శి. వ్రాఁతప్రతి పాఠము).

23. ¹ఋత్వాను (ల. శి. వ్రాఁతప్రతి).

26. ¹లేదు బహుద (ల. శి. వ్రాఁతప్రతి పాఠము).

వ. అట్టి, స్వరయతులు చతుర్విధము, లందు మొదలి (1) సహజ స్వర
యతి లక్షణము. 27

తే. పద్యచరణాది నచ్చు(లు) పరఁగ విలిచి
యచ్చు హల్లులపై స్వరమందు నంది
యదియె సహజస్వర విరామ మండ్రు సుకవి
వరులు స్వరయతుల(ందు గోపాల) కృష్ణ! 28

* (అనంతుని చందోదర్పణము - 1.92)

తే. ప్రాది విశ్వసమాన శబ్దములు గాక
పెరి పదంబులపై నచ్చు తెరపినప్పు
డన్నియును స్వరయతులగు నాంబగురుఁడు
శ్రీకుఁ డమరాన్వయాబ్ధి పూర్ణేందుఁ డనఁగ. 29

[కవిజనాశ్రయము - సంజ్ఞ - ప. 63]

క. అలబడెలకు మణి
ఇళలు ఋకార సహిత మె ఏలకునై
ఉడిల్ దమలో నొడఁబడి
ఒడలకు వళ్ళగు న్నయోన్నత చరితా! 30

అనంతనగరు - [చందోదర్పణము - 1.82]

ఆ. అగు సకారమునకు నైశ్వత్వములు వడి
ఈకి ఋక్వమునకు నేత్య మమరు
మత్వమునకుఁ దనరు నోత్వ మీగతి స్వర
యతులు విస్తరిల్లు నబ్జనాథ! 31

తత్ప్రయోగ లక్ష్యములు - [*కావ్యాంకారచూడామణి - 7.33]

29. *ఇత్యుద్ధి “రఘునాథశ్చగారి దీపికయందు” - అని అ. క. వ్రాత
ప్రతి (కా).

తే. అవని ధర్మజాఁ బోయ విత్యార్య పర్య
నాదిరాజుల దొరయు విత్తైంద్రభూతి
అరులఁ బ్రహపించు బాహు దండౌఁపుమునను,
విధుకులాగ్రణి చాకుక్య విశ్వవిభుఁడు. 32

వ. మఱియును — 33

[కావ్యాలంకారచూడామణి - 1.34]

అ. ఇనజాఁగి ధారణీకుండు చతురత
నేకపీరుఁ డాజి ఋజుతయందు
శిఖూజరిపుఁడు సిరి నహీనుండు భూవహ
నమున విశ్వమనుజునాథ విభుఁడు 34

చిత్రపు భీమన పీనములో గీతి —

తే. భృగు వసిష్ఠాది (మువి) మనోభీష్టపలద
ఋగ్యజుస్సామ సుకవద యీశ భక్త
సమితి రక్షింపు మనియెడి సంజ్ఞలెల్లఁ
గూడఁ జెప్పిన పీగతి గుణకమైతి. 35

భాస్కరుఁడు —

తే. ఉర్వి నగ్రజభక్తురై యోర్పు గలిగి
ఊర్మికానాథువలె మఱియొక్క పురుషుఁ

32. “శ్రీధరుఁడు” అని అ. 3. వ్రాతప్రతి.

34. “ఈగి” పార్థిండుకముగా కా. ప్రతి. శిఖూజరిపుఁడు సిరి
సృజేంద్రుఁడు భూవహ (వ్రాతపతి పాతము). విశ్వనాథసృత
వరుండు (వ్రాతప్రతి పాతము. దీనిని గ్రహించిన యతిభంగముగను).

36. ఈ పద్యము భాస్కర రామాయణమునఁ గానరాదు. భాస్కర
చ్చందములోనిది కానోపును. గణపతరపు వేంకటాచిగారి ఆంధ్ర
ప్రయోగరత్నాకరమునందు భాస్కరచ్చంద మువాహ్మకము.

దురు శరముఁ బూన నేర్పునే యొనరననుచు
సన్నుతించిరి సాకేత జనము లెల్ల.

36

శబ్దశాసనుఁడు - అదిపర్వము చంపకము ౧-వ పాదమున సహజస్వర
యతి ప్రయోగ లక్ష్యము — [1-15]

చ. అమల సువర్ణశృంగబుర్రమై కపిలంబగు గోశతంబు ను
త్తమ బహువేద విప్రులకు దానముఁ జేపినఁ దత్పలంబు త
థ్యమ సమకూరు భారతకథాశ్రవణాభిరతి నృచీయ చి
త్తము నవిశంబు భారత¹కథాశ్రవణప్రవణంబు గావునకా.

37

సంకుసారి నరనన్న కవికర్తరసాయనము చం. నాలుగుపాదాల
లక్ష్యము [5-122]

చ. అడుగని యండజాదులకు నాకలి దీఱక యున్నె, దీనుఁడై
యడిగెడివాఁడు నెంత ఘనుఁడైనను హీనుఁడు గాఁడె, హీనుఁడై
యడిగెడివాఁడు తృప్తిపరుఁడౌనె, యతృప్తుఁడు సౌఖ్యమొందునే,
యడుగుట యెన్నిజన్యముల కాఱి నెవ్వగవో తలంపఁగకా.

38

*అచ్చనెల్లి రంగన్నగారు రామాయణము ద్విపద ౧ పాదార్థమున సహజ
స్వరయతి లక్ష్యము —

ద్విపద. ఎవఁగి దివ్యులఁ జెంప ఋషుల మన్నింప
ససురుల కిషింప నవనిఁ బాలింప.

అన్నారు

39

వ. ఇవి సహజస్వరయతికి లక్షప్రయోగలక్ష్యములు. ఇక నందు — 40

37. ¹కథాశ్రవణంబు గావునకా (శి).

39. *ఈ ఆశ్వాసమానందలి 220 పద్య కీర్తిక నుండు 'అచ్చనెల్లి రంగ
నాథుఁడు' అని లిఖితమై యున్నది. ఇందు "అచ్చనెల్లి - నెల్లి" అను
శుభయరూపములు గానన చెప్పుడు.

(2) వర్గయతి లక్షణము

పీ. కరతలాంచిత దర గాంధీర్య సాగర

ఖగరాజ(సు)తు రంగ ఘన విభాంగ

చక్ర నందక పాంచజన్యాది సాధన

చక్ర గోవర్ధన ఝష శరీర

టంకారి చాప కుశార శోభితకర

డంభప్రపంచనాటక విహార

తలఁప నన్నియును మిథ్యయు పీవ తథ్యంబు

దక్షిణి వినుత సంధా విధాన

తే. పరమ కరుణాలవాల వైభవ వికార

ఫాలలోచన సఖి గోపభౌల యటలఁ

జమ కచటతప వర్గ రణ వజ్రములు

దక్కఁ దక్కిన యా నాలుగక్కరముల

యందు నిలిపిన నది వర్గయతులు కృష్ణ !

41

భీమనగారు [కవిజనాశ్రయము - సంజ్ఞ. ప. 65]

క. విక్కువమయ్యెకా వర్గం

యక్కరముల వల్ల విలువనగు బిజ్జినమర్

దక్కఁ బెరి నాలుగింటను

దిక్కిరి నన్నిటఁద! లేవ! దీక్షన విమలా !

42

అనంతనగారు - [ధందోదర్పణము - 1.105]

క. నెలకొని కచటతపంబుల

తలకొక్కొక న్రాయ దొలఁగఁ దమ తమ నాల్గొ

విలపిల్లు వర్గయతులనఁ

గరికల్యపతిమిరహరణ ఘనవిధ వర్ణ !

అన్నారు.

43

ఇందుకు ప్రయోగము శబ్దకాననుడు అదిపర్వము ఉ. ౪.వ పాదమున
లక్ష్యము [1-22]

ఉ. భారతభారతీకుభగభప్తిచయంబులఁ జేపి హేర సం
సారవికార సంతమసకాల విజృంభముద్రోచి సూరిచే
తో రుచిరాబ్జ బోధన రతుండగు దివ్యపరాశరాత్మజాం
భోరుహ మిత్రుఁగొల్తు మువిపూజితు భూరియోవిరాజితుఁ. 44

వ. అన్నారు. ఇది వర్ణయతికి ప్రయోగ లక్ష్యము. ఇత నందు — 45

(8) సరసయతి లక్షణము

సీ. ఆయహ లొందొంటితో నమరును, మఱి జనల్
చను నొక్కొక్కటితో నరవితోన,
చ చ జ డు ములుఁ జెందు శషసలు దమలోన
నవియెట్టులన నుదాహరణ లివియె
అక్రమరథూజ యూదవకులరాజ
యమిత సంతతభోగ హరియనాఁగ
నవవీరచోర గుణార్థ నర్సే(త్వర)
శకలలోకాదీశ జానకీశ

తే. శాశ్వతోదారదీర కచ్చవ శరీర
చక్రధర నక్రహర సుధాషావిశేష
సర్వ కారుణ్య రస వివిర్ధర సమూహ
యనుగ వీరీతి వరసవ శ్లమరుఁ గృష్ణ! 46

అనంతనగారు [చందోదర్పణము 1.107]

అ. ణనలు చెల్లుఁ గమలనాథ యొందొంటికి
నయహ లొనరి యుండు హస్త వరద

శవన లొనరి యుండు ¹ చరజరుమ్మలతోడ

సరన వల్లనంగ జరిది శయన!

47

ఇందుకు ప్రయోగ లక్ష్యము - శబ్దశాసనుడు ఆదిపర్వము కందము ౨-వ పాదమున యకారహకారములకు లక్ష్యము - [1.16]

క. జననుత కృష్ణదైవపా

యనముని వృషభాదిహిత మహాభారత వి

ద్ధ విరూపితార్థ మేర్పడఁ

దెనుఁగున రచియింపు మధిక ధీయుక్తి మెయికా.

48

మఱియు నందే యీ వడికే అకార హకారములు యతి విల్పినందుకు ఉత్పలము. ౪-వ పరణమునను నన్నయభట్టు ప్రయోగ లక్ష్యము. [ఆది. 8.111]

ఉ. ఇమ్ముల నాత్మరక్ష విధియించు విధిమ్మున మంత్రరక్ష య

త్నమ్మునఁ జేయఁగా వలయుఁ దత్పరిరక్షణక్రి నెల్ల కా

ర్యమ్ములు పిద్దిఁబొందుఁ బరమార్థము మంత్రవిధేదమెన్నఁ గా

ర్యమ్ములు విర్వహింపఁగ బృహస్పతికైనను నేరఁ బోలునే.

49

మఱియు నందే అకార సవర్ణంబులకు కం. ౨-వ పాదము లక్ష్యము. [ఆది. 8.112]

క. పలుమఱు శవతమ్ములు నం

జరియును నభివాదములును సామప్రియ భా

షలు మిథ్యావినయంబులు

గలయవి దుష్టస్వభావ కాపురుషులకుకా.

50

మఱియు అకార హకారములకున్ను, ఇకార నకారములకున్ను కృష్ణ

గోపికాలంకారమున - ఉత్పలము ౧-వ పాదమున ౩-వ యదుగున ౪-వ

పరణంబున ప్రయోగ లక్ష్యము —

47. ¹ ఒనరియుండుఁ జరజరు - అని ద్రుతిముపై సరళాదేశము చేయవలె. లిఖిత ప్రతిలో సరళాదేశము లేదు. పృష్టార్థము ఇందును జకారాదేశము చేయవలడలేదు.

ఉ. హారము బన్నతస్తనములం దొడఁ గూర్పు రచించుఁ బెక్కులం
కారములఁ గరమ్ములఁ దగఁ దనరీలల వింపొనర్పు షీ
ఞ్ఞాదుఁ బాపు మాత్మరతి నైపుణ భేదములం బెనంగు నీ
శౌరి లకాంగి యౌవనము సర్వము నీవిడుచేతఁ జిక్కదే. 51

చ. ఇవి సరసయతికి ప్రయోగలక్ష్యములు. ఇక నందు — 52

(4) దేశీయయతి లక్షణము

తే. అ ఇ ఉ ఏ ఓ ట మొదలైన యచ్చులందు
హల్లులొక్కొక్క యెడఁ జెల్లు యతులు కృతుల
ఓషధీర్క నేత్ర! తాసుర చక్రత!
యనఁగ దేశీయ సంజ్ఞలఁ దనరి కృష్ట! 53

తే. అవవి దేశీయ పదగత హల్లులకును
అ ఇ ఉ ఏ ఓ ట మొదలైన యచ్చులకును
నెలమి దేశీయ సంజ్ఞలై కృతులఁ జెల్లు
నెలమి రాణించి వీచె తెమ్మిరలు చాల
ఇలను సుకవులు మెచ్చఁ గ్రిక్కిఱిసెఁ గృష్ట! 54

చ. మఱియును, 55

తే. అకులకెంతయుఁ బ్రియము నెత్తమ్ము లనఁగ
నీళ్వరుఁడు మౌళిదాల్చెఁ గ్రొన్నెల యనంగ
నచ్యుతు భజింపు మీవు గ్రన్నన యనంగ
నమరు వీరితి దేశీయ యతులు కృష్ట! 56

చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము - 1-18]

తే. అచ్చుతోఁ గూడి దేశీయ మనెడి విరతి
యెన్న నొక్కొకచోటఁ గ్రిక్కిఱియుఁ గృతుల
గరస లక్షణ కవులు గ్రచ్చునొనర్చు
భంజితాసుర పముదాయ! యాంజనేయ! — అన్నారు. 57

ఇట్టి దేశీయపదంబు లెట్టి సంజేవి —

సీ. *మక్కువ, యెక్కటి, చక్కటి, సూదిద,
 యే దైత, పుయిలోట, యెల్లిదంబు,
 గ్రచ్చుట, మచ్చిక, పుచ్చడిక, బిడారు,
 (వెలుతురు), రవణము, వెరపు, నెమ్మి,
 గారడము, వెడ, వెక్కనముచు, వెడ, వెన్ను,
 వీనులు, (సా)మే(ను), వీసె, లగ్గు,
 అలుక, రజ్జులు, వంత, యాబిడ, యాబిడ,
 విరు, (దో)గిరంబును, వింగి, కడిడి,
 ఎఱుకువ, యెనకము, నణిముఠి, కఱకటి,
 యోహరిసాహరి, యుల్ల, మలఁతి,
 బమ్మెర, నెమ్మొము, స్రబ్బ, కట్టిడి, చిక్కు,
 కైలాటమును, లలి, గాలి, కడిమి,
 ఆకు, విలాతి, సయ్యాట, ముంగడ, యెల్లి,
 చిదురుట, పదరుట, పదరు, యలిపు,
 వాలాయ, మక్కుటి, వరకువ, వేనలి,
 వాగు, పొక్కుడు, మేటి, వాక, తోట,

తే. కనలు గదురుట, తివురుట, కనపు, క్రేణి,
 పొలఁతి, కోరలు, వి(సుగు), వంతురి, రవంబు,
 (చేను), మన్నన, చొప్పు, లొచ్చెము లనంగ
 నవని దేశీయభాషలై యలరుఁ గృష్ణ !

58

వ. (దీనికి వివరము) మక్కువ, ఎక్కటి, చక్కటి, సూదిద, ఏ దైత =
 భయము, పుయిలోట, ఎల్లిదము = జాగ్రత్త ; గ్రచ్చుట, మచ్చిక =

58. *ఇది వ్రాతలోఁ బద్యరూపమునలేదు. క్రింది పదచ్ఛేదరూపమునను
 నటఁటఁ డీఃలతోను నున్నది. తేటగీతి కుదిపాదము గలదు. ఇందలి
 పదక్రమము కూర్చి సీసపద్యము రూపొందింపఁబడినది.

పరిచితి; పుచ్చడిక, బియ్యం = గవి, ¹వెలుతురు = కాంతి, రవణము =
ఒరుడుకొనేది, వెరవు, నెమ్మి, గారడ, వెక్కనము, వెడ = దూరము,
వెర, వెన్ను, వీనులు, హరమేరు, లఘున, వీళ, వెర, లగ్గు, యోగి,
మాగి, వెనలు, అతుక, రజ్జులు, వంక = దుఃఖము, సౌగంధ్య, అవిడ,
ఈవిడ, విరుఁగిరంబు = అన్నము, వింగి = ఆకాశము, కడింది, ఎఱుకువ =
తెలివి, ఎరకము = హేళనము, మాడ్కి, అరిమురి, కఱకటి, ఓహరి
సాహరి = పోవుట వచ్చుట, ఉల్లి = తక్కువ, మలంతి, బిమ్మెర =
ఇంటిపేరు, నెమ్మొము, తగుల్చిది, ప్రబ్బి, కట్టిడి, దిక్కు = చేతిదుడుకు,
తైలాటము, లలి, గాలి, కడిమి, ఆతె, విలాతి, నయ్యాట, ముంగడ =
సామీప్యము, ఎల్లి, చిదరుట, వదరులు, ఉలివు = మణిగేది, వాలాయము,
అక్కటిక, వరకువ = కోపము, వేరలి, వాగు, సొక్కుడు, మేటి, వాక,
తోట, కనలు, గదురుట, తివురుట, కసువు, క్రేణి = సమూహము,
పొలంతి, కోరలు, విసుగు, వంతుడి, రవంబు, అరిమన్నన, చొప్పు
లొచ్చెము —

59

వ. (ఇవి) దేశీయ యతికి లక్షణ లక్ష్యములు.

60

(6) జ్ఞయతి లక్షణము

సీ. యజ్ఞంబునకు జన్మ మాజ్ఞప్తి కానతి

యాజ్ఞ కానయు సంజ్ఞకరయ సన్న

విజ్ఞాపనమునకు విన్నవంబును వివి

జ్ఞాకు నాతెఱఁగుల జరగు తదృ

వములనఁ గలిగిన వానిలో జ్ఞయతినఁ

జను విల్చిన జనలు జ్ఞాకు వడులు

క్రమమున, దదుదాహరణలు దెల్పెదను ను

జ్ఞానాదికులు సర్వసములు నాఁగ

తీ. జ్ఞానహీనులు దుష్టమానవు లనంగ

జ్ఞాతి హితుఁ డనరాని విజంబు నాఁగ

59. ¹వారి. (అ. 4. వ్రాతప్రతి.)

నశిన నాభుఁడు వచ్చె యజ్ఞమున కనఁగ
జ్ఞయతు లిగతిఁ జెల్లును సగతిఁ గృష్ట!

61

అనంతనగారు [చందోదర్పణము I-113]

తే. అప్రసిద్ధమూర్ జ జా లి శబ్దాదులందు
¹జ్ఞాజ సంయుక్తి తద్దన వ్యాజమునను
నజలతో నొంది విరతి యాజ్ఞ ప్రియనఁగ
జలరుహోదరాశ్రితులు ²సంజ్ఞాను లనఁగ.

62

చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము I-22]

తే. జ్ఞాకుఁ దెనుఁగు తద్దనమయ్య నా దలిర్చు
దాన భువి ¹నాపడి జ్ఞాకుఁ దగు విడంగ
సవ యశోజిత చంద్ర! ప్రజ్ఞా ఫణింద్ర!
భంజితాసుర సముదాయ! యాంజనేయ!

63

భీమనః ప్రార్థనాసంచకము - ఉత్పలము ౨వ పాదాన నకారజ్ఞకారములకు
జ్ఞయతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

ఉ. శ్రీలలితా తనూభవ (విశేష) జగజ్జయ మూల, మన్మథా
జ్ఞాలలికాలవారి, రతినాథ ¹కరాళ మదాంధ గంధ తుం
దార విరో(ల) బాహు వియతక్రవారి, విశాల, మంచనా
తూల, మదీయ కాంత దృతి దూరఁగ నేపునవీనకుండుమీ.

64

62. ¹జ్ఞాజ సంయుక్తి (ల. శి. వ్రాతప్రతి).
² సుజానూతనఁగ (ఛం. ద.)

63. ¹ నాపడిజ్ఞాకు — ఈపాదమే ల. సా. సం. ముద్రితప్రతిలోను నున్నది.
ఇందు వడిలోని 'డి' గురువు కావలసివచ్చును. భిన్నపదములు గాన
గురువు కాఁజాలదు. అప్పుట్టున గణభంగమగును. 'దానభువిని నాపడి
జ్ఞాకు' అని సవరింపవగును.

64. ¹ మరాళ (సులక్షణసార పాకము).

మఱియు పోమయాజి ప్రయోగము - కాంతివర్ణము - కందము ౨-వ పాదమున న వర్ణమునకు జ్ఞాయతి లక్ష్యము [1-౫0].

క. జ్ఞానంబు వదయుటకు వా

జ్ఞానసములను నియతములు గావించురు న

న్యూనిత కాంతి కొలుకు వి

జ్ఞానంబున వాత్మవియతి నలుపుదురు బుధుల్.

65

మఱియు వరాహము ౫. ౨-వ పాదమున నకారమునకు జ్ఞాయతి ప్రయోగ లక్ష్యము [1-౫1].

ఉ. ఆనలినాశీ నవ్వుటయు సంతన నామహిమంబు దూరెనో

కాని వసుంధరాధిప! వకావకలై పడిపోయి బ్రహ్మ వి

జ్ఞానము, వేదకామ్ర పతన ప్రతిభా విభవంబు గానవి

ద్యా విభజిత్యముగా, దపము, ధర్మవిధిజ్ఞతయుగా, వివేకముగా.

66

జ్ఞకారమునకు అల్లసానిపెద్దనగారు నశ్యావధూప్రణయప్రబంధమున మత్తే రము ౧-వ పాదము లక్ష్యము.

మ. కనువిందై యభిషిక్తుడైన విభునాజ్ఞం గొల్వలో నీక య

చ్చిన ముక్తామణిహారమెవ్వఁడు ధరించెఁగ మేరుకూటంబుఁ జా

ట్టిన మిన్నేఱునఁగా మెదఁగ బెడఁగుఁ బుట్టింపంగ నయ్యాంజనే

యు నజేయుఁగ గరుణావిరేయు విరసాయం గొల్తు వాంచారతిగా.

67

న. ఇది జ్ఞాయతి లక్షణము. ఇక నందు,

68

(6) ఉభయయతి లక్షణము

తే. వెలియు యుష్మదస్మద్భర్తముల దకార

హల్లతో నచ్చు యతములై చెల్లు విశ్ర

69. హల్లలతోనచ్చు — అని లిఖితప్రతిపాకము తృతీయాదిభక్తి ప్రత్యయముతో, దీర్ఘాంతము. ఈ ప్రాస్యాంతరూపము అసాధువు. కాన పునరింపఁబడినది.

త మ్ముభయయతియన యుష్మదంఘ్రియుగళ
మాశ్రయించెద మతి నస్మదవన కృష్ణ!

69

* అనంతనగారు—

ఆ. ¹ యుష్మదస్మదనెడి యుభయంబునకుఁ ² బొల్లి
నచ్చుగూడి ద్వివిధమయ్యె విరతి,
తరమె కృష్ణ! యుష్మ దవతార కథనమ్ము
లభిసుతింప నస్మదాదులకును.

70

చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము 1-15]

తే. జగతి యుష్మదస్మచ్చర్ది యుగళముననె
తగుమభయరూపయతి యస్మదలఘు సుకృతి
యనని వెలయుటయది యుష్మదతిశయమన
భంజితాసుర సముదాయ! యాంజనేయ!

71

ఇది లక్షణ; మిఁక నన్నయభట్టు ఆదిపర్వము నర్పయాగము పట్టు;
క. ౨-వ పాదమున ఉభయయతి ప్రయోగము లక్ష్యము [2-216].

క. ప్రస్తుత ఫణి ¹ నత్త్రభయ
త్రస్తాత్ములమైన యస్మదాదుల కెల్లఁ
వ్వప్తియొనర్పఁగ నవసర
మస్తీకునకయ్యె విప్పు దంబుజనేత్రా!

72

వ. ఒక్కొక్కదిక్కున వికల్పయతిన్ని ఈ ఉభయయతిన్ని ఒకతీరై కవఁ
బడును. ఇది ఉభయయతి లక్షణము. ఇఁక నందు,

73

70. * ఈపద్యము నేటి ముద్రిత ఛం. ద. న కావరాదు.

¹ యుష్మదస్మదనెడి - యుష్మద స్మత్త నెడి - అని యుండవలెను,
మాలపాఠములొని అనుకరణసంధి విలక్షణమైనది.

² బొల్పు (పా).

(7) అఖండయతి లక్షణము

- తే. ఉక్కుజన గ్రచ్చజన నేపతోలమాన
గ్రక్కదల తెమ్మెరనగ నారాయణాఖ్య
నాకలోతైకము లఖండనామయతుల
కిరవు హల్లలపై స్వరమిడినఁ గృష్ట! 74
- అథర్వజాచార్యులు [అథర్వజచ్చండము]
- క. ఆనారాయణ లోకే
కానేక పదమ్ము లచ్చ లక్షరములు రూ
పైన తదక్షరమేవది
గావిడిన నఖండ నామకంబిగుఁ గృతులకా. 75
- దీపికయందు వార్తాకవి రఘునాథయ్యగారు —
- తే. ద్వీపనాక విత్యప్రభు దేశ్యయతులు
వ్యంజన స్వర గూఢస్వరాది యతులు
వృద్ధియతులు విజాఖ్యల వెలియు వివియె
నగు నఖండముల్ యతులకు హల్లలిడఁగ. 76
- మఱియు రఘునాథయ్యగారు —
- క. 1 ఆలవిత్యసమాసములో
వలఁజుమ్మి దేశ్యయతులు ప్రభువామయతుల్
తలఁపఁగ విత్యసమాసమె
యలరు నఖండంబనంగ నయ్యెయెడలకా. 77
- చిత్రపు భీమనగారు —
- ఉ. ఉక్కుజనఁగఁ దెమ్మెరన నొప్పుగ నేపఱ నోలమాన నా
గ్రక్కదలంగనా మఱియు గ్రచ్చజనఁ జమవిట్టివన్నియుకా

72. 1 భయానస్తా (సంశో. భా. పాశాంతరము)

77. 1 అలవిత్య (తి.)

నెక్కొను దేశ్యపున్యకులు విత్యసమానములగా వచించినా
రొక్కమతంబునం దివియు నుర్వి నఖండములంద్రు సత్కవుల్.

78

వ. మఱియును,

79

॥ క. *ఉక్కట దెమ్మెర లేపఱ

గ్రక్కద లన నోలమాన గ్రచ్చట లనఁగా

పెక్కుపదము లిరుదెఱఁగుల

విక్కుమవి యఖండయతి గణించిరి సుకవుల్.

80

చిత్రకవి పెద్దనగారు [అక్షరపారసంగ్రహము 1-16]

తే. ఒక్క వర్ణంబె స్వరమూఁద నొకట స్వరము

గలియకుండఁగఁ గూర్తు రఖండయతుల

¹రామపదపద్మపేవా వరాళియనుచు

భంజితాసురసముదాయ! యాంజనేయ!

81

[*కవిజనాశ్రయము. సంజ్ఞ. 68]

ఉ. మానుగ విశ్రమాక్షర సమన్వితమై స్వరమూఁదినం దదీ

యానుగుజాక్షరంబె కొనియైనను జెప్పఁగనొప్పు వీక్రియగా

తానుసహస్రభావి వృషభాదిపుఁ దన్నటు లర్థయుక్తమై

¹పూనికతో నఖండవడి పొల్చు నాదికవిప్రణీతమై.

82

వ. మఱియుఁ బాఠాంతరమున —

83

ఉ. *మానుగ వింద్రచంద్రగణ మధ్యమునందు యతి ప్రయుక్తమై

కానఁగఁ బద్ధఁ దత్స్వర వికల్పముపేయక యక్షరంబికాఁ

80. * ఇది యేలక్షణగ్రంథము లోనిదో?

81. ¹ రామ పదపద్మలో¹ వరాళి. (తి; అ. పా. సం.)

82. * 'పాలుపరికి సోమేశ్వరుడు' అని అ. క. వ్రాతప్రతి.

¹ పూనికతో నఖండయతి (క. జ. అ.)

84. * ఆంధ్రప్రయోగరత్నాకరము దీనిని భైరవ చ్ఛందము లోనిది గఁ
చేర్చినాఁడు.

బూన నఖండనామవడి పొల్చుగు నాదికవి ప్రణీతమై
ఖాను సహస్రభాషి వృషభాధిపుడన్నటు లర్థము క్తమై. 84

కవిలోకసంజీవనియందు ముద్దరాజు రామభద్రయ్యగారు [1.89]

మ. సుకవిస్తుత్యముగా నఖండవడి నిల్చు నివ్రుతంబై యొకా
నొకచోటఁ జలజాతజాతశతమన్యుల్ సన్నుతుల్పేయఁగా
నకలోరీప్యవలయంబుఁగొనుటకుఁ గంఠాదిప్రసత్తాభియా
తికులంబెల్ల నడంచినాఁడు తితదై క్తేంద్రం దుపేంద్రుండిలగా. 85

న. అన్నారు. మఱియును — 86

క. చందస్సూత్రంబులలోఁ
టొందైన యఖండయతులు బుధసుతముగఁ బెం
బొంద లిఖించితి నింకొక
చందంబున వ క్లఖండసంజ్ఞను తెల్లగా. 87

క. అవి కొందఱు మెచ్చరు మే
లవునవి కృతులందు సుకపులయ్యై యెడలగా
దివిరి రచించిరి గావున
వివరింతుగా దత్కృమంబు విశ్రుతఫణితిగా. 88

ఆ. ఈయఖండయతి మహితబుద్ధిఁ దెలియవి
వారు చెల్లదనుట కారణమునఁ
జతురబుద్ధిఁ దెలియ నమ్మతుల్ వ్రాయుదు
విచ్చ సుకవి వరుల మెచ్చుగాఁగ. 89

సోమయాజి కర్ణపర్వము చం. ౩.న పాదమున 'అక్కణ' యనుటకు
అఖండయతి ప్రయోగము. లక్ష్యము [3.304]

చ. మఱియు ¹నకండు సూరనుకు మర్మవిభేదన ²మాచరింపఁగ
న్మోటుఁగులు గ్రమ్ము నమ్ముల వివిక్రమ దైర్యముపేర్చి నాతఁ డు

90. ¹ నరుండు నూకనుకు. (సంశో. భా.)

² చరింపఁ గ్రొమ్మోటుఁగులు, (అ. క. వ్రాతప్రతి) ఇందు చుట్టి చెల్లదు.

శ్కలగః దెనంగినట్టియెక నగ్గలికఁ వెన నమ్మహాభుజం
దఱిముఱి చీకటిం గవియునట్లుగ రోదసివించె నమ్ములకఁ. 90

‘గ్రచ్చట’ యనుటకు సోమయాజి ఉద్యోగపర్వము చం. ౪-వ పాదమున
అఖండయతి ప్రయోగము. లక్ష్యము [1.176]

చ. తఱియగునంతకుఁ రిపునుదగ్రత నైఁదుట వీతి, వీవు నా
కఱవినయట్లు చేయుము తగం జవియాతనిఁగించినన్ను నే
తెఱఁగున నైనఁ బొందఁగ మదిం దలఁతేనియు వింకనేల గ్ర
చ్చట మునివర్గవాహనుడవై చనుదె మ్మనునంత దీతెడుకఁ. 91

‘ఓలమాన’ యనుటకు సోమయాజి అనుశాసనికము కందము ౨-వ
పాదమ్మున అఖండయతి ప్రయోగము. లక్ష్యము [1.68]

క. అతిథి వినుఁగోరెనేనియు

మతిఁగింకిరివడక యోలఁచూనగొనక వీ

వతనికిఁ బ్రియంబు నలుపుము

నతికిఁ బతిపనుపుచేత సద్గతి గల్గుకఁ. 92

‘గ్రక్కదల’ యనుటకు [ఎఱ్ఱన] నారసింహపురాణము, చం. ౩-వ
పాదమున అఖండయతి ప్రయోగము. లక్ష్యము [3-34]

చ. చదువులు గోలుపోయి యొకజాడయుఁగానక బమ్మరించు న
మ్ముదునలిపేల్పుదేర్చి వెనఁముచ్చుబడికఁ బ్రళయాబ్ధివీటగ్ర
క్కదలకదాడి వెట్టిన 1 సగర్వభవత్తిమిరూప2 మవ్వు న
మ్మద మలరారియుండు మునిమానస పూరముల స్థగన్నిదీ. 93

‘తెమ్మెర’ యనుటకు సర్వదేవుని అతిపురాణము, చంపకము, ౪-వ
పాదమున అఖండయతిప్రయోగము లక్ష్యము —

చ. మరువముఁ బొందిపొంది విరిమల్లియపూవులఁ జెంది చెంది వే
సరములు గ్రోలిక్రోలి జరిజాత పరాగము దోలితోలి క

90. 1 యభర్వ (మద్రిత నృసిం. పురా.)

2 మిప్పుడున్ మదరుచిగ్రోలుచుండు (మద్రిత నృసిం. పురా.)

వృరముల నెంచియెంచి సురపొన్నల కావుల నందియంది తె
మ్మెరలు విరంతరంబును త్రపించుచునుండు వనంతరంబులా. 91

‘నారాయణ’ శబ్దమునకు ఎత్తొప్పెగడ ఆరణ్యపర్వ ఉత్పలము ౪-వ
పాదమున అఖండయతి ప్రయోగము లక్ష్యము [7-౮72]

ఉ. నీయభిలాషయేను మదినిక్కు మెఱుంగుచు నుగ్రశౌర్యుడే
జోముకుఁ బాపు నోర్తురని చూచెను నీకలులేల తీఱు, రా
దేయ దయావిధేయుఁడు విదేయశక్తియుఁ డవ్యయుండు నా
రాయణుఁ డమృహాత్మునకు రక్షకుఁడేకి వాఁడు సామ్యుఁడే? 95

‘నాక’ శబ్దమునకు సోమయాజి విరాటపర్వము కందము ౨-వ పాకమున
అఖండయతి ప్రయోగము లక్ష్యము [6-124]

క. మును వెఱుకునేయ మీరలు
నను నేపినఁగాని యనుచు నాకేశసుకుఁ
దనురావార్యుఁడు నిరుపది
సువిశేష బాణములనేపెఁ జూపఱు పొగడఁ. 96

‘లోకైక’ శబ్దమునకు వృద్ధియతియు మును అఖండయతియైరంతులకు
లక్ష్యము భాస్కరరామాయణము విభీషణనాక్యము ఉత్పలము ౨-వ
పాదము ప్రయోగ లక్ష్యము [యుద్ధకాం. 166]

ఉ. ఓకపిపరులార! కరుణోదధి నీ రఘురాము సర్వలో
కైక శరణ్యునిగా గొలువఁగా నిటువచ్చితి నొండుగాదు నా
రాక, మహాపరాధియగు రావణు తమ్ముఁడ, నే విభీషణ
భ్యాకుఁడ, వీరు నానచివు లర్కుకులాగ్రణి! చిత్తగింపమే. 97

ఇక ‘ఏక’ శబ్దమునకు ఏకరీమనగారు కందము ౨-వ పాదమున
అఖండయతి ప్రయోగము లక్ష్యము —

క. భీమకరకామక్రోధ
నేకానల విస్ఫులింగ విహృతహతిఁ

గాకవకారాగారము

ప్రాకటదూమాగ్నివది పరావృతమయ్యుగా.

88

ఇక నహజ హల్లులకు అఖండయతి ప్రయోగలక్ష్యము.

శబ్దకాసనుడు అపిపర్వము కందము ౪-వ పాదమున అఖండయతి ప్రయోగము. [5-131]

క. నావచనమున నపత్యము

గావించుగా గుంతి పీకు గడు నెయ్యముతో

పీ వగచిన యీ యర్థము

జూవె మనంబునను దలచుచుండెన నేనుగా.

99

భీమనగారి చంపకము మూడవపాదమున హల్లుకు అఖండయతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

చ. వెలవెలఁబాజీ తార్కి గడు వేగెద వగ్గిముడింగి దీధికుర్

పొలుపఱికుంధికంది ననుబోటియబోలెను నాపినుచి చం

చలగతికొంది చిక్కితిఁ గృశాంగుడనైతి శకాంక ! నీవునుగా

గళిత సురంగమంగళ వికాస విభాపిని కుండభాషితే. (?)

100

భాస్కరుడు రామాయణము విభీషణవాక్యము ఉత్పలము ౨-వ పాదమున అఖండయతి ప్రయోగము లక్ష్యము [యద్దకాం. 142]

చ. అన్నపు తండ్రియల్లి విను మంతియకా దటమీద రాజ వే

మున్నును లెప్పయోను మఱిమండనముల్యములైన కానుకర్

మున్నుగ పీతవిచ్చి జనకోకహితుంగవి మమ్ముఁబ్రోవుమీ

నన్నపుకార్యముల్ వలమ సందియ మే లటుగాక తక్కినగా.

101

99. 1 నూనె మనంబునఁ దలంతు నుందరి యెప్పుడున. (అప్ప. 3 - 204)

99. 101 పద్యములలో అప్పకవి అఖండపదీ పాఠమును దొంగించెను.

100. 1 పొలుపఱికుంధికుంది. (తి.)

101. 1 మఱిహారములాదిగఁ లెక్కు కానుకర్. (అప్ప. 3 - 207).

జేమేంద్రుడు కందము ౨-వ పాదమున హల్లుకు అఖండయతి ప్రయోగ లక్ష్యము —

క. ఒకవతమున మ చ్చానా

మికలను నిరుజేరి సవ్యమిడి మజీయపన

వ్యకరముగ నిడఁ ద్రిష్టండ్రము

ప్రకటమహాపాతకప్రపంచముఁ జెలుచుఁ.

102

సూరవరాజుగారు రామవపాండవీయము ద్వితీయాశ్వాసమందు కందము ౨-వ పాదమున హల్లుకు అఖండయతి ప్రయోగ లక్ష్యము [4.153]

క. వేమలు మన గుర్వశ్వ

త్రామలకీ హేరపీఠతరుణాకదం

బామిత వర్షము దుస్తర

మై మెఱసెఁ దదప్రలేదుగఁదయ్యె నితండుఁ.

103

శబ్దాసనుఁడు ఆరణ్యపర్వము చంపకము ౪-వ పాదమున హల్లుకు అఖండయతి ప్రయోగము లక్ష్యము [6.357]

చ. ఉరీమునయందఁ గన్నులు వృథూదరదేశమునందు నోరుఁ బ్ర

స్ఫురిత భుజద్వయంబునను భూమి ధరోన్నతభావముఁ గరం

బిరుదుగ నుగ్రమైన వికృతాకృతితోడ నశేషసత్త్వ¹ను

వృదుఁడగుచున్నవాని శివిజూరి గబింధుని గాంచి రచ్చటఁ.

104

సోమయాజి భీష్మపర్వము ప్రథమాశ్వాసము మొదలి కందము ౪-వ పాదమున అఖండయతి ప్రయోగము లక్ష్యము [1-6]

క. కాలం బగుబయు నృపులకు

నాలము సమకూరె దీని కిడలకు మదిలో

104. ¹ సుందరుఁడగు ..... దివిజూరి. (అఖండకవిగాని పాతము. అప్పు, 8-210).

² బలుసత్త్వ. (సంకో, భా.)

నాలోకింపగ వలసిన

1 బీలోనికి దివ్యదృష్టి నిచ్చెదఁ బుత్రా! 105

సోమయాజి విరాటపర్వము ధర్మరాజు వాక్యము. ఆయుధ విజేప నమ
యము. చంపకము 4-వ పాదమున అఖండయతి ప్రయోగము
లక్ష్యము. [1.160]

చ. ఇది పెనుపాముచందమున నెంతయు భీషణమై జనంబులఁ
బెదరఁగఁజేయు నట్లగుటఁ బెట్టిచనన్వలయుం దలంచి నా
హృదయము దీవిఁబాయుటకు నియ్యకొనంజన దెట్లు చెప్పినఁ
దుదినొకచోట 1 వైచుట యథోచిత కార్యము నయ్యెడుంగదా. 106

వ. అన్నారు. ఇటువలె మహాకవి ప్రయోగములు అఖండపడికి పెదకి వ్రాపి
యున్నది. ఇక నందు — 106

(8) బిందుయతి యనఁబడు అనుస్వారయతి లక్ష్యలక్షణములు

పీ. వరుసఁ గవటతప వర్గువులేనిటి

తుద యి యి న మ ల దొడరు యి యి

వప్రసిద్ధములు శబ్దాదుల యందలి

తక్కిన ఇనములు దనరు మూఁడు

తమతమ పూర్వోత్తరముల నాగ్నేపి య

క్కిరములు విందువుల్ గదియ విడిసఁ

జన విందుయతులన స్వరయతులన విరు

విధములై కృతులలో వెలయు విరమ

తే. గాములు బొజ్జను గమలజాండములు నిలిపి

నాటకముఁ బూని నందనందనుఁడవయ్యు

మహావివ ర్తిల్లు విను మతింపన్వశంబె

యనఁగఁజెల్లు మనుస్వారయతులు కృష్ణ! 108

105. 1 బీలోనికి (ఁంకో. భా.)

106. 1 వైచుట యథోచిత కార్యము (ఁంకో. భా.) ఇది అఖండపడితని
పాఠము.

అనంతనగారు [చందోదర్పణము 1-116]

తే. భువి ననుస్వారయతి విందుపూర్వకముగ
 గాకువిట నాల్గుజెల్లుఁ బొండ్లవనహయ!
 నాకు విట నాల్గు జెల్లుఁ గండ్లర్పణనక!
 మాకు విట నాల్గుజెల్లు సంపదలరాజ!
 100

భాస్కరుఁడు రామాయణము శార్దూలము 3-వ పాదమున విందుయతి
 ప్రయోగము లక్ష్యము [యుద్ధకాం. 143]

శ. త్యాహేషంబు విరంతరం (బిగుడు) మ్రోయం¹ బెల్లుదంభోధి
 రాహెరాష్ట్ర పరంపరల్ తరగలై శిరంజిల్ల నాపూరితా
 మోఘావృష్టిఁ దనర్పు రామదనురంభారాజోర్విక్రమ
 క్లాఘాశ్వుంజము నేఁడు ముందుఁ బెయ్యక² లంకాపురీదీపముకా. 110

మఱియు నందే భాస్కరుఁడు పవర్గనకు విందుయతి చంపకము 4-వ
 పాదమున ప్రయోగ లక్ష్యము. [యుద్ధకాం. 372]

చ. కవియెద¹ రెల్లరక్కసులు కన్నులపండువుగాఁగఁ బైవయి²
 కనదురురత్నపుంజ కలికారుచిజాల విరంతరంబులై
 కనలుడు లంకపైఁ దొరుగఁగా దళకింత కఠోరకంఠం
 డనదణ చండ మార్గజగ్గా స్ఫురణస్ఫుట విస్ఫులింగముల్. 111

భీమనగారు చాటుధార, తవర్గు, చంపకము 2-వ పాదమున విందుయతి
 ప్రయోగ లక్ష్యము —

చ. మనపిజా మాఘమామ యభిమాన మణించిన మేటిమామ నం
 దమవి విరోధి నందనువి నందవి నుందరి మేనమామఁ డ్రుం

110. ¹ జెల్లు. (కా.)

² రాజిల్ల వారి పూరితామోఘావృత్త (మూర్తిక భా. రామా.).

³ క్లాఘాగాఢము (తి, మూర్తిక భాస్క. రామా.)

111. ¹ కవియెద రెల్లి (మూర్తిక భా. రామా.)

² వినిదఁగా. (మూర్తిక. భా. రామా.).

చిన జగజ్జెట్టిపట్టి పదనేసిన భూరుచి తండ్రి తండ్రి మా
నుచి విజనాథుఁ బొక్కిలి తమాభవునాయువు మీకు నయ్యెడుకా. 112

విన్నకోట పెద్దన కావ్యాలంకారచూడామణియందు ఉత్ప పర్ణవులు
మూఁటికి దంపకము ౨-వ పాదమున ౩-వ చరణమున ౪-న యదుగున
విశ్రమంబుగా విందు లక్ష్యము. [7-58]

ద. కినుకఁ జుకుక్కవిశ్వనృపకేసరి చేసిన సత్కృపాణి దం
డనమున నబ్బుఁబో సురగణాత్వము, తత్పదపారిజాత వం
దనమున నబ్బుఁబో మమజనా తపదత్వము, దర్శనావలం
బనమున నబ్బుఁబో గహవ మధ్యగృహత్వము కైరికోటికికా. 113

వ. మఱియు వీచిందుయతియందే విశేషము. 'జ్ఞా'కు 'నా' తద్వచంగనుక
'జ్ఞా'కల తవర్గునకు చిందుయతి ప్రయోగము. 114

వరాహపురాణము మత్తేభము ౪-వ పాదమున లక్ష్యము.

మ. *అచి గౌరీపతికికా భవాచిచి నాహ్లాదంబుగాఁ బిల్కి వే
చచి లోకైక పితామహు న్నలువ నాస్థానంబులో నుండఁగాఁ
గచి దేవా శశిఖండమౌళికి నుమం గల్యాణి నాకూర్మినం
దన వినాత్మఁ దలంచి దేవరకు విజ్ఞాపింప నేతెంచితికా. 115

వ. అన్నాఁడు. ఇది విశేషము. 116

శ్రీధరుఁడు —

తే. అరయ ననునాపికా పూర్వమగుదు వర్గ
పంచకములాది తత్తద్విరాతినున్న
చెల్ల ననునాపికల మీదఁ జేర్చిరేచి
వినుతి తెన్నంగఁ బిన్న భూవరుచి పోమ. అన్నాఁడు. 117

సోమయాజి *ఉద్యోగపర్యము ఉత్పలము ౩-వ పాదము చిందుయతి
ప్రయోగము లక్ష్యము —

116. * ఈపద్యము నేటి ముద్రిత వరాహపురాణమునఁ గానరాదు.

ఉ. ఆలము చేపి న న్నెయ నన్నలినాతనకైనఁగావి కు
 త్కించిభేదనందినునితోఁ జనునే లఘువృత్తిదాల్చి మా
¹పాలికి వచ్చిరేవి వినుమావనమూలి కొనంగువాఁడ నేఁ
 టోల నమస్త వస్తువులు ముందుగ ధర్మజా యజ్ఞవాహముఁ. 118

వ. ఇది నిర్బిందుయతి విశేషము. మఱియు — 119
 సోమయాజి ఉద్యోగవర్ణము కందము. [1-226]

క. నవరజల నొప్పి యనిఁ బాం
 డవ బలముల మార్కొనంగ ¹నడచుచు నక్కు
 త్వవమునఁ బేర్చిన పేనల
 నవకాళము లేదు విడియ హస్తపురమునఁ. 120
 విష్ణుచిత్రియము శార్దూలము ౩-వ పాదమున లక్ష్యము. (ఆముక్తమాల్యద
 1-84)

గా. అనిష్టానిధిగేహసీమ నకురే యాలించినన్మోయు నెం
 తేనాగేంద్రకయాను పుణ్యకథలుం దివ్యప్రబంధానునం
 ధాన ద్యానము 'నాస్తికాక బహుతా, నాస్త్వస్థతా, నాస్త్వసౌ
 బో, నాస్త్వోదన సౌష్ఠవంప, కృపయాభోక్తవ్య' మన్యులుఁ. 121
 మనుచరిత్ర మత్తేభము ౨-వ పాదమున లక్ష్యము. [1-7]

మ. వనజాక్షిపము వామలూరు తనయుఁ డైవపాయనుఁ భట్టదా
 గుని బానుఁ భవభూతి భారవి సుబంధుఁ నిర్విణుఁ గాళిదా
 సుని మాఘుఁ శిభిర్రు మల్లజకవిఁ జోరు న్మురారి న్మయూ
 రుని సౌమిల్లిని దండీ బ్రస్తుతులఁ జేర్కొందుఁ వచప్పిర్దికై. 122

118. * భారతము సంశోధిత ముద్రణమున నిది కానరాదు.

¹ ఇందు కేవల పకారమునకు మకారముతో యిది గలదు. బిందుపూర్వక
 పకారము మకారముతోఁ జెల్లుట లక్షణవంతము. లక్షణకారుఁడే దీనిని
 నిర్బిందుయతివిశేష మనుచున్నాఁడు.

120. ¹ గడంగును. (సంశో. భా.)

పరావృతము అప్పున బృందానంభవము ఉత్పలము ౨-వ పాదమున
లక్ష్యము —

- ఉ. రేజవరాండ్ర చూపు చితికి న్మౌఱుగెక్కిన కల్కిరేకు జం
డా జరిపించి తక్కుపిత నాథుల తాల్మిచిరాల పచ్చతే
జీ జగరౌతుకంఘె వడిఁజించి హళాహళిసేయఁగాని యం
దే జగదంబురేమ భటులెన్న నలంకరజాఢ్ధ సాధకుర్. 123

రాఘవపాండవీయము మత్తేభము లక్ష్యము. [1.11]

- మ. జనవద్వోఽకపాటికక్షితిరజస్సంక్రాంతిదే నింకు పం
దువులం గ్రమ్మఱ నువ్వికిఁ దివికిఁ దోహ్తానించెఁ దన్నాగముర్
నవనిర్యన్మద విర్హ రాఘమున కుండాకీకరోర్ధ వ్రవన
ర్షవిధిం దాననుకేప పంఠురముంఁ ప్రవ్యాతిగాంచెంగదుర్. 124

- వ. అన్నారు. ఇవి విందుయతి ప్రయోగ లక్ష్యములు. ఇక నెందు, 125

(9) భిన్నయతి లక్షణము

- తే. ఇలను హరివరించెను దరియించె, గిరిభ
రించె భరియించె ననియెడి రీతి జగణ
మద్యమతిదగు, వడి యట్టిమద్యరేఫ
విరళమై యిత్వయౌ భిన్నవిరతిఁ గృష్ట ! 126

అనంతన్నగారు [చందోదర్పణము 1-122]

- క. అంచిత తిలకము శౌరి ధ
రించెననఁ జగజమద్యరేఫ విరతి యౌ
నంచిత తిలకము హరివరి
యించెననఁ భిన్నవిరతి క్రిత్యమువచ్చుఁ. 127

- వ. మఱియు, 128

[చందోదర్పణము 1.123]

తే. అట ఇకారాంతపదము మీదటిచికార
మది యనంగ నవ్వల భిన్నయతికిఁజెల్లు
దివిజ విభవంబు శౌరిచేసిది యనంగ
నసుర నాకంబు హరిచేయిదియనంగ.

120

శ్లో. *మనతం దర్శనరేఖ విర్వికతసంఖ్యంబెంచి యచ్చార్థముఁ
వనదిఁ హెచ్చ గుణించి రాఁ భజియింపఁ గల్గు లబ్ధింబు ***
*** లేదా *** వంబుఁజేయనగు సుప్రీయాధనాథుండు మీ
కనయంబుండగ విచ్చుఁగాత (కుఠ) సౌఖ్యవాప్తి భాగ్యోన్నతుల్. 130
చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము. 1-12]

తే. ప్రేమచే వీవు మమ్ము భరింతుననిన
జగజ్ మధ్యంబు భిన్న విశ్రమము దనరు
వీనవిత్వంబు విరళమై పూనుఁగనుక
భంజితాసురసముదాయ! యాంజనేయ! అన్నారు. 131
శ్రీరంగమాహాత్యము ఉత్పలము ౨వ పాదమున భిన్నయతి వ్రయో
గము లక్ష్యము —

ఉ. గంధపుఁగొండనెత్తములఁ గందువ నేలకి తీవయిందల్లోఁ
గైందలిరాకు పానున సుఖించి వితాంత రతిశ్రమంబునుం
జెందిన చెంచుగుబ్బెకల చెక్కులఁజిమ్ము జవాదవాననల్
విందులు పేయుదు న్యేలఁగె వేఁకువఁ గోమలగంధవాహముల్. 132

వ. ఇవి భిన్నయతివ్రయోగ లక్ష్యములు. ఇక నందు, 133

133. * ఈ పద్యమున కాకరము జెలియరాదు. ఈ పద్యపాఠము మరిగా
లేదు. అశ్రమకూడ దురూహము. మఱి యిందు భిన్నయతి అత్యమును
గానరాదు. 'గుణించి, భుజియించు' శబ్దములున్నదిగాని యవి శబ్ద
పాననీకములుగావు. ఈ పద్యమున కిందుఁగల వ్రయోజన మవగతము
గాదు.

(10) ప్రాదియతి లక్షణము

తే. ప్రాదురిరువదిశోసనస్యాజ్ఞానఁగ
వెలమునువనర్గలివి రెండు తెలుఁగుకృతులఁ
జొరవు మిగిలిన వావిపై న్వరములూన
అచ్చులకు హల్లులకుఁ ద్రాదియకుచి కృష్ట ! 134

వ. ప్ర, ఉవ, ఉత్, అలి, వి, (చు), నమ, వి, అను, అవ, అలి, అనఁ
బడిన యీ ఉపనర్గలకు క్రమంబుగా ప్రాదియతులకు ఉదాహరణ
లక్ష్యము — 135

షీ. అంభోజ భవముని ప్రాప్తిక చరణార్జ
యందిరాకౌస్తుభోజీత వక్ష
దానవ భీకరోద్రగ్ర చక్రాయుధ
యహసరముని సుఖభీష్టవలద
అణుమహాకూర్మ విరంతర వైభవ
రావణాద్యభిర దురాత్మదూర
ముచికుండ వరద నముల్లసద్భ్రహ్మరు
ద్రేంద్రాది సురబృంద (వీర్య) చరణ

తే. అమిత నద్యోగమాని మనోసురాగ
భక్తలోకైకపోష యపాస్తదోష
అసమగుణ సీమరాజితా త్యధికమహిమ
యనఁగఁ ద్రాదురి కివి యువాహరణబహరి ! 136

భీమన్నగారు [కవిజనాశ్రయము. సంజ్ఞ. 67]

క. ప్రవరావనమనుసుప్ర
త్యవి విద్దురదిన్మృహభృదా బ్యైకత్యవన.
ర్యుపనర్గ వింశతికి వ
క్లుపరి న్వరయు క్తమైన నుభయముచెల్లుగా. 137

[ప్ర - పరా - అవ - సమ్ - అను - సు - ప్రతి - అపి - యో - దర్ - అధి -
వి - ఉప - అభి - ఉత్ - అత్ - వి - అతి - అవ - పరి — ఇవి యరువది
యుపసర్గలు]

అనంతన్నగారు [చందోదర్పణము 1.93]

క. ధరమపసర్గలు ప్రాన్వవ

దురపాభిప్రతి సువిన్యాయప పర్యధివమ్

విరతిపరాభిపు లిరువది.

పరాభిపులు చొరపు తొలుగు ¹భాసమ నెందుకా.

138

చిత్రకవి పెద్దన్నగారు [లక్షణసార సంగ్రహము 1.3]

జే. ప్రాదు లిరువదిలో, బరాభిపులు దక్క

నన్నియుపసర్గలు స్వరసమవ్యతిముగ

బ్రాదియతులగుఁ గీర్తివైభవుడనంగ

భంజితాసుర సముదాయ! యాంజనేయ!

139

వ. భీమన్నగారు ఇరువది ఉపసర్గలకున్న ఉపరిస్వరయుక్తమైన షభయముఁ
జెల్లనన్నారు. అనంతన్నగారు, పెద్దన్నగారు, పరా, అత్, అపి యనుఁ
బడు ఈ మూఁడు ఉపసర్గలు తెలుగునఁ జొరవు. మిగిలిన 17 ఉపసర్గలుఁ
జెల్లనన్నారు గాఁబట్టి అందులకుఁ గ్రహించున ప్ర - అవ - సమ్ - అను -
సు - ప్రతి - యో - దర్ - అభి - వి - ఉప - అధి - ఉత్ - వి - అతి - అవ -
పరి - యనంబడు పదునేడు ఉపసర్గలకు కబ్బితాసవ పోషయాజులు మొద
లగు మహాకవి ప్రయోగంబులు వివరంబులుగాఁ దెలియ లక్ష్యంబులు
వ్రాపెద, నవధరింపుము.

140

అందు మొదలి 'ప్ర' అనే ఉపసర్గకు [భాస్కరుఁడు, రామాయణము]
కందము ౨-వ పాదమున ప్రాదియతి ప్రయోగ లక్ష్యము [భాస్కర
రామాయణము, భా. 5. 618]

* ఈ పుణ్యాశ్రమ వనమును

బ్రాహ్మిని యనేక శతసహస్రాద్ధములు

ద్వీపిత తపామందిత వి

ద్యాపరుడై గౌతముం శివహార్యయుఁ జయవళా.

141

‘నమ్’ అనే ఉపసర్గకు శబ్దాననుఁడు, అదిపర్వము కంద ౪.వ పాదమున ప్రాదియతి ప్రయోగము హల్లులకు లక్ష్యము. [4-40]

క. చల్లవి దక్షిణ మారుత

మల్లన వీలెంచి తగిలి యాలలనాథ

మిల్ల కుసుమాంగ రాగ స

మ్మల్ల సన సుగంది యగుదు మువివరు మీదళా.

12

‘అను’ అనే ఉపసర్గకు శబ్దాననుఁడు అదిపర్వము కందము ౨-వ పాదమున ప్రాదియతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [4-68]

క. గురునాశ్రమంబునను¹న

న్నరుడుగఁ బతి పిల్వఁగవివ²యనురాగము నా

దరణము ననుగ్రహంబును

గురుణను సంభ్రమము నప్పుడు గానక³యంటిళా.

143

‘ను’ అనే ఉపసర్గకు సోమయాజి ఉద్యోగపర్వము చతుర్థాశ్వాసము చంపకమ్మ ౪-వ పాదమున ప్రయోగము లక్ష్యము. [4-426]

141. * శబ్దాననుఁడు, అదిపర్వము అని ౧. ౩. వ్రాఁతప్రతి.

¹ మంత్రతి. (అ. ౩. వ్రాఁతప్రతి).

² అహార్యంబొనిపెన్. (౧. ౩. వ్రాఁతప్రతి).

143. * ఇది ప్రాదియతికి లక్ష్యముకాదు. చూ. పీఠ.

¹ మన్నరుడుగ (సంశో. భా.).

² యుడలొన్. (సంశో. భా.)

చ. కషలభవాండ దైవతముఁబుట్టుట విరగిత ప్రకస్తవా
గమ్యత రసప్రసార కవితాంచిత ¹శేఖర విప్రకర్ణసం
గమనము దీక్షితోల్లసన కందళిత ప్రహసద్దయాలతా
సుమహాదుపాశ్రయా ప్రమదకోటి విశ్వజగన్మధుఁవ్రతా. 144

‘విర’ అనే ఉపసర్గకు శబ్దకాసనము అదివర్వము సోపర్వోపాఖ్యానము
కందము ౪-వ పాదమున ప్రాదియతి ప్రయోగము హల్లుకు
లక్ష్యము. [2-122]

క. ఈ సోపర్వాఖ్యానము
భాసురముగ వివినఁ బుణ్యవరులకు నదిక
శ్రీసంపదలగు దురిత ని
రాసంబుగఁ బాయుమరగ రక్షేభయముల్. 145

మఱియును ‘విర’ అనే ఉపసర్గకు సోపయాది విరాటవర్వము భీముని
వాక్యము పీఠములో గీతి రెండవపాదమున ప్రయోగము లక్ష్యము [2.204]

తే. వారు ¹ప్రేరణచేసి దుర్వారమైన
నిరకశయ దుఃఖభారంబు వినిపరించి
పౌత్యమొందరె పీపు నాచందమునను
నావదలకోర్చి సంపద లనుభవింపు. 146

‘దుర్’ అనే ఉపసర్గకు భీమనగారు నివస్తుతి కందము ౨-వ పాదమున
ప్రాదియతి ప్రయోగము హల్లుకు లక్ష్యము.

144. ¹పేరివిధిప్రకర్ణ (సంకీ. భా.)

విశ్రా. (అ. కి. ప్రాశస్త్యత)

146. ¹ప్రేరణచేసి (సంకీ. భా.)

విస్మరింప (అ. కి. ప్రాశస్త్యత) ఇందు యతిభంగము.

144, 146. విని ప్రాదియతికి లక్ష్యములు కావాలి.

క. ఎంతయును దుస్తరంబు దు

రంతము సంసారవారిరొయిది వెనక

గంతుకొన మాపు కొండక

యంత శివస్మరణ చేపి యేచిన భక్తికా.

147

‘అలి’ అనే ఉపనర్గకు విజయసేనము నాంది విఘ్నేశ్వరస్తుతి ఉత్పలము
౪-వ పాదమున ప్రాదియతి ప్రయోగము హల్లుకు లక్ష్యము.

ఉ. అల్లనఁ దుండమెత్తి శివునొడల యేటి జలంబువుచ్చి సం

పుల్లతఁ బాదపీఠకము పొంతనయున్న సహస్రనేత్రుపైఁ

జల్లి శివార్చనా కమలసంహతిఁ ద్రోక్షణపేయనట్లు శో

భిల్లు గజాననుండు మదభీష్మిత సిద్ధికరుండు గావుతకా.

148

‘ఉప’ అనే ఉపనర్గకు సోమయాజి భీష్మవర్షము కందము ౪-వ పాదము
ప్రాదియతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [1-288]

క. శాంతనవుఁడు తేజో దు

ర్గాంతుండై వెలుగఁ బ్రహ్మధరకెల్లను జా

లింతు వినుఁడస్తతైలో

సాంతమునకుఁ జివిన వేమియవినట్లుండెకా.

149

మఱియు శివందే కందము ౪-వ పాదమున హలుకు లక్ష్యము.
[నభా. 2-155]

క. ఇంద్రప్రస్థంబునకు ను

రేంద్ర గురుప్రతిముఁ డరిగి యంద్రనమామకా

రుంద్రయతు నమజ నహితు ను

పేంద్రుఁడు ధర్మజావిఁగాంచి యెంతయుఁ బ్రీతికా.

150

‘వరా’ అనే ఉపనర్గకు పురుషార్థసారము, ఉత్పలము ౨-వ పాదమున
ప్రాదియతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

150. శివ భీష్మపర్వములోనిదని ల. శి. ప్రాంతప్రతి.

౨-వంద్ర. (సంశో. భా.)

త. రాజుల నమ్మతిం దరతరమ్మును బ్రాతల భక్తియుక్తులగా
రాజిత శత్రుపాణులఁ బరాక్రమవంతుల నప్రమత్తులగా
భోజనహేమనవ్రపరిపుష్టులు తుష్టులు నైనవారిగా
నోజ నొనర్చుఁగావలయు నొద్దన పాయకయింద భృత్యులుగా. 151
అన్నారు.

ఇక 'ఆత్' అనే ఉపసర్గకు వీరభద్రారెడ్డికి జేపిన కంద శతకములో
భాస్కరుఁడు చెప్పిన కందము లక్ష్యము.

క. 1 పేకేటి మృగాంకుఁడు జడి
2 సాకులపాదొండఁ గల్పమాదికి నొందగా
కాకోదరపతి వీయక
3 మూక లిరె దుక్కులుమీఱ నల్లయవేమా! అన్నారు. 152

'అవ' అనే ఉపసర్గకు భీమన్నగారు మిత్రవద్దతి. కందము 4-వ పాదమున
ప్రాదియతి ప్రయోగము అచ్చుకు లక్ష్యము.

క. భువిలో మిత్రుండగు వాఁ
దవిరతమును పేఱులేక యాత్మీయ మహా
త్పవ ముఖకృత్యమ్ములన
4 వ్యవనాయం బెఱుక వరుసనగు సుప్రీతిగా 153

'ఉత్' అనే ఉపసర్గకు శబ్దిశాసనుఁడు శ్రీఅరణ్యవర్చము. ఈశ్వరార్ణు
మల వెంట పట్టన, చంపకము 4-వ పాదమున ప్రాదియతి ప్రయోగము
హల్లుకు లక్ష్యము. [1.395]

శ్రవ. పలు విశిఖంబునం ద్రిదశపాలితమాఁడు పందినేపె తో
నట పరమేశ్వరుండును రయంబున దావినయేపె విట్టు లో

152. 1 పేకేటి (తి).

2 సాకుల పాల్పెండ (తి).

152, 153. 4 వి ప్రాదియతికి లక్ష్యములు కానేరవు.

కొట్టిఁ బడియూ హరార్థమల మోరళరంబులు వందిపైఁగుట్టు
త్తలముపయోగ వడింబడు నుదగ్ర మహాశమలంబు మోయుచుగా. 154

॥ 'వి' అనే ఉపసర్గకు శబ్దాననుఁడు నభావర్థము, కందము ౨-వ
పాదమున ప్రాదియతి ప్రయోగమున హల్లుకు లక్ష్యము. [1-38]

॥ ౧౫. ఉపవా కుప్తలఁ బావ

వ్యసగత బుప్తల వివీతినర్తల సములగా

సుపరీక్ష వియోగించితె

విప్లుణుల నర్థావ్వనాది నృపకార్యములగా

155

॥ 'అతి' అనే ఉపసర్గకు సోమయాజి భీష్మవర్ణము ఉత్పలము ౪-వ
పాదము ప్రాదియతి ప్రయోగము హల్లుకు లక్ష్యము. [3-248]

౧. కాంతనవుం దనేకవిలంకతి మద్భుట శౌర్యసారదు

ర్థాంత వరాక్రమపురజాఁడెడి నముజ్జ్వలకాతసాయకా

క్రాంత పరీత విర్యధిత కంపితపాతక మూర్తిజేపి యు

త్సంత్ర రయూబునం దనరథులు గతుర్ మోటుంబిప్పిఁదై. 156

వ. ఇవి ప్రాదియకులు. ఈ తక్కినవి, ప్రతి - వి - 1 అవ - పరి - అనే యీ
ఉపసర్గలకు విల్లు వలయు. ఇవి ప్రాదియతి ప్రయోగ లక్ష్యములు.
ఇఁక వందు, 167

(11) అభేదయతి లక్షణము

పీ. రలయోరభేదంబు రళయోరభేదంబు

లళయోరభేదంబు లడలభేద

వర్ణములనఁజెల్లు వసయోరభేదాత్మఁ

దనరు విందులకు నుదాహరణలు

*రల రళ (లళ) లడల్ వపలు నొందొంటికిఁ

జనువిడ వడులు ప్రాసములు గృకుల

156. విర్యధిత వికంపిత (కా).

157. అతి - పర - పరి - అనాది (తి).

రాజిల్లు నస్తతాళములు ద్రెవ్వగనేపి
 లలితమౌ లవణ వారాళిగట్టి
 లంకకోడించి వైభవె రావణునిజంపి
 లక్ష్మణార్కజ కపుర్ డాపికొయన

తే. వనితతోజేరె సాకేత పట్టణంబు

ప్రేమ రఘువీరుడనగ నభేదయతులు
 దళము దదమన జలదినా జడదినాగ
 జరుగు విటువలె నన్ని ప్రాసములు కృష్ణ !

158

చిత్రపు ధీమన ఉత్తమగండవృందస్సనందు —

క. 'లడయోరభేద' యనుచును

నుడివెడి వననంబు గలుగ మాతన భంగి
 వడి నిట్టిటిదే కృతులం
 దొడఁబడి ప్రాసములుఁ జెల్లుచుండుట గలుగుట.

159

వ. మఱియు నందే,

160

తే. లలిత వీణారవంబుతో ాడక్కసరియె

రమ్యమణిరాజ రాజితో లక్కసరియె
 భరిత భువనార్జవంబుతో నంకసరియె
 యనఁగఁజెల్లు నభేదనామాదియతులు.

161

258. ౨౮౭ రళ అడ కడ వం లొండొంటికి (అ. కి. ప్రాశస్త్యం). ఈ పాత
 మన యతిగణభంగములు కాననగును. పాత్రపీకవి మతమున దీనిని
 యశవర్గద్యయ యతి (ర - వ) యని సమర్థింపవచ్చును. కాని యీ
 యతికిఁ బ్రామాణిక లక్ష్యలక్షణములు చూపట్టవు. కాన సవరింపఁ
 బడినది. సవరిత పాతమున 'ర - అ' యతి కలదు. అయ్యది పాత్రపీ
 ప్రభృతి లాక్షణిక స్ఫూర్తము.

161. ాడక్క సరియె (సు. అ. పా. 130).

‘1వ . థ’ లకు నన్నయభట్టు ఆదిపర్వము మత్తకోకిల 1-వ పాదమున
అభేదయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [8-29]

మత్తకోకిల. దీను దృతరాష్ట్రపాండు లతి ప్రసిద్ధగుణుల్ ప్రళ
స్తోరు కీర్తులు నాకు 2నందను లొక్కహవ తలంపగా
వీరు వారసునట్టి బుద్ధివిభేదమెన్నడు లేదుగాం
ఠారి పుత్త్రశతంబునందుఁ బృథాకనూభవు లందిలగా. 162
మఱియు సోమయాజి ద్రోణపర్వము కందము 4-వ పాదమున 1 - 2
లకు అభేదయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [5-51]

క. తురగము తురగముఁ గరికరి
1వరునరునిగా దేరుతేరు నలిఁదాకినయ
వృరునఁ దనమేమి పెప్పరుఁ
జూరి మిడుఁగులు లెగపెఁగైదువ్రల పొడిరాలెగా. 163
మఱియు 4 - 8 లకు ప్రాసము విలుచుటకు సోమయాజి ఉద్యోగపర్వము
కందము 2-వ పాదమున అభేదప్రాస ప్రయోగ లక్ష్యము. [1.220]

క. కొడుకును దానును గుట్టుపు
1దళములు కరిపుటలు భటరథ వ్రాతములుగా
పువమి చరింపఁగ ద్రుపదుఁడు
కడువేగము తోడు సూపెఁ గొంతేములకుగా. 164
మఱియు 1 - 8 లకే సోమయాజి భీష్మపర్వము కందము 3-వ పాదమున
ప్రయోగము లక్ష్యము. [1-93]

క. కొడుకులుఁ దమ్ములు గుట్టుపు
దడములు పెత్తెన్నెన బరివిశానము తగుమైఁ

162. 1వ ప 1 వ (అ. 8. వాఁత్రుతి).

2నిర్దలు (సంశో. భా.)

3విశేష మెన్నఁడు (కొన్ని ప్రతులని సంశో. భా.)

163. 1వరుఁడు వరుఁడు (సంశో. భా.)

164. 1దడము (సంశో. భా.)

దలపింపుచు మేలపు నం

గదములతో నడుచు కకువికడు నొప్పారెక.

165

ల - క లకు బాస్కరుఁడు తోటక వృత్తము ౨-వ పాదమున అభేదప్రాస ప్రయోగము లక్ష్యము.

తోటకము. చెలువార గణాజిన చేలముతో

గళ పీలిమతో నహికంకఁబుదై

తల చంద్రకళం గలదైవము మా

కులదైవము దైవతకోటలలోక

166

మఱియు ల - డ లకు వ్రణందవర మేళ్ళరుఁడు అరణ్యవర్వము దాచున
క్రీడ పట్టు. తోడకవృత్తము రెండవ పాదమున అభేదప్రాస ప్రయోగము
లక్ష్యము.

తోడకము. తొలిమి దూలిన తావన వత్తుర్

ప్రీడవనంబుల వీడ్కొని చేరక

లోల మదాలన లోచన పంక్తిక

చాలగ నొప్పెను కంకకు బీలక.

167

మఱియు ల - డ లకు సోమయాజి ఉద్యోగవర్వము కందము ౧-వ
పాదమున అభేదప్రాసము ప్రయోగము లక్ష్యము. [1-126]

క. వైద్యరె బరిరిపుఁడు చలమునఁ

గలహమునకుఁ జొచ్చె వృత్తు పునదాహులం

బలవికి మీతెను దండ్రవి

మరి తపమునఁజేసి సురంపునములు దలఁకక.

168

165. వదపించుచు (సంకీ. భా.)

167. తోటక ముద్రిత భారత ప్రతులందుఁ గానరాదు.

168. వైద్యరె (సంకీ. భా.)

అశంకాను లోరగ (తి)

మఱియు ద - డ లకు నందే కందము ౩-వ పాదమున ప్రయోగము
లక్ష్యము. [1.287]

క. గాండీవధరుని యాహవ

పాండిత్యముఁ దలఁప నతని భండనమున మా

¹కొందునని యొకఁడు గడఁగట

కొండంగని తగరు దాఁకఁ ²గోరుటగాదే!

169

మఱియు ర - శ లకు ¹తేతరాజుగౌరన్న హరిశ్చంద్రకథ ద్వీపద ౨-వ
పాదము అభేదయతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

ద్వి. చీకటి విరియించుఁ జిఱునవ్వు పసిఁడి

²శ్రేకులతో ముర్రాళించు చెక్కిల్లు

170

మఱియు వ - ఐ లకు సోమయాజి ఉద్యోగపర్వము ఉత్పలము ౨-వ
పాదమున అభేదయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [4-201]

ఉ. మాయలు వింద్రజాలములు మాదపుఁడిందును గొన్నివన్నినఁ

బాయక రజ్జలెప్పుడు నవారణ నీవిటులాడితేవియుఁ

వేయునునేల పార్థులును విష్ణుని వెంబడి నీటవచ్చినఁ

జేయుదుమేము కయ్యమొక చీకి సంపదఁ బంచయిత్తుమే.

171

మఱియు వ - ఐ లకు సోమయాజి ఉద్యోగపర్వము కందము ౩-వ
పాదమున అభేదయతి ప్రయోగ లక్ష్యము. [2.245]

క. పరిజనులకు నీకును వి

ద్దరలోన నగంటె చాలుఁ దక్కిన నగముఁ

కర ముచితమ్ముగఁ బొందవ

వరుఁడగు ధర్మజానకిచ్చి బ్రతుకుము పుత్రా!

172

169. ¹మొక్కొందునని (సంశో. భా.)

²కీడఁగుటగాదే (కా)

170. ¹పోతరాజు గౌరన్న (తి)

²శ్రేకులతో పెరిగించు చెక్కిలును (అప్పు)

మఱియు ప - వ లకు శబ్దాననుఁడు ఆరణ్యపర్వము చంపకము ౨-వ పాదమున ఆభేదయతిప్రయోగము లక్ష్యము. [3-78]

చ. సతత ¹కృతోపవాసముల కాకపరోదక మూలపారణ
నతముల ²దేవపూజల నపార జపంబులఁజేసి నిష్కతో
నకుల తపంబుచేసె నమరావగనుర్వికిఁదేర వేద్యతో
దృతియుఁకుఁడై దీప్తిపకులదీపుఁడు ద్విసహస్రవర్షముల్. 173

మఱియు ప - వ లకు [శబ్దాననుఁడు ఆది]పర్వము కందము ౨-వ పాదమున ఆభేదయతిప్రయోగము లక్ష్యము. [7-179]

క. ¹వీరుండగు నరుఁడేము న
సారశరావకుల నడుమ వారింపంగా
నేరక యేటుదిగి మహా
కురుఁడు రాధేయుఁ డింద్రజాన కిట్లనియెఁగా. 174

మఱియు ప - వ లకు ఆంధ్రకవిశాపితామహాండు అముక్తమాల్యదయందు చంపకము ౨-వ పాదమున నభేదయతిప్రయోగము లక్ష్యము. [4-85]

చ. ఎడవకమున్ను మింటిపయి నే తగులంబును లేక మూర్ఖతఁ
వెడలెడుచోఁ గతోరపునబృందము లద్దమువద్ద, వానిమె
యిడియె జనోర్మిఁ బాఱెడు రవీందుల దట్టపు బండికండ్ల వ
ప్పుడుగతిమ్రోసె ¹రేవగలు భూరిభయంకర గర్జలత్తఱిగా. 175

వ. ఇవి యభేద యతిప్రాస ప్రయోగ లక్ష్యములు. ఇక నందు, 176

178. ¹కృతోపచారముల (కా).

²దేవపూజల నపారజంబులనిల్పి నిష్కతో (కా).

174. ¹సోమయాజి విరాటపర్వముని అ. శి. ప్రాశస్త్యతి.

²వీరుండగు నరుని యేయు (సుశో. భా.)

175. ¹రేబగలు. అని అ. శి. ప్రాశస్త్యతి.

177. ¹నియమము. అని అ. శి. ప్రాశస్త్యతి.

(12) వృద్ధియతి ప్రయోగ లక్ష్యములు

క. లోకైకపద విరూప

నాకొకకృష్ణములకు ¹భయముగవృద్ధుల్

చేకులును వకారేక

లోకారములెవయు యతుల నొక్కొకటహరి!

177

వ. మణియును,

178

పి. ఉగ్రాంతైల విజౌజాదౌశ్రీహరి

యనుజాదై కలిగె విజౌజానకవి

యుత్సుకులగును నాకొకసుల్ విమతింప

నభయంబులిచ్చె నాకొకసులకు

నింద్రోపమాన లోకైక పరాయణం

దక్షారుఁద్రోచె లోకైక మతుఁడు

ఈశవృక్షార్జితైవోహరణ యన్న

నతఁడు హరించు జన్త నసములు

తీ. ఉదధిశయమందు వాంచితాశ్వాపదాయ

యస్మదీయ మనోవాంశితౌష మెలమి

నిద్రుకరవహ్ని దగ్ధాస్మైరైదనుఁడవ

నవవి వీగతి వృద్ధివల్లమరుఁ గృష్ణ!

179

*అనంతన్నగారు —

క. లోకైక ముఖ్యపదములు

నాకొకః ప్రభృతులును జనస్తత! వృద్ధుల్

¹జోక వికారము కారము

గైకొనఁదగు వరుసయతి వకారము చెల్లుక.

180

180. *ఇది శేటి ముద్రిత ఛం. ద. నలేదు.

¹జోక వికారము కారము, గైకొన ... యతిక అకారము.

ముద్దరాజు రామభద్రయ్యగారు కవినంజీవనియందు. [1.89]

క. ఏకృతులయందు నేకా

త్తైకారంబులును వృద్ధియతి యదఁజెల్లగా

కాకోల ధరంధర విది

త్తైక పరాక్రముఁడు హరిధరానుజఁ డనఁగఁ.

181

చిత్రకవి పెద్దనగారు [ల. సం. యతులు. 1.9]

తే. ఏకమోజంబు మొదలుగా నెనఁగు నంది

వృద్ధియతులగు దేవలోత్తైక మాన్య

యున్నతాహితత్వైల విడఁజ యనఁగ

భంజితాసుర సముదాయ! యాంజనేయ!

182

రఘునాథయ్యగారు దీపికయందు ఆంధ్రకవితాపితామహాని ఆలంకారమున

గీతి లక్షణముగా ప్రయోగము వ్రాసినది. [ల. దీ. ప. 339]

తే. ఇందురేఖకలాప లోక్తైకపేవ్య

ఉరగకంకణసుత విబుధాప యవిన

నెఱుంగ వివి వృద్ధియతులయ్యె నరయపీని

నెలవున నకారమైనను నిలువనచ్చు. అన్నాడు.

183

ఇక సోమయాజి విరాటవర్ణము ఉత్పలము ౨-వ పాదమున వృద్ధియతి

ప్రయోగము లక్ష్యము. [3-33]

ఉ. ఆకమలాక్షి రూపమహిమాతీశయంబు మనోహరంబు భో

త్తైక పరాయణుల్పురుషు లంగణఁ డప్రతికారచేష్టిత

స్వీకృతసర్వలోకుఁ డటు చేటు పురంబున వారికిఁమ్యెయిగా

గాకెలుండు నిట్టియవగాఢపుపొత్తు మనంగవచ్చునే?

184

భాస్కరుఁడు రామాయణము విభీషణవాక్యము కాథూలవృత్తము ౨-వ

పాదమున ఓకశబ్దమునకున్న వృద్ధియతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [సుందర

కాం. ప. 469]

౯. ఏకంతార్పిత కాలపాశము శిరోనిహితపాతమ్ము లం
కౌకస్సంచయ కాలరాత్రి ¹కరబద్ధోదగ్ర కాలాపిక
న్యకారాగతమృత్యు పి జనకకన్యన్వేగ మొప్పించి లో
శ్చక్రై క్రత్రాణువి రామునింగనుఘు నికీబద్ధిగాకుండినఁ.

185

సూరపరాజుగారు రాఘవపాండవీయము తృతీయాశ్వాసము కందము
౪-వ పాదమున ఏకశబ్దమునకు వృద్ధియతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [9.9]

౧౦. జనులందఱు నీయం ద

త్యనురాగము కలిమి నెఱవెడలు ¹నత్యమహా

త్వ నిరూధిఁ బొన్ననఁగు నీ

యనుజులు భవదీయ శాసనైకాయత్తుర్.

186

౧౧. ఇది వృద్ధియతి ప్రయోగ లక్ష్యము. ఇత నందు,

187

(13) మకార బిందుయతి లక్షణము

తే. యరలవల యందు శషనహాక్షరములందు

నాదిబిందు ¹యతమునైమయతి (యెసంగు)

యరలవ శషనహాల బిందులందు గదియ

విడకయుండిన యశవర్గవదులు కృష్ణ !

188

ఈ మకారయతి కుదాహరణము మదీయము.

పీ. మదన గోపాల! సంయుమిజాలనుకళిం !

మదగజత్రాణ సంరంభ విభజ !

మూడుక్రితీ స్వయంవర విశేషమోద !

మదనారివంద్య సంశ్లాఘ్యపాద !

185. ¹గళ. (భాస్క. రామా.)

లోక + ఎక ... నీక + ఈ. ఇందు సహితము వృద్ధియతి యున్నది.

186. ¹త్వ. (రా. పాం.)

188. ¹యతిమ్మునై మయతి యగును. (అ. శి. ప్రాంతప్రతి.)

మరు విరోధి! యమవంశ పవిత్ర! హరమిత్ర
మహిత భూభరణ దంష్ట్రాదురీణ!
మానవ! దుష్టకంఠహర! దైత్యాంతక!
మానవి కలుషసంహరణ చరణ!

తే. యనిన నీరీతిఁ గృతులందు య ర ల వ క ష
న హ ల శౌందోటి తోఁ దదక్షరములందుఁ
గదియబిందువులిడిన మకారబిందు
యతులనఁగఁజెల్లు సుకవినమ్మతివి గృష్ణ!
అనంతనగరు [చం. ద. 1-117]

180

తే. య ర ల వ డ క ష న హ లును నాదిబిందు
యుతములై మకార విరామయుక్తిఁదనరు
మూరుతాత్మజఁ డరిసెన్యుమి యనంగ
మృదనజనకుఁడు దనుజసంహరుఁ డనంగ.

180

భీమనగరు చంపకము ౪-వ పాదమున మకారయతి ప్రయోగము
లక్ష్యము [చాటుధార]

చ. గరళపుష్పద్ధ లోహ, మవగార మహాశివకోట్లు నమ్మెటల్,
హరునయనాగ్నికొల్పి, యురగదిపుకోలు వట్టుకాల్లు, ది
క్కరటి శిరంబు దాయ, లయకాయఁడు కమ్మరి, ఔరివీరసం
హరణ గుణాధిరాముఁడగు మైలమఘీమన ఖడ్గవృష్టికిఁ.

181

చ. అన్నారు. ఇవి మకారయతిప్రయోగ లక్షణములు. ఇత నందు

182

(14) పులయతి లక్షణము

క. పులయతుల గతులు తెలియఁగ
నకులిత కృతులందు నాణగనఁబరుఁ గవివ
మ్మతముగ దూహస్వనం
బిరిదన గీత వంశయములనఁ గృష్ణా!

183

ఈ నాదగు తెరగొల కదాహరణములు —

పీ. నరవి దూరాహ్వన సంగీత సంకయ

రోదనమ్మల నాగ రూతి నాల్ల

తెరగొలై ప్లకములు దీపించు సంగీత

మున ... ..

గాన సాహిత్యహర్షములలేకు విజంబు

తక్కిన మూటి 1 ఉదాహరణలు

వీమినాస్వామి రా నేయన నొప్పు చూ

రాహ్వన మనెడి ప్లతాహ్వయంబు

తే. అక్రతుల నేర వికు మేగా మూరతి

యనగ రోదన ప్లక మగు నంబుజాక్ష !

ఎటులఁబ్రోచెన వానతి నే యటన్న

సంకయప్లక మనఁజను జగతిఁ గృష్ణ !

194

భీమనాథు (క. జ. ఆ. సంజ్ఞ. పుట. 21. అరస్సూచి. 1917)

క. ప్లకమనఁబరగొల త్రిమాత్రా

వ్యక్త పర్ణము దానిమీద వితతస్వరముర్

గృతిపై యక్షరమునఁ జనుఁ

జతురానన 1 సర్వక వర్ణ చక్కటిఁ జెల్లుకా.

అన్నారు.

196

దూరాహ్వన ప్లతాకు సోమయాజి అనుశాసనికము ఉత్పలము 4-వ

పాదమున ప్రయోగము లక్ష్యము. [1-53]

ఉ. అనరనామకుండొక మహాద్వర మెంతయు పేదఁజేయఁగా

బూని మహీసురావళికిఁ బూజయొనర్పఁగఁ దాను బ్రాహ్మణుం

డై నయమారిఁగా ననయఁ దాచి పాలికివచ్చి నాకు వీ

నే నృపవీరు పుత్రి ప్రియ మేర్పడ దానముగాఁగ నాపుడుకా.

198

194. 1 ఉదాహరణలు - చరిత్రాది గణమున గ్రహింపవలెను.

195. 1 జతురానన చతుర (యతులు) (క. జ. ఆ.)

రోదనస్థితానకు తాన్మరామాయణము ఉత్పలము ౨-వ పాదమున స్థిత
యతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [యద్ధ. కాం. ప. 41]

- ఉ. ఏజనకాత్మజా దిశరభేశ్వరు కోదల రాముభార్యః జం
డో జనులార! యద్దపదరో సురలార! సురారి కించు నం
తోజదళాక్షి తైలవసఘాములు దాటచు భీతినేగుచో
వీజలరాజుఁజూచి మదినెంత దలంకెనో యేమివేయుదుకా. 197

సంకయస్థితమునకు సోమయాజి ఉద్యోగపర్వము ఉత్పలము ౩-వ పాద
మున స్థితయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-182]

- ఉ. ఒక్కఁదొకం దనేక విధ యద్దజయంబులు గొన్నవారు దా
రెక్కడ నేమిసేసెనెతఁ దీతవి తిమ్మవి నాటిఁగూర్చి యు
క్కిన పార్థుపైఁ గవిపెనేపవి నాతఁడు గ్రమ్మఱింపఁగా
నక్కడలేదె పీడు భవదాత్మజుఁగోల్చెదె హెషయాశ్రలో. 198

మఱియు సంకయస్థితమునకు సోమయాజి ద్రోణపర్వము ౫-వ అశ్వాస
మందు ఆశ్వత్థామ వాక్యము ఉత్పలము ౪-వ పాదమున స్థితయతికిన్ని,
౨-వ పాదమున ౩-వ ల ఆభేదయతికిన్ని ప్రయోగము లక్ష్యము. [5-386]

- ఉ. దావులు లేనెయందు నవిఁజచ్చుట యొప్పదె యిట్లు లోకనం
భావితు నమ్మహాత్ముఁ దలనెట్టి నొకండను 1 వాడిమాట యే
మైనది దాకి చిత్తమునకార్తి యైనర్ప నహింపరాదుగా
శ్రేవిన సున్ని వాఁడెఱుఁగఁజే నను విమ్మెయి భంగపెట్టునే. 199

మఱియు సంకయస్థితము సోమయాజి కర్ణపర్వము ౩-వ అశ్వాసము
చంపకము ౨-వ పాదమున స్థితయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [3-188]

- చ. హయములఁజంపి, ముప్పది శతాశ్రములం దెగటార్చఁజూచి, తం
ద్రియమువి చందమై 1 తెగితి నేని పీరుఁడనందు వేయుదుకా

198. 1 వారిమాట. (అ. క. ప్రాశస్త్యం).

200. 1 తెగితి నేని. (సంక. భా.)

భయదమహోగ్రతః విగుడ నారసముః నడుమః శిరీముఖ
త్రయమునఁద్రుంచి మేనఁ బ్రదర త్రితయంబు కిందిగ్రుచ్చినఁ. 200

వ. ఒక్కొక్కదిక్కున ఈపుతయతిన్ని కాకున్వరయతిన్ని ఒక్కరీతిగా కనఁ
బడును. ఇవి పుతయతి లక్షణ లక్ష్యములు. ఇక నందు, 201

(15) నిత్యసమాసయతి లక్షణము

పి. శబ్దముల్ విభజింపఁ జనరాక నన్యశ
బ్దంబుఁజేకొని చెప్పఁబడిన యక్ష
రమలు సమాస మధ్యమమునఁ గనుపట్టి
నాస్తి నారాయణానంత పదము
లేపఱ మక్కుఱు లెన్నఁగఁ బిన్నది
రూపఱ చూపఱ కాపదియనఁ
గ్రిక్కిఱించెను దిక్కిరించెఁ దెమ్మెర వ్రస
రించెఁ గట్టిఁడి యలరించె ననెడి

తీ. శబ్దములు బోల్కిగలయన్ని శబ్దములకు
నచ్చుహల్లెన నందిపేయంగఁ గృతుల
మహివి రంజిల్లు విత్యసమాసయతులు
నకల లక్షణములు దీవిజాడకృష్ట! 202

తీ. మఱియుఁ బ్రభునామ విత్యసమాసవిరతు
లొక్కవిధమునమందు నొక్కొక్కయెడల
నట్టి తద్దేద వాదము లరసి విశ్వ
యంపవలెఁ జూపె యవి విభజించికృష్ట! 203

వార్తాకవి రఘునాథయ్యగారి దీపికయందు —

తీ. ఒరుల నమ్మయ్యయమచోట మాఁదఁబడక
ద్వివిధమైనట్టి ప్రభునామ విరమణంబె
యూఁదినను రెండు మాఁదక యున్నరెండు
జాపి యతులొంద విత్యసమాసమయ్యె. 204

గోకర్ణచ్చందంబునందు —

క. ¹[సుకవుల్] పిన్నక్కను ది

న్నకయనగా రన్నగర(నన్) గృతుల(ను) నొ

క్కొక్కచో విత్యసమాసము

లకు పీగతి వల్లు, జెల్లు లక్షణమహిమః.

205

*మఱియు నంద, [కావ్యాలంకారచూడామణి. 7.70]

క. చెన్నక్కకుఁ జెన్నకమా

చన్నన మాచన యనంగ నచ్చట వళియై

చెన్నగు నకారమార్యుల

మన్నన హల్లేవి గలుగు మఱియొక్కొక్కచోఁ.

206

అనంతన - ఉక్కఱ - ఏమఱ లను వీరెంటికి లక్షణ లక్ష్యములు. [ఛందోదర్పణము. 1-101]

తే. ¹అఱయనుట పోవుటయె యర్థమరయ నట్టి

నంది విత్యసమాసోక్తి జరుగు రెండు

వసురపీరులనెల్ల నుక్కఱ వదించె

భానుకులుఁడు రావణుని నేర్పఱచె ననఁగ.

207

మఱియు ననంతనగారు [ఛందోదర్పణము. 1-103]

అ. ఏవియను పదంబుతో నాది పదమంది

నంది విత్యయతులు జరుగురెంట

నెట్టి క్రూరకర్ముఁడేని పద్గతి నొందు

విన్ను నాత్మఁ దలఁచె నేని యిష్ట!

208

205. ¹నుకలాపిన్నక్కను ది

న్నక యనగా రన్నగారక యనఁగృతుఁ (అ. క. క్రాంతప్రతి).

206. *ఇది గోకర్ణచ్చందములోనిదిగ అ. క. క్రాంతప్రతి.

207. ¹అఱయనంగను పోవుటకర్తయైన (ఛం. క.)

చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము. 1.5]

తే. పదము లేర్పాటుగాజేయ బాగుగావి
నంది విత్యసమాస విశ్రమము దనరు
నవ్య సద్గుణరత్న రత్నాకరయన
భంజితాసురసముదాయ! యాంజనేయ! 200

ముద్దరాజు రామభద్రయ్యగారి కపిలోకనంజీవనియందు. 1.98]

క. చను నాపీళన వాతా
ళన వాతాయనములను పేసం గృతి రామా
యణము పరాయణ నారా
యణ విత్యసమాసములకు యతురుదెఱుగై. 210

*విక్రమార్కచరిత్ర [సింహాసన ద్వాత్రింశిక. 4.208]

క. ఇది చేతిది పోచకవి
న్నది *కట్టఁది దానికంటె *నల్లిన యను పి
పదములు సుభయము గొనను
న్నది *విత్యసమాసమగును నరలోకేంద్రా! 211

క. ఇవి [విత్యసమాసయతి] లక్షణములు. ఇత నందుకు లక్ష్యములు. 212
గోకర్ణవృందస్సునందు —

తే. ఇమఁడు పూర్వావలం బరిరింపజేసె
మించె ననరాజి కమ్ముఁ దె మ్మొరల చేత

211. *ఇయ్యది జక్కన విక్రమార్కచరిత్రలోనిది కాదు. కొలది గోపరాజు
సింహాసన ద్వాత్రింశిక విక్రమార్కచరిత్రయన్నది కామాంతరము
యొన్నవగును. [సింహా. ద్వా. 1.59],

*కట్టఁడు. (సింహా. ద్వా.)

*నల్లల. (సింహా. ద్వా.)

*విశ్లేష ననుమతంబు. (సింహా. ద్వా.)

ఇంతి చనుదోయి దాగ్రిక్కించి ననగ
మనుజువర ! యొప్పు విత్యరమాసయతులు.

213

నాస్తి. నారాయణ, అరూఢ, రసాచుర శబ్దములు. విత్యరమాసయతి
లక్షణమున్ను లక్ష్యమున్ను. [వందోదర్పణము. 1-87]

అ. నాస్తియరక మహిమంత సంవరణ నా
రాయణుం దొసగు రమ్యమగు ర
సాయనంబు బుర్రు తరగ్గు విత్యర
మాసయతులు రెండు సంజీములు

214

మఱియు వామనచరిత్ర నాస్తి శబ్దంబునకు కందము ౪-వ పాదమున
అచ్చునకు విత్యరమాసయతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

క. న్యస్తియని పలుకుమె గమ
లాస్తన కస్తూరికా లాచరమగు శ్రీ
హస్తంబుసాచి పేడిన
నాస్తి యరం బుకనగునె యాదిమ పురుషుల్.

215

మఱియు నారాయణ, వరాయణ శబ్దములకు ప్రబంధనరమేష్వరుడు
ఆరణ్యపర్వం నాది కంఠము ౨-వ పాదమున ౪-వ పదంబున
హల్లుకు విత్యరమాసయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [6-1]

క. శ్రీయువతి ప్రియగౌరవ నా
రామగారి విరుదాంక వీరు! రమణీయ గుణ
శ్రీయుత! విర్యవర్మ ప
రాయ ! రవికేత! రాజరాజ నరేంద్ర!

216

మఱియు నేకాంక శబ్దమునకు శబ్దకాసనుడు అదివర్వము గీతి ౧-వ
పాదమున విత్యరమాసయతి ప్రయోగము. హల్లుకు లక్ష్యము. [8.74]

తే. కామదేహంబులకును నేకాంత గృహము

పొలిచెఁబో మోక్ష ధర్మార్థములకు నిదియె

యాస్పదంబున వర్గత్రయానిరుద్ధు

లైన జనులకెంతయు నొప్పు నప్పురంబు.

217

జనార్దన శబ్దమునకు ప్రబంధ పరమేశ్వరుఁడు ఆరణ్యపర్వము చంపకము

౧-వ పాదమున విత్యనమాసయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [4-398]

చ. నగినగిమేవియుఁ విను జనార్దన యెన్నఁడు బొంకుఁబల్కి మ

త్యగణిత విక్రమోరు బిరదైర్య సమగ్రుల మట్లుగాక కా

లగతి తొలంగఁద్రోవఁగఁ దలంబగునే యగుఁగాక నీకు మె

చ్చుగ నిద్రపాణ మిచ్చెదము స్రుక్కుము చావున కాత్మనేమియుఁ. 218

వార్తాకవి రఘునాథయగారి దీపికయందు,

తే. సరవిమిందు విశ్వామిత్ర శబ్దమునకు

అచ్చుపూర్ణైన యతియ్యెన్నఁది కృతుల

నదియె విత్యనమాసయందు బులులు

దీనిమఱి వీనిలెప్పుఁ డెలియవలయు.

అన్నారు.

219

విశ్వామిత్ర శబ్దమునకు భాస్కరుఁడు రామాయణము మత్తేరము ౨-వ

పాదమున విత్యనమాసయతి ప్రయోగము హల్లుకు లక్ష్యము. [సుందర.

కాం. 263]

మ. హరకోదండ విలంబముండు జనకశ్మేధీశజామాత భా

స్కరవంశాగ్రణి జానకీప్రియుఁడు విశ్వామిత్రయాగాహిత

మరనంహరి విరాధకాయఁడు తిరాసువ్వంపి మారీచ నం

హరుఁ డవ్యప్రమదావరాజ్ఞుఁ డయోధ్యానాయకుండాచట.

220

అచ్చివెల్లి రంగనాథుఁడు రామాయణము, ద్విపద. విశ్వామిత్ర శబ్దమునకు

రెండవ యర్థవరణాది అచ్చుకు విత్యనమాసయతి ప్రయోగలక్ష్యము.

ద్వి. ఎక్కడా గురుఁడని యెఱుంగని నీకు

అక్కటా, గురుఁడు విశ్వామిత్రుఁడయ్యె.

221

చ. అనుట వివి విత్యనమాసమతి లక్షణ ప్రయోగములు. ఇక నందు, 222

(18) గూఢస్వరయతి లక్షణము

తే. తగు వినర్గలు దొలగు నోత్సంబుతోడ
హల్లుపై స్వరమందిన యట్టి నంది
యదియె గూఢస్వరయతినాఁ బొదలుఁగృతుల
నెన్న గూఢస్వరవిధేద మిటులఁ గృష్ట ! 228

[చందోదర్పణము. 2-88]

తే. స్వరము తుదనుండ లుప్తవినర్గ కోత్స
మైన స్వరవిరామంబు దాసోఽహమనఁగ
అచ్యుతాశ్రితు లుద్వి నన్యోన్య మిత్ర
లనఁగ న మ్ముకుందుండు యశోఽర్థియనఁగ. 229

(*అథర్వణచ్చందంబున - రం. చం. 3.119)

తే. ఆరయ నన్యోన్య శబ్దపరోక్షములకు
న్యోరు వర్ణంబులగు నుద్వినుతచరిత్ర
వినుము గూఢస్వరములగు వీనియందు
అచ్యులకు హల్లులకు వకులగునటండ్రు. 226

వర్వదేవుడు ఆరిపురాణము కందము 4-వ పాదమున పరోక్ష శబ్దమునకు
అచ్యుకు గూఢస్వరయతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

క. శిక్షణమ ధృతియు నాప
ద్రక్షణమును జేయు తల్లిదండ్రులు నను ప్ర
త్యక్షపు దైవముచందఁ బ
రోక్షపు దైవములఁ గొలుచు నలవిడియేలా ? 225

225. *నుజియు సము కాశ మ్యుగారి దీపికయందు - అరి ల. శి. వ్రాఁతప్రతి.
ఇది దీపిక వ్రాఁతప్రతిలోఁ గానరాదు. (కుకరాను ఓరియంటలు
లైబ్రరీ. డి. 18:9)

అన్యోన్య శబ్దమునకు పెద్దిరాజు అలంకారము ఉత్పలము ౩-వ చరణమున,
౪-వ అడుగునను, గూఢస్వరయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [కావ్య.
చూడా. 7.88]

- ఉ. ధన్యుడు విశ్వభూవిభుడు ధారుణీనేలగ భూజనంబు ల
న్యోన్య హితత్వ సంపదల నొందిరి, దంపకులింపునిం న
న్యోన్య సుఖసుకూలతలనోమిరి, విప్రులు పేచ్చుబిందు న
న్యోన్య సుపుష్టికుష్ఠకుళలాదులజెందిరి నాడు నాటికిఁ. 227

ఇక నందు, (17) వ్యంజనస్వరయతి లక్షణము

- తే. వ్యంజన స్వరమున నధికాదులైన
హల్లులందులఁ జైస్వరమందెనేని
యదియె డా వ్యంజన స్వరయతి యనఁజను
వ్యంజన స్వరయతిభేద మదియ కృష్ణ ! 228

అనంతనగారు [చందోదర్పణము. 1-91]

- క. స్వరములు కాదుల నొందిన
వరయగ స్వరయతులె వియమఁ బ్రాచులఁగాకు
స్వరముల విత్యనమాపా
క్షరసంఘల రెండునగు భుజంగమ శయనా ! 229

భీమనగారు, కందము ౨-వ పాదమున వ్యంజన స్వరయతి ప్రయోగము
లక్ష్యము.

... ..

(సోమయాజి భీష్మచర్వము ఉత్పలము ౨-వ పాదమున వ్యంజన స్వర
యతి ప్రయోగము లక్ష్యము.) [1-71]

- ఉ. ప్రాంకువయోదవింకనుశాసకు సుజ్జ్వల దండవారు బిం
గాంకు జటావృటాభరణ నాగమపుంజ పదార్థతత్త్వవి
స్సంశయకారుఁ గృష్ణమృగచర్యకృతాంబరకృక్కు భారతీ
వంశవిసర్థనుం ద్రివళవందితు సాత్యవతేయుఁ గొల్చెదఁ. 230

*భాస్కరుడు రామాయణము కందము ౨-వ పాదమున వ్యంజన స్వర యతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

క. ఓ కాకుత్స్థపతీ నీ

కాకపివరుతోడి నఖ్యమర్హము సుమ్మా

నాకుం దోచిన విధమిది

ఓకార్యంబతఁడె తీర్పు నిక్కము కడిమిగా. అన్నారు. 231

చ. ఇది వ్యంజన స్వరయతి ప్రయోగ లక్ష్యములు. ఇక నందు. 232

(18) ఋత్వియతి లక్షణము

తే. గరిమ స్వరరూపమైన ఋకారమునకు

రేఫతోఁగూడ వడి యొనరించిరేని

ఋత్వయతియన నదియొప్పుఁ గృతులయందు

ఋషిమనోంబుల మత్తద్విరేఫ కృష్ట ! 233

చిత్రపు భీమన్నగారు —

క. అచ్చులలోని ఋకారం

బచ్చుపడగా రేఫతోడ ననువైన యెడగా

చెచ్చెర వడిగా విలుపుట

పొచ్చెము గా దాదికావ్యముల మున్నునికిగా. 234

అనంతన్నగారు. [చందోదర్పణము. 1.87]

తే. షీతి ఋకారరూప స్వరయతులు జరుగు

ఋగ్యజస్సామ వినుతుండు కృష్ణఁడనఁగ

వృష్టికులజుండు కరుణానమృద్ధుఁడనఁగ

హేమపీతాంబరుఁడు దేవ¹వృషభుఁడనఁగ. 235

కవికంఠపాళమున చంపకము ౧-వ పాదమున రెండవ చరణమునను

ఋత్వయతిన్ని నాల్గవ పాదమున రివడికిన్ని ప్రయోగము లక్ష్యము.

231. * ఈ పద్యము శ్రీతి ముద్రిత భాస్కరరామాయణమున మృగ్యము.

235. ¹ ఋషభ (అ. కి. వ్రాతప్రతి).

చ. శక్తిపతి నామ¹తార (గజ) ఋక్షములంగల రెంటియందుఁ ద
 త్కృతిముఖపద్య ముఖ్యగణ ఋక్షమున² మెలఁగంగఁజూచు త
 త్కృతి ముఖమైన పద్యమునఁ గీలితవర్ణము తారఁ బొందుత
 త్కృతిపతి నామఋక్ష ముర్రీకృతభంగిగఁజెప్పు పెంపుగఁ. 298

శబ్దకాననుఁడు సభాపర్వము రాజసూయ యాగము పట్టున సీసము ౨-వ
 పాదమున ఋత్వయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-11]

ఏ. ఈతని వృద్ధని యెఱిగి పూజించితే
 వసుదేవుఁడుండంగ వసువతీశ
 ఋత్విజాండని విచారించి పూజించితే
 దైవపాయనుండుండ ధర్మనియతి
 [యాచార్యుఁడని వినయమునఁ బూజించితే
 కృతమతుర్ ద్రోణుండుఁ గృష్ణుఁడునుండ
 భూనాథుఁడనియెరు బుద్ధిఁ బూజించితే
 యాదవుర్ రాజులే యవనిమీఁదఁ

అ. బూజివీయలైన పురుషులలోవల
 నెవ్వఁడయ్యెఁ గృష్ణుఁ డిట్లులేల
 పూజ్యులయిన వారిఁ బూజింప నొల్లక
 భీష్ముపమపుఁజేసి జేలవయితి.] 299
 ౨-రాహురాజము గీతి ౧-వ పాదమున ఋత్వయతి ప్రయోగము
 లక్ష్యము. [5-10]

తే. ఋషికులైక వతంస నిస్సృహుఁడనైన
 విను విచారించుకొని మేదివీణనావ
 నానుభావ దురంధరుఁడైన దుర్జ
 యుని విచారించి దయతోడ నెనయవలయు. 299

298. ¹ఇందు ఋత్వయతికి, రివడికి రెంటికి లక్ష్యములు గలవు. ఋత్వయతి
 రివడి - ఇవి తేర్వలు యతిభేదములు. చూ. రివడి.
²తారచిని. (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి).

మఱియు నందే కందము ౨వ పాదమున ఋత్వయతి ప్రయోగము
లక్ష్యము. [1-138]

క. మీరెఱిగినంత యెఱుఁగుదు

¹నేరాజీవాశుమహిమ - ఋసులార! వినం

గరా దిదిగో శ్రీమ

న్నారాయణుడోల వచ్చునా యెవ్వరికిఁ.

239

వ. ఇవి ఋత్వయతి ప్రయోగ లక్ష్యములు. ఇక నందు

240

(18) విభాగయతి లక్షణము

తే. సంఖ్య కొలఁదలు నొడివెడి శబ్దవికతి

పైవిభాగోక్తి పరఁగు శబ్దముల తుద వి

దించిన విభాగయతులు ¹రెండేపి కృష్ణఁ

దీదె కలికి మాడలిరు ²జారెడేపి యనఁగ.

241

మఱియు [అనంతన్నగారు. చందోదర్పణము. 1.121]

తే. సంఖ్యకును బరిమాణ సంజ్ఞలఁ దనర్పు

శబ్దములపై విభాగోక్తి సరణి సంఘ

ఁగించు నప్పుడు యతులు రెండేపియగు ను

²పేంద్రుడిచ్చు నర్థము మోపెడేపి యనఁగ.

242

చిత్రకవి పెద్దనగారు [లక్షణసారసంగ్రహము. యతులు. 1-2]

239. ¹ఇది (ఏ - ఋలవ మైత్రి) ౨. 3లోమఱి మతమాన సహజస్వరయతి
యగును. ఋత్వయతికిందఁ జెప్పట సరిగాదు.

241. ¹విధించిన ... రెండేపి - ఇందు ఇంచులోని ఇకారమానన యతిలోని
ఏకారమానన మైత్రి.

²జారెడేపి - జారె = తలవంటి జాణెములంచు సుంది అని మా. ని;

జారె + ఎ.డు = జారెడు.

- తే. సంఖ్యయందును బిహిషణసంజ్ఞసంఘ
 టిల విభాగాఖ్య యతులు తెండేపి యగుఁ గ
 వీశ్వరుల కర్తవీ గంపెండేపి యనఁగ
 భంజితాసుర సముదాయ! యాంజనేయ! 243
- వ. ఇవి విభాగయతి ప్రయోగ లక్షణ లక్ష్యములు. ఇక నందు, 244

(28) కాకున్వరయతి లక్షణము

- వ. కాకున్వరయతియును వ్యంజన స్వరయతియును నొకవిధంబునై కానఁ
 బడును గావున తద్వేదంబులు వివరించెద; నందు కాకున్వరయతి సంబోధ
 నాంత పరమయ్యును దీర్ఘవర్ణంబై స్వరముగావించు నదియే కాకున్వర
 యతి యగుఁగాని కాదులైన హల్లులపై స్వరమందిన అదియు కాకున్వర
 యతి యనఁబడు, కాదులపై స్వరమందిన యది వ్యంజనస్వరయతియై
 పిద్ధంబగుఁ గావున నట్టి కాకున్వరయతికి లక్షణము, 245

అనంతనగారు. [భండోదర్పణము. 1-37]

- తే. వరుస దీర్ఘాంత సంబుద్ధి వచన శరదన
 కమరుఁ గాకున్వర శివరామపై సహస్ర
 నామకోత గోపకృష్ణాయనంగ
 (నమర వందిత గోప కృష్ణాయనంగ.) 246

వార్తాకవి రఘునాథయ్యగారు దీపికయందు [లక్షణదీపిక. 321]

- తే. శకుదల దీర్ఘంబు లందినఁ దోచు విడుద
 శియచ్చు ప్రశ్న కాకున్వరయతికి తెండు
 వర్ణములు చెల్లు హరిఁ జూడవారికాంగి
 యతివ చూచితె తెన్నవాఁడా యనంగ. 247

246. శియతులు (ఛం. ద.)

శిశ్వరంబు పరమశహస్ర. (ఛం. ద.)

247. శరీరత. (అ. శి. ప్రాశస్త్యతి).

శియచ్చు హల్లు కాకున్వర. (అ. శి. ప్రాశస్త్యతి).

[*అనంతన్నగారు. చందోదర్పణము. 1-98]

ఆ. వలదు కృష్ణయెఱుగవా నన్ను విది తగ

వా విరుద్ధ భాషలాడనేల

లోననెట్టి యెఱకలో నాగఁగకున్వ

రోక్తి తెంటఁజెల్లు నొగిదరితి.

248

పెండియు ననంతనగారు. [చందోదర్పణము. 1-95]

క. కాకున్వరయతి యగు వితఁ

డైకద జలనిధిని బవ్వడించె ననం బ్ర

న్నాకలిత దీర్ఘమున వితఁ

డైకవ్వడి రథము గడపె నిమ్ముల వనఁగఱ.

249

ఇందుకు ప్రయోగము సోమయాజి ఉద్యోగవర్ణము కందము ౪-వ పాదమున కాకున్వరయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-250]

క. నీచెప్పిన వీరలు ద్రో

ణాచార్యులు మొదలుగాఁగ నవి కొల్లవి వా

లైవన్నవారలం గవి

యే చక్కఁజెట్టు వాడనే పాండవులఱ.

250

భాస్కరరామాయణము తైకపి వాక్యము గీతి ౪-వ పాదమున కాకున్వరయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [యుద్ధ కాం. 158]

ఆ. అన్ననీవు బుద్ధులన్నకుఁ జెప్పడు

మన్నమాటలేమ విన్నఁగోరె

పొగులుడున్నదాన మొగమొప్పకున్నది

యేమి తెఱఁగుఁ జెప్ప నే కుమార !

251

శ్రీనాథుడు నైషధము. కాష్టూరము ౪-వ పాదమున కాకున్వరయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-322]

క. కాలాంతఃపుర కామివీ కువతటి కస్తూరికా సౌరభ
శ్రీయంతాకము చందనాచలతటి శ్రీగంధసంపుష్పిత
వ్యాకస్పారఫణాకతోరవిష విగ్వాసాగ్నిపాణింధమం
జేలా నవయి దక్షిణాదిలము పక్షిచేయు దాక్షిణ్యముఁ. 252

వ. ఒక్కొక్క దిక్కున ఈకాకున్వరయతిన్ని ప్లతయతిన్ని ఒక్కతీరుగాఁ
గానఁబడు; వివి కాకున్వరయతి ప్రయోగ లక్ష్యములు. ఇక నందు, 253

(21) సావర్ణయతి లక్షణము - అందు సమయములు

ఇందుకు సమ్మతులు - ఆంధ్రకవిశాపితామహాఁడు ఆము క్తమాల్యద
ఉత్పలము గ.వ పాదమున బ. త వర్గలకు సావర్ణయతి ప్రయోగము
లక్ష్యము. [5-122]

ఉ. డిగ్గిన యంచదూఁడు కొవి శ్రీర వనేతువు వంకమీఁదుగా
వగ్గెడ పుల్లకేసరము [నందు వపింపఁగ నెక్కునూరిను
న్పుగ్గమునం దనారత మరంద సర న్యరవిందగోష్ఠికా
వెగ్గలమాడుతేంట్లు మరువింటికిఁబూనె గుణద్యయత్వముఁ.] 254
సోమయాజి ఉద్యోగపర్వము ఉత్పలము గ.వ పాదమున త. బ వర్గలకు
సావర్ణయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-52]

ఊ. దిక్కెను రాజ్యమందు నక్కలూ యిటు దమ్మువిభాగమీక వీ
వెక్కెడ మ్రుంగఁజూచెద వదేటికి (దక్కును మీనులోలతఁ
గ్రక్కున నామిషంబుచివి గాలము మ్రుంగినచాడ్పునూవె యి
ట్లుక్కివుఁడైన వీకొడుకు నుల్లమునున్నటు లాడఁగూతునే.) 255
మఱియు సోమయాజి ద్రోణపర్వము, అభినున్యవాక్యము, చంపకము
౪-వ పాదమున లక్ష్యము ద. బ లకు ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-11]

చ. ఇదియొక పిన్నవాఁ డడరి యెక్కుడు మూఁకల క్రందుదోలెడుఁ
గడుపులవెల్పు గోపకునికైవడినంచు జనుల్నుతింపఁ (జే
పెద వివిమామప్రీతి విలపిల్లఁగఁ దండ్రియు నంకపిల్లఁ) తే
ట్టిదుఁడగు కౌరవేంద్రునకు * దెప్పరమయ్యెడు భంగిఁబేర్చెదఁ. 256

మఱియును సోమయాజి ద్రోణవర్ణము ద - ద లకు సావర్ణయతి ప్రయోగము చంపకము ౨-వ పాదమున లక్ష్యము. (1-109)

ద. ఆకట యజాతశత్రుఁడను నప్పలు కిప్పుడు విక్కిమయ్యెనా
వికిఁ గురునాథ! యిట్టులకవిం దెగఁజూచుట *గోరకాజి నా
ద్వి కొనఁగఁ గోరి తి విధము *దెప్పరమెంతయు నీతిఅంగు గో
ర్కికిఁ గతమేమి పొందవులగెల్చి ధర న్నగమీఁ దలంచితి. 257

మఱియు సోమయాజి విరాటవర్ణము ధర్మరాజు వాక్యము. ఉత్పలము ౨-వ పాదమున ద - ద లకు యతిప్రయోగము లక్ష్యము. [1-92]

ఉ. ఒప్పెడు మేనుఁ బెంపుగల యుల్లము నాగరికంపుఁ జందముం
జెప్పక చూపకీతవి విశేషముఁ దెల్పెడుఁ గొల్పిలెంతయుఁ
దెప్పర మేమిపేయునుఁ గడింది విచారము వుట్టె, నెట్టితం
దప్పరి నందరించునొక యన్యులెఱుంగక యుండునట్లుగఁ. 258

ప్రబంధ వరమేశ్వరుఁడు ఆరణ్యవర్ణము మత్తేభము ౨-వ పాదమున కవర్గ తవర్గులకు బిందు సావర్ణయతి ప్రయోగము లక్ష్యము,

మ. *వెలఁదింగానక బోటులయ్యెదల నన్వేషించు రారాజ మం
జాతి కుంజంబులఁ గమ్మపుప్పొడుల నంక్షింపి కల్లార జాం
గల దేళంబుల మాడువీ ముప్పుకొఱానాటవీ వోలుగ
గల ను ...దిత చక్రచక్రముల సత్కాసాంకరాంకమ్ములఁ. 259

మఱియు నాంద్రకవిశాసితాపహారు మరుచరిత్ర కా. ౪-వ పాదమున బిందుసావర్ణయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [1-55]

కా. కీలంబు గులముఁ శమంబు దమముఁ జెల్వంబు లేఁద్రాయముఁ
బోలంజూచి యకండు పాత్రుఁడవి యేభూపాలుఁడీ ఎచ్చినఁ
పాలగ్రామము మున్నుగాఁ గొనఁడు మాన్యక్షేత్రమూర్ పెక్కు డం
చారంబుండు నొకప్పుడుం దఱుగదొటం బాడియుఁ బంపయుఁ. 260

257. *సారకాంతి. (అ. కి. వ్రాతప్రతి).

*దెప్పర. (అంకో. భా.)

259. *కుంజము శీటి ముద్రిత భారతమున క్లుప్తము.

రాయన భాస్కరుని చాటువార. మత్తేతము అహ పాదమున బవర్గ
తవర్గులకు విందు సావర్ణయతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

మ. సరిజేపైరిపుడేరి భాస్కరుని భాషానాథ! పుత్రా! వసుం
ధర నందొక్కఁడు మంత్రియయ్యె వినుకొండ రాయరామాత్య భా
స్కరుఁడో? యో, నయితే నహస్రకరణాల్లే, వదే యున్నవే
తిరమై దానమువేయుచో, రిపులహేతిన్వేయుచో, వ్రాయుచో. 261

శ్రీరాఘుఁడు నైషధము, శత్రులము అ.వ పాదమున బవర్గు తవర్గువుల
కున్ను సావర్ణయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-137]

ఉ. రాక్షసువాంతు మండలము రాక్షసుమాను మొగంబుఁ బట్టుచో
దీక్షించి వచ్చు దండధర ద్విక్రవమాన మదక్షిణబింబుం
గాక విమోగిణి గుసుమకామ్యకళ్యంగము వంగఁజేయుచి
కిరవంకజాతము రతిశ్వర! దక్షిణమైన నాఁటికి. 262

*సారసంగ్రహము —

క. వర్గక్షర వివరీత మ
నర్గళ విదు ప్రకస్త మచికిన తగుచో
వర్గములకు సావర్ణము
భర్గప్రణిపాతచరణ పంకజనాభా! 263

న. అన్నారు. దిగ్గి - [దిగ్గి]; దక్కెను - దక్కెను; దీక్షించి - దీక్షించి; అచి
యిట్లు రెండు ప్రయోగములు గలవని యందురు. రూపి వరములు దిగ్గి,
దక్కెను, దీక్షించి యనునవి ప్రకస్తముగా వాదికి వరములు ముఖ్యముగాఁ
దెలియు నట్లగుటచేపిన విధి సావర్ణయతి ప్రయోగ లక్షణ లక్ష్యములు.
ఇతఁ, 264

(22) అనుస్వారోష్ఠ్యయతి లక్షణములు

తే. శవనహలునాగ నవని మాష్యలు దనర్పు
విందుముతమైన శవనలఁ బెనఁచి యిడిన

నవి గృతుల నమస్వారోష్ణయతులనంగఁ
దనరు నూష్ణుల నార్లింఁజఁ బెనువఁగృష్ట!

265

ఉదాహరణము —

తే. శ్వరది విభగాత్ర విమత¹నంగత చరిత్ర²
సర్వగీర్వాణ మిత్ర వంకజి³(వి) నేత్ర⁴
హంస వంక పవిత్ర సంభరిత గోత్ర⁵
యనఁగఁదగు నమస్వారోష్ణయతులు కృష్ట!

266

చందస్సార సంగ్రహమున —

క. మిగుల నమస్వారోష్ణుల
కగువల్ల పుటించ శవనహలు మాలతుక⁶
విగిగొవి విందువు గూర్చుం
దగునది మవిరామ మమర సమర విరామా!

అన్నారు.

267

లక్ష్మము రామాయణము ౩-వ పాదమున సవర్ణమునకు అమస్వారోష్ణ
యతి ప్రయోగము.

మ. సమరాగ్రమ్మన రామఁడమ్ముఁదొడిగె⁷ జాపంబునమ్మాటిగా
నమరారిద్రుమరాజ దానదహన వ్యాలోల కీలచ్చటా
సమరోషోగ్రకషాయితేజఃము⁸లం బ్రధ్వస్తదిక్పాయఁ బం
క్తిముఖ⁹ దుర్విరసాభిదానమదనంకేతంబు లక్షించుచు¹⁰.

268

266. ¹తా. యజుర్వారయతిమైత్రీ విశేషమునుగూర్చి పీఠికను చూచునది.

²సంకత (అ. కి. త్రాఁతప్రతి).

³విశేత్ర. (అ. కి. త్రాఁతప్రతి).

268. ¹అస్పృధ్వస్త. (అ. కి. త్రాఁతప్రతి).

²తా. పద్యము శేటి ముద్రిత భాస్కరరామాయణమున మృగ్యము.
లక్షణకిలోతుడికిఁ బూర్వకములైన కవిచింతామణి, లక్షణదీపిక, ఆంధ్ర
ప్రయోగ రత్నాకరము పై పద్యమును రామాయణములోనిదిగ నుదాహ
రించినవి. అందలి తాతములెల్ల భిన్నభిన్నములై పొంది పొంగుటనన్నివి.

వ. అన్నారు. ఇవి అనుస్వారోష్ఠయతి ప్రయోగ లక్ష్యములు. ఇత
వందు, 269

(23) శ్రుత్యానునాసిక యతిలక్షణము

శ్రీ. మత్ త్వత్ భవత్ యుష్మదన్యద్యత్ తత్ (?)
ఇవియు యుష్మదన్య ద్విధములను గృతుల (?)
దజల ననునాసికల సంది సంఘటించ
నవియె చుత్వానునాసిక యతులు కృష్ట! 270
ఉదాహరణము —

శ్రీ. తలమె బ్రహ్మాదులకు నుద్వచ్చరణ మహిమ
దలఁప నేరికిఁ దీని మజ్జనక! సంత
తమును భజించుండునే భవచ్చరితలిన
నటులు చుత్వానునాసిక యతులు కృష్ట! 271
చుత్వానునాసిక యతిప్రయోగము లక్ష్యము. చందస్సారసంగ్రహమున —

శ్రీ. యుష్మదన్యత్ప్రకారమై యొనరు విరతి
చుత్వనునాసికము పూనుచో ఘటించ
ధాత్రి మథయము కృష్ట మన్మానసార్థ
ధామమున విల్పిక్తుఁ డ్వచ్చరణమనఁగ. అన్నారు. 272
ఇందుకు కాకుంతలము కందము ౨-వ పాదమున లక్ష్యము.

.... ..

(24) ఆదేశయతి

మఱియు నాక కర్ణమునకు *గౌరవ ఉత్పలము ౪-వ పాదమున ఆదేశయతి
ప్రయోగము హల్లులకు లక్ష్యము.

శ్రుత్యానునాసిక (అ. శి. వ్రాతప్రతి) 270, 271, 272. పద్యముల
లోను వ్రాతప్రతులందు 'ఋత్వ' అనియు లిఖితమై యున్నది.
(య. 68)

(?) ప్రథమపాదమున గణధంగము. ద్వితీయపాదమున యతిధంగము.
278. *ఇది గౌరవ చాటుధార. (అప్ప. 3-159).

ఉ. ప్రాకటకర్తలై నకలరాయవి లక్కనృపాజనాజిరో,
దాకు విరోధి వైస్యము ముదంబొదవ స్వరియింప వచ్చుచో
నాకనమెల్ల నందుకొను నంచిత దివ్యపిమాన నంచర
న్నాక విలాపిని చరణ భాంసక భూరి యుండునభ్యసురో. 273

ముద్దరాజు రామభద్రయ్యగారు కవిలోకసంజీవని యందు ఆదేశయతి ప్రయోగము.

మ. *కృతులం గల్గఁబడేపి ద్వ్యస్తరుపసగ్గోప యత్ప్రక్రియా
న్వితులొక యతు లచ్చు హల్లులునగున్ ద్వీపాంతరీపంబులన్
హితుడై ధర్మజాత్రోచి జాంబవంహద్వీపంబొనంగెం గురు
క్షితివనాతము నేవడంచె గుణరోఽస్తుండు కృష్ణుండనగా. 274

న. ఒక్కొక్కదిక్కున ఈ ఆదేశయతి విత్యసమానయతి. అంతయతిన్ని
ఈ మూడున్న ఒక్కరీతిగా కనఁబడును. రఘునాథయ్యగారు ఆదేశయతి
విత్యసమానయతిలో భేదమగు గనక నాకభిము అంతయతి యనవచ్చు
నన్నారు. ఇవి ఆదేశయతి ప్రయోగలక్షణ లక్ష్యములు. ఇక నందు, 275

(25) ప్రాసయతి లక్షణప్రయోగ లక్ష్యములు

తే. పదములను సీసముల గీతపద్యములను
వృత్తములలోన నొక కొన్ని వృత్తభేద
ముల లయగ్రాహి రగడల విలుచుఁగావి
యితరముల తెల్లదిడఁ బ్రాసయతులు కృష్ణ! 276

వ. ప్రాసయతి యనునది - యరువది ప్రాసభేదము(లు). పమనామ విషమ
మొదలుగాఁ బ్రాసమ్ములు. పదగీత సీసమ్ములయందును ఉపరివృత్తాదు
లలో లయగ్రాహి మొదలగు కొన్నివృత్తములను రగడభేదములను

*ప్రాకటకర్తలై (అ. క. బ్రాహ్మిప్రతి).

274. *ఈ పద్యము శ్రీటి మాదిరి క. అ. సుం. అందు లుప్తము.

మఱియు నమవృత్తభేదములలోఁ గొన్ని వృత్తంబులను బ్రాసయతి చెల్లు
వింతియేకాచి తక్కినవానియందు ప్రాసయతులు చెల్లకుండుటను ప్రసిద్ధంబు
లగు విది ప్రాసయతి లక్షణము. ఇత నందు, 277

(26) వికల్పయతి లక్షణము

తే. హల్లులందు హకారంబునందు నందిఁ
జేపిన వికల్పయతి (యనఁ) జెల్లు జ జ జ
నమలనఁగ గల్గు ననునాపికములు గూర్చు
నదియె యనునాపిక వికల్పమయ్యెఁ గృష్ణ! 278

వ. మఱియును, 279

తే. హయతమైనట్టి హల్లులయందు మఱియుఁ
గాకు విందువుతోడి జకారమునకుఁ
గలిపి యొక్కొక తఱివి వికల్పయతులు
దనరు నాదిమకవి సమ్మతమునఁ గృష్ణ! 280

అనంతనగాకు [ఛందోదర్పణము. 1.124]

తే. హయత వర్గహల్లు వికల్పయతుల జరుగు
జేవకీనందమఁడు జగద్వితుఁ దనంగ
హలధరుఁడు నంగరాంగతోద్ధతుఁ దనంగ
నవవిమోచనయవి కకుబ్ధస్తులనఁగ. 281

చిత్రకవి పెద్దనగారు. [లక్షణసారగ్రహము. యతులు. 1-11]

తే. నంధులను రెండు రూపముల్ జరుగు వర్ణ
మున వికల్పాక్షర యతులు దనరుఁ గృతుల
తలఁపు హరిపైన విడిన నన్యతివి యవి
తంజితాసురసముదాయ! యాంజనేయ! 282

జకారమునకు వికల్పయతి లక్షణము

[*చందోదర్శనము. 1.125]

తే. నరిజకార హల్లతరాసునాసికాఽఽ

గదిపి తత్పంచమముగా వికల్పయతులః

గరుగుః జక్రి వల్లనసుదృఢ్యదనుఁడనఁగః

గమలనేత్రుఁడు సకల దిఙ్మహితుఁడనఁగ.

263

ఇందుకు సోమయాజి కాంధివర్ణము, కందము ౨వ పాదమున జకారము నకు వికల్పయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [5-90]

క. జ్ఞానంబు వడయుటకు నా

జ్ఞాననములు సువియతములు గావించు చొని

న్మావికలాంతికొఱకు ను

జ్ఞానంబున నాత్మవియతి నలుపుదురు బుధుల్.

284

చ. ఈ వికల్పయతిన్ని, ఉభయయతిన్ని, జ్ఞయతిన్ని ఒక్కొక్కనిక్కున ఒక రీతిగా గవఁబడును. ఇవి వికల్పయతి ప్రయోగ లక్ష్యములు; ఇఁక నందు,

285

(27) ప్రభునామయతి లక్షణము

తే. ఏకకర్తంతే ద్వివికపై యూదఁడవక

యూదఁడదియున్న తెరఁగున నొనరుఁగృతుల

విరళి పదములఁ బ్రభునామ విరమణంబు;

ఏవిలక్ష్యంబు తేట గావించుఁ గృష్ణః

286

తే. అవనినాథుఁడు గోపకృష్ణయ యనంగ

జలజనేత్రుఁడు గోపకృష్ణయ యనంగ

అకవిసామెను రామ, *మాయమ యనంగ

హరికి గానాధరాజి *మాయమ్మయనఁగ.

287

283. * వార్తాకవి రఘునాథ శ్లోకాను దీపిక చూడు (అ. ౩. ప్రాశస్త్యతి).

287. * ఈ యూద, నాథుల పాదములలోనివి ప్రభునామయతి; లక్ష్యములు కావలెను.

- వ. మణియును, 288
- తే. అహిగిరి వివాసుఁడవని వెంగన్న యనఁగ
గరుడగమనుఁడు పుడమి వెంగన యనఁగ
శ్రుతిమి కల యలమేలు మంగమ్య యనఁగ
అరయ సిరి యలమేలు మంగమ యనఁగ 289
- అనంతన్నగారు. [చంపీదర్పణము. 1-120]
- తే. ఒరుల నన్నచయెరుదోది నూఁదఁబడక
ద్వివిధముగఁజెల్లఁ బ్రభునామ విరమజుఁజు
మహినయోవ్యస రాజ రామన యనఁగ
నతవి వట్టపుడేవి నీతమ యనఁగ. 290
- వ. ఇది ప్రభునామయతి లక్షణము. 291

(28) [సంయుక్తయతి లక్షణము]

- తే. (క)సల సంయుక్తికాక్షర గణన నొంది
¹(చరక్షుల కతిగమల శషనలనందు)
శియ్యవట్టుపక్రాయు గిరుక పరుకఁ
బడిన సంయుక్తయకుల కాన్పదము కృష్ణ ! 292
- భీమనగారు [కవిజనాశ్రయము సంఖ్య. 71. అభిప్రాయించి]
- త. వెలియఁగ సంయుక్తాక్షర
ములలో నేనానినైన మునుకొని వడిగా
విలువఁదగుం బావమ్మల
వలముపరాక్రముఁడ ! రేప ! యశద్యక విభవా ! అన్నాఁడు. 293
- వారాకవి రఘునాథయ్యగారు దీవికయందు —
- త. వసుమతి కషయోగజమై
యెనఁగిర జెతోడి యతికి నెనయును శషనర్

వనగల కళగమ చచఁజు

(ల)స దృశగతి వాదికపుల యనుమతి వలనఁ.

284

చ. మఱియును,

285

[*చందోదర్పణము. 1.110]

క. వడి నెలపులలోఁ జేరువ

యెడ నొకనంయుతమునొలయెడ నొకటినిఁ దా

రిదిరేవి కవులు తప్పుట

యొడఁబడదు పృథగ్గతి ప్రయోగముల హరి!

286

[చందోదర్పణము 1-109]

క. ఒక్కడుగున విక్రాంతులు

పెక్కిడుచో నంయుతములు పెనువకమును

దృక్పరమునఁ దానెత్తిన

యొక్కరమే యనుసవలయు నప్పిటమ హరి!

287

*లక్ష్యము శ్రీరంగమహర్ష్యము రగడ సంయుక్తమైన శీకారమునకు
ప్రయోగము [చందోదర్పణము 1-111]

శ్లోవలయమంతయు విషాణముననెత్తు కిటి

మహిమవలపోయ నక్కఱ మనుచు విల్లిడక

శ్లోవలయమంతయు విషాణముననెత్తుకిటి

సత్త్వమరుడన నొప్పు సంయుక్తవడి చెడక.

288

296. *పీఠికయందే (ల. క. వ్రాఁతప్రతి)

298. *ద్వీపదగతిరగడ బహువచనముగ చందోదర్పణమున పదద్యము
కలదు [1-111]. అనంతుఁడు స్వీయలక్ష్యములనే యొసఁగను కాని
యితరులని గ్రహింపలేదు. మఱి యీ పదద్యము సంయుక్తయితి లక్ష్య
లక్షణములఁ బెలుపుచున్నది. కాన నిది శ్రీరంగమహర్ష్యములోనిది
కా శీరదు.

* మఱియు నొకరగడ. లక్ష్యము [చందోదర్పణము. 1.112]

రంపముల వ్రచ్చుగతి వ్రచ్చె నఱముల రిపుని
వక్షము నృపింహఁడన రావడియుఁ ¹ జొరదుకృతి
ఱంపముల వ్రచ్చుగతి వ్రచ్చెనఱముల రిపును
రమ్ము నరపింహఁ డన ² వాయ నంయుక్తయతి. 299

జాన్మరుఁడు రామాయణము ౯. 1౪-వ పాదమున నంయుక్తయతి
వ్రమోగము లక్ష్యము. [యుద్ధకాం. 79]

౯. రక్షోనాయక మమ్ముమిమ్ము నచివ వ్రాతంబు వీసేనల
వ్రక్షింప న్వలతేవి పుచ్చుచురల నై వ్రేదేహి వీవెన్ననా
జిక్షోణి స్థలినయ్యఁడే జిరుఁడు వ్రస్ఫీకోగ్ర జిక్రిలాచుచు
త్రేక్షంబైన రముక్షిరీకు శరవహ్నం బ్రోపు గంజేగదా! 300

వ. ఇవి నంయుక్తయతి లక్షణవ్రమోగ లక్ష్యములు. ఇక నందు, 301

299. * ‘అట్లు మఱియొక విధముల రగడ’ అని అనంతుఁడు దీని నువాహరించెను. (ఛం. ద. 1-112).

¹ సాంపగుఁగృతి. (ల. శి. వ్రాతప్రతి).

² గ్రాణ. (ఛం. ద.)

300. ఇందు నాలుగు పాదములందును నంయుక్తయతులు గలవు.

300. జిక్షుఁడు. (ల. శి. వ్రాతప్రతి)

జిక్రిలాచ, వ్రేక్షంబైన (ల. శి. వ్రాతప్రతి) ఈ పాదములు గ్రహించిన “వ్రేక్ష్యంబైన” అను రూప ముండవలసి వచ్చును. అప్పట్లనే ప్రాసభంగమగును. ను, దుస్సులకు పరమైన ధాతువునకు యప్రకృతియను రాదు. దుర్ + ఉల్పేక్ష్య = దురుల్పేక్ష. కాన దురుల్పేక్షమను పాదము సమీచినము.

(29) శకంధుయతి లక్షణము

తే. ప్రౌఢకపు ల(చ్చు) హల్లులు భవ్యకావ్య
ములఁ బ్రయోగింతు రొకతటి ముఖ్యకృతుల
యతులు చెల్లుటఁజేసి వేదండ వరద
(¹యవి శకంధ్వాది గణయతులగును గృష్ట!)

302

వ. అట్టి శకంధు గణశబ్దంబులెట్టి వంచేవి,

303

వీ. గణుతింపఁగ శకంధు కర్కంధు లాంగరీ
షాహరీ షా (మనీషలు నలక్త)
కులటావతంజరి కుద్దాలకుత్కిరి
పారంగసీమంత నారికేళ
మందారవేదండ మార్తాండ కర్పటి
ద్వీపాంతరీవ ప్రతీవ నాక
మంజీర కోష్టిష మస్త్రీష్క ముఖములౌ
శబ్దంబులు శకంధు సంజ్ఞకములు

తే. తనదువిందులఁ గొన్నిశబ్దము లలిండ
యతులు విత్యసమాసంబు లంద్రుగృతుల
విరతు లొనరించుచోటఁ గపింద్రులరయ
ధరశకంధ్వాది గణముల కరణిగృష్ట!

304

మఱియు విందు కుదాహరణము —

వీ. అరయఁగా పిరికి మందారదామముచేత
దయమీఱుభక్త మందారుడనఁగ
ఇందిరారమణు మనీషవర్పింతురు
నిరతంబు భక్తి మనీషులనఁగ
ఇష్టసిద్ధికి నారికేళార్పణం దా(బు)
శ్లేత(మన,కు నారికేళమనఁగ

అథవైదు వితత సారంగ చర్మాంబర

ర తుడన భరితసారంగుడనఁగ

తే. శ్మశ్వరుడు దాల్చెమంజు మంజీర మొకటి

జితదితిసుతుండు వేదమంజీరుడనఁగ

నవవి విల్లు శకంధ్వాది యతులు కృతుల

నచ్చునకు హల్లునకుఁ జెల్లునంద్రు కృష్ణ!

305

[*కవిచింతామణి 3-24]

పీ. అరయ శకంధు కర్కంధు సీమంత మ

*వీషలుగా బెరపి హరిషలవట

కుక్కిరి లొంగరి పోష్టిషకులటలు

తెలియమంజీర ముప్తిషములును

వరఁగంగఁ గుడ్డారి శివ(ర్కటా)లక్తకం

బాదిగా వివి శకంధ్వాది గణము

మఱియు వేదంధముగా మందారనాకముల్

దీప్తిసాంతరీప ప్రతీపములును

తే. నారికేళము రివియాదిగా శిరనజ్జ

లంబితములును, విశ్వనమానములు, న

అంధములునన వరులొప్పుఁ శిగావ్యవళత

దగ్గరించిన వ్వరమఅంధంబుగాదు.

306

మఱియు నందే శకంధుయతి ప్రయోగము లక్ష్యము, [కవిచింతామణి 3-26]

306. *అక్షణసారము - లింగముగంట రామన్న గారు' అని అ. శి. వ్రాఁత

ప్రతి. 306, 307 కవిచింతామణిలోనివి.

*వీషకలింజలి హరిష అవత' అను అ. శి. పాదమున గణధంగము.

శివర్కగా లక్తకము. (కా.)

శిగాఁగ సంజ్ఞ (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి. యతిధంగము).

శిగావ్యమమర. (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి.)

సీ. కుత్కిల కన్యక క్షుధరాజధరుడిచ్చెఁ
 గుత్కిల మంజరిక్షంఠ విహృతి
 హిమభూమి భర్త కుష్మిషంబు గంగగ్రా
 న్నలపువ్వు పన్నగోష్ఠిష(¹తల)కు
 (నిర్భరాచార్య మనీషమించిన యామ
 నీషి వాగ్వైఖరు లెన్ననేల)
 హరిరాణి పదము నీమంతివీ వివహా నీ
 మంత రేఖాదార్య మణి విశేష)

తే. మొద్దినరివచ్చు జాంబవద్వీపమునకు
 వివిధ వస్తుదయంబు లీదీప్యమందె
 నాకపతి తమ్మునిం దనయాత్మదలఁచు
 నరుల కబ్బును గొట్టున నాకసుఖము.

307

ముద్దరాజ రామభద్రయ్యగారు కవిలోకవంశీవనియందు. [1-55]

తే. స్వాంత వేదండ మార్తాండ శబ్దములకు
 యతులు మతయంబునగు బుధస్వాంతములకు
 అతిసుఖవహుఁడెపుడు వేదండ వరదుఁ
 డనఁగ హరిదైత్య తిమిర మార్తాండుఁడనఁగ.

308

చిత్రకవి పెద్దనగారు. [లక్షణసారసంగ్రహము. యతులు. 1.24]

తే. అలకంధ్యాది గణమున కచ్చుహల్లు
 యతులొవర్తురు సుకవి వేదండ రచిత
 నిఖిల కృతులను జూచి మనీషివరులు
 భంజితాసురసముదాయ ! యాంజనేయ !

309

శబ్దాననుఁడు అదిపర్వము ¹ఆశ్వానగర్వము మత్తకోకిలలో ౪.౪.
పాదమున వేదంద శబ్దమునకు శకంధయతి హల్లుకు ప్రయోగము
లక్ష్యము. [3.228]

మత్తకోకిల. దండితాపితవీర! సూరివిధాన! దానవిదోద! కో
దందపార్థ! పరాక్రమప్రియదామ! దిక్పరిపూరితా
ఖండ పాండుయశోవిధీ! పరగండచైరవ! వైరివే
దంద గండ విదారి హైరతరాపి భూరిభుజార్ణవా! 810

సోమయాజి విరాఙపర్వము స్వాంత శబ్దమునకు ఉదాహరణము -
ఉత్పలము ౧-వ పాదమునను హల్లులకు శకంధయతి ప్రయోగ
లక్ష్యము. [2-331]

ఉ. స్వాంతము బాహుగర్వపునసంతమసాంధముగాఁగ శంకయా
వంతయులేక కీచకుఁడ హంకృతి ముంగలిగాఁగ మందపా
భ్యంతరసీమఁజొచ్చి తఱియంజవి యారపిపెజ్జఁగాంచి య
త్యంతముదావహంబగుడు వంతరయంబునఁ గేలుసాఁపఁగఱ. 811

ఈ స్వాంత శబ్దమునకు శ్రీనాథుఁడు నైషధము గీతి ౧-వ పాదమున
అచ్చునకు శకంధయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-82]

త. అధికరోషకషాయితస్వాంతుఁడైన
వరవతికి విన్నవింపకు నాయవస్త
వైత్యదోషోచ్చయంబునఁ బరుసనైన
జిహ్వకును బంచదారయుఁ జేరుగాడె. 812

మఱియు నీ స్వాంత శబ్దమునకే ¹షష్ఠంలో ఉత్పలము ౨.౪ పాదమున
అచ్చుకు శకంధయతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

810. ¹ఆశ్వానగర్వమన ఆశ్వాసాంతముని కని భావము కానోపును.

818. ¹శృంగారవస్తమని సు. అ. సా. సం. 2-262. దీనినే శవుల వస్తమని
లాక్షణికులు వ్యవహరించిరి.

ఉ. సంకత భక్తియుక్తి కొనసాగకయుండిననుండ నిమ్ము దై
త్యాంతక పాదపద్మముల(యందు) నొకానొకయప్పుడే విజ
స్వాంతము తద్గుణాభిసంకుడై నరుడెప్పుడు గీయకొప్పువా
శిదంతక తప్పటకలననైనను జూడఁడు భూవరోత్తమా! 313

మఱియు నందే మత్తేభము, ౧-వ పాదమున శకంధయతి ప్రయోగము
'స్వాంత' శబ్దమునకు అచ్చుకు లక్ష్యము.

మ. అని యీ విద్యగురువ్రసన్నుఁడు వృథు స్వాంతుండునొ చిత్రతే
తు నృపాలాగ్రజీప్తి వారదమునీంద్రుం డంగిరోయుక్తుడై
చనియెఁ బంకజగర్భగేహమున కానర్వంసహాభర్తరా
(నినుసాపించి) చరించెనేకహములఁ విద్యాధరా దక్షతఁ. 314

'మూర్తాంధ' శబ్దమునకు సోమయాజి ద్రోహవర్వము మత్తేభము ౧-వ
పాదమున హల్లుకు శకంధయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [5-378]

మ. ధరణీవక్రము ద్విరందిరిగె మూర్తాండుండు కుంతీభవ
త్కిరణుండయ్యె దిశావిశానము వశంకె వ్యిన్న దల్పెన్మహీ
ధర సంతానముతోలి గ్రక్కదలె సుచ్చాంతంబులై యంబుధుల్
వారలెం గట్టులమీదఁ జేబుపిడుగుల్ మోపె నృహోగ్రంబుగఁ. 315
మఱియు నీమూర్తాంధ శబ్దమునకే స్వప్నంలో గీతి ౪-వ పాదమున అచ్చుకు
శకంధయతి ప్రయోగము లక్ష్యము.

తే. వలెదు భయంబు వారెంత వారలైన
నట్టివారలు మనకిర్పమైనవారు

313. శరకుడై నరుడెప్పుడు (సు. అ. పా. సం.)

శిదంతకపద్మటాలింగంబైనను (సు. అ. పా. సం.)

314. నినుసాపించి. (అ. క. వ్రా.తి ప్రతి.)

315. మిన్నోర్పఁ. (సం. శో. భా.)

పిట్టపిడుగు. (సం. శో. భా.)

వారు విరయంబునకుఁ గాపువచ్చువార

లనుచు బుద్ధిగఁజెప్పె మార్తాండ¹(సుతుఁడు.)

316

మఱియు నేదండ శబ్దమునకు సోమయాజి భిష్మపర్వము - ఉత్పలము ౪-వ
పాదమున హల్లుకు శకంధుయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [1-234]

ఉ. పాండు నృపాలనందనుఁడపావని మున్నుగ నేచియిల్లు భీ
ష్ముండు కడంకమై నడచుచోటికిఁ జక్కటిగాఁగఁ ద్రోచియొం
దొండకదంగి పేనకన యుబ్బునకుబ్బుగ నన్యపైన్య నే
దండముఖాంగముల్ తృణవి శ్రానముగాఁగొని విర్వికారులై.

317

వ. అన్నారు. ఇవి శకంధుయతి లక్షణప్రయోగ లక్ష్యము(లు). ఇక
నందు, 318

(30) యశవర్గద్వయయతి లక్షణము

తే. యరలవశషనహరి బిందులాదివిడక

యున్న యశవర్గయుతయతు లొప్పుగృతుల

యరలవలయందు శషనహక్షరములందు

వాదిబిందుముతములై మయతియుగృష్ట !

319

శ్రీధరుఁడు —

క. యశవర్గద్వయ యతికిఁ

వికదముగఁ దదక్షరములు వెలయుఁగ వకులౌ

కుశలత లనురును సంపద

శశినోదలఁ దాల్చినతఁడు హరుఁడను మాక్కిఁగ.

320

ఎత్తాప్రగడ అరణ్యపర్వము గీతి ౧-వ పాదమునకు యశవర్గద్వయ
యతి ప్రయోగము లక్ష్యము,

తే. *యకులతోఁగూడి యకులిక శ్రమముకోడ

లలితపైపొచ్చు నొకసరోవరమదెంత

316. ¹విభుఁడు. (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి).

321. *తాపద్యము నేటి ముద్రిత భారత ప్రతులందుఁ గానరాదు. వీని వీయ
సరమునిది యొక లక్షణగ్రంథములోనిదిగాఁ దోచుచున్నది.

రమణజాపుట విశ్రమస్థలమునందు

... ..

321

శబ్దానమఃకు నన్నయభట్టు చంపకము ౨వ పాదమున యశవర్గద్వయ
యతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [అది. ౩.232]

చ. జలరుహనాథ రమ్యగిరి సానుననమ్ముల వేఁటిలాడుచుగా
¹జలుపుద మీ విదాపు నమయమ్ముల వీవునునేను నెమ్మదిగా
(నలినరజస్సుగంధియమునాహ్రదతుంగతరంగనంగతా
విలకిరస్థలాంతర వివిధీకవిర్మల హర్మ్యరేఖలగా.)

322

వ. అన్నారు. ఇటువలెనే తెలియవలెను. ఇవి యశవర్గద్వయయతి ప్రయోగ
లక్ష్యములు. ఇక నందు,

323

(31) చక్కటి యతి లక్షణము

తే. ముమల కథయంబులిడు పూర్వ పురుషుడనంగ
మోక్షమీఞాలు వీచతుర్భుజాడనంగ
మూఁడు మూర్తులు వీవండ్రు బుధులనంగ
మొనయుఁ జక్కటి యతు లతి స్ఫురణఁగృష్ట!

324

[*సులక్షణసారము. ప. 101]

క. విక్రంబుగ పుపుబుధులకుఁ
జక్కటి వడి యయ్యె కృంగ నహితమకారం
చక్కమల జాది దివిజాల
మొక్కులు గైకొను నమస్త భువనాదీగా.

325

322. ¹జలుపుదమీ విదాపు దిక్సంబుల వీవును నేను నున్నాను — ఇది సం.
శీ. భా. పాశము. ఇది సమయతి పాశముగను. ఇందు అ. ౩. లోని
యశవర్గద్వయయతి పాశము కావరాదు. (చూ. 334).

325. “అవంతవగాదు” అని అ. ౩. ప్రాత్రతి పాశము.

వసంతవిలాసము - కందము ౪-వ పాదమున చక్కటియతి ప్రయోగము
లక్ష్యము.

క. ఆత్మతీ విదినాగరికుల

చిత్తముల వసంతకేళి చిగురొత్తంగా

మొత్తముగఁ గట్టి తెచ్చిరి

ముత్తైపు రుల్లరులతోడి గుట్టట కొమ్మూర్.

326

వ. ఇవి చక్కటియతి ప్రయోగ లక్ష్యములు. ఇక నందు

327

(32) ఎక్కటి యతి లక్షణము

తే. మహిత మాయావరిత్రుఁ డీ మాధవుండు

రక్కసులఁద్రుండు యాదవరాజునంగ

లవణజలవిధి లోనుండు లంకనంగ

వజ్రబాణన విట్టు లెక్కటివడుచు కృష్ణ!

328

అనంతనగారు. [చందోదర్పణము. 1-118]

క. ధరనెక్కటి వత్తై తగు

భరమణవలు వావిలో, ¹(జెలంగును) లాకుఁ

నరి కొయన విశ్రమసే

భ రమాదిప రెండునుం గలవి వర్తించుఁ.

329

సోమయాజి అనుకానవికము మత్తేభము ౧-వ పాదమున మకారమున
కున్ను ఈ మూడింటికిన్ని ఎక్కటియతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [1-44]

మ. మనువంశంబునఁబట్టి సర్వజనతా మందారమైనె యె

ల్లను బాలించి జగత్ప్రియప్రణత లీలంబొల్పె దుర్యోధనుం

డను రాజద్విపుఁడోపు నర్మదకుఁగమావేశముఁ జేపినఁ

వనితారూపముదాల్చి పుచ్చెనతనిఁ వధ్వర్త మూహింపఁగఁ.

330

మఱియు మకారమునకుఁ బరతత్త్వరసాయనము చంపకము ౧-వ పాదమున ౨-వ చరణమున ౪-వ యధ్యక్షునను ఈ మూడంశములను మకార యెక్కటియతి ప్రయోగ లక్ష్యము.

చ. *ముదుసలి గద్దయక్షరము ముక్షము పేల్పులరావు పేవిలో
మొదలి వెలుంగునెత్తి కుదమోవఁగుజేయుటచెర్చు జంత్ర మ
భృదిత తనూనరోజములనూచిన గాడ్పులయాటపట్టు సం
మదమలరారఁగా ప్రణవమంత్రము మాకుఁ బ్రసన్నమయ్యెడుగా. 331

భీమనగారు కవిజనాశ్రయమను చందంబున కందము ౪-వ చరణమున రేపకు ఎక్కటియతి ప్రయోగ లక్ష్యము. [సంజ్ఞ. ప. 5]

క. కడుఁ గవితా మహిమకుఁ దివి
*రెడుకవి కిచ్చదువు తెఱఁగెఱింగివఁగాకె
క్కడనుండి వచ్చు బెడఁగడ
రెడు కబ్బము పెప్ప నురు పరిజ్ఞానమిలగా. 332

చ. అన్నాఁడు. ఇవి యెక్కటియతి లక్షణ ప్రయోగ లక్ష్యములు. ఇఁక నందు, 333

(33) పోలిక యతి లక్షణము

తే. పోలు దేవర రీదైవమునకు సరియె
పోలు పురములు వైకుంఠమునకు నమయె
భువివి మఱి విద్యలు కవిత్వమునకు సరియె
యనెడి పోలిక పోలికయతులు కృష్ణ! 334

331. *ఈ పద్యము శ్రీబి ముద్రిత పరతత్త్వరసాయనమునఁ గానరాదు. (1941 Madras University Publication).

332. *ఇందు 'ర - ఱ' యతిపైత్రి కానకచ్చుచున్నది. పాశాంతరము న్యుగళము.

[*భీమన కవిజనాశ్రయము. సంజ్ఞ. ప. 73]

క. పోలుగా పుపుబుధులకు మూ

పోలికవడి శీలముల్లమున మోతురనగా

శీలమృమలమృవగా

భూలోకంబమర లోకమున(కు) నమమనగా.

335

శబ్దకాననుడు ఆదివర్వము కందము ౪-వ పాదమున పోలికయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-33]

క. దారుణ కల్పాంత మరు

త్రేప్తిరిత ¹హవ్యవహాళిల పెల్లిదియవి బృం

దారక మువి బృందస్తుతి

బోరనగా వగ్నిసూక్తములతో నెగపెగా.

336

మఱియు నందే కందము ౨-వ పాదమున పోలికయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [ఆది. 6-63]

క. ఎట్టి విశిష్టకులంబునఁ

బుట్టిన నదనద్వివేకములు గలిగియు ముగా

గట్టిన కర్మఫలమ్ములు

నెట్టిన చొప్పుదకయుండ నేర్తురె మమజాల్.

337

మఱియు నందే కందము ౪-వ పాదమున పోలికయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [కాంతివర్వము. 4.3]

క. రాజోచిత ధర్మంబుల

¹యోజవిశదథ భంగిఁజెప్పి తుజ్జ్వల విలస

335. *“అనంతన గారు” అని అ. శి. వ్రాశత్రుతి.

336. ¹హవ్యవహా శిఖాకలాప మిదియో యని బృం. — అని అ. శి. వ్రాశత్రుతి. ఈ పాదమును గ్రహించిన గణాధిక్యమగును.

338. ¹యోజనుదగు విశదభంగినుజ్జ్వల. (అ. శి. వ్రాశత్రుతి).

త్రేజోధన నాకు నకల

భూజన వరమపిత ధర్మములు పెప్పు గృహ.

338

[*కావ్యాలంకార చూడామణి] గీతి v పాదములను పోలికయతి ప్రయోగము లక్ష్యము. [7-46]

తే. పుడమి విశ్వవిభుని భుజమునకుఁ దొడపు

పుల్ల వడ్డాలయ విశిర్షమునకు బోటి

బుడులు విద్యావివేదనమునకు సాక్షి

భువనములు కీర్తికి వివాసములు దలంప.

339

వ. ఇవి పోలికయతి ప్రయోగము లక్ష్యములు. ఇక నందు

340

(34) రివడి లక్షణము

తే. ఋత్వమును వట్టవర్ నదిరీకినిడిన

గృతమహాకవి మతముల రివడి యదియు

... .. వలయేలు ఋత్వమునకు } (?)

నిడిననది ఋత్వ(యతి) యనునిదియె కృష్ణ!

341

వ. మణియును

342

తే. ... .. వట్టవ లొందొంటి రీకి విరతి

గృతుల విడఁజెల్లుఁ గవివ(రుర్) రివడి యవఁగ

మృతుల రాఁగియు మురారియే యవంగ (?)

ఋక్షవాతార్క నేత్రుఁడీ శృష్టఁడవఁగ.

343

అవంతనగారు [చందోదర్పణము. 1-87]

క. *వెలయంగ ఋకారము వ

ట్రిలు రివిరమణము శౌరి ఋషులకు శక్య

339. *అంధ్రభాషాభూషణుని. అ. కి. వ్రాతప్రతి.

344. *విశ్రమాధికారమున వ, ట్రిల రివిరమణలు (చం. ద.)

శ్చులభుండనఁగ ఇ, ఈ లకు

దలవఁగ రీతోడి విరతి విదలకొనదెందుఁ.

344

*వరాహపురాణము గీతిపాదమున వివ్రతువకు రివడి ప్రయోగము లక్ష్యము.

గీ. పృథివి యిట్లను యజ్ఞమూర్తి స్తుతి ప్ర
కారమానతియమ్ము భూదారవర్య
వినఁగవలెనన్న దేవుండు మనమనా మ
నార్పణీ విస్సుదోక్తి విట్లవి వచించె.

345

అథర్వణాచార్యులు శార్దూలము ౨-వ పాదమున రివడి ప్రయోగము లక్ష్యము.

కా. తృష్ణాతంతు విబిధబుద్ధులగు విరాధేయాడులన్నించి శ్రీ
కృష్ణుంగేవల మర్చ్యుఁగాఁ దలచి మర్దింపంగ నుత్సాహ వ
ర్జిష్టుండయ్యె వివత్తమాజాఁడటు ధాత్రీనాథ యూహింపుమా
యుష్టిషంబునఁగట్ట వచ్చునె మదహ్యుధోగ్ర కుండాలముఁ.

346

[*మనుచరిత్రము సీస.] ౪-వ పాదమున ఋకారమునకు రివడి ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-38]

పీ. (వదనప్రభాత ... ..)

విరలకొను నెందున్. (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి).

345. *ఈ పద్యము మూడిత వరాహపురాణమునఁ గావరాదు. అ. శి. వ్రాఁత ప్రతియం దపసాతముతో నసమగ్రముగ నున్నది. తిరుపతి వ్రా. క. సంస్కారో హనుమచ్ఛండస్సునను పాధుపాత ముపలబ్ధము.

వివ్రతువునకు (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి).

346. విరాధేయాడులున్వల్చి (న. అ. పా. సం. 2-224) విరాధేయాడులున్ గూడి (రం. ఛం. 8-294).

వినుయోధనుండకట, (న. అ. పా. సం; రం. ఛం.)

347. *వరాహపురాణము. (అ. శి. వ్రాఁతప్రతి)

ప్రతిపటిండు చిగుళ్లపై నెఱుఁగరిన

రీతి మన్నవి వీవి మృదువదములు.

347

ఉభయకవి లక్ష్మణులు శతవక్షసంవాదము శార్దూలము ౨-వ పాదమున
రివడి ప్రయోగము లక్ష్యము.

కా. వీవీవింధము వీడుమోచియదురుగా నేత్రంబు లల్లాగు చగా
క్రగేవల్ గానఁగవచ్చుఁ గ్రొమ్ముడి విరుల్ పృష్ఠీస్థలిగా జెందు న
ద్వావగారమునను చెమ్మగొనుఁ జిత్తంబుత్తలంబొందు నా
నావిద్రాంతులు పుట్టు వింతులకుఁ జెంతన్వీంత నారుండినగా.

348

చ. ఇవి రివడి లక్షణ ప్రయోగ లక్ష్యములు. ఇక నందు,

349

(35) సవర్ణప్రాసయతి లక్షణము

తే. చనఁగ వర్గాది వర్గ వంచకములందు

దొరపి వర్గ ద్విరీయ చతుర్థవర్గ

విరతి విర్పిందులెన్న నవిందులైన

ప్రాస మొనరింపఁ గృతుల భూభరణకృష్ట!

350

చ. మఱియును,

351

తే. కవులు వర్గవులైదగు కచటతవలఁ

గూడియున్నట్టి తద్వర్గ మొష వర్గ

యమకములు సవర్ణప్రాసయతికిఁ గృతుల

విడుదు రొక్కొక్కచోట(ను నెలమిఁ) గృష్ట!

352

చ. మఱియును,

353

తే. రఘుకుఱుఁడుద్రుంచె నాదకముఖుని నాఁగ

(¹నవచ్చ) దైత్యారి వది బావి (య)జ్ఞ రియన

దృఢ మనోభీష్టములు భవత్పతన చేత

నఫలమగు (²నందఱ)కు యమప్రభవ కృష్ట!

354

354. ¹నచ్చ దైత్యారి. (అ. కి. వ్రాఁతప్రతి).

²నందఱ. (అ. కి. వ్రాఁతప్రతి).

తే. హాషవర్ణ ద్వితీయాప్తి కొమరు మిగుల
ప్రాసవడి గూర్చ రిపుజనప్రాణ హరణ
వైఖరిఁ జెలంగు వితవి యమోఘ బాణ
పాధు వనఁగ పీతఁడు ప్రజానాథుఁ డనఁగ. 355

ఇందుకు సోమయాజి ప్రయోగము విరాటపర్వము మత్తేభము ౩-వ పాద
మున తవర్గ ద్వితీయ చతుర్థ వర్ణములగు తకార ధకారములకు సవర్ణ
ప్రాసయతి లక్ష్యము. [3.155]

మ. రథముల్ మంచివిగాఁగ నాచి గతిశీఘ్రవ్యాప్తి నత్తవ్వంబులుఁ
ప్రతికంబైన తురంగమోత్కరము సంగ్రామార్హచావంబుల
శ్లథవర్ణంబులు పీరికిమ్మురణిలీలాదక్షత నృన్మనో
రథముల్ చీర్చఁగ శిరలోపుదురు దోర్గర్వంబులవ్వంబుగఁ. 356
మఱియు వందే కందము ౩-వ పాదమున త - ధ లకు సవర్ణప్రాస
ప్రయోగము లక్ష్యము. [4.148]

క. శివభయను పేరు మచంబికుఁ
బ్రతికంబై యునికిఁజేసి పార్థుఁడనైతిఁ
వృథ యనఁ బలుకుదునే యవి
తథ వదనుం దైన ధర్మతనయు ననుజుఁడఁ. 357
శిముద్దురాజు రామభద్రయ్యగారు కవిలోకసంజీవనియందు. [1-5]

తే. ప్రాసమొనరింప బిందు పూర్వకముగాఁగఁ
గలుగఁజెల్లు ధకార తకారములకు

356. 'శ్లథ' పాదము త - ధ ప్రాసమే లక్ష్యము కాఁజాలదు. పాత్రపికవి
దీనిని 'శ్లథ' గా గ్రహించుట ప్రమాదము.

శిరలోపుదురు. (అ. ౩. బ్రాతఃప్రతి).

357. *తా పద్యమునందలిది తకార సమప్రాసమగునేకాని త - ధ ప్రాసము
కాదు.

358. 'శిముద్దురాజు' అనుటకు 'శిముద్దురాజు' అనునది యిప్పట్టున వ్రాత
ప్రతి పాదము.

పింధు మథన శిలోచ్చయ న్యంశునకు ధు

రంధర వదంబు మామక గ్రంథమనఁగ.

358

మఱియు (విష్ణుప్రగ్గడ) ఉత్పలము ౩-వ పాదమున తకార నవర్ణప్రాస ప్రయోగము లక్ష్యము. [అరణ్య. 4-159]

ఉ. అంధక వృష్టి భోజకుకురాన్వయ భూవతురెల్ల పీదెనఁ
బాంధవ సౌహృదప్రణయ భవ్య విశేషములొప్పవీ మనో
గ్రంథి యడంగఁజేయ నెనకంబునఁ బూచినవారు లోభమో
హంధులు దార్తరాష్ట్రులు నయంబు మెయిన్ మనకుర్చియిత్తురే. 359

చ. రామభద్రయ్యగారు విందుపూర్వకము చెల్లినన్నారు. అయినను నవిందు విర్బిందువులకు నవర్ణప్రాస ప్రయోగములు చెల్లుటకు మహాకవి ప్రయోగములు లక్ష్యములు వ్రాసియున్నవి. ఇవి నవర్ణప్రాసయతి లక్షణ లక్ష్యములు. ఇక నందు, 360

(36) అలుక్పమాన యతి లక్షణము

తే. రహివి నప్తమికివి లక్కురాక యొకట
మహివి సమపించిన నలుక్పమానమయ్యె
నరవి యతిచెల్లె నయ్యెల్లొక్కనమునకు
అచ్చుహల్ల(ల)కును గృతులందుఁ గృష్ట!
ఇందుకు లక్ష్యము — 361

క. పాకారి వంద్యుఁడవి కం
శ్రేకారి నహాయుఁడవి సు శ్రేశ్వరుఁ డవిసఁ
లోకులు వర్ణింతురు పా
జౌక్పత కమలుఁడవి (విను) జనార్దన! కృష్ణా! 362

ఈ యలుక్పమానయతి కుదాహరణ సూరవరాజు రాఘవసాందవీయము షష్ఠ్యంతములలో, కందము, ౪-వ పాదమున అలుక్పమానయతి లక్ష్యము. [పీఠిక. 41]

359. శిల్పకాసమేదని త. శి. వ్రాతప్రతి.

క. లోతైక స్తుత్యనకు వి

¹రాశ్చక్రనతజన జను ర్జరామృత్యునకుఁ

ద్రైకార్య సత్కునకుఁ

²జ్ఞా కృతగిరిరాడపత్యునకు విత్కునకుఁ.

363

వ. ఇందె ఋకారప్రాసమున్ను ఈ రెండవ పాదమున ప్రాదియతిన్ని. ఇఁక

నందు,

364

(37) ఘోష్ యతి లక్షణము

క. తోడు 'లపివ్యక్తాయాం

వాచి' యనే దాతువునను ¹(వచ్చు) పుజంతం

బై చెలఁగిన యాలాపం

బొచితి ఘో స్ఫూర్తి యతికి నంబుజనేత్రా !

365

ఇందుకు ప్రయోగము విష్ణుచిత్రియము, ఉత్పలము 3-వ పాదమున ఘో యతి లక్ష్యము. [అముక్తమాల్యద. 8-96]

ఉ. గోపురకందరాళికడకు నళిపుష్కరిణీ కణార్ద్ర నం

తాపహరానిలంబులు ¹వితాన రణన్మణి కింకిణీ కలా

లాసముల మ్మలంబిడుగ నాటిటఁజొచ్చి యకాండగాహనా

చాపల కృన్మరుద్గణముఁ జండుఁడదలెడులోని వాకిటఁ.

366

మూర్తి వసువరిత్ర ఘో యతి ప్రయోగము గీతి ౧-వ పాదమున లక్ష్యము.

తే. *అంచితం బైన కోకిలాలాపనంబు — అన్నాడు.

367

363. ¹ప్రాదియతి,

²ఋక్ష్మప్రాసమా.

³అజ్ఞానమోహుతి.

365. ¹తనువు. (కా)

366. ¹చతాక. (వాచిశ్రవతి)

367. *దనుచరిత్రలో నిది మృగ్యమా.

వ. ఇవి ఘోయతి ప్రయోగ లక్ష్యములు. ఇక నందు

368

(38) ఘోయతి లక్షణము

క. ననమాన నఞ్ నమానము

లనమంబున (న)ద్దు హల్లులన్వడిఁ జెల్లు

లనడుదర సరోరుహమధు

రసజలకేళిదురంధర మరాళహయా!

398

ఇందు నఞ్ నమానయతికి సూరపరాజు రాఘవపాండవీయము మహా
స్రగ్వరావృత్తము ౪-వ పాదమున లక్ష్యము. [2-13]

మహాస్రగ్వర. తలపి ట్లుత్పాహమొందం దనయజనపరిత్రాణమర్థించియక్కం
దళితాపత్న్యమరక్తి మహిపుననుగతిం దాసురాబాసకుండఁ,
వలనొప్ప న్నూర్చిన్వస్తానమునకుఁ జవియె రామునాత్మీకుఁబ్రేమా
త్మ్యలముక్తేయస్సమిత్రానవరతనయయోగాధ్యుఁ డోద్యోండు
*వెంటఁ. 370

వ. అన్నారు. ఇది నఞ్ యతి లక్షణము. ఇక నందు,

371

ననమాన యతి లక్షణము

విష్టుచిత్తీయము, పురవర్ణనము, చంపకము ౪-వ పాదమున ననమాన
యతి లక్ష్యము. [1-52]

చ. (మరచి పయోజ కోశములమాడ్కి నొనర్చిన పద్మరాగపుం

గలకపుటెఱుదాల్పొమిడికంబులతో నవరంజియోడు ని

ల్లల వలవైజయంతముఁ జలంబునఁ గెల్వఁగ దంశితంబులై)

*నిలిచినయట్లుమాడుగు లక్షకములుండుఁ బురంబు లెన్నఁగఁ.

372

370. *మాన్వి. (చావిళ్ల రా. పొం. ప్రతి).

*నడక్కున్. (చావిళ్ల).

372. *నిలిచినయట్లు మాడువులక్షకము లుల్లసీలున్ బురంబునన్. (చావిళ్ల)

వ. అన్నాడు. ఇది ననమానయతి లక్షణము. ఈ యతులకున్న మహాకవి ప్రయోగ లక్షణ లక్ష్యములు వ్రాపియున్నవి. 373

తే. తెలివినంతయు యతులన్నితేర్చి యేర్చి
కూర్చి వ్రాపితినే నేర్చుకొంది నవియు
(¹సురుచిరంబుగఁ) గైకొని చూచి తీర్చ
వలయు విది విన్నపము కవివర్యులార ! 374

యతులు పుట్టుటకు *వార్తాకవి రఘురామయ్యగారు దీపికయందు —

కా॥ శ్రీదేవా స్వరసందిభేదమొదవఁ రీ యెక్కటి న్నుట్టె కా
కావ్యదేశ ప్రభునామమూర్ ప్లతము విశ్వాబంధ ¹భిన్నోభయ
ప్రాదుర్ వృద్ధి విభాగముల్ స్వరజముల్ మానుస్వరంబుల్ విక
ల్పాదుల్ సంయుతజాతి వర్గమహాలాద్యా పోల్కి చక్కట్లనఁ. (?) 375

వ. మంగళం మహత్ శ్రీశ్రీశ్రీశ్రీశ్రీం జేయుఁ. కుభమస్తు.
ఇత నందు, 376

ప్రాస లక్షణము

తే. *జరుగుఁ జరచాది విశ్రమస్థానమనఁగ
వరఁగు రెండవ వర్ణంబు ప్రాసమనఁగఁ
దనరు యతులన్ని పదములఁ జొనువ విలువ
నమరుఁ బ్రాసంబు నాల్గు పాదములఁ గృష్ట ! 377

వ. అట్టి ప్రాసంబు రెట్టివనిన, 378

374. ¹సురుచిరంబుగఁ. (క)

375. *ఈ పద్యము వార్తాకవి లక్షణదీపికయందు కానరాదు. అందున మోముగ జేరొక సీనిపద్యమున్నది (528) ఈ పద్యపాఠము సరిలేదు. నువరింప ననువుగాకున్నది.

¹భిన్నోదయ. (అ. క. ప్రాతఃప్రతి).

377. *ఈ యాశ్వాసాది 10-వ పద్యమే యిం దించుక మార్పుతోఁ గూర్చుక బడినది.

క. ద్వాదశ విధములు వడ్డిర

భేదములు మఱియు రెండుఁ జెప్పఁగఁ దత్త

దేదములు పూర్వ సత్కవి

వాదముల లక్ష్యములును వ్రాసెదఁగృష్టా !

379

అట్టి

ప్రాసనామ భేయములు

[*అనంతనగారు. చందోదర్పణము. 1-35]

క. సమనామ ప్రాసము ప్రా

సమైత్రి ఋత్రిలును వ్రాదినమలఘువు విక

ల్పము విందువర్ధ వింద్యా

త్య ముఠియ నంయుత్త సందిగత సంజ్ఞకమూర్.

380

చ. అనఁగలుగు ప్రాసంబులు ద్వాదశవిధంబులయ్యె నందు మొదలి,

381

(1) సమనామప్రాస లక్షణము

క. *అరసున్నలు నెఱసున్నలు

నొరసిన వర్ణములు జగ్ధయును వ్రాసములై

బెరపినచో సమవర్ణము

లరపి తగవ్విలుపవలయు నంబుధికయనా !

382

అనంతనగారు, [చందోదర్పణము. 1-37]

క. *పరువడిఁ వ్రాసమాలు సమా

క్షర సంకోభితములయినఁ జాలును మఱి త

త్వ్వర లైసాద్యక్యంబులు

పరిహరణీయంబులందుఁ బంకజనాదా !

383

380. *వార్తాకవి రఘునాథయ్యగారు అని అ. క. వ్రాశఁడ్రుతి.

382. *ఈ పద్యమునకును చందోదర్పణమునందలి పద్యమునకును (1-36) ఇంచుక భేదము కలదు.

383. 'పరిహరణీయములుగావు' అను అ. క. వ్రాశఁడ్రుతి సాకము అర్థ వ్యతిక్రమము.

లక్ష్యము. [భందోదర్పణము. 1.31]

అ. కుట్రల కుంతలములు నిటలంబుపైవ్రాల

నోటలేక దేనువాటమునకు

నదె యశోదపట్టి గదలెఁ బొమ్మవినఁ బ్రా

సాది తేటపడును మోదమెనఁగ.

381

♦♦మఱియు కంకంటి ¹పాపరాజు ఉత్తరరామాయణము సప్తమాశ్వాసములో లవణాసురవధ అయిన వెనుక వాల్మీకులు శత్రుఘ్నుని స్తోత్రము చేపిన్పతావున కకారామ్ము బిందుయతి ప్రయోగము. [7.169]

♦♦ఉ. ఇంకొక నాటికిఁ లవణుఁడిల్లనె లోకులబాధ దీలునే,
శంక దొరంగి వీవి నవిఁ జంపెడి తూరుఁడు భూమిఁబుట్టినే,
యంకలి లేకయుండుదురె యంచుఁ దలంపుడు మాతలంపునీ
వంక ఫలింపె నేఁడు బుధవత్సరి! విమ్మ నులింప కక్కమే.

385

♦♦మఱియు [శంబు]కాఖ్యుని వధచేసిన తావున పకార లకారమునకు ఉత్పల ౪ పాదముల లక్ష్యము. [ఉత్తరరామాయణ. 7.218]

♦♦ఉ. విప్లవముల్ హరించి వృథివీధర మీవుభరింప శోక పా
రిప్లవతా వికారములు రీణములయ్యె భవత్కృపాణరా
రాప్లవపూతుడై వృషణుఁ డంగముతో దివికేఁగెడిఁ సురా
నుప్లవవృత్తి వాఁడదె కనుంగొనుమయ్య దళాననాంతకా.

386

♦♦మఱియు నందె ౭ - ౭ లక్ష్యము. [ఉత్తరరామాయణము. 7.216]

♦♦వ. శిఖికుడుఁ జల్లినైన నడుకేఱురుఁ డుష్టగుణంబుఁ బొందినఁ
¹విఖరి శరణ్య! మీర నెడు వికృతవాక్కుల బొంకుపెందునే

385. ¹పాపరాజు (కా).

387. ¹సఖి (౭. ౩. వ్రాఁతప్రతి).

న్వఖరకరాపి శంబుకువిఁ జంపినయప్పదె ప్రాణవంతుడై
సుఖముననున్నవాఁడు ద్విజసూనుఁడు సూనుఁడుగాక భూవరా! 387

వ. ఇది నమనామప్రాస లక్షణము. ఇత నందు, 388

(2) ప్రాసమైత్రిప్రాస లక్షణము

[అనంతుఁడు. చందోదర్పణము. 1-40]

తే. లళలు రెండును నొందొంటఁ గలపినయ్య
నమరు [ఋఞ్మయతాయతము లన్యోన్యముగను]
విందు పూర్వమై తమలోనఁ బొందు చిమలు
ప్రాసమైత్రికి విది వ్యరూపంబు కృతుల. 389

ఈ పద్య(ము) క్రమంబుగా ల - ళ, ఐ - మ, ఋ - ఞ్మ యతము ల కి,
గీతి మూడవ పాదమున లక్ష్యము [చందోదర్పణము. 1-41]

అ. నీలవర్ణ గర్భగోళంబు నందు లో
కంబు బెల్లనుండు నెమ్మితోడ
శ్రీకి నొడయఁడుజ్వలాశృతి యాతఁడన్నఁ
ప్రాసమైత్రి యిట్లు పరఁగుఁ గృతుల. 390

మఱియును. [చందోదర్పణము. 1-42]

తే. తగ ఋకారావ్వికంబు ద్విత్వంబు గాఁగఁ
బరఁగు నచ్చపు జద్దతోఁ బ్రాసమైత్రి

387. భేడుకన్. (అ. కి. ప్రాశస్త్యం).

389. నమరు నన్యోన్యమును ఋ య త యతములు (మూర్తిత. ఛం. వ.)
నమరు నన్యోన్యముగను ఋ ఞ్మ యతములు. (అ. కి. ప్రాశస్త్యం.
ఇందు అక్షరలోపము, యిది భంగము).

390. ఈ పద్యమున కి. పాదమున ఋ య త యత ప్రాసంబు లక్ష్య
మున్నది. గాని ఋ - ఞ్మ యతమునకు లేదు.

యక్కపావిది హరిగవి మొక్కిరవగ
సంభృతాశ్రితుఁ దతిశయోజ్జ్వంభుఁడవగ.

391

సోమయాజి (భీష్మవర్షము 2-246) కందము ౩-వ పాదమున బ - మ
యీ రెండు వర్ణములకు ప్రాసమైత్రి ప్రాసప్రయోగము లక్ష్యము.

క. అమ్మరి నేనుగు కొమ్మరి

నమ్మత్తగజంబు నొంప నణిముఠి మన వై

వ్యంబెల్ల జడియఁబఱచె భ

యమ్మన మొనవిఠిగె దిక్కులద్రవ నొరులుచుఁ.

392

మఱియు ఋకారావ్యతప్రాసమునకు సోమయాజి ఉద్యోగవర్షము కందా
నను లక్ష్యము. [3-351]

క. ఈశ్రష్టవి పారథ్యము

నాశ్రష్టవి గాండివంబునై తోచక ము

ఽస్త్రికొలఁదిం జక్కంబిది

యీరువువంశంబు గావు మిథవురవాఁ!

393

మఱియు

సావర్ణ్యప్రాసము

“ఋగ వర్ణయో ర్మిత సావర్ణ్యం వాచ్యమ్” అనే శబ్దసూత్రము చేతను
ఋకారసంయుక్తప్రాసము వలెనే శకార సంయుక్తప్రాసము గలుగుటకు
సూరవరాజు రాసువపాండవీయము ప్రథమాశ్వాసము శార్దూలవృత్తము
౨-వ పాదమున లక్ష్యము. [పీఠిక. 3]

క. లోకత్రాణరతిం దదాదిమ మహిలోకప్రవేశోత్క ణ

షాక్లప్త ప్రథమ ద్వితీయపదగుంజన్యంజ మండీర గ

ర్ణాకల్పమరి రామ భారతకథా నర్గంబులఁ మించు వా

ర్మికి వ్యాసులఁ గొల్పెదం దదుభయశ్లేషార్థ సంపద్వికీఁ.

394

ఇక నందు (3) ఋప్రాస లక్షణము

[చందోదర్పణము. 1.43]

క. అరయ వ్యరగణమయ్యఁ జు

కారము ఋప్రాస మనఁగఁ గదియును రేపకా

జేరి తనయురముఁ దప్పిన

యాఋషిపాదంబుఁబిసికె వచ్చుతుఁ దనఁగకా.

395

మఱియును, [చందోదర్పణము. 1.44]

తె. తెల్లమిగ ఋకారము యజాదేశవశత

రేప యగుటఁ బ్రాసంబయ్యె రేపకిట్టు

విదియె వరవర్ణయుతమయ్యెనేని ప్రాస

మైత్రియగుఁగాని రేఫసంబిదిగాదు.

396

శబ్దకాననుఁడు అరణ్యవర్ణము కందము గ-వ పాదమునను వ్రయోగము లక్ష్యము. [3-104]

క. ఆ ఋషికుమారు కట్టిన

చీరలు శ్చదులములు నవ్యచిత్రములు మనో

హారములు నశని వృథుకటి

భారంబున నొక్క కవక వటముకా వ్రాలుకా.

397

లక్షణము

తె. తగు ఋకారాంత శబ్దముల్ ద్వంద్వమైన

యపుడు మీదటి ఋత్వంబు లఱిగి రేప

లగును దద్వర్ణమిత్రంబులగు మహేంద్ర

రాత్ర కంకరనుత పద్మనేత్ర కృష్ణ !

398

శబ్దకాననుఁడు అదివర్ణము, ఉత్పల ౪-వ పాదమున ద్వంద్వసమానంబగుట ఋకారాంతము రేఫయగుటకు వ్రయోగము లక్ష్యము. [2-175]

- ఉ. క్షత్రియ వంశ్యులై ధరణిఁ గావఁగఁ బుట్టినవారు బ్రాహ్మణ
క్షత్రియ వైశ్య కూద్రులనఁగాఁ దగు నాదుగు జాతులకా సువా
రితము దప్పకుండఁగఁ బరీక్షితుగాచినయట్లు రామ మాం
¹ధాత్ర రఘుషీతీకులు ముదంబువఁగాచిరె యే యుగంబునకా. 399
- వ. ఇవి యుకారప్రాస లక్షణ లక్ష్యప్రయోగములు. ఇక నందు, 400

(4) త్రికారప్రాస లక్షణము

[చందోదర్యణము. 1-45]

- తే. సంఖ్యఁ బలుకు త్రికారంబు జనుఁ దకార
నదృశమై త్రికారప్రాస సంజ్ఞ గలిగి
అగ్నివిక్రముఁ దథయప్రదాత యనఁగ
వాక్తి పథగోజ్జ్వలులు విష్ణుశక్తు లనఁగ. 401

మఱియును [చందోదర్యణము. 1-47]

- తే. ఇ ఉ ఋ ఌ ల కచ్చు పరమయ్యెనేని పంపి
యవర లాదేశమగునట్టి యవరలకును
నదరి ఇ ఉ ఋ ఌ లాదేశమయ్యెనేని
అదిగృతుల సంప్రసారణ మంద్రు బాధులు. 402

మఱియును [చందోదర్యణము. 1-48]

- తే. ఈత్రికారంబునకుఁ దీయ యెవఁగఁ గ్రింద
రేఫ సంప్రసారణమున ఋత్వముగఁ దృ
¹తీయ యగు నీ త్రికారశక్తికిని జూడ
నాత్రికారంబునకుఁ బ్రాసమైత్రి విచట. 403

399. ¹మాంధాత్ర. (అ. శి. వ్రాతప్రతి.) ఇట లక్షణ ప్రకారము
ఋత్వము రేఫ కాశాయము. కాన 'ధాత్ర' అను పాఠము సరికాదు.

403. ¹తీయయగు నీ త్రికారమర్థించిచూడి, నాకాకారంబునకుఁ బ్రాసమయ్యె
నచట. (మూడిక. ఛం. ద.)

ఇక నందు, (5) ప్రాదిప్రాస లక్షణము

[చందోదర్పణము. 1-48]

తే. ప్రాదియై యనశబ్దంబు ప్రాణమగుటఁ
బరఁగు ఇన లకు వేర్వేఱఁ బ్రాసమగుట
క్షణిదరుఁ డెత్తె నేమఁగుప్రాణమనఁగ
దాసవారాతి ప్రేతలప్రాణ మనఁగ.

404

మఱియును [కాళిందము. 5-288]

క. ప్రాణాపాన వ్యానో
దానసూనములు దృష్టి దలకొనఁ జేయఁ
గానోపెరునది యన్నమ
ప్రాణంబున వన్నమనఁగఁ బర్యాయంబుల్.

405

రామభద్రయగారు [కవిజనసంజీవని. 1-48]

క. చను ఇత్వ విధాయక సూ
త్రనిమిత్తగత ఇకారరాజి సకారం
బునకుఁ బ్రాసముగా విడఁ
బ్రహ్మతి యొనర్చెద మురారి పదముల కనఁగఁ.

406

‘ఇ - న’ లకు ప్రాసము *త్రికపుల షష్టము కందము v-న పాదమున
లక్ష్యము.

క. అనుటయుఁ గృష్ణత్వైపా
యనతనయుం డిట్టులవియె నవహితమతియై
వినుమతి గుహ్యము వారా
యణ కవచము భక్తవాంఛితార్థప్రదముఁ.

407

*మదనసేనము కందము ౨-వ పాదము ప్రాధిప్రాస ప్రయోగము లక్ష్యము.

క. పోనద్యోగముఁ జేపిన

ప్రాణంబా యింక పీకుఁ బాళేయంబీ

మానిని మందప్పిత మధు

రాసన చంద్రికలుగ్రోలి యరుగుము పిదపఁ.

403

వ. ఇవి ప్రాసలక్షణ ప్రయోగ లక్ష్యములు.

409

లఘువుల మీఁద అర్థమిందుప్రాస ప్రయోగము. ద్రోణవర్షము మత్తేభము ౪-వ పాదమున లక్ష్యము. [8-114]

మ. కడకన్నెట్టివి చెల్వబాల్చి నరుఁ డుగ్రస్ఫూర్తి విర్రఁడుంచి యె
క్కుడు కోపంబున సూతు మస్తకముతోఁగూడఁ దురంగంబులఁ
కడిఁబందంబులుచేసి యారథికుపై గాఁడంగఁ బెక్కిమ్ములే

¹యుఁడు నల్లేపఱిపాటి యెక్కిఁ గృపుతే రుక్మీక విర్లజ్జఁడై. 410

మఱియు నందుకె వారాహము కందము ౪-వ పాదాన లక్ష్యము. [8-65]

క. నృగుఁడఁ దాఁతపతి మృగ

మృగయార్థము వాహిని సమేతుడై పో

408. *ఈకవ్యము 'మదనసేనము' నందలిదని అప్పు. (8-837). స. అ. సా. సం. (౨64) పేర్కొన, కం. ఛం. లో, నిది 'పరాంతము అప్పున్న బృందాసంభవము' లోనిదిగ ఉదాహృతము. (8-87).

410. ¹ఇందు శాబుగవ పాదము అర్థ బిందు ప్రాసమునకు లక్ష్యముగ వాసుఁడబడెను. అందలి "ఏయుడు" నను శానంతర్యార్థక 'దు' ప్రత్యయము సలిండుకముగ పొల్పిపికని భావించెఁగానోవును. ఆనంతర్యార్థక "దు" ప్రత్యయము సలిండుకముగ ప్రాచీన వ్యాకర్తల ప్రదర్శింపలేదు. కాని ఔకృత చంద్రికలో దీని కాకరము లభించుచున్నది. (చూ. 688)

యి గహన భాగంబునఁ జం
పె ¹గవయ భార్గూల పింహ భేరుండములకా. అన్నారు. 411

ఇక (6) వికల్పప్రాస లక్షణము

[చందోదర్పణము. 1-50]

తే. సానునాపికలౌ వర్గహల్లలకుఁ దృ
తీయలగు వికల్పప్రాసమై యెలర్చు
బ్రాజ్ఞగంబుపై రవి దోఁచె నగ్నివోలె
ప్రాజ్ఞులుండయి వినుతించె నాగ్నియనఁగ. 412

*క్షేమేంద్రుడు. కందము 3-వ పాదమున వికల్పప్రాస లక్ష్యము.

క. వద్మానమావయగు మన
వద్మావతిఁ జూచి ధరణిపాలసుతుండు
ద్యన్మోదంబునఁ దనముఠ
వర్జము నలరించె ననుచుఁ బరిజను లలరకా. 413

మ. ఇది వికల్పప్రాస లక్షణము. 414

ఇక వందూ (7) సమలఘుప్రాస లక్షణము

[చందోదర్పణము. 1-49]

తే. ఓలిరేఫతోఁగూడియు మాఁదఁబడక
తేలి తెనుఁగులఁ దమయట్టి వ్రాలతోన

411. ¹ఇందు నాలుగవ పాదమున, 'చంపెగవయ' అనుచోట అర్థమిందు
పుండుట కవకాశము లేదు. ఈ పాకమే ముద్రిత కరాహళురాణము
నందును గలదు. అట్లేని యాయది లక్ష్యము కాఁజాలదు. దీనిని
“చంపెగవియు (= చంపెన్ + కవియు) అని గుఱించుట లక్ష్యము
నగుము.

413. *దీనిని 'అనంతచ్ఛందము' లోనిదిగ రం. ఛం. (8-110) ఉదాహ
రించెను. కాని యిది అనంతచ్ఛందమానకముగనుండదు.

సమలఘప్రాసమగు తెక్కలమరఁబట్టి
విద్రుచె నసురఁ గృష్ణుఁడు చిక్కులద్రువ వవఁగ.

(8) బిందుప్రాస లక్షణము

[ఛందోదర్పణము. 1.51]

తే. పేర్చి పొల్లనకారంబు బిందు వగుచు
మీదనున్న డకారంబునూడి ప్రాస
బంధమగుఁ గృష్ణుఁడుదయించినంధరీత్రి
యంతయును విరుపద్రవంబయ్యె ననఁగ.

416

ముద్దరాజు రామభద్రయ్యగారు [కవిజనసంజీవని. 1-32]

తే. ఆమరఁ గృతులందు నాంతపదములమీద
క చ ట త ప వర్గవర్ణముల్ గలయఁ బలుక
పిఱుఁదనున్న నకారంబు బిందువగుచు
కచటతప లెవ్వియైనను గ జ డ ద బ ట.

417

కచటతప వర్ణపుటకు మఱియు నందే లక్ష్యము. [కవిజనసంజీవని. 1.33]

తే. అంగజగురుండు కరుణఁగాచెంగజంబు
కంజదళలోచనుండుప్రోచుం జగంబు
అందజహయుండు దనుజశక్తిం దిగించు
ననఁ బ్రయోగింపఁదగుఁ గాశియాపిదమన.

418

మఱియును [కవిజనసంజీవని. 1.34]

తే. నందనందనుఁ డారగించెందనంబు
నంబుజాశుండు మదమదంచెం బలీండు
తమ్మియమ్మగు కొమ్మ దాల్చు ¹మ్మురారి
యనఁగ వర్తిల్లు నంబుదక్కామ! రామ!

419

419. ¹ఇందలి లక్షణప్రకారము “దాల్చుండురారి” అని పొల్లనకారమునలి
బిందురూప ముండకలేదు.

నాచనసోముఁడు చకారంబు జకారమైనందుకు కందము ౨వ. పాదాదులను
 దిందుప్రానప్రయోగము లక్ష్యము. [ఉత్తర హరివంశము 1.75].

క. అంజెదవుగాక ననుఁ జెం

తంజేరఁగవీక యెంత తడిపిన మిరియా

లుంజొన్నల నరిపోవే

లంజెతనములందుఁ గొమరెన్ గెలువ¹వఁటె.

420

ఆంధ్రకవిశాపితామహాఁడు అనుక్తమాల్యద చకారము జకారమై ప్రాస
 ప్నియచుటకు ఉత్పలము [4వ పాదాన] నకారము దిందునై నందుకు
 శి పాదాల ప్రయోగము లక్ష్యము [2.28]

ఉ. అంజనమాన వాయుగణమంతయు అంజరఁ జిక్క నజ్జన్

వృంజవియించు చిక్కవి నమానపువాయువులో నొకండుగ

ర్మింజవియించు దుర్మళమ మేల్కవి లేహనవేళ వాఱ లా

ర్పంజెడుమాణింధముకురంబుల కాళిమపేరఁ గొక్కొనుట.

421

మఱియు నకారము దిందునై విలిచినందుకు శబ్దశాననుఁడు ఆదిపర్వము
 లయగ్రాహి ౧వ పాదమున రెండవప్రాసము ప్రయోగము
 లక్ష్యము. [5-138]

లయగ్రాహి. కమ్మచి లకాంతములకు ¹మొన్నసినచ్చు మధు

వమ్ముల సుగీతచినదమ్ము రెవఁగఱ జా

తమ్ముల లనత్కినలయమ్ముల సుగంధి కుసు

మమ్ములను నానుచుముదమొనర వాచా

420. గెలువ కొకో. (అ. శి. బ్రాంతకృతి.)

422. ¹ఇందు అక్షరప్రకారము 'అదంతెనునశి' అని దిందురూప ముండ
 తలెను.

లమ్ములగు కోకిలకులమ్ములును భాసుర ౩ర

వంబుగను విచేనవిశంబు సుమనో భా

రంబున నకోక వికరమ్ములును దంపక చ

యంబులును గింకుకవనమ్ములును నొప్పెగా. 422

వ. ఇదియే బహుకు ప్రాసమైతిప్రాస లక్ష్యము. ఇవి విందుప్రాస ప్రయోగ
లక్షణ లక్ష్యములు. ఇక నందు, 423

(9) అర్థవిందుప్రాస లక్షణము

[చందోదర్పణము. 1.52]

తే. పార్థవిందువై తేరినయట్టి పదిల

కరయఁ బ్రాసంబు విర్పిందువైనఁ జెలు

మీఁపు మూఁపులు మఱి కలమోపులయ్యె

మాట లేటికి రాత్రి తామేటి కనఁగ. 424

మఱియును [కవిజనసంజీవని. 1.8]

తే. అర్థవిందువు విర్పిందువగు వదముల

ప్రాసములు దీర్ఘములమీఁదఁ బలుకఁజెల్లు

మూఁడు మూర్తులు నేకమై కూడె ననఁగ

పోతు మూఁకల నణచె విశ్వకుండనఁగ. 425

మఱియుఁ గుఱుచరిమీఁద సున్నలకు, [చందోదర్పణము. 1.34]

అ. కుఱుచమీది సున్న మఱి తేలవాయఁ బ్రా

సద్యయాది విట్లు జరుగు నచ్యు

422. ౩రవంబు - అనిశంబు - భారంబు - చతుంబు అను శబ్దములందు ద్విత్వ
మార రూపములే - రవమ్ము ఇత్యాదిగా - ముదిరి భారత ప్రతుల
దెల్లఁ జూపట్టుచున్నది. అట్టివో 'బ - మ' ప్రాస ప్రసక్తి యోగ
కసరము.

విశ్నె. (సంశో. భా.)

తుండు నమస్త వల్లభుండు నాగ వయ్యచ్యు
తుండు నకలవల్లభుం డనంగ.

428

మఱియును [ఛందోదర్పణము. 1-38]

తే. ఆయుపేంద్రుని బొడగొంచుచే యుపాయ
మనెడి దీర్ఘు లచట హ్రస్వాదు లయిన
ఆయుపేంద్రుని బొడగొంచు తెయుపాయ
మన నమప్రాసమగు నూడఁజనదు రహల.

427

అరసున్నది, నొసున్నది, జడ్డది, అర్థమిందు విప్పిందులకు గీతి ౪ గు
చరణములను ప్రయోగము లక్ష్యము, అనంతనగారు. [ఛందోదర్ప
ణము. 1-38]

అ. వీ డుపేంద్రు డల్లవాడె ప్రలంబా
కొండయెత్తె వికఁ డతండు ద్రవ్యే
నడ్డగెడవు పడఁగ దొడ్డరా జేలెడి
వీక్షనంగఁ బ్రాస మీడు వచ్చు.

428

శబ్దకాననుండు అదివర్వము కందము ౨-వ పాదమున అర్థమిందు విప్పిందు
వులకు ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-44]

క. ఆ వన్నగముఖ్యులఁ దన
వీపునఁబెట్టుకొని పఱచి వివినములు మహా
దీప్తవములు గిరులు నకల ది
కాపతిపురములును జూపెఁ జని వారలకుఁ.

429

మఱియు నందే కందము ౪-వ పాదమున అర్థమిందు విప్పిందువులకు
ప్రయోగము లక్ష్యము. [అది. 8-200]

క. హీక్షఁ బఱుతెంచి నలుగడఁ
దాక్షిణఁ గడు నదిగి ఘోరతరళరహతి న

427. హ్రస్వాదులైన. (అ. 3, ప్రాశస్త్యం).

430. హీక్షఁ బఱుతెంచి ... దాక్షిణ, (అ. 3, ప్రాశస్త్యం).

ఋగ్వేద విరియఃగ వర్ణనః

దాశరముగ నేనె నుగ్రుడై రణభూమికా.

430

వ. ఇవి అర్థమిందు విప్పించు ప్రాసప్రయోగ లక్షణ లక్ష్యములు. ఇక
వందు, 431

(10) ఉభయప్రాస లక్షణము

[చందోదర్పణము. 1-53]

క. చూడఁగ లకార రేఫలః

గూఢియు వేర్వేఱఁదా నకుంతిత గతితోఁ

దోదన యథయప్రాసము

ఋగ్వేదము సంయుత ప్రసంగతిః గృష్టా !

432

లక్ష్యము. [చందోదర్పణము. 1-54]

అ. పాఁడి మరగి బ్రతుకువాం ద్రిల వ్రేతలు

వాండ్ల వెన్నలేల తండ్రి ఋగ్వేద

పిండ్ల కొఱకు నొరుల యిండ్లకుఁబోకు కృ

ష్టాఁడ నీకు బ్రాతె పండ్లు లిచట.

433

మఱియు నొక ప్రకారము, [చందోదర్పణము. 1-55]

తే. రలయు శాయత ప్రాసమార్గము దలంప

వాండ్ల లేజాపుమోములఁ దీడ్డ లమరె

430. 'ఋగ్వేద' అని 3 - పాదమున నిర్బిందుకముగా ల. 3. ప్రాతప్రతిలో
నున్నది. దీనికిచ్చిన నిర్దేశ భవనములో 4 - పాదమున నిర్బిందుకమని
నూచితము. కాన 'ఋగ్వేద'లో అరసున్న యిందుకవలెను.

432. 'ఋగ్వేదము' అనునది ల. 3. ప్రాతప్రతి. ఈ పాదమున
గ్రహించిన యతిభంగ మగును.

433. 'యనఁటి, పండు కొఱకు వింతయిండ్లకు. (ప్రం. క.)

- ననుచు రెండును గూర్చిన ననువు దప్పు
నంద్రు విశిల్పార్థ విదులైన దండికవులు. 431
- చ. ఇది ఉభయప్రాస లక్షణము. ఇక నందు, 435

(11) సంయుక్తప్రాస లక్షణము

[చందోదర్పణము. 1-66]

- అ. పాదునూరుఁబ్రోలు బహువచనమ్ములై
(¹పరఁగు)చుండ మాదఁబలికినపుడ
తేలఁ బలికినపుడు దీపించు సంయుత
ప్రాస మిరు దెఱుగులఁ బద్యనాథ! 436

లక్ష్యము [చందోదర్పణము. 1-67]

- అ. పాళ్లు మనుజులెక్క మాళ్లుగాఁ ¹దొఱఁగిన
మాళ్లు మిగుల బలపి ప్రోళ్లుగాఁగ
²భాగ్యవంతులేలు పాకులు నూకులు
ప్రోళ్లులయ్యె ల్రాతె కూళులివట. 437

మఱియు [చందోదర్పణము. 1-68]

- అ. ¹తెఱుఁగునందులేదు మును క్రిందనుడి, గ్రుచ్చె
గ్రుమ్మెననఁగఁ ²గ్రారకొమ్ము గావి
ప్రాసమైత్రి చొరదు, దానయుతప్రాస
మగును రేఫయుతము ననుసరించి. 438

436. ¹పలుకు (అ. క. ప్రాతఃప్రతి).

437. ¹దొడఁగన. (చం. ద.)

²భాగ్యవంతుఁడేలు. (చం. ద.)

438. ¹తెఱుఁగినందు లేదు అవి. (చం. ద.)

²రేఫ కొమ్ముగావి (చం. ద.)

లక్ష్యము [చందోదర్పణము. 1-59]

క. ఈక్రిందటి రేపలు నమ
మైత్రాలుదుఁ దేలిప్రాసమగు నయుక్తం
బాక్సూర వక్రభయమున
వాక్రువ్వదె గజము భక్తవత్సలు ననఁగఁ.

439

వ. ఇది నయుక్తప్రాస లక్షణము. ఇంక నందు,

440

(12) సుంధిగతప్రాస లక్షణము

[చందోదర్పణము. 1-10, 61]

క. ద్రువముగ నంది జనిత రూ
పవిశేషప్రాసమగుదుఁ బరఁగు పకారం
బవిరళ పకారమగు, న
య్యవదాఱవ పాలెఱుంగ ననఁగ ముకుందా!

441

వ. అది యెట్లొచ్చెవి,

442

[చందోదర్పణము. 1-12]

క. ప్రథమాంత విభక్తులపైఁ
గతితములగు కవచితపలు గనదదవలగుఁ
వృథివి నవి గ జ ద ద బ లగుఁ
బ్రథమపు సున్న లగు నాంతపదముల మీఁదఁ.
లక్ష్యము [చందోదర్పణము. 1-63]

443

తే. వాడు గనువాడు నేకొనువాడు దెక్కు
లాడువాడు బదపోనిది వాడు వెద

439. బైక్రూర వక్రభయమున, వాక్రువ్వదె గజము భక్తవత్సలుఁడనఁగఁ.
(అ. ౧. ప్రాతఃపరి).

444. బాడు + తపోనిధి = వాడు తపోనిధి - ఇందు సుంధియందుఁ దెలుఁగి
పొంది సాంస్కృతిక రకారమునకు దకారాదేశము.

చిక్కె గడిమొక్కె జెలివాక్కుఁ దక్కువెట్టె
శౌరే దలఁచెనివి లిదిచె నానందు లిట్లు.

444

వ. ఇది సందిగతప్రాస లక్షణము. ఇవి ద్వాదశవిధప్రాసలక్షణ ప్రయోగ
లక్ష్యములు. ఇక నందు శబ్దాలంకారములంగల షడ్విధప్రాసవిశేషము
లెట్టివనిన,

445

[శబ్దాలంకార ప్రాసములు]

[ఛందోదర్పణము. 1-70]

క. ఆమరంగ దుష్కరమును ద్వం
ద్వము త్రి¹చతుష్పాసములును దగనంత్యప్రా
సమును ననుప్రాసము ననఁ
గ్రమమున షడ్విధములయ్యెఁ గంసారాతీ!

446

ఈషడ్విధములందు మొదటి (1) దుష్కరప్రాస లక్షణము
[ఛందోదర్పణము. 1-71]

క. దోఁకిలిత మణికటక, యు
రఃకేః రమాభిరామ, రంజితసుజనాం
తఃకరణ, అండితారి
రఃకందుక యువిన దుష్కరప్రాస మగుకా.

447

మణియును [కవిజనాశ్రయము. సంఖ్య. 80]

క. స్వఃకాంతాసమయోషిదు
రఃకృతరతి చిహ్నదుష్కర ప్రాసంబా
వికృతముగ నిట్లు సుష
త్రః కులదీపక యనంగఁదగును మహాత్మా!

448

444, నిందిలిచె . అని ఛం. క. పాకాంతరము.

446. ¹చతుఃప్రాస. (అ. క. ప్రాశస్త్యం).

అందు (౨) ద్వంద్వప్రాస లక్షణము

[కవిజనాశ్రయము. సంఖ్య. ౧౨]

క. దోసంబులేక వస్తు వి
వాసంబైవెరియఁ జెప్పవలయును ద్వంద్వ
ప్రాసంబు చితాక్షర వి
న్యాసంబుగఁ గృతుల లేద! నయతత్త్వవిధి!

449

[భండోదర్పణము. 1.72]

క. కంజనయన భవభీతి వి
భంజన కుకళానకాది బహుముని చేతో
రంజన ద్వంద్వప్రాస ము
సంజను విప్పాటఁ బల్కినం గృతులందుఁ.

450

అందు (౩) త్రిప్రాస లక్షణము

[కవిజనాశ్రయము. సంఖ్య. ౧౩]

క. దానమున నత్యమున నభి
మానమునం టోల్చి నీనమామలు ధరణి
గాన మనం ద్రిప్రాసము
దానమనోహరమగును మధస్తతవరితా!

451

మఱియును [భండోదర్పణము. 1.73]

క. తా నవపిత ప్రియుఁడన
దానవ విర్యులనైక తత్పరుఁడన న
న్మౌవి విమరుఁడన శ్రితసుర
దేవు వనఁగఁ గృతులయందుఁ ద్రిప్రాసమగుఁ.

452

అందు (4) ¹చతుస్పాస లక్షణము

[సందోదర్పణము. 1-73]

క. వారణ వరద విశాఖ వి

దారణ వీరావతార ధరణీ వరియో

ధారణ విరచిత సత్యవ

ధూరణవరవిజయ యనః జతుస్పాసమగుణా.

453

అందు (5) అంత్యప్రాస లక్షణము

[కవిజనాశ్రయము. సంఖ్య. 38]

క. జనమత భీమతనూజా!

సునయాత్మిక విభవ! రేవ! సుభగమనోజా!

విమత విశిష్టనూజా!

యన సంత్యప్రాస మి ట్లదంచత్కిరీ!

454

అందు (6) అనుప్రాసము

[కవిజనాశ్రయము. సంఖ్య. 88]

క. విశ్రస్తాసు వవిశ్ర చ

రిశ్రజిత త్రిదళ వరధరిశ్రీమత వ

వ్యిత్రాంబుజ మిత్రాయ

మాత్రయనుప్రాస మదియ మల్లియరేవా!

455

చ. ఇవి షడ్విధప్రాస లక్షణ లక్ష్యములు. మరియు ఏక సుకర ప్రాసంబును

అర్థమందు ప్రాసంబున విరువిధమ్ము లందు,

456

సుకరప్రాసము

[కవిజనాశ్రయము. సంఖ్య. 78]

క. వరమోవతార ధరణీ

సురవర సురభూజ సుగుణసుందర తరుణీ

¹స్మరవిధ సుకరప్రాసం

బిరుదుగఁ గృతులందుఁజెందు నభిమతచరితా !

457

అందు

అర్థ బిందుప్రాసము

క. ¹కౌలఁకుచునుండిన తామర

కౌలఁకులకడ కరిగి హంసకులమెల్లను నా

కౌలఁకుల నాడుచునున్నను

దలఁకక యన నర్థబిందు తగుప్రాసమగుఁగా.

458

వ. మఱియు నందు విశేషమ్ములగు లాటానుప్రాస, చేకానుప్రాస, వృత్త్యమ
ప్రాస, సమపదప్రాసమ్ము లనందగు చతుర్విధమ్ములయందు, 459

లాటానుప్రాస లక్షణము

[కావ్యాలంకారమాదామణి. 6-17]

క. పాటిగఁ జెప్పిన శబ్దమ

చాటుగతిఁ సొరిదిఁబల్కు చక్కద మర్థ

ఘాదోత్కర్షము చేసిన

లాటానుప్రాస మనఁగ లలితంబయ్యెఁగా.

460

ఉచ్ఛ్రమము, కావ్యాలంకారమాదామణి, *విన్నకోట పెద్దిరాజు. [6-18]

వ. ధరణిఁ జకుక్య విశ్వవిభుదానము దానము, కీర్తికీర్తి, బి

కరముగు వాయవాయ, రణగర్వము గర్వము, గాక ; కల్పితే

తరన్యసనామధారకుల దానము దానమె, కీర్తికీర్తియే,

కరమున వాయవాయె, రణగర్వము గర్వమె పొరుషక్రియఁగా. అన్నారు. 461

457. ¹మరు. (అ. 4. వ్రాఁత ప్రతి).

458. ¹అర్థబిందు ప్రాసమన అర్థబిందువు ప్రాసాత్మరమనఁగఁ బూర్వ ముండ
వలయును. ఇటు పరమమునన్నది.

461. *విన్నకోట పెద్దిరాజు (అ. 4. వ్రాఁత ప్రతి).

ఇక నందు ఛేకానుప్రాస లక్షణము

నరసభూపాలీయము, మూర్తి. [4-70]

తే. అం దనుప్రాస లేదంటులైన శబ్ద
భవదలంకారముల మున్ను ప్రస్తుతింతు;
నడర నెడలేక రెండు రెండక్షరంబు
లెనయు వియమంబు ఛేకమౌ నెల్లటన్న.

462

[నరసభూపాలీయము. 4.75]

పంచచామరము. స్ఫురత్కృపా బలవ్రతావ భూతిరైర్య భూతరా
ర్పి రంగదాన బుద్ధివైఖరి స్థిరిస్థిరిస్థురా
హరున్దరు నిరిన్గిరి స్మహానలు న్నలునమా
గురుసురు స్థయింతువో; దగు స్పృహింహ భూవరా.

463

అందు వృత్త్యనుప్రాస

[నరసభూపాలీయము. 4.76, 77]

తే. ఒక్క వర్ణంబు కడదాక మద్దరింపఁ
బరఁగు జృంభణ వృత్త్యను ప్రాసమయ్యె;
దలఁపఁ బునరుక్తియయ్యె; దాత్పర్యభేద
మెనయు వియమంబు *లాటమౌ; నెల్లటన్న.

464

చ. సమద విపక్ష శిక్షణ విరక్షణ దక్షిణదోరసుక్షణ
భ్రమదపిదుర్బిక్ష సమరక్షపితక్షితపక్షితక్షర
త్పమధిక కోటితక్షర కృతక్షణరక్షిత పక్షిలోక వికా
గమలదళాక్షాదేలు బిలగౌరవపింహ! స్పృహింహభూవరా!

465

ప. అన్నారు. మఱియు సమవదప్రాసంబును యమకంబును పాదాంతపాదాది
ముక్తపదగ్రస్తమ్ము లవఁదగు వివి ప్రాసభేదమ్ముల ప్రకారమ్ములు. మఱియు
విక తత్ప్రాస పద్ధతి. అందు,

466

434. *ఈక్రింది 465 పద్యము వ్యక్త్యనుప్రాసకు లక్ష్యము. లాటాను ప్రాస
మఱియు లక్ష్యము ఇందు కావరాదు. గ్రంథపాఠమేమో!

వర్గప్రాస లక్షణము

తే. వర్గములు ప్రాసములఁ గూర్చవచ్చునందు
 ప్నిగ్ధరూక్షరములఁ బ్రసిద్ధకృతుల
 బుధులు గొలుతురు కాంచన రథవివాసు
 నాదితేయులు పద్మినీ నాథులనఁగ.

467

లక్ష్యము శబ్దకాననుఁడు అదివర్వము ఉత్పలము ౨-వ పాదమున ద. ధ
 లకు ప్రయోగము లక్ష్యము. [1.124]

ఉ. కావన కిట్టిపాటి యవకారము తక్షకుఁ దేకవిప్రసం
 బోధనఁజేసి చేపె నృపపుంగవ ! నీవు ననేక భూసురా
 పాదిత సర్పయాగమున భస్మము పేయుము తక్షకాది కా
 కోదర సంహతిఁ హంతవహోగ్ర సమగ్ర శిఖాయమ్ములఁగ.

468

వెన్నెలగంటి సూరపుగారు . విష్ణుపురాణము, కందము ౪-వ పాదమున
 ద. ధ లకు ప్రాసప్రయోగము లక్ష్యము. [3.86]

క. అదీవిఁ దిరిగియుండును

స్వాదూవక జలది దాని నమవిస్త్రతమై
 భూదేవ యిట్లు నప్తవ

యోధుల యందొక్క కొలఁది నుండు జలంబుల్. అన్నాఁడు. 469

[శబ్దరూప భేదములు]

మఱియు బ. డె లకు, హ్రస్వదీర్ఘపదములకు లక్షణ లక్ష్యములు రెంటి
 కిన్ని కందము. [చందోదర్పణము 1.66]

క. క్రియనై డెలకు హ్రస్వ

ద్వయము నమరు నాంధ్రభాషితప్రకరముల్,
 నయిదనఁ దగు నైదనుచో

జయకీర్తులు నవుననంగఁ జను నొననుచోఁగ.

470

‘వపియించు - వపించు’ ననుటకు భారతము, సోమయాజి.
[ఉద్యోగ. 2-328]

తే. ఎల్లయందును దాన ¹వపించుటెల్ల
యదియుఁ దనయందు వపియించు (నంద్రు) నాను
దేవుఁడనుపేరి యర్థంబు దెల్లమింత
యెఱుగు జనులందుఁ దగ వపియించు శుభము. 471

‘ర - ల’ లకు ప్రాసము విల్పుట సోమయాజి శర్మపర్వము ఉత్పలము
౧-వ పాదమున రేఖకున్న కడమ మూడు చరణములను లకారములు
గల లక్ష్యము. [1-322]

ఉ. ¹వారి యెఱుగు చూచి కృతవర్ముడు వైన్యము నిల్వరించి యు
వీలిత విక్రముండగుచు మేమెయి నాతనిఁ దాతె నప్రవి
ద్యాలపితుండు పాత్యకి యుదగ్రత వారలు వారివారి దో
ర్గిలలు చూచిరోటు వడిరెండు బలంబుల²యొద్ద వీరులుగా. 472
అన్నారు. ముద్దరాజు రామభద్రయ్యగారు కవిలోకవంశీవనియందు. [1-12]

తే. సంధిఁ గూర్చంగఁ బ్రథమాంత శబ్దవితతి
పైఁ గవటతపలకు వికల్పంబు చెల్లు
కాకు సంబోధనావ్యయ కర్మదార
యమ్ముల నచేతనమ్ముల నబ్జనాభ! 473
మఱియును [చందోదర్పణము. 1-84]

ఆ. ఆయచేతన ద్వితీయశానిజరూప
మయ్యునుండుఁ బ్రథమయట్లనుండు

471. ¹వపియించు. (సం. శో. భా.)

472. ¹వారి (సంశో. భా.) ఈపాతమున ర - ల ప్రాసకుఁ బ్రసక్తియొందదు.
అయోధ. (సంశో. భా.)

1 క్రతువుగాచె దాళరథి క్రతువుంగాచె
వనఁగ విట్లు రెండు నమరుఁ గృష్ణ!

474

అందుకు లక్ష్యము. [కవిజననంజీవని. 1-19]

సీ. నుతిసేతుమనగూడునె త్రిలింప వళమగు
నెదమోవిదూరపీ పదయుగంబు
రచియింతుఁ గృతులు కృష్ణచరాచరాది దే
వస్థిరంత¹నో(క్తి) వీకనదృశముగ
అపరాధి నగుదునైన పదాశ్రయఁడఁగావు
న²విప్రుఁ జేయున³ భువన వినుత
మకరేంద్ర చక్రుఁడైన శరీంద్రుఁ బాలించి
న⁴స్థాపానిధివి వీవు జగదజేయ

తే. కోవిదులు వీడు పదభక్తిచే వడినను
పాకకాననుపదమైనఁ జేకొనంగఁ
గోరుదురె వారు నారద కారదాత్రీ
చంద్రవిభక్తిర్తి! దేవతా చక్రవర్తి ~~గ~~న్నారు.
మఱియు నవు - నగవు ; పువు - పూవు లన్నందుకు లక్ష్యము.

475

క. నవు నవు నగవు నగునా
పువు పువ్వనఁ బూవనంగఁ బూదగుఁ దీగిచె

474. 1 క్రతువు కాచె దాళరథి కృష్ణుఁడొక పర్వ,
తమును గొడుగుభంగిఁ దార్చెననఁగ (ఛం. ద.)

475. 1 నో(క్తి). (అ. కి. ప్రాశస్త్యం.)

2 కావున + పవిత్ర - అత్యయముపై గలదడ వాడేమని క. జ. సంత
కని మతము. కావున - ద్రుతప్రకృతిమని కొందఱు.

3 పాలించిన + కృపా - తత్సమక్రియపైఁ దత్సమ పరమమానంద గలదడ
వాడేమను.

దివిచెను బగడము వనడము

దగిరించె దగిల్చె నాగఁ దగునిడఁగృష్టా!

476

క. పువు పువ్వు పూలనంగా

బువుదీగనఁ బువ్వుదీగ పూదీగనఁగా

దవు దవ్వనఁగా దగు న

త్కవి సమ్మతి యతులు ప్రాసగతులిడఁ గృష్టా!

477

[*కవిచింతామణి. 2.13]

ఆ. ఆదిలఘులమీద నర్థమిందువునిల్వ

దొందె పైఁ దకారమున్నఁ గలుగు;

వరయఁ దఱచుగా ననాది వకారంబు

కవిక (నొ)ప్పఁగా గకారమగును.

478

అది యెట్లంటేవి,

[కవిచింతామణి. 2.14]

క. వనడము వగడము వేతువ

వివతాళించును జలంబు లిగతాళించుకా

దివిచెను దిగిచెను చేతం

(దవిలిచె దగిలిచె) వన మదాహరణంబుల్.

479

లక్ష్యము - సోమయాజి కాంతిపర్వము రెండవాశ్వాసము షష్ఠోపాత పద్ధతి.

కందము ౨.వ పాదమున ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-308]

క. వివిదోత్పాతంబులకును

వనశ్శలోఁ దోచు కీడునకుఁ దోడ్తో కాం

తివిధానంబున విరసన

మవును బురోహితుని చేత వనవద్యముగాక.

అన్నారు.

480

ఇక 'పువు' అన్నందుకు నైషధము కందము ౪-వ పాదమున లక్ష్యము.
[శృంగార నైషధము. 1.80]

క. శ్రవణావతంసమయ్యేగా

ధవలాక్షి గుణంబు లపుడు ధరణీంద్రునకుగా

శ్రవణా వతంసమయ్యేగా

బువువింటి గుణంబులపుడు పుష్పాస్త్రునకుగా.

481

'పువు' అన్నందుకు అముక్తమాల్యద ఉత్పలము ౨-వ పాదమున
లక్ష్యము. [1-62]

ఉ. వేదిన మేడపైవలది వేణికజంట రహించియింపుగాఁ

బూవులు గోటమీఁటుతఱిఁ బోయఁడు తీఁటులమోతగామి కం

కావహమోఁ గృతార్థ్యసనలొటను దంతపుమెట్లవెంబడిగా

జేవడిపీఠమీఁటుటలు చిక్కెడలిండుటలుగా నరింబడగా.

482

మఱియు రెట్టనగారు. [*రెట్టమతకాస్త్రము. అ. 1. పుట. 10]

ఉ. పూవులు నక్షతంబులును బొందుగదోయిటఁబట్టి వానత్రై

లానములోన మానవుఁడు ప్రశ్నయొనర్చఁగఁ బక్షియయ్యెడగా

¹వాదిరి బేసిగాఁ బలికినగా బహుళంబుగ వచ్చువాన, గో

త్రావలయంబునం దొకమతం బిది వేంకటరాజశేఖరా.

483

'దవు' అన్నందుకు సూరవరాజుగారు రామవసాంధవీయము ౩-వ పాద
మున సమానమధ్యంబునను లక్ష్యము. [2-50]

మ. అనయంబుగా మదనామితాస్త్రకలనాత్యంతార్తిరాకుండఁ జ

య్యనమౌవిత్వకృతేష్టసిద్ధికఁ దిరంబైపోయి దేదీప్యమా

488. *కన్నడమాన రెట్టన రచించిన శివన కాస్త్రమును అయ్యత భాస్కర
కవులు ఆంధ్రీకరించిరి. ఈ జంటపులు శ్రీ. శ. 16వ. శతాబ్దాంతమున
నుండినవారు. ఈ గ్రంథము కనకరాయ మొదలారి వారి జీవరక్షమృత
మూద్రాక్షరకాలయందు, చెన్నపట్టణమున శ్రీ. శ. 1906వ. సం. న
ముద్రితము.

¹వాదిరి బేసిగాఁ బలుక వారిద వృష్టియొక గట్టనంద్రు. (ముద్రితప్రతి.)

న విరూధిం బయిఁబడ్డ యాదవుల నానావీరధర్మప్రవృ
త్తివిరర్థం బనిపించి యాత్మపురికిం దేవేరితోఁగూడఁగఁ. 481

[*కవిచింతామణి. 2.18]

క. తిన్నవదప్రథమలపై
నున్నవకారంబు వత్సమిందును వశికా
మున్న(న్ని)టి రూపముప్రాసము
వన్నవ రూపముననుండు వాకికాఁ! 485

అన్నారు. వకారము వకారప్రాసమైనందుకు (*కృంగారకాకుంతలము)
కార్డుల వృత్తము ౪-వ పాదమున ప్రయోగము లక్ష్యము. [2-188]

కా. ఆ వాయంగనుదోయి యానగుమొగం బాగుబ్బిపారిండ్ల పెం
పావేటిరుచి యాతనూచిలననం బాయెప్పు లేచాచినఁ
గైవారంబగుఁగావి యెయ్యెడ శిరఃకంపంబుతోఁగూడ నా
హావుట్టించె యిశ్చధన్వనకు నయ్యెట్లాక్షి వీక్షించినఁ. 486

ఇక 'కర్మవు - ధర్మవు' లనుటకు —

క. కర్మవు కర్మమనంజను
ధర్మవు ధర్మంబునాఁగఁ దగు వీక్యతులఁ
కర్మవులు గలఁచి మీక్యవ
ధర్మవు లొనఁగూర్చు తక్తకతికవఁ గృష్ణా! 487

'కర్మవు' అన్నందుకు శబ్దకావనూరు అదిపర్వము చంపకము ౨-వ
పాదంబున ప్రయోగము లక్ష్యము. [4-250]

చ. అని యరాజకంబయినయత్తటి భూప్రజలందు నర్వ క
ర్మవులు దొలంగు దేవముని ముఖ్యులు వాయుడు రోలి వృష్టిలే

485. *రామభద్రయ్యగారు అని అ. శి. ప్రాంతప్రతి.

1 మున్నిటి. (అ. శి. ప్రాంతప్రతి.)

4-6. *భాస్కరరామాయణము అని అ. శి. ప్రాంతప్రతి.

దవు, మఱి యర్థముఁ దఱుగునందురు గావునఁ గాలయాపనం
బివితథవాక్య! చేయక నయంబున వియ్యము రాజ్యమిత్రతఱి. 488

‘దర్శువు’ అన్నందుకు సోమయాజి శాంతివర్ణము చంపకము ౩-వ
పాదమున ప్రయోగము లక్ష్యము. [1-1]

చ. భువనభయంకరమ్ములగు పోరులదమ్ములకోడఁగూడ నీ
పువెడలుదొప్పు రెన్న యలవుఁ బలముఁ వెలియించుచోట ధ
ర్మపున కొకింతయుఁ దొలఁగఁ ద్రొక్కమి యెంతయు మేలు దీనఁ గా
రవకులముల్క! యుమ్మలికఁగ్రాచితె చిత్తము శాంతిఁబొందెనే? 489

వ. మఱియును, 490

క. కనుకన్ను కన్నుఁగవ నాఁ
గనుఁగవ కన్నవ యనంగఁ గన్నుంగవనఁ
కనుదోయి కన్నుదోయనఁ
జనుఁ గందో యనఁగ నుకవిసమ్మతిఁ గృష్ణా! 491

వ. మఱియును, 492

క. చివురనఁగఁ జిగురనంగను,
నెవమన నెవమనఁగ, నేకు నేర్తుననంగఁ,
భువిఁ దగుఁ దీవనఁ దీఁగనఁ
గ వెలెరె వెడలె నవిచెప్పఁగాఁ జనుఁగృష్ణా! 493

మఱియు చను - కను - చివు ర నేందుకు లక్షణము —

క. చను చన్ను చన్నుఁగవనాఁ
జనుఁగవ చన్నవ యనంగఁ జన్నుంగవనఁ
గను చందోయి యనంగను
చనుదోయనఁ జన్నుదోయి చనువిడఁగృష్ణా! 494

‘పువు - పువ్వు’ అన్నందుకు ప్రయోగము * (సు)భద్రాపరిణయము ౧-వ పాదమున, చివరన్నందుకు ఆరెండవ పాదమునను లక్ష్యము. [1-84]

ఆ. సువ్వఁ బువ్వు నవ్వు జవ్వవి నాసిక,
చివురు నవురు జవురు మవిదమోవి,
మబ్బు మబ్బు గెబ్బు దిట్టోకవతివేటి,
(మెఱువు నొఱువుఁ బఱువుఁ దెఱవమేను.) అనుట. 495

‘నెవము’ - అన్నందుకు శబ్దకావనముడు (*అదివర్వము) కందము ౪-వ పాదమున లక్ష్యము. [8-112]

క. వివరీతగతిని సుందుఁడు
మపసుందుఁడు దాకి పోరి రొందొరులు మహా
కుపితాత్ములై తిరోత్తమ
నెపమున దృఢమొరమున్ది విఘాతములగా. 496

‘నేకు’ - అన్నందుకు సోమయాజి విరాటవర్వము కందము ౨-వ పాదమున లక్ష్యము. [1-196]

క. ద్యూతక్రీడకుఁ గొందొక
నేత్రుఁ గవటమునకు నోవని జనమ్ములు నా
చేతి దనమెల్లఁగొని వరి
భూతి యొనర్చిన విరక్తిపుట్టి వెడలితిగా. 497

‘చివు’ రన్నందుకు మఱియును ప్రయోగము, శ్రీనాథుఁడు, నైషధము మత్తేభము ౧-వ పాదమున లక్ష్యము [శృంగారనైషధము. 3-31]

మ. పవినంగంబునఁ దావమొందిన శరీరప్రాణేకు కెంగేరికిం
జివురుం గైదువుతోదు నైద్యమునదేకించెఁ రహస్యంబుగా

495. *చేమకూర కేంకటకవి విజయదీలాసమునకు ‘శుభద్రాపరిణయ’ మని నామాంతరము.

496. *సభాపర్వముని బి. కి. వ్రాఁతప్రతి.

ఏవనీహారపయోమిశస్యలయజ స్యాన్వార్ద్యపర్యంతమై
యితాశీంచ విదర్పరాజతనయా హృద్యస్తన ద్వంద్వముః. 498

‘వెలరె’ వన్నుండుకును మఱియు నందే శ్రీనాథుఁడు చంపకము ౨-వ
పాదమున లక్ష్యము. [శృంగార నైషధము. 4-24]

చ. చిలుకలు గూమునో చెవులు చిల్లులునోవఁగనంచు నెన్నఁడుఁ
వెలలఁడు నందనోవనపీఠులకై; యలుమోళిభాగవి
ర్యలశరేణసేయు నవరాధము నంగజదైత్యకాననుం
గొలువఁడు పాకకాననుఁడు కోమలి, నీదెసఁగూర్చియెట్టిదో! 499

‘జలజాత’ శబ్దము ‘జడజాత’మనినందులకు ప్రౌఢకవి పల్లనగారు
రుక్మాంగద చరిత్ర సంధ్యావళి వాక్యము పంచమాశ్వాసము కందము,
౩-వ పాదమున ‘జడజాత’ శబ్దప్రయోగ లక్ష్యము. [5-47]

క. *వడఁతీ, నీతలిదండ్రుల
కడకుఁ గొవిపోచునిన్నుఁ, గలఁగకుమవి యా
బడజాత నేత్రీ బద్ధివి
నొడఁబడఁగా గారవించి యుచితప్రీతిఁ. 500

‘చన్నుఁగవ’ అన్నందుకు ప్రయోగము సోమయాజీ విరాటపర్వము
కందము ౪-వ పాదమున లక్ష్యము. [1-291]

క. వలవలి విక్కు నొకించుక
మలఁగంగఁ దుఱిమి తుఱుము మాపుడుపుట్టం
బలవడఁ గట్టి జరతవ
ల్కలముల నెఱిదుర్కి చన్నుఁగవఁ గప్పితగఁ. 501

500. *వాల్మీకి ప్రతిలో ‘జలజాతనేత్రీ’ అని ఉండ ప్రాసమున్నది. ఇద
పరిష్కర్తల కార్యము కానొప్పును. అ. క. లో ‘నేత్రీ’ అను రూప
మున్నది.

501. నెట్టిఁగుఁ జన్నుఁగవ (పంకో, భా.)

‘కన్నుగవ’ అన్నందుకు ప్రయోగము సోమయాజి *కల్పవర్షము గీతి
౨-వ పాదమున లక్ష్యము. [1-2:0]

తే. నెరయు కినుక పెన్నెడఁదయై విప్పురుల
కన్నుగవ శయ్యఁజూచిన యున్నయునికి
నతఁడు పీఠుగాకుండుట యిది యయ్యె
మాకుఁ జూడంగ నప్పుడు మనుజునాథ!

502

[శ ష స ప్రాస]

మఱియు శ ష స ల ప్రాసము చెల్లటకు కౌస్తుభాభరణాంకుఁడు లక్షణము.

క. అసదృశ కషనలు పాతో
సుషమంబుగఁ బ్రాసమా శషోస్పషయనఁగా
విశ్చదముగ సూత్రనమ్మతి
నసమాయుధ జనక కౌస్తుభాభరణాంకా!

503

అన్నాఁడు. ఇందుకు ప్రయోగము [*వేములవాడ వీనుకవి చాటుదార]
చంపకము ౧-వ పాదమున శ - ప లకు ప్రాసప్రయోగము.

చ. విసరుహగర్భవ్రాతయును విష్ణువు చక్రము వజ్రవజ్రముగా
మసుకపుఁజాము కాటును గుమారుని కక్తియు¹ మౌని కోపముగా
దశరథసూను బాణమును ధర్మజా వాక్యము *కర్ణపీఠియుగా
వశుపతి కంటిమంటయును *బ్రహ్మజాపము రిత్తవోవునే?

504

502. *కల్పవర్షముని అ. కి. ప్రాతఃప్రతి.

504. *శబ్దకాసనుఁడు ఆకాశవర్షము అని అ. కి. ప్రాతఃప్రతి.

¹మౌని రోపమాన్ కాలుదండము. (అప్ప. 3-91).

*మౌనికాపము. (అప్ప. 3-91).

*పండితవాక్యము. (అప్ప) ‘బ్రాహ్మణ’ అనుటకు ‘బ్రహ్మణ’ అని
ప్రయోగించెను.

‘వీధత్స’ శబ్దము ‘వీధచ్ఛం’డన్నందుకు బ - థ లుప్రాసము
చెల్లటకు సోమయాజి ఉద్యోగవర్వము కందము ౧-వ పాదమున
లక్ష్యము. [1.238]

క. 1 ఆ బీబచ్చుని భూరి భు

జాబలమును దుర్నివారశౌర్యము శరవి

ద్యా బహులతయును బండికి

నై బవరము పేపినట్టి హరుడ యెఱుంగుగా.

505

డ - థ లుప్రాసము చెల్లటకు ప్రయోగము సోమయాజి కర్ణప(ర్వము)
ప్రథమాశ్వాసము గీతి ౪-వ పాదమున లక్ష్యము. [1.30]

శీ. శక్తులను దోమరమ్మల సరభనముగఁ

బోరుచో ఫీమసేనుని పేరురమున

క్షేమదూర్తి సముజ్జ్వలతోమరమ్ము

లేడు నాటించె దర్పమ్ము 1 రూఢికెక్క. అన్నారు.

506

ఇక రామభద్రయ్యగారు. [కవిజనసంతోషవి. 1-40]

క. ఏవాదెవ్యా దెవ్యేడు

నావర్తిలుఁ గృతులయందు నశినాశ గుణ

శ్రీ వర్ణింపఁగ సురలం

దేవాఁడు గలాఁడు వనశిగేశకురంగా.

507

‘ఏవాఁడ’న్నందుకు ప్రయోగము సోమయాజి (శిలాంతి)వర్వము కందము
౧-వ పాదమున లక్ష్యము. [1.52]

505. 1 ఆ బీభత్సుని (సంతో. భా.) కవి నిర్దేశించిన ట్లిందు బ - థ ప్రాస
లక్ష్యము గానరాదు.

506. 1 రూఢికెక్క. (భార. వాచిశ్ల.)

508. శివరాటపర్వముని ౨ శి. వ్రాఁతవ్రతి.

క. ఏవాని బంధుమిత్రులు

జీవధనంబులను నొంపఁ జెందుదురు గృకుం

గా వాని వెన్నఁగాఁ దగుఁ

గేవల తమకార్యముతుఁడు కృకుఁడే తలఁపఁ.

508

మఱియు నందేకందము 4-వ పాదమున లక్ష్యము. [విరాట. 2-258]

క. 1వీవాకలేల మఱిం బది

వేపురనే 2వెదకి పట్టి వేడిన నద్దం

తైవచ్చిన వలదన విం

దేవాఁడు 3గలాఁడు వీవు నెఱుఁగవు గంఁ.

509

ముద్దరాజ రామభద్రయ్యగారు. [కవిజనసంజీవని. 1-45]

క. 1పూంచెఁ మంచెఁ బంచె న

బంధుఁ బ్రయోగింపఁ జెల్లు నమరశ్రేణిఁ

మంచె మనోరథసుకరము

2పూంచె రమాధవుఁడు భక్తపోషణుఁడనఁగఁ.

510

1'పూంచె' ననుటకు ప్రయోగము సోమయాజి విరాటపర్వము 3-వ పాదమున లక్ష్యము. [4-15]

క. కాంచనమాలాలంకృత

చంద్ర సులీలమెఱుయ జవనాశ్వములఁ

2బొంది రథమ్మున మఱిమయ

పంచావన కేతువెత్తె బంధురభంగిఁ.

511

1వీవాకలేల యితి. (సంకీ. భా.)

2వలది పట్ట వెదకిన (సంకీ. భా.)

3మగండు దీరి. (సంకీ. భా.)

510. 1పూంచెం బూనిచెఁ బూన్చె. (క. జ. సం.)

2'పూన్చె' అని త. కి. వ్రాఁతప్రతి.

511. 1, 2 'పూన్చె' అని త. కి. వ్రాఁతప్రతి. ఈ సంయుక్తరూపమును గ్రహించిన ప్రాకరణముగను.

1 'మంచితి' నన్నందుకు శబ్దశాసనుడు అదిపర్వము ఉత్పలము ౨-వ పాదమున లక్ష్యము. [2.200]

- ఉ. పెంచితి ధర్మమార్గములఁ బ్రీతియొనర్చుచు ధారుణీవ్రజఁ.
మంచి త్రనేకయాగముల మానుగ దక్షిణలిచ్చి విప్రులఁ
వించితి నజ్ఞనస్తుతుల విర్మలమైన యశంబు దిక్కులఁ
సంచితప్రజ్ఞ సర్వగుణసంపద నేవ్వఁడు పినమామలే? అన్నారు. 512
- సోమయాజి శర్మపర్వము చంపకము ౩-వ పాదమున లక్ష్యము; శర్మ
వర్ధాను ధర్మరాజు పరమేశ్వరుని పేరుట. [1-285]
- ద. స్ఫురితషడర్థనేత్రునిఁ ద్రిశూల సముజ్జ్వల విర్గుణా గుణా
దరసముదాత్తమూర్తిఁ గలితప్రభవస్థితి సంహతిక్రియా
నిరత వివర్జిత త్రిభువనీ మహావీయుని దైత్యమర్దిన
వృరుచవరుఁ జతుర్భుజ విభుత్వవహోజ్జ్వల నాశ్రయించెఁ.
అన్నారు. 513

[అగస్త్య వ్యాకరణ విషయము]

వ. మణియు నందు విక నగస్త్యవ్యాకరణమున అగస్త్యప్రోక్షంతంబైన
వికృతివ్యాకరణమునందు అంద్ర మైదువిధంబుల వర్తిల్లు; నవియెయ్యవి
యంటేవి - తత్సమంబవియు, తద్భవంబవియు, శుద్ధాంద్రంబవియు, అప
త్రంశమవియు నైచ(?)విధంబులఁ బ్రవర్తిల్లు. అందు తత్సమంబనునది
సంస్కృత ప్రాకృత శబ్దములతో సమానంబైయుండు, నదియెట్లంటేవి
యందులకు వికృతి వ్యాకరణసూత్రములు.

సూ. మహతోఽత ఉత్. వృ. మహతః అతః ఉత్.

512. 1 'మంచితి' అని ల. కి. వ్రాతప్రతి. ఈ రూపము గ్రహించిన ప్రాస
భంగమగును.

514. (?) అయిదవ విధము పేర్కొనబడలేదు. గ్రంథిలో ఆదేశము లుత్పత్తి
యందును. ఇచట దేశ్యమను విభాగముండకలయును.

నూ. మహాకస్సోర్థజ్ఞః॥ వృ. మహాత స్సుప్రత్యయవరే దుజ్ఞస్యాత్. అన్నారు.
ఇందుకు శబ్దకాననుఁడు ఆంధ్రకబ్బిచింతామణియందు

అర్థావృత్తము. 'ప్రీవకుజదాన్వివాన్యేమహదాభ్యా
స్త ద్విశేషణా శ్చాపి ।
మహతోఽత ఉద్విభక్తై
మహాకస్సోర్థజన్వితో భవేత్పుంపి.' (అజంత. క్ల. 3.)

అన్నాఁ డిందుకు ప్రీవాచక వకువాచక జడవాచకములైన కబ్బిములు వివాగా
గల పురుషవాచక కబ్బిములున్న వాటికి విశేషణములున్న మహత్తులనే
సంకేతము కాబట్టి 'మహతోఽత ఉత్' అనే సూత్రంచేతను మహతైన
పురుషవాచకకబ్బిముయొక్క, అతః అత్తుకు, ఉత్ ఉత్వము వచ్చును.
ఎటువలెనంటే - రాముః అనే కబ్బిము పురుషవాచకము గనుక మహతైన
పురుషవాచకకబ్బిము తుదనుండే వినర్గలకు లోపము వచ్చి ఆ మకారము
మీఁదనుండే అత్తుకు ఉత్తువచ్చును. 'రాము' అని యుండును. 'మహాత
స్సోర్థజ్ఞ' అనే సూత్రముచేత ఆ మహతైన 'రాము' అనే కబ్బిము
యొక్క స్తోః - సు ప్రత్యయమైన ప్రథమైక వచనమునకు దుక్ వచ్చును.
'రాము దుక్' అని యుండును. 'అనుక్తమన్యతః' అను కబ్బిను
కాననము అనుటచేత కబ్బికాప్రమున 'హరిన్త్యం' అను సూత్రముచేత
జీత్తుకు లోపము వచ్చును గనుక దుకారముమీఁద ఉండే కాకు లోపము
వచ్చి 'రాముఁడని' ఉండును. ఈ ప్రకారంగానే కృష్ణుఁడు, పురుషుఁడు,
ఇవి మొదలైన పురుషవాచక కబ్బిముల కన్నిటికిని సరిహద్దుకొనేది.
"సువర్ణదండైక విశాత పత్రిత జ్వలత్ప్రకాసావశీ కీర్తిమండలః"
అనే నైషధ కావ్యమందు (1 - 1) నుండే 'మండలః - మండలుండు'
అని తెలుఁగున తత్సమమేలాగయ్యెనంటే - యీ రీతి కీర్తిప్రకాసములు
గల నలువికి విశేషణం గనుక, అనల కబ్బిము పురుషవాచక మహత్తు
గనుక ఆ పురుషవాచక కబ్బినకు విశేషణము గనుక 'మండలః' అనే
వినర్గకు లోపము వచ్చి లకారము మీఁద అత్తుకు ఉత్తువచ్చి ఆ ప్రత్యయ
మైన ప్రథమైక వచనమునకు దుకాదేశము వచ్చి జీత్తుకు లోపము వచ్చి
'మండలుండు' అని అర్థానుస్వారంతో విలచెను. పూర్ణానుస్వార అర్థాను

స్వారములు తెలుగున ముఖ్యముగా వచ్చును గనుక 'మందలుందు' - మందలుడు' అని యుండును. "హ్రస్వోవా ఖండః. పూర్వోవా ఖండః. ఖండపివ దీర్ఘం స్పృశ్." అనుటచేత వీలాగ తత్సవశబ్దములకు వాటి విశేషణములకున్న పరిచూచుకోవలయును.

ఇక నందు తద్యవ శబ్దములకు —

తద్యవమనగా సంస్కృత ప్రాకృత శబ్దములుబుట్టిన తెలుగు లనుట. 'త్రిలింగ' శబ్దమున 'తెలుగు' అనే శబ్దము నటువలెనే పుట్టి. అది యెట్లంటేవియు — శ్రీ పర్వత కాశేశ్వర ద్రాక్షరామ మధ్య దేశం త్రిలింగాకారమ్ గనుక, ఆంధ్రదేశానకు సంస్కృతాన త్రిలింగరాజ్యం అనే పేరుగలిగి. ఆ త్రిలింగ అనే పేరు ఒక 'త్రి' అను మొదల వర్ణమునకు — "రవలామధశ్చ - అథో వర్తమానానాం రేప వకార లకారాణాం లోపస్యాత్" అనే అగస్త్య వ్యాకరణసూత్రం చేత తకారం క్రిందగా నుండే రేపకు లోపం వచ్చును. 'త్రిలింగా' అనేదిప్పుడు 'త్రిలింగ' అని యుండును. 'ఇన్ద్రేచావన్యోన్యం' అనే సూత్రంచేత 'ఇన్ను' కరి 'ఏచ్చు'కు 'ఉన్ను'ను, కావరిపినచోట తెనుగుల కూడించును గనుక తకారంమీద ఇన్ద్రేచ ఇకారానకు ఏదైన ఏకారం వచ్చె గనుక తెలింగా అని ఉంటేను 'ఉదితశ్చ' అనే సూత్రంచేత ఇకారానకు ఉకారం, ఉకారానకు ఇకారం వచ్చె గనుక లకారంమీద ఉండే ఇకారానకు ఉత్వము వచ్చు గనుక 'తెలుగా' అని యుండెను. 'అచః ప్రతిపదం కాశ్యానశ్చ' అనే సూత్రంచేత తెలుగున అచ్చునకు ప్రతిపదం కద్దు గనుక 'తెలుగు' అని ఉండెను. హ్రస్వాక్షరంమీద పూర్ణానుస్వారం వికల్పంగనుక 'తెలుగు' అని ఉండెను. 'తెలుగు' అని అనవచ్చును.

"నణ దలా మిహా న్యాన్యం" — అనే సూత్రంచేత యీ తెలుగులో నకార ఇకార డకార లకారములకు అన్యోన్యం కద్దు గనుక 'తెలుగు' అనే పదములో ఉండే లవర్ణమునకు నకారం వచ్చి 'తెనుగు' అని యుండును. త్రిలింగ శబ్దముమీద తద్యవమై పుట్టిన తెనుగుశబ్దం. ఇది సుశబ్దం ఆ తెలుగు శబ్దానకు అభేదముగాబుట్టిన శబ్దం 'తెనుగు'

అనే శబ్దం కాబట్టి 'తెనుగు' అనే మాట ముఖ్యమైన తర్జనమనుట.
'తెనుగు' అనే శబ్దం కేచిత్పక్షం.

మఱియు, "మనయా మధోవర్తమానానాం . ఆధోవర్తమానానాం
మకార, నకార యకారాణాం లోపస్సాత్" అనే సూత్రంచేత నీ తెను-
గున ద్విత్వములైన మకార నకార యకారములకు లోపము వచ్చును.
అది యేవ్రకారమున నంటే 'ముక్కం' అనేదప్పుడు ఆ క్రిందనుండే
ద్విత్వయకారమునకు లోపంవచ్చి 'ముక్తైం' అని యుండును. 'కన్య'
అనేదప్పుడు యకారానకు లోపంవచ్చి 'కన్న' అని యుండును.
'భగ్నం' అనేదప్పుడు ద్విత్వనకారమునకు లోపంవస్తే చతుర్థ భకారం
తృతీయ వర్ణం ఐకారంవచ్చి 'బంగ' అని యుండెను. 'బంగపాటు'
నటువలెను. ఈరీతి నకల శబ్దములకు తెలియవలెను. ఇది అగస్త్య
వ్యాకరణసూత్రప్రకారము. *అధర్వణాచార్యులు, 'ఆంధ్రశబ్దచింతామణి'
వ్యాఖ్యానం మొదటను,

"వాచా మాండ్రమయానాం యః
ప్రవక్తా ప్రథమో భవత్
అచార్యం తం కపింద్రాణామ్
వందే వాగనుకాసనమ్."

అన్నాడు. కాబట్టి ఆంధ్రకవనమునకు శబ్దకాసనాదే ముఖ్యం దనుట.
మఱియు విక నందు, 514

రేఫ అకార లక్షణములు

తే. పరఃగు రేఫకురేఫయే ప్రాసమగు (అ)

కారమైన అకారం (గలుగు) గృతు

కవిక రేఫ అకారసంకలితముగను

చెల్లవిడ, మూటి కొక్కటి చెల్లగృష్ట! (1)

515

514 * ఈ శ్లోకము కాళిదాసురచితము లోనిది. (సంజ్ఞాపకేచ్ఛవారంధ్రము).

515. (1) ఈ పాదభాగార్థము పుష్టముగాదు.

వ. మణియు నెట్లంటేవి

516

తే. సంస్కృత పదమ్ములందుఁ దత్పమములందుఁ
దదృపములఁ గ్రియాపదాంతక్షరములఁ
గల్గి రేఫదా గృతుల విక్రమముగ వీవి
మీఁద బండి ¹అకారములేడు కృష్ణ!

517

తద్రేఫ అకార ప్రకారము

పీ. అద్వయ యద్వయ తద్వయ ఏ ఓ లఁ
గదగును రేఫఅకారముదా, ¹బు
మూ శ ఖ ఐ ఔ ల రేఫలు గలిగినఁ
గదగును లేదు అకార మరయఁ
జను హల్లాలను క గ చ జ త ద న ప ల మ
[ర వ న ల] లనేడి వర్ణములపైన
రేఫఅకారముల్యైలయును అ ప భ రు
ల్యుతీ త థ త ర ప భ ల్య క ష హ క్ష

తే. లనేడి వ్రాలందు రేఫలే దనరుఁ గావి
ధర అకారంబులేదు పిదబుఁ గృతులఁ
జాపె నన్నయభట్టాది సుకవి వరుల
కవితలందెల్ల వెదకినఁ గదఁగి కృష్ణ!

518

వ. మణియు ఇ, ఖ, అంబులు కట్టమల యందలివి యప్రసిద్ధంబులగుట
నెల్లవారికిం దెల్లంబగు నది యట్లుండె. వెండియు తద్రేఫ అకార ప్రకా
రంబులు ప్రకాశంబగు తెఱంగెఱింగించెద నవధరింపుము.

519

చిత్రకవి పెద్దనగారు. [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-4]

517. ¹రకారము. (ల. కి. వ్రాఁతప్రతి).

518. ¹బు, యూ, ఖ, ఖూ లు సంస్కృతాక్షరములు. శుద్ధాంధ్రమున
నుండవు. వీనిపై అకారము లేదని చెప్పట యనవలయు.

తే. వృథివి జీవుడీకుడను నభేదవాది
వలెనె వాడించి కుకవి దుర్వాది నభ
తాను రేపకజాకు భేదమెయనునది
కృతులజెప్పుట సుకవి సమ్మతముగాడు.

520

[ల. పా. సం. 3-5]

క. ఇదండగు రేపకు రేపయె
యదరంగు బ్రాసము అకారమైన అకారం
బిదండగును గావి రెండును
బిడిగలయంగు జెప్పరాదు పావనివింటే!

521

[ల. పా. సం. 3-10]

పి. సంస్కృతార్థముల దత్తమమగు తెలుగుల
యందు గ్రీయాపదాంతాక్షరముల
బలుకుచో రేపలు గలుగు వింతియకాని
కలుగదు బండి అకార మరయ
అద్వయి ఇద్వయి ఎద్వయి ఒ, ఓ లు
క గ చ జ త ద ప బాక్షరములెన్న
వ మ ర వ స ల లిన్ని యమర నిర్వదిరెండు
వీనిపై తారేప వితతు లొదవు

తే. వాని వర్గులచే దేర్చు వరునతోడ
గతమ యరునది తొమ్మిదక్కరముల తుడ
గదిపి రేపలు గలిగిన గలిగెగాని
మఱి అకారంబు లేదెందు మాదుతసుత!

522

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3-11]

521. బిడి. (ల. 3. వ్రాశిప్రశ్న).

522. క గ చ జ త ద ప బాక్షరములెన్న. (ల. పా. సం. పా.)

వ. (ఇందు) సంస్కృత పదముల తత్పముగు తెలుగు పదముల రేఫలు
గలవు. అకారంబులు లేకుండుట సుప్రసిద్ధముగు. క్రియాపదాంతాక్షర
ములపై వచ్చు రేఫ వర్ణంబు లెట్టివనిన,

523

కాళ్లసాక [*తిరుమలయ్య]గారు. [రేఫ అకార నిర్ణయము. 3]

క. ఇచ్చిరి తెచ్చిరి యవియెడు

యచ్చ ¹తెనుంగులఁ గ్రియాపదాంతంబులపై

వచ్చినవి యెల్ల రేఫలు

రచ్చల చెడలవిత, ధరిల రచనలు కృష్టా! (?)

524

చిత్రకవి పెద్దనగారు. [లక్షణసారసంగ్రహము. 3.12]

క. వ్రాసిరి తెచ్చిరి యోసిరి

సేసిరి వచ్చిరి యనంగఁ జెన్నగుక్రియలం

దాసిన తెలుగులఁ గలయవి

భాసురముగ రేఫలయ్యెఁ బవనతనూజా!

525

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3.13]

తీ. రేఫక్రిందట ద్విత్వతూ రేఫలేడు

ఘనఅకారంబె ద్విత్వ అకార మగును

అఱ్ఱునను నల్పునొకయిట్టి మట్టినీడ

నల్లుగుఱ్ఱంబు గలవానికుఱ్ఱ వినుము.

526

వ. మఱియు పెద్దనగారు అకారాదులపై వచ్చు రేఫ అకారంబులు వర్గక్రమం
బున (వివరించిరి). అందు అకారంబుపై వచ్చు రేఫలు ఎట్టివనిన సావ
దానంబుగా వివ వవధరింపుము.

527

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3.16]

524. ¹చిన్నన్నగారు. (అ. 3. వ్రాఁతప్రతి).

²తెనుంగులు క్రియాపదాంతాక్షరమై. (అ. 3. వ్రాఁతప్రతి).

పీ. అరిగొన నరదాన నరిగెను నరవాయి

గొనకడుదరగంటగవియె నరయె
నరపి చల్లార గవ్వార నారెడు నన
నారంగ ధర్మంబు నారగూరె
నారగఁగిన పాలు నారెకు లారాట
మారటం బారవియగ్గి యారె
నారయ నట్లు పొంగారె నారంగ న
ద్యయిమీద రేఫ లిర్వదియు రెండు

తే. ఇరవు విరువురు విరువడి యరుగెలకులు

విరుము విరవార నొల్లఁబోయి రవపీరె
వీరి కలుపుచై వీరేడు వీరెలుగనఁ
బడునొకొండ్రేఫ లిర్వయివయి హనుమ!

పల్కి

మఱియు విక ఉకారంబుపై రేఫ లెట్టివనిన —

[లక్షణపారసంగ్రహము. 3-17]

పీ. ఉరవట యురవణిం చురిమెడి యురులఁద్రో

యుట దెందమురియాడ మరియు ననఁగ
సురుళింప మారకయుండుట సూరార్పు
టూరట పుచ్చుట యూరమండి
యన మద్యయంబుపై నొకరు రేఫలు పడు
నొండివి కృతులలో దండిమెఱయు
మఱివుగ రిపులపై మఱుకుడు బలిముఠి
యఱుముడు మఱుకఱి మఱుకచేతు

తే. లూఱడిల మూఱు నవఁగను మూఱుగదన

సూఱే నన మద్యయంబుపై సుప్పతిల్లు
బండిఱా లివి పదియయ్యెఁ బరఁగఁ దెలుఁగఁ
గృతులఁ గవు లికఁ బొయిపొందఁ గీకనాథ.

పల్కి

[లక్షణపారసంగ్రహము. 3-13]

పీ. ఎరగలి తెరువది యెరగాఁగ నెరియంగ
 నెరికె యేరికెయన నెరవిడుమన
 నేమీదిరేఫ లిషేదగు కౌందూరు
 లొరు లోరపిలఁగ మిన్నొరయ నొరిమె
 నోరల కోరిచి తోరి యనఁగ రేఫ
 లెన్నిది యోమీద నెనఁగె వింక
 నె(ఱ)కలు నెఱచియు నెఱ(కు)లు నెఱకయు
 నెఱనంజ యెఱుపును నెఱగు యెఱుపు

తీ. ఎఱుగుటనఁ దొమ్మిదేమీద నెనయుతాలు
 యెఱువ దొఱుపుల నొఱగాలు నొఱిగెనవిస
 నొఱుపుగలకత్తి యెఱులోన నొఱులు టనఁగ
 శిషిడతాలివి టమీద నెనయు హనుమ!

530

వ. ఇఁక కవరుమ్మీదఁగల రేఫ లెట్టివనిన,
 [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-13]

531

పీ. కారుక్రొమ్మొగులు తొల్కొరిఁగరమొవ్వంగఁ
 గురియఁ గరిసెన మొక్కరుఁడు చేపి
 కోరవ్వనంబు చేకూర విడుకరణి
 కూర కారాకులు కూరుటయును
 గరకరఁ గాలంగఁ గరఁగి కరువుఁబోపి
 కోరికి కూరిమి కోరఁజేసెఁ
 గరవాలు కరువలి కారింప కూరుకు
 కూరుకు కారాట కారనంగఁ

అ. గూరనాటిసమ్ము కొరప్రాణ మవఁ గారి
 యంబును గరి గోరునది కరకరి

కొరులు తెర లనఁగ కారాది రేపలు
ముప్పదియును రెండు ముఖ్యవరిత.

532

ఇక కకారాదిపై అకారములు. [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-20]

పీ. కుఱుగట కొఱుమాలి కొఱుతవడి కుఱువ
కఱువునఁ గొఱుగాదు కొఱువి యనఁగఁ
గఱుటిఁ దెల్పుగరాదు కాఱియ కఱుకంత
కొఱులి కొఱులువచ్చెఁ గెఱుయ ననఁగ
గఱుకులు కుఱుకొవి కాఱుదు కొఱువంబు
కొఱుగల్గు కుఱుమాపు కుఱుకుఱుయన
కొఱుదల కొఱుకు కొఱులక్కఱు
రవతికఱుపెను కఱువతి¹

తీ. కఱుకల కలికి కఱుదులు కఱుకటిగొన
కొఱికి కఱుకేకి కొఱుగుట కఱుకఱుయన
గలకకారాది బిండి అకారసంఖ్య
రెన్న ముప్పది నాల్గయ్యె విసజమంత్ర.

533

ఇక నందు గకారముమీఁదఁగల రేప రెట్టివనిన, [అ. సా. సం. గ్రహము. 3-2.]

పీ. గురువులు పారఁగ గరుదాల్చె మేఘగౌర
గరువతనము గణఁగిరి గురువుగ
గురుసులు గురుగు రెగిరివడి గిరగిర
గురుసు పింగారము గరగ గరిత

533. 1 పాఠము మరిలేదు. పోల్చుకొనుటకు పాశాంతరము ఉపలబ్ధము
కాలేదు. లక్షణసారసంగ్రహమున 8 పాదములే కలవు, ఎత్తుగతిలోఁ
గడకుటి రెండు పాదములు మాత్రము కలవు.

533. 2 రెద్ద అకారసంఖ్య. (అ. సా. సం. పాఠము) బండి రకారసంఖ్య.
(అ. కి. వ్రాతప్రతి.)

గౌరము మ్రగ్గిరి గరిపెఁడు బంఁగు
 గురుగులు గరువము గోరమనఁగ
 విరువడియొక రేప లివి గకారముమీఁద
 గిలుపుట కొఱియల గిఱిచి వగల

తే. గుఱుకు, గిలుట గఱి గుఱి గొఱక గొఱజ
 గిలుక గుఱుగులు గుఱుగులు గుఱుగు గఱిపె
 గొఱులు దగ్గఱి గిలుమెట్లు గుఱుక గిఱికొ
 నె నన తాలిరువడి గోవరివి ననిలజ.

384

ఇక చకారముపై రేప లెట్టివనిన —
 [లక్షణసారసంగ్రహము. 3122]

పీ. చేరువ తెచ్చిరి చెచ్చెర చేరిరి
 చెరువుటచ్చెరువును జొరకయనఁగఁ
 జొరవ యచ్చరలనఁ జూరెయచ్చరియము
 చితమేనవచ్చిరి చెరిపిరి యనఁ
 జిరుగవి చెరఁగుల చీరలు విచ్చిరి
 యనరేఫలివి వదునెనిమి దయ్యెఁ
 జీచ్చటపిడుగును జీచ్చటకును జోట
 చిలుకొట్టు చిఱిమి ముచ్చిఱుతనలఱు

తే. చూట విడుచుట క్రచ్చట చుటచుట యనఁ
 గూట చుటచుట చిలుపులి గట్లచుటలు
 చెటలుటయు నేలచుటచుట చెటవిడుటయుఁ
 తెఱిసగము చులుపుచ్చుట చెఱిగొనుటయు.

385

వ. మఱియును,

385

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3123, 24]

అ. చెఱుకు విల్లు చెఱుపునేయుట చెఱుచుట
 చెఱుపు చిఱునగవును జిఱుత యనఁగఁ

జాటుకు ముద్దెననగ షోణి విర్వదియైదు

దవరమైన తాలు కంభు తనయ.

537

వ. ఇక జకారంబుపై రేపలు లేవు.

538

జకారము లెట్టివనిన, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-25]

తే. జలవి జెలిపోరు జలజల జాతెననగ

జలగొనియె జాటుపుచ్చుట జిలజిలయన

జోలజోల యనంగ [జంజాలు నెలులనంగ]

తొమ్మిదివి జకారంబుపై దొడ్డతాలు.

539

ఇక నందు తకారమ్ముపై రేప లెట్టివనిన, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-26]

సీ. తరిచాడె తరిమిడి తరువఁగాఁ దరచుట

తిరుగుట తిరియుట తిరము తెరువు

తెరలుట తరలఁగ తరఁగ తరతరము

నేర్తురు తోరమ్ము నెత్తురనఁగఁ

దెకతేర వత్తురు తేరా నుగంధంబు

తొరుగుట తరమించి తొరలిక యనఁ

దూరువునాటను శేరంగనేర్తురు

తీరవిక్కిన్కబల్ తెరఁగుననులు

తే. తెరలఁగాఁగాఁడు నెయ్యి కస్తురికి నమము

తీరుపైఁ జిత్తరువు బొమ్మ తారు గనిరి

తెరయఁ దొరితొరి వాం త్రరుదెంతు రనఁగఁ

దవరరేప బీజణమరుద్ధంబులు హరి!

540

ఇక తకారంబుపైఁ గల జకారంబు లెట్టివనిన, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-27]

సీ. తెలువలు వాతెబల్ తెలుచిరి యేదైతి

తెలుగుగలుటయును తెలువు లనఁగ

దఱుగుట తక్కువ తఱుగుట పెర్తియఁ
 దఱుగుట చేదనార్థంబు నయ్యె
 దఱియగు నత్తఱిఁ దఱవగు తఱిగొవి
 తొలఁగువడుటయును దఱఁగరింపఁ
 దఱుముచుఁ దొలఁగమిఁ దొలఁగుట పోవుచుఁ
 దొలఁగిన తావియుఁ దొలఁగె ననఁగఁ

తే. దఱగు తఱుమును దిఱియును దఱుటనఁగఁ
 దఱు తఱుముచుఁ దఱలనఁ దేఱుదురనఁ
 దేఱికనుఁగొనఁ దఱులనఁ దేఱుమి యనఁ
 దఱియఁ జొఱుమనఁ దీఱగఁ దఱికి ననఁగఁ.

641

వ. మఱియును,

642

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3.28]

తే. తొలఁగఁజేయుఁడు తొలఱును దఱగదీర్వ
 కన్నుతెఱుచుట మఱితెఱుగన్ననంగఁ
 దఱిమి యనిపేసెఁ దెఱుగొప్పుఁ దఱిగొలువనఁ
 దపరములకొలు దృక్పముద్రము లనిలఱు.

643

ఇఁక దకారముమీఁది రేఫ లెట్టివనిన, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3.29]

పి. దురదుర జూదరి దొరలెల్లఁ గుదురుగ
 దొరకొలు దురమౌట దొరయఁదనుట
 దురపిల్లు తెదురుట దొరకొల్వ దొరకొంట
 దూరులు దరిద్రొక్కి దొరపి రనఁగ
 దరికొనె ననఁ బందదశరేఫ లపియయ్యె
 ముందఱు కొంటు ముందఱెదురు
 నం దొలఱించెద రందఱు మీదఱు
 మెందఱు వదఱుట కొందఱునఁగ

ఆ. నెద్దితా యనంగఁ బెద్దటికం చన

నందతెన్నఁగాను వింద అనఁగ

బిందితాలసంఖ్య పదుమూఁట నగునెన్న

దపరమునను గల్గి తరుచరాధ్య.

514

ఇక నకారముపై రేప రెట్టివనిన, [లక్షణపారసంగ్రహము. 3-30]

పీ. నరములు నరలును నారులు నేరమి

వీరును నోరును నారసములు

నెరనులు విలునారి నేరుపులున్నారు

నేరేరనంగఁ గన్నార మనఁగ

నేరేళ్లు మరుగులు నెరయంగఁ జల్లుట

వేరక యన వివిచ్చియు నవర్ణ

పరము నప్తదశరేఫలు నఱినొప్పుట

నఱయంగ నెఱిదప్పి నఱిగొనెనన

తే. నెఱియు నెఱిసియు నెఱిమంట నెఱికులనఁగ

మఱుముగా మఱుమాడెను నెఱిసరి యన

నెఱివు నెఱికూరె మఱుపాడె నెఱిపె ననఁగ

వీఱుపైఁ గవిపివ విప్పు మాఱు పదులు.

515

వ. మఱియును,

516

[లక్షణపారసంగ్రహము. 3-31]

తే. నాఱు విడుచుట నెఱిలేక నూఱునఁగ

వీఱుగాఁజేయు నెమ్మేలు నెఱివకనుట

నెఱిపుగను నెఱివెండ్రుకల్ నెఱిమొగమన

నెఱిమీరుదు నెఱివాదులు నెఱిచెడ కన.

517

వ. మఱియును

518

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3-32]

తే. నెఱితెగట్టుట విఱుపేద నెఱువుదిది
 నెఱితె నెఱనారసము వాఁటె నఱుజుపేను
 అదిగొ నెఱత్రోవ నుఱుమయ్యె నన నవర్ణ
 పరము తాలు ¹ముప్పదియాఱు పవనతనయ.

549

ఇఁక పకారముమీది రేఫ రెట్టివనిన, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-33]

పీ. పరఁగనఁ బరువడి పరికింపఁ బురుడిడు
 పురుడు సూతక మగుఁ బొరక యనఁగ
 బరిమార్చిరి యన దెప్పర మిప్పరుననఁగఁ
 బొరిపొరి పరుననఁ బొరిగొవి రనఁ
 బురపురఁ బొక్కంగఁ బొంపిరి పోరఁగాఁ
 బెరిఁగె వర్తిలె వనఁ బెరుఁ గనంగఁ
 బరిచనుదెంచె నేర్పరి పెనుపరి పోరి
 పోరితం బనఁగను బొరలితి మనఁ

తే. బరపుగలచోటఁ బరపులు పరుసములును
 బేరునామంబు పరునంబు పోరచి యనఁ
 బెరదనఁగ దొడ్డి పరితేనె పెయనంగ
 బేరె నెయ్యనఁ బరిగొనె బేరుర మన.

550

వ. మఱియును,

551

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3-34]

తే. పొరుగు చప్పురంబును బొరపొచ్చెము పురి
 కొల్చుపోరామి పొరిగడుగు పిరిగొనుట
 పొరయ పివవర్ణోపరిఁ బొలుడు రేఫ
 లెన్న నలువదిరెండయ్యె వివజమంత్రి.

552

ఇక అకారము రెట్టివనిన, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3.35]

పీ. పఱచెను వేగంబు పఱపెద పఱపితే
 పఱివోయెఁ బఱచిన పాట్లనంగఁ
 బఱికితనమును నంపఱ పఱియలనఁగఁ
 బఱిగొని పఱిమార్చెఁ బఱిపని యనఁ
 బఱిపఱిగాఁ జేయఁ బఱిబుడనఁ జొచ్చెను
 బెఱిమూఁక పెఱిచేతఁ బఱిపనోపఁ
 బఱిఁదికిఁ బఱిఁ జూపఱ పఱిపోయెను
 బెఱిగినచందంబు పఱిఁదు లనఁగఁ

తే. బఱిపక పఱచు పఱిఁచుఁ బఱిపుటనఁగఁ
 బఱిబుడన విప్రుడంబులు పఱిబయ్యును
 బఱికపురియలు తెప్పఱ పఱిపఱియలు
 పెఱికెఁ గోఱలు పెంపఱ బఱియనంగఁ

553

వ. మఱియును,

554

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3.36]

తే. పెఱిగె నట్లనఁ బఱిపెడి పెఱికివచ్చెఁ
 బఱిపయినపట్ల బఱిచిరి పఱివ ననఁగఁ
 బఱిక గఱిపఱిఁ జిక్కులుపఱిచి రనఁగఁ
 ప¹పరములు తాఱు గతిగతుల్ పవనపుత్ర.

555

ఇక అకారంబుమీది రేఫ రెట్టివనిన [లక్షణసారసంగ్రహము. 3.37]

పీ. బూరుగుచెట్టగు బూరుగ వాద్యంబు
 బేరంబు ¹బురదయు బేరజములు
 బఱిగట్టె బారెఁదు బరవనంబును బారు
 బారమ్ములేపిరి బఱివడియె

555. ¹పరపరమున తాఱుగతిగతుల్ పవనతనయ (అ. 3. ప్రాశస్త్యం.)

556. ¹బురదయు. (అ. పా. 50)

బూరెలు బోరలు బోరగిలంబదె
 బోరవి శ్రమోసెను బూరటిలై
 బురుజులు శిగజ్జెలు బెరసెనువీరమ్ము
 బరిమైవి బరులుబై బరువు బరరు

తే. బిరుదు బురబురఁ బొంగె విబ్బరము నబ్బు
 రం బనఁగ వివి యీ బవర్ణంబుపైవి
 నప్తవింశతి రేఫలు జరుగునయ్య
 శిలవింశత ! పేవకవిధేయ ! అంజనేయ !

555

ఇక అకారమ్ములు, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-33]

తే. బిలుసుముట్టించె బిలుసులు బిలులులెందు
 బిలు¹బిలు నెంపివైచె దబ్బిలు లనంగ
 బిలుబిలున నీదై బిలుబోయెఁబనియన వివి
 బవరముల తాలుగిరి సంఖ్యఁబరఁగె హనుమ !

557

ఇక మకారముమీఁది రేఫ లెట్టివనిన, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-39]

సీ. మురిసెను దొండ మామరదంతికివి నన
 మొరపతాలును దేంట్లు మొరసె ననఁగ
 మారట మూర్తులు మేరలు దప్పిరి
 మారిమనఁగుటను మోర లనఁగ
 మురియలు తునుకలు పరియాదక్రమ్మరి
 మరిగించుకొనుట వేమా రనంగ
 మరలుట మది మేర మెరమెరననమరె
 మురిసెంబు తామరల్ మురమురయన

556, శిలవింశత.

శిగజ్జెలు. (అ. 3. వ్రాతప్రతి పాఠములు)

శియాజిమర పేవకవిధేయ యంజనేయ. (అ. పా. సం.)

557. బిలునఁద్రప్పివైచె. (అ. పా. సం.)

అ. మరులుడుపుట మొరడు మారేళ్లు మిరియంటు
సుమ్మర యనగల్గె సొరిది మన్న
మవర రేఫలౌను మఱి యెంచి చూడంగ
విరువదియును నాల్గు హరకుమార !

558

మఱియు మకారముమీడి అకారములు, [అక్షరసారసంగ్రహము. 3-40]

సీ. మఱి మేఘపుమెఱుగు మెఱచునొకోయవి
మఱతులు మెఱుగెక్కి మొఱసి యింక
మఱుట నోళ్లును మఱచి దిక్కులుసూచి
మఱతును నేనును మఱుడుగుట
ముఱిమొండి మనుటయు ముమ్మాలు వేమాలు
మొఱములు వైచెను మొఱయిదీరన
మొఱుగుచు మఱచిన మఱువక మఱియును
మిఱుమిట్లు గొవియును మెఱయు మెఱవి

తే. మీఱు మీఱియు మొఱములు మెఱుగులనగ
మఱపు ముఱిముఱి చీకటి మఱుగు మఱుడి
మఱులు గ్రమ్మటి పల్కలు మఱియనగ
మఱుమొగమును మఱపు నేమఱియనంగ.

559

[అక్షరసారసంగ్రహము. 3-41]

తే. మఱుపడుటయు పెడమఱి మఱుదలనగ
మొఱకు మఱునాడు మిఱుచూపు మఱుపుకొనుట
మయిమఱువులును మఱలేక మఱకు వనగ
మవరమున తాలు మువిగతుల్ మారుకనుత.

560

ఇక రేఫ లెట్టివదిన, [అక్షరసారసంగ్రహము. 3-42]

అ. రేయి రిచ్చ రిత్త రేయెండ రెండవ
రూడిరేకు రాదు రూపు రమణ
రమ్మ రార రోజు రాగిల్లి రామాది
రచ్చ రాయదియును రాయలును.

561

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3-43]

తే. రారు రాయంచ రాయుచు రాయుటయును
రక్కసియు రోయు రూపింప రంకెలనంగ
రూపెదను (రేపు) రాతిరి రుచియనంగ
ముప్పదర్థముల్ రేపాది నొప్పు హనుమ.

562

ఇక అకారములు, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-44]

అ. తేడు తెప్ప తాచు తేవ్వన అంపిల్లు
తేక్క తేక్క తేసు తేవు తేవు
అవిక అట్టు అంకు తాంగ అంకించుట
యనఁ బడెను తాచులయ్యె హనుమ.

563

ఇక వకారముమీది రేఫ రెట్టవదిన, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-45]

పీ. వారిండు వారికి వారకంబుగ విరుల్
వారక యిందు నెవ్వరికి నీకు
వరిపంట తలవరుల్ వరున వారురు గాచి
వేరంబు వెరవున వెరసు విడిచి
వరవకు విరవిర వారవిసేరల
విరియంగఁ జల్లిర విరియటయును
గాల్వరు విరువురు వల్వరు నెవ్వరు
వీరల వరిటంబు వారువములు

562. * “రూపెదను రాతిరి రుచి యనంగ” అను అ. పా. గుర. పాఠమున
గ్రహించిన 29 పదములే వచ్చును. అ. కి. సుకరింపఁబడిన “రూపెదను
(రేపు) రాతిరి రుచియనంగ” అను పాఠమును గ్రహించిన మొప్పులి
పదములు వచ్చును.

563 1 తేక్క తేక తేసు తేవు అవిక

అట్టు అంగు తాంగ అంకించు తాచున, (అ. కి. ప్రాతప్రతి)

తే. వరుణ గట్టిరి యోవరి వారకులన
వీరలన దేవరన సాటి వేరియనగ
వరుననంగను విన్ని వవర్ణవరము
రేఫ లివియయ్యె ముప్పదిరెండు హనుమ.

584

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3-46]

తే. వఱరె ననగను వేరుక విఱిగె విల్ల
వెఱగువడి యాఱి విఱుగుట విఱిచెననగ
వెఱమృగంబులు వెఱవెఱ వెఱవఱనగ
వఱదు గూపెను వేఱొక వెఱగుకోడ.

585

తే. వఱుకఁ ద్రోవగ విఱివిది వెఱచి వఱలి
వఱడ యనగను నెండిన వఱుగనంగ
నమరు విఱిగాలి విఱిపొల్లు ననవవర్ణ
వరము తాలివి యరువదో వవనతనయ!

586

ఇక సకారముమీది రేఫ రెట్టివదిన, [లక్షణసారసంగ్రహము. 3-48]

తే. వరకు పెరబడి పైరణ నరులనంగ
వరుకు పేయక సురిగిరి సొరిది యనగ
సురియ సొరనగండ్లును మారెలనగ
సారెసారెన సొగటాం సారెలనగ

587

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3-48]

తే. పిరియనంగను లక్ష్మియో జేపిరన్తగ
నేనరుల నెక్కి తనసరి నేపిరనగ
నస్తదకరేఫలయ్యె సాక్షరముమీడ
జానకీ జాది చరణాద్రి చంచరీక

588

[లక్షణసారసంగ్రహము. 3-50]

క. మును గన్నయభట్టామలు
మునుకొని రేఫలు అకారములు కృతులం గూ

ర్చిన పదకురేర్పరించితి

ఘనులిక మతి గరిగనేది గైకొనఁగఁదగూఁ.

569

అన్నారిక మదీయము —

తే. రేఫలు, అకారములు చెప్పలేక కాదు

చిత్రకవి పెద్దనార్యుండు చేపినట్టి

లక్షణమే యేను లక్ష్యంబువ్రాసినాఁడె

ఘనుల లక్షణములు వ్రాయఁ జనుటఁగృష్ట!

570

మఱియు నీరేఫ అకారములకు నన్నుభిల్లుగారు ఆంధ్రకవిచింతామణి
యందు శ్లోకము —

శ్లో. శరమవశ్శబ్ది శైలాగ్నయోఽన్యేఽగబద్ధర్థిషః

లఘుర్వాప్తి అకారస్యా యుస్సస్య క్వచిత్ క్వచిత్.

571

శ్లో. శత్రువుగ న్నద్యవగో దీర్ఘకాక్షర గళ్యరేఫస్యాత్ ;

నాన్యేషాం వైదర్శ్యం లఘులఘూనాం రయోస్తు విత్యంస్యాత్.

572

వ. టీక - శబ్దశైలాగ్ని = శబ్ద శైలమున రేఫలున్ను, అగబద్ధర్థిషః = శరమ
అకారములున్ను కలిగియుండును. అకార వరస రేఫ లేదు, సకార వరస
బింది అకారము లేదు. తద్వన శత్రువు పదములతోనున్ను, దీర్ఘ వికాక్షర
వరసనున్ను బింది అకారము రాదు. రేఫ అకారములకు యత్నిప్రాసశ్లేష
లకు విరుద్ధము అన్నారిది రేఫ అకారసద్భుతి. సమాప్తము.

శ్రీశ్రీశ్రీశ్రీ శ్రీశేయునా.

573

571. శబ్దది అధర్వణాకారకావశిలోనిది. [సంజ్ఞ. 24]

572. శబ్దది యార్యావృత్తిపాదమేకాన ఆంధ్రకవిచింతామణి మాద్రితప్రతి
యందుఁ గానరాదు. కావచరస్వతి యాహూయకపండితీయములలో
వ్యాఖ్యాతముగాదు. 'నాన్యేషాం' అనునది అం. శ. చిం. లోఁ
గలదు. [సంజ్ఞ. శ్లో. 10]

ఇక నెందు,

విభక్తి పద్ధతి లక్షణము

క. వెలయు నిడఁ బులక లలకలు

పులకము లలకములు హంసములనఁ హంసం

బులు నా హంసలనఁ దరం

గలనఁ దరఁగములనఁ దరఁగలనఁ కృష్ణా!

574

పులకలన్నందుకు ప్రయోగము 1 ప్రబంధ పర మేశ్వరుడు, ఆరణ్యపర్వము
గీతిపాదమున లక్ష్యము. [7-33]

ఆ. ఆ మనోజ్ఞరత్న మక్కువ గదియించి

పులక లెగయఁగొంత ప్రౌఢు విభుడు

జానకీకుచాగ్ర నంగమ సుప్తదై

నట్లయందె ముకుళితాక్షిదగుచు.

575

'తరగల' న్నందుకు ప్రయోగము తాస్కరరామాయణము 1 భూరి
వృత్తము 2-వ పాదమున లక్ష్యము, (యద్ధ. ప. 142)

కా. జ్యో మోషంబు విరంతరం బగుచుమోయం బెల్లదంభో? రా

రాఘోరాత్ర పరంపరల్ దరఁగలై రాజిల్ల నాహుతి

మోహవృత్తి (దనర్చు రామధనురంభోరా? దోర్విక్రమ

క్లాఘాగ్రము వేడు ముందుబెలుచు లంకాపురీ ద్వీపముగా.)

576

అందు హంస లన్నందుకు శబ్దకాననుడు, ఆరణ్యపర్వము కందము
2-వ పాదమున లక్ష్యము, [2-18]

క. దమయంతికి నలునకు నం

గమ కారణరూపమైన కలహంస మనో

జ్ఞ మనుష్య వాక్యముల న

ద్దమయంతికి హర్షమెనఁగఁ దావిట్లనియెగా.

577

‘హంసలు’ అన్నందుకు సోమయాజి కర్ణపర్వకందము ౪వ పాదమున
లక్ష్యము, [2-101]

క. బలకాలియైన హంసముఁ

బిలిచితి పురుడించి పారె బేలుఁ దనమునఁ

గలవేయింతకుమును హం

సలతోఁ బురుడించు నాయనంబులు జగతిఁ.

578

రామభద్రయ్యగారు, [కవిజనసంజీవని. 2-1]

తీ. వ్యిత్వము వినర్గలోపంబు వెలియుచోటఁ

జను నుకారాంతశబ్దంబు తెనుఁగుపేయ

రఘు రఘువు బాహు బాహువు రాహు రాహు

పూరు పూరనమఱి మేరు మేరువనఁగ.

579

అందు రఘువన్నందుకు ఆదిపర్వము శబ్దాననుఁడు మత్తేభము ౩వ
పాదమున లక్ష్యము, [2-221]

మ. రజనీనాథకులైక భూషణుఁడనై రాజర్షివై దారుణి

ప్రజనెల్లఁ దయతోడ ధర్మచరితఁ జాలించుచుఁ దొంటి ధ

ర్మజ నాధగు భగీరథుఁ బృథుగయుఁ మాంధాతృరాముఁ రఘుఁ

విజయుఁ బోలితి నద్గుణంబుల జగద్విఖ్యాత పారీక్షితఁ.

580

‘బహు’ శబ్దమునకు ప్రయోగము సోమయాజి విరాటపర్వము గీతి ౩వ
పాదమునను లక్ష్యము, [2-7] -

తీ. నేల నాలుగు చెఱఁగుల నృపుల కొలువు

లందు నేను వర్తించితి వ్రవనినాథ!

అగ్గలించి నాయెదుట బాహువృళించి

కడఁగఁ జాలిన మల్లలఁగాన నేను.

581

‘రాహు’ క్షిప్రునకు ప్రయోగము సోమయాజి (శిల్ప)పర్వము
కార్తూలము ౪-వ పాదమున లక్ష్యము, [2-240]

క. తీర్వచక్రము వదలెన్

బర్హము లేకయును రాహు బామని బట్టెన్

పర్వతముయిరిలెవరకు

582

నర్హదికలనతిచెనభము కర్కర గురిసెన్.

582

‘తీరు’ అన్నందుకు ప్రయోగము సోమయాజి కర్తవర్వము కార్తూల
స్పృశము ౪-వ పాదాది లక్ష్యము, [3-210]

క. లీలగేల నమర్చు మత్తగజకేళి సుందరోల్లాసమా

తీలత్వం బొనరంగఁ దిప్పుఁజదలన్ బృహిస్థలి నైచు మం

గాలన్ద్రోయ మెగంబుప్రేయ దిశలుగ్రస్పూర్తి వీక్షించు మో

కాలూరుల్ వయఁగ్రమ్ములేచు మెడచిక్కన్ దొక్కు నిల్చున్నగున్. 583

583

‘మేరు’ అన్నందుకు ప్రయోగము పాండురంగమహత్వము కార్తూలము
౧-వ పాదమున లక్ష్యము, [1.8]

క. మీదం దారధరాధరంబుగల యా మేకున్నగంజారి త

త్తాదృక్తుండ రుచిం దలిర్చు అగయాతస్వామి హేమ వదా

ప్రాదుర్భావ శుభవతుండు మనుచున్ రామానుజామాత్యులీ

584

వేదాదీకు విరూరి మందిరు జగద్విభావ చారిత్రునిన్.

584

రామభద్రయ్యగారు లక్షణము, [కవిజననంజీనని. 2-16]

క. పరగున్ గొప్పిటఁ దిర్య

క్రరమైన పదంబు పురుషపదభావకమై

5

యారగులు సముద్రుడనఁగా

మరగములు సముద్రమనఁ బెంపెజదలెన్!

585

582

582. *కర్తవర్వము అ. క. ప్రాశస్త్యతి.

584. *తీర్త్యురన్. (పాండురంగం)

‘ఉరగు’ లన్నందుకు ప్రయోగము శబ్దకాసనుఁడు అదిపర్వము చంపకము
౨-వ పాదమున లక్ష్యము, [1-105]

చ. అరిది తపోవిభూతి నమరారుల బాధలు పుట్టకుండఁగా
నురగుల నెల్లఁగాచిన మహోరగ నాయకుఁడున్న మత్పురా
సుర మకుటాగ్ర రత్నరుచికోభిత పాదునకద్రినందనా
వరునకు భూషణంబయిన వాసుకి మాకుఁ ¹బ్రసన్నమయ్యెడుఁగా. 586

వన్నగులన్నందులకు ప్రయోగము ఎఱ్ఱాప్రగడ అరణ్యపర్వము కందము
౩-వ పాదము లక్ష్యము. [4-160]

క. మృగయార్థమరిగి హిమవ
న్నగములయందు నను బవననందనుఁడొక ప
న్నగు చేతఁ జిక్కువడి యి
మ్ముగ ధర్మజు చేతఁ దాను మోచితుఁడయ్యెఁగా. 587

[కవిజనసంజీవని. 2-20]

క. చరితము చరిత్రమొక యెడఁ
బరఁగుఁగా ప్రీతింగరితిఁ బద్మాక్షభవ
చ్చరిత జగన్నుతమగునా
చరిత్ర శక్రాది దివిజ సంపేద్యమనఁగా. 588

చరిత యన్నందుకు ప్రయోగము సోమయాజి ఉద్యోగపర్వము గీతి ౨-వ
పాదమున లక్ష్యము. [2-50]

తే. హితవు కర్తవ్య మెఱిఁగించితివునాకు
ధర్మపుత్రు చరిత్ర విదితంబు నీకు
అట్లు గావున వివిపింపు మఖిల వాక్య
జాలములయందుఁ జిత్తోపశమముగాగ. 589

లక్షణము, [కవిజనసంజీవని. 2-31]

- అ. పంచమీ విభక్తి ¹వరఁగిన మధ్యన
కారలోపమగు వికల్పముగను
విష్టుభక్తుఁడొకఁడు ²విష్టునకంటెను
గలఁడె వేల్పు కృష్టుకంటె నవఁగ.

590

ఇందుకు ప్రయోగము సోమయాజి కర్ణవర్ణము పీఠము నాడుగు పాదము
లను లక్ష్యము. [2-24]

- సీ. రాత్రిమైదాకి కూరతఁ చోరి మగఁటిమీఁ
బాసిన యంగారపర్ణకంటె
ఘోషయాత్రా విధిఁ గురురాజఁ జెలవట్టి
మానమేదిన చిత్రసేనుకంటె
ఖండవోద్యనంబుగావనేరక సిగ్గు
పడిచన్న విర్జర ప్రభువుకంటె
క్రీడాకిలాతుఁడై క్రోధంబునకుఁగొంగఁ
జెనఁగి చిక్కిన త్రిలోచనునకంటె

- అ. [నెక్కుడైన పీరుఁడే నర్జునునితోడఁ
బొరుతు నొరుతునవిసఁ బోలుఁగాక
వినుము సూత తనయీ! మనబోలు లాతవిఁ
జెలుతుమనుట నోరి వేలుగాదె.] అన్నారు.

591

[కవిజనసంజీవని. 2.2:]

- తే. ఏకవచనందె కేలిన కిరులకెల్ల
బహువచనమై తగుములాది బాణకేలి
దువిమోనన నమ్మహాత్మ్య భక్తులు జయింతు
తిరులడఁకు సూర్యుడై నడి దురితమనఁగ.

592

శ్లో. ¹పట్టుక. (క. జ. సం.)

²జిమ్మని. (క. జ. సం.)

[కవిజనసంజీవని. 2.33]

క. పలుకంజెల్లు విశేషణ

ములు మఱి షష్ఠకివి బ్రథమము య్భరందుగా

గలరా బువనానగా దో

హరిదాహ బలుఁడు ¹నీరజాక్షునికన్నగా.

693

ఇందుకు ప్రయోగము స్తోమయాశి, భిష్మపర్వము కందము. [2.392]

క. అపరాహ్లా సమయమున నె

ట్లుపమాణితాతి ఘోరయద్ధంబయ్యెగా

విపుల భజబలుఁడు భీమునే

కపరిమిత బలుఁడు కొరవాదీకునకుగా.

694

[కవిజనసంజీవని. 2.36]

క. తెనుఁగు కృతుల ప్రీతింగ్గుర.

బునకు విశేషణము పున్నపుంసకముల్లనే,

తనములఁజెల్లు యగోదా

తనయ కృపాదృష్టి సౌఖ్యదాయక మనఁగఁగా.

695

ఇందుకు ప్రయోగము శబ్దశాసనుఁడు సభాపర్వము కందము. [1.70]

క. పరుణసభవర్వలోకో

త్తరముజ్జ్వల మణిమయము పితే ప్రభవత సుం

దర మందుండును వరుణుఁడు

వరుణాపి సహితుఁడై ద్రువంబుగ నెమ్మిగా.

696

[కవిజనసంజీవని. 2.37]

క. తెలిఁగింపఁగ బహుచచనం

బులతైనను నేకవచనము విశేషణమై

నిలుచుకొని వ్రాసినదమ్ములు

వెలిగి హరికిరీతతులు విఖ్యాతమనగా.

587

ఇందుకు ప్రయోగము శబ్దాననుడు అదివర్వము, మాలిని వృత్తము లక్ష్యము. [2.81]

మాలిని. సురపతి నభః జాదగా జాద సంగార వృష్టల్
గురిసె గురికధారల్ కుంతితంబయ్యె చిక్కుం
జరమదములదంగెగా నర్వదిక్పాలకాంతః
కరణములు భయోద్వేగమ్ములై నంచరించెగా.

590

వ. ఇది విభక్తి పద్ధతి. ఇక నందు,

590

విభక్తి సంధిక్రమ లక్షణము

రామభద్రయ్యగారు. [కవిజనసంజీవని. 4.1]

క. చెన్నగు నకార పొల్లల
కున్నచ్చులతోడి నందిగూర్చగ నొకటగా
వన్నగ శయనుడు హరియం
చున్నఘములు భక్తులైన సుజనుల కనఁగగా.

600

నకారపొల్లమీద అచ్చునందిచేపియు ప్రయోగించినందుకు శబ్దాననుడు,
అరణ్యపర్వము చంపకము ౨-వ పాదమున లక్ష్యము, [1-321]

చ. వరదుడు పార్థశౌర్యవిభవంబున నాకనిదైర్యవృత్తికి
న్నరుదుగమెచ్చి నన్నిహతుడయ్యె జటామకుపేందురేణియగా
గరమున కూరిముగా గరకళాం గళంబు బృహద్గజాతి నాం
బరముఁ దృతీయలోచనముఁ బన్నగహారము లొప్పుచుండఁగగా.

601

మఱియు శబ్దాననుడు అదివర్వము, మత్తకోకిలము ౪-వ పాదమున
నకారపొల్లమీద అచ్చుప్రయోగము లక్ష్యము, [7.142]

మత్తకోకిలము. మాచితంబగునాతవంబుక్రమంబులోక పరాభవం

చేనుపేరుఁగఁబూని చేపితి నిట్టియొక్క ప్రతిజ్ఞ, ముగా

దీనినెట్లులఁ గ్రమ్మఁజేతు మదీయ ¹భాషణ మెన్నఁడు
న్నే(న)మోఘమునుమృత్యు దిగ్ధరణిందుభాను లెఱుంగఁగఁ. 602

(ఇందుకు) లక్షణము, [కవిజనసంతోషవి. 4-3]

తే. అచ్చుపై నచ్చు నందిపేయంగఁ జెల్లు
సకల కుభములు శౌరిచ్చు జనులకనఁగ
అకవి నుతియిందు భక్తులే యధికులనఁగ
కినుకుడుగఁ గంసు నదఁగించె గృష్ణుడనఁగ. 603

వ. మతీయును. 604

[అంధ్రభాషాభాషణము. ప 40]

క. అచ్చుగఁ బెరి యచ్చులపై
నచ్చు యకారంబుఁ బాల్చు నదిలా యేలే
యిచ్చు యహర్వమోక్షో యిదీ
యచ్చెరువై యునికి నానుదాహరణంబుల్. 605

క. క్రియలును విభక్తులును నే
వ్యయములు సెంస్కృత పదంబులైనను నొకచో
ప్రియమై తెనుఁగునఁ దగు దు
ర్ణయ దైత్యవరూప విభంగ! కార్ణ రథాంగా ! 606

ఇందుకు లక్షణము —

క. మనసా భజించు సతతం
జున నోదేవా! నమోస్తు, మురదానవ భం
జన! శరణు, శరణ్యుండో
జనార్దన! యనంగ వికచజలజహజ్జ! 607

602. ¹భాషణ మెన్నఁడు? ఏని మోఘము నుమృత్యు. (అ. కి. ప్రాశస్త్యం).

2 క్షిప్రి మోఘముగాదు దిగ్ధరణి రమీరము లెఱుంగఁగఁ. (సంక్షో, భా.)

ఇందుకు ప్రయోగము సోమయాజి, విరాటపర్వము, నాంది, ఉత్పలము
3-వ పాదమున లక్ష్యము, [1.1]

ఉ. శ్రీయన గౌరినాబరఁగు చెల్వకుఁ జిత్తము వల్లవింప భ

¹ద్రాయతమూర్తియై హరిహరంబగు రూపముదాల్చి “విష్ణురూ

పాయ నమశ్శివాయ!” యని పల్కెడు భక్తజనంబునైదిక

²వ్యాయత కిచ్చమెచ్చు పరతత్వముఁ గొల్పెద విష్ణుసిద్ధికిఁ.

608

మఱియు ప్రాధకవి మల్లనగారు రుక్మాంగదచరిత్ర పీఠము, లక్ష్యము,
[3.179]

శి. చందోశి ధరసతీ తాంబూలపేటీపు

దహన వింబాధరాస్తనభరేషు

శమన శుద్ధాంత యోషా ఫాల భాగేషు

విరృతి సాధ్వీముఖ వీరజేషు

కంధి నాయక బాలికా కర్ణవశ్రేషు

గంధ వాహంగనా కచభరేషు

రాజరాజాస్త్రః పురఃప్రీ కరాగ్రేషు

గరకంఠకామివీ కటితచేషు

తే. చంద్ర శకలంతి హారవి చందనవి

విశద హసవి హీరవి విచికిలవి

దర్పణవి దుకులవి తవయశాంపి

క్లేశభవభంగ! యిష్టకామేశరింగ!

609

608. ¹భద్రాచార. (అప్పు. 3-1౬8).

²“ధ్యాత” అని త. కి. వ్రాశ్రుతి.

609. శి. కి. వ్రాశ్రుతి నుండలి పీఠపాదములలో “కంధి, గంధ”

ఇత్యాదులందు లిందువు, గీతపాదములలో “శకలన్తి, హరన్తి” అను
పదములందు పరపకర్తానుశాసితముగ క్రింపబడినవి.

క. రాజశృంఖల జకారము

రాజిల్లఁగ నణఁగియుండు రాయంపన రా

రాజన వలరాయఁడన న

భాజనమత యనఁగఁ గృతుల భాపిలుఁ గృష్ణా !

610

వ. ఇది సందిక్రమ పద్ధతి. ఇఁక,

611

మట్నంధులు

అనంతనగారు, [ఛందోదర్పణము. 4 : 37-122]

క. క్రమమున¹నే జెప్పిన దో

షములం దత్కుత్కటము వినందికమవి రా

ది మునులు దత్పరిహార

ర్థమునంది వమానములు ²దిరంబునఁ జేర్తుకా.

612

¹నిటు. (ఛం. ద.)

²దిరంబునఁ జేర్తుకా. (ఛం. ద.)

తే. నందిఁ దెలిపెడుచో సూత్రనమ్మతముగఁ

దొఱతఁ బల్కి చూపెడు వర్ణముల వినంది

నాఁటుకొనదు శ్లిష్టోచ్చారణంబుఁజేసి

చూపునదియె విశ్వయనంది సూచకంబు.

613

తే. పరఁగుఁ దుక్కునంది స్వరనంది వ్రక్కతిభావ

నంది వ్యంజననంది విసర్గనంది

¹స్వాది సందియునైన షట్సంధులందుఁ

బ్రక్కతి యనునంది యదియాంధ్రభాష సొరదు.

614

612. ¹ఇటునుండి (అ. శ. 610-696.) ఛందోదర్పణములోని పద్యములు
[4 : 37-122] సంగ్రహింపఁబడినవి.

614. ¹స్వాది సంది నా మట్నంధులందులోనఁ
బ్రక్కతిసంధియన్నది యాంధ్రభాషఁజూరదు. (ఛం. ద.)

[త్సంధి]

క. పదమధ్య దీర్ఘ లఘువును
బిదాంతలఘువును చకారవరమై యూదా
మదిమైచ్చుడు తుచ్చదనా
ద్రిదశచ్చత్రమన పిగతి దుక్పందినా.

415

తే. లలిబిదాంత దీర్ఘము వికల్పంబునొందు
పుత్రికాచ్చత్ర మాత్మజాచత్రమనగ
నబిబిదాంత దీర్ఘంబయ్య నాబ్బియుక్తి
విత్వమాచ్చాదనంబు నెఱయమాడు.

416

అందు

స్వరసంధి

క. ధర అ ఇ ఊ లు సవర్ణము
పరమగుచో దీర్ఘమగు సువర్ణాద్రియనా
శరదీంద్రుడన బహుదక
సరపియన విత్పాణములు వెసందీర్చుమనా.

417

క. చెచ్చెర ఇ ఊ లు మూటికి
వచ్చుపరంబైన యవరలాదేశమగునా
హెచ్చుగ దధ్యన్నంబన
బెచ్చుగ మృద్వన్నమనగ విత్రర్థమనా.

418

తే. సరవి వీనాల్పపదమధ్య సంధులందు
నప్రసిద్ధ మేకారాంత, మైత్వమునకు
నోత్వమునకు నోత్వమునకు నొగిబిదాంత
సందినగు విశేషంబు లేచందమనిన.

419

క. గోళబ్దముపై నవకా
దేశమున గవాక్షమనగ దీపించు నవా

దేశము ద్యోకబ్జముపై

నాకకుండు దవదీకుఁడ¹న చ్చుండికా.

620

క. రైశిరాచ్చున కాయా

దేశంబగు నంది రాయదీశ్వరుఁ డనఁగా

గ్లోశిరాచ్చున కావా

దేశంబగు నంది గ్లావుదీర్ఘ యనంగకా.

621

క. మొదలి ఆకారము ఇ డ ము

పొదలిన నేత్వమును నోత్వమును రేపయుఁ బెం

పొదవు సురేంద్రుఁ డనఁగ నీ

రదోత్కరంబనఁగ నంది బ్రహ్మర్షులనకా.

622

తే. ఇత్వ ముత్వ మోత్వం బైత్వ మౌత్వ మైదు

నాదియై ఋకారము పరమైనచోట

మహితకవ్యుద్ధి మన్యుద్ధి మణిద్యుద్ధి

యద్ధి రాయుద్ధి గ్లావుద్ధి యనఁగఁ బరఁగు.

623

క. పకగతి ఋణపద మధికపు

దశఁబ్రవసన కంబికార్ణదశ వత్పతరా

ఋశిఋసింఋ వదంబలు

రశిరస్కాకార మొంది ప్రార్థాదులగుకా.

624

క. బలగునే బలోబ

లొంగు నాద్యంతమునకు నభిలైక విభుం

రా లిలైత్వయ్యుడు న

త్యాలాపొదనుఁడు భవమహాపత మనఁగకా.

625

తే. అత్వమున కొకు నోష్వమంత్యమునఁ గదియఁ

గలుగు నోత్వాత్వయుక్త వికల్పనంది

అరయనల్పేకు మఱియు నల్పేకువనఁగ
నాఁగె వింబోష్ఠి నొక్క వింబోష్ఠి యనఁగ.

626

ఆబ్బయోగ చతుష్టయము

క. అందముగ వీషదర్శము
నం దాతుద నుత్వ మోత్వమై యోష్టమగుఁగా
జెంది క్రియాయోగము తుద
యందలి యుత్వ మది యాత్వ మావన మనఁగఁగా.

627

క. ఇతి మర్యాదాదులయం
దలి యత్వం బాత్వమై పొదలు నాద్రియనఁగా
లలి నధి విద్యాదుల యం
దలి యత్వము నాత్వమై పొదలు నాద్రియనఁగా.

628

తే. ఈషదర్శమనఁగ వింబుక¹యనఁ గ్రిహ
యోగమనఁగ ²సక్రియోపయుక్తి
అంతదాఁక ననుట యైవనమర్యాద
³అదియనుట యర్థ మధివిధికిది.

629

క. ఈనాల్గిది మవనర్గయ
కానఁగలిగె నంది యట్లుగావు ప్రకృతిఁగా
వానుగళాకారము లవి
జానుగఁ డెఱుఁగునకుఁ జొరవు నందికలియమిఁగా.

630

క. ప్రతిషేకాతోత్తర
గతశబ్దాద్యచ్చులవి వకారము లగునా
శ్రేణులకుఁ బంకజనేత్రుఁడ
వతిదూరుం తనఁగ వతఁ తనాద్యంతఁ డనఁగా.

631

629. 1యఁ. (ఛం. ద.)

²సక్రియోపయుక్తి. (ఛం. ద.)

³అదియను ననుట. (ఛం. ద.)

అందు

వ్యంజనసంధి

క. పొడవగు దిగిభ మజంతము

షడంగములు జగదరిష్టకాంతి సుబంతం

బడరె వనఁ దృశీయము లల

వడు వర్గవ్యంజనములపై నచ్చందికా.

682

తే. షడృతు ధర్మభూషిత తరుషండలక్ష్మి

విర్మలాబ్బుద్ధ దీర్ఘిక విజవిశిష్ట

వాగ్మజత్వంబు భవదృషిత్యమున కనురె

నాఁగ ఋత్వవర్గ వ్యంజనముల సంది.

683

తే. అదిభజనముల పొల్లు లచ్చులంది

స్వస్వరూపంది యగు ఋత్వసందినైన

నడఁగు గుడి హంతము నాదిబంతమున వి

కోయిలుచి నా వన్మజావనఁగూడుఁగాన.

684

క. పన్నుగ మకార హల్లగు

సున్నమకారమగు నచ్చుసోక సమగ్రం

బన్నమన బుకారం బా

నన్నమ్ముగ మృత్వమగు రసనమృద్ధి యనకా.

685

క. తమకమ వర్ణంబుల ద్వి

త్వములగుఁ దత్తరుణి త త్తదర్థము తద్దా

నము తద్దనంబు తన్నయ

నము నా విటు వర్గములఁ దనరు వ్యంజనముల్.

686

సీ. వర్గహల్లుల చేరువను హకారము చతు

ర్థాక్షరంబై నంది నడఁగు నొండె

మూఁదవవ్రాలతోఁ బోడిగ దీపింప

వ్రగ్గూర మనఁగ నజ్ఞులు లనఁగ

షడ్దంబులునాగ నకలజగద్ధిత
ప్రాధీమ నాగ కుబ్జస్తుల నేగ
నవియన్రగ హారంబు లనగ నక్ హల్లు ల
నంగ షడ్ హలములు నాజగద్ హి

తే. శాను వర్తను లనగకుబ్జహస్తులనగ
శవరమైన వాక్ళాంతి వాక్ళాంతి యల్ల
చవట హల్లులు మూటను జను విభాష
చత్వమగుఁ దకాలమునఁ దచ్చాయనగ.

637

తే. ¹లలిత తద్వ్యంజనంబుపై లత్వమునకు
ద్విగతి తల్లిల యనగఁ దల్లిల యనగ
నంచిత నకారమడఁగును నడఁగకుండు
మత్థితం బుత్పితం బనసుండుఁగాన.

638

క. అనునాపిత వర్గవ్యం
జనముల విజరూపమొందె జరగుఁదృఢీయం
బునఁ బ్రాజ్ఞులంబు ప్రాగ్భూతి
¹మన వాఙ్మయమంబు వాఙ్మయమ మనుచోటకా.

639

తే. కవటవహల్లు నంచవర్గద్వివర్ణ
నలవిజాకృతి మీది యక్షర యుగముల
యరలవలఁ దృఢీయంబు వాక్తరుణి వాక్స
రంబు లనగ దృఢీప్తి దృగ్వాత మనగ.

640

తే. కవల ప్రథమయుగ్య నకారగతులఁదాన
అవరయుగ యరలవ తృఢీయంబు తత్కృ
తంబు తత్పుత్రి ¹తత్పథి తద్గతియు జ
గదురుండు నద్యశము వాఁదకారహల్లు.

641

638. ¹లలిని. (ఫం. డ.)

639. ¹మన వాఙ్మయమంబు వాఙ్మయంబుమనసాగిత. (అ. కి. వ్రాతప్రతి).

641. ¹తత్పథి. (ఫం. డ.)

తే. తచ్చమత్కృతి తచ్చాయ తజ్జలంఘ
 తజ్జషము తట్టణాంకృతి తట్టకార
 మనత తద్దోల తద్దక్కయనఁగ రెండు
 వర్గములు ద్విత్వమొందుఁ దద్వ్యంజనమున.

642

అందు

విశేషసంధి

క. కవముఁ యుగ్మములు వివ
 ర్గపయం బొదసూపి విర్వికార మగు మనః
 కవట మనః భేదము లనఁ
 దవఃఫలంబనఁ దవఃప్రశాపం బనఁగఁ.

643

తే. కవల మొదలిరెండ్లకు దుర్నిరువరినంది
 షత్వముగు డుష్పదంబు విష్పల మనంగ
 జరగు దుష్కర్మ మనఁగ విష్కర్మ మనఁగఁ
 తెల్లు దుష్పిత మనఁగ విష్పిత మనఁగ.

644

క. పొలుపుగఁ జటలాది యుగం
 బుల శవన రెవయ విసర్గబొందు ననఁ నా
 శ్చలనము భందస్థికలు
 లలిత యశ స్తలి మితశ్చలంబు లనంగఁ.

645

క. అలరు వికారాది వివ
 ర్గలపై వర్గావరాక్షరద్వయగణముల్
 యలహవలు గదియ రేఫల్
 గలియు హవిర్ముఖ భమర్పలంబు లనంగఁ.

646

క. మొదలి విసర్గల మీదఁ
 బొదలివ శవన లవి యూఁడు భూరియశస్సం
 వదయసఁగామమనన్ద
 బృదము లనఁగ నధికముగు తవశ్చక్తి యనఁ.

647

- తే. అవ్యయాంత వివర్గవర్గాక్షరముల
రెంటి ఇనమయలవహల రేఫు రేఫ
గాక పెరి వర్ణములఁ గారకంబునట్లు
గదియు స్వర్ణజం బినఁగ వ్యవకాంత యనఁగ. 648
- క. ప్రకట వివర్గాది వర్ణర
మకారమునఁ గలవి యోత్వమగు నందిఁ దపో
దికుఁడన వివర్గచెడి వా
కృతకార మాప్రకృతిఁ గదిపి రఱి అప్తియగుకా. 649
- క. కలితేకారాది విన
ర్గలు వర్ణములమీఁదఁ గదియుఁగా రేఫలు నం
దిలు నర్పిరగ్ర మనఁగా
నలవడు మఱి వక్షరిండ్రి¹ యందిన నొప్పుకా. 650
- తే. వర్ణములఁ దృతీయ భక్తువర్ణములును
ఇనమలును యరలవహలు నొనరఁగదియ
²వామ వద పవివర్గాంత వర్ణ మోత్వ
మగురతోగుణమన మనోహర మనంగ. 651
- క. వెలయ వివర్గాది విన
ర్గలమీఁదను రేఫ గదియుఁగా దీర్ఘము వ
త్రిలి యర్పిరాజి యనఁగ
నలిఁ జక్షురాగమనఁ దనర్పుమ నందికా. 652
- క. ధర వ్యయపు వివర్గకుఁ
బరమున నచ్చువ్వుఁ గుఱుచపై రేఫ యగుకా
వరరేఫ గదియ దీర్ఘ
వర్ణరమగు వర్ణరదీకుఁడనఁగ స్వారాజ్యమనకా. 653

650. ¹ చక్షురిండ్రియిం బినఁగ మహిళా. (చం. త.)

651. ² రాజుతర. (ఇ. శి. ప్రాంతప్రతి).

తే. ప్రథమ శబ్దాంత దీర్ఘవర్ణంబుమీది
 1 జరుగు రేఫాంత వర్ణ విసర్గయుండి
 రేఫయుగ్మఁడది వచ్చున్న రేఫయున్నఁ
 గ్రాఁగు వారాకరంబు వారాయనఁగ. 854

క. అత్యాంత విసర్గయుడుగు
 విత్వాదుల రత్వమొందు ఋత్వముతుదరా
 సత్వము తపబుద్ధియనఁగ
 సత్వయుతా విర్భూతియనఁ బ్రశస్తంబగుటఁ. 855

క. తలమగురేఫాంత విన
 ర్గలమీద ఋవర్ణమొనరఁగా నందివిన
 ర్గలాదిగి రేఫయు ఋత్వము
 గలియును బునర్భుత సమేతకమలాక్షియనఁ. 856

తే. స్వాదినందిలోపలి విసర్గాంత వర్ణ
 నందులెన్ని యన్నియును విసర్గనంది
 యందె కలపివచ్చుటఁజేసి స్వాదినంది
 వేఱ యొనరింపఁబడదు వివేకరూఢ. 857

వ. మఱియు నొక్కనంది విశేషం బవధరింపుము. 858

క. ఉపరివి హల్పంయుతమై
 నపు డూఁడును స్వరసమవ్యతాక్షరమగునే
 నపుడూఁడ దాదివర్ణము
 ప్రపాద్యయము పరికృతంబు పరిక్లప్తియనఁ. 859

[మఱియు

సమాసంబులు]

క. లలిత ద్వంద్వ బహుప్రీ
 హాలు తత్పురుషము నలుక్క మద్యద్విగువుఁ

వనిఁ గర్మధారయము వి

ర్మలావ్యయీ ధావమును సమానము లరయఁగా.

680

వ. అందు పూర్వపదార్థప్రధానం బవ్యయీధావంబు, మత్తరపదార్థ ప్రధానంబు
తత్పురుషంబు, సుభయపదార్థ ప్రధానంబు ద్వంద్వంబు, సన్యపదార్థ
ప్రధానంబు బహుప్రీహియనగు నందు,

681

ద్వంద్వసమాగు లక్షణము

క. పెక్కెనను రెండైనను

జొక్కపు శబ్దములు ¹గదియచు² ద్వంద్వమగుగా

మొక్కెద బలకృష్ణలకన

నక్కటి కమలాదు యర్వికారధామనగా.

682

తే. వ్యస్తపదమయ్యేవేని నమస్తమైన

ద్వంద్వమున కంత్యపదము చందము వితక్తి

అంబువులు గోవు ద్విజాడు కుద్ధాత్ములనంగ

¹నంబు గోద్విజార్ కుద్ధాత్ములనంగ విల్లు.

683

తే. చేయవలయు మాతాపితృసేవయనంగ

మహితరుచులు సూర్యాచంద్రమనులనంగ

వాదిమునులు మిత్రావరుణాఖ్యులనంగ

ద్వంద్వమున నంధిదీర్ఘము ల్వచ్చువిల్లు.

684

క. అల నంన్మృతమునఁ బోలెగా

వల దల్పాచ్చునకు విచట ద్వంద్వపు వియతుర

తెలుగు లనుగ్రహ విగ్రహ

ములు వాగమ బుణ్యపాపములు వాఱమటగా.

685

682. ¹గదియచో. (చం. ద.)

683. ¹విల్లు ద్వంద్వంబు గృకులతో నెవరియనండు. (అ. క. వ్రాతప్రతి).

అందు

బహుప్రీహి

క. ఏవస్తు వెవ్వవిఃగరి

ధానస్తుపుకలిమి యతవి కలవడఃబలుకం

గావరియు బహుప్రీహి శి

రోవిరివద్భర్తిబర్హూధవివేకా ।

666

అందు

తత్పురుషసమాగమము

తే. ప్రథమవదమున తెద్విభక్తి దావి

చే విశేషింపఁబడినది యా విభక్తి

¹వరగఁ బరఁగెడి తత్పురుషంబు గృతుల

నదియు నఞ్చార్వ నహిత మెచ్చిదివిధములు.

667

క. తగఁబ్రథమాతత్పురుషం

బగుఁ గాయము యైక్యపూర్వమవరము దెల్లం

బుగఁ బూర్వకాయ మనఁగా

¹నగణితమతి నవరకాయ ²మనఁగా వరునకా.

668

క. కమలాక్రితుండు ధనకృ

త్యము కుండలకాంచనంబు దామాగతుఁ డ

ర్యమసుతుండు ¹నబస్థిత చి

త్రమును ద్వితీయాదు లాఱు తత్పురుషంబుల్.

669

667. ¹సంజ్ఞ బరఁగును. (ఛం. డ.)

668. ¹నగణితముగ. (ఛం. డ.)

²మనకాశమనకా. (ఁ. శి. వ్రాతప్రతి).

669. ¹సుకుంభ పరిశ్ఠిత చిత్రమన. (ఛం. డ.)

సఖ్యోత్సర్గురుషము

- క. క్షితి సఖ్యోత్సర్గురుషంబగుఁ
బ్రతిపేద నకారమునకుఁ బ్రతిమై మొదలగా
వికలాకారము చొప్పడి
యతఁ డబ్రాహ్మణుఁ డనఁగ నవ్వపలి యనఁగఁ.

670

ద్విగువు

- క. ద్విగువగు సంఖ్యా పూర్వక
మగుచు నమానాదికరణమగుచుఁ బ్రసిద్ధం
బుగఁ గర్మధారయాహ్వయ
మగుఁ డత్పురుషంబ యీక్రియఁ ధిన్నగతిఁ.

671

- క. ఏయది సంఖ్యాపూర్వక
మై యలవడఁ బలుక ద్విగునమానంది దా
నీయదు పతికిర్తిం దెలు
పాయఁ ద్రిలోకియన నీనమాహారోక్తిఁ.

672

అందు

కర్మధారయము

- క ఏమిటి కెయ్యది గుణమై
తామెఱుముచు నుండునది మొదల విడివలుకఁ
టూమినది కర్మధారయ
మౌ మధురోదకము మేవకాశ్రంబనఁగఁ.

673

- క. అందముగఁ గర్మధారయ
మందు మహాత్మునకు నమరు నభియోగము గో
విందుఁడు మహాత్ముఁ డనఁ జే
యందు ఫలిత కల్పిత మహారక్షియనఁ.

674

అందు

అలుక్సమాసము

క. ఏక్రియ యెవ్వనికిందగు

వాక్రియఁదేరఁ బదమధ్యమందు విభక్తి

ప్రక్రియఁగూర్చ నలుక్కగు

ఏక్రియ ఫేదరవనేచరేశ్వరు లనఁగఁ.

675

అందు

అవ్యయీభావము

క. ఎక్కడ నెయ్యవి లే వవి

యిక్కడ లేవనిన నవ్యయీభావము దా

నెక్కొను నిర్వృత్తికమని

¹యిక్కజముగఁ దీర్థమహిమ మభినుతిఁజేయుఁ.

676

వ. మఱియు ¹నుత్తరపదోపమాన సమాసం బెట్టిదనిన,

677

తే. ఓలిఁ బురుషసింహా¹యవి యుగడించు

చోటఁ దా పింహ ఇవ పురుషో¹యనంగఁ

దనరు విగ్రహమగుట నుత్తరపదోప

మానమాసమం ద్రిది శాస్త్రమహిమవిదులు.

678

మఱియు

కారకశబ్దంబులు

తే. ¹తగను సంస్కృతి తెనుఁగైనఁ దత్సమంబు

²దానఁ బుట్టిన తెనుఁగైన తద్యవంబు

676. ¹యిక్కజముగ ... సేయుఁ. (ఛం. ద.)

677. ¹నుత్తరసమాసంబెట్లనిన. (అ. కి. వ్రాఁతప్రతి).

679. ¹సంస్కృతము తెనుఁగైనఁ దత్సమపదంబు. (ఛం. ద.)

²దానఁబుట్టి తెనుఁగైనఁ దద్యవంబు. (ఛం. ద.)

దేశతెనుగు దేశ మచ్చతెనుగు తెనుగు
విర్మలాడు పిరియోదయేడు విక్రమనగ.

679

తే. సర్వనామముల్ యుష్మదన్యత్పదంబు
లావిభక్తులక్రియ లన్యాయములు మాను
దెలుగు లగుచోటగారకాదివి వపించి
సర్వనామాశ్రయంబులు జరుగుగొన్ని.

680

పీ. ఏనన్న పీవన్న వితడన్నఁ బ్రథమాఖ్య
నను విన్ను నాతవి నన ద్వితీయ
నతవిచే నతవితో ననగఁ దృతీయ యా
తవికొఱ కతవికై యనఁ జతుర్థి
పంచమి యగు దీనఁబట్టుండి యందుండి
వాచికంఠెను వాచినలన ననగఁ
వావియొక్క కులంబు వాచికఁ బ్రియమది
జనులలో వితఁడు మేలనగ ప్పి.

అ. జలదియందు లక్ష్మి గలుగుచుండగ దన్ని
మిత్రమనగ నస్తమీ విభక్తి
జలజనాభయనగ నంబుద్ధి యట్లు వి
భక్తులమరుగారకోకి గతివి.

681

క. ప్రీపున్నపుంసకములన
నేపగు లింగమలమీద నెనగు విభక్తుల్
దీపించు నవియె వచన
వ్యాపార విరూధి శత్రుదాంతములతోఁ.

682

681. 1వి. భక్తులయ, (ఛం. గ.)

682. 1నక్షరాంతరములతోఁ. (ఛం. ద.)

క. తనరగ అ ఆ ఇ ఈ

లనఁగా ఓ ఓ య నాఁగ నంబుజ దళలో

చన ము మూ లన ఓ ఓ

లనఁగ వజంతాహ్వాయంబులగు నీపదియున్.

683

క. చజలు తవర్గములు పదిమలు

స్వజనప్రియ రచలు శషలు నహలు పదాలున్

విజమగు హరింతములు హరి

యజంతములుగూడ విరువదాటంతంబుల్.

684

క. అంతము తెలుఁగగునెడ నే

యంతము తలసూప దైన నచట నమాసా

భ్యంతరములందు సంద్యచి

తాంతములకుఁగాన దీవియద్విష్టులనన్.

685

క. యత్తత్ప్రభృతు లొకటితోఁ

జొత్తెంచును యద్గుణంబుచూచి మహాత్ముల్

మెత్తురు తత్పురుషుఁడు లో

కోత్తరుఁడన నీదృశప్రయోగదిలమునన్.

686

మఱియు

క్రియాపదంబులు

క. ¹ ఒరుఁ దిలుకుఁ బ్రథమ పురుష మె

దిరి మధ్యమ పురుష పలుకు ధృతిదనుఁదిలుకున్

ధరను త్తమ పురుషక్రియ

వరున నలింగకములైన వచనము లెనఁగున్.

687

క. కారక పదములు తెనుఁగై

నారి నరుఁడు రత్నమనఁ దనర్చుగతి క్రియా

కార విశేషము ¹లమరవు

వారలు వచ్చెదరు దండువచ్చెద రమవోకా.

488

క. ద్వివచనము లేదు తెనుగునఁ

బ్రవిమలగతి నేకవచన బహువచనము లొ

దివించెద ననఁ దివించెద మనఁ

గవియనఁ గవులనఁగ గ్రియలు కారకఫటికా.

489

మఱియు

అవ్యయపదములు

క. ఇలఁగారక మట్టుల యు

జ్వల రూపములయ్యు లింగవచనములు విత

క్తులులే కవ్యయ శబ్దం

బులు నకలము నముచితార్థములు విలపిల్లకా.

490

తే. నెఱయ నవ్యయపదములన్నియు నమాన

రూపమున సంధ్రకవితకు రుచియొనర్చు

వ్యర్వరూపణియన వృథాశంక యనఁ బా

నః ప్రణతి వాగ ముచ్చైర్నినాదమనఁగ.

491

క. వృథ యను నవ్యయ మొక్కఁడు

ప్రథితంబై వెల్లుఁ గృతులఁ బ్రత్యేకము కా

వృథపేయక యెప్పుడు మనో

రథములు మాకిచ్చునీమురద్విమఁ డనఁగకా.

492

క. కారకజనిత క్రియయును

నారఁ గ¹ల్యప్రకృత్యయాది కావ్యయము దెనుం

గైరంజిలుఁ బూజించి వి

చారించి యుదాహరించి పండించి యనకా.

493

688. ¹అలరవు. (ఛం. ద.)

693. ¹ల్యప్రకృత్యయాది అవ్యయము అగుకా. (ఛం. ద.)

మఱియు

విశేష్యవిశేషణంబులు

- క. హరికరుణాకరుడనఁగా
హరియను శబ్దము విశేష్యమగు మఱి కరుణా
కరుడనఁగ విశేషణ మి
ట్లురుతరగతిఁ గారక ప్రయోగము లమరుఁగా.

694

మఱియు

క్రియావిశేషణంబులు

- క. పగతుని తమ్ముని కాశ్వత
ముగ విలెను దళరథేంద్ర పుత్రుండనుచో
జగమునఁ గ్రియావిశేషణ
మగు వీయెడ కాశ్వతముగ నవి పల్కుటయుఁగా.

195

- అ. శబ్దభుద్ధిగోరి సంధిసమాన రూ
పంబులిట్లు కొంత పలుకఁబడియె
మఱియు ముచితరీతి నెఱుంగంగవలయు ర
హస్య లక్షణంబు లాంధ్రకవులు. అన్నారు.

696

- వ. ఇవి సంధి పద్ధతి ప్రయోగ లక్ష్యములు.

697

ఇటనుండి గ్రంథపాఠము.

చిత్రకవిత్వము

చక్రబంధము

[ప్రబంధరాజ వేంకటేశ్వర విజయవిలాసము. 881]

౧. సత్యా కల్పక ప్రస్తుతా శరణిదానా రా విశం కక్రమా
మత్యా విష్కృత బంధరాదరణ భూమా జంతు కూటాశ్రితా
దిత్యా వేంధవ ధర్మసారరత మూర్తి ముత్కరా ద్రిక్షమా
మాత్యుల్లాస పదామహావిదితదామా సాధుతారక్షమా. 888

నాగబంధము

[ప్రబంధరాజ వేంకటేశ్వర విజయవిలాసము. 882]

౨. కరివరదానకుర సురగౌరవ నజ్జితపాదసార సా
ధరధరతార సూరి నరతారక విత్యనగోకదానలా
వ్వరమదకోశలార సనరసారకు భృద్వరధీరమోహితా
మరకుకగీతమారవిభకోభవ రమ్యకరీరనంభృతా. 889

698. 1 సంధు (అ. ౧. వ్రాతప్రతి). ఇందు మూడవ పత్యమున “కవి
వేంకటాద్రి” అనియు, అంత పత్యమున “ప్రబంధరాజము”
అనియు కవిశేఖర, స్మృతిశేఖర వచ్చును.

శిశోమణిశాసనని శామాంకితములైన స్వీయ చక్రబంధము లుత్తమై
యొండవోళును.

699. సారవేంధర. (అ. ౧. వ్రాతప్రతి).

సూరి. (అ. ౧.)

తవార. (ప్ర. రా. వేం.)

పుష్పమాలికాబంధము

[ప్రబంధరాజి మేంకటేశ్వర విజయవిలాసము. 813]

ప్రగ్ధర. శ్రీ¹రామా²రా(సు)రాగస్థితరమురశి స్మేరసారస్వరశి
తారాదరా³ధరాస్యా⁴తతనత వితతీదానితా విత్యనిష్ఠా
తారాపారాద్ధిరావా⁵ధరవరభరణాద్రౌపదీపస్వపక్ష
సారాదారానిరామా శరవర⁷శరణా చారుకారుణ్యరుచ్యా.

700

అష్టదశపద్యబంధము

[ప్రబంధరాజి మేంకటేశ్వర విలాసము. 810]

ప్రగ్ధర. రామా రక్ష¹ దలప్రాగ్ర్య² ధరకదన సత్రాసపథ్యారమారా
రామా రథ్యాపసత్రా ప్రకటగుణనముద్రా పవిత్రానమారా
రామా సత్రా విపద్రా రవినిభకరవక్రశరణ్యాగమారా
రామాగణ్యా రశక్ర⁴ రథిత⁵గ వరాప్రాలదక్ష⁶రమారా.

701

ఓష్ఠ్యాచరిణహృద్యవ్యక్షరి

క. భవభావీభవవిభవా

భవభావభవవిభావభావీభూ

భవభావభావినైభవ

భ¹(వి)భావిభుభావవిబుధభావావిభవా !

702

700. ¹రామే. (ప్ర. రా. శేం.)²రాజి. (అ. శి.)³బాద. (అ. శి.)⁴దరభరహరణా. (ప్ర. రా. శేం.)⁵దరభరణరతా. (ప్ర. రా. శేం.)⁶శారానీరాజరాజ్యా. (అ. శి.)⁷శరహరణరతా. (అ. శి.)701. ¹దరకదనసత్రా. (ప్ర. రా. శేం.)702. ¹భవ. (అ. శి. బ్రా.తప్రతి).

[వపబలమనలు - ఓష్ఠ్యములు; అచలజిహ్వము లనగా నుచ్చారణలో జిహ్వచలనము (నాలుక కదలిక) లేనివి; ద్వ్యక్షరి యనగా రెండక్షరములు గలది. జిహ్వచలనములేని యోష్ఠ్యములలో 'భ - వ' అను రెండక్షరములతో పివద్యము రచింపబడినది.]

బ్రహ్మస్తుతి - పుష్పమాలికాబంధము

చ. ఖరకరఘోరతేజ కవికల్పక బద్ధనపీనజానకీ
వరధరధీరాఘవ భవస్తవలోయవ చాపరోవణా
స్వరకర¹ పీరగుప్తనానరస్వసమారమణీ [మనో]మనో
హరకరహారకీర్తియన [యవ్య]యదానవజీవనావనా.

703

గోమూత్రికాబంధము

చ. రఘువర ధీరతానిమలరామ దయావరదివ్యమూర్తి యే
త్యఘ నలినాక్షదాన¹ (రత)యక్షయరూప జితారిభాసురా
రఘుశరవీరభూవిభుల (రా)మ జయాకరభవ్యకీర్తివి
త్యఘనఘనాథ దాశరథి యక్షయకోప ప్రతాపభాస్కరా.

704

*పుష్పగుచ్ఛబంధము

క. సురవర దరకర ఖర కర
కరఖర శర దార ధీర ఖరహరహార

703. ¹జార. (అ. కి. వ్రాతప్రతి).

జున. (అ. కి. వ్రాతప్రతి).

704. ¹తర. (అ. కి. వ్రాతప్రతి).

705. *ఇది 'చక్రిబంధ'మని అ. కి. కాని చక్రబంధ అక్షర మిందు సరి పడుటలేదు. దీనిని గోమూత్రికాబంధముగను, పుష్పమాలికాబంధము గను సంకరింపవచ్చును. ఇందు ప్రతి 2-క అక్షరము రబర్లముగా నిర్వహింపబడియున్నది. గోమూత్రికా పుష్పమాలికా కిట్టి నిర్బంధ ముననగును. కాన నిది పుష్పగుచ్ఛ బంధముగా నుహించి, సంకరింపఁబడినది.

స్ఫురమర నరవర దీర

త్రరమా రము రమ్య రక్షి రణిత రథ్యా!

705

నాగ బంధము

నగర. భవ్యా, రామక్షితీకా, భవనవజరజప్రాయవైశద్యకీర్తి,
దివ్యాగత్యాగరాజద్విమల. రణరమాదీన భద్రాపరాయ
త్కృష్ణాదాకీర్ణ నానాగహన వినతపక్ష జరాతీతదీరా
నవ్యాపద్యేక భవ్యా, వరభరణవికానాథగఢ్యోపసేవ్యా!

706

పాదగోపనము

చ. నరవరదీరగుప్తకృపజాపరభూధరమన్యవేగజే
త్రరియుతదీతాలఘుతరావణభృల్లలితా(భ)భూసురా
¹యురుఘనభావమావిభవయుక్తరమా(వరవత్స)విర్యలా
(వరకృప దన్యజేయు రమువల్లభరామవ భక్తవత్సలా!)

707

[పాదగోపనమనఁగాఁ బాదమును దాచుట. ఇదియొక చిత్రకవికావితేషము.
ఇందు మొదటి మూఁడుపాదములలో నాల్గవపాదముయొక్క యక్షరము
లొకక్రమమున విముద్భవబిడియుండును. పై పద్యము మూఁడుపాదము
లలోఁగల యక్షరములలో రెండేసి యక్షరముల విడిచి మూఁడవదావిది
గ్రహించి క్రమముగా ఎత్తి వ్రాసినచో నాల్గవపాదము వచ్చును.]

అనుగోమణిలోమము

క. మానవ పాయజ తనుజ
మానధనాసార భవన మదన దవనదా
దానవదన దమనవభర
సానాదన మావళిసుత జయ పావనమా.

708

[ఇందు మొదటినుండి తుదివఱకు, దుదినుండి మొదటివఱకు నెటు చదివినను నొకేరితినుండును. ఇదియొక చిత్రకవికావిశేషము. అనులోమ విలోమమవిన త్రిప్పిచదివిన వర్ణవంతమగు పద్యాంతరము కావలెనని యితర లక్షణ గ్రంథములు దెలుపుచున్నవి. త్రిప్పిచదివిన నొకేరితి నుండునని భ్రమక చిత్రములు. పై పద్యమందు పూర్వార్థము త్రిప్పి చదివిన సుత్తరార్థమగుచున్నది. ఇట్టిరితి చిత్రకవికను పద్యభ్రమకమని పేర్కొనుట యుక్తము. కానఁ బైపద్యము ననులోమ విలోమమనుట కన్నఁ బద్యభ్రమకమనుట యుక్తతరము.]

అష్టదశపద్యబంధము

ప్రగర్థ. హరివిశ్వాననర్క హరవినుతనయాశ్వాన సత్రావిరాధీ
ధీరావిత్రానయశ్వా దృతపదనతదాత్రీ పదివ్యాధరాకా
కారాభవ్యాది పత్రిధమన శుభగుణగ్రామనక్తానరామా
మారానక్తా నమగ్రా మహిత పరధనుర్మాన సత్యావిరీహః.

709

గద్యః.. ఇతి శ్రీమద్వేంకటరమణ కరుణాకటాక్షపీఠాక్షణసంప్రాప్త సహజసారస్వత
విక్రమాక్షాంత విక్రమనంతత సంతోషితామందానంద కందళిత విఖిం
దరాబ్బందారకబ్బంద వందవరవంశోత్తంస, నకల కవిరాజమిత్ర, పౌత్తపి
వంశపవిత్ర, గౌతమనగో త్రాశ్వలానసూత, సుపరిత్ర, పసిండికొండ
దుర్గరాజవెంగనమంత్రిపాత్ర రామయామాత్యసూత్ర, మధూరి రఘునాథ
ప్రవాసదోహిత్ర, యశోవిద్యత్కవిజనకృతాదరణపాత్ర, చతురుపాయ
ధురీణ, కార్యబద్ధప్రపీఠ, విఖిలసుకవిజనాంగీకృతదత్తవిశ్వంకలక్షణ
చక్రవర్తి బిరుదాంక, వేంకటరమణార్యప్రణీతంబైన నకలలక్షణసంయుత
సుధాద్రిసంపూర్ణచంద్రోదయంబగు 'లక్షణాలోమణి' యందు పద్యగణ
వృత్తవిశ్రమాధికారమ్ములను చతుర్విధాశ్వానముల విస్తరిల్లుచుండునందు,
విరతులు, ప్రాసస్థానసంజ్ఞలు, పరులు, ప్రాసంబులు, ప్రాసవిధులు,

రేఘుకారంబులు, విభక్తిక్రమ సంధిసమాస విచారంబులు, దళవిధదోష
భేదంబులు, నవరససంగతులు చ, జ, య, మ, న, ర లవియెడి వర్ణ
సంకేతంబులు, వట్టువలు, క్రారలు, చిత్రకవిశాలక్షణవిశేషంబులుగలుగు
విశ్రమాధికారమను విది చతుర్థాశ్వాసంబు నర్వంబు సంపూర్ణంబు.

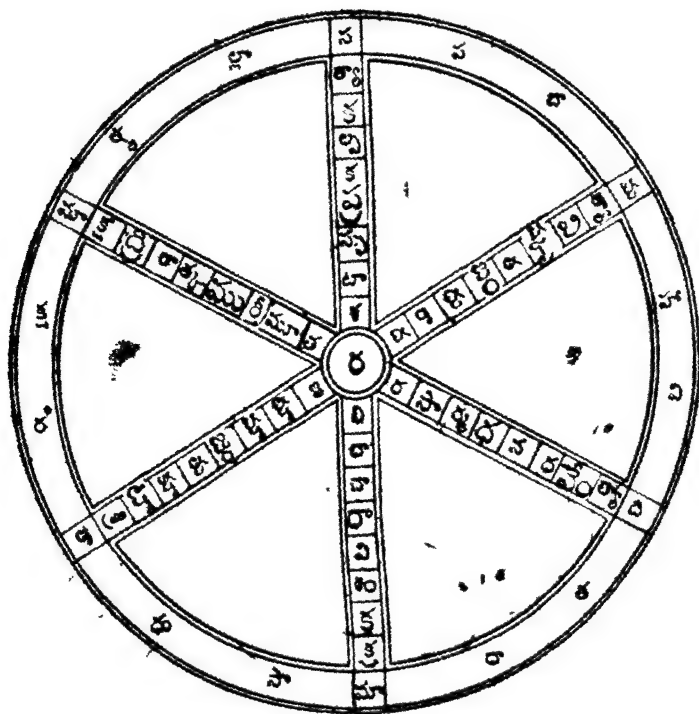
మంగళమహత్ శ్రీశ్రీశ్రీశ్రీశ్రీ.

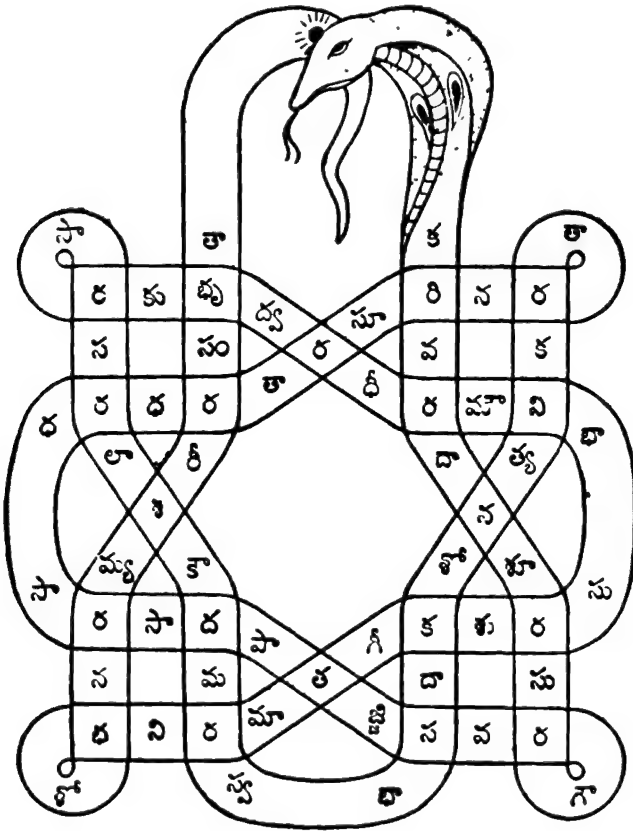
అనుబంధము - 1

చక్రబంధము

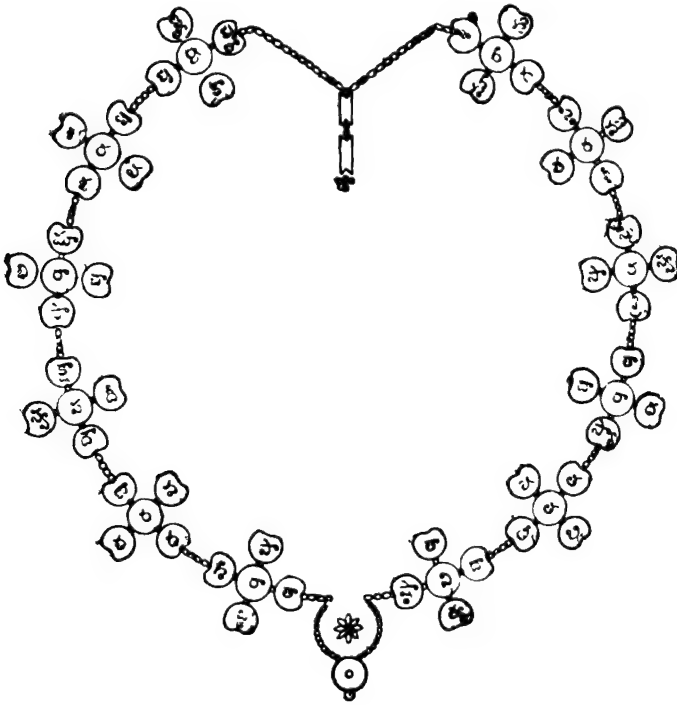
కా. సత్యాకల్పకప్రస్ఫుటాకరభిదాచారావికంకక్రమా
మత్యావిష్కృతనింధురాదరణకూమాణింకుమాటాశ్రీ
దిత్యావేందవదర్శసారతతమూర్తిమూర్త్యురాద్రికమా
మాత్యుల్లాసపదామహావిదితధామాపాదుతారకమా.

నాగబంధము

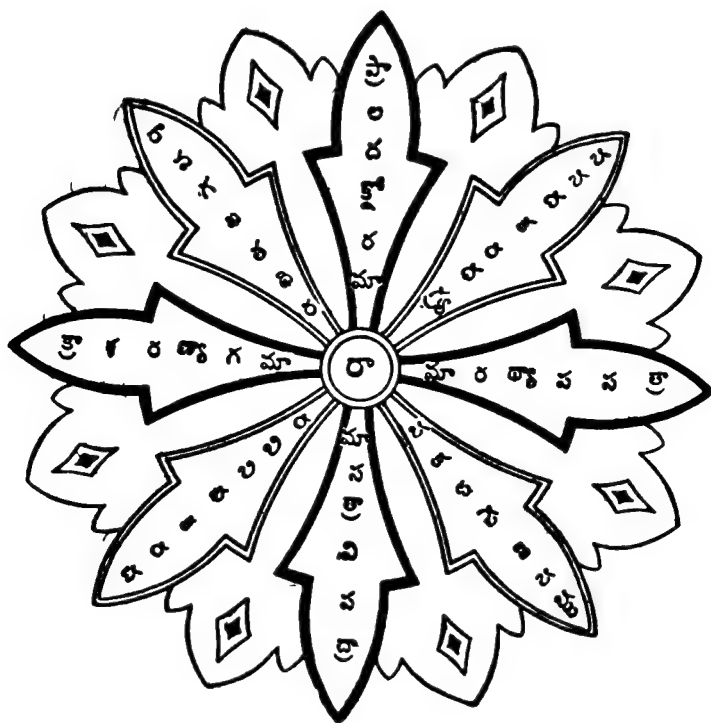
ద. కరివరదానకూర, మరగొరవ నజ్జిత పాదసారసా,
 ధరధరతార, సూరివరతారక, విత్యనకోకదాన, భా
 న్వరమదకొళలా, రసరసార, కుబ్బద్వరధీర, మోవిధా
 మర, కుకగీత, మారవిభజోభన రమ్యకరీరసంభృతా.

పుష్పమాలికాబంధము

ప్రగృహ. శ్రీరామరా(మ)రాగపీఠతరమురశిస్సేరసారస్వరశ్రీ
 తారాదారాధరాస్యాతతనతవితతీదావితావిత్వవిష్టా
 తారాపారాద్దారావాధరవరభరణారౌపదీవస్వపజ్జ
 పారాచారాధిరామాళరవరళరణాచారుకారుణ్యరుద్యా.

అష్టదశపద్యబంధము

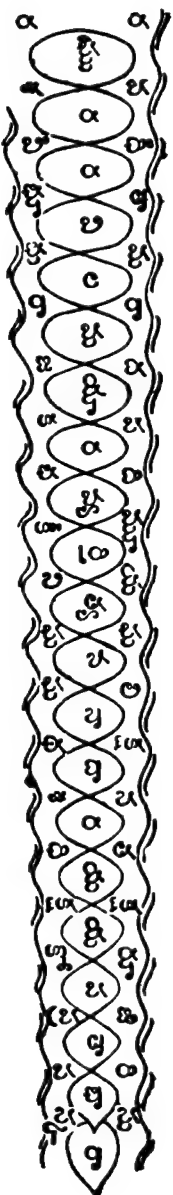
సగ్ధర. రామరక్షేదలప్రాగ్గృహిరక్షేదన నత్రానవధ్యా రమారా
 రామా రధ్యాపసత్రా శ్రుకటగుణనముద్రా పవిత్రానమారా
 రామా సత్రా విచిత్రా రవివిభవరచక్రాశరణ్యాగమారా
 రామాగణ్యాశరత్రా రశితథగవరాప్రాసదక్షరమారా.

పుష్పమాలికాబంధము

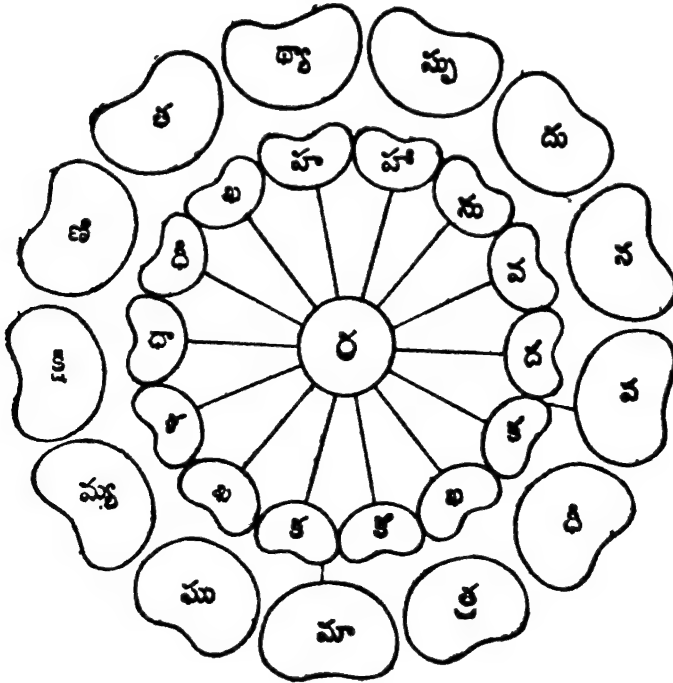
ద. అరకరహారతేజ కవికల్పక ఇద్దనపీఠ తానకి
వరధరధీరరాఘవ తన న్తవ లోయనదాపరోపణ
స్వరకరవీరగు ప్రనవవర్వసమారమణి[మనో]మనో
హరళర హరకిర్తియన [యద్య]యదానవజీవనాననా.

గోమూత్రికాబంధము

ద. రఘవర ధీకావిమలరామ దయావరదవ్యమూర్తి య
త్యమనలినాక్షదాన(రత్)యక్షయ రూపజితారినరా
రఘవరపీఠభూనిరుల(రా)మ ఆయాకరణవ్యక్తిర్ని
త్యమనమనాథ దాశరథి యక్షయకోవప్రకాశరాస్కరా.

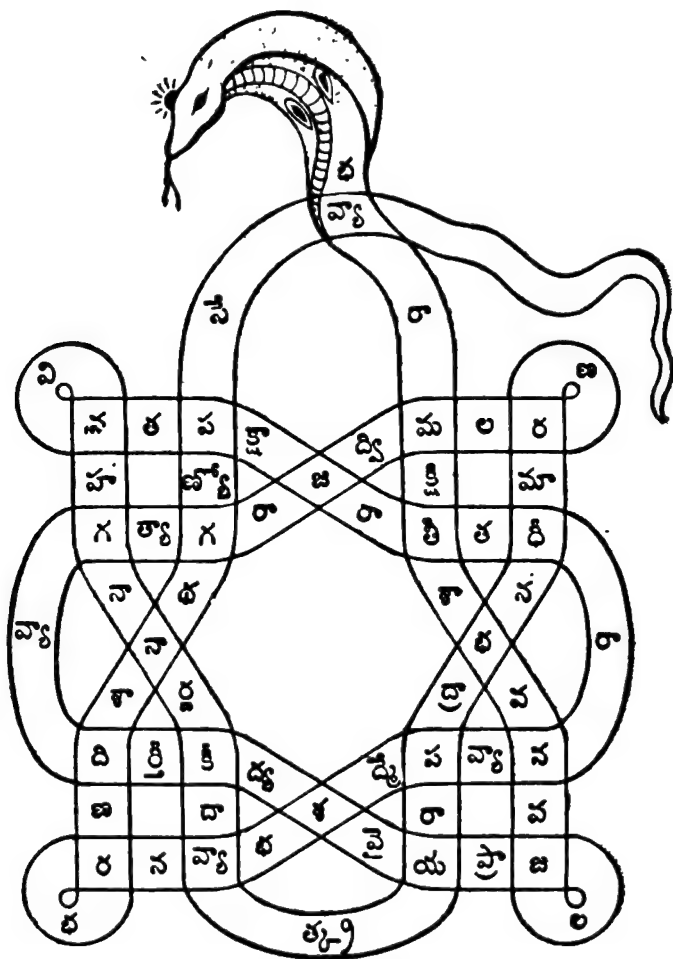
పుష్పగుచ్ఛబంధము

క. సుతవర దరకర తిరకర
 కరతిర శరధార దీర తిరహర హార
 స్ఫురదుర వరవర దీర
 త్రరసూరఘిరమ్య రషిరణి రతరత్తా.

785

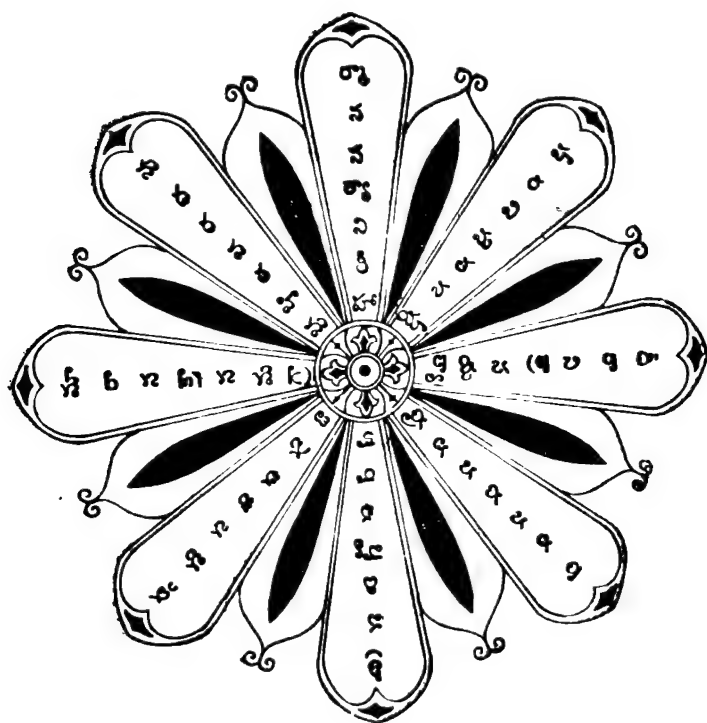
నాగబంధము

ప్రగ్ధర. భవ్యా, రామక్షితీశా, భవనవజ్రంబ్రాయనైకద్యకీర్తి,
 దివ్యాగత్యాగరాజద్విమల, రణరమాదీన భద్రా పరాయ
 త్కృత్యాదాక్ష్రి నానాగహనవిసతపక్షరాతీతదీరా
 నవ్యాపద్యేకభవ్యా, పరభరణదిశానాథగణోపసేవ్యా!

అష్టదశపద్మబంధము

నగర. హరివిశ్వాననరూహర వినుతనయాశ్వాయ నత్రావిరాడీ
 ధీరా విత్రానయశ్వా ధృతవదనతదాత్రిపడివ్యాఠరాకా
 కారాభవ్యాదిపత్రిగ్గమన కుభగుణగ్రామ సక్తసరామా
 మారాసక్తసమగ్రా మహితవరధనుర్మానసశ్వా విరీహా.

అనుబంధము - 2

(ii) లక్షణశిరోమణియం దుదాహృత లక్షణగ్రంథములు - పద్యములు,

(i-అ) లక్షణగ్రంథములు :

అథర్వణకారికావళి (వికృతి వివేకము. అథర్వణుడు) ల. కి. ఆ.వ.

అఘవశ్చిత్రైలాగ్నయోఽశ్వేభగజ బర్హిషః
అఘర్నాస్తే జకారస్య అఘస్సస్య క్వచిత్ క్వచిత్. 4-571

అథర్వణచ్చందము (అథర్వణుడు)

చ. అతవడ సంకెగర్ దురిమి 1-111
క. ఎన్నిట శుభిరావలెనని 2-12
తే. పర్వతమండల మేయపు భాతి 2-48, 170
క. వసుధామయలకుఁ గచటలు 1-108
క. స్థానచ్యుతియగు నీచ 2-151

అంధ్రకవితాపితామహుని అలంకారము (పెద్దన)

తే. ఇందురేఖాకలాప లోకైక నేత్య 4-188

అంధ్రభాషాభూషణము (కేవల)

క. ఒక్కలు గలిగిన మెచ్చుడు 1-26
క. గుణదోషము లెఱిగి 1-24; 4-21
క. అక్షణములు వెలిపెడివో 1-80

అంధ్రకబ్బచింతామణి (నన్నయభట్టు)

సూ. తత్సమగ సుదృఢగో పీఠై కాక్షరగచ్ఛరేఫస్యాత్ 4-57
సూ. నాశ్యేషం తైధర్మ్యం అఘ్వఅఘూశాం రయోస్తు
నిత్యంస్యాత్. 4-571

ల. కి. అ.వ.

నూ. మహాకస్యోద్ధ జరితో భవేత్పుంసి	4.514
నూ. మహతోఽత ఉద్విభక్త	4.514
నూ. స్త్రీపకు జడాన్వివాశ్యే మహదాభ్యాః	4.514

ఉత్తమ గండచ్చందము (చిత్రపు వీమన)

క. అమృతలోని ఋకారం బచ్చుపడన్	4.284
ఉ. ఉక్కటశాగఁ బెమ్మెరన నొప్పుగ	4.78
తే. భృగువసిష్ఠాదిముని మనోభీష్ట	4.85
క. అడయో రిభేదమనుచును నుడివడినచనము	4.159
తే. అలిక వీణారవంబుతో ధక్కగురియె	4.161

కవికంఠసాశము (తెలుగు - 1)

చ. కృతిపతిశామతారగణ	4.286
--------------------	-------

కవించింతామణి (వెల్లంకి తాతంబిట్ట)

నీ. అరయ శకంధు కర్కంధు సీమంఠ.	4.806
క. అదిపురాణాగమములు వేదంబులు	1.71
అ. అదిఘంటుమీఁద నర్థిలందువు నిల్చు	4.478
నీ. వత్కిత కన్యక కపుడు రాజధరుడిచ్చె.	4.807
క. నవకముగఁగిర్తి నిలుపును వ్యవహారము	1.49
క. పవడము పగడము తేవవ	4.479
క. భిన్నపద వ్రథమంతపై	4.485
క. వేదపురాణాదుల గతిశాదిహిత.	1.47

కవిజనసంజీవని (ముద్దరాజు రామభద్రయ)

తే. అంగజగరుండు కరుణఁగాచెం గజంబు	4.418
తే. అనురంగ్యకులండు శాంతపదముల	4.417
తే. అర్థలిండు నిర్బిందువగు పదముల	4.425
తే. ఏకవచనంబె వేలునీకిరుల వెల్ల	4.592
క. ఏకృతులయందు వేక	4.181

౧. ౧. అ.వ.

క. ఏవాః డెవ్యాః డెవ్యఃడ	4.507
మ. కృతులంగల్గుటం జేసి	4.274
క. చను గర్వ విధాయక	4.406
క. చనువాపోశన వాతాశన	4.210
క. చరితము, చరిత్ర మొకయెడ	4.588
క. చెన్నగు నకార పూర్ణుల	4.610
క. తెనిగింపఁగ బహువచనము	4.597
క. తెలుఁగుఁ గృతుల ప్రీతింగలునట	4.595
క. ద్విత్వము విగర్హలోపము	4.579
తే. నంద నందనుం డారగించె	4.419
సీ. నుతి నేతుమనఁగూడునే	4.475
అ. పంచమీ విభక్తి పరఁగినమద్యవకారము	4.590
క. పరఁగిన్గొన్నిటఁ దిర్యక్పరమైన	4.585
తే. పలుక నెల్ల విశేషములు	4.598
క. పూంచెన్ మంచెన్ బంచె	4.510
తే. ప్రాసమొనరింప లిండుపూర్వకముగాఁగ	4.358
తే. సంధిగూర్చుంగఁ బ్రథమాంకకబ్ధవితతి	4.478
మ. గుకవిస్తుత్యము గానఖండకడివిల్పు	4.85
క. స్వాంత వేదండ మార్తాండ	4.808

కవిజనాశ్రయము (దీపవ)

క. అ అ ఐ ఔ అకనుజీ	4.80
క. అతిశయముగఁ జెప్పిన	8.482
దండకము, అమరఁగ నఁపాంబులందాదిగానొండె	8.284
క. అమరఁగ జేల్పులచేఁ గ,బృము	1.41
అయ్యగ్రాహి, ఇంబడరఁగా భజన,నంబుల కడన్	8.281
ఇంద్రవజ్ర, ఇత్రాజగానంగతి, నింద్రవజ్రా	8.117
క. ఏగణము గదియు నగణం	2.49,171
క. కనుఁగవితా మహిమకుఁ దివిరెఁడు	4.382

ల. 1. అ.వ.

క. కమనీయ సమస్తకళాగమము	1.43
క. కావునఁ గవిత్వకత్తము	1.44, 3-429
క. జనమత భీమతనూనా	4.454
క. దానమున సత్యమున నభిమానమున	4.451
క. దోసంబులేక వస్తు నివాసంబై	4.449
ప్రిథంగి. నవలును, నవలును	3.288
అయిదిభాతి. నన నన సుసంబులును	3.282
క. నివృత్తమయ్యెన్ వర్ణము	4.42
క. పరమోపకార ధరణీ, మరవర	4.457
సీ. పాదముల్ నాలుగు పాదముల్ గాఢేనీ	3.831
క. పోలుకా పుపు బుళు అవము	4.885
క. ప్రపరా పసమను ముప్రకృతి	4.187
క. పుతమనఁబరఁగు మాత్రా	4.195
ఉ. మానుగ విశ్రమాక్షిర సమన్వితమై	4.82
తే. మోదతి సంయుక్త వర్ణంబు గదిసె నేని	1.118
క. విశ్రస్థాఘపవిత్ర చరిత్రజిత	4.455
క. వెలయఁగ సంయుక్తాక్షరమాలా	4.298
క. స్వః కాంతా సమయోషిడి	4.448
క. హిమకర కర వైశ్వానర	3.161

కవిరాజగజాంకుశము (వైరవకవి)

సీ. అవని గణాలి గణావళి కధిపైవ	2.97
క. ఉరగంబును మంగిసరయును	2.80
అ. ఏ యవస్థనుండి యేవేళ నేగ్రహంబు	2.181
చ. కలువఁగొప్పదీర్చి నీరిగంధమఱుండి	1.86
అ. గ్రహము పొంతు కలిమికలగణసంగతి	2.87
క. తొలుత గణగ్రహమైత్రులు	2.89
తే. ధనముఁ గోలుపుచ్చు దగ్ధవక్షత్రంబు	2.140
క. వక్షత్రగ్రహ రస ధూతా	2.195

ల. శి. ఆ.వ.

క. పతితారవః బద్ధముఖా, నీత	2-99
క. పతిమృతుః క్షణం బహ్యాదిని	2-189
ఆ. శ్వేత చంద్రుడైన క్షేమంబుఁగావించు	2-144
క. సన్నత గణాధిదేవత	2-90

కవిసర్వగారుడము (కావన దినవన్న)

తే. దేవతా వాచకముల వర్తితేనేని	2-156, 175
మ. పరమాత్ముం దధిపాయుటందు జయ	2-51, 178
తే. రాశియరయక పలుకని రాశియగుకా.	2-84
ఉ. వర్ణము నిర్ణయించి కృతికక్రమానకా గదియింత	2-123

కాలామృతము (సం)

శ్లో. దీప్తః కాంతోమదితః	2-127
శ్లో. ప్రవేశే ద్వాదశే కుదిః	2-185

కావ్యాలంకారచూడామణి (విన్నకోట పెద్దన)

తే. ఆతని ధర్మబాహులు నిత్యార్థచర్య	4-82
ఆ. ఇనబాడిఁగి భారతీకుండు చతురత	4-84
చ. కిమకః జగుక్య విశ్వస్యపక్షేన	4-118
క. చెన్నక్కిఁజుఁ జన్నక	2-206
ఉ. ధన్యుఁడు విశ్వభూవిభుఁడు భాసి శేతగ	4-227
చ. ధరణిఁ జగుక్య విశ్వవిభువానము దానము	4-461
క. పాటిగఁ జెప్పిన శబ్దము చాటుగలిక	4-460
తే. పుడమి విశ్వవిభుని భుజమునకుఁ దొడవు	4
మ. పురవారాశి మహిధర్మరుక	1.

కృష్ణగోపికాలంకారము (?)

ఉ. హరములున్నత స్తనములందొడగున్న రచించు	4-51
---------------------------------------	------

గోకర్ణచ్ఛందము (గోకర్ణుడు)

తే. ఇమఁడు పూర్వాచలం బలరింపఁజేసె	4-218
---------------------------------	-------

ల. 2. అ.వ.

చ. వలమధి దైవముకా ఘనము కోమలకాంతియు

2-109

క. సుకపుల్ పిన్నక్కను విన్నక

4-205

ఛందశ్శేఖరము (పింగళ నాగేంద్రుడు)

శ్లో. పాదాదా విహవర్ణ్య

2-24

ఛందస్సాగ్రసంగ్రహము (?)

క. మిగుల ననుస్వారోమృత

4-267

తే. యుష్మద్యత్ప్రకారమై యుజయ

4-272

క. వర్ణాక్షర విఠరీత మనర్గళ

4-288

ఛందోదర్పణము (అనంతుని ఛందస్సు. అనంతమాత్యుడు)

క. అంచిత తిలకము కొరి ధరించె

4-127

క. అంతము తెలుగగు నెడనే

4-685

క. అందముగఁ గర్మధారయి

4-674

క. అందముగ నీపదరచన

4-627

అ. అనున కారమునకు నైత్యత్వములువడి

4-81

తే. అట యికారాంత పదముమీఁదటి

4-129

తే. అర్చనాకోతు వోష్ఠమంత్యమునఁగదియి

4-626

క. అత్వాంత విసర్గయుదుగు

4-655

క. అనునానీక వర్గత్యం

4-689

తే. అప్రసీదముల్ ఇగానలు శబ్దాదులందు

4-62

క. అమరఁగ దుష్కర

4-446

క. అరసున్నలు నెఱుగున్నలు

4-882

తే. అఱయనుట పోవుటయే యర్థమయినట్టి

4-207

క. అఱయ నికారాది విస

4-646

క. అఱ సంస్కృతమునఁబోఁక

4-665

తే. అగ్రయాంత విసర్గవర్ణాక్షరముల

4-648

తే. అది యి ఇగానమ ల పొల్లుకచ్చులందు

4-634

క. అదులు వర్గత్రయమును

1-181

అ. ల. ఆ.వ.

ఆ. ఆయచేతన ద్వితీయతా నిజరూప	4-474
తే. ఆ యుచేంద్రుని బొడగాంచుటే యుపాయ	4-427
క. ఆరణ్య స్వరగుణమయ్య బుకారము	4-895
తే. ఇ డి యు గ్గ క చ్చుపరమయ్యేనేని	4-402
తే. ఇక్ష్వి ముక్తి మోక్షం బైత్వ మాత్వ మైదు	4-623
అంతరాక్కర. ఇనుఁదొకండును, నింద్రు లిద్దఱు	3-891
క. ఇతిఁ గారకమట్టుతయ	4-690
ఇతి మర్యాదాదులయం,	4-628
క. ఈక్రిందటి శేఫలు సమ?	4-439
తే. ఈప్రకారంబునకుఁ దియ్య మెగుఁగ్రింద	4-408
క. ఈవార్గిట నుపసర్గయ	4-630
తే. ఈవదర్థమనఁగ నించుకయనఁగ్రియ	4-629
క. ఉపరిని హస్తయుక్తమై	4-659
సీ. ఉరగితల్పునిగాని యుల్లంబులోఁగొవ్వ	3-383
క. ఎక్కడ నెయ్యది శేవని	4-676
క. ఎన్నిట యతిరావలెనని రన్నిట	4-12
క. ఏక్రియ యొక్కనికిందగు	4-675
సీ. ఏనన్న నీవన్న నితఁడన్నఁ బ్రథమాఖ్యః	4-81
అ. ఏనియను పడంబుతో నాదిపదమంది.	4-208
క. ఏమిటి కెయ్యది గుణమై	4-673
క. ఏయది సంఖ్యాపూర్వక	4-672
క. ఏవస్తు తెల్పనికేగఁ	4-666
క. ఎఱగునే ఐలా ఔ	4-025
క. ఒక్కడుగున విక్రాంతలు	4-297
క. ఒగినిద్దటింద్రులు నొకవిధుఁడు	3-398
క. ఒరుఁబలుకుఁ బ్రథమ పురుష	4-687
క. ఒరుఁనన్నను యనుచోట నూఁడఁబడక	4-270
తే. ఓలిఁ బురుష సింహాశుని యుగ్గడించు	4-678
తే. ఓలిశేఫతోఁగూడియు	4-413

ల. 3. అ.వ.

క. కంజనయన భవభీతివి	4-40
తే. కనటపహల్లు పంచవర్గద్వివర్ణ	4-640
క. కడపటి వృత్తంబులై	3-260
క. కనుగొనఁ బాదరహితమై	4-12
క. కపమఖయ్యగ్మహలు విస	4-643
తే. కపల ప్రథమయ్యగ్మసకారగతుఁడాన	4-641
తే. కపల మొదలిరెండ్లగు దుర్నిరుపరిగంధి	4-644
పీ. కమలనాభా! నగగంబు కమతరూప	2-38
క. కమలాక్రితుండు ధనకృ	4-669
క. కలిలేకారాది విస	4-650
క. కావ్యస్వరయితియగు నితఁడే	4-249
క. కారక జనితక్రియయును	4-693
క. కారక పదములు తెనుఁగై	4-688
క. క్రియ నై బౌలక హ్రస్వద్వయము	4-470
అ. కటిల కంఠలములు నిటలంబుపైవ్రాలు	4-384
అ. కలుచమీదిగున్న మణిలేలవ్రాయ	4-426
రగడ. క్షౌవలయమంతయు వికాసము	4-298
తే. క్షితి ఋకార రూపస్వరయతులు	4-235
క. క్షితిసఞ్చ తత్పురవంబగు	4-670
క. గోళబ్దముపై నవణా	4-620
క. చజలు తివర్గము పబమలు	4-684
క. చాలుగా సర్వగురువులిడి	3-249
క. చూడఁగ తారరేఫ	4-432
క. చెచ్చెర ఇ ఉ ఋ లు మూఁటి	4-618
తే. చేయవలయు మాతాపితృసేవయఁగ	4-664
పంచచామ. జరేఫలక జరేఫలక	3-127
అ. ఇవలఁజెల్లుఁ గమలనాభయొడొంటి	4-47
తే. తగ ఋకారాద్వికంబు ద్విత్వంబుఁగాగ	4-391
తే. తగను సంస్కృతి తెలుఁగైనఁ దత్సమంబు	4-679

ల. ౧. ఆ.వ.

క. తగఁ బ్రథమాకత్పురుషం	4-668
తే. తచ్చక్షత్కృతి తిచ్చాయ తజ్జలంబు	4-642
క. తనరఁగ అ ఆ ఇ ఈ	4-688
క. తమతమ వర్ణంబుల ద్వి	4-636
క. తలమగు శేఫాంత విస	4-656
క. తానవసీతప్రియఁడన	4-452
క. తిరమగ ఛందోక్షరమలు	8-254
అ. తెనుఁగునంద లేదు మనుక్రిందనుడి	4-188
తే. తెల్లమిగ ఋకారము	4-896
క. ద్విగువగు సంఖ్యాపూర్వక	4-671
క. ద్వివచనములేదు తెనుఁగున	4-6-9
క. దోఁకీత మణికటక	4-447
క. ధర అ ఇ ఈ ఋ లు సవర్ణము	4-617
క. ధరవక్తయపు విసర్గవ	4-653
క. ధరను సవర్ణలు ప్రాబ్ధ్యవదుర	4-188
క. ధరనెక్కటి వల్లె తగుళ	4-829
క. ధ్రువముగ సంధిజనితరూ	4-441
తే. నలికకారహల్లితరనునాసికాఖ్య	4-288
అ. నాస్తియనక మహివనంత సంపదలు	4-214
అ. నీలవర్ణఁ గర్చగోళమందు	4-890
తే. నెలయ నవ్యయ పదములన్నియు	4-691
క. నెలకొని కచట తపంబుల	4-48
క. పగతుని తమ్ముని కావ్యత	4-695
క. పదమధ్య దీర్ఘఘమృత	4-615
నీ. పద్మాక్షి ! యీతఁడే బలిరసాతలమోలు	8-884
క. పన్నుగ మకార హల్లగ	4-685
క. పరువడిప్రాసములు సమాక్షర	4-888
అ. పాడిమరఁగిఁ బ్రతువవాండ్రెల్లతలలు	4-488
అ. పాడునూరుఁబ్రోలు బహువచనమ్మలై	4-436

ల. 1. అ.వ.

అ. పాశ్చు మనుజులెక్క ముగ్గుగాఁ బొంగెన	4-437
క. పెక్కైనను రెండైనను	4-652
తే. శేర్పి పొత్తనకారంబు నిందువగును	4-416
క. పాడవగు దిగి భమజంతము	4-682
క. పాలుపుగఁ జటతాది యుగం	4-645
క. ప్రకట విసుర్గాది స్వర	4-649
క. ప్రతిషేధాకాశోత్తర	4-681
తే. ప్రథమ పదమునకెద్ది విధక్తిదాని	4-667
తే. ప్రథమశబ్దాంతదీర్ఘస్వంబుమీఁది	4-654
క. ప్రథమాంత విధక్షలు	4-448
తే. ప్రాదినిత్య సమాస శబ్దములుకాక	4-29
తే. ప్రాదియై యైన శబ్దంబు ప్రాణమగుట	4-404
క. బాఠస్వర మొకలాభము	2-126
నీ. భామినిచేనున్న పట్టుతోరముఁజూచి	3-332
తే. భువిననుస్వారయతివిందువూర్వకముగ	4-109
క. మొదలి అకారము ఇ ఉ ఋ ౞	4-6. 2
క. మొదలి విదగ్ధం మీఁదన్	4-647
క. యతి కండసీస వృత్తవ్రతతిః	3-160
క. యత్తత్ప్రభృతు లొకటితో	4. 86
తే. య ర త వ లు, శ ష స హ లును నా	4-190
రగడ. రంపముఁ వ్రచ్చుగతి వచ్చె	4-299
తే. రఠయుతాయంత ప్రాసమార్గము దఠంప	4-484
క. రైశిఖరాచ్చున కాయా	4-621
తే. లలితతద్వ్యంజనంబుపైఁత్యమునకు	4-638
క. లలిత ద్వంద్వ బహువ్రీ	4-660
తే. లలిబదాంత దీర్ఘము వికల్పంబునొందు	4-616
తే. లళలురెండును నొండొంటఁ గఠనీకచ్చు	4 389
క. లోకైక మఖ్యపదములు	4-180
క. వడి నెలవులలోఁజేరుక	4-296

ల. శి. ఆ.వ.

క. వరగణవరము పీఠ స్వరమగుచును	8-158
తే. వరుస పీఠాంత సంబంధి వచన రచన	4-246
తే. వర్ణములఁ దృతీయ చతుర్థ వర్ణములును	4-651
సీ. వర్ణమాల్లల చేరువను హాకారము చతు	4-687
క. వర్ణంబన నక్షరంబన	1-79
అ. వలదుకృష్ణ యెఱుంగ వా నన్ను విడిరగ వా	4-248
క. వళగతి ఋణపదమధిక శ్రు	4-624
తే. వాఁడు గనువాఁడు నేకొనువాఁడు	4-444
క. వారణవరద నికాటని	4-453
క. వివిధముగాఁజాపి పలికెడు	2-27
అ. వీఁడుపెండ్రుఁ డెల్లవాఁడే ప్రలంబారి	4-428
క. వృథయను నవ్యయ తెంక్కఁడు	4-692
క. వెలయంగ ఋకారము వట్టిలు	4-344
క. వెలయ నివర్ణాది విస	4-652
తే. వ్యస్తపదమయ్యెనేని సమస్తమైన	4-663
అ. శబ్దమధిగోరి సంధిఁచూడరా	4-696
తే. షడ్వక్తు ధర్మభూషిత తరువంద తక్కి	4-583
తే. సంఖ్యఁ బలుకు త్రికారము	4-401
క. గమనామ ప్రాసము ప్రా	4-380
తే. గరవి నీనాల్ల వదనుధ్య సంధులందు	4-619
అ. గరవిఁ బధ్యవిప్రుల చవలార్యముఖ జఘ	3-378
తే. గర్వనామముల్ యున్ముదస్మత్పదంబు	4-680
తే. పానునాసికల్ వర్ణమాల్లలవ	4-414
తే. పార్థవిందులై తేలినయట్టి పటతకరయ	4-424
క. గ్వరము తుదనుండ లుత్త విగర్గ	4-224
క. గ్వరములు కాదులనొందిన	4-229
తే. స్వాదిగంధిలోకలి విగర్గాంత వర్ణ	4-657
క. స్త్రీ పున్నత్రుంసకములన	4-682

ల. ఓ. అ.వ.

తే. హయగ్రీవ వర్ణనలు వికల్పయతుః	4-281
క. హరి కరుణా కరుణదనః	4-694
నరసభూపాలీయము (మూర్తికవి)	
తే. అం దనుప్రాసభేదమ్ములైన శబ్దభవ	4-462
తే. ఒక్క వర్ణంబుకడదాక నుదరింప	4-464
క. తనుతగు శబ్దారంబులు	1-58
మ. పరమజ్ఞాన తతాలవాలము జగత్ప్రఖ్యాత	1-46
చ. సమద విపక్షశత్రుణ విచక్షణ దక్షిణ	4-465
పంచచామ. స్ఫురత్కృపాబలప్రతాపధూతి	4-438
నాగాభరణము (?)	
క. ఈవర్ణనలొకకొన్ని యభావములైనను	1-56
బాలసరస్వతీయము (బాలసరస్వతి)	
శ్లో. వాచామాంధ్రమయాశాంయః	4-514
భాస్కరచ్ఛందము (భాస్కరుడు)	
తోటకము. చెలువార గజాజిన చేలముతో	4-166
రెట్టమతశాస్త్రము (అయ్యరి భాస్కరకవులు)	
ఉ. పూవులు నక్షత్రంబులును బొందుగాఁ దోయిటబట్టి	4-483
రేఫ అకారనిర్ణయము (తాళ్లపాక తిరుమలయ్య)	
క. ఇచ్చరి తెచ్చరి యనియెడు	4-524
లక్షణతిలకము (లింగముగుంట రామన్న)	
క. ధరపైఁ గురవర కవితః	2-186
ఉ. అక్కనమేదికైత మొదలన్	1-117
క. అక్షణ మెఱుంగని కవియిత	2-188
క. వినఁబడు దీర్ఘము విచక్షణ	2-177
సీ. విమత వద్యాది నిర్వివ వర్ణమానవ వాఘని	2-181

చ. కి. ఆ.వ.

లక్షణదీపిక (వార్తావి రఘునాథయ్య)

క. అల నిర్వసమాసములోఁగల	4-77
లే. ఇందురేఖాకలాపలోక్తక సేక్య	4-188
లే. ఒరుల నమ్మయ్య యనుచోట నూడఁబడక	4-204
క. పీఠికపు లిరువుర లోచిక	8-438
క. తన చెప్పినదాఖ్యాయక	1-57
లే. తుదల దీర్ఘంబులాండికఁ దోచు	4-247
లే. దీప్తపనాక నిర్వ్యప్రభుదేశియతుల	4-76
క. వినుమతి కమమోగజమై	4-294
కా. శ్రీదేవా స్వరసంధి భేదమొదల	4-875
ఉ. శ్రీసతిఁ చేగురమ్మన ధరించిన	8-287
లే. సరవిమిందు విశ్వామిత్ర శబ్దమునకు	4-219
క. శులియొడక్కంగారస	8-286

లక్షణసారసంగ్రహము (చిత్రకవిపెద్దన)

క. అక్కరతనదగు నైగు మహాక్కరత	8-386
లే. అచ్చుతోఁగూడి దేబితుమడది విరతి	4-57
అజితప్రతాప. అజరస్తుతాంగ ప్రమితాక్షరతో	8-192
క. అగులిత బలజితదానన	1-60
కోమలి. అనిలజ! దోడగ మా విమమాంఘ్రు	8-209
సీ. అన్నియుక్కలికల నటు విధక్త్యాభాస	8-871
ప్రాచ్యరృత్తి. అయిదవ తఘురంటి క్రిందమా	8-411
సీ. అరిగొన నరదాన నరిగెనునరవాయి	4-528
లే. అలకకంధ్యాది గణమున కచ్చు హల్లు	4-809
అపారిశిక. అవుదల్లఘులట్ల భకార	8-405
వియోగి. అసమంబుల యందు సాజగల్	8-206
ఉపచిత్ర. అసమంబుల సాసవంధియా	8-193
లే. అసమకదనుల అమృతట్క మైనమీద	8-400
కా. అద్యాశోక్తల మార్కకార్పనలు	1-89

	ప. క. అ.వ.
ధృతమధ్య, ఆరణ్య దోదకమంటుక చేను	8-208
క. ఇడదగు రేఫప రేఫమే	4-521
వరాంగి, ఇరస్పృహల్ మెచ్చ నుపేంద్రవజ్ర	8-198
వివరీతనిశి, ఇరస్తుతా! చేసి నుపేంద్రవజ్రన్	8-190
ఉపరివృత్తము, ఇల నిరువదియూత్తర	8-227
క. ఈబాగత్తరమాలలో	1-93
ఉపజాతి, ఈవింతతో చేనుల నింద్రవజ్ర	8-189
నీ, ఉరవట యురవణింపురిమెడి యురులద్రోయుట	4-579
వైతాళియ, ఋతుగజంబ్ రేఫవంబులా	8-401
నీ, ఎరుగలికనువది యెరగాఁగ నెరియింగ	4-530
తే, ఏకమౌజంబుమొవలుగా నెఁగునుంధి	4-182
తే, ఒక్కవర్ణంబే స్వరమూఁడ నొకటస్వరమా.	4-81
క. కపివర పథ్యయు విభ్రుతయు	8-374
చ. కళలఁ బ్రవీణుఁడై మిగులఁ గావ్యముఁడై	1-61
క. కవితాకన్యక గుణములు	8-485
చారుహాసిని, కవుల్ పొగడగాఁ బ్రవర్తకా	8-417
విడుదకందము, కనీమరుగి మెనువదలఁచిన	8-296
నీ, కారుక్రొమ్ముగులు తొక్కిరిఁ గరమొప్పుంగ	4-582
నీ, వలఁగట కొఱమాలి కొఱఁతనడి వలుచ	4-583
క. కృతిమొదలనున్న వర్ణద్వితయమునకు	1-92
కరధక్రీడ, కృతీకా, చంద్రక్రీత్రథమమాన్ రెండింటియందున్	8-217
తే, కేతుమతి వేగవతి వియోగిని పరావ	8-202
క. కొలుకుం గిసింద్రు సొంపున	8-302
వర, విషమ, త్తను కరధక్రీడయు, శ్రీ	8-216
రతిప్రియ, భ్యాతిశ్శేషుల సంప్రహర్షిణిం దలిర్చన్	8-191
నీ, గురువులు పారఁగ గరుదాలెచ్చ	4-534
తే, జ్ఞానఁడనుఁగు దద్ధకమైననాఁదలిర్చ	4-68
ద్వివిధకంద, చదువఁగ నేయిర్థముకలె	8-297
కేతుమతి, చనుచేసుకన్యజస గావ్రీ	8-204

ల. క. ఆ.వ.

నదీప్రభూప. చాల నాద్యంఘ్రికిన్ స్రగ్వీణీకృత్తము	8-200
అ. చెఱుకు నిల్లు చెఱువు నేయుట చెఱుచుట	4-587
సీ. చేయక తెచ్చిరి చెచ్చెర చేరిరి	4-585
ఉద్గత. జగతిన్సజ్జగంబు	8-228
తే. జగతియున్నదప్పుచ్చు	4-71
తే. జగదగఁగృకుల కైతాళియజాకులందు	8-899
తే. జుఱి కెఱిపాకు జుజుబుజాతానఁగ	4-539
ఉదీచ్య. తగన్ మనున్ దక్షిణాంతిక	8-409
వేగపరి. తగుచేనుల సుత్రయంగంబు	8-205
నలచకుష్కండము. తనరవిన్వీనుకులు చేపద	8-800
తే. తనరవీణారచన యుద్గతంబు	8-221
సీ. తరిచాడె తరిమిడి తరువఁగా	4-540
భద్రవిరాట్టు. తాడికెందసమానతజ్రగాపి	8-218
తే. తిఱుగ జేయుఁడు తొఱుకను దఱుగదీర్చి	4-548
సీ. తెఱులు వా.తెఱల్ తెఱిచి యేడ్చె	4-541
సీ. దురదుర జాదరి దొరలెఱ్ఱగుదురుగ	4-544
క. ధరణిం గవియగు విశ్రుఁదే	1-58
తే. ధరణియు వరాంగి యంగ జాస్రమునదీప్ర	8-196
బొపచ్చండసి. ధరణిభూవుల్ దప్పకన్ రయంబుల్	8-478
దరము. ననన,నలును నన,ననలంబు భుజి	8-228
సీ. నరయులు నరలంబు నారలు శేరమి	4-45
చకుష్కండ. నలజమానం దొక్కటి న	8-298
క. నలమది రెండవ గణమై	8-299
తే. నాఱు విడుచుట నెఱిశిక నూటనఁగ	4-547
తే. నిలియు విపరీత సంజ్ఞయా	8-186
తే. నెఱికఁట్టుట నిఱుపేదనెఱువువిడిచి	4-549
తే. పదము లెర్పాటుగాఁజేయ	4-209
నాధుగ. పరఁగఁగ మున్నబ్రభౌతకృత్తమయ్యెన్	8-224
సీ. పరఁగనఁ బరువడి పరికింపఁబురుడిదు	4-550

	చ. క. అ.వ.
పుష్పితాగ్ర. పరగనగమమందు భద్రితాగ	౪-212
మణిదీపిక. పరగనవాదిపదమున భక్తయి పగలుబంధుర	3-2-5
సీ. పలుచెను నేగంబు పలుపెద పలుపిటి	4-553
తే. పృథివి కీవుండీకుండను నభేదవాది	4-520
తే. పెరిగెనట్లనఁబడి పెడి పెరికినచ్చె	4-555
తే. పొరుగు చప్పురింజను పొరపొచ్చెముపురి	4-552
మనోహర. ప్రభవనరజగాపీఁ బాటిలంగనయ్యెన్	3-219
తే. ప్రాదులియవదిలో పరావపులువక్క	4-139
తే. ప్రేమచేసివు మమ్ముభరింకువనిన	4-181
తే. విలుగు మట్టిం చె బలుగులు విలుగులెందు	4-557
సీ. బూరుగు చెట్టుగు బూరుగ వాడ్యంబు	4-556
నిశి. చేసింద్ర వజ్రంబునఁ చేర్చిరాఁగా	3-167
మనోహర. చేసినవికాంతకు చేర్చియు నిం	3-211
పరావతి. చేనులందు నంబులాలు పెట్టియాఁ	8-207
నారీపుత. చేసుల్ కా లివ్యాఖ్యవృత్తంబుగాఁగా	3-194
సీ. మణిమేఘపు మెలుగుగు మెలుచునొకోయని	4-559
తే. మాలుపడుటయు పెడమణి ముండలవఁగ	4-560
భరణి. మాను నిల్చును, దోటకమాన్ మణిపై	3-197
జఘనచతురార్థ. మాను బభృతృపూర్వార్థము	3-883
క. మాన్ము నన్నయభట్టాదులు	4-569
సీ. మారిపెను దొండమామరదంతికినినన	4-558
తే. మొదల నిట్టియిచ్చుఁపొగమాతే	1-108
మణివితాన. రంగుకుదవిరాట్టు చేతుల	3-210
వితాళ. రవియుగము చతుర్లఘు గణయుగము	8-348
తే. రాను రానుంచరాయును రాయుటయును	4-562
అంగజాస్త్రి. రూపయి మించుగ్గువతిన్మున్	3-199
శ్రీరమణ. రూపయి యాదిస్మగ్గులెన్మా	8-218
తే. శేఫలిందట ద్విత్వమా శేఫలేను	4-523
అ. శయిరిచ్చరిత రయింద రెండన	4-561

ల. శి. ఆ.వ.

క. రాచిక శిల్పక సార్థులు	1.57
అ. తేఁడు తెప్పజాచు జీవ్యన అంపిలు	4.563
వజ్రుచక. లంకాగ్రావప్రాద్య	3.295
క. అక్షణమెఱుంగక కావ్యము పీక్షణమున	3.434
పరాంతిక, వన్నెమీఱుంగ ప్రవర్తకాఖ్యతో	3.415
తే. వజ్రం ననఁగను వేడుక విఱిగవిల్లు	4.565
తే. వజ్రంకఁద్రోవఁగ విఱివిది వెఱచివఱలి	4.566
దక్షిణాంతిక, వజ్రం లమర్ వచ్చుటట్లై	3.407
నీ. వారిండు వారికి వారకంబుగ విరుల్	4.564
క. పీరావళి మొదలయినవి	3.369
నీ. వృషభగతి త్రిపుటరే కంఠేయగమగు	3.361
క. వ్రాసిరి వచ్చిరి యొప్పిరి	4.525
శిఖరిణి, కుచి నదయున్ కాంతున్ సుజనవినుతున్	1.56
క. శ్రీనాయక భృత్యపర	3.203
తే. సంఖ్యయందును బరిమాణసంజ	4.243
తే. సంధులను రెండురూపముల్ జరుగువర్ణ	4.282
నీ. సంస్కృతార్థములఁ దత్సమమగు తెలుఁగుల	4.522
నీ. సప్తవిధక్షులు సంబోధనంబున	3.370
తే. సరకు సెరిబడి సైరణ గరులనంగ	4.567
నీ. సిద్ధంబులొనున్న సిద్ధసాధ్య	1.74
తే. సిరియనంగను అక్షియాయఁ జేసిరనంగ	4.568
పితారచన. స్ఫూరంబుగ నాఁన్ తయసాగురవుల్రా	3.222
ప్రవర్తకము. శిరిన్ మొదల బడిచ్యవృత్తియుం	3.413

లీలావతీగణితము (భాస్కరాచార్యులు)

శ్లో. పాదాక్షరమితే గచ్ఛే గణవర్గఫలంచైవ 8.277

వాదాంగచూడామణి (?)

చ. గణయంతెల్ల నాలయమగన్

2.50; 172

ల. కి. అ.న.

వికృతివ్యాకరణము (అగస్త్యవ్యాకరణము. సం. అగస్త్యుడు)

నూ. అచఃప్రతిపదం కాత్యాయశ్చ	4.514
నూ. ఇనైచావనోఽన్యమ్	4.514
నూ. ఉదితశ్చ	4.514
నూ. సగడలామిహాన్యన్యమ్	4.514
నూ. మనయామఘోఽరమానానామ్	4.514
నూ. మహతోఽతః	4.514
నూ. మహతస్సర్దుజ్	4.514
నూ. రవలామధశ్చ	4.514
నూ. ప్రాస్యోవాఖండః	4.514

విశ్వేశ్వరచంద్రము (?)

అ. మీన తూనె కోల మిథునంబు తేలున 2.83

వృత్తరత్నాకరము (సం. కేదారభట్టాచార్యులు)

శ్లో. పాదేనర్వగురావాద్యాః ఘ్రు	3.250
శ్లో. తర్జాన్ వృత్తభక్తానైకనైనా	3.264
శ్లో. వద్వివ మేష్టాసమేకలాస్తాశ్చ	8.398
శ్లో. సంభేద్యునైకైకోనసద్భిర	8.255
సమవృత్తములు	2 : 141.155

శ్రీధరచంద్రము (శ్రీధరుడు)

తే. అరయ ననువాసికా పూర్వమగుచువర్గ	4.117
క. మున్నగ్రహంబుల గణములనెన్నుచు	2.169
క. యశవర్గద్వయ యతికిన్	4.320
ఉ. అక్కనమేదిత్తతమొదలన్ నుగుణాక్షరమత్	1.117
చ. నెలయగ బొడ్డుమల్లియలు వేనలిసంగమున్	1.135
క. నురుచిరమగ ద్వారదగతి	3.302

చ. ౧. ఆ.వ.

శ్రుతబోధము (సుబోధాదిదానము. సం. కాళిదాసు)

శ్లో. శ్లోకేఽప్యమ్ గురుశ్చేయమ్ 8-179

సులక్షణసారము (లింగముగుంట తిమ్మకవి)

అ. గ్రుడ్డిమొద్దు జొన్నబడ్డట్లు సవ్యార్థ 2-189

క. తలపాసి గద్యపద్యారులు గణముల్ 2-91

క. తెట్టిన నీవించిన భువి 2-180

అ. యువ్యదస్యక నేడి యథాయంబునకు 4-70

(i-ఆ) లక్ష్యగ్రంథములు :

ఆదిపురాణము (నర్మదేవుడు)

చ. మయనముఁ బొందిపొంది విడిమల్లితు 4-94

క. శిక్షణకు ధృతియు నాకు 4-226

అముక్తమాల్యద (విష్ణుచిత్రియము, కృష్ణదేవరాయలు)

ఉ. అంజనమౌనవాయుగగమంతయు 4-421

కా. అస్థిస్థానిధిగేహసీమ నదిరేయలించినకామ్రాయు 4-121

చ. ఎడతకమున్నుమింటిపయికి తగలంబునలేక 4-175

ఉ. గోవురకందరాశికడకున్మృత్యున్మరణీ 4-366

ఉ. దిగ్గినయంచఁ దూడుకొని తీరవనేషు 4-254

సీ. కపిఁడిగచ్చుమరు సోపానముల్ 3-288

చ. మలచికయోజకోకములమోడ్చి జొనర్చిన 4-372

ఉ. నేవినమేదదై కంఠి నేటికంట 4-482

ఉత్తరరామాయణము (కంకంటి పాపరాజు)

ఉ. ఇంకొకనాఁటికిన్ తకలుఁదీలునె లోకుల బాధదీలునె 4-385

ఉ. విప్లవముల్ మారిచి పృథివీధరమిపు ధరింప శోక పా 4-386

చ. శిథిలదుఁ జల్లెనె నడుమనేళరుఁ దుష్టగుణంబుఁబొందినక 4-387

౧. ౧. అ.వ.

ఉత్తరహరివంశము (వాచన సోముడు)

క. అంబెడపుగాక నమలెంతన్ తేరగనీక

4-420

వీణావళి (నం.) (?)

ప్రాశస్త్యచరిత్ర

2-155

కవికర్ణరసాయనము (నంకుపారి నృసింహకవి)

చ. అనునది యండబాదులవ్యవహారికరకయన్నె

4-88

కవులవృత్తము (రాచమల్లు కవులు)

మ. అనియో విద్య గురుక్రమన్నఁడు పృథుస్వాంతుండువా

4-814

క. అనుటయొక గృహ్యద్వైపాయన

4-407

తే. కలకదు భయంబు వారెంతవారలెన

4-816

తి. సుంతతథ్యక్తియుక్తి కొనసాగకయొండెన

4-818

కల్పవల్లి (నం.) (?)

హేమంబుమకలంకే

2-155

కాశీఖండము (శ్రీనాథుడు)

క. ప్రాణాపానశ్వాసదాన

4-405

జయదేవాష్టపది (జయదేవుడు)

ఇతిచతుశ్చాతు తటుచారు మరమరిగో

3-427

తపతీశంవల్లోపాఖ్యానము (అద్దంకి గంగాధరుడు)

క. మనసాకన్యకఁ బెంచి

2-163

త్రిస్థలీదండకము (నందిసింగయ్య, తిమ్మన)

విజయనగరి హేమమౌట

2-155

నలోదయము

కృదయనరేతి

2-56

ల. ౧. ఆ.న.

నారసింహపురాణము (ఎట్టన)

చ. చంద్రులు గోలుపోయి యెఱచాడయ్యఁగానక 4.98

నీతిసారము (?)

ఉ. ఆపలవృత్తిరాఘవకరాగ్రమునందు 1.50

నైషధమ్ (సం.) (శ్రీహర్షుడు)

సువర్ణదండైకనీతాతపత్రిక 4.514

పరతత్త్వరసాయనము (?)

చ. ముడుపలి గద్ది యక్షరము ముషిముశేల్మల 4.831

పాండురంగమహాత్మ్యము (తెనాలి రామకృష్ణుడు)

కా. మీఁదం దారధరాధరంబుగలయామేరు 4.584

పురుషార్థసారము (?)

ఉ. రాజాః సమ్యుతిం దరతరమ్యుశి భ్రాతః 4.151

ప్రబంధరాజ వేంకటేశ్వర విజయవిలాసము (గణపవరపు వేంకటకవి)

చ. శరీరదానశూరసురగౌరవసజ్జిత పాదసార 4.699

ప్రగర. రామరక్షోదప్రాప్త్యాధరకదనస్మతాన 4.701

ప్రగర. శ్రీరామరామరామస్థితిరమరళి 4.700

కా. సత్యాకల్పక ప్రస్ఫుటా శరణిదాచారా 4.698

భాగవతము (పోతన)

ఉ. ప్రాంశుపయోవనీతకనుభాసితు 4.280

భారతము (కవివ్రతము)

అదివర్ణము :

చ. అమల సురర్ణకృంగభూతై 4.87

చ. అరివి తపో విధూతి 4.586

చ. అఱనియరాజకంబైవ 4.488

౧. ౬. అ.వ.

క. అపన్నగ ముఖ్యుల తన	4-29
ఉ. ఇమ్మల సాక్ష్యరక్షవిధి	4-49
క. ఈ సౌపర్ణాభ్యాసము	4-147
క. ఎట్టి విశిష్ట కలంబున	4-887
లయగ్రాహి, కమ్యని తతాంతములకు మొనసి	4-422
ఉ. కాదన కిట్టి పాటి యవకారము	4-468
తే. కామదేహంబులకును శేకాంతగృహంబు	4-217
ఉ. క్షత్రియవంశ్యులై ధరణి గావగఁబుట్టినవార	4-899
క. గురుసాశ్రమంబునను నన్నరుచుగ	4-148
క. చల్లని దక్షిణ మారుత మల్లన	4-142
క. జనసుక కృష్ణద్వైపాయనుడు	4-418
చ. జలరుహసాధ రమ్యగిరిసానుకనంబుల	4-822
మత్తకోకిల. దండితాపీశవీర నూనిధాన దానవిశోద	4-810
క. దారుణ కల్పాంత ముతత్ప్రేరిత	4-886
మత్తకోకిల. ఫీసులీ ధృతరాష్ట్ర పాండులతి.	4-162
క. నాశచనము ననపత్కము	4-99
క. పలుమలు శపథమ్యూలు	4-50
ఉ. పెంచితి ధర్మమార్గములఁ బ్రీతియొందుచు	4-512
క. ప్రస్తుత ఫణిసక్రభము	4-72
ఉ. భారత భారతీకుభ గభస్తి	4-44
మత్తకోకిల. మౌనికంబున సాశిపంబులోక పరాధవం	4-802
మ. రజనీసాధవలైక భూషణుడైన రాజుని	4-580
క. విపరీతగతిని ముడుఁ దువకుంచుడుదాకి	4-496
క. వీరకంబులెంచి నలుగడదాకిన	4-480
క. వీరుండగ నరుఁడేము న, సార	4-174
మౌనిని. మరపతి సుధఁజాడన్ జాడ నంగారవృష్టులు	4-598

వధాపర్వము :

క. ఇంద్రక్రస్థులునకు నురేంద్ర	4-150
-------------------------------	-------

వి. శి. ఆ.వ.

సీ. ఈకని వృద్ధని యెఱిగి పూజించితే	4-287
క. ఉత్తరధానుడు బాప	4-155

అరణ్యవర్ణము :

ఉ. అంధక విష్ణుభోజనకు భావ్యము భూపకులెల్ల	4-859
క. ఆ ఋషికుమారు కట్టిన	4-897
అ. అమనోజ రత్న మహ్మనగదియొచ్చి	4-575
చ. ఉరమునయందుగ్రన్నులు	4-104
తోడకము. తాలిమి దూరిన తాపప శక్తులు	4-167
క. దమయంతికి నలునకు సంఘము	4-577
చ. నగినగియేరియన్ విసుజనార్దవ	4-218
ఉ. నీయభిలాషయేను మిదినిక్క పెలుండుదు	4-15
చ. పటువిశిఖంబువంద్రిదకపాత	4-151
క. పృగయార్థమరిగి హిమవిన్నగమయందు	4-567
తే. యకుంతోగూడి యభులిక్రిమముతోడ	4-321
చ. తరదుడు పార్థ కార్యవిధతంబున నాకన్ది	4-601
క. వరుగునధి సర్వలోకోత్తర మజ్జల	4-596
మ. వెండింగానకఁ బోలులయ్యెడల	4-259
క. ప్రయోగిప్రియ నృపనారాయణ	4-216
చ. సరిత కృతోపవాసముల కాకఫలద్రవ్య	4-178

విరాటవర్ణము :

ఉ. అకమలాక్షి రూపమహిమార్తికయంబు	4-1 4
చ. ఇది పెనుపాముచండమున వెంతయల్ల	4-106
ఉ. ఒప్పెడిమేను బెంపుగల యల్లము	4-258
క. కాంచనమాలాంశ్చర చంచరత్నము	4-511
క. ద్యూతక్రీడకుఁ గొండొక నేకున్	4-497
క. నీవొకలేల మఱింబడితేవుర నే	4-509
తే. నేల నాలుగు చుటగు నృపులొల్ల	4-531

ల. కి. ఆ.వ.

క. పృథ్వీసుపేయ మదంబకు	4.857
క. మును కలకు నేయిమిరలు	4.96
మ. రథమల్ మంచివిగాక నాల్గితి శీఘ్రవ్యాప్తి	4.856
క. వలపలి దిక్కునొకించుక	4.501
తే. వాయుప్రేరణచేసి దుర్వారమైన	4.146
ఉ. శ్రీయనగారి నాబరణి చెల్వకుఁజిత్తముబల్లవింప	4.608
ఉ. స్వాంతము కామూర్త్యసంతమసాంధముగాగ	4.811

ఉద్యోగవర్ణము :

క. ఆభిబచ్చని ధూరి ధూజా	4.505
ఉ. ఆతము చేసిన క్లెలువ నన్నలివాత్సవకైనఁగాని	4.118
క. ఈకృష్ణుని సారశ్యము నా	4.898
తే. ఎల్లయిందును దానసించు లెల్ల	4.471
ఉ. ఒక్కఁడొకండనేకవిధయంద	4.198
చ. కమలభవాండ దైవతముఖస్ఫుట	4.144
క. కొడుకును బాసును గుఱువు	4.164
క. గాండీవధరుని యాహర	4.169
చ. తణియగువంతకున్ రిత్త	4.91
ఉ. దక్కెను రాజ్యమంచు నక్కటా	4.255
క. నీచెప్పిన వీరలు ద్రోణాచార్యులు	4.250
క. పరిజనులకు నీకును నిద్ధరలోన	4.172
ఉ. మాయలు నిండకాలములు మాధవు	4.171
క. పెడలె బలరిపుఁడు చలమున	4.168
క. సవరణలొప్పి యనిఁ బొందెన	4.120
తే. హికివు కర్తవ్య మెఱిఁగించితివువాద	4.539

భీష్మవర్ణము :

క. అపరాహు సమయమున	4.594
క. అమృత నేషణి కొమ్మల	4.392

౧. ౧. ఆ.వ.

క. కాలంబగుటయు నృశృతం	4-105
క. కొడుకులు దమ్ములు గజ్జపు	4-165
ఉ. పాండునృపాలనందనులు పావని	4-817
ఉ. ప్రాంకు పయోదనీతనభాసితు	4-230
క. కాంతనవుడు లేజోర్దాంతుండై	4-149
ఉ. కాంతనవుండనేకబలసంతతి	4-156

ద్రోణపర్వము :

చ. అకట యవార శక్రుండను నప్పులా	4-257
చ. ఇదియొక సిన్నవాడెదరి	4-256
మ. కడక శ్నెజ్జని చెల్వదాల్చనరుడు	4-410
ఉ. చావులులేవె యెందుననుజచ్చుట	4-199
క. కురగము కురగముగరికరి	4-163
మ. ధరణి చక్రము దిద్దిరం దితిగ	4-315

కర్ణపర్వము :

క. బలకాలియైన హంసము, బిలిచితి	4-578
చ. మఱియు నతండు నూరనుకు మర్మచిభేదన	4-90
పీ. రాత్రిమైదాఁకి హారతఁబోరి మగఁటిమి	4-591
కా. లీలన్ గేలనమర్చు మత్తగజశిశుండరోల్లాసము	4-583
లే. శక్తులను దోమరమ్ముల శరభి	4-506
చ. హయమాలఁజంపి ముప్పదిసేతాస్రమలం	4-200

కల్యణపర్వము :

క. ఉర్వీచక్రము వడకెక	4-512
లే. నెలయు కినుక నెన్నెడదయై నిప్పులురల	4-502
ఉ. వారియెలుంగుఁజూచి కృతవర్మడు	4-472
చ. సుఫరిత వడర్థ శక్రునిద్రీకూల	4-518

ల. కి. అ.వ.

కాంతిపర్వము :

క. ఏవాని బంధు మిత్రులు	4-508
క. జ్ఞానంబు వడయుటకు	4-65, 284
చ. భువన భయంకరమృతగు పోరుల	4-489
క. రాక్షోచిత ధర్మంబుల	4-330
క. వివిధోత్పాతంబులకును	4-480

అనుకాసనికపర్వము :

క. అతిథి నినుగోరశేనియు	4-92
ఉ. అరణ్యావనంబొక నుహాధ్వర	4-196
మ. మనువంశంబునఁబుట్టి సర్వజనతా	4-330

భాస్కరుని కందళతికము (భాస్కరుడు)

క. శేకేటిమృగాంకుడు జడి, సావల	4-152
------------------------------	-------

భాస్కరరామాయణము (భాస్కరాదులు)

అ. అన్ననీవు బుద్ధులన్నకఁ జెప్పుచు	4-251
చ. అన్నవు తండ్రియిట్లు వినుమంలియ	4-101
క. ఈ పుణ్యాశ్రమ వనమాన	4-141
తే. ఉర్వివ్రజ భక్తులై యొర్పుగలిగి	4-36
ఉ. ఏజనకాత్మజు దళరథీశ్వరులొడల	4-197
ఉ. ఓకపివీరులార కరుణోదధిని రఘరామ	4-97
క. ఓకావక్తృపతి నీకాకపితరులతోడి	4-231
చ. కనియొడ రెల్లరక్కనులు కన్నులపండువుగాఁగ	4-111
కా. జ్యోఘోషంబు నిరంతరంబగును	4-110, 5-6
కా. నీకంతార్చిత కాలపాశము శిరోనిరారపాత	4-185
కా. రక్షోనాయక మమ్ము, మిమ్ము సచిత్రవారంబు నీసేనలన్	4-300
మ. సమరాగ్రమ్మున రామాడమ్ముఁ దొడిగెన్	4-268
మ. హరికొదండ విఖండనుడు జనః శ్లోధిక	4-220

ల. శి. ఆ.వ.

భీమనగారి చంపకము

చ. వెలవెలఁచాటి తాల్మిఁగడు వేగదరిగి 4-100

భీమన ప్రార్థనాపంచకము

ఉ. శ్రీలనా తనూభవ విశేష జగజ్జయ మాతమన్మథా 4-64

భీమన మిత్రపద్ధతి

క. భవిలో మిత్రుండగివాఁడు 4-153

భీమన శివస్తుతి

క. ఎంతయును ను స్తరంబు 4-147

బృందాసంభవము (వరాహతము అప్పన)

ఉ. లేజవరాండ్రచూపు చిలికిన్ మెఱుఁగెక్కిన 4-123

మదన సేనము (నంది మల్లయకవి)

క. పోనద్యోగముఁ జేసిన 4-408

మనుచరిత్ర (అల్లసాని పెద్దన)

పీ. వదనప్రభూత 4-847

మ. వనకాక్షోపమా వామయారో 4-122

కా. శిలంబుం గుఱమున్ శమంబు 4-260

రంగనాథ రామాయణము (అచ్చవెల్లిరంగనాథుఁడు)

ద్వి. ఎక్కడా గురుఁడని యెఱుఁగని నీవే 4-221

ద్వి. ఎఱిగి దివ్యులఁ బెంబ ఋషుల మన్నింప 4-39

తామ్రసాండవీయము (పింగళిసూరన)

మ. అనయంబున్ మదనామితాస్త్రి 4-484

క. జనలందఱు నీయంద, రక్షకు 4-186

చ. క. అ.వ.

మ. జననదోటకపాటికపీఠి	4.124
మహాస్థగర. తలపిట్టత్వాహమొక	4.870
కా. లోకత్రాణరత్న దదాదిమహిలోక	4.394
క. లోకకస్త్యునకు	4.868
క. వేమణు మనగుర్వశ్యతామల	4.103

రుక్మాంగదచరిత్ర (ప్రౌఢకవి మల్లన)

సీ. దంభోలిధరఃశీతాంబూపేటి	4.609
క. పడతీ నీ తలిదండ్రులకడకున్	4.500

వరాహపురాణము (నందిమల్లయ్య, మంటపింగవ)

మ. అని గౌరీపతికిన్ భవానికిని నాహ్లాదంబుగ	4.115
ఉ. అనలిసాక్షినవృట్టయ్య సంతన	4.66
తే. ఋషివలైక వరంస నిర్భుహుడైన	4.283
క. నృగుడన్ ధాత్రీపతి మృగయార్థము	4.411
తే. పృథివియిట్లను	4.345
క. మూరజిగిసంత యెఱుంగుడు	4.239

వసుంతవిలాసము (?)

క. అత్తచీవిటనాగరికుల	4.825
----------------------	-------

వసుచరిత్ర (రామరాజభూషణుడు)

తే. అందితంబైన కోకిలాలాపంబు	4.337
----------------------------	-------

వామనచరిత్ర (?)

క. స్వస్తీయని పలుకుచుగమలా	4.215
---------------------------	-------

విక్రమార్కచరిత్ర (కొవి గోపరాజు)

క. ఇది చేతిది పోచక పిన్నది	4.211
----------------------------	-------

౧. కి. ఆ.ప.

విదయవిలాసము (సుభద్రాపరిణయము చేమకూరవేంకటకవి)

ఆ. సువ్యబువ్యవ్యవ జన్యనివాసిక 4-495

విజయ సేనము (చిమ్మపూడి అమరేశ్వరుడు)

ఉ. అలన దుండ మె లి శివునాదమయేటి జలంబు 4-148

విష్ణుపురాణము (వెన్నెలగంటిసూరన్న)

క. ఆపేరి దిరిగియుండును 4.469

శతపక్షిసంవాదము (ఉభయకవిలక్ష్మణుల మేండ్లు)

క. ఒకవరమున మధ్యాహ్నమికలు 4.102

కా. నీరబంధనా వీధు మోవియదరున్ 4-848

క. పద్మా సమానయగు మన 4-412

శ్రీనభద్రుంబు

ప్రణమిత శరణి **2-56**

శృంగారనై వధము (శ్రీనాథుడు)

తే. అధికారోపకషాయిత స్సంకుః డన 4-812

క. కలంత:పురకామిని వచితరీ 4.252

చ. చిలుకలు గూయినో చెవులు చిల్లులునోద 4-499

మొ. పరిసంగమైనఁ దాప మొందిన 4-498

ఉ. రాకనుభాంకు మండలము 4-264

క. శ్రవణావరంసమయ్యోన్ 4-481

శృంగార కాకుంతలము (పిల్లలమఱివినవీరవ)

కా. ఆచార్యులంగనదోయి యానన మొకంబు 4-488

అ. ౩. అ.వ.

శ్రీరంగమాహాత్మ్యము (తైరవకవి)

ఉ. గంధపుఁ గొండపెత్తముఁ గందుకనీఁ

4-133

సత్యావధూప్రణయప్రబంధము (అల్లసానిపెద్దన)

మ. కనువిందై యిభిషిత్తుడైన విభువాజ్ఞం

4-67

హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము (తేరరాజ గౌరన)

కృ. పేడటి విరియింది విజయవృత్త పసిడి

4-170

ఏకభీమన

క. భీమ కామక్రూధాశే

4-98

కౌస్తుభాభరణాంకుడు

క. అసదృశ క మ స లు

4-508

గౌరనచాటుధార

ఉ. ప్రాకట దర్శనై సకలరాజుని

4-278

నాచన సోమని చాటుధార

క. కవికాకవ్యక కందును

2-168

భీమనచాటువులు

క. మౌరదుగము కాయదుగము

1-100

చ. గరళ త్రముద్దలోహమనగాథ

4-191

వీ. తొలుత శ్రీమద్భక్తాంబు అలవడగారింది

2-198

చ. విసుయకగర్భప్రాంతయను విష్ణువు

4-504

చ. మఃపిజా మాయమాను యిభిమాన

4-112

చ. కలకలఁ బాటి తార్కికుడు నేగడ

4-100

చ. మాయుని నీత పోతననుధాధిపు

1-121

చ. కి. ఆ.వ.

రాయన భాస్కరుడు చాటుధార

మ. సరిచేసెరిపుడే భాస్కరులు

4-961

వరకవి వెంకట్రామన్న

సీ. అమరంగా నిరవదియాలు ఛందముల

8-269

సీ. దివిజేంద్రవట్కంబు రవియొగ్గమునుగూడి

8-308

సీ. పల్లవకర రంధ్రశరవహ్నికరములు

8-268

సీ. సోములు వేదముల్ నూర్పులు రాగముల్

80266

శరభాంకుడు

ఉ. చాపముగాన హార్యమును జక్రిని

1-122

లక్షణశిరోమణి - పరిష్కరణ

పుట	పంక్తి	ఉన్నమాట	ఉండవలసినది
		పీఠిక	
2	2	దు(ద్)	దు(X)
5	13	గృహ [ ]	[8.484]
8	8	సుసాధ్యము	సుసాధము
11	16	యదాత	యదాత్
„	17	తాతంభట్టు,	తాతంభట్టు.
18	1	(1080.11 0)	(1080.115C)
	10	వాదాంగ చూడామణి	వాదాంగ చూడామణి(12వ శ)
16	18	నిరేళము	నిర్దేళము
17	4	పేర నుదరింపఁబడి	పేర ఈ అక్షరశిరోమణిలో నుదరింపఁబడి
19	16	కాకనిదిఛందో	కాకనిది
20	2	కర్త, కాలము	కర్త పేరు, కాలము
22	20	నిరేళము	నిర్దేళము
28	5	నశబ్దోఽస్తి	నశబ్దోఽస్తి
25	17	వలగ్నహ	వలగ్నహ
82	19	67108	6,71,08,864
86	15	ఏద్విత్రిచ్చందః	ఏద్విత్రిచ్చందః
40	8	సిరిభేదము సమానమే	సిరిభేదము లేదు
42	25	మాత్రాసమక	మాత్రాసమక
48	15	పర్వస్థాన కర్వచతు	పర్వస్థానకర్వచతు
51	9-10	కారఁడు పదివృత్త	కారఁడు పదివృత్త
55	7	నిరువునకు మూఁడు	నిరువునకు మూలు
56	17	పాదములందుఁబ్రాస	ఏకప్రాస

శ్లో	సంక్తి	ఉన్నరూపము	ఉండవలసినది
62	19	కతానుగతిశ్చ	గతానుగతిశ్చ
68	18	యాతని కతి	యాతని కృతి
71	17	యతిసంఖ్య తగినట్లు	తగినట్లు
75	6	స్వరముననేకాక	స్వరముననేకాక
77	19	త్వత్ + చరణ = త్వచ్ఛరణ	త్వచ్ఛరణ
79	22	'అప'	'అవ'
88	8.4	చాసోహములోఁ	చాసోఁహములో
89	9	శబ్దాదిలో	శబ్దాదిలో
98	16	(మార్కొండునని)	(మార్కొండునని)-ఇట్టి
96	12	(రక్ష,	(రక్ష,
101	4	(ఉవ)	(ఉత్)
104	5	శకంధాదుల	శకంధ్యాదుల
106	16	అకారము మీఁది	అకారము మీఁది
107	9	ఇందు చేయుటకే	ఇందు స్వరమైత్రి చేయుటకే
109	2	వ్యాఘ్రకమగును	వ్యాఘ్రకమగును
110	14	అనంతశ్చ కవులు	అనంతర కవులు
118	11	సజప్రాస	వర్గజప్రాస
116	15	శిష్టమునలేని	శిష్టమునకని
117	26	మాంధాత్తరము	మాంధాత్తరము
119	10	నిలిపును	నిలికెను
121	9	విరాట పర్య	విరాట పర్య
	21	వర్గయొక్క	వర్గయొక్క
122	6	భీమకవికాటుధార	కాటుధార.
	12	యద్య —	యద్య — 1416
	15	భాగవత . .	భాగవత . . 992
124	8	గజరాది	గజారాది
127	6	యైదేశ	యైదేశ
128	5	అఘనోఽ	అఘనో

పుట	పంక్తి	ఉన్నరూపము	ఉండవలసినది
149	18	వనన ననన నన	వనన ననన నన
	19	36 అక్షరములు	34 అక్షరములు
		36 వర్ణములు	34 వర్ణములు
158	26	రేఖాకారములో	రేఖాకారములో
153	1	4 ఆ -	4 ఆ - 176 వ
	12	సంప్రదించి	సంప్రదించి
159	20	అక్షరశాస్త్రములో	అక్షరశాస్త్రములో
160	1	సంప్రదించి	సంప్రదించి

ప్రథమాశ్వాసము

2	అధ్యాయము	పండితగిరురా	పండితగిరురా
4	23	నకులీకా	నకులీక
5	15	దురంధర	ధురంధర
10	అధ్యాయము	కహార	కహార
18	10	సత్కృతిః శ్రుత్తిః	సత్కృతిః శ్రుత్తిః
16	17	శర్ధ	శర్ధ
19	10	మదంబు	మదంబు
20	14	కతోష్ఠంబున	కతోష్ఠంబున
20	23	అకారంబులు	అకారంబులు
21	12	శేబది	శేబది
21	28	దెలియకృష్ణ	దెలియకృష్ణ
22	10	బంపదిబూ	బంపదిబూ
24	అధ్యాయము	ఇంద్రోభంగము	ఇంద్రో అపహరణములు ఇంద్రో భంగములు. ఇందుక సవరింపఁ బడినవి.
25	21	కనురి	కనురి
26	22	కొనుగు	కొనుగు
27	10	యరణమవతి	యరణమవతి
28	28	గమాత	గమాత

పుట	పంక్తి	ఉన్నయాపము	ఉండవలసినది
28	8	దేకృష్ణ	దేవకృష్ణ
30	అధస్సుచి	భిన్నపాతము	భిన్నపాతము
	"	మెలుగరాదు	మెలుగరాదు
82	121	తటము ( )	[ ]
"	128	( )	[ ]
84	12-13		[భాగవతము 40వ స్కంధము ఉ. భా. 478].
"		x x x x	నిన్నుకాడగంటి నీకృపగగనగొంటి సఖి సౌఖ్యపడవుండగంటి.
"	అధస్సుచి	అకాదులు	కాదులు
85	17	రుచిఁబోల్పు	రుచిఁబోల్పు
86	1	కినికొర్తిమాలిని	కినికొర్తిమాలిని
"	2	కుభగాఖ్య	కుభగాఖ్య
"	10	ఫలములొనగూర్పు	ఫలములొనగూర్పు
88	అధస్సుచి	చూ. 8-47	చూ. 8-68

ద్వితీయాశ్వాసము

42	21	నినియె	ననియె
43	అధస్సుచి	రెండుఁఘవులు	రెండుఁఘవులు
44	2	అగముగలవి	అగముగలము
"	18	మాత్రలిండగన్	లిండగన్
46	అధస్సుచి	క్రిసాఘఁడుకాదేమో	కాదేమో
48	20	—	ఇక గగన్ముతవఁజెలువారి
	(88 వ పద్యముక్రింద)		సప్తస్వర అక్షరము
49	2	గ్రమములో	గ్రమములో
50	1	గాగ్యప	గాగ్యప
51	7	గౌరవాంతి	గౌరవాంతి
52	6	పులింగంబు	పులింగంబు
53	28	దుర్దగంగణ	దుర్దగంగణ

పుట	పంక్తి	ఉన్నరూపము	ఉండవలసినది
54	22	గృకులయందు	గృకులందును
„	అథన్యుచి	సురుగు	వరుగు
55	„	వౌరులఁ చేరయిన	వౌరులఁ జేరయిన
61	7	శేట్టది	శేడ్డది
64	4	గొలియయఁ గోలి	గొలియయఁ గోలి
66	8	సులక్షణసారము	సులక్షణసారము
68	22	వృషభంబుతో	వృషభంబుతో
72	అథన్యుచి	కార్దూలత్తములు	కార్దూలవృత్తములు
79	„	డరిగృహస్థ	2. డరిగృహస్థ
80	7	పాలికదృష్టిచే	పాలికదృష్టిచే
„	12	సంపూర్ణదృష్టులు	సంపూర్ణదృష్టి
82	5	మట్టుదిర్ఘవ	మట్టుదిర్ఘవ
84	19	వలనను	వలన
90	12	సంరక్షణ	సంరక్షణ
„	26	వలయుఁగల్గె	వలయుఁగల్గె
91	18	నుండుసంక	నుండునొందుసంక
97	2	గ్రహవైరములు	గ్రహవైరముల
99	8	అరువడ	పీ. అరువడ
103	11	లారా	లార

తృతీయాశ్వాసము

107	22	ద్విపదగావళి	ద్విపదభోగావళి
108	18	౪ - ౦	౪. ౨
111	12	విలసిల్లగాన్	విలసిల్లఁగాన్
116	19	వృత్తములు	వృత్తములు
117	11	అగ నే ౮౮	అగ నే ౮౪౮
119	22	తిరుగున - ౪౨	తిరుగు - వరని
120	15	నే ౩౬	నే ౧౩౬
122	9	నే ౩౫	నే ౧౩౫

శ్రుట	పంక్తి	ఉన్నరూపము	ఉండవలసినది
128	20	6+6+ +	6+6+6+
126	6	26 ఛండముల సమ	26 ఛండముల సమ
131	16	కవిరాజ విరాజితము	[కవిసామ్రాజ్యము - వృత్త - 117]
138	15	తైశ్వదేవి యను వృత్తము [8-1]	తైశ్వ...వృత్తము [8-17]
135	8	అంః	కింః
"	అధస్పాది	ప్రహర్షణ	ప్రహరణ
138	18	రంజో	రంజో
139	8	అం	అం
"	17	రథోద్ధత	రథోద్ధత
"	19	చంద్రవర్త	చంద్రవర్త
"	21	వృత్తము ౧	౧౩
140		[విస్ఫూర్ణిత]	( )
"		[సుకదన]	( )
143	24	షడ్వింశతిఛండ	షడ్వింశతిఛండము
146	9	గలుగు అ	గలుగు
154	18	త్ర్యంఘ్రి	ద్ర్యంఘ్రి
157	16	దోడగ	దోడగ
160	18	ద్విపాద	ద్వి - పాద
168	5	మొదలను నెనిమిది గణములు	మొదల నెనిమిది న గణములు
165	7	నిల్పిన	నిల్పిన
171	11	జేరువు వలయు	నిల్పవలయు
174	8	వృత్త సంఖ్య 1 (x =	వృత్త సంఖ్య 16 x 2 =
175	అధస్పాది	ప్రథమవృత్త	ప్రథమవృత్త
176	4	పరితెప్పడి	పరితెప్పడి
"	అధస్పాది	కాం	కాం

శ్లో	సంఖ్య	ఉన్నరూపము	ఉండవలసినది
177	9	సరింపవలయు	సరింపవలయు
179	6	ఎన్నవయెన్నవయె	ఎన్నవయెన్నవయె
„	10	నిట్లుచ్రాసి	నిట్లు
181	14	యంకె	యంకె
182	4	873 - 847	878 - 874
187	13	తేసి తయఁగా	తేసి తయఁగా
„	25	వృత్తానాంబవమే	వృత్తానాంబవమే
195	21	ప్రయోగములు	ప్రయోగములు
199	4	కదంబులు	కదంబులు
200	14	దివస్సులి	దివస్సులి
201	12	ప్రణవ్వులి	ప్రణవ్వులి
205	14	చెప్పఁగా	చెప్పఁగావలయు
206	14	అర్హగీతి	అర్హగీతి
„	22	ఇది	ఇది
207	11	620 + 3	6 ఇం + 3 మా.
209	అథమ్యుచి	దురూహము	దురూహము
233	22	వతిపాదమున	3 ఇం + 1 మా + 3 ఇం
		2 ఇం + 1 మా + 3 ఇం	
234	12	చేసిన	చేసిన
245	14	మగంధివృత్తము	మగంధివృత్తము
	అథమ్యుచి	8 -	8 - 94
246	10	పరిమాణవంజ్ఞులు	పరిమాణవంజ్ఞులు
„	17	తెరంగము	తెరంగము
		చతుర్థ్యాసము	
258	6	-1, 84	7 - 84
264	19	వి(మగ)	వి(మగ)

పుట	శ్లోకం	ఉన్నరూపము	ఉండవలసినది
278	24	భీమకర	భీకర
275	7	ద్విరీయాశ్వాస	చతుర్థాశ్వాస
277	12	పవర్ధనక	పీవర్ధనక
„	అధఃస్పంది	వారిపూరితా	వాపూరితా
288	3	తొలుగుబానుమ	తెలుగుబానుమ
„	18	అధి	‘అధి’
285	అధఃస్పంది	వ్రజా	వ్రజా
„	8	[7 - 19]	7 - 199
295	అధఃస్పంది	(క. జ. సిం.)	(క. జ. సం.)
308	21	రాయ	రాయణ
320	18	సంయుక్తికాక్షర	సంయుక్తి మ్మాక్షర
335	22	పదిలూచి	పదియూచి
336	అధఃస్పంది	‘శ్లోక’	‘శ్లోక’
352	8	టంకక	జంపక
356	14	[ఛందోదర్పణము 1.2]	[ఛం...ము 1.62]
359	8	సంజ 38	సంజ 38
362	20	[ఛందోదర్పణము 1.5]	[ఛం...ము 1.85]
367	21	అని	అవని
368	4	[1 -]	1 - 4]
„	అధఃస్పంది	యదపురో	యదపురో
370	1	నీవనీ	నీవనీ
378	18	మనోరథసుకరము	మనోరథనికరము
374	9	స్ఫురితపదార్థ	స్ఫురితపదార్థ
375	24	అనంతకబ్దము	అనంతకబ్దము
376	24	మిమోశ్యావ్యం	మిమోశ్యావ్యం
396	16	రఘు-	రఘున్
„	18	‘బహు’ కబ్దము	‘బాహు’ కబ్దము

పుట	పంక్తి	ఉన్నదూపము	ఉండవలసినది
399	8	చోరి	చోరి
404	1	రాజకృష్ణ	రాజన్య
406	2	దశధీకుండ	ద్యవధీకుండ
„	22	భవమహాదళ	భవమహాదళ
409	8	దశారము	దశారము
417	18	గారణోక్తి	గారణోక్తి
418	5	తవర్గములు	తవర్గము
424	5	భక్తారాజు	భక్తారాజు
437	12	తాతంభట్టు	తాతంభట్టు
455	18	సంవర్ణోపాఖ్యాన	సంవర్ణోపాఖ్యాన
456	9	మహాత్మ్యము	మహాత్మ్యము
„	18-19	కృష్ణవాసుడేవ	కృష్ణవాసుడేవ 1-182

1. ఈ క్రింది పద్యగద్య సంఖ్యలందలి వందలీకరణములఁ దొలఁగింపవలెను :-

పుట	పద్యసంఖ్య
7	24, 26
10	86
69	97

2. క్రింది పద్యసంఖ్యలఁగల వందలీకరణములు (-) సరికావు. అవి నిలుపు
ప్రాకటలో [-] నుండవలెను :-

పుట	పద్యసంఖ్య
11	48
12	44, 47, 49
18	55
18	74
82	121, 122

పుట	పద్యసంఖ్య
257	29
805	225
829	822
884	847
889	872
895	576
425	ఆశ్వాసాంతగద్య

3. పుట 114 లో 46 వ పద్యము క్రిందనున్న “వ. అందు గది వ త్రిపు
త్తుండను ...” అను వచనము 46 వ పద్యము పైనుండవలెను.

4. పుట 119 లో 81 వ పద్యము సింహనందన వృత్తమునకు గణములు :-

శ, స, జ, న, వ, వ, గ.

